Régi és új peregrináció
Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon

I.

Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Kft.
Budapest—Szeged
1993

Régi és új peregrináció I.

A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson
— Szeged, 1991. augusztus 12—16. —
elhangzott előadások

Régi és új peregrináció
Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon

I.

Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Kft.
Budapest—Szeged
1993

Szerkesztette:

Békési Imre
Jankovics József
Kósa László
Nyerges Judit

ISBN 963 481 923 0
ISBN 963 481 926 5 (A három kötet együtt)

Megjelent
a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Magyar Könyv Alapítvány,
a Nemzeti Propaganda Alap,
a Juhász Gyula Alapítvány
és a Táncsics Mihály Alapítvány
támogatásával.

TARTALOMJEGYZÉK

I.

Eszmék és technikák áramlása Európából Magyarországra — Magyarországról Európába (gazdasági, társadalmi folyamatok, politikai mozgalmak, szellemi áramlatok kölcsönhatásai)

Árpás Károly: Adalékok a magyar—észt irodalmi kapcsolatok történetéhez 3
Sz. Bakró-Nagy Marianne: Róheim Géza és az uráli folklór 9
Brandt, Juliane: Ungarn in Gedichten jüngerer DDR-Autoren..... 20
Bur Márta: A bolgárok magyarságképe a XIX. századi sajtó tükrében (1848—1877) 29
Cygielska, Elżbieta: Lengyel—magyar irodalmi szecesszió 36
Dienes Erzsébet: Középkori külföldi kapcsolataink az Érdy-kódex legendáinak tükrében 43
Fenyő István: A polgárosodás eszmevilága a magyar centralisták útirajzaiban 49
Gorizontova, Anna V.: Pénzbüntetési rendszerek Szent István törvényeiben és a koraközépkori germán jogban..... 56
Guszarova, Tatjana: Az európai államok rendszere és Magyarország a XVII. század első felében 61
Havanova, Olga: A francia felvilágosodás eszméinek hatása a magyar társadalmi gondolkodásra (Kísérlet a politikai programok összehasonlítására) 65
Hegyes Angelina: Az ukrán szépirodalom magyarra fordításának alapelvei (Olesz Honcsár művei alapján) 70
Höpp, Karin Beate: The Reception of the Works of Tibor Déry in Britain 74
Husová, Marcella: A magyar „realitások" cseh szemszögből. Adalékok a magyar irodalom csehországi fogadtatásához az 1890-es években 79
Imerlisvili, Vano: Magyarok Grúziában és grúzok Magyarországon .. 85
Jakócs Dániel: Kossuth Lajos és a bulgáriai konföderációs tervek a századfordulón 89
Kádár Judit: A magyar irodalmi nacionalizmus és angol visszhangja a tizenkilencedik században 95
Kárpáti, Paul: Fejezet a berlini magyar műfordítástörténetből: Bruno Heilig életútja és műfordítói pályája 102

Keserü Katalin: Az angol tradicionalista (organikus) modernizmus útjai Magyarországon a századforduló művészetének tükrében ... 110
Kiszeleva, Nonna: Radikalnaja partija v godü pervoj mirovoj vojnü .. 119
Komáromi Sándor: Vezérek és költők. Stefan George hatása Szabó Lőrinc és a kortársak pályájára 126
Kordé Zoltán: A székelység a tatárjárás előtti oklevelekben 134
Kosztolnyik Zoltán: Did the Curia Intervene in the Struggle for the Hungarian Throne during the 1290s? 140
Kőhegyi Mihály: Adatok Baja 14—17. századi egyháztörténetéhez 159
Körmendy Kinga: A jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana a XVI. század elején 170
Lengyel András: Bibó és Szent-Györgyi vitája a tudományos intézményrendszer válságáról 176
K. Lengyel Zsolt: Von der Alternative zum Kompromiß. Zur Entstehungsgeschichte des Transsilvanismus 1919/1920 186
Lőrinczy Huba: Ambrus Zoltán és Ernest Renan. Adalékok egy rajongás természetrajzához 194
Marczell Péter: A könyvtáros Csoma göttingeni modellje 202
Maszlennikova, Jelena: A „Nyugat" első nemzedéke és a XX. századi európai irodalom. Gondolatok a mythos-problematikáról..... 214
Megela, Ivan P.: Sztripszky Hiador a 19. század végi, 20. század eleji magyar—ukrán kulturális kapcsolatok tükrében..... 218
Mészáros János: Megjegyzések a magyar és a cseh avantgárd líra tipológiai összehasonlításához..... 226
Mezei Márta: Az utazás kronotoposza a 19. század elejének útirajzaiban 231
Najdenova, Jonka: Magyar adalékok a bánáti bolgár időszaki sajtóban (1867—1920) 238
Norvik, Piret: Estnisch—ungarische Kulturbeziehungen in den Jahren 1869—1918 246
Nyyssönen, Heino: Hungarian Coalition Government of 1945—1947 in Non-Hungarian Literature and some Research Problems — A Finnish Viewpoint 253
Petrova, Liana: A Kossuth-emigráció hatása a bolgár színházművészetre 259
Petrovics István: A korai magyar városfejlődés és az idegen jog..... 264
Pražák, Richard—Deák Eszter: Berchtold Zsigmond és a magyarok .. 271
Puskas, Andrej.: Problemü novejsej isztorii Vengrii i isztoriografii Szovetszkogo Szojuza 276
Rákos Péter: Az újabbkori peregrináció skálája és egy sajátosan cseh—szlovák—magyar példája 282
Ratzky Rita: A francia romantika ismerete Petőfi magánéleti lírájában 288
Ruspanti, Roberto: Három képzeletbeli utazás 301

A. Sajti Enikő: Egy kisebbség szervezkedésének lehetőségei és korlátai. A jugoszláviai magyarság 1918—1929 317
Sándor Klára: A Marsigli-féle székely rovásnaptár és más 15. századi kalendáriumok 322
Sieroszewski Andrzej: Benyovszky Móric — az irodalmi peregrináció példája 332
Szabó Ferenc: Az első világháború hatása a népi életszemléletre..... 339
Szabó Ferenc S. J.: Pázmány Péter, az európai szellemáramlatok közvetítője. Az Opera Omnia Pázmány életművében 347
N. Szabó József: Magyar kultúra — világkultúra. Magyarország kulturális és tudományos kapcsolatai a politikai pluralizmus idején, 1945—1946 363
Szaladze Manana: Egy georgiai (grúz) regény magyar hőse..... 374
Szegfű László: Idegenek, külföldiek Magyarországon a pogánylázadások korában 378
Szendrey, Thomas: The Origin and Development of Christian Democracy in Hungary: the Role of Alexander Giesswein, Writer, Social Reformer and Scholar: 1856—1923..... 387
Szőke György: Magyarok Szolzsenyicinnél — Szolzsenyicin a magyaroknál 396
Sztikalin, Alekszandr.: Ideologicseszkaja i kulturnaja ekszpanszija sztalinizma v Vengrii (vtoraja polovina 1940-h — pervaja polovina 1950-h gg) 400
Szuvizsenko, Leonyid: H. G. Wells „William Clissold világa" című regényének fogadtatása Magyarországon 422
M. Takács Lajos: Az utóbbi két évized magyarországi és kárpátaljai magyar irodalmi és filológiai kapcsolatairól 428
Tatár Mária Magdolna: Bjørnstjerne Bjørnson és szlovák informátorai: mi történt Csernován? 432
Thomka Beáta: Rokon jelenségek az elmúlt évtizedek magyar és jugoszláviai prózájában 443
Tomiš, Karol: Emigráns magyar írók Csehszlovákiában 1919 után..... 447
Újfalusi Németh Jenő: Az Essay on Mantől az Ágis tragédiájáig. Egy ideológia transzformációja 452
Várhelyi Ilona: Magyar irodalmi kapcsolatok nyomai a Finn Irodalmi Társaság archívumában 462
Vinnai Győző: Magyar—jugoszláv kapcsolatok alakulása 1920—1926 között..... 466
Vizkelety András: A Domonkos rend tudományközvetítő szerepe Magyarországon a 13—14. században 473
Zseliczky Béla: A magyar és szovjet társadalmi élet főbb eszmei és reálpolitikai kölcsönhatásai (a magyar demokratizálódási törekvések szempontjából) 480

II.

A peregrináció a magyar irodalom- és művelődéstörténet különböző periódusaiban (írók, művészek, diákok, tanárok, utazók, mérnökök stb.)

1. A klasszikus egyetemjárás

Tonk Sándor—Szabó Miklós: Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a koraújkor folyamán 491
Bitskey István: Magyarországi diákok Rómában a középkor végén..... 501
Font Zsuzsa: Wesselényi István egyetem- és udvarjárása (1729—1732) 508
Futaky István: Magyarországi és erdélyi diákok a kisebb német egyetemeken (16—19. század) 517
Gömöri György: Magyar peregrinusok a XVII. századi Angliában 522
Hausner Gábor: Zrínyi Ádám leuveni peregrinációja..... 529
Holl Béla: „Budosso zarandok" 533
Heltai János: A heidelbergi egyetemjárás, 1595—1621 540
H. Hubert Gabriella: Laskai Csókás Péter peregrináció-elmélete 1581-ből 549
Jankovics József: A magyar peregrinusok Európa-képe..... 556
Jügelt, Karl-Heinz: Die ungarländischen Studenten an der Universität Rostock 565
Király Péter: A XVI—XVII. században külföldi egyetemeken járt magyarországi diákok és a zene 589
Kovács József László: Nyugat-magyarországi (soproni) diákok peregrinációja XVI—XVII. századi német egyetemeken 597
Kovács Zsuzsa: Szegedi Pál(ok) Itáliában 605
Ślaski, Jan: Balassi Bálint és Lengyelország. Peregrináció és irodalom a komparatista szemével 617
Szabó András: Magyarok Wittenbergben, 1555—1592 626
Szathmári István: Szenczi Molnár Albert német földön 639
Téglásy Imre: A bujdosó Magyarország (Johannes Sambucus) 645

2. Utazási irodalom, tanulmányutak, emigráció

Pražák, Richard: A magyarok utazásai Cseh- és Morvaországba a középkortól a 19. század közepéig..... 657
Barna Gábor: Magyar zarándokok Európában (A római szentévi búcsúk és Magyarország)..... 667
Birnbaum Marianna D.: Kinek dolgozott Hans Dernschwam? 680

Bodó Ibolya: Magyar nyelvű színjátszás az Egyesült Államokban (1870—1970) 686
Borbándi Gyula: Idegenkedéstől a szóértésig (A második világháború előtti és utáni emigránsok viszonya)..... 694
Botka Ferenc: Déry Tibor „peregrinációs" évtizedeiből (Párizs, 1923—1925 701
Csillag András: Amerika sajtókirálya —Pulitzer József (1847—1911). 712
Dávidházi Péter: Magyarok Shakespeare sírjánál (Az irodalmi zárándoklat természetrajzához) 718
Di Francesco, Amedeo: Magyarok Nápolyban a XIX. században..... 726
Eőry Vilma: Balázs Béla Bécsben és a Csodálatosságok könyve 736
T. Erdélyi Ilona: Egy „ifjú-magyar" író, Erdélyi János Európa-élménye 742
Fülei-Szántó Endre: Új peregrináció és személyiségváltozás 750
Görömbei András: A nyugati magyar irodalom szerepe, helye az egyetemes magyar kultúrában 756
Gyenge Zoltán: Gondolatok a „magyar Faust" értelmezéséhez (Kibédi Varga Sándor: Die Tragödie der Ideen. Amszterdam, 1967)..... 763
Hopp Lajos: Peregrináció és emigráció: Mikes európai útjai 768
Hubert Ildikó: Hrabowszky Dávid Naplója (1848—1852) 775
Illés László: Ungarische Exilliteratur in der Weimarer Republik 784
Kabdebó Lóránt: Napnyugati őrjáratok 790
Kerényi Ferenc: Magyarok a régi Európa színházaiban..... 794
Kissné Novák Éva: Érték és valóság. Kibédi Varga Sándor értékelmélete 802
Kocsondi András: Az ismeretelmélet értelmezése Kibédi Varga Sándor műveiben 808
G. Komoróczy Emőke: Kényszerű peregrináció: a Kassák-kör Bécsben 817
Kovaček, Božidar: Magyar utazók a szerb fejedelemségben..... 826
Kürtösi Katalin: Kanadai magyar költők kétnyelvűsége 831
Magyari A. Sándor: A svájci magyar peregrináció kulturális-irodalmi hatása, eredményei 837
Mák Ferenc: Jámbor Pál párizsi emlékei 845
Molnár Basa Enikő: Changing Views of Amerika 850
Molnár Szabolcs: A kudarc a hazatérés akadálya (Vázlat)..... 859
Sárközy Péter: Magyarok Rómában (Róma szerepe a 18. századi magyar kulturális megújulásban) 865
Schneider Márta: Magyar ösztöndíjasok külföldön..... 876
Sinor Dénes: Szubjektív emlékezések: a berlini Collegium Hungaricum és a párizsi Centre d'Etudes Hongroises a harmincas években 890

Szelestei N. László: Magyarországi ferences tartományfőnökök külföldi útjai a XVII-XVIII. században 897
Szkárosi Endre: Nyelvfölötti magyar világirodalom — a peregrináció irodalmában és az irodalom peregrinációjában 904
Takács József: Fülep Lajos itáliai útjai 911
Tverdota György: Amikor a vonatok elakadtak... 916
Várdy Béla: Kettős és többes kötődés kérdése Magyarországon 925
Várdy-Huszár Ágnes: Nemzettudat a nyugati magyar költészetben, 1945—1955 938
R. Várkonyi Ágnes: Rodostó magyar társadalma és a Törökországi Levelek 954

3. Külföldi utazók Magyarországon

Adriaenssen, Christine: Egy francia szemtanú az 1840—1849-es évek eseményeiről. A liberális magyar nemesség ideológiájának visszhangja az Erdélybe települt Auguste de Gérando írásaiban 967
Bjørn Andersen, Zsuzsanna: Georg Brandes Magyarországon. Levelezés Georg Brandes és Jászai Mari között 973
Chiorean, Ioan: Az erdélyi román értelmiség a magyarországi egyetemi oktatásról a 19. században 984
Corradi Musi, Carla: Sestini és Forni Magyarországon 998
Csernus Sándor: A XV. századi francia útleírások Magyarországképe 1006
Éder Zoltán: Egy olasz utazó Vácott 1780-ban Migazzi püspök udvarában 1020
Héjjas Eszter: Apafi udvara francia szemmel 1025
Karafiáth Judit: „Le Paysan du Danube". Francia írók útibeszámolói a magyarokról és a magyar irodalomról 1033
Kiss Gy. Csaba: Stanisław Vincenz — egy 20. századi lengyel peregrinus Magyarországon 1040
Madácsy Piroska: Kosztolányi francia íróbarátai Budapesten 1047
Melczer Tibor: Egy német svájci peregrinus Magyarországon. Markus Bieler — Radnóti és Pilinszky fordítója 1055
Szőnyi György Endre: Eastward ho! John Dee a kelet-közép-európai udvarokban 1063

4. „Irodalmi utazások"

Babirák Hajnalka: A „leveretés", a „felemelés", a „sérthetetlenség" motívumai és a georgiai tematika Csoóri Sándor költészetében.... 1077

Bodnár György: A lélektani és poétikai szemléletváltás összefüggése a modern magyar elbeszélő irodalomban 1087
Bori Imre: A modern irodalom eszméinek terjedési módjai a magyar irodalomban 1094
Bosnyák István: Becskereki Szabó György, avagy egy paradigmatikus kisebbségi alkotósors — hét életképben elbeszélve 1099
Debreczeni Attila: A „természeti ember" fogalma Csokonai gondolkodásában 1106
Erdődy Edit: Mándy Iván Kornétása 1111
Fejér Ádám: Ady, magyarság, Európa. Ady és a magyar kultúra eszmetörténeti jelentőségéről 1117
Jastrzębska, Jolanta: Mészöly Miklós narrációs képletei 1124
Mózes Huba: Magyarországi szerzők a kolozsvári Napkelet spektrumában 1129
Pomogáts Béla: Az integráció felé. A nyugati magyar irodalom befogadásáról 1134
Rohonyi Zoltán: Döbrentei Gábor: studium és szerepartikuláció 1141
Szabó Zsolt: Székely írók Szegeden 1929-ben 1151
Széles Klára: „— ó, Európa, légy otthonom". Európai eszmék peregrinációja: motívumok egyedi metaforizálódása a mai erdélyi lírában 1154
Szigeti Lajos Sándor: Infinitivus és immigráció 1169
Tötösy de Zepetnek, Steven: Kaffka Margit prózája: az irodalmi feminizmus kezdete Magyarországon 1185
Vajda Gábor: Értékelési problémák az utóbbi két évtized jugoszláviai magyar irodalmában 1195

III.

Magyar nyelvészek külföldön — külföldiek Magyarországon

Petőfi S. János: A szemiotikai szövegtan mint határtudomány (Szövegtani kutatás magyar nyelvi és szociokulturális háttérrel) 1203
Artowicz, Elżbieta: A magyar nyelv hazai leírásának implikációi a külföldiek oktatásában 1219
Békési Imre: Egy szempont a TeSWeST-ből 1227
Bencze Lóránt: „Hungarians have a lot of cultivated lands" (On the Relationship of Hungarian, Old Turkish and Slavic Languages) . 1231
E. Benkes Zsuzsa: Lehetséges-e a szemiotikai szövegtan alkalmazása az iskolai oktatásban? 1236
Berardi Hortobágyi Ildikó: A magyar nyelv oktatása Itáliában Várady Imre és Tóth László munkásságának tükrében 1248

Csécsy-Somjen, Madelaine: Miért nehéz nyelv a magyar? 1255
Csúcs Sándor: Magyarok a votjákoknál 1262
Fazekas Tiborc: A német—magyar kapcsolatok szerepe a magyar nyelvtudomány kialakulásában (16—18. század) 1267
Gerevich-Kopteff Éva: Magyarságőrzés és beilleszkedés Finnországban 1274
Ginter Károly: Tanulmányi célú migráció Magyarországon a II. világháború után 1280
Gortvay Erzsébet: Az anyanyelvi oktatás helyzete Kárpátalján 1945-től napjainkig 1284
Gulya János: Sajnovics, Gyarmathi, Kőrösi Csoma és Göttinga 1287
Güngörmüş, Naciye: Magyar tudósok szerepe a török nyelvújítási mozgalomban 1295
Gyarmath Olga: A helynevek vándorlása az Árpád-korban: Tarhos 1302
Jordanova, Mirella: A magyar alanyos szószerkezetek és bolgár megfeleléseik 1308
Kabán Annamária: Szabó T. Attila tudományos munkássága 1314
Kemény Gábor: Stephen Ullmann (Ullmann István) felismerései a szinesztézia jelentéstani alapjairól 1321
Keresztes László: Budenz József mordvinisztikai munkássága 1328
Kontra Miklós: Tudománytörténeti vázlat ötvenhatos amerikai magyar nyelvészekről 1333
Kótyuk István: Az ö-zés esetei az ungi nyelvjárásban 1339
Latin János: Magyar nyelvtanítás a Columbia Egyetemen (1972—1979) 1343
Máté Jakab: Petőfi S. János általános nyelvészeti és szövegtani tevékenysége 1349
Mikó Pálné: Magyar nyelvleírás a 19. század eleji Bécsben. Márton József és a többiek 1360
Molnár Csikós László: Vendégmunkásság és anyanyelvi műveltség 1368
Molnár Zoltán Miklós: Élőnyelvi vizsgálat és hungarológiai tevékenység 1373
Murvai Olga: Határozottság és határozatlanság a mondatban 1378
Nagy Jenő: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár nyelv- és művelődéstörténeti jelentősége 1382
Nagy L. János: Értékek és változások Petőfi Sándor János szövegvizsgálataiban 1390
Perrot, Jean: Aurélien Sauvageot présentateur de la linguistique hongrois eaux linguistes français 1395
Petőfi S. János: Megjegyzések a szemiotikai textológia általam kidolgozott koncepciójához 1406
T. Somogyi Magda: A Magyarországon tanuló külföldi műszaki egyetemisták kapcsolata a magyar kultúrával 1409

Somos Béla: Az imago és változásai 1414
Szabó József: A jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek vizsgálatának néhány tanulsága 1425
Szabó Zoltán: A kolozsvári magyar dialektológiai iskola 1430
Szende Aladár: A magyar nyelv és kultúra tanítása a szórványmagyarságban 1433
Szende Virág: Ideiglenesen külföldön tartózkodó családok nyelvi beilleszkedése 1437
Szűts László: Kossa János nyelvművelő munkássága 1442
Tolcsvai Nagy Gábor: Német eszmei hatások a magyar nyelvi normafelfogásban 1447
Tóthné Litovkina Anna: Milyen és mennyi közmondás él a magyar köztudatban? 1452
Varga József: A magyarságtudat alakulása a több nyelvű környezetben 1467
Vass László: Megjegyzések szövegek makroorganizációjával kapcsolatban 1471
Zaicz Gábor: Erdélyi István, a finnugor nyelvész 1478
Zeman László: Hagyomány és kontextus 1484

Hungarológia, hungarika, információ, oktatás

Alföldi László Mihály: Magyar iskolák Nyugaton, 1945—1985 1497
Berke Barnabásné: Kurrens magyar nemzeti bibliográfiai információk külföldi elterjesztése számítógépes szolgáltatások útján 1508
Faragó Lászlóné—Gál Júlia—Kovács Ilona: A külföldi hungarika gyűjtemények felmérése (A Hungarika-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke című sorozat munkálatai) 1518
Fischer, Holger: Hungarológiai kutatási irányok nemzetközi együttműködése 1524
Halászné Nagy Márta—Németh Mária—Kovács Ilona: Hungarika Névkataszter 1528
Hanák Gábor: Elektronikus közösség (Out of Hungary) 1535
Kovács Ilona: Hungarika dokumentációs műhely — koncepció és távlatok a külföldi hungarika információk feltárásában 1538
Kovács Ilona: Könyvek „peregrinációja": magyar könyvek Amerikában (1900—1930) 1546
Lahdelma, Tuomo: A Jyväskyläi Egyetem hungarológiai programja ... 1555
Lizanec, Petro: Magyarok és magyar tudományos intézmények Kárpátalján 1561
Makkai Béla—N. Rácz Aranka—Kovács Ilona: Hungarika Infomáció és hungarológiai kutatás 1567

Németh S. Katalin: Hungarikák a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban 1573
Orvos Mária—Szerb Judit—Kovács Ilona: A hungarika bibliográfia rendszere 1581
Pordány László: A szegedi angol nyelvű hungarológia 20 éve 1587
Szilágyi Ferenc: A berlini Magyar Társaság (Bund Ungarischer Hochschüler) Emlékkönyve (1842—) 1592
Tuomainen, Tuulikki: Die Forschungen zur Geschichte Ungarns an der Universität Jyväskylä (Finnland) 1597

Migrációs folyamatok és hatásuk a népi kultúrára

Paládi-Kovács Attila: Újkori migrációs folyamatok az Alföldön és a népi kultúra alakulása 1605
Balassa Iván: A mezőgazdasági vándormunkások műveltség-közvetítő szerepe a Kárpát-medencében 1615
Bárth János: Az észak—déli népmozgás szerepe a Duna—Tisza köze XVIII. századi népesedéstörténetében 1621
Bellon Tibor: Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolatrendszere 1629
Beszédes Valéria: A szegedi kirajzású bácskai magyarok 1639
Dankó Imre: Alföldi tanuló-cseregyerekek a Szepességen 1645
Juhász Antal: Az elvándorlás és a megtelepedés összetevői a Duna—Tisza közi migrációban 1653
Kiss Mária: Családok és kiscsoportok migrációja mint a peregrináció egy formája 1664
Lukács László: A Dunántúl vándorai 1668
Novák László: Migrációs folyamatok és a nagytájak szerepe a népi kultúrában 1674
Székelyné Kőrösi Ilona: Telepítés és migráció egy alföldi mezőváros (Kiskőrös) 18—20. századi életében 1681
Sztrinkó István: Migrációs folyamatok és hatásaik a 18. századi Kiskunság népi kultúrájára 1687
Szűcs Judit: Migrációs és társadalmi rétegződés Pálmonostora és Jászszentlászló példáján 1696
Ujváry Zoltán: A szokásmigráció néhány kérdése 1702

A szegedi táj néphagyományai és művelődése

Bárkányi Ildikó: Gyermekjátékok Mórahalmon 1709
Duró Annamária: A tanya és a zárt település kapcsolata a szegedi határban 1717

Gráfik Imre: Szegedi vállalkozók a népi hajózásban a 19. század közepén 1724
Kríza Ildikó: Mátyás-hagyomány a Dél-Alföldön 1734
Péter László: Nátly József, 1801—1871 1741
Szenti Tibor: A hódmezővásárhelyi és a szegedi nagytáj népességének többszázados társadalmi és családi kapcsolatai 1750
Tripolsky Géza: A két Móra a Délvidéken 1763

Folklór

Erdélyi Zsuzsanna: A szóbeli kultúra forrásszerepe az irodalomtörténeti kutatásban 1773
Faragó József: A magyar—román összehasonlító balladakutatás 1782
Musketyik, Leszja: Ukrainszkij folklor v vengerszkoj folklorisztyike konca XIX—XX vv. 1787
Nagy Ilona: Teremtés a magyar mondákban 1796
Nagy Olga: Eszmék, áramlatok az erdélyi magyar néprajzkutatásban . 1801
Olosz Katalin: Magyar népköltészeti kutatások a két világháború közötti Romániában (1919—1940) 1808
Ráduly János: Magyar folklórhagyományok a kibédi cigányság körében 1814
Voigt Vilmos: Az európai folklór Magyarországon 1818

Eszmék és technikák áramlása Európából Magyarországra — Magyarországról Európába (gazdasági, társadalmi folyamatok, politikai mozgalmak, szellemi áramlatok kölcsönhatásai)

ÁRPÁS KÁROLY *(Szeged)*

Adalékok a magyar—észt irodalmi kapcsolatok történetéhez

Akik valaha is foglalkoztak annak kutatásával, hogy két (vagy több) nép irodalma hogyan és miért érintkezik, azok tudják, hogy ennek kiderítése, megokolása majd mindig csak föltevésekhez vezet. Igaz, ezek a föltevések már csoportosíthatók: adódhatnak a közvetlen érintkezésből,[1] kiválthatja az érdeklődést valamilyen történelmi esemény,[2] az adott szerző vagy a mű ismertetése a cél,[3] lehet alap a „rokonság-tudat",[4] esetleg a fentiek figyelembe vételével kísérlik meg egy kijelölt időszak összegzését.[5]

A magyar és az észt irodalom kapcsolatának vizsgálatát, úgy tűnik, csak a nyelvrokonság-tudat igazolhatja.[6] Munkánk nem ennek irodalmi, megtermékenyítő hatását vizsgálja, hanem azt, hogy ez mennyiben játszott közre a magyar irodalom terjedésében, terjesztésében. Ha eltekintünk a két népköltészet kölcsönös megismerésének igencsak bizonytalan kezdeteitől, ha csak a szépirodalmat vizsgáljuk, akkor a következő időpontokkal találkozunk: magyarul először 1856—1857-ben Peter Mannteuffel elbeszélése szólal meg a finn Ahlquist nyomán,[7] észtül pedig először Petőfi 1879-ben egy naptárban.[8] Nem kívánjuk a 112 év minden észtre fordított magyar művét itt számba venni (pedig nincs még elvégezve ez a feladat[9]), hanem csak egy kis szeletet vizsgálnánk, egy folyóirat-szerkesztőség 1957—1990 közötti tevékenységét.

A Looming (Alkotás) című folyóiratot 1923-ban hozta létre Friedebert Tuglas csoportja, hogy aztán később az Észt Írószövetség lapja legyen. Az 1940-es fordulat után változatlan néven továbbra is kiadták.[10] 1957-től megjelenik heti füzetes melléklete, a Loomingu raamatukogu (Az „Alkotás" könyvtára). Ez a kedvelt, nagy példányszámú sorozat évi 52 számában a mai észt és a világirodalomból közöl műveket, de előfordulnak olyan régebbi, nem feltétlenül szépirodalmi, inkább történeti művek is, amelyeknek (újra)közlése a nemzeti tudatot erősíti. (Bár minden összehasonlítás sántít, de az összevetéshez támpont lehet, ha a folyóirathoz a Nagyvilágot és a Kortársat rendeljük, a periodikához pedig a Modern Könyvtár-sorozatot.) Nem állt módomban a folyóirat és a periodika történetének tanulmányozása, s nem nyertem betekintést az észt(?), a szovjet kiadói politika intézményeinek titkaiba, így az adatok filológiai pontosítása, az okok, döntések hátterének a megvilágítása elmaradt munkámból.[11] Néhol próbálkoztam, de a tények beszélnek majd helyettem (s ha jelentésüket nem is értjük meg mindig, de az adatok még fontosak lehetnek).

Magyar művek a Loomingu Raamatukogu 1957—1990 füzeteiben:[12]

1958/33. Móricz Zsigmond: *Seitse kreutserit* (Hét krajcár 1909.) Pauline Palmeos.[13]

1959/38. Urbán Ernő: *Kaks vaati rummi* (Két hordó rum 19??) Edvin Hiedel.[14]

1960/14. Karinthy Frigyes: *Palun, Häärra upetaja!* (Tanár úr kérem 1916.) Edvin Hiedel.

1960/41. Szabó Pál: *Teispool Doonaus, Tisza taga* (Tiszán innen, Dunán túl 1960.) Edvin Hiedel.

1961/19. Goda Gábor: *Murdvaras* (A betörő 195?) A. Pervik.

1962/14. Fülöp János: *Botond* (1961) Edvin Hiedel.

1963/30. Sarkadi Imre:[15] *Argus* (A gyáva 1962) Tiuu Kokla.[16]

1964/16—18. Sánta Ferenc: *20 Tunni reportaaz* (Húsz óra 1964) Edvin Hiedel.[17]

1964/36. Szabó István: *Köik nisama nagu vanasti.* (Minden olyan, mint régen 1963) Edvin Hiedel.

1965/36—38. Fejes Endre: *Vanarauahoov* (Rozsdatemető 1962) Edvin Hiedel.

1971/8. Örkény István: *Totid* (Tóték 1966) Tiiu Kokla.

1977/10—13. Kertész Ákos: *Makra* (1971) Edvin Hiedel.

1983/51—52. Tamási Áron: *Talv orus* (Tél a völgyben 1949—1966) Edvin Hiedel.

1984/49—52. Sükösd Mihály: *Eeluurimisvangitus.* Kummardus Ingmar Bergmanile (Vizsgálati fogság 1973) Tiiu Kokla.

1986/32—33. Babits Mihály: *Kurgkalif* (A gólyakalifa 1916) Edvin Hiedel.

Nem szeretném azt a hitet kelteni, hogy ezek a kiadványok képviselnék az észt műfordítást, ezen adatok csak az észt könyvkiadás eredményeivel összehasonlítva adhatnak választ kérdéseinkre: mi lehetett az oka az 1971, 1977, 1986 utáni hiányoknak (bár kérdést mi nem is tehetnénk fel).[18] Véleményünk szerint az 1960-as évek közepére, végére már megszűnt a könyvkiadásnak az a végzetes lemaradása, amely az előző évtizedet jellemezte,[19] s így nem volt szükség a magyar irodalmi élet eseményeinek szoros követésére.

A könyvecskék felsorolása után tekintsük át a folyóirat számait is; megláthatjuk, hogy követi az észt olvasóközönség a magyar irodalom alakulását.[20]

Magyar művek a Looming 1957—1990 számaiban:[21]

1963/9: 1357—1364. Illés Endre: *Kahekordne ring* (Kettős kör), Edvin Hiedel.

1963/9: 1364—1370. Fejes Endre: *Luiskaja* (A hazudós), Edvin Hiedel.

1963/9: 1371—1384. Dobozy Imre: *Paduvihm* (Zápor), Edvin Hiedel.

1965/1: 142—150. Garai László: *Kaasaegne künism* (*Filos, probleemid*). (Kortársi cinizmus /Fil. kérdések/), a fordító hiányzik.[22]

1970/7: 1065—1067. Képes Géza: *Veepeegel; Viimne seiklus; Musilmad hoivad su nägu* (versek), E. Asu-Ounas.

1971/11: 1745—1749. Képes Géza: *Madachist ja tema „Inimese tragöödia" eestikeelsest tolkest*: I. Madach „Inimese tragöödia" Värssdraama (Madáchról és Az ember tragédiájának észt fordításáról), Jaan Kross.

1973/1: 133—136. Petőfi Sándor: *Kuningatele*; *Orban*; *On ilmatu suur see ilm ja maa*; *Onnelikud pestlased* (versek), Elen Niit.

1973/2: 345—346. Olasz Sándor: *Kirjanduskiri Ungarist: Luuletaja G. Illyési 70. sünnipäeva ja prosaist Z. Móricz 30. surmaaastapäeva tähistamisest* (Irodalmi levél Magyarországról: megemlékezés a költő Illyés Gyula 70. születésnapjáról és a prózaíró Móricz Zsigmond halálának 30. évfordulójáról), a ford. hiányzik.

1973/7: 1163—1167. Balassa Bálint: *Oli taeva sinikumm*; *Hüvastijätt kodumaaga* (versek), Elen Niit.

1974/2: 164—271. Simonffy András: *Toeline letso* (Az igazi lecsó), L. Veskis.

1974/7: 1155—1159. Rab Zsuzsa *Voimalused*; *See linn*; *Mu mahajaíd:etud linnas*; *Aruanne*; *Poolkuu* (versek), Arvo Valton.

1976/8: 1380—1384. Olasz Sándor: *Luuletaja vastutab: Ungari nüüdisluulest* (A költő felel: Magyarország mai költészetéről), a ford. hiányzik.

1979/3: 412—417. Mátyás István: *Tänapäeva ungari proosast* (Napjaink magyar prózájáról), Tiiu Kokla.

1985/2: 257—263. Gereben Ferenc—Kamarás István: *Raamatust ja lugemisest ungaris* (Könyvről és olvasóról Magyarországon), L. Veskis.[23]

1988/10: 1348—1355. Szakonyi Károly: *Rumal lind: katkend roomanist* (Buta madár, regényrészlet) Edvin Hiedel.

1988/10: 1356—1360. Kertész Ákos: *Maailma kord* (A világ rendje), Edvin Hiedel.

1988/10: 1361. Rab Zsuzsa: *Suits* (=), Tiuu Kokla.

1988/10: 1362—1364. Csoóri Sándor: *Tuttavate moistete tagapohi* (Ismerős fogalmak háttere), Edvin Hiedel.

1990/1: 82—85. Pilinszky János: *Pole muud*, *Poletusmärk*; *Mereran-nale*; *Ühe kire marginaaliks*; *Harbach 1944*; *Nelik*; *Trapets ja rööbaspuud*; *Saa voimust* (versek), Tiuu Kokla.

Arra, hogy a folyóirat csak 11 évfolyamában közölt magyar művet, s hogy a többiben miért nem, lehet magyarázat, hogy több folyóirat is megjelentetett fordításokat[24] (s nálunk sem sűrűn jelennek meg észt írások).[25] Mindenesetre úgy tűnik, hogy a közelmúltban nem érvényesültek a két irodalom egymás iránti közeledésének azon tendenciái, amelyek a két világháború közötti kulturális kapcsolatokat megteremtették.[26] Ennek okairól majd a történészek, a politológusok beszélhetnek, vádaskodás nélkül.

A dolgozat logikája megköveteli, hogy arról is szóljunk: volt-e, s milyen hatással az észt irodalomra a megismert (ismertetett) magyar irodalom. Véleményünk szerint (s ez már nem csak egy folyóirat 34 esztendős munkájának ismeretén alapul) az észt irodalomra a magyar nem fejtett ki hatást.[27] A nyelvrokonság gondolata sokat jelentett az észt polgári irodalom kezdeteinél, erre támaszkodhatott a két világháború közötti szakasz rokonságkutató, -népszerűsítő publicitása (de igazi életet lehelni belé csak a kulturális téren történő tevékenységgel nem tudhatott). Ha a nyelvrokonságot nézzük, vagy még inkább a szomszédságot, akkor látjuk, hogy a finn irodalom napjainkban is összehasonlíthatatlanul nagyobb hatást gyakorol — a támogatott szovjet-orosznál is nagyobbat. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy az észt irodalom kellően megizmosodott, így nincs deklarált szüksége ilyen jellegű hatásokra.

A magyar—észt irodalmi kapcsolatok további fejlődése a kiadók és a tömegkommunikációs intézmények rugalmasságán alapul. Közönséget kell nevelni, amely ugyan hajlamos időnként a nyelvrokonság, az őstörténet kapcsán felfigyelni a rokon nyelvű irodalmakra, de a kérdésnek e kampányszerű kezelése nem oldja meg a bajt, ti. nem ismerjük az észt irodalmat (persze a többi rokon népét sem, hogy a szomszéd népek irodalmáról ne is szóljunk). A mindannyiunkat érintő, érdeklő (s így mindkét irodalomban élő) témájú műveket kellene előnyben részesíteni: a föld és a tőle elszakadó, azt újra megtaláló ember, a különböző erkölcsi normák szorításában vergődő, totális rendszerekben élő egyén, a kis népekre oly jellemző nemzeti öntudat és az európaiság, az egyetemesség (internacionalizmus) kihívása. A tér elválaszt minket, a rokonságon alapuló ősi kultúra olyan távoli és bizonytalan, a tudósokon, kutatókon kívül senki sem tud róla, de a 20. század történelme összebilincselt. Legyen élővé ez a kapcsolat!

Jegyzetek

1 Pl. ItFüz. 28. Fenyő István: *Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében.*

2 Pl. ItFüz. 32. Csanda Sándor: *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai.*

3 Pl. Kamarás István: *Utánam, olvasó! A Mester és Margarita fogadtatása, értelmezése és hatása Magyarországon.* Bp., 1986.

4 Pl. Domokos Péter: *Szkítiától Lappóniáig*. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban. Bp., 1990.
5 Pl. ItFüz. 84. Sivirsky Antal: *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében*, és ItFüz. 89. Czigány Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában, 1830/1914.*
6 A kérdés egyik legjobb összefoglalása Domokos Péter: *A kisebb-uráli népek irodalmának kialakulása*. Bp., 1985. 18—98. és 241—302., illetve Domokos Péter: *Handbuch der uralischen Literaturen*. Studia uralo-altaica 18. Szeged, 1982. 6—109.
7 MFilFüz. 24. Radó György: *A Szovjetunió uráli és türk népeinek irodalma Magyarországon*. 14.
8 Timár Máté: *A jövendő tavaszán*. In: *Az uráli népek történelme és műveltsége*. Szerk.: Erdődi József. Bp., 1966. 208.
9 Az Országos Széchényi Könyvtár számítógépes nyilvántartásának HUN és HUNG jelzésű adattárára utalok.
10 E. Nirk: *Eeesti kirjandus*. Tallinn, 1983.
11 Itt szeretném megköszönni a Tartui Egyetemi Könyvtár igazgatójának, M. Ermelnek és munkatársainak, valamint L. Jürgensonnak és T. Lebanenek segítő közreműködését.
12 Az összeállításban először a megjelenés szerepel, majd a szerző és a cím után az eredeti cím és a keletkezés dátuma következik — utóbbiak zárójelben, végül közlöm a fordítót.
13 Pauline Palmeos, Paul Ariste tanítványa, a tartui egyetemen nemzedékeknek oktatta a magyar nyelvet. Lásd még Márkus B.: *Rokonaink képviselője*. Hajdú-Bihari Napló, 1972. III. 25.
14 Edvin Hiedel: *Hogyan fordítok magyarból*. Élet és Irodalom, 1967. X. 14. 4. és A. Kiszeljov: *A magyar irodalom észt fordítói*. Fáklya, 1986. VIII. 31. 16.
15 A mű ugyan 1960-ban született, de Sarkadi halála (1961) és az 1962-es Kortárs-vita felhívhatta rá a figyelmet.
16 Kiss Jenő: *Irodalmunk észt fordítója*. (Beszélgetés Tiiu Kokla műfordítóval). Élet és Irodalom, 1973. VI. 2. 7.
17 Az eltérő cím oka: a Kortársból fordította (Ld: 14.)
18 Csak az összevetés kedvéért: a Modern Könyvtárban 1958 és 1990 között az alábbi észt művek jelentek meg: 168. *Előérzet*. Mai észt elbeszélők. (E. Vetemaa 1, Mati Unt 1, Mats Traat 2, Arvo Valton 5 mű); 275. Arvo Valton: *A hurok és más elbeszélések*.; 466. Mati Unt: *Őszi kavargás*.
19 Ld. Függelék 2. és Erdődi József: *Ne becsüljük le magunkat!* Irodalmi Újság, 1956/29. 8. (1940—56 között önálló kötetben Petőfin kívül Vas Zoltán *Tizenhat év fegyházban* és Zalka Máté: *János, a katona* jelent meg.)
20 NB! A Looming egy időben a Tiszatáj testvérlapja volt.
21 A csoportosítás abban tér el az előzőtől, hogy a verseknél eltekintettem a fordítástól és a többi esetében is a magyar közlés dátumától (a visszafordított címek miatt nem lehetett pontosan dolgozni).
22 Nem sikerült kideríteni, hogy azért, mert szerkesztői fordításról van szó, vagy mert eredetileg is észtül írta.
23 Itt közölték először, a fordító kéziratból dolgozott.
24 A választékból csak néhány cím: Keel ja kirjandus (Nyelv és irodalom), Kirjandus ja kunst (Irodalom és művészet), Noorus (Ifjúság), Sirp ja vasar (Sarló és kalapács), Vikerkaar (Szivárvány).
25 Jelzésként, a Nagyvilág azonos időszakban 20 évfolyamában közölt valamilyen észt vonatkozású anyagot. Helyhiány miatt csak az éveket adom meg: 1960, 1962, 1969—1971, 1973—1979, 1981—1984, 1986, 1989—1990.

26 Bár a tudományosság kritériumát ritkán elégítették ki, de az eleven kapcsolattartásért sokat tettek a következő folyóiratok: Turán, Északi rokonaink, Fenno-Ugria, Fenno-Ugrica, Napkelet. A Fenno-Ugria és a Fenno-Ugrica háromnyelvű volt, már megjelenésében is összekötötte a finn, az észt és a magyar olvasóközönséget. A színvonal szakszerű minősítése még hiányzik, a kiadványok hiányosak, sérültek; a legnagyobb terjedelmű magyar bibliográfia (a Jávori Jenő szerkesztette *A finnugor népek irodalmának bibliográfiája* Bp., 1975.) sem tartalmazza az összes figyelembe vehető könyvészeti adatot.

27 Ugyanez vonatkozik a magyar irodalomra is, hasonló megjegyzéssel a finnre vonatkoztatva. Az érdekes az, hogy e hatást szomszédság nélkül, jobbára egy mű: a *Kalevala* érte el.

Függelék 1.

A Looming elődjében, az azonos nevű folyóiratban 1923—1940 között megjelent magyar írások:

1923/4: 280—285. Faragó József: *Ungari rahvaluule* (Magyar népdalok), a ford. hiányzik.
1923/6: 433—443. Faragó József: *Ungari uuemast kirjandusest* (Magyarország újabb irodalmáról), a ford. hiányzik.
1924/4: 225—230. Madách Imre: *Katke „Inimese tragöödiast"* (Részlet Madách *Az ember tragédiájá*ból), A. Murakin.
1924/4: 278. Virányi Elemér: *Eelmarkus: Imre Madách 1823—1825*, (Előszó), a ford. hiányzik.
1924/4: 278—281. Csekey István: *Riiklik-filosoofilised elemendid Madáchi „Inimese tragöödias"*: Autori 100 sünnipäeva puhul (Államfilozófiai elemek Madách „Az ember tragédiájában"), a ford. hiányzik.
1927/5: 462. Reviczky Gyula: *Kaduv noorus* (Tűnő ifjúság), A. Kruus.
1927/5: 462—463. Szabolcska Mihály: *Grand Café-s Pariisis* (A párisi Grand Café-ban), A. Kruus.
1927/5: 463. Ady Endre: *Surmahobused* (A Halál lovai), A. Kruus.
1937/2: 208—210. Képes Géza: *Sügiseleegiad. Sügisene ohe. Meie luuletajd. Vilmne meisterriteos* (versek), M. Under.
1938/1: 79—86. és 2: 224—232. Fazekas Jenő: *Ungari uuemast kirjandusest* (Magyarország újabb irodalmáról), a ford. hiányzik.

Függelék 2.

A fordulat utáni Looming lapjain megjelent magyar művek 1940—1956 között:

1949/10: 1121—1124. Petőfi Sándor: *Voitlus, Närudes sangarid; Nukker sügistuul* (versek), L. Mägi.
1953/1: 62—65. Petőfi Sándor: *Lahingalaul; Tasandik; Väriseb poosas, sest. . .; Kevad sulle kallis on; Tuul viib oilnelt lehe ära* (versek), E. Hiob.
1954/12: 1496—1501. Petőfi Sándor: *Tisza; Kaubategu; Naine ja mook; XIX sajandi luuletajad; Kes mees on, meheks jäägu* (versek), Elen Niit.

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE *(Budapest)*

Róheim Géza és az uráli folklór

1. Rilke, Grillparzer, Kokoschka, Wittgenstein, Klimt, Werfel, Doderer, Mahler, Schiele, Weininger, Friedell, Hoffmanstahl, Schnitzler, Musil, Kafka, Freud — a sor még hosszan és bízvást folytatható — fémjelzik azt a néhány évtizedet, amelyik egy egész korszakot, a Monarchia korszakát zárja le Ausztria és Magyarország történelmében. Bármilyen aspektusú legyen is a megközelítés módja és célja, az időszakot vizsgálók mindig megegyeztek abban, hogy a sokféle irányzat jelenlétének köszönhetően a rendkívüli szellemi pezsgés a századfordulós Bécs egyik legfőbb attribútuma. Hogy mindezek az áramlatok milyen mértékben érték el Budapestet, illetőleg hogy Magyarország milyen mértékben járult hozzá ennek az időszaknak a sajátos arculatához, még sok tekintetben tisztázatlan, annyi azonban tény, hogy volt legalábbis egy tudományterület, amelynek centruma Bécs mellett Budapest volt, s ez a pszichoanalízis. A budapesti iskolát Hermann, Kovács Vilma, Róheim, de legfőként Ferenczi neve tette méltán híressé, a 45 utáni magyarországi politikai változások azonban egycsapásra megsemmisítettek szinte minden lehetőséget továbbélésére. A pszichoanalízis a 40-es évek második felétől stigmatizált elméletnek minősült, amelynek jó bizonyítéka, hogy Freud-mű 1946 után már nem jelenhetett meg Magyarországon, s közel negyed századnak kellett eltelnie, amíg fordításban újból publikálták (Erős 1989, 14). Mindebből pedig az is következik, hogy mindazok a diszciplínák, amelyek például magyarázó elvként körükbe vonták a pszichoanalízist, szintúgy kegyvesztetté váltak. Nem történt ez másként a pszichoanalitikus etnológia esetében sem, s ennek tulajdonítható, hogy e sajátságos tudományág megalkotója és munkássága hosszú évtizedekre a honi tudományosság spektrumának a peremére szorult.

Dolgozatom célja, hogy Róheim Géza munkásságában körülhatároljam azokat a területeket, amelyek az uráli népek folklórjának valamely vetületéhez kapcsolódnak. Témaválasztásomat az indokolja, hogy noha Róheim munkái közül mindössze kettőnek a címe (Róheim 1915a, 1954) utal finnugrisztikai érdekű tartalomra, a magyar folklórkutatásokban végzett munkásságának jelentős hányada — ti. az, amelyik a magyar hiedelemvilág eredetének a földerítésére vonatkozik — egyszersmind a finnugrisztika ilyen irányú kutatásához is fontos hozzájárulást jelent, márpedig — tudomásom szerint — életművének, s így ezen belül a finnugor vonatkozásoknak a (hazai) földolgozására eddig nem került sor. Mondandómmal Róheim tudományos értékeléséhez szándékozom hozzájárulni, s egyszersmind megemlékezni is róla, születésének centenáriuma alkalmából.

2. A magyar hitvilág kutatását három név fémjelzi: Ipolyi Arnoldé, Róheim Gézáé, Diószegi Vilmosé. E három közül a középső, a Róheimé, generációk sora számára maradt ismeretlen Magyarországon a harmincas—negyvenes évektől kezdve majdhogynem a legutóbbi időkig, s a legszűkebb szakkörökön kívül ugyan honnan tudhatta volna bárki is, hogy van egy sajátos diszciplína, a pszichoanalitikus etnológia, amelynek ő volt a megalapítója, s amelynek révén olyan világhírre tett szert, hogy műveit százezres példányszámban adták ki s adják ki mindmáig — külföldön. Éppen ezért talán nem haszontalan vállalkozás (Verebélyi 1977 nyomán) rövid bemutatással kezdenem.

A tehetős polgári családból származó Róheim a budapesti egyetem hallgatója, ahol földrajzot, általános nyelvészetet, angol irodalmat, magyar irodalmat és — szempontunkból különösen hangsúlyozandóan — finnugor nyelvészetet hallgat. Németországi tanulmányai során nyílik alkalma a kor jeles képviselőitől általános etnológiát, vallástörténetet, összehasonlító néprajzot tanulni. A széles érdeklődés és a szerteágazó ismeretanyag tehát már a kezdetektől fogva jellemző Róheimra, s teszi később oly különlegessé egész munkásságát. Huszonhárom éves, amikor földrajz főtárgyból és keleti népek őstörténete, valamint angol filológia melléktárgyakból doktorál. Néhány év múltán a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtára szakdíjnoka lesz, ahol a folklór anyag feldolgozása a feladata. 1917-ben a Magyar Királyi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara magántanári címért benyújtott kérelmét elutasítja. 1919-ig dolgozik a Nemzeti Múzeumban, s addigra nemcsak több, a Magyar Néprajzi Társaságban tartott előadás és hosszabb-rövidebb tanulmány szerzője, nemcsak megindítója a majdnem rögtön hamvába hullt Néplélektani Dolgozatok című könyvsorozatnak (elévülhetetlen érdemként az első és egyetlen kötet, Bibó István *A számok jelentése és a gondolkodás alapformáinak története* című kiváló, s mostanáig szinte hozzáférhetetlen művének közzététele külön kiemelendő), hanem egyre elmélyültebb ismerője a pszichoanalízisnek is: „A pszichoanalízissel való megismerkedés döntően befolyásolta egész további pályájának alakulását" (Verebélyi 1977, 581). 1919-ben élete s pályája sorsdöntő fordulathoz ért: máig is kevéssé tisztázott okok miatt, de mindenesetre a Tanácsköztársaság eseményeiben vállalt valódi és/vagy vélt tevékenységére hivatkozva fegyelmivel elbocsájtják állásából; ezzel a „hivatalos" magyar tudományosság kiveti magából, s noha néhányszor még publikál magyarul és itt-ott előadásokat is tart, megszűnik számára minden lehetőség arra nézvést, hogy a magyar folklórkutatásokban azt a helyet és funkciót töltse be, amelyre valójában hivatott lett volna. Elhallgattatásának jó bizonyítéka, hogy 1919 és 1928 között, azaz majd húsz esztendő alatt 130 publikációja látott napvilágot, s ezek közül alig 20 Magyarországon (felerészben napilapokban); 1920 és 1923 között egyetlen egyszer sem jelent meg itthon nyomtatásban. 1919-ben Helios álnéven írt két cikket a Pester Lloydba. 1920-ból az *Adalékok a*

magyar néphithez, 1925-ből *A magyar néphit és népszokások*, 1932-ből pedig *A csurunga népe* említendő (vö. Róheim 1919ab, 1920, 1925, 1932) mint jelentős mű, a többit egy-két kis tanulmány, illetőleg főként újságcikk teszi ki. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy Róheim felhagyott volna kutatásaival. Olyannyira nem, hogy 1921-ben Freud-díjat kap a pszichoanalízisnek más tudományterületen való alkalmazásáért, s 1928 és 1931 között módja nyílik az első nagy terepmunkára — a primitív népek szokásait tanulmányozandó — új-Guineában majd Arizónában az indiánok között. *A csurunga népe* című, élvezetes (s antikváriumokban még itt-ott föllelhető), a nagyközönség számára írott munkája a legközvetlenebb híradás eredményeiről. 1938-ban Amerikába emigrál. Róheim zsidó származású volt. E tény, s 19-es múltja „halmozottan hátrányos helyzetűvé" avatta őt a harmincas évek legvégén Magyarországon. Amerikában érik be pszichoanalitikusi, antropológusi tevékenysége, s nem túl hosszú élete vége felé (1958-ban halt meg) itt tér vissza régi témáihoz, sokszor mintegy újraértékelve korábbi eredményeit. „Az Amerikában töltött másfél évtized alatt nem sikerült Róheimnak igazán belekerülnie a tudományos közéletbe. Analitikus körökben túl merevnek tartották nézeteit, az antropológus és etnográfus kortársak pszichoanalitikus megalapozottságú nézeteivel szemben támasztott ellenkezését pedig életében nemigen tudta áttörni. Állandó honvágy gyötörte, de hazatérési, illetve látogatási szándékait sem tudta már megvalósítani" — nyilatkozta egyik ismerője (idézi Verebélyi 1977, 48). Hogy halála után miként és miért tehetett szert akkora világhírre s elismertségre, sajátos társadalmi és vele összefüggő, uralkodó gondolkodási áramlatokkal hozható kapcsolatba; fölfedésük, értelmezésük nem feladatom. Annyi azonban tény, hogy mind e hírnév megtorpant Kelet-Európa, de legalábbis Magyarország határainál: 1945 után a vörös múlt s a zsidó származás már nem lehetett kirekesztő tényező, ám helyébe lépett egy újabb diszkriminatív szempont, a pszichoanalízis és minden, ami hozzá társulva a hetvenes—nyolcvanas évekig itthon csak elmarasztalható volt. Az 1945 és a *Magyar és vogul mitológia** megjelenése közti évtizednyi időben mindössze háromszor jelenik meg híradás róla ismertetések formájában az Ethnographia lapjain (Dégh 1947, Wagner 1947ab). A *Magyar és vogul mitológiát* egyedül Dömötör Tekla ismerteti 1958-ban, ugyancsak az Ethnographiában. E kevéske regisztrálni valón aligha csodálkozhatunk, hiszen ezekben az években, de még később is, hogyan szerezhettek volna tudomást etnográfusaink arról, mit ír egy kolléga Amerikában?

* A magyar fordításban is megjelent Róheim-művekre dolgozatom szövegében mindvégig magyar címükkel hivatkozom, de a megjelenések időpontjaként az eredeti és a magyar fordítás megjelenésének időpontját is megadom. Az irodalomjegyzékben az eredeti szövegek megjelenési időpontja szerint sorolódnak föl a hivatkozott dolgozatok.

3. Fölmerül a kérdés, vajon a hazai szakmai körök számontartották-e, s ha igen, miként tartották számon Róheim Gézát az elmúlt negyvenöt év alatt? Szóltak-e róla írásban, s hogyan szóltak? Az itt következő összeállítás bizonyára jócskán kiegészíthető, de — legalábbis szándéka szerint — elfogulatlanságra törekszik.

Az imént említett ismertetések után 1954-ben Diószegi Vilmos, kinek — témaválasztását illetően — Róheim elődje volt, nagy metodológiai tanulmányában, *A honfoglaló magyar nép hitvilága kutatásának módszertani kérdései* című̈ben elismeréssel szól a Róheimtól követett módszerről („. . .eredménye helyes néprajzi elv alapján szűrődött le. . .” — Diószegi 1954, 22), a pszichoanalízist viszont a marxizmus nevében mint tudománytalant, mindenestől elveti, s egyszersmind le is választja Róheimnak az összehasonlítások révén nyert eredményeiről: „. . . néprajzi hasonlatai azonban módszeresek voltak, s mivel élesen elválaszthatók az azokon épülő tudománytalan pszichoanalitikus elemzésektől, magyarázatoktól, így a néprajzi eredményeket nem kell elvetnünk” (22). Ami azonban az ősvallás-kutatás módszereit illeti, már nem fogadja el Róheimot: „Mivel Róheim módszere a *mai magyar* néphit kutatására helyesnek bizonyult, azért föl sem merül annak lehetősége, hogy az a *honfoglaló magyar* hitvilág vizsgálása szempontjából tökéletlen lehet” (23). Ami pedig a téma kutatásának Róheim utáni történetét illeti, meglehetős egyértelműséggel fogalmaz: „A magyar ősvallást a *maga egészében*. . . képzett kutatók Róheim után meg sem kísérelték elemezni. Őstörténetünk e fontos területe dilettánsok kezébe csúszott” (23). Négy évvel később, 1958-ban *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben* című munkájában pedig világosan rámutat: „Róheim kitűnően ismerte a szomszédos népek. . . hiedelmeit, de csak kis mértékben tanulmányozta a szibériai népek hitvilágát. Következésképpen a magyar néphit szomszédos népektől kölcsönzött rétegeit a lehető legteljesebb mértékig feltárhatta, viszont a legrégibb — a sámánhittel kapcsolatot mutató hiedelemcsoportnak — csak töredékeit mutathatta ki” (Diószegi 1958, 6). Diószeginek Róheimról alkotott véleményét nem véletlenül idéztem hosszabban, okaim többszörösek: 1. értékelésében bennfoglaltatik mindaz, amit a Róheimről később szólók is általában osztanak; 2. Diószegi munkáiban mindvégig számol Róheim adataival, nézeteivel és eredményeivel; 3. Róheimnak a szibériai népek hitvilágáról való ismeretei kapcsán hadd jegyezzem meg: majdnem szükségszerű, hogy számosabbak voltak ismeretei a környező népek hitvilágáról, mint a szibériai népekről, hiszen a rendelkezésére álló szakirodalom nem volt oly bőséges az utóbbiak tekintetében. Ami pedig ezen belül a finnugor népeket illeti, illetőleg legfőként az obi-ugorokat, alig van mit Róheim szemére vetnünk, hiszen a műveihez járuló jegyzetapparátus éppen arról tanúskodik, hogy — noha terepmunkát soha nem végzett finnugor népek körében — jó ismerője volt az elérhető szakirodalomnak, s Beke Ödönnel, Fokos-Fuchs Dáviddal is tartotta a kapcsolatot.

E megjegyzések természetesen semmit nem vonnak le Diószegi vélekedésének jogosságából.

Ugyancsak 1958-ban jelent meg Dömötör Tekla ismertetése a *Magyar és vogul mitológiá*ról, amelynek elvi kiindulása az ún. Csernyecov—Steinitz-féle elméletnek — különösen Györffy történeti kutatásaira támaszkodva — a magyar ősvallásra való vonatkoztatása (Dömötör 1958). Noha a recenzens Róheim fejtegetéseit több helyütt is nehezen követhetőnek ítéli, s legproblemtikusabbnak a pszichoanalitikus kommentárokat tartja, módszerében jelentős alkotásnak tekinti, hiszen az obi-ugor és magyar folklór anyag rendszeres összevetése valósul meg benne, s így e vonatkozásban a kezdeményezés mindenképpen Róheimé. Húsz esztendővel később, 1978-ban publikálja Dömötör Tekla *Róheim Géza és a magyar ősvallástudás* című megemlékezését, amelyben Róheimnak a finnugrisztika szempontjából leglényegesebb eredményeire is rámutat (Dömötör 1978), s mivel ezek témám szempontjából különösen fontosak, érdemes idéznem őket: 1. a *mana*-fogalom: „Róheim volt az, aki a *mana* (varázserő) fogalmát szinte elsőnek vizsgálta a finnugor népeknél, mert joggal gondolta, hogy ezt a vallásetnológiai alapfogalmat az uráli népeknél is megtalálja. . . .Véleményem szerint az uráli népek vallásával foglalkozó tanulmányok e téren a mai napig sem kielégítőek" (446); 2. a samanizmus: a magyar táltoshitet az urál-altaji samanizmusból eredeztette (446); 3. az obi-ugor és magyar ősvallás összefüggései (449) — amelyekre dolgozatom második felében még részletezőbben visszatérek.

Voigt Vilmos 1965-ben *A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma* című ismertetésében, majd 1976-ban *Glaube und Inhalt* című tanulmánykötetében idézi Róheimot az ősvallástudók között, s 1978-ban a *Shamanism in North Eurasia as a Scope of Ethnology* című munkájában, amelyben a kérdés leglényegesebb bibliográfiáját adja, ugyancsak ott szerepel Róheim (Voigt 1965, 1976, 1978). *Folklorisztika és őstörténet* című tanulmányában (az ún. ezüst kötetben — Voigt 1977a), amelyben az őstörténeti kutatások széleskörű metodológiai áttekintésére kerít sort, Róheimot mint az ősvallástudás jeles művelőinek egyikét pl. Bán Aladárral, K. Kovács Lászlóval, Diószegivel, s másokkal, módszereikkel s eredményeikkel összevetve értékeli. A Világirodalmi Lexikonban (Voigt 1977) a legjelentősebb freudista etnológusként mutatja be, és summázza is Róheim itthoni fogadtatását: „Róheim elgondolásait a magyar kutatás korán nagyra értékelte, de a szorosabban vett magyar folklorisztika mindvégig távol maradt alkalmazásuktól" (289). A Világirodalmi Lexikon kötete, amelyből Voigtot idéztem, az 1970-es évek második felében jelent meg. Addigra már — voltaképpen az évtized elejétől — a freudizmus megítélése (emlékezzünk a Diószegi idézetre!) igazolhatóan megváltozott, amit talán elegendő az 1971-ben Buda Bélától szerkesztett *A pszichoanalízis és modern irányzatai* című tanulmánygyűjteménynek a megjelenésével példázni (Buda 1971). Megjegy-

zendő, hogy Freud-tanulmányok vagy fejezetek magyar fordításai már 1969-ben és 1970-ben is megjelentek (vö. Erős 1989, 14—15). A Buda Béla szerkesztette kötet bevezetőjében, s később például Erős Ferencnek *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus* című monográfiájában is föllelhető Róheim neve (Erős 1986), mégpedig a matriarchátus eredendőségét és előbbrevalóságát állító Malinowskival összefüggésben; Róheim e felfogással szemben ugyanis az Ödipusz-komplexust tette meg univerzális biológiai tényként.

A hetvenes éveknek ez az ideológiai enyhülése szolgál magyarázatként egyszesmind arra is, hogy miért éppen akkor kezdenek megjelenni a Róheimről szóló írások; a Dömötör Tekláét, Voigt Vilmosét már említettem, de ide sorolható még Gunda Béla (1977) vagy a magyarra fordított W. Muensterberger-emlékezés is (1979 — amely 1978-ban a Magyar Néprajzi Társaságban hangzott el, Róheim halálának 25. évfordulója alkalmából), s természetesen Verebélyi Kincső, akiről még részletesebben szólok, s aki a legtöbbet tette Róheim elismertetéséért. Előbb azonban, s hogy ne legyek igaztalansággal vádolható, le kell szögeznem, hogy már a hatvanas évektől kezdve alig említhető olyan rangosabb, a magyar vagy a finnugor hitvilággal is foglalkozó kézikönyv, tankönyv vagy lexikon, amelynek bibliográfiai adatai közül hiányoznának Róheim munkái, s Varga Mária Róheim-bibliográfiája is 1964-ben jelenik meg (Varga 1964). (Persze ellenpéldák is fölhozhatók, neve Vértes Edit 1990-ben megjelent mitológiai kötetéből is kimarad — Vértes 1990).

Verebélyi Kincső 1977-ben publikálja széleskörű anyaggyűjtésen alapuló Róheim-életrajzát és pályaképét (Verebélyi 1977), az elsőt a magyar szakirodalomban, s megszerkeszt két gyűjteményes kötetet is Róheimnak részben régebbi, eredetileg is magyarul írt és valamivel későbbi, angolból fordított tanulmányaiból, illetőleg tanulmány-részleteiből. *A bűvös tükör* (Róheim 1984a) — címében őrizve az eredetileg itthoni kiadásra tervezett, de már meg nem jelenhetett *Spiegelzauber*t — és a *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata* 1984-ben látott napvilágot (Róheim 1984b), s az utóbbiban nem kisebb tanulmánnyal, mint a *Magyar és vogul mitológia* magyar szövegével. A kötetek Verebélyi Kincső írta elő-, illetőleg utószavai a műfaj kereteit meghaladó elemzések, Róheim munkásságának első elmélyült, s méltó értékelései, egy monográfia ígéretes előfutárai. Székács István tollából pedig az utóbbi gyűjteményben végre a pszichoanalitikus Róheim bemutatására is sor kerül (Székács 1984), s megszűnni ígérkezik életművének az az egyoldalú ismerete és megítélése, amelynek ténye s oka Verebélyi megfogalmazásában így idézhető: „Ma Magyarországon elsősorban a magyar néphit és népszokások kutatójaként, valamint a modern etnológia egyik első szakképzett hazai képviselőjeként szokás őt számon tartani, mivel magyarul megjelent művei főként e tárgykörből íródtak. Pszichológiai kutatásait érdemben alig méltatták itthon, a nemzetközi szakirodalom —

szintúgy egyoldalúan — viszont csak a pszichoanalitikus antropológia úttörőjeként értékeli, s életpályája korai szakaszát nem ismeri. E kétirányú torzítást egyfelől a történelem kényszere folytán sajátosan alakuló életút magyarázza, másfelől pedig a különböző szellemi-kutatási irányok koronként változó divatja" (Verebélyi 1984a, 489).

4. Róheim Géza finnugrisztikai ismereteit egyetemi évei során alapozta meg; a rokon népek iránti szüntelen érdeklődését munkáinak hivatkozásai igazolják a legközvetlenebbül. Míg tanulmányai közül hat olyat emelhettem ki, amelyik egyik vagy másik finnugor nép valamely folklór-jelenségének a magyarázatát kísérli meg, addig ennek a többszörösére rúg finnugor motívumokat analógiaként fölsorakoztató publikációinak a száma. Azt gondolom, hogy e párhuzamok számontartása tipológiai szempontból nem lenne minden haszon nélkül való, s ennek alátámasztására álljon itt egy rövid válogatás Róheimnak azon cikkeiből, tanulmányaiból, amelyekben az egyes finnugor népek folklór-anyagának az elemei tűnnek föl analógiákként említve (mindenhonnan csak egy-két motívumot emelek ki).

A *Sárkányok és sárkányölő hősök* (Róheim 1911) a sárkányszerű vízi démonokról, a sárkányoknak bemutatandó emberáldozatról, az embertől elnyelt sárkányokról, sárkányszerű halakról emlékezik meg. A *Sámánkodó gyógyítás nyoma egy gyermekversben* (Róheim 1912) című̈ben (a „síppal, dobbal, nádi hegedűvel" gyógyító versikéről van szó) arról találunk analógiát, hogy a megölt medve is más — s nem osztják — nemzetiségűt nevez meg leölőjeként. *A varázserő fogalmának eredeté*ben (Róheim 1914) arra kapunk választ, hogy a finneknél, obi-ugoroknál, volgaiaknál a táltost vagy a sámánt a tűznek, a fénynek, a melegnek a heve, ereje szükségszerű tulajdonságként jellemzi. *A külső lélek és szinonímái a népmesében* (Róheim 1915b) című dolgozatában a mana-fogalomnak a bűvös erő, élet, halál, szív, sors, talizmán fogalmaiban való jelentkezésére hoz párhuzamokat. *Az élet fonalá*ban (Róheim 1916) osztják és szamojéd analógiát találunk arra, hogy a köldökzsinórt, azaz az élet fonalát miféle hiedelmek veszik körül. A *Spiegelzauber* (Róheim 1918c) című, nagyszabású tanulmányában a vogulból a tükör és a gyermek kapcsolatára, a zürjénből a látók (jósok) tükrére, a finnből a szerelmi varázslásra hoz példát. A *Nefanda carmina* (Róheim 1918b) az égetéssel kapcsolatos rontó varázslás párhuzamát adja a votjákból. A *pszichoanalízis és etnológia* (Róheim 1918a) osztják és votják analógiával szolgál arra nézvést, hogy a medvét megölők miként mentegetik magukat, s próbálják nem szándékosként föltüntetni tettüket. A *Mágia és lopás az európai folklórban* (Róheim 1940) címet viselő tanulmány a mágia és a lopás szoros kapcsolatát, azonosságát az észtből és a votjákból példázza. A *Kharón és az obulus* (Róheim 1945) lapjain hosszan sorjáznak az obi-ugoroknak, votjákoknak, cseremiszeknek a magyarokéval analóg temetési szokásai, amelyeknek láttán a közös szokás-eredet lehetőségét alig

tudja elkerülni Róheim. *A fény elrablásának történetében* (Róheim 1947) pedig egy kelet-európai népmese motívumához ad vogul párhuzamokat.

A sort még bízvást folytathatnánk, hiszen a finnugor analógiák sokszor az arra legkevésbé gyanús helyeken tűnnek föl, s azt már a mindenkori folklórkutatásnak kell eldöntenie, hogy miként értékeli vagy hasznosítja azokat a maga számára.

5. Mondandóm befejező részében Róheimnak hat olyan munkájáról szólok, amelyekben a finnugor népek folklórjának elemei, motívumai nem analógiaként tűnnek föl, hanem eredetük magyarázatát adja. Hadd jegyezzem meg rögtön, hogy e magyarázatok közül nem egy ma már aligha állja meg a helyét — némelyike nyelvészeti szempontból is cáfolandó, és ez már egy másik dolgozat témája lenne —, de tipológiai értékelhetőségük ezekben az esetekben sem lehet kétséges.

Megjelenésük kronológiáját követve *A halálmadár* (Róheim 1913) az első a sorban. E tanulmány legfőbb célja, hogy a magyarok halált jósló madarának, a bagolynak néphitbeli eredetét fölfedje. Az ugor együttélés korából nem tartja igazolhatónak, noha a halálómenek megvannak a voguloknál s az osztjákoknál is. Más kérdés azonban, hogy „A halált jósló bagolyban való hit kultuszbeli előfeltételei és analógképzetek megvoltak az ugor-magyar korszakban" (30).

A bagolynak nemcsak halált jósló, hanem — azzal szorosan összefüggő — lélekvivő (olyan madár, amelyik elragadja a haldokló lelkét) funkciója is volt, amit azonban Róheim univerzális funkciónak tart. Ami a finnugrisztika szempontjából fontos lehet, az tanulmányának konklúziója, nevezetesen „Ha tehát föltevésem helyes, akkor az ugorok lélekvivő állatai között megvolt a bagoly, azaz a magyarság ősei ismerték azt a mítoszt, amelyből világszerte a halált jósló bagolyban való hit keletkezett" (36). Ez az állítás ugyanis nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy legalábbis az obi-ugorok hiedelemvilágában e képzet nem vezethető vissza genetikus eredetre.

Az *Adalékok a finnugorság varázserő fogalmához* (Róheim 1915a) című munkájában a Róheimtől egyébként is alaposan tanulmányozott manafogalom különféle megjelenési formáinak az eredetét firtatja, pontosabban a rontó varázserőét a voguloknál, a bűvös erőét a finneknél, a bűvös szerencséét a votjákoknál és a gyógyító varázserőt a finneknél, magyaroknál, cseremiszeknél. A rontó varázserőt és a bűvös erőt tisztán finnugor képzetnek minősíti, a gyógyító varázserő fogalmát autochtón képzetnek tartja, a többinél pedig indogermán hatással számol.

A kazár választófejedelemség és a turulmonda (Róheim 1917) című tanulmányában a finnugor (votják, vogul, finn stb.) motívumok mint analógiák kerülnek elő, ti. a magyar szempontjából. Ami azonban a finn és votják hiedelmeket illeti, már más a kép, hiszen ez utóbbiak között olyan „halmozott egyezések"-re talál (pl. a sámán, a sas, a nyírfa stb. tekintetében), amelyeknek csakis ősi, mitikus eredetét tételezheti föl.

A magyar néphit és népszokások (Róheim 1925) a következő, végeredményében azzal a sokat idézett konklúzióval zárul, hogy „A magyar néphit és népszokás igazi tömegét, túlnyomó nagy részét csak egy jelzővel illethetjük: *európai*" (334), valamint „. . .egyáltalán nem túlzás, ha röviden azt mondjuk; a magyar néphit szláv néphit" (335). Róheimnek ezt a véleményét többen is cáfolták (Verebélyi (1984a, 518) hívja föl a figyelmet rá, hogy Róheim iménti végkövetkeztetése azért is találkozhatott oly merev ellenállással a munka megjelenése idején, mert a 20-as évek nacionalizmusával e fölfogás aligha volt összeegyeztethető), s Diószegit idézve azt is láttuk, hogy ő maga milyen módszertani okokra vezette vissza. Mindebből azonban nem következtethetünk arra, hogy Róheim a magyar néphitet és népszokásokat vizsgálva ne talált volna legalábbis egy olyat, amely feltehetően finnugor eredetű, s így egyúttal a finnugor népek, közelebbről az obi-ugorok hiedelemvilágának megismeréséhez is közelebb vihet. Hiszen könyve összefoglalásából nemcsak a fenti következtetés idézhető, hanem még ez is: „A legrégibb, ősmagyar vagy ugor korszak nyomait legnehezebb felfedezni. Egyetlen szokásnál tudtuk csak az őskor fennmaradását némileg valószínűsíteni, ez a[z] . . . halotti tánc" (332). Finnugor szempontból *A magyar néphit és népszokások*nak a Halotti szertartások című fejezete, s azon belül is a Tor és lakodalom című rész tanulságos.

A vogul és magyar mitológiát (Róheim 1954) már többször említettem, kétségtelenül ez a Róheim-mű nyújtja a legtöbbet az ugorok, illetőleg a vogulok tekintetében. Dömötör Tekla ismertetésére már fölhívtam a figyelmet, itt Verebélyi Kincsőt idézem: „Annak ellenére, hogy a Róheim által megállapított egyezéseket ma már a kutatás inkább tipológiai és nem genetikus jellegűnek tartja, e tanulmány jelentősége az, hogy korszerű színvonalon közvetítette a nemzetközi kutatás számára a magyar és finnugor folklorisztika egyik kérdéskörét, méghozzá a külföldön kevéssé ismert Munkácsi Bernát munkássága alapján" (1984b, 26). Verebélyi Kincső egyszersmind rámutat arra a jelenségre is, amely Róheim nyomán finnugrisztikai szempontból figyelmet érdemelne, nevezetesen a vogul mitológia Világügyelőférfiának és a magyarok istenének kapcsolatára.

Végezetül *A magyar sámánizmus*t (Róheim 1951) említem. E munkájában Róheim *A magyar néphit és népszokások* első fejezetének a témájára, a táltosra tér vissza, hogy ezúttal, újabb anyagokat is fölhasználva „mind a tisztán antropológiai, mind a pszichoanalitikus látószögből" tárgyalja újra a kérdést. A magyar táltost egyértelműen ázsiai eredetűnek tartja, de nem az obi-ugorokkal, hanem a szamojédokkal (s a mongoloidoknak nevezett burjátokkal) hozza kapcsolatba. Mind a *Magyar és vogul mitológia*, mind pedig *A magyar sámánizmus* a finnugor párhuzamok imponálóan gazdag tárát mutatja föl.

6. Róheim Géza, leveleinek s végrendeletének tanúsága szerint haláláig magyarnak vallotta magát. Azt remélem, hogy — s erre az 1991-es, centenáriumi tudományos ülés ténye jó ígéret — csakhamar Magyarországon is oly ismertté és elismertté válik, mint eleddig jobbára csak külföldön volt.

Irodalom

Bodrogi Tibor szerk.
1978 *Messzi népek magyar kutatói.* 1—2. Bp., Gondolat.
Buda Béla szerk.
1971 *A pszichoanalízis és modern irányzatai.* Bp., Gondolat.
Dégh Linda
1947 *Róheim, G.: The Origin and the Function of Culture.* Ethnographia 53. 134—136.
Diószegi Vilmos
1954 *A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk") kutatásának módszertani kérdései.* Ethnographia 65. 20—68.
1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Bp., Akadémiai.
Dömötör Tekla
1958 Róheim, G.: *Hungarian and Vogul Mythology.* Ethnographia 69. 176—178.
1978 *Róheim Géza és a magyar ősvalláskutatás.* MTA I. Oszt. Közleményei 30. 445—450.
Erős Ferenc
1986 *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus.* Bp., Gondolat.
1989 *Checkpoint Sigmund — avagy a Freud-szcenáriók.* BUKSZ 1989 december, 11—18.
Gunda Béla
1977 *Róheim Géza leveleiből.* Ethnographia 88. 595—599.
Muensterberger, W.
1979 *Róheim Géza, az ember és munkássága, avagy Róheim Géza küldetése.* Ethnographia 90. 152—162.
Róheim Géza
1911 *Sárkányok és sárkányölő hősök.* Ethnographia 22. 129—142, 193—209.
1912 *Sámánkodó gyógyítás nyoma egy gyermekversben.* Ethnographia 23. 360—362.
1913 *A halálnadár.* Ethnographia 24. 23—36.
1914 *A varázserő fogalmának eredete.* Bp., Posner.
1915a *Adalékok a finnugorság varázserő-fogalmához.* Ethnographia 26. 255—278.
1915b *A külső lélek és szinonímái a népmesében.* Ethnographia 26. 299—301.
1916 *Az élet fonala.* Ethnographia 27. 275—280.
1917 *A kazár nagyfejedelemség és a turulmonda.* Ethnographia 28. 58—99.
1918a *Pszichoanalízis és etnológia.* Ethnographia 29. 49—90, 206—245.
1918b *Nefanda carmina.* Ethnographia 29. 271—276.
1918c *Spiegelzauber.* Internationaler psychoanalytischer Verl. Leipzig—Wien—Zürich.
1919a (alias Helios) *Allerseelen in Volksbrauch und Glauben.* Pester Lloyd 213.

1919b (alias Helios) *Der heilige Nikolaus und sein Tag im Volksglauben.* Pester Lloyd 242.
1920 *Adalékok a magyar néphithez.* (Második sorozat). Bp., Hornyánszky.
1925 *Magyar néphit és népszokások.* Bp., Athenaeum.
1932 *A csurunga népe.* Bp., Lablang.
1940, 1984b *Magic and Theft in European Folklore (Mágia és lopás az európai folklórban).* Journal of Criminal Psychopathology 1950. 54—61.
1945, 1984a *Charon and the obolos (Kharon és az obulus).* Psychiatric Quarterly Suppl. 1945. 160—196.
1947, 1984b *The Story of the Light that Disappeared (A fény elrablásának története).* The Indian Psycho-Analytical Society 1947. 51—85.
1951 *Hungarian Shamanism.* Psychoanalysis and the Social Sciences 3. 131—169.
1954, 1984b *Hungarian and Vogul Mythology (Magyar és vogul mitológia).* Monographs of the American Ethnological Society 23. J. J. Augustin Publisher, New York.
1984a *A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból.* Szerk. Verebélyi Kincső. Magyar Hírmondó sorozat. Bp., Magvető.
1984b *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata.* Szerk. Verebélyi Kincső. Bp., Gondolat.

Székács István
1984 *Róheim Géza, a pszichoanalitikus.* In: Róheim (1984b), 643—663.

Varga Mária
1964 *Róheim Géza tudományos munkássága.* Index Ethnographicus. Néprajzi Múzeum és MTA Néprajzi Kutatócsoport 9. Bp., 62—105.

Verebélyi Kincső
1977 *Róheim Géza.* Ethnographia 88. 580—595.
1984a Előszó. In: Róheim (1984a), 7—45.
1984b Utószó. In: Róheim (1984b), 489—536.

Vértes Edit
1990 *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága.* Bp., Tankönyvkiadó.

Voigt Vilmos
1965 *A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma.* Nyelvtudományi Közlemények, 67. 379—390.
1976 *Glaube und Inhalt.* Drei Studien Volksüberlieferung. Bp., 1976.
1977a *Folklorisztika és őstörténet.* In: Bartha A.—Czeglédy K.—Róna-Tas A. (szerk.), *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Bp., Akadémiai. 305—318.
1977b *Irodalom és pszichoanalízis: a népköltészet. . .* In: Világirodalmi lexikon, 5. köt. Bp., 1977. 287—290.
1978 *Shamanism in North Eurasia as a Scope of Ethnology.* In: Diószegi, V.—Hoppál, M. (eds.), *Shamanism in Siberia.* Bp., Akadémiai. 59—80.

Wagner Lilla
1947a *Róheim, G.: War, Crime and the Covenant.* Ethnographia 53. 139—140.
1947b *Róheim, G.: The Eternal Ones of the Dream.* Ethnographia 53. 142—144.

JULIANE BRANDT *(Berlin)*

Ungarn in Gedichten jüngerer DDR-Autoren

Ungarn in den Gedichten jüngerer DDR-Autoren — warum gerade dieses Thema? Sie ahnen es, und ich gebe es zu, es ist eine Fragestellung, die jemand entwickelt, der sich eigentlich nicht mit den Jahrhunderten der klassischen Peregrination beschäftigt. Der bei dem Versuch, ungarische Literatur und Kultur zu vermitteln aber interessiert ist hinsichtlich deren Aufnahme in seinem Umfeld. Der also ein Rahmenthema wie „Wanderung von Menschen und Ideen" zum Anlaß nimmt, um einmal nach Spuren zu suchen in der Literatur des Landes, dem zwar nicht hauptsächlich sein wissenschaftliches Interesse gilt, in dem er aber lebt.

Ungarn war von der DDR aus betrachtet schon lange das Land, das ein wenig anders war. Es war, von dort aus gesehen, die Verkörperung des Südens, und es war athmosphärisch anders. Hier war, sobald man den Inhalt des Begriffs nicht mehr im Sinne offiziöser Großstrukturen faßte, sondern dahinter blickte, eine andere Kultur erlebbar. Gesteigertes Interesse erfuhr es durch die Veränderungen, die sich seit Mitte der achtziger Jahre dort vollzogen. So lag es nahe, aus Anlaß dieses Rahmenthemas einmal der Frage nachzugehen, wieviel von dieser Hinwendung und deren subjektiven Voraussetzungen möglicherweise auch in die Literatur des Landes eingegangen ist, in dem man damals lebte. So gesehen ist die Fragestellung auch eine Hommage an Ungarn.

Thematische Bezüge zu Ungarn sind auch aus anderen Gründen durchaus zu erwarten. Nicht nur in Ungarn haben bedeutende Dichter sich als Übersetzer und Nachdichter hervorgetan. Nimmt man nur einen einzelnen, einen einzigen Autor vorstellenden Band zur Hand, etwa Márton Kalász' „Bemessener Trost", so sind dort unter den Nachdichtern neben dem Anreger und Herausgeber vieler solcher Unternehmungen, Paul Kárpáti, Günther Deicke, Franz Fühmann, Heinz Kahlau, Andreas Kárpáti, Uwe Kolbe, Günter Kunert, Kito Lorenc, Richard Pietraß, Jürgen Rennert, Hans-Jörg Rother und Brigitte Struzyk zu lesen. Franz Fühmann war es, der Milan Füsts lyrisches Werk ins Deutsche vermittelte, um Illyés' Dichtung haben sich neben Paul Kárpáti, Annemarie Boestroem, Uwe Greßmann, Heinz Kahlau und Paul Wiens bemüht, als Nachdichter von Weöres Kahlau, Boestroem, Pietraß, Struzyk und, als einer der deutlich jüngeren, Bert Papenfuß. (Die Reihe ließe sich fortsetzen.)[1]

Ortsbesichtigung, romantischer und nüchterner Blick

So ist es nicht verwunderlich, daß es etliche der Nachdichter sind, bei denen sich Anknüpfungspunkte finden.[2] Die unmittelbarste Art des Bezuges reproduziert das romantische Ungarn-Bild. So im Debüt-Band Hans-Jörg Rothers. *Ungarischer Abend* beschwört zunächst herauf einen „Weinkeller, der nicht im Baedeker steht. / . . . / An den Brettertischen singen die Leute. / Ein Mann (verschmitzte Augen / Unter der abgegriffnen Hutkrempe) / Bläst die Klarinette. / Unberechenbar wechseln Trauer und Lust. / . . .". Es ist das Erlebnis des anderen, das hier Worte sucht, oft nahe am Reisebürokatalog mit seinen verlockenden Bildern und verführerischen Verheißungen — nur daß es den eben nicht gab (es sei denn man rechnet eine kurze Liste von Orten und Preisen, gedruckt auf blaßrosa oder grün eingefärbtem Recyclingpapier darunter), und so die Erwähnung der Farben und Gerüche unmittelbar für das Gesehene, Erfahrene steht, jene Vermittlung, jenes mittelbare, vorgesiebte, jenes Pseudoerlebnis kann des Erfahrene noch nicht denunzieren. Was freilich nichts daran ändert, daß die gefundenen Worte auf einer Zwischenstufe zur Formulierung des individuellen Blicks stehenbleiben. („Rußschwarze Decke, der Fußboden / Ausgetreten von Generationen. / Die Wirtin schlurft zu den Fässern./") In dem Bemühen, das Ganze zu fassen, in den Augenblick die Geschichte einzubegreifen, wird an den Wechsel von „Trauer und Lust" angefügt: „(Steigen die Schatten / Der für die Freiheit Gefallenen auf?)" Der große Griff ist gedanklich einleuchtend, aus der Situation des Gedichts heraus naheliegend, doch ähnlich assoziativ-allgemein wie das bisher ins Gedächtnis beschworene Bild. Die letzten Zeilen des Gedichts führen zu seinem Eigentlichen, dem so schwer genau Benennbaren: „Vor der schlecht beleuchteten Tür / Tanzen wir mit den andern im Kreis / Tempo stampfende Füße / Wie eine brüderliche Umarmung. Tempo stampfende Füße. Rückhaltlos offne Gesichter." Eine Lebensmöglichkeit, die in anderen Gedichten des Bandes schmerzlich vermißt wird. Die Einmaligkeit des Erlebten ist, so scheint es, so überwältigend, daß sie nicht umgesetzt wird, nicht umgesetzt werden kann in die lyrische Individuierung des Blicks darauf.

In ähnlicher Weise geht auch Rothers „Csepel 1978" vor. Es beschreibt den Eindruck eines Ortes, den Moment des bevorstehenden Abrisses eines alten Viertels. Dem „romantischen Ungarnbild" ist es weniger durch den Gegenstand als durch den ungebrochenen Bezug auf die heraufbeschworene Geschichte zuzurechnen.

Spezifischer erfaßt ist der gemeinte Moment in *Bei Eger*. „Hier . . . Kann ich frei schreiten" ist genauer wiedergegeben, das Besondere des Ortes genauer, positiv bestimmt. Es ist wohl der fremde Ort, der das freie Ausschreiten möglich macht, aber eben nicht bloß das urtümlichere Land der Ferne. Der Wunsch des Aufgehens in diesem Augenblick kontrastiert

mit der Beobachtung des Rests Fremdheit, der bleibt, der Situation des Aufgenommenen, aber doch notwendig Außenstehenden: „Nur mit einer Spur Verlegenheit, / Wenn in den Gärten / Die Leute (braungebrannt, / Nicht von Touristik) / Für einen Moment aufsehn, / Mit Blicken, die dulden / den Fremden.

Eine ganz andere Art von Exotik kostet ein Gedicht Adolf Endlers aus. Der Verfasser, Jahrgang 30, ist zwar nicht zu den „jungen Autoren" zu rechnen, wegen des gegebenen thematischen Bezugs und als Kontrapunkt zum „romantischen Blick" soll er hier aber unbedingt erwähnt werden. In *Der Maralhirsch oder 1903* greift er auf einen Forschungsbericht eines ungarischen Reisenden, auf Graf Jenő Zichys „Harmadik Ázsiai utazása" zurück. Der Bericht erschien 1900—1905 in sechs großen Bänden zweisprachig bei Hornyánszky und Hiersemann in Budapest und Leipzig. In Band 6 (mit dem schönen barocken Titel „Forschungen im Osten zur Aufhellung des Ursprungs der Magyaren. / Geschichtliche Übersicht / und meine Wahrnehmungen, Erfahrungen / mit besonderer Berücksichtigung der Ergebnisse meiner Expeditionen") findet auch der Maralhirsch ausführlich Erwähnung.[3]

In Endlers Gedicht wird das Lektüreerlebnis aufgenommen und umgeformt. „Endlich will ich noch eines außergewöhnlichen Tieres erwähnen, / Ich sah es in südlicher Taiga, nicht weit vom Altai, Brüder, sah / die schönste und mächtigste Gattung Hirsch auf Gottes wildreicher Erde / — Hut ab, liebe Brüder in Sankt Hubertus! —, den Cerphus alaphus maral. / . . . O Maralhirsch, an Größe gleich dem Waipiti der Amerikaner! / Du der sein graubraunes, schwach geperltes Geweih in Würden herträgt! / Graf Jenö Zichy, Messieurs, hat deren eines voll Ehrfurcht vermessen: / . . . (Ich sage nur: Hut ab, meine lieben Brüder in Sankt Hubertus!)

So geht es eigentlich nicht um Ungarn, sondern um das Mitvollziehen des Erlebnisses dieses ungarischen, mithin mitteleuropäischen Reisenden. Das Exotische ist der Fund des Textes selber, oder: das mitvollzogene außergewöhnliche Erlebnis. Eigentliches Thema des Gedichts ist das Staunen an der Welt. 1903, Beginn des Jahrhunderts, ist hier eine weit zurückliegende Zeit, die so ganz anders war. Zichy konnte noch einmal Entdekkungsreisender vom Schlage der Forscher des 18./19. Jahrhunderts sein, wenigstens tritt er in deren Stil auf und kostet die Rolle aus; alles, was ihm in den Blick kommt, ist bedeutend, seine Aufzeichnungen sind aphoristisch, getragen vom Bewußtsein der eigenen Bedeutsamkeit. Dies vollzieht Endler genußvoll mit, erlebt er nach, kostet er aus und ironisiert zugleich den Gestus des Vortrages bei Zichy. Die Anfangszeilen sind nahezu wörtlich übernommen, sie boten sich dazu an; Begeisterung des Jägers und bedeutungsvoller Vortrag von Details gehen ineinander über, und Endler schließt liebevoll-ironisch: „Ich sage nur, Hut ab, meine lieben Brüder in Sankt Hubertus!"

Brigitte Struzyks *Flug nach Budapest* scheint zunächt auch vom Erlebnis der Ferne, des Abhebens vom Boden des Alltags inspiriert. Die erste Strophe gibt das Erlebnis des Emporfliegens, des nicht-alltäglichen Blicks vom Himmel auf die Erde. Zunächst, so scheint es, ein ganz formaler Bezug zu Ungarn. „Seinen Augen doch traun: Silberperlen zerwehn / auf der Flügelhaut. Unterm Wolkengebirg, / gelb grün braun verschliertes Signalgewirk / der versunkenen Erde kann ich noch sehn.//„

Die zweite Strophe erweitert diesen Bezug: „Eine Eiswindzeder mahnt bleich ihren Herrn: / . . . / Auf die Erde gesunken sind Csontvárys Tinten / . . .“ Der assoziative Zusammenschluß der Gedanken in der zweiten Strophe steht in struktureller Parallele zur Sichtweise von dessen Bildern. Der Titel des Gedichts steht damit eher für den Anlaß der Beobachtung. Die Erwähnung von Csontvárys Zeder liefert damit auch eine Auflösung für die erste Strophe, deren Metaphorik: der von den Bildern des Malers inspirierte, auf die in ihnen festgehaltenen Beobachtungen eingestimmte Blick entdeckt ähnliches durch das Fenster des Flugzeugs. Die Äste der Zeder lehren, Ähnliches wahrzunehmen: das Signalgewirk der versunkenen Erde. Die Bilder ermutigen, den seinen Augen zu traun und das Gesehene ernst zu nehmen. Und dieser Blick von Himmel auf die Erde ist neu, etwas, das Csontvarys Zedern versagt blieb (in etwas naiver Mitteilung: „nie flog er vorbei, in keinem Flugzeug ist er zu finden“). Dann verschmelzen die real anderen Farben der südlich(ere)n Vegetation mit dem Erlebnis des Bilder Csontvárys: „auf die Erde gesunken sind Csontvárys Tinten. / Schon ist Ungarn in Sicht, . . .“

Von einem lokalen Bezug geht auch *Sonntag morgen in der Pál utca* aus. In diesem Gedicht arbeitet Struzyk mit einer ähnlichen Technik der assoziativen Verknüpfung von Bezügen verschiedener Zeitschichten. Hier ist es die Verschmelzung verschiedener, doppelsinnig benannter Elemente einer realen Beobachtung, die eine Atmosphäre schafft, aus der heraus Historisches ganz selbstverständlich mit in die Gegenwart hineingeholt werden kann. („/plötzlich kommt eine Idee auf / Aurel Stromfeld könnte man / heute besuchen/“)

Andreas Kárpátis *Ungarische Rhapsodie* (aus seinem Debütband) führt vor, wie man heute ein Ungarn-Bild zu formulieren versuchen kann, ein Erlebnis-Bild, ohne doch dem schönen Foto-Motiv (oder der Romantik des Urwüchsigen) aufzusitzen. Das Gedicht geht in die Tiefe, bildlich und zeitlich. Der Ziehbrunnen, „Brunnen der Schwermut“, wird zum Bezugspunkt, um Geschichte und den Moment der privaten Begegnung mit dem Land im Gang des Gedichts, der Vostellung nachgehend, zusammenzubringen. Der Gang in die „feuchtkühle Erde“ wird zum Gang in die Geschichte, deren Spuren in den Brunnenwänden abgelagert sind, deren Lärm in seinem Schacht nachklingt. („Aus den Fugen der bröckligen Innenwand tropfte nach Schweiß des Jahrtausends, / Und immer noch wär nicht verhallt das

Geklirr dieses türkischen Halbmonds./") Im Hinabsinken wird es stiller. Andere weiterliegende Bilder tauchen auf und schweben lastend. „Geraune von Schatten aus trostlosen Höfen. Die Straße nach Szeged. verregnet. Der Dom./" — Die Bewegungsrichtung kehrt sich um, Vorstellung und Erfahrungsbild verschmelzen einen Augenblick lang, paradox: „Und ringend nach Atemluft tauchte im Wasser das Spiegelbild auf: meines Kopfs!" Der Aufstieg ins Freie, auf die flache Steppenerde folgt. Befreiende Bewegung und Dauer zugleich versucht die letzte Zeile zu fassen „. . .droben das Hiertenvolk tanzt mit der Steppe den schwankenden Csárdás."

Einige Metaphern nehmen Bekanntes auf. Der Ziehbrunnen selbst, das Heraufbeschwören des türkischen Halbmonds, der Csárdás des Hirtenvolks sind vielverwendet. Ihre Ausweitung zu Sprachbildern („Brunnen der Schwermut", „Geklirr dieses türkischen Halbmonds", „schwankender Csárdás"), ihre Einbindung in den Ablauf der Vorstellung des lyrischen Subjekts setzt sie in ein anderes Licht; es ist ein Balanceakt, in dem dann doch Eigenes ausgesprochen wird. Das strengere daktylische Versmaß, das ernste, Tradition mitbeschwörende Sprechen, trägt diese Bilder. Die Zahl der Takte variiert rhapsodisch, doch das ruhige Schreiten des Daktylus vermag wiederum die Einzelbilder einzubinden. Eine formelle Lösung, die nicht nur Form für diese Formulierung dieses Ungarn-Bildes ist, sondern auch (u. a.) an der Übertragung ungarischer Dichtung geschult ist.

In Barbara Köhlers *Hotel Vörös Csillag* ist der Ort geographischer Punkt und Anlaß. Nicht er wird besichtigt, ausgelotet wird jener Moment, den die Erinnerung mit ihm verbindet, das kurze Sich-Kreuzen zweier Biographien. „. . .wir hatten / vier jahreszeiten / zwei vergangenheiten / und fast eine zukunft / . . . / vielleicht am ende zuviel / hoffnung aber die worte / das ende zu sagen". Wie oft in Köhlers Gedichten schneiden sich Zeilen und Sätze und eröffnen vieldeutige Feststellungen, widerstreitende Perspektiven auf diesen einen Moment. Ähnlich in *Das Ende ist dem Anfang am nächsten*. Pest ist der Ort der Selbstbesinnung, der Konfrontation mit dem eigenen Gesicht im Spiegel, und Ort der Entstehung des Gedichts, das sich schließlich in sich selbst spiegelt und wieder zu seinem Anfang findet: „Das Ende / ist dem Anfang am nächsten / . . . / das Ende ist".

Literarische Anknüpfungspunkte

Interessant — und hinsichtlich der literarischen Anknüpfungspunkte weit gestreut — sind auch die Erfahrungen mit übersetzt vorliegender ungarischer Literatur und mit dem Übertragen ungarischer Dichtung, die in einzelne Texte Eingang gefunden haben. Uwe Kolbe hat einmal Madách herangezogen, um ein Anliegen seiner Arbeit zu verdeutlichen. „Eva: Warum sind diese Bäume schöner? Warum die schönsten grad verwehrt? / Adam: Warum? Warum ist blau der Himmel? Ist grün der Hain? So ist es eben.

Laß uns gehorchen. . .“ („Abschiede“) Das fragende Aufbegehren, das hier anklingt, ist ein Zug vieler seiner Gedichte, hier freilich, in der anderen Gattung und mehr als hundert Jahre früher, so unvermittelt ausgesprochen, wie es heute im Vers nicht mehr möglich wäre. Es ist selbst eine Kunst-Figur, ein verhaltener Manierismus, wie Kolbe mit dem Dramenzitat das Aufbegehren gegen die fraglose Hinnahme des Bestehenden setzt.

Andreas Kárpátis *Die künftigen Vulkane* stellt Zeilen aus Attila Józsefs „Die künftigen Männer“ voran („Sie werden die eiserne Maske / der Wissenschaft zerbrechen, / Um die Seele auf dem Antlitz / der Wissenschaft sichtbar zu machen.“) Es ist gleichsam ein Paralleltext zu Józsefs Gedicht, das ein Bild der künftigen Männer ausmalt, ein Bild des Menschen der Zukunft, fähig zu einem Leben im Einklang mit der Natur, zu einer Verkehrung der Ordnung der jetzigen verkehrten Welt, ihrer Erlösung. Józsefs künftige Männer wären dann fähig, über alles Gewesene hinwegzuschreiten, die blutige Vorgeschichte hinter sich zu lassen: „Legyetek hasonlóak hozzájuk, / Hogy kisgyerekeitek liliomlábaikkal / Ártatlanul mehessenek át az előttük álló vértengeren/“).

Bei Kárpáti nun wird der Aufstand der Natur gegen diese zu überwindende bzw. verkehrte Welt ausgemalt. Die unterdrückte, unter Druck stehende Natur bahnt sich gewaltsam ihren Weg. Das über sie aufgehäufte formale Wissen ist ganz verschieden von den realen glutheißen Vorgängen in ihrem Innern. („O ihr Wisser, die ihr Götzen aus fühllosem Stein dort errichtet habt: Seht in die feurige Erde!“) Die folgende Zeile dann in ihrer spezifischen Verbindung von folgerichtig zu erwartendem Ergebnis des Ausbruchs und Bedeutungsaufladung kann nur noch als Metapher für das Künftige, ganz Andere verstanden werden: „Heißer Staub senkt dann als Dung sich auf das Land, und es wächst eine Frucht von betörender Süße.“ Die Verheißung stellt die Verbindung zu Józsefs Zukunftstraum wieder her. An die Auflösung der Spannung, des realen Widerspruchs in dieser Vision schließt wieder die Vorstellung der Bedrohung an, nun auf einer anderen Ebene: „Auch seh ich Wölfe nachts durch Wälder trotten und den Schafszorn der Erde erwachen. . .“ [Punkte im Orig., J. B.]

Elegie (Kárpáti) wählt Ady zum Anknüpfungspunkt. Die Suche nach Wissen, vorgestellt als Gang durchs Gebirge, in der Konzentration nur auf das Ziel, wird zum Irrweg in einer eisigen Landschaft. („Wieder bin ich in undurchdringlich verzweigte Gebirge geraten, / Und ich irre in ihnen wie Dädalus einst unter kretischem Himmel: / . . . / Verbannung auf Gletschern ist Leid und geduldete Ehre: . . .“) Die Verselbständigung des Gedankens und des Suchens führt an einen Punkt, an dem sich schließlich alles verkehrt. Die kalten Höhenflüge des Geistes werden zum „Privatlabyrinth für die unübermütigen Himmelsbestürmer.“ Ein kühler, strenger Rhythmus trägt die Bilder: „Sterblich die Dinge dort unten, und nur ihre Ordnung tritt oben kristallisch zutage / . . . / Und einmal wird alles in duldsamem

Weiß hier erstarrt sein, ihr heiteren Harmlosigkeiten / symmetrischer Körper und pythagoreischer Tripel./" Und Ady liefert die gültigen Worte auch für das eigene Tun: „Auch ich steig voll Trauer den Schönheiten zu, / die traurig und gletscherkalt sind."

Eine weitere *Elegie* ist Füst gewidmet. „Grad eine Amsel pfiff im Winterbaum. . ." klingt die *Klage eines betrübten Gespenstes* aus den „Herbstdüsternissen" an, und Füsts Bild der Winterwelt wird aufgenommen: „Grad sah ich nach des Winters leichtgestirntem Himmel" . . . (Kárpáti). Während der Geist in den „Herbstdüsternissen" seinem real erlittenen Tod nachsinnt, setzt in der „Elegie" ein äußerlich weniger folgenschwerer, doch ähnlich gerichteter Vorgang ein. Die irdische Verkörperung des gesunden Menschenverstandes tritt ein und macht sich breit. Die Welt verliert ihre Rätsel und all ihren Zauber angesichts ihrer von ihm in Gang gesetzten allseitigen und höchst vollkommenen Ausdeutung. („Nichts ist ihm heilig, alle Rätsel muß er lösen, / Und spricht man flüsternd grad von einem dunklen Ort -/ Gleich läuft er hin und sieht sich um / Und stöbert da im Nebel nach dem Zauberspuk. / . . . / Und daß der Kosmos irgendwo zu Ende ist und nichts dahinter, / Wie eine Scheune mit dem irdischen Geblök, / Was schert ihn das? Ist seine eigne doch gefüllt./. . .") Und wie das betrübte Gespenst in seinem „großen Rotweinkummer" von der Realität überfahren ward, bleibt das lyrische Subjekt der „Elegie" einsam in dieser von der Arithmetik in Beschlag genommenen Welt zurück.

In die Arbeiten von Pietraß und Struzyk ist die Auseinandersetzung des Nachdichters mit dem Werk Márton Kalász eingeflossen.

In Brigitte Struzyks lyrischer Bidbeschreibung *Beginn der unvollendeten Geschichte, 1946* entfalten sich Metaphern, angeregt von denen Kalász', als Annäherungen an ein Farberlebnis, als Metaphern eines Umschlagens von Farben und von Deutungen und Bedeutungen ineinander. („/Am Horizont sind wir noch Fisch / noch Fleisch und tauchen auf / aus Feuer in das Grauen/") Es sind Bilder, denen unmittelbar keine Zeile des Nachgedichteten und mit der Widmung Bedachten entspricht, die jedoch in eine Richtung vorstoßen wie die von Kalász. („Bald nachen wir blutigen Ernst / ins Grüne ins Kaputte / die Fühler ausgestrekt: / Rot wird es so und so/. . .")

Barbara Köhlers *Meer in Sicht*, Endre Kukorelly gewidmet, spielt mit einem geographischen Bezugspunkt mitten in Pest, der als literarischer Ort zugleich Anlaß für das Entstehen dieses Textes wie für seine Betrachtung hier war. Das Gedicht kann gut als Beispiel für Barbara Köhlers Poetik gelesen werden. Der konkrete Ort, mit der Anspielung auf ein Bild heraufbeschworen, ist Anlaß und Ausgangspunkt, um Gedanken und Erinnerungsbildern nachzugehen, Reales und Phantastisches sich in der Zeilenbrechung der Sätze überlagern zu lassen. Das Meer, die Weite, das ferne Ziel der Flüsse, eine Aussicht in der Ferne, ist in vielen von Köhlers Gedichten

zu finden (z.B. „ELB ALB", „Meine Liebe geht mit den Undinen", „Papierboot I"). „. . .den Flüssen hier glaubt man nicht, / daß sie ins Meer wollen /. . ." hebt ein Gedicht aus Dresden an. Hier nun stellt die Szondi utca den Bezug dazu her. Eine Straße am Westbahnhof, die Pest bedeutet und den Wohnsitz des Angesprochenen, und die zugleich Gegenstand eines Gedichts Kukorellys ist, das Köhler nachgedichtet hat (Zur Lage in der Szondi)[4]. Der Ton dieses Kukorellyschen Gedichts, das Spiel mit dem Banalen, das spielerische Ver-Wenden der Schnoddrigkeit des Jargons klingt noch in den ersten Zeilen an. („Wenn sie in allen Obst- und Gemüseläden / der Szondy utca (ob mit i oder ypsilon) / plötzlich Frutti di mare verkauften / zwischen Großem Ring und Stadtwäldchen / ein Segelboot aufkreuzte buntbeflaggt / und nicht nur die Donau / die Nord-Süd-Metro / und der 7. Bezirk / so schön blau wären auf dem Stadtplan/. . .") Der geographische Ort und literarische Bezugspunkt Szondi utca ist Anknüpfungspunkt für Traum-Bilder, die scheinbar nichts miteinander zu tun haben und sich überlagern wie zu einem surrealistischen Bild. Eine spielerisch entworfene Szenerie, deren Erklärung folgt: Die Liebe zu diesem Ort provoziert die Vorstellung, ihn gerade ans Meer (der Köhlerschen Gedichte) zu versetzen, den an ihn geknüpften Assoziationen zu folgen. „— es ist ja nur die Versuchung der Liebe / zu Orten, sie sich ans Meer zu wünschen / die sonderbare Gewohnheit der Böhmen / mit Ahoi zu grüßen / und ein Gedicht."

Diese Zusammenstellung, das sei angemerkt, gibt bei weitem keinen Überblick über die gesamte relevante Entwicklung in der gesamten Lyrik der letzten Jahre. Viele Autoren, viele produktive Ansätze sind hier nicht vertreten. Eine wichtige Quelle literarischer Bezüge stellt u.a. auch die russische Literatur dar. Derartige Reminiszenzen sind etwa in Texten von Elke Erb zu finden.[5] Michael Wüstefeld, als einer der noch jüngeren, bezieht wesentliche Anknüpfungspunkte aus der amerikanischen Lyrik, verarbeitet in seinen Gedichten Leseerfahrungen und Bildungserlebnisse zu imaginären Reisen.[6] Ebenso fehlen Namen wie etwa Bert Papenfuß-Gorek, Stefan Döring, Andreas Koziol, Jan Faktor, Rainer Schedlinski; der hier untersuchte thematische Bezug widersetzt sich ihrer Art zu schreiben. Nicht mehr eine Situation, ein Bild, ein Erlebnis wird reflektiert, sondern ausdrücklich das sprachliche Material selbst, kodifizierte Sprachregelungen werden ironisch gebrochen, seziert und ad absurdum geführt. Die Erfahrung erscheint nicht als Erlebnis, sondern schlägt sich in der Kritik des sprachlichen Materials wie in der Abweisung kanonisierter Funktionszuweisungen von „Kunst" nieder. Was hier in einem Akt radikaler Befreiung weitgehend negiert wird, wird in den eingangs vorgestellten Arbeiten als ausdeutbares, neu zu formulierendes Spannungsfeld begriffen, in dem u.a. auch die ungarische literarische Tradition Bezugspunkte zur Formulierung des eigenen Konzepts bietet.

Anmerkungen

1 Kalász Márton: *Bemessener Trost*. Leipzig, 1984.
Füst Milán: *Herbstdüsternisse*. Leipzig, 1974.
Illyés Gyula: *Mein Fisch und mein Netz*. Berlin, 1973.
Illyés Gyula: *Gedichte*. (Poesiealbum) 180/Berlin, 1982.
Weöres Sándor: *War mal eine schöne Lade*. Berlin, 1976.
Weöres Sándor: *Gedichte*. (Poesiealbum) 135/Berlin, 1978.
Eine Auswahl aus Werken jüngerer Dichter in: Temperamente. Blätter für junge Literatur. 2/1989, Berlin, 1989.
Sowie in: *Umschlag 90*. Proben und Berichte aus dem Arbeitskreis für die Übersetzung ungarischer Literatur. Berlin, Haus der Ungarischen Kultur Berlin, 1990.

2 Endler, Adolf: *Das Sandkorn*. — mdv, Halle 1974.
Endler, Adolf: *Akte Endler*. Gedichte aus 25 Jahren. Reclam, Leipzig 1981.
Kárpáti, Andreas: Poesiealbum 268. Neues Leben, Berlin 1990.
Kolbe, Uwe: *Abschiede*. — Aufbau, Berlin, Weimar 1981.
Köhler, Barbara: *Deutsches Roulette*. — Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1991.
Sowie in: *Umschlag 90*. Proben und Berichte aus dem Arbeitskreis für die übersetzung ungarischer Literatur. Berlin, Haus der Ungarischen Kultur Berlin, 1990. S. 84—88.
Pietraß, Richard: *Notausgang*. — Aufbau, Berlin-Weimar, 1980.
Pietraß, Richard: *Weltkind*. — Reclam, Leipzig, 1990.
Rother, Hans-Jörg: *Unter dem einem Himmel*. — mdv, Halle-Leipzig, 1981.
Struzyk, Brigitte: *Leben auf der Kippe*. — Aufbau, Berlin-Weimar, 1984.
Struzyk, Brigitte: *Der wild gewordene Tag*. — Aufbau, Berlin-Weimar, 1989.

3 *Zichy Jenő Gróf Harmadik Ázsiai Utazása*. Bd. 1—6. Hornyánszky—Hiersemann, Budapest/Leipzig 1900—1905. vgl. bes. Bd. 6, S. 200/201.

4 Endre Kukorelly: *Zur Lage in der Szondi*. In: „In Anführungszeichen". (Ausstellungskatalog) Haus der Ungarischen Kultur, Berlin, 1990.

5 vgl. Erb, Elke: *Kastanienalle*. Berlin-Weimar 1987; ds.: Vexierbild. Berlin-Weimar, 1985.

6 Wüstefeld, Michael: *Heimsuchung*. Berlin-Weimar 1987; ds.: Stadtplan. Berlin-Weimar, 1990.

BUR MÁRTA *(Szófia)*

A bolgárok magyarságképe a XIX. századi sajtó tükrében (1848—1877)

Az oszmán-török politikai rendszer közömbös magatartást tanúsított a keresztény alattvalók szellemi-kulturális fejlődésének problémái iránt. E téren a keleti pravoszláv egyház teljes monopóliumot élvezett. Egyházi intézmények gondoskodtak a felnövekvő nemzedékek oktatásáról, az egyház keretein belül születtek meg az irodalmi és képzőművészeti alkotások. Az idegen uralom évszázadai alatt a pravoszláv egyház tartotta fenn az európai keresztény népekhez fűződő kapcsolatokat. E tekintetben figyelmének központjában az orosz egyház állott. Az európai nagyhatalommá váló Oroszország a balkáni népekhez fűződő viszonyában és balkáni politikájában nagy mértékben támaszkodott az egyházi vonalon kiépített kapcsolatokra.

A Balkán félsziget közepén és keleti végein, az Oszmán Birodalom hadászatilag és gazdaságilag is fontosnak tartott régiójában élő bolgárok körében a XVIII—XIX. század fordulóján mélyreható változások jelei mutatkoztak. Az Erdélyen és Magyarországon keresztül folytatott kelet—nyugati kereskedelemben a bolgárok a XVIII—XIX. század fordulóján váltak önálló szereplőkké. Jelenlétük a különböző európai városokban, így a magyarországi városokban — Brassó, Temesvár, Pest, Újvidék stb. — is kimutatható. A gazdasági-kereskedelmi kapcsolatoknak, a bolgár kereskedők magyarországi tevékenységének egyik velejárója volt a budai Egyetemi Nyomda szolgálatainak igénybevétele a bolgár könyvnyomtatás érdekében.

A nyugati gazdasági kapcsolatok hatására felgyorsuló változások szükségessé tették a középkorban kialakult intézmények megreformálását és új intézmények létrehozását. A bolgár társadalom megújulása, a nemzetté válás folyamata az évszázadokon keresztül elismert görög kultúrfölény kétségbevonásával, illetve a görög kulturális befolyás elvetésével járt együtt. Világossá vált, hogy az általános haladás előfeltétele a bolgár nyelvű világi oktatás, a könyv és újságkiadás megszervezése. Bár a bolgárok nemzeti öntudatra ébredése, a nemzeti mozgalom megindulása bizonyos késésben volt a görög és más délkelet-európai nép mozgalmaihoz képest, a XIX. század 40-es éveiben Georgi Sztojko Rakovszki már tisztán politikai célokat és követeléseket is megfogalmazott, azonban a nemzetté formálódó nép problémáinak a nyílt politikai harc eszközeivel történő megoldására csak nagyon kevesen vállalkoztak. A bolgárok túlnyomó többsége a görög befolyás elvetése, az önálló bolgár egyház létrehozása érdekében indított mozgalomhoz csatlakozott, amely végül is nem nőtt túl az oszmán hatalom által eltűrt kereteken.

Rendszeresen megjelenő bolgár időszaki sajtóról az 1840-es évek végétől beszélhetünk. Az 1842-ben és 1846-ban alapított rövid életű folyóiratok után 1848-ban, Konstantinápolyban kezdték kiadni a 14 éven át funkcionáló hetilapot, a Carigradszki vesztniket. A hetilap tengersok anyagi, politikai és egyéb nehézséggel küszködve 10 éven át versenytárs, vagy inkább segítőtárs nélkül igyekezett megvalósítani alapítója, az Iván Andreev Bogorov (1818—1891) által kitűzött célokat, a nép műveltségi színvonalának emelését, a kül- és belpolitikai események rendszeres, objektív szellemű ismertetését.

Az 1848. január 1-én induló Carigradszki vesztnik hűséges krónikása, viszonylag jól tájékozott informátora volt a viharos európai eseményeknek, köztük a magyar forradalom és szabadságharc eseményeinek is. Hozzá kell tennünk, hogy a bolgár hetilap jónéhány száma nem maradt ránk, az is megtörtént, hogy hetekig szüneteltetni kellett megjelentetését. A Konstantinápolyban élő Bogorov a lap szerkesztése során különböző forrásokat használt fel: a kormányzat hivatalos közleményeit, a saját levelezőitől kapott anyagokat, a hajópostával érkező nyugati újságokat, a Bécsből, Bukarestből, Belgrádból, Pestről érkező tudósításokat, valamint az utazó kereskedőktől, magánszemélyektől szerzett értesüléseket.

1848—1849-ben a bolgárlakta területek falvainak és városainak nyugalmát nagy horderejű események nem zavarták meg. Vannak adatok felkelési kísérletekről, tervekről, amelyeket Vidin körzetében, a szerb határ mentén lévő bolgár falvakban készítettek elő, de a hatóságok intézkedései megakadályozták azok kibontakozását. A Konstantinápolyban élő, céhekbe tömörült bolgár iparosok és kereskedők, akikre Bogorov hetilapja kiadásának során leginkább támaszkodott, egy templom felépítésének tervével foglalkoztak, ennek megvalósítása vette igénybe idejüket, anyagi erejüket. Egyébként az oszmán főváros lakói sokat szenvedtek a szokatlanul nagy szárazság következményeitől, a vízhiánytól, a kolerától és az egyre-másra fellobbanó tűzvészektől.[1] Tehát a forradalmi Európából érkező híreket a mindennapok gondjával, az egyházi élettel kapcsolatos problémákkal bajlódó, európai szemmel nézve apolitikus olvasóközönség fogadta be.

A Carigradszki vesztnik a magyar forradalom és szabadságharc eseményei közül a legnagyobb figyelmet a hadijelentéseknek szentelte. Elsősorban a harctéri eseményekhez kapcsolódó híradások és beszámolók szolgáltatták azt a tényanyagot, amelynek segítségével kialakulhatott a bolgárok magyarságképe, illetve a szabadságharc vezetőinek és szereplőinek a képe. A bolgár lapban közölt hadijelentéseket az objektivitásra való törekvés jellemzi.

Az orosz invázió napirendre kerülésével, tehát 1849 április—májusában a Carigradszki vesztnik magyar vonatkozású híradásainak objektivitásra törekvő hangneme megváltozott. Ellentmondásba keveredve a korábban közölt adatokkal, a bolgár lap „növelni" kezdte a magyar hadsereg létszámát.

Egy 1849. május 7-én publikált hír szerint a magyar sorkatonaság és a népfelkelők személyi állománya 180 000 fő, ezért az oroszok 80 ezres hadsereget készülnek Magyarországra küldeni, ami távolról sem elegendő — írja a bolgár lap —, mert a magyarok ereje napról napra nő.[6] Valamivel később, a május 21-i és június 4-i számokban a külföldi hírek után érdeklődők azt olvashatták, hogy a magyarok 250 000-es létszámú hadsereggel rendelkeznek és ezen kívül 150 000 tartalékos várja, hogy felfegyverezzék. A magyarok elhatározták, írja a lap, hogy vereség esetén a hegyekbe vonulnak és az utolsó emberig harcolni fognak. „Ez a féktelenkedő magatartás és a magyarok valódi ereje . . . teszi hihetőbbé a jelentéseket azon rettentő hadseregről, amelyet Oroszország küld Ausztria megsegítésére" — írja a Carigradszki vesztnik.[3]

Az 1849 telén és tavaszán kivívott magyar győzelmekkel kapcsolatban a leggyakrabban Bem József hadmozdulatairól számolt be a bolgár hetilap — mégpedig bukaresti jelentések alapján.[4] Az egyik januári számban azonban azt olvassuk, hogy a magyarok győzelmétől nagyon sokan félnek, mert bosszúállástól tartanak.[5] Az Erdélyben, az osztrákok oldalán harcoló orosz egységekről pedig azt írják, hogy azokat a lakosság szabadítóként üdvözölte.[6] A Carigradszki vesztnik az 1848—1849-es magyarországi események pozitív hőseként Josip Jellačić horvát bánt mutatja be. A bolgár olvasót igen jól tájékoztatták Jellačić báró hadvezéri teljesítményeiről,[7] kiemelték a bécsi felkelés leverésében játszott szerepét.[8] Egy (meg nem nevezett) német lapból átvett anyagot felhasználva a bolgár szerkesztő élet- és jellemrajzot közölt Jellačićról. Szabadságszeretet, közvetlenség, szerény életvitel, magas műveltség a horvát nemzeti hősnek tulajdonított jellemvonások. „Ha Jellačić valamikor legyőzi a magyarokat — írja a Carigradszki vesztnik —, az ő keze alatt azok jobban és szabadabban élhetnek majd, mint Kossuth, e gonosz és féktelen ember kormányzása alatt, aki félelmet és reszketést terjeszt maga körül".[9] Jellačić politikai tevékenységéről szóló beszámolók szintén nyilvánosságot kaptak a bolgár lap hasábjain. A közleményekből kiderül, hogy népszerű, tekintélyes emberként sikeresen képviselte a horvátok, szlovének, a határőrök érdekeit a bécsi udvarnál, ahol figyelembe vették, sőt kikérték véleményét.[10]

Görgey Artúr neve a szabadságharc befejező szakaszában, a világosi fegyverletétellel kapcsolatban került a Carigradszki vesztnik hasábjaira.[11] Magáról a fegyverletétel komor aktusáról Paskevics tábornagynak Miklós cárhoz intézett jelentéséből értesülhettek a bolgár olvasók.[12] A fegyverletétel és Görgey szerepének értékeléseként a bolgár lapban ez olvasható: „. . .elmondhatjuk, hogy a vezetők az értelmetlen háború iránt táplált érzelmeik mellett a nép hangját is követték. Szerintünk Görgey és a külföldre menekültek között csak az a különbség, hogy ő, kitéve magát a legnagyobb veszedelemnek, eltökélte a politika hajóját valamely kikötőbe visszakormányozni."[13]

A Carigradszki vesztnik csupán 1849 augusztusától mutatott nagyobb érdeklődést Kossuth Lajos személye és tevékenysége iránt. Azonban sem az 1848 októberétől 1849 augusztusáig megjelent információk, sem a Törökországban tartózkodó Kossuthtal foglalkozó közlemények nem voltak alkalmasak arra, hogy a bolgár olvasó szemében növeljék a magyar forradalmár tekintélyét. A bolgár lap egész terjedelmében közölte V. Ferdinánd 1848. október 3-án kelt nyílt parancsát, amelyben az uralkodó Kossuthra és híveire hárítja a felelősséget Lamberg Ferenc gróf meggyilkolásáért; az 1849 áprilisi trónfosztásról közzétett információban az ellenzék, a Békepárt részéről megnyilvánuló kifogások kerültek előtérbe.[14] 1849 augusztus végén a bolgár lap a nyugati sajtóban megjelent közleményeket átvéve publikálta Kossuth ún. titkos iratát. E szerint a volt magyar államfő, elhatárolva magát a szabadságharcban résztvevő lengyelektől, közeledni próbált az orosz nagyhatalomhoz.[15] A Carigradszki vesztnik sort kerített az eltűnt szent korona körüli híresztelések, Kossuthot érintő rágalmak publikálására is.[16]

Az 1849 őszén kibontakozó ún. emigráns-válságot, amely az orosz—török—osztrák viszony kiéleződéséhez vezetett, a Carigradszki vesztnik élénk figyelemmel kísérte, s viszonylag gazdag információval szolgált a vele kapcsolatos diplomáciai eseményekről. Viszont a bolgár földön, Vidinben és Sumenben tartózkodó magyar emigránsokról a lap csupán három ízben tett említést: hírt adott néhány magyar menekült Sumenbe való érkezéséről, az osztrák konzul ellen intézett támadásról, s egy ízben rövid, de pozitív hangú beszámolót közölt egy Sáffrány nevű magyar emigráns Sumenben kifejtett kulturális tevékenységéről.[17]

Iván Bogorov volt az első bolgár újságíró, akinek megadatott a sajtót a közvélemény formálásának eszközeként felhasználni. Az általa publikált hírek, tudósítások hozzájárultak a bolgár újságolvasók magyarságképének kialakításához. Az objektivitásra törekvés ellenére a bolgár hetilap természetesen tükrözte szerkesztője világnézetét. Bogorov rendpárti volt, rendkívül szoros kapcsolatok fűzték Oroszországhoz, az volt a véleménye, hogy a nép problémáit az ésszerű engedmények útján maga az uralkodó oldhatja meg. A magyar forradalmi elit célkitűzéseiről, a nép életét átformáló intézkedésekről Bogorov nem tájékoztatta olvasóit. A lázadás, a véres háborúk eszközével kikényszerített, elhamarkodott változások szerinte árnyékként enyésznek el.[18] Kendőzetlen nyíltsággal, de virágnyelven is Bogorov a végveszélybe került monarchia mellett kiálló józan, megbízható horvátok példájának követését sugallta olvasóinak, az irracionálisan viselkedő, féktelenkedő magyarokkal szemben.

Az 1848—1849-es eseményekkel kapcsolatban napvilágot látott hírek, kommentárok által sugallt világkép a prekapitalista viszonyok között élő bolgár tömegek színvonalával, apolitikus beállítottságával számolt, illetve annak tükröződése volt. Egy évtized leforgása alatt azonban ez a helyzet jól érzékelhetően megváltozott. A helyi közösségek korlátain túllépve az embe-

rek tudatosan vállalták a nemzethez való tartozás terheit és kötelezettségeit, világos megfogalmazást nyert a közös nemzeti érdek. A nemzeti érdekek érvényesítésének útját és eszközeit tekintve különböző elgondolások születtek. A véleménykülönbségek, pontosabban a politikai irányzatok az idegen uralomhoz való viszony kérdésével kapcsolatban fogalmazódtak meg. Az 1850—1860-as években az Oszmán Birodalom még mindig széles piaca jó értékesítési lehetőségeket biztosított a bolgár termelők számára, így a problémák radikális megoldása, a birodalomtól való elszakadás gondolata csak egy aránylag szűk társadalmi réteg, elsősorban értelmiségiek körében terjedt el. Megnőtt viszont az érdeklődés a Habsburg-birodalom problémái iránt, hiszen ott is különböző nemzetiséghez tartozó népek éltek együtt.

Az 1850—1861 közötti évtizedből a Carigradszki vesztniken kívül még három bolgár hetilapot kísérhetünk figyelemmel: az 1858-ban induló Blgarszki knizsicit, amelyet Konstantinápolyban adtak ki, és a Georgi Szt. Rakovszki által szerkesztett rövid életű hetilapokat, az Újvidéken megjelenő Blgarszki dnevnicát és a belgrádi Dunavszki lebedet.

A színvonalas, jól szerkesztett Blgarszki knizsiciben valósághű, hellyel-közzel tudományos színvonalú cikkek jelentek meg Magyarország történetéről, a magyar—osztrák viszony alakulásáról.[19] Ugyanakkor az egész bolgár sajtó rendszeresen tudósításokat közölt a monarchia-szerte kibontakozó nemzeti mozgalmakról. A Blgarszki knizsnici az 1860-ban tartott Szent István-napi ünnepségekről tudósítva azt írja, hogy a soknemzetiségű Ausztriában a kormányzatra nézve a legveszélyesebbek a hazaszeretetükről és férfiasságukról ismert magyarok, akik 1849-ben elvesztett jogaikat akarják visszaszerezni.[20]

Az 1859—1861 folyamán kibonatkozó események, a Habsburg Birodalom népei körében felerősödő mozgalmak és az európai fejlemények a bolgár elit számára világossá tették, hogy nem csak az osztrák kormányzati rendszer, tehát az önkényuralom válságáról van szó, hanem maga a birodalom léte, egysége is kockán forog. Az új helyzettel kapcsolatban a hetilapok hasábjain megszólaló bolgár politikusok — különböző hangnemben ugyan, de egyöntetűen — a Habsburg birodalom szláv népei mellett foglaltak állást, elítélve a magyarok velük szemben tanúsított magatartását. A Belgrádban élő Rakovszki az Újvidéken szerzett személyes tapasztalatait és a szomszédos birodalomból érkező híreket úgy értékelte, hogy a hatalomvággyal eltelt magyarok mindent maguknak akarnak megkaparintani és a szláv elem megfojtására törekednek.[21] Rakovszki szerint 1861-ben a magyarok az 1848-ban kialakult helyzethez hasonló csapdába estek, amikor is a szerbek és horvátok védték meg az uralkodó jogait ellenükben.[22] A Carigradszki vesztnik arra figyelmeztetett, hogy Ausztria a területén élő szláv elemre támaszkodva oldhatja meg problémáit, s csak velük egyetértésben biztosíthatja a birodalom egységét.[23]

A magyar országgyűlés 1861 augusztusában történt feloszlatása után a bolgár sajtó hangja megváltozott. Szokatlanul kritikus hangú, a bécsi udvar nemzetiségi politikáját elítélő cikkek jelentek meg, és kiemelten foglalkoztak a szerbekkel és horvátokkal való kibékülés érdekében tett magyar lépésekkel.[24] Egy francia újságot idézve a Blgarszki knizsici azt is leírta, hogy az önkényuralom újabb támadásai miatt Ausztria népei a magyarokkal éreznek együtt, mert tudják, hogy nélkülük nem számíthatnak alkotmányos kormányzásra.[25]

Az 1848—1861 között eltelt időszakban a társadalomban végbement változások és külpolitikai tényezők hatására a bolgárok magyarságképe változott, árnyaltabbá lett, az érzelmek mellett egyre nagyobb teret kaptak a politikai meggondolások. Az 1860—1870-es években a bolgár elit egy jelentős csoportja a magyar törekvésekben, főleg az 1867-es kiegyezésben követendő példát látott. A Pravo című evolucionista nézeteket képviselő hetilap 1873-ban a magyarokkal való együttműködés lehetőségeiről, kívánatos voltáról cikkezett. A bolgár publicisztikában először éppen a Pravo hivatkozott a két nép közös történelmi múltjára, közös származására mint az együttműködést elősegítő tényezőre.[26] De az 1870-es években, különösen az orosz—török háború előestéjén nem hiányoztak az éleshangú, szélsőségesen magyarellenes kirohanások sem.

A bolgárok magyarságképe nem volt mentes túlzásoktól, a bántóan erős színektől, a sajtónak azonban jelentős szerepe volt a későbbi bolgár—magyar gazdasági és politikai kapcsolatok előkészítésében, amelyek a köztudatban élő vélekedésekkel ellentétben nem voltak és nem is lehettek mindig felhőtlenek és problémamentesek.

Jegyzetek

1 *История на България*, Т. 5. София, 1985, стр. 372—373; Периодическо списание, кн. 11. Средец, 1984, стр. 59—113; Никола Ефтимов Сапунов: *Дневник по съграждането първата българска в Цариград черква* Св. Стефан, 1847—1849; Цариградски вестник, 1848, X. 16, Но. 20.
2 Цариградски вестник, 7. V. 1849, Но. 47.
3 Ua. 21. V. 1849, Но. 49.; 4. VI. 1849, Но. 51.
4 Ua. 5. 1849, Но. 35; 12. II. 1849, Но. 36; 26. II. 1849, Но. 38; 26. III. 1849, Но. 42.
5 Ua. 8. II. 1849, Но. 31.
6 Ua. 12, II. 1849, Но. 36.
7 Ua. 6. XI, 1848, Но. 23; 8. I., 1849, Но. 31; 16. IV. 1849, Но. 44; 7. V. 1849, Но. 47; 6. VIII. 1849, Но. 47.
8 Ua. 16. X. 1848, Но. 20; 30, X. 1848, Но. 22; 6. XI, 1848, Но. 23.
9 Ua. 30. X. 1848, Но. 22.
10 Ua. 14. V. 1849, Но. 48; 21. V. 1849, Но. 49; 24. IX. 1849, Но. 66; 4. 10. 1849, Но. 67.

11 Ua. 14. V. 1849, Но. 48; 30. VII. 1849, Но. 58; 13. VIII. 1849, Но. 58; 27. VIII. 1849, Но. 62.
12 Ua. 3. IX. 1849, Но. 63.
13 Ua. 10. IX. 1849, Но. 64.
14 Ua. 16. X. 1848, Но. 20; 26. II. 1849, Но. 38; 14. V. 1849, Но. 48; 28. V. 1849, Но. 50.
15 Ua. 27. VIII. 1849, Но. 62.
16 Ua. 8. X. 1849, Но. 68; 17. VII. 1849, Но. 78.
17 Ua. 29. X. 1849, Но. 71; 28. I. 1850, Но. 84; 28. IV. 1851, Но. 32.
18 Ua. 29. I. 1849, Но. 34; 17. XII. 1849, Но. 78.
19 Български книжици, 1860, II. кн. 3 стр. 60—61.
20 Ua. 1860, VIII. кн. 15, стр. 106.
21 Дунавски лебед, 21. II. 1861, Но. 22.
22 Ua. 28. II.1861, Но. 23.
23 Цариградски вестник, 14, I. 1861, Но. 3.
24 Български книжици, 1861, VIII, кн. 13. стр. 236.
25 Ua. 1861, IX, кн. 17, стр. 302.
26 ***Маджарите в Европа: политиката им.*** Право, година VIII, бр. 18, 13. VII. 1873.

ELŻBIETA CYGIELSKA *(Warszawa)*

Lengyel—magyar irodalmi szecesszió

Noha a XIX. és XX. század fordulójával foglalkozó magyar—lengyel komparatisztikai kutatás jelen állapota még nem teszi lehetővé következtetések és általánosítások levonását, annyi azért nagyobb tévedés kockázata nélkül megállapítható, hogy a magyar összehasonlító irodalomtudományban a lengyel modernizmus irodalma meglehetősen szegényesen fest. Ha a mai komparatisztika egyes tárgyköreit tekintjük, ez az állítás elsősorban a tradicionális összehasonlító vizsgálatokat illeti, vagyis a recepció-kutatást és a személyes irodalmi kapcsolatok körét.

A századforduló irodalmának kölcsönös befogadása mind a mai napig elégtelennek mondható, a Monarchia korában azonban az irodalmi produktumoknak csak egészen elhanyagolható töredéke került bele a lengyel, illetve a magyar köztudatba. Ady Endre kései, kezdetben egyébként zavaros, félreértésekkel teli lengyel recepciója elég kifejező példa lehet erre.[1] Elgondolkoztató, vajon ebben az esetben nem a német, vagy inkább a szlovák, esetleg valamelyik délszláv nyelv közvetítő funkciójában rejlik-e a hiba, minthogy e nyelveken Ady művészetének hatása rendkívül nagynak mondható.[2]

Ugyanakkor a szlávok — oroszok, csehek, bolgárok — szinte egyformán hódoltak Stanisław Przybyszewski dekadens individualizmusának és társadalmi anarchizmusának, ő volt a Fiatal Lengyelország első korszakának idolja, aki Berlinben és a skandináv országokban szerzett magának népszerűséget a bohém körökben, mielőtt a XX. század küszöbén Krakkóban telepedett volna le.[3] Sajátságos, hogy róla Magyarországon még csak nem is hallottak. Lehetséges, hogy — noha gyakran írt németül maga is — ennek az az oka, hogy művei Bécsben nem keltettek kritikai érdeklődést?[4] Netalán ama meggyőződés, miszerint minden új, figyelemre méltó mű csakis Nyugatról érkezhet, volt az oka, hogy a lengyel—magyar információs cserét véletlenszerűnek, elhanyagoltnak kell minősítenünk, hogy az időnkénti kapcsolatok nem keltettek érdeklődést olyan mértékben, hogy annak az irodalmi tények terén komolyabb következményei támadhattak volna? Sokatmondó Balázs Béla példája, aki 1906-ban Berlinben találkozott Bolesław Długoszowskival, Piłsudski marsall későbbi adjutánsával, ez idő tájt a bohém világ elbájoló tagjával, aki feltehetőleg sokat mesélhetett a lengyel modern irodalomról újdonsült magyar barátjának, ha Balázs Béla lelkesen ad számot erről, bár igen szűkös kommentárt fűzve hozzá: „A lengyeleim meséltek otthoni dolgaikról. Micsoda forró, gazdag, az egész társadalomba szétágazó szellemi, művészi élet van ott."[5] S rögtön ezután önnön frusztrá-

ciójának ad hangot a maga katasztrofikus, nosztalgikus módján, a magyar ugar szülötteként: „Hej, haj, magyar ugar! Magyar ugar! Mi lesz velünk?" Balázs Béla terjedelmes, gyakorta aprólékos naplójában, melyben a személyes, egoista lélekáradások mellett bőven van hely az intellektuális reflexiók, olvasmány-értékelések, beszélgetés-töredékek, leírások számára, a legkisebb nyomra sem bukkanunk, amely a lengyel irodalomból származó, akár közvetett ihletésre, vagy annak valamely szellemi gyümölcsére utalna.

A lengyel kortársi irodalom iránt több nyitottságot tanúsított Kosztolányi Dezső, az Élet hasábjain 1909-ben (majd a *Modern költők* című antológiájában 1913-ban) publikálva két lengyel modernista, Kazimierz Przerwa-Tetmajer és Zenon Przesmycki (Miriam) egy-egy versét.[6] Költői kérdés maradt azonban felkiáltása, melyet ugyanabban az évben Gabriela Zapolska drámájának, a *Dulska asszony erkölcseinek* margójára jegyzett: „Ki ismeri nálunk Wyspiański drámáit? Ki hallott Tetmajer verseiről?"[7] Óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy e jámbor óhaj szerzője inkább az említett művek irodalmi rangjáról, mintsem azok tartalmáról rendelkezett bizonyos ismeretekkel.

Lengyelországban a magyar irodalommal kapcsolatban még a hasonló sóhaj is hiányzik. A lengyel modernisták ifjúkorukban Jókai regényeivel töltekeznek, amiről a legvilágosabban Stefan Żeromski naplója tanúskodik.[8] Bizonyos hatást gyakorol rájuk *Az ember tragédiája*[9], noha a krakkói színpadon tartott 1903-as bemutatót a kritikusok közönye, sőt viszolygása veszi körül, feltehetően nemcsak művészi okokból, hanem a „lengyel lélek temploma" — a Tengerszem körül kialakult konfliktust követő ellenséges lengyel—magyar viszony miatt is. Az ilyen légkör nemigen szokott kedvezni a kultúrának.[10]

Paradox módon a részben közös államiság, a politikai, társadalmi és kulturális fejlődés bizonyos közös vonásai a századfordulón mégsem teremtették meg a kölcsönös cserének kedvező alapot. Másfelől azonban éppen ezek a hasonlóságok — hogy csak a szuverenitás hiányát említsük — hasonló típusú vágyakat és hasonló lojális álláspontokat hoztak létre, amelyek a művészet funkcióit, feladatait meghatározták. Az irodalmon kívüli valóságból merített anyagok tematikai hasonlóságai, a filozófiával való kapcsolat, a közös irodalmi példák megléte kifejezetten mutatják e két irodalom homológ voltát.

A modernista irodalom mind Lengyelországban, mind Magyarországon magába olvasztotta a nyugati modernizmus szinte valamennyi eszmei propozícióját — nem utolsó sorban a nietzscheánizmust —, ezeket a maga aktuális szükségleteinek szűrőjén áteresztve. Ebből született a modernista nemzeti filozófia, amely a nagyság utáni nietzschei vágyat Wyspiański tollán így változtatta alapjelszóvá: „Lengyelország nagy dolog!", Adynál pedig az Új Magyarság vízióját öltötte.

Mindkét országban hatalmas volt Nietzsche népszerűsége, széleskörű hatása, bár jobbára felszínes is egyben, bizonyos kijelentések, hangulatok, gesztusok formájában, mint a dekadens-nietzscheánus Przybyszewski vagy az esztétizáló Tetmajer esetében. A nietzschei problematika mélyebb megélését Kasprowicznál, Żeromskinál, Berentnél, Brzozowskinál és természetesen Wyspiańskinál találjuk. Utóbbi esetében azonban — mint a kor kutatója helyesen jegyzi meg — a nietzscheánizmus annyira saját fejlődés eredménye és oly következetesen személyiségének része, hogy a hatás kifejezés szükségtelenül szuggerálna alárendelést.[11] Ez a vélekedés feltűnően egyezik azzal, amit Ady állított magáról, hogy ugyanis rokonságot érzett magában a német filozófussal, eszméit nem annyira ismerve, hanem előérezve énjének legmélyebb rétegeiben, mielőtt az „öntudatlan árnyából" a nagy romboló tudott árnyékává állt volna össze e sejtés.[12] Ady művészetében, amely nézeteinek siettetett evolúcióját tükrözi, világosan kirajzolódnak az ő nézeteit az említett lengyel írók nézeteivel összekapcsoló elemek.

Első pillantásra nagyonis csábító feladat Ady színes egyéniségét az ugyancsak színes személyiségű Stanisław Przybyszewskivel összevetni. Természetesen toutes proportions gardées, ami művészetük rangját illet. Kétségkívül volt bennük hasonlóság, tekintve a bohémvilágban betöltött vezető szerepüket, személyiségük típusát, életstílusukat. Ugyanaz a hajlam az elfogadott normák felrugására, a lelki önmutogatásra, ugyanaz a nőket hódító báj. Mindazonáltal a dionüzoszi életmodell Adynál ditirambusi költőt eredményezett, míg Przybyszewski a tiszta művészet apostoli szerepénél kötött ki, amit a „mezítelen lélek" teóriájában fejtett ki. (Ez nem tévesztendő össze Ady „mezítelen lelkével", amelyről Schöpflin tesz említést. Przybyszewski „mezítelen lelke" valójában a racionalizmus és szenzualizmus kötelékéből kiszabadított lélek, metafizikus individualizmus, míg Ady egyszerűen a Verlaine stílusú őszinteséget gyakorolta.) Przybyszewski filozófiai kiindulásának következménye az az állítás, hogy a művészetnek nincs semmilyen célja — abszolútum, minthogy az abszolút lélek visszatükröződése. Ez a művész előtt mérhetetlenül szabad teret nyitott, s nem kellett a társadalmi-kulturális konkrétumban megmerítkeznie. Legalábbis így vélte Przybyszewski, e némiképp zavaros filozófia szerzője. Ugyanakkor az „Én" és közösség kapcsolatára kiváltképp érzékeny művészek számára a nietzschei szabadság sajátságos csapdává vált. A totális szabadság és a morális értékek összeegyeztethetetlensége előbb vagy utóbb prometheusi álláspont elfogadására késztette őket, noha ez elég különös prometheizmus volt. Nem követelte meg a közösség megváltásához a határtalan áldozatot. A modernista Prometheus a közösség számára új fejlődési utat nyitott, elsősorban a saját „életteli sóvárgása" révén.

Nem lehet eléggé felbecsülni Nietzsche szerepét a modernisták aktivizmusának kialakulásában. Közép-Európában mégis hamar belátták, hogy a *Jón, rosszon túl* szerzőjének filozófiája gazdagítandó azon anyag felkutatása

révén, melyben a filozófia objektiválódhat. Ady számára ilyen anyaggá vált az új magyar lelkiség víziója, az új nemzeti öntudat. Hasonló célt tűzött maga elé Brzozowski, Żeromski, Wyspiański, vagyis azok az írók, akik egyetértettek azzal a nietzschei meggyőződéssel, hogy a művészre nemcsak a vis contemplativa, de a vis creativa is jellemző. Náluk jelenik meg tehát a genezis szimbóluma, a világ teremtése ex nihilo. Ők építik fel az olyan új művészet koncepcióját, amely a lelket erősíti, nemesíti, az általános közönnyel szemben áll. Olyan művészet ez, mely a homo faber eszméje köré szerveződik, a művész pedig Demiurgosz, aki az alkotás mozzanata előtt rombolást végez a nietzschei „minden értékek átértékelése" programjának megfelelően.

A destrukció mozzanata, a modernista mindenható lázadás velejárója, megelőzi a tett filozófiájának kikristályosodását. Stanisław Brzozowski hangoztatja, hogy „Nem a sors megismeréséről, megfejtéséről van szó, hanem az alkotásáról." Brzozowski korai írásainak atmoszférája Ady programos poétikájára emlékeztet. Féktelen vitairataiban Brzozowski, gyakorta élve a „harc", az „erő", a „győzedelmes élet" metaforáival, a nemzetteremtő energiák erősítésének, a nemzettudat felébresztésének, az elmaradottság, a sorvadás megtörésének vágyát fejezi ki. S akárcsak Ady, a nemzeti célok elérhetőségét az erkölcsi és szellemi szférában tételezi, nem a kéz, hanem az elme munkája által.

Ady versei a magyarságról könnyen összevethetők a lengyel modernista írók posztdekadens fázisban született műveivel. Ez az az időszak, amikor — 1900 után — a lengyel irodalom átveszi a már Słowacki *Agamemnon sírja* című versében megfogalmazott, s a Fiatal Lengyelország idején Wyspiański által felújított követelményt, hogy az irodalom funkciója „vádolni, vesszőzni, gyónni". Ezekben az években élesebben ábrázolják a lengyel társadalom erkölcsi gyöngéit, a mocsár, a posvány, a rothadás gyakori szavuk. A magyar ugarral, a lelkek temetőjével való párhuzam magától adódik.

Egyfelől kritizálják a „lármás lengyelséget" — ahogy a lengyel társadalmat Żeromski nevezi —, másfelől megpróbálják orvosolni, mind a szellemiség emelésével, mind magas erkölcsi követelmények állításával. Wilhelm Feldman, az irodalomtörténész felújítja a mickiewiczi jelszót: „Amennyivel növelitek és javítjátok lelketeket, annyival növelitek jogaitokat és határaitokat", ami pompásan egybecseng Ady szavaival: „Csak a lélek növekedése ragadja előbbre egy fajta sorsát".

Súlyos, vereség-közeli heroizmussal, Adyra emlékeztető önostorozással küzd Żeromski, hogy „a lengyelek angyali lelke a viccelődés koponyája alól kiszabadulhasson", igyekezvén bűntudatot kelteni a társadalomban, megszakítani az „önfoglyulejtés meleg odujában való heverészést". Érthető módon nem akármilyen ellenállásba kellett ütköznie.

A közép-európai sajátos kuszaságban a „poète maudit" különös válfaja született meg: részben a maga választotta nézetek formálták, részben a nemzet történelmi körülményei. A helyi viszonyok között átkozott költő volt ő a nemzetét üldöző fátum következtében is. E fátum leküzdésének vágya a művészt emberfeletti feladat elé állította. A művész ezért a heroikus mítoszokhoz fordult, ismervén a mítoszok karizmatikus erejét.[13] 1900 után a lengyel irodalomban számos Janosik, Waligóra, Herkules jelent meg, nekik kellett volna a nemzet tudatát átalakítaniuk, az embereket bátorsággal, optimizmussal eltölteniük. Nem minden alkotónak sikerült azonban „tevéből kacagó oroszlánná" képeznie magát, ahogyan azt a nietzschei példa előírta. A sikertelen szerzők közé tartozott Ady, a „Muszáj-Herkules", valamint Wyspiański, aki kimutatta, hogy a minden értékek átértékelésének programja nem teljesen reális, sem az individuum, sem a nemzet önazonosságát nem lehet megtalálni, ha a nemzeti múltat megtagadjuk, akármekkora púp is az a hátunkon.

Ezért mindketten igyekeznek kiiktatni a nemzeti mitológiából a halott, pusztító elemeket, s az eltörpült társadalmat igyekeznek némi vitalizmussal ellátni. Eközben a nemzettel szemben a hit és hitetlenség, elutasítás és elfogadás, aggódás és vádló szeretet antinómiái között vergődnek.

Ady és Wyspiański hasonló kihívások és hasonló nemzeti bűnök előtt állnak, s e bűnök közül a legnagyobb az éretlenség és a tettre való képtelenség. A nemzet állapota szinte azonos kérdéseket vet föl számukra:

„Érdemesek vagyunk életre s jövőre?[14] — tépelődik drámaian Ady — „Vajon van-e jogunk bármihez? Vajon élni van-e még jogunk?"[15] — kontrázik rá Wyspiański a *Menyegző*ben az Újságíró szavaival. Ő az, aki a legmélyebb pesszimizmus pillanatában kataklizmát áhít, mely az elaljasult népet felrázná: „Katasztrófa, jöjj!!! /. . ./ Tán egy Katasztrófa mégis / kilátás lesz — bennünk zúg itt / rémes hang, amely a miénk, / s nemzedékké lehetünk. / Hol vagy, Lelkiismeretünk?[16] — A „Nekünk Mohács kell" párhuzama önként adódik.

Szembeötlő a megfogalmazások egybeesése, amikor nemzeteik akaratiányát ábrázolják. „(. . .) megtehetnének akármit, csak nem akarnak akarni"[17] — idézet a *Menyegző*ből. Ady megfelelő sora a nietzschei szimbólumhoz, a Naphoz, a Nap vitalizmusához fohászkodva így hangzik: „De akard végre, hogy mi is akarjunk!"[18]

Mindketten rendelkeznek a képekben való gondolkodás képességével, és egyformán szuggesztív vízióban festik az álomkórban öntudatlanul tévelygő nép képét; Wyspiańskinál ez a Szalmabáb által vezényelt tánc. A népet vagy az aranykürt hangja ébreszthetné fel a *Menyegző*ben, vagy a kürtszó a *Kürtösök szava* című műben, bár ugyanaz a szimbólum némileg mást jelent a két költőnél. Wyspiański a Lengyelország csodás feltámadásáról szóló, butító mítoszt leplezi le, Ady pedig lát reális esélyt a menekülésre, ha az intellektuális elit teljesíti saját maga megfogalmazta küldetését, vagyis

figyelmezteti és visszafordítja a szakadék szélére jutott akarattalan, elveszett tömeget.

Ilyen rövid vázlatban természetesen nincs hely arra, hogy minden nyomon végigmenjünk, ráadásul igen sok egybeesés, például az univerzális témák kedvelése — a szerelem, a halál, a magány, vagy akár a szocializmussal való modernista kaland is idetartozik. Az összes nietzscheánus, Ady, Brzozowski, Berent, Wyspiański egy ideig hitte, hogy a kultúrát nem az ideges irodalmárok, hanem a társadalmi lét alapjait jelentő rétegek fogják megmenteni.[19] Nota bene az út Nietzschétől Marxig végülis logikus, ha figyelembe vesszük, hogy mindkét filozófus antropocentrikus aktivizmust képviselt.

A párhuzamosságok csupán jelzésszerű felvillantása is megfelelő alapot ad arra, hogy állíthassuk, a tárggyal foglalkozó lengyel irodalomtörténet által a lengyel modernizmus specifikumaiként megfogalmazottaknak megvan a megfelelőjük a modern magyar irodalomban, elsősorban Ady költészetében. Ami e két irodalomban közös, az egyben el is határolja őket a nyugat-európai modernizmustól. Ezt azonban csak terjedelmes tipológiai vizsgálat igazolhatja.[20]

Jegyzetek

1 Cygielska, Elżbieta: *Az Ady iránti lengyelországi érdeklődés kezdetei.* Filológiai Közlöny 1971, 3—4. 521—525.

2 Imre Bori: *Ady w literaturach serbskiej i chorwackiej;* István Csukás: *Ady i Słowacy.* In: *Eseje i studia o poezji i publicystyce Endre Adyego.* Warszawa, 1978.

3 Teresa Dąbek: *Twórczość przekładowa Dory Gabe.* Wrocław—Warszawa—Kraków, Ossolineum, 1969. 8—11; Stanisław Helsztyński: *Przybyszewski.* Warszawa, 1973. 194—206, 332—334, 514.

4 Roman Taborski: *Przybyszewski w Wiedniu.* Przegląd Humanistyczny 1966, 5. 151—160.

5 Balázs Béla: *Napló 1903—1914.* Bp., 1982. 361.

6 István Csapláros: *Dezső Kosztolányi a literatura polska.* Literatura na świecie 1986, 4. 325—6.

7 Ibid. 327.

8 István Csapláros: *Żeromski a Węgry.* In: *O Stefanie Żeromskim. Materiały z sesji naukowej 14—16. X. 1974.* Kraków, 219—234.

9 Cygielska, Elżbieta: *Néhány újabb adat Madách Imre: Az ember tragédiája c. művének lengyelországi fogadtatásáról.* Filológiai Közlöny 1973. 3—4. 452—456.

10 Uő.: *Różne oblicza literackie jednej monarchii.* In: *My i oni. Obcość czy wspólnota?* Materiały z konferencji naukowej Wydz. Neofilologii UW 20—24. XI. 1989. Warszawa, 1990. 40.; Vö. Csapláros I.: *Az ember tragédiájának krakkói bemutatója.* In: Cs. I.: *A felvilágosodástól a felszabadulásig.* Tanulmányok a magyar—lengyel irodalmi kapcsolatok köréből. Budapest, 1977. 160—161.

11 Alina Łempicka: *Nietzscheanizm Wyspiańskiego.* Pamiętnik Literacki 1958, 3. 41.

12 Ady Endre: *Nietzsche és Zarathustra.* In: A. E.: *Vallomások és tanulmányok.* Bp., 1944. 168—170.
13 Hanna Filipkowska: *Z problematyki mitu w literaturze Młodej Polski.* In: *Problemy literatury polskiej lat 1890—1939.* Seria I, Wrocław, 1972. 241. Vö. Marta Wyka: *Młodopolski heroizm.* Pamiętnik Literacki 1976, 4. 81—87.
14 *Ady Endre összes versei.* Bp., 1965. 446.
15 Wyspiański, Stanisław: *Menyegző.* In: W. S.: *Drámák.* Bp., 1989. (Ford. Spiró György.) 89.
16 Ibid. 85.
17 Ibid. 10.
18 Ady E. i.m., 447.
19 Witold Mackiewicz: *Nietzscheanizm i marksizm w literaturze i filozofii okresu Młodej Polski.* Warszawa, 1989.
20 Vö. Snopek, Jerzy: *Literatura przełomu wieków w Polsce i na Węgrzech.* (Propozycje do analizy typologicznej.) In: *Polono—Hungarica.* Nyelvészet — történelem — irodalom. 1989. ápr. 26—27. között tartott tudományos konferencia anyaga. Bp., 1990. 324—325.

DIENES ERZSÉBET *(Szolnok)*

Középkori külföldi kapcsolataink az Érdy-kódex legendáinak tükrében

Legterjedelmesebb magyar nyelvű kódexünk, az 1526-ban keletkezett Érdy-kódex (Nyelvemléktár 4—5. kötet. Kiadta Volf György. Bp., 1876.) kiapadhatatlan forrást jelent a hangtörténet, a jelentéstörténet és a stílustörténet számára. (Vö. Dienes: *A vész és a visz igék jelentésazonosságáról.* Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum 3A 181—185. Debrecen, 1990.) A kódex ugyanakkor gazdag tárháza az ókori és a középkori történelmi eseményeknek is.

Ez a — kolostori irodalmunkat mintegy kiteljesítő, betetőző, terjedelmét tekintve is egyedülálló — munka több szempontból is különbözik a többi magyar nyelvű kódextől. Szerzője, a Karthausi Névtelen már önálló írói egyéniség; a kódexet nem egyetlen kolostor vagy szerzetesrend számára írta, hanem általában a latinul kevéssé tudó szerzetesek és apácák használatára szánta. A legendák eseménysorai és a prédikációk fejtegetései egyúttal már történelmi, sőt kortörténeti ismereteket is közölnek az ókortól az 1520-as évekig terjedő időről. Művészi prózájának változatos eszközeivel közel hozza olvasóihoz az adott ország tájait, s életképszerűen jeleníti meg a tárgyalt korszak embereinek mindennapjait is. Az ókori vagy középkori eseményekből nemcsak az erkölcsi tanulságokat vonja le, hanem minden lehetséges esetben rámutat azok időszerű magyar, illetőleg külföldi párhuzamaira, összefüggéseire is.

A Karthausi Névtelen tudományos képzettségét, történelmi tájékozottságát, ugyanakkor magyarságtudatát is jól szemlélteti a saját fogalmazású, latin nyelvű *Prológus*. A scriptor — magyar nyelvű előszavához hasonlóan — ebben is az újabb idők embereként áll előttünk. Hiányolja, hogy magyar nyelvre eddig még nem fordították le a Bibliát, s a nemzeti nyelvű bibliafordításokról megemlékezve kiemeli Szent Jeromos érdemeit. Írói célkitűzését részben a hiányzó magyar nyelvű Biblia pótlásában, részben a Magyarországra is elérkezett lutheri tanítások terjedésének meggátolásában jelöli meg. — Horváth János a Karthausi Névtelent mint „a humanizmusba átmenő kolostori szerzőt" értékeli, aki „új műveltsége ellenére rendületlenül hű maradt hitéhez" (*Az irodalmi műveltség megoszlása.* 1935. 266).

A Karthausi Névtelen a 16. század Magyarországának és Európájának történelmi-szellemi sodrásában él; műve a változó kor eseményeit, szellemiségét s mindezekről alkotott véleményét is közvetíti a kolostorok falai között élők számára. Írás közben szinte maga köré képzeli olvasóit: megszólítja őket, kérdéseket tesz fel nekik, vitatkozik velük. Levonja számukra a tanulságokat, s figyelmezteti őket azok megszívlelésére. Nyomon követhető

az a törekvése is, hogy saját állításának igazáról meggyőzze olvasóit, de ugyanakkor önálló gondolkodásra, állásfoglalásra is késztesse őket. (A téma több oldalú elemzését és irodalmát lásd Dienes: *A Vizsolyi Biblia kéziratos fordítási előzményeiről*. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 1990. 51—69.)

Témánkat tekintve különös figyelmet érdemelnek a kódexben egyrészt a magyar szentek legendái (Szent István, Szent Imre, Szent László, Szent Erzsébet), másrészt azok a legendák, amelyeknek eseménysora valamilyen okból közvetlenül kapcsolódik a magyar történelemhez, illetőleg kultúrtörténethez (Szent Gellért, Szent Jeromos, Szent Bruno, Remete Szent Pál).

A scriptor rendkívüli érdeklődéssel fordul a magyarság múltja felé. Alapos és sokoldalú történelmi ismereteit számos forrásból meríti: a magyar legendák voltaképpen a magyar nyelvű történetírás legelső alkotásainak is tekinthetők. A Karthausi Névtelen munkája ugyanakkor nem száraz adathalmaz: értékelő és elemző leírásaiban úgy jelennek meg Magyarország mozgalmas középkori eseményei, mint amelyek a körülöttünk élő nemzetek történelmének alkotó elemei is. Olvashatunk pl. Szent István és Szent László legendájában a magyar történelemmel kapcsolatos egyes lengyel, cseh, orosz, német, görög, horvát, bolgár, itáliai, jeruzsálemi, francia, angol, spanyol vagy római eseményekről. A háborúk, a békekötések, a követküldések, az uralkodó családok közötti kapcsolatteremtések tehát egyúttal Európa középkori történelmének, szellemi életének szerves részeit is jelentik.

Magától értetődő, hogy a scriptor minden lehetséges alkalommal kiemeli a pápának Magyarországra vonatkozó intézkedéseit, illetőleg azokat a tényeket, amelyek hazánk és a keresztény országok kapcsolataira utalnak. A magyarságot esetenként már a honfoglalás előtti időszakban is kapcsolja a kereszténység eseménytörténeteihez, többnyire a földrajzi névmegjelölés eszközével. A Tizenegyezer Szűz legendájában „az pogány magyarok fejedelmé"-ről szól a 452. évben. (II. 401) Szent Demeter származásáról ezt írja: „támada ezen Magyarországból, Szerémségnek tartományából, és azon városban szileték, kit annakutána az ő szent nevére nevezének, kinek Száva-Szent-Demeter neve". (II. 403) Szent Mártonról hasonlóképpen ír: „Dicsőséges Szent Márton pispeknek támadása és sziletése ismertetik lenni Magyarországból, Szabáriának városából". (II. 453) Az általa nagyrabecsült Szent Jeromosról szólva különös gondossággal emeli ki: „Támada boldogságus Szent Jeronimus Stridon nevő városból, Tót és Magyarországnak határa között". (II. 355) Szent Bernát halálának évéről pedig megjegyzi: „mikoron Magyarországban uralkodnék másod Gyejsza keresztyén király, ki vala Vak Béla királynak elsőszilötte". (II. 255)

A Karthausi Névtelen következő három megállapítása nem bizonyítja kézzelfoghatóan, hogy személyes élményeiről szól. Kétségtelen azonban,

hogy a keresztény világ művészi értékeiről való ismereteit olvasóinak is át kívánja adni. Szent Zsófiáról — legendájában — ez olvasható: „Konstantinápolyban nagy szép egyházat rakatna, kinek mása ne lenne ez világon. . . ha ki látta, tudja". (I. 439) A Szent Lukácsról írt fejtegetésben Szűz Mária képmásáról így szól: „Senki oly bizony és igaz személy szerént meg nem írhatta Urunk Jézusnak és Asszonyunk Máriának képét: ha ki Rómában volt, megláthatta. Másik Konstantinápolyban volt — valahol vagyon mastan". (II. 395) A Mindszent ünnepére íródott tanításban hasonló megjegyzéssel találkozunk: „És ki annakelőtte hivattatik vala Pantheonnak, azaz minden bálványoknak templomának, immáran hivattatnék mind sok szentök egyházának, mastan kedég neveztetik Kerek Boldogasszonynak. Ha ki Rómában volt, láthatta". (II. 423—424)

Külön elemzést érdemelne a kódexben feltáruló nagyszabású Róma-kép is: a bazilikák keletkezésének, vagy az Angyal-vár elnevezésének története pl. mozgalmas, képszerű leírásokban elevenedik meg.

A pápával és a keresztény országokkal való kapcsolat Szent István legendájában részletezve tárul fel. A korona kérése, hazahozatala Rómából: jelentőségének megfelelő hangúlyt kap. (II. 242—243) Fontos tényként mutat rá a scriptor István király külföldi templomalapításaira: „nemcsak ez országban rakattatott szentegyházakat, de Jeruzsálemben, Konstantinápolyban, Rómában és sok országokban, kiből megismertetik keresztyénséghöz való szomjúhozása és Úr Istenhöz való szereteti". (II. 238) A szentté avatás eseményeiből már László király korának diplomáciai kapcsolataira derül fény: „Úr pápának. . . méltónak láttaték magyarországbeli nemes szentöket felemelni helyekről és tisztöletesb helyre helyhötni, és megkanonizálni. . . Dicsőséges Szent László király, ki mikoron Úr pápának levelét és atyai szent áldomását érdemlette volna venni, egybehívá mind egyházi fejedelmeket, mind országbeli urakat". (II. 246) A szorosan vett történelmi tényektől eltekintve Magyarország és Európa keresztény országainak kapcsolataira utal a László királyról szóló alábbi két híradás is: „Franciából, Hispániából, Angliából és Britanniából követök jövének hozzá, kérvén őtet, hogy lenne fejedelmök és előttök járó, hogy az szent Jeruzsálemnek várasát szabadojtanák meg". (II. 91) László király halála miatt pedig „nemcsak Magyarországban, de mind egész keresztyénségben nagy siralom és bánat támada ilyen kegyes királynak halálán". (II. 91) A szentföldi vagy római zarándoklatokhoz, a keresztes hadjáratokhoz fűződő magyarországi események még többször is szerepelnek a kódexben: pl. Szent Imre és magyarországi Szent Erzsébet legendájában.

Külön figyelmet érdemelnek a nem magyar szenteknek, illetőleg az egyes szerzetesrendeknek hazai vonatkozásai is. A Szent Gellért életének, magyarországi működésének és halálának leírása egyúttal a magyar történelem egy jelentős korszakának részletezése is. A velencei születésű püspököt, a magyar kereszténység első vértanúját magyar szentként tiszteli a

scriptor, és a legendában elsősorban a magyar történelemben betöltött szerepére helyezi a hangsúlyt. Többek között így összegzi Szent Gellért jelentőségét: „. . .méltán mondatik magyar népnek szent atyjának, országnak jeles oltalma és pispeköknek tiköre; kihez hasonlatos ő utána nemigen támadott ez szegény Magyarországban; . . . az ő tanácsának intéséből akkoron kele fel, hogy a Szíz Máriát ez Magyarországban Boldogasszonynak, avagy ez világnak Nagyasszonyának hívnák. Szent István király is ez szegény országot Boldogasszony országának nevezé". (II. 326—328)

A külföldi szerzetesrendek bemutatása között méltán foglal el különleges helyet a karthausi szerzetesrend — a scriptor saját rendje — alapításának, illetőleg Szent Bruno életének leírása. Az Érdy-kódex, amely Mészöly Gedeon véleménye szerint „legszebb magyarságú kódexünk" (ÓmSz 242), e legendában is felmutatja a szerző művészi prózájának gazdag eszköztárát. A természet- és eseményleírások megragadó szemléletessége, az értékelések meggyőző volta elsősorban az írónak a tárgy iránti lelkesedéséből fakad; stílusának pedig itt is „a néptől tanult nyelv ád sok helyen költői szárnyalást". (Mészöly i. m. 252) A legenda több szempontú elemzése természetesen külön tanulmány tárgya is lehetne. E helyen idézzük fel a szerzőnek néhány, lelkesedéstől áthatott gondolatát! A karthausi rend hatalma és méltósága „minden egyéb szerzetök között, földön-mennyen feljebben való. . . Nincsen kartuziai szerzetben semmi idegenség, sem bálványhitel, sem kétfelé szakadás, sem változás, sem szerzetnek szaggatása — mind ez mai napiglan is, első fundálásától fogván". (II. 375—376) A scriptor adatszerűen megjelöli az 1514-es esztendőt is, a pápa kanonizáló bullájának dátumát; olvasóit pedig a legenda végén így oktatja: „. . .ha ki közületök annakelőtte nem tudta, mi légyen az áldott kartuziai szerzet, és minémő regulásságban éljenek az penitenciatartó néma remeték, ez kevés írásnak magyarázatjából valami keveset megtudhat benne; jóllehet, nagyobb része itt meg ne légyen írván. Senki azért ne mondja, hogy bizony szerzet nem volna, ha nem akar véteni beszédében. De ha nagyobbnak vallja egyebeknél — igazban mondja". (II. 391—392)

A karthausi rend eredetének bemutatása mellett kiemelt szerepe van a kódexben — a magyar alapítású szerzetesrend jelentőségének megfelelően — Remete Szent Pál kihozása történetének. Hírt kapunk az ereklyék kalandos sorsáról egészen azok Velencébe kerüléséig, s részletező és színes leírást olvashatunk az ereklyék „híres-neves Magyarországba" hozásának körülményeiről. Az eseményre a torinói békekötés után, „Régi Lajos királynak Veneccéseken való diadalma" következtében került sor. (II. 465) „Ezerháromszáz-nyolcvanegy esztendőben, mikoron Magyarországban uralkodnék az Nagy Lajos király, kinek hagyomásából és az veneccei uraknak engödelmökből pécsi Bálint pispek és zágrábi Pál pispek egy éjjel nagy csendességgel, hogy az köznép reájok ne rohanna érötte, miért nagy böcsülettel tartják vala, hozák Szent Pálnak testét két aprószentöknek testivel Ma-

gyarországban, Budának fő és királyi várasában oly nagy tisztösséggel és készülettel, oly nagy processzióval és ajojtatossággal, kihöz hasonlatos soha Magyarországban nem volt". (II. 463) Az eseményleírás során visszautal a scriptor a magyar pálos rend múltjára, és történelmi áttekintést kapunk arról is: kik és hol alapítottak pálos kolostorokat. „Régi Lajos király Buda felött Szent Pált; Szepösi urak Gombaszegöt, Porvát és Tokajt; Pálóczi urak Újhelyt; Pirinyi Emre nádorispán Terebest; Haraszti Ferenc Családit; Mátyás király Csőttet, Sámbokot és Buda felött Fejéregyházat. László király Szent Jogot, Cudar Péter Ládot, Kinizsi Pál Vázsonyt, Tamás érsek Szent Andrást, Buzlai urak Mindszentet, az nagy Bánffiak Szent Pétert Somogyban". (II. 465—467)

Később ugyanitt szól még a bajcsi remeteházról is. Végezetül a pálos rend jelentőségét Magyarországnak — Nagyboldogasszony országának — életére nézve meggyőződésből fakadó, emelkedett hangvétellel így összegezi: „ki mondhat ellene, hogy még régen ennek előtte nyomorúságot szenvedött volna ez szegény Magyarország, ha ez édes Krisztusnak Konfesszora ő szerelmes fiaival nem oltalmazta volna, Asszonyunk Szíz Máriával egyetemben". (II. 466)

A korábbi századok magyar vagy európai eseményei kapcsán a Karthausi Névtelen minden lehetséges alkalommal értékeli az időszerű történelmi vagy társadalmi jelenségeket is. Hírt ad többek között a 16. század elejének nemcsak a magyarságot, hanem az egész kereszténységet is érintő két eseményéről: a török veszedelemről és a reformáció terjedéséről. Remete Szent Pál kihozásának okairól szólva pl. megjegyzi: „Annak okáért is, miért az nagy Konstantinápoly is eltöretnék végre és pogány kézbe adatnék, kit immáran megértünk". (II. 465) A végítélet közeledésének félelmetes és szemmel látható jeleiről elmélkedve többek között ezeket a megállapításokat szövi a tanításba: „Ó, mennyien vannak mastan Törökországban, kik avagy haláltúl való féltekben, avagy ez világi gyenyerűségnek miatta elhajlottanak az pogányságra. Azonképpen az átkozott Luthernek regulája alatt, kik mind erdegnek adták ennenmagokat, és Krisztusnak irgalmasságától elszakadtanak". (I. 46) A Mindszent ünnepi elmélkedésben hasonló tartalmú híradás található: „Azonképpen ez átkozott, erdöggel tölt kalomár Mahumet anyaszentegyháznak nagyobb részét is, mint immáran 1527. nagyobban szemeinkkel látjuk, mind ez világot nagyobb részre megdöglette, kinek ha az jámbor keresztyén fejedelmek az időben ellene nem állottak és támadtak volna, mind egész keresztyénségöt elhajtotta, mint mastan az átkozott Luthernek szektája, kiktűl az áldott teremtő Úr Isten megoltalmazzon". (II. 423) Szent Szaniszló élettörténete kapcsán nemcsak a 11. századi lengyel—magyar—német—római kapcsolatokra derül több oldalról is fény. Boleszláv és Meskó királyok életéről szólva tanulságos erkölcsi-történelmi párhuzamot is von a scriptor; így ad hírt két ízben is a mohácsi katasztrófáról: „Itt vége vagyon Szent Szaniszló krakkai pispeknek életének azon esz-

tendőben, mikoron Magyarország nagyobb részre elvesze mind Lajos királlyal és az urakkal. Ezerötszáz-huszonhét esztendőben". (I. 436) Meskó és felesége „hamar való napon elveszték országoknak nagy részét, mint Lajos magyari királynak is lén dolga, mert asszonyember tanácsán járának, és gonosz halállal halának meg". (I. 428) Ez utóbbi megállapítást Bán Imre így értékelte: „Karthausink itt 'napi politikai' nyilatkozatot tesz. Ismeretes a nemzeti párt híveinek ellenszenve Habsburgi Mária és német környezete iránt: a magyar szerzetes a mohácsi katasztrófát is az asszonyuralomnak tulajdonítja. A lengyel királyi pár erkölcseiről mondott véleménye nyilván a magyar uralkodópárra is vonatkozik, főként ha emlékezetünkbe idézzük a néma barát fanatikus Luther-gyűlöletét és Máriának a wittenbergi reform iránt táplált rokonérzését". (*A Karthausi Névtelen műveltsége*. 1976. 101—102)

Ebben az időben — a világvége közelítésének jeleiként — a *létbizonytalanság és az erkölcsi süllyedés* nemcsak Magyarországra jellemző: „. . .minden országok töretnek, városok, valálok, szentegyházak pusztulnak; emberek fogyatkoznak; gonoszságok megbővülnek; . . . mindenütt hadakozás, mindenütt vérontás; (I. 61—62) . . . Istent káromolják, és Istennek szent parancsolatját nemcsak nem tartják, de tartani sem hagyják; . . .kik álnoksággal, csalárdsággal, hazugsággal élnek; kik Úr Istennek, anyaszentegyháznak, atyjoknak, anyjoknak és fejedelmöknek engedetlenök". (II. 289—290) Mivel pedig a scriptor „a maga körül látott, hallott valóságot szemléli, ebben fedezi fel az idők jeleit, társadalombírálatának kortörténeti értéke van". (Bán i. m. 34)

Magyarország külföldi kapcsolatainak feltárása a kódex alapján: szerteágazó feladat. Jelen összeállítás a legfontosabb kérdéseket is csupán jelzésszerűen érinthette.

Nem lehet kétséges, hogy az Érdy-kódex egésze, közelebbről: a magyar és a magyar vonatkozású legendák, esetenként bizonyító vagy kiegészítő adatokkal szolgálhatnak egyes történettudományi vagy kultúrtörténeti kérdések elemzéséhez.

FENYŐ ISTVÁN *(Budapest)*

A polgárosodás eszmevilága a magyar centralisták útirajzaiban

1. 1830-tól kezdődően, a júliusi forradalommal meginduló európai változások éppúgy az érdeklődés előterébe állították nálunk a külföld vívmányait, mint a hazai reformmozgalom igényei. Az itthoni válság tudatosulása párhuzamosan ment végbe a nyugat-európai eredményekről szóló híradások elterjedésével: a gőzhajózástól és a vasúttól kezdve az angliai parlamenti reformig stb. terjedő információk beáramlása még nyilvánvalóbbá tette a közvélemény előtt a hazai elmaradottság riasztó tényeit. Ennek nyomán a magyar értelmiségiek utazási vágya sokszorosára nőtt, valósággal utazási hullám vette kezdetét. 1834-től, Bölöni Farkas Sándor amerikai útinaplójának megjelenésétől kezdve pedig egyik útirajz követte nálunk a másikat.

A fiatal értelmiségi utazók sorában ott találjuk a későbbi centralistákat is, akik úgyszintén a nyugati sikerek és problémák után érdeklődtek, mint társaik. Néhány vonás azonban már ekkor megkülönböztette őket a többi, különben hasonlóképpen tehetséges és lelkes ifjú utazótól. Eötvös József, Szalay László, Lukács Móric Pest-Budán születtek, vagy itt nőttek fel, ennélfogva társaiknál is nagyobb affinitással indultak el nyugatra, a nagyvárosi életforma, a polgárosultabb életvezetés vonzásában. A negyedik centralista, Trefort Ágoston ugyan csak tizenöt esztendős korában került a fővárosba, de azt megelőzően kilenc éves korától kezdve Eperjesen tanult. Eperjes vidéki városként páratlan jelenség volt a XIX. század eleji Magyarországon: életstílusa, polgárosult műveltsége révén megközelítette egy nyugat-európai város színvonalát. Szalayéknak tehát *a* város, *az* urbanizáció eleve természetes közegük, ez is közrehat abban, hogy kevesebb nemesi fenntartással tekintenek az új életforma elé, mint kortársaik nagyrésze.

Tapasztalatuk, külföldi kapcsolatuk is több, mint azoknak. Mindannyian német anyanyelvűek, a német kultúra fejleményeit eszmélésük óta ismerik, emellett gyermekéveiktől kezdve jól tudnak franciául, majd angolul, olaszul, s van aki a spanyol nyelvet is ismeri közülük. A reformkor közéleti emberei általában tájékozottak a külföld dolgaiban, ők viszont Pest-Buda könyvkereskedéseiben szinte azokhoz a sajtótermékekhez jutnak hozzá, amelyekhez akarnak. Szalay Lászlóról például elmondható, hogy már utazása előtt naprakészen ismerte mindazt, ami a nagyvilág szellemi életében akkortájt történt.

2. A későbbi centralisták közül elsőként a mindössze tizenkilenc esztendős Trefort Ágoston indult útnak 1836 áprilisában. Ennek a ténynek csak látszólag mond ellent az, hogy elvbarátja, Lukács Móric már a húszas évek folyamán bejárta az osztrák örökös tartományokat, Szász- és Poroszor-

szágot. Lukács serdülőkorban megtett utazásai — melyekről semminő részlet nem maradt fenn — kétségkívül hatással lehettek fejlődésére, de még nem tartoztak a centralisták világképformáló, az életfeladat megtalálásához hozzásegítő útvonalai közé. Első utazásait ő még önállótlanul, félig gyermekként, nevelője felügyelete alatt tette meg, azok nem terjedtek ki távolabbi országokra, főleg nem Nyugat-Európára, róluk pedig nem készített feljegyzéseket. Trefort Ágoston viszont már sokkal tudatosabban, autonóm módon felépített program szerint tette meg útját. Annál is inkább, mert az ő külföldjárása az említett reformkori utazási hullámnak része volt — azaz ő már Bölöni Farkas Sándor úttörő és rendkívüli hatású műve megjelenése után kelt útra. E mű intencióit éppúgy hasznosíthatta, mint barátjának, Pulszky Ferencnek utazási és útirajzírói tapasztalatait. E nevek jelzik, hogy Trefort, jóllehet még nem volt centralista, de máris a reformer ellenzékhez vonzódva indult útnak.

A reformkorban ő tette meg a leghosszabb itinériumot. Bécsből elutazva először Prágába, Drezdába, Lipcsébe, Berlinbe, Hamburgba, Lübeckbe látogatott. Itt hajóra szállt Oroszország felé. Szentpétervárott és Moszkvában töltött hetek után útja Finnországba, Svédországba, Dániába vezetett. 1836 augusztusa és szeptembere Angliában találta őt — Liverpoolban csak a véletlenen múlott, hogy fel nem szállt egy Amerikába tartó hajóra. Novemberben—decemberben Párizsban időzött, végül Észak-Olaszország nagyvárosait kereste fel. Tíz hónapi távollét után, éppen huszadik születésnapján érkezett haza. Utazásának érlelő hatásáról frappánsan vallott utóbb ő maga: úgy ment el, „mint ábrándozó fiú, ki azt hitte, hogy a magyar társadalomban nem fog a maga számára helyet találni, ki az ország sorsa iránt is desperált és sok állami tényező létjogát nem értette s a tényekkel megalkudni nem tudott". Ezzel szemben józan fiatalemberként tért haza, világ- és emberismerettel, maga elé tűzött életcélokkal.

Trefort e Grand Tournak két részletét örökítette meg egy-egy útirajzban. Az elsőt, a velencei örmény kolostorról, hazatérése után öt hónappal publikálta (*Szent Lajos szigete Velencében*. Társalkodó 1837. VII. 5.), a másodikat, az oroszországi élményeket összefoglalót, két évvel később (*Utazási töredékek az 1839-i Árvízkönyvből*). Az Európa két végpontjáról készített tudósításokat a műkincsek és a társadalmi berendezkedés iránti érdeklődés azonosságán kívül összefűzi, hogy az utazó a velencei szigetkolostorban és a „Néva jegén", valamint a Kremlben egyaránt az Európától való elkülönülés, az elszigeteltség károsságát érzékeli, s a nyugati műveltség áthasonításának szükségességére eszmél rá erőteljesen. Fontos elemei lesznek ezek utóbb a centralista programnak. A velencei szigetkolostor azonban Trefort számára nemcsak a fejlődéstől elzárkózó örmény nép balsorsát példázza, hanem az ezzel immár szembeszálló örmény katolikusok elszánt küzdelmét is. A cári birodalom viszont maga a pangás, a despotikus uralom előidézte mozdulatlanság az ifjú európai utas szemében. Tovább fokozza itt

kedvetlenségét a nacionalizmus megannyi látható jele is, hiszen „a nemzeti dagály és hiúság" külsőségei az elzárkózás szelleméből fakadnak és arra hatnak vissza. Idegenkedését némiképp rávetíti Pétervár és Moszkva építészeti alkotásaira is, azokat a valóságosnál kedvezőtlenebbül értékelve. Emberi személyiségeket Trefort a despotikus rendszerben nem képes érzékelni: hitelesen jeleníti meg, hogy orosz földön a gigantikus törekvések mögül hiányzik a lélek, a szabad kezdeményezés. Nem szól viszont arról, hogy ekkor már orosz földön is csírázott a mag a hó alatt, formálódott itt is a rendszer ellenzéke. Velük a cárizmus ezer rendszabályába ütköző utazó nem találkozhatott. Az egyformaságtól, előírásoktól szenvedő fiatalember örült, amikor maga mögött tudhatta a mindenható atyuska birodalmát.

3. A látottak Trefortnál aggálytalanul, minden konvulziótól mentesen illeszkedtek bele lelki-szellemi épülésébe. Későbbi barátjának és sógorának, a centralisták majdani vezéregyéniségének, Eötvös Józsefnek utazása viszont egy mély szemléleti-morális válság megrázkódtatásának, majd a krízis feloldódásának foglalata volt. Területileg ő Európának sokkal kisebb részét ismerte meg, de érzelmileg mélyebben, világnézetileg összetettebben, s ami a legfontosabb: sokkal több alkotói inspirációval gazdagodva tért haza. A Németországot, Svájcot, Hollandiát, Franciaországot és Angliát 1836. július 1-jétől kezdődően felkereső Eötvösnek ez az út egész alkotó korszakát meghatározza majd: a harmincas évek második felében keletkező legfontosabb szépírói és publicisztikai produkciói nagy részben az utazás élményvilága és ihletkörei nyomán keletkeztek. A szakirodalom már majd egy évszázaddal ezelőtt emlékeztetett arra, hogy Eötvös első regénye, *A karthausi* s első három politikai értekezése, a *Vélemény a fogházjavítás ügyében*, a *Szegénység Irlandban* és a *A zsidók emancipációja* egyaránt az út nyomán vezetett *Svájci útinaplóból* nőttek ki. S bár ez a napló elveszett, az azóta előkerült Eötvös-levelek teljességgel igazolták az ismeretlen útinapló kiindulópont-voltát az író alkotói fejlődésében.

Messze meghaladná egy előadás kereteit, ha a felsorolt eötvösi művek tendenciáit akárcsak jelezni is megpróbálnám. Itt csak arra utalhatok, hogy a pályakezdő író számára a júliusi monarchiában való mélységes csalódás nem jelentette egyszersmind a liberalizmus eszméiben való csalódást, sőt: a hazatérő Eötvös — miként utóbb centralista társai valamennyien — az idehaza megvalósítandó polgári társadalom árnyoldalainak korrigálhatóságában bízik. *A karthausi* és az értekezések végkicsengése a haladásban való feltétlen hit, s ez áttör az eszmék megvalósítása okozta mégoly megalapozott kételyeken is. *A karthausi* érzelmisége kapcsán nem szabad szem elől tévesztenünk azt, hogy a nyugatjáró Eötvös nemcsak kiábrándító tapasztalatokat szerzett, hanem egyszersmind feltöltődött pozitív energiákkal is. A hazatérés után az emberi jogokért nyomban harcba induló író eltökéltségébe például mindenképp hatékonyan belejátszott az a különbség, amelyet a hazai

kiszolgáltatottság és a nyugati — mindenekelőtt angliai — alkotmányos polgári jogvédelem között érzékelt.

E pozitívumok annál is inkább megrögződhettek az ifjú Eötvös tudatában, mert odakint alkalma volt találkozni olyan kimagasló politikus-írókkal, akiknek megadatott az, hogy a társadalom érdekében fellépjenek. Nem tudjuk, hogy Lamartine-nel, Victor Hugóval, Chateaubriand-nal, Guizot-val miről beszélt. Hogy mit érzett körükben, azt viszont sejtjük. A társadalmi cselekvés hasznosságának, a szellemi ember közéleti szerepvállalásának, a tömegekre hatás elvének élő igazolásai lehettek ők Eötvös szemében.

Liberalizmusának megújulásában-megerősödésében — közrehatottak a külföldi úton szerzett, bizonyos történetírói-politológiai művek is. Eddig is ismeretes volt, hogy Augustin Thierry és Sismondi egyes alkotásai megvoltak Eötvös könyvtárában, sőt Sismondi egyik tételének átvételére a *Szegénység Irlandban* című tanulmányában már többen rámutattunk. Nem vizsgáltuk meg azonban azt, hogy e művekhez mikor juthatott hozzá Eötvös, s legtöbbjüket mikor látta el jellegzetes, fontosságot jelző ceruzabejegyzéseivel. A kiadások dátuma eligazít bennünket. Thierry két könyvét 1835-ös, egy könyvét 1836-os kiadásban szerezte meg, Sismondi egy alkotásához ugyancsak 1836-os, háromhoz 1837-es, egyhez pedig 1826-os kiadásban jutott hozzá, a nyolc mű kiadásának helye pedig egyöntetűen Brüsszel. Mivel e munkák számos kiadásban forogtak közkézen, erősen valószínűsíthető az a gondolat, hogy Eötvös a nyolc opusznak külföldi útján — Párizsban? — vált birtokosává, egyszerre talán, vagy legalábbis közel egyidőben. Ebből következik, hogy bizonyos fontos ideákat ez idő tájt ismerhetett meg.

Ceruzabejegyzései közül — melyeknek részletesebb elemzésére itt nem lehet mód — néhány eligazít az eötvösi liberalizmust feldúsító ideákról. Csak vezérszószerűen: Augustin Thierry műveiben a városok lakóinak, s általában a dolgozó tömegeknek fontossága ragadta meg, a szolgaság és a nemzeti nyomor elleni küzdelem, az egyén életének lehető legnagyobb garanciái iránti igény, a szabad polgári munka fontossága, az élet veszteseinek támogatása a győztesekkel szemben, az ír nép példázatszerű sorsa és történelmi küzdelme megszállói ellen. Sismondihoz pedig a minden ember boldogságának elve fordította Eötvös figyelmét, az államhatalom korlátozásának szempontja, legfőképp pedig az igazságosabb elosztás, a társadalom elesettjeiről és számkivetettjeiről való gondoskodás, a kisárutermelés, a „falusi boldogság" idealizálása. S akárcsak Thierrynél: megragadták Sismondi szempontjai az ír nép romlásának okairól, a helyzet javításának módjairól. Meggondolkodtató sorokat olvashatott Sismondinál a csalódásokon való felülemelkedés szükségességéről is.

Természetesen nem állítom azt, hogy Eötvös (és társai) felfogását csak ezek a művek határozták volna meg, még kevésbé van szándékom a társadalom elesettjei és vesztesei iránti figyelmük alapján politikai gondolkodásukat szocialisztikusnak minősíteni. De azt állítom, hogy e művek (és más,

itt nem érintett alkotások) felhasználása nyomán liberalizmusuk nyitottabb, társadalomérzékenyebb és demokratikusabb volt ifjúságuk idején, mint hazai kortársaik legtöbbjéé.

4. Egy válság oldódását hozta el a külföldi utazás 1838 szeptemberében Szalay Lászlónak, a centralista csoport életrehívójának, Eötvös legközelebbi barátjának is. Az ő válságát elsősorban „mássága", azaz a hazai nemesi átlagmentalitástól való éles különbözése váltotta ki. Sokkal felkészültebb és messzebbre tekintő fiatal volt, mint gyakran sekélyes és felületes politikai fél- és negyedigazságokat ismételgető társai, szellemi pozíciója magára maradottságra ítélte.

Az 1838. szeptember18-án az Árpád gőzhajóra lépő Szalay Észak-Németországot, Belgiumot járta be, majd október végétől kezdve negyedéven át Párizsban tanulmányozta a francia joggyakorlatot. 1839 kora tavaszán Dél-Németországon át tért haza. A következő évben Angliát kereste fel. Hogy milyen eredménnyel, azt egyik Münchenben írott levele árulja el: „. . .das in der Ferne zugebrachte halbe Jahr soll viele Jahre hindurch schöne Früchte". Egyetlen „gyümölcsöt" említek a sok közül: az Eugène Lerminier-vel, a Collège de France-ban az összehasonlító jogtudomány híres professzorával való személyes megismerkedést. 1838—1839 telén ugyanis Lerminier a következőt ajánlotta magyar látogatójának figyelmébe: „Európának solidaritása. . . napjainkban már nem engedi, hogy külön ország, külön nemzet határozhasson bármi nagyszerűebb politikai ügy felett. . . az, mi a státuséletben bárhol erőszakos explosióval rést tör magának, visszhangozzék minden országban, mely nem maradt kívüle az európai népcsalád nagy egyházának".

Szalay prágai, töplitzi és drezdai élményeiről számolt be 1839-ben az Athenaeum olvasóinak (1839. VII. 21., VIII. 11., IX. 22.) Nemcsak az volt a célja, hogy közvetlenül ábrázolja a látottakat, hanem az, hogy élmény-beállításokkal, jellegzetes színfoltok felrakásával — mintegy „sejtetve", ráutalásszerűen — mozgassa meg a közönség gondolat- és képzeletvilágát. Pesttől Pozsonyig együtt utazik például egy amerikás magyarral, aki negyven esztendő után látta újra hazáját. E hazánkfiának ítélete az itthon tapasztaltakról nyíltan hangzik el: a philadelphiai öreg „csakhamar helyesnek, de nagyon helyesnek találta, hogy az óceán túlpartján keresett magának egy új hazát". Az viszont már az olvasó dolga, hogy a beszélgetésük során felemlített Everett-fivérek, Biddle, Channing neve nyomán az amerikai közélet progresszív tendenciái eszébe jussanak. Szalay egyébként kivételes jártasságot árul el az amerikai valóság fejleményeit illetően, ezáltal is nagyvilág-tudatot, nagyvilág-formátumot érzékeltetve a közönség előtt.

Az olvasó tovább-gondolkodására számít az útirajz szerzője akkor is, amikor arról számol be, hogy a cseh, a szász és a porosz uralkodók mit cselekedtek fővárosaikért, illetve országukért. A megörökített nagyvárosi képekben IV. Károly, a szász Augustok, Nagy Frigyes vezetői habitusát az

író csupán felvillantja — a publikumra bízza azt, hogy tudósítása nyomán a monarchikus államforma, a felvilágosult abszolutizmus értéklehetőségeire gondoljon. Előszeretettel él továbbá oly szemléleti kontraszthatásokkal, melyeknek ellentétezése is feltételezi az olvasó döntési tevékenységét: ilyen a töplitzi fürdőhelyen megismert konzervatív vendég ironikus portréja az uralkodói kezdeményezésekről szóló híradás közepette. Vagy amikor a konvencionális frázis, a „nemes magyar haza" ironikus említése után a Hanka által talált königinhofi kéziratok újszerűnek, eredetinek és népinek vélt esztétikumára tér rá, illetve amikor a cseh ifjúság hazaihoz hasonló, lelkes anyanyelvi törekvéseit méltatja a banális rendi szólam idézése előtt. Nagykorú, önálló ítéletre képes olvasókat képzel maga elé írás közben Szalay László.

Még két alapelemét érdemes megemlítenünk ennek az útirajznak. Az egyik: az urbánus, városlakó polgár gyönyörködése a tájban, pontosabban táj és építészet együtthatásában, együttlélegzésében. A természet élvezésében való elmerülés ekkor már éppen nem volt új jelenség a magyar szépprózában. Az az írói-emberi magatartás viszont, amellyel Szalay a prágai, töplitzi, drezdai panorámát a Hradzsinról, a Frauenkirchéről, a brühli teraszról figyeli, igen: az utazó együtt élvezi az eredeti tájat és az alakítottat, azt, amit lát, és ahonnan látja. A kilátás szépségében nála jelen van az ember formáló munkája is, a tájakat az épületek mintegy humanizálják, a kivételeset összetartozóvá teszik a mindennapos dolgokkal. A másik új vonás: egy európéer reakciójával örökíti meg Szalay azt az együttest is, amelynek a drezdai szállodában részese volt. Az itteni table d'dhôte-ban berliniekkel, angolokkal és oroszokkal ebédelt együtt, magától értetődő természetességgel merülve el a nemzetközi társaságban. A fiatalember nem érzi magát se kevesebbnek, se többnek társainál. „Helyén van" az európai „asztalnál". Úgy hiszem, hogy a hely megtalálásának ez az evidenciája a centralisták útirajzainak legfontosabb érdeme.

5. Másfajta nemzeti önszemléletet képviseltek ők, mint a szokványos hazai önérzékelés. Nem osztották a kor nacionalizmusával gyakran együtt járó nemzeti miszticizmust, mely a hazai elmaradottságot külön „magyar út"-nak minősítette, s a magyarság jövőjét eleve adott, a priorinak minősített alkati sajátosságok eredményeként képzelte el. Eötvösék útinaplói a korabeli közönség jelentős részének torz fensőbbségtudatát, xenofób elzárkózását kezdték ki, a nemzeti értékeket az azokkal egyenrangú emberi szolidaritás értékeivel társították. Igyekeztek meggyőzni az olvasót arról, hogy a magyarság egyenrangú, de nem fölébe emelt testvérnépe az emberi egyetemességnek.

Összefügg ezzel az útirajzok másik nagy pozitívuma. Keletkezésük idején az ország egy nagyszabású modernizáció felgyorsuló folyamatát hajtotta végre, amikor a részvevők tömegeit meg kellett győzni annak hasznáról és lehetőségeiről. A centralisták útirajzai eleven életszerűségében megjelenítet-

ték idehaza — miként más útirajzíróink is — azt a polgári társadalmat, amelyet a kor hazai nemességének számottevő része idegenkedve szemlélt, hírt adtak egy — ellentmondásaival együtt is — magasabb színvonalú, tágasabb körű emberi mobilitás létezéséről. Eötvösék egy bizonytalansággal, jövőféltéssel telített korszakban közrehatottak a bizonytalanságok oldásában, a hierarchikus gondolkodás lebontásában, az új útra lépő társadalom szellemi-érzelmi „terepének" kikövezésében.

S végül, de nem utolsósorban: a centralisták nagy utazásaik idejéig eszmevilágukat jobbára intellektuális úton, olvasmányélmények alapján, racionális belátással alakították ki. Az európai utak ehhez hozzáadták a konkretizáció, a valósághitel, az elvek ellenőrzésének pecsétjét. Az elinduló fiatalemberek még többnyire csak Montesquieu, Constant, Bentham, Guizot, Tocqueville és mások ideáinak érvényesülését kívánják lemérni — nemegyszer a kételyek mérlegén. A hazatérők viszont már műegyletet szerveznek, büntetőjogi reformot dolgoznak ki, bankok létesítésén töprengenek, regényt írnak, s hamarosan hozzálátnak nagy jelentőségű folyóiratuk, a hazai szabadelvűség eszmei fókusza, a Budapesti Szemle megszervezéséhez. Beérnek az úti élmények, úti tapasztalatok.

ANNA V. GORIZONTOVA *(Moszkva)*

Pénzbüntetési rendszerek Szent István törvényeiben és a koraközépkori germán jogban

A koraközépkori társadalom fejlettségi szintjének, különösen vagyoni és jogi rétegződése fokának egyik fontos mutatója, jellemzője a wergeldek és compositiok nagyságának viszonya, melyeket ezen időszak törvénykezésében állapítottak meg a lakosság különböző rétegeit illetően. Széles körben ismertek a tudományban H. Brunner következtetései, aki összehasonlította a főnemesek és az egyszerű szabadok (ingenui) vérdíjait (wergeld) a különböző germán barbár királyságokban és feltárta ezen társadalmi csoportok tényleges viszonyait, az őket elválasztó társadalmi távolságot. Így a chamavoknál ez az arány 3:1, a longobárdoknál és frízeknél 2:1, a bajoroknál 4:1 (hercegek — szabadok) és 2:1 (az öt legtekintélyesebb nemzetség képviselői — egyéb szabadok). Egyes népeknél létezett a társadalom hármas tagozódása. Ilyen vonatkozásban a vérdíjak aránya a következőképpen alakult: az alemannoknál (a Pactum Alamanorum alapján) — 1,5:1,25:1 (meliorissimi — mediani — minoflidi), a burgundoknál — 3:1,5:1 (optimates — personae mediocres — minores) stb.[1] A félszabad ember vérdíja az összes germánoknál kétszer alacsonyabb volt a szabadénál.[2]

A magyar szakirodalomban Györffy György szentelt megkülönböztetett figyelmet a vérdíjak rendszere és a társadalom szociális struktúrájának összefüggésére. Ő István törvényei I. könyvének anyagára támaszkodott, amelyben, más XI. századi és XII. század eleji magyar törvénykezési emlékektől eltérően, a különböző bűncselekményekért kirótt compositiok elég jól kidolgozott rendszere található. Véleménye, megítélése alapjául az „Azokról, akik megölik feleségüket" (DSt 1,15)[3] c. cikkelyt vette, amelynek megfelelően a feleséggyilkosságért az ispán 50, a harcos vitéz (miles) 10, a közrendű ember (vulgaris) pedig 5 tinót fizetett. Összevetve ezen arányokat (10:2:1) a germán népek vérdíj-rendszerével, Györffy azt a következtetést vonta le, hogy a magyar törvények „köznép"-e megfelel a germán „Törvénykönyvek" félszabadjainak, a harcosok — a szabadoknak, az ispánok — a főnemeseknek, a pénzbüntetések nagyságának az összefüggése pedig a szabadokként (azaz harcosokként) és a főnemesekként rögzítettek esetén 1:5-ös arányt tett ki, s a legközelebb a VIII—IX. század végi szász társadalomban lévő helyzethez állt.[4]

A korabeli Szászország társadalmi fejlődését érintő források arról tanúskodnak, összevetve a germán jog korábbi emlékeiben tükrözött állapottal, hogy a társadalomban változások sora ment végbe, amelyek mindenek előtt a nemesek helyzetét érintették. Igaz, ahogyan A. I. Nyeuszühin megje-

gyezte, a szász nemesek semiféle olyan új jogokat nem szereztek, amelyek ne lettek volna meg a nem nemes szabad szászoknál, vagy pl. a VI—VIII. századi germán főnemeseknél. Kiváltságos helyzetük csupán „mindannak az intenzívebb felhasználásában nyilvánult meg, ami az egész nemzetségi-törzsi szabadságjogokra volt jellemző" (a magasabb vérdíjban, engesztelő fogadalom tételének lehetősége gyilkossági vád esetén . . . stb.).[5] Ugyanabban az időben jelent meg egy új mozzanat is — a „nobilitas" és a „libertas" fogalmának szétválása: a „liber" kifejezést már nem minden embernél alkalmazták, akit nem lehetett nemszabadnak nevezni, hanem csak a nem tehetős szabadok esetében.[6] A „liber" kifejezés hasonló értelmezése található Kálmán törvényeiben. Indokolt-e mégis összehasonlítani az István törvényeiben tükrözött társadalmi helyzetet a VIII—IX. század végi szászországival? Milyennek kell lennie a magyar középkori társadalom szociális szerkezete és a germán barbár társadalmak valósága összehasonlítása módszerének? Az alábbiakban e probléma egyetlen — a magyar és a germán pénzbüntetési rendszerek összehasonlításával kapcsolatos — aspektusára térünk ki.

Györffy György fent említett következtetései feltétlenül figyelemre méltóak, mégis az általa végzett összehasonlítás módszerében van két mozzanat, ami némi kétséget kelt. *Először:* összehasonlított-e általában az István törvényeiben rögzített pénzbüntetési rendszer a nyugat-európai mintákkal; és *másodszor:* lehetséges-e összehasonlítási alapul választani István törvényeinek I. könyvéből éppen az „Azokról, akik megölik feleségüket" cikkelyt?

Minden adatot, amely István törvényei I. könyvének cikkelyeiben a pénzbüntetés mértékére vonatkozik, a következő táblázatba gyűjtöttük össze:

a bűncselekmény	a pénzbüntetés nagysága			arányviszonyok
	ispán (1)	harcos (2)	közrendű ember (3)	
szándékos emberölés		110 pensas auri	—	
nem szándékos emberölés		12 pensas auri	—	
feleséggyilkosság	50 iuvencis	10 iuvencis	5 iuvencis quis valencium	10:2:1
esküszegés	50 iuvencis	12 iuvencis	—	4,2:1
idegen szolgák felszabadítása	50 iuvencis	12 iuvencis	—	4,2:1
leányrablás	10 iuvencis	5 iuvencis	—	2:1
gyújtogatás		16 iuvencis = 40 solidi		
házratörés	100 iuvencis	10 iuvencis	5 iuvencis	20:2:1

Miként a táblázatból látható, a IX. század elején a magyar jog pénzbüntetési rendszerét egész sor sajátosság jellemezte. *Először:* nem mindig

következetesen állta meg a helyét a társadalom 3 részre — ispánokra, harcosokra és „köznép"re, közrendű emberekre való tagozódása. Számos esetben csak két kategóriát neveznek meg (quis valencium — vulgaris, divespauper). *Másodszor:* nem differenciált a pénzbüntetés a szabad (ember) megölése esetén. Ez a körülmény különösen lényeges. István törvényeiből ily módon hiányzik a pénzbüntetési rendszer egy eleme (azaz tulajdonképpen a vérdíj nagyságában meglevő — a különböző szociális csoportokat illető — eltérés), ami a leginkább jellemző a germán „Törvénykönyvek" anyaga alapján történő társadalmi rétegződés tanulmányozásakor. Elismerendő, hogy — valószínűleg — az összes szabadok törvény előtti egyenlősége aligha lett volna lehetséges egy olyan társadalomban, amelyben elég jelentős társadalmi differenciálódás alakult ki.

Az István törvényeiben meglevő pénzbüntetési rendszer *harmadik* eltérését, eltérő vonását a meghatározott koefficiens hiánya képezi, amellyel összhangban kiszámítják a különböző bűncselekményekért kirótt pénzbüntetéseket a lakosság eltérő kategóriáinak. Megfelelő koefficiens mint szabály létezett a germán törvénykezésben. Így például a compositio mértékének, nagyságának kiszámítási rendjét részletesen kifejtették a Bajor Törvénykönyv III címében: „A hercegért rokonainak, vagy ha azok nincsenek, akkor a királynak 900 solidust kell fizetni és a törvénynek megfelelően még egy másik compositiót, olyan nagyságban, mint ahogyan azt szokás a herceg rokonaiért fizetni. Így, ha a hercegre valaki a vele egyenlők közül rátámadt, abban az esetben s következőképpen kellett fizetni: ott, ahol a rokonai compositioja 4 solidust tesz ki, a herceget illetően 6, ahol az ő compositiojuk 6 solidus, a herceget illetően 9, ahol pedig 12 solidus volt, a herceget illetően 18 solidus."[7] Ilyen módon az egyik társadalmi kategóriából a másikba, egy privilegizáltabb kategóriába való átmenet esetén a compositio nagysága egyharmaddal emelkedett. Ezt a rendet mint szabály betartották a pénzbüntetések hozzászámításánál, járulékánál, bár mint fentebb említettük, mind a bajoroknál, mind más germánoknál az esetek többségében a félszabadok compositiója mindig kétszer alacsonyabb volt, mint a szabadoké, valójában a vérdíjon kívül, amely a szabad bajoroknál négyszerte több volt.[8] Hasonló, a pénzbüntetések járulékának igen szigorú rendszere volt jellemző más Törvénykönyvekre is. István törvényeiből, mint azt a táblázat mutatja, a hasonló koefficiens hiányzik. A compositio aránya teljességgel csak kétszer esik egybe, mindkét esetben akkor, amikor csak két társadalmi csoportot vettek figyelembe — a „gazdagok"-at és a „szegények"-et (vagy közrendű embereket). Ha követjük a germán „Törvénykönyvek" logikáját és egyetértünk azzal, hogy a magyar törvények „köznép"-e — félszabadok vagy az ő compositiojuk és a szabadok („gazdagok") compositioi nagysága viszonyának kell másképpen kinéznie (1:2 és nem pedig 1:4,2), vagy fel kell tételezni egy álláspontunk szerint kevésbé valószínű dolgot, hogy ezekben a cikkelyekben csak a főnemeseket és a félszabadokat említik, a

szabadokat pedig — akik Györffy György értelmezésében harcosok — teljességgel nem.

Végezetül szembetűnő, hogy a büntetések megnevezésének logikájában meglévő különbség — a magyar törvények és a barbár törvénykönyvek között — kifejezésre jut abban is, hogy az utóbbiakban a compositio nagyságát elsősorban a sértett fél társadalmi helyzetének függvényében határozták meg.[9] István törvényeiben a meghatározó tényező (mégis) a bűnös helyzete volt, vagy legalább mindkettőt figyelembe vették. Így például a „Házratörés" cikkelye (1.35) „lakratörés" fejezete csak olyan eseteket vett figyelembe, amikor az ispán, a harcos vagy a „közrendű ember" a „magáéhoz hasonló" helyzetű háza ellen tör.

A fent említett második kérdést illetően — mennyiben vetették össze az „Azokról, akik megölik feleségüket" cikkelyt a barbár törvénykezés gyilkosságokról szóló rendelkezéseivel, István törvényeinek ez a cikkelye némi egyezést mutat — a hozzá közeli tárgyú — a „Lányrablásról" (I.27.) szóló cikkellyel. Figyelmet keltő a pénzbüntetések részleges egybeesése mindkét cikkelyben. 5 tinót fizet a „köznép"-hez tartozó ember, 10-et a harcos. Nem említik viszont a lányrablási cikkelynél az ispánokat. Ilyen módon feltételezhető, hogy az 5 és 10 tínó nem a férjezett nők vérdíjai, hanem a compositio hagyományos nagysága, melyet a szabadok sorába tartozó nők elleni legsúlyosabb bűncselekményekért szabtak ki. „A gyilkosságokról" szóló cikkely hatálya eképpen a nőkre — legalábbis a férjezettekre — nem terjedt ki. Itt a törvények összeállítói nem követték azt a gyakorlatot, amely a germán népeknél elfogadott volt. Így például a Bajor Törvénykönyvben levőt, amelyet István törvényeinek a szerzői minden valószínűség szerint ismertek;[10] a szabad nő sérelmére elkövetett bűncselekményt kétszeresére értékelték, mint a férfi esetében, amennyiben „a nő nem tud fegyverrel a kezében védekezni, akkor kapjon kétszeres compositiot. Ha pedig bátor szívet bírván, férfihoz hasonlóan küzdeni kíván magáért, akkor a compositioja ne legyen megduplázva."[11]

Megkíséreltük annak bemutatását, hogy magának a pénzbüntetés-számításnak a logikája — a magyar jogban — nem egyezett a germán népeknél elfogadott szokással. Továbbá, nincs lehetőség valójában összehasonlítani a vérdíjak rendszereit — ami valamelyest jellemző eredménnyel szolgálna —, mivel sem „A gyilkosságról" szóló, sem pedig — úgy tűnik számunkra — az „Azokról, akik megölik feleségüket" cikkely nem nyújt a H. Brunner és a germán jog más kutatói által használtnak megfelelő anyagot. Ilyenformán a magyar és a germán társadalmak különböző kategóriáinak, rétegeinek helyzete közötti közvetlen párhuzam eltérő logikájú felépítéssel és kidolgozási részletezéssel bíró pénzbüntetési rendszerek egybevetésén, összehasonlításán alapszik.

A középkori társadalmak fejlettségi szintjének, vagyoni és jogi differenciálódásának egyik fontos tükrözője a törvénykezésben rögzített vagy al-

kalmazott wergeldek = vérdíj; Madzsar Imre: ágdíj és compositiok = az ágat, rokonságot illető kárpótlás; Bónis György: jóvátétel rendszere. A társadalmi rétegződés mértékét is kifejezik azok a viszonyszámok, amelyek ezen összegek, tételek nagyságának összehasonlítása, arányosítása nyomán felállíthatók.

A szerző a magyar és a germán jog pénzbüntetési rendszerének összehasonlításáról, illetve Györffy György következtetéseiről fejti ki véleményét. A hivatkozott irodalom alapján végzett elemzései nyomán megállapítja, hogy magának a pénzbüntetés-számításnak a logikája nem egyezik a két jogban. Továbbá: Szent István törvényei — pontosan! — II. könyvének „A gyilkosságokról" és az „Azokról, akik megölik feleségüket" fejezetei nem nyújtanak — a H. Brunner és a germán jog más kutatói által használtnak — adekvát anyagot. Összegző véleménye: „ilyenformán a magyar és a germán társadalmak különböző kategóriáinak, rétegeinek helyzete közötti közvetlen párhuzamok eltérő logikájú felépítéssel és kidolgozási részletezéssel bíró pénzbüntetési rendszerek egybevetésén, összehasonlításán alapszanak."

Jegyzetek

1 Brunner, H.: *Deutsche Rechtsgeschichte*. Bd. 1. Leipzig, 1902, S. 344—347.
2 Ibid.
3 Závodszky L.: *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Appendix. Bp., 1904.
3 Györffy Gy.: *István király és műve.* 2. kiad. Bp., 1983, 456—466.
5 Хеусыхин А. И.: ***Собственност и свобода в варварских правбах.*** (Очерки эволюции варварского общества на территории Западной Европы в V–VIII вв.) Хеусыхин А. И.: ***Проблемы европейского феодализма.*** М., 1974, с. 151—153.
6 Там же.
7 MGH. *Leges. Lex Baiuvariorum,* III, 2. Ed E. F. Schwind. Hannover, 1926, t V. ps. 2.
8 Ibid., IV, 28, V, 9.
9 Brunner, H. Op. cit., 344—347.
10 Sm.: Madzsar I.: *Szent István törvények és a Lex Baiuvariorum* = Történelmi Szemle, 1921. Bónis Gy.: *Szent István törvények önállósága.* = Századok, 1938.
11 Lex Baiuvariorum, III, 29.

TATJANA GUSZAROVA *(Moszkva)*

Az európai államok rendszere és Magyarország a XVII. század első felében

A XVII. század fordulópont az európai történelemben. Az újkor szellemének megfelelően az ország gazdasági, politikai és társadalmi életében változások mentek végbe — hol nagyobb, hol kisebb sikerrel —, és mindenütt a régivel szembeni szívós harcban. Az új viszonyok átlépték az országok határait, és szorosan összekötötték őket egymással. Új Európa formálódott a nemzetközi élet és diplomácia új elveivel, amelyeket elsőként Hugo Grotius fogalmazott meg *De jure belli et pacis* című művében.

A koraújkori Európa már nem földrajzi szomszédok összessége volt, amelyek közül csak a legközelebbiek érintkeztek egymással. Közvetett összeköttetések épültek ki, sokasodtak a nagy és kicsi, közeli és távoli országok közötti kapcsolatok. Ez az érintkezés nem volt kaotikus. A nemzetközi kapcsolatok rendkívüli bonyolultsága és alkalmankénti zavarai ellenére már az európai államok rendszeréről beszélhetünk. B. Porsnyev hatásosan, bár sematikusan ezt a rendszert olyan kristályként ábrázolta, amelynek szerkezetében egy középvonal húzódik. Ekörül szimmetrikusan helyezkednek el az alárendelt részek, amelyek a változó körülményeknek megfelelően állandó lengésben vannak.[1]

Ezek a politikai struktúrák meghatározott időszakban léteztek, és meghatározott góc körül épültek ki. A góc két vagy több országot foglalt magába. Így vagy úgy minden európai ország része lett e szisztémának, és megfordítva: regionális kapcsolataik, szövetségeik vagy ellentéteik révén az egyes államok e szisztéma befolyása alá kerültek. Az államok rendszere nagyon is mozgékony volt, szoros kapcsolatban állt elmúlt analóg rendszerekkel vagy olyanokkal, amelyek még csak alakulóban voltak, de kapcsolatba kerülhetett távoli területek rendszereivel is, pl. egy európai rendszer egy ázsiaival.

Egy ilyen egybefüggő és mozgékony szisztémában minden országnak, minden területnek megvolt a maga szerepe, amelyet nem szabad lebecsülnünk. Az európai erőviszonyokra, valamilyen összeurópai vállalkozás kimenetelére — pl. a harmincéves háborúéra — olyan regionális események is lényegi hatást gyakorolhattak, amelyek Európa egészét tekintve nem voltak jelentősek. Ilyen nézőpontból Erdély és a királyi Magyarország szerepe is fontos, mert ezeknek az országoknak a politikai „viselkedése" érdemben befolyásolta a XVII. század egyik főszereplőjének, a Habsburg-háznak a politikáját.

A XVII. századi külpolitikai rendszerek tengelyében Franciaország és a Német Birodalom álltak. A Habsburgok külpolitikája — ahogy korábban is — egyfajta középkori univerzalizmust: egy összeurópai, nemzetek feletti, katolikus hatalom fenntartásának az elvét tükrözte. Az osztrák Habsburgokat nem véletlenül a pápaság, Lengyelország és a spanyol Habsburgok támogatták. Ezekkel az erőkkel jórészt nemzeti protestáns államok álltak szemben. A Habsburgok ugyanakkor mint a törökökkel szemben álló erő, sok katolikus és protestáns udvart vonzottak magukhoz. Itt nem a vallási szempontok domináltak, hanem az a tény, hogy Európa azon nagyhatalmai közül, amelyek egyenrangú ellenfelei lehettek a törököknek, a földrajzi közelség miatt az osztrák Habsburgokat fenyegette a legközvetlenebbül az Oszmán birodalom. Így Velence a török veszély miatt kívánta „mindenképpen fenntartani a Habsburgokkal való békét".[2]

Erdély és Magyarország sajátos helyet foglaltak el a nemzetközi kapcsolatrendszerben. Egyrészt szorosan bekapcsolódtak az európai államok rendszerébe: a királyi Magyarország mint a dunai birodalom része a Habsburgok táborához tartozott (bár ez gyakori kellemetlenséggel járt Bécs számára), Erdély pedig a Habsburg-ellenes tábor tagja lett (bár következetlen tagja). Másrészt sajátos geopolitikai helyzetük miatt nemcsak a nyugathoz kötődtek és az európai eseményekben vettek tevékeny részt, hanem az Oszmán birodalmon keresztül mintegy láncszemként összekapcsolták az európai és az ázsiai államok rendszereit. Ugyanez vonatkozik a velencei köztársaságra, Lengyelországra sőt Oroszországra is, amely a XVII. században nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy a svéd—lengyel—török gátat áttörve kitörjön nyugatra.

Az Erdélyi fejedelemség a harmincéves háború idején számított fontos tényezőnek, amellyel az európai országok katonai és politikai terveikben kénytelenek voltak számolni. A királyi Magyarországgal együtt Erdély erős befolyást gyakorolt az osztrák Habsburgok pozícióira ebben a háborúban. Az erdélyi fejedelmek hadjáratai elvonták a császár katonai erőit más frontokról, és megkötötték a császár kezét az európai politikában. Bécs számára veszélyt jelentett hátországa, a magyar királyság is. Az Erdély által támogatott belső forrongás arra kényszerítette a Habsburgokat, hogy engedményeket tegyenek a magyar rendeknek, amelyek a XVII. század első felében komoly önállóságot szereztek belső ügyeikben. A Bécs és Erdély közötti, többszöri békeszerződések bizonyos mértékben a császár gyengeségéről tanúskodnak. Engedményei árán Bécs semlegesíteni és fékezni kívánta az Erdélyi fejedelemséget azért, hogy nagyobb cselekvési szabadságot biztosítson magának nyugati ellenségeivel szemben.

Az erdélyi diplomácia mindenütt szövetségeseket keresett magának: nemcsak nyugaton, hanem Közép- és Kelet-Európában is, nem beszélve bonyolult kapcsolatáról a Portával, amelyet ellensúlyként használt a Habsburgokkal szemben. De a magyar királyság befolyásos politikusai között is

akadtak, akikben felmerült a Portával való szövetség gondolata Bécs ellenében, mivel látták, hogy az adott körülmények között a Habsburgok nem tudják, de nem is akarják megszabadítani Magyarországot a töröktől, helyette inkább békére törekszenek vele a magyarok rovására.

Az európai államok új rendszerének kialakulása és Közép- és Kelet-Európa országainak ebbe a rendszerbe való beilleszkedése olyan politikai elképzeléseket is kialakított, amelyek nemcsak a nyugati országok közötti legátfogóbb terveken léptek túl, hanem a kor lehetőségein is.

A harmincéves háború idején az egyik legérdekesebb terv azt célozta meg, hogy a Habsburgok és a katolikus egyház hatalmát egy széleskörű Habsburg-ellenes és ökumenikus mozgalom törje meg. A terv alkotóinak szándéka szerint az ebben érdekelt protestáns államok és az ortodox népek és egyház szövetkeztek volna, tehát azok az országok, amelyek a katolicizmus és a török birodalom ellen harcoltak. A terv szerint egy táborba kerültek volna az egyik oldalon Svédország, Hollandia, Anglia, Erdély, sőt Franciaország és Németország protestáns erői, a másik oldalon pedig Moszkva, a Lengyelországhoz tartozó ukrán területek, Moldva, Havasalföld és a konstantinápolyi patriarcha. Nem tartották távol magukat egyes olasz államok (Velence, Mantova, Savoya) sem, amelyeket a spanyol, az osztrák és a török előretörés az Appennini-félszigeten jobban nyugtalanított, mint a felekezeti kérdések. A fő cél érdekében a tervben résztvevő országok hajlandónak mutatkoztak lemondani számukra fontos érdekekről is. Így Bethlen Gábor Gusztáv Adolf javára lemondott aspirációjáról a lengyel koronára. Filaret moszkvai patriarcha az orosz papság tudta nélkül az orosz ortodoxia és a protestantizmus összeolvadását tervezte, s ebből a célból előkészítette a kálvinista káté orosz nyelvre fordítását. Ebbe az irányba haladt a konstantinápolyi patriarcha is.

Ennek a tervnek Bethlen Gábor egyik főszereplője volt. Követei többször jártak Velencében, ahol hol a császár, hol a szultán ellen javasoltak katonai együttműködést. A köztársaság azonban, bár meg volt elégedve a fejedelem Habsburg-ellenes tevékenységével, végül is hű maradt korábban választott külpolitikai elveihez. Bethlen a svéd királlyal is érintkezésbe lépett. Megbízottja, a francia protestáns diplomata, Jacques Russel Erdély követeként Konstantinápolyban a patriarchával tárgyalt. Onnan — továbbra is erdélyi követként — a konstantinápolyi patriarcha megbízólevelével Moszkvába indult, hogy ott folytassa tárgyalásait az orosz beavatkozásról a lengyel ügyekbe a svédek oldalán. Bár 1630-ban Bethlen már nem élt, Erdély nem vonult vissza ebből a diplomáciai játékból.[3]

És nem véletlenül. Az erdélyi fejedelmek nagyszabású tervei nemegyszer irreálisak voltak. Mégsem nevezhetjük őket pusztán alaptalan politikai kalandoknak, ahogyan a velencei diplomaták minősítették őket. Erdély sebezhető helyzete arra kényszerítette fejedelmeit, hogy minden esélyt megadjanak a túlélésre. Ilyennek tűnhetett a Habsburg-ellenes ökumenista terv is.

Erdély részvétele ebben jelképes volt. Fejedelmei jól tájékozódtak a nemzetközi helyzetben, és sikeresen lavíroztak a nagyhatalmak között. Ennek köszönhetően a fejedelemség nemcsak sokáig fennmaradhatott, hanem jelentős helyet is biztosíthatott magának az európai államok között.

A harmincéves háború nem végződött sem a Habsburg tábor, sem ellenfelei egyértelmű győzelmével, bár a vesztfáliai béke megnevezte a győztes országokat (amelyek közé Erdélyt is besorolta). A Habsburg-ellenes koalíció nemcsak a benne harcoló országok helyzete és a közöttük kialakuló ellentétek miatt nem arathatott végleges győzelmet, hanem azok miatt az elvek miatt sem, amelyek ekkor alakultak ki az európai nemzetközi viszonyokban. Ezek legfontosabbika a hatalmi erőegyensúly elve volt, amelynek értelmében egyetlen ország sem erősödhetett meg túlságosan a többi rovására. Ez a politikai perspektíva a magyar királyság és Erdély számára is kívánatos volt. Hogy ezt az új, a vesztfáliai békében megfogalmazott elvet mennyire sikerült, illetve mennyire nem sikerült megvalósítani, azt a XVII. század második felének politikai és hadi eseményei mutatták meg.

Jegyzetek

1 B. F. Porsnyev: *Francija, anglijszkaja revoljucija i jevropejszkaja polityika v szeregyinye XVII-ovo veka.* Moszkva, 1970, 38.

2 Jászay M.: *Velence és Magyarország.* Bp., 1990, 233.

3 Az orosz Poszolszkij Prikaz Levéltára, amely most a moszkvai központi Országos Régi Okmányok Levéltára gyűjteményei közé tartozik, őrzi csaknem az egész, erre a kérdésre vonatkozó diplomáciai levelezést.

OLGA HAVANOVA *(Moszkva)*

A francia felvilágosodás eszméinek hatása a magyar társadalmi gondolkodásra

(Kísérlet a politikai programok összehasonlítására)

Történelmi és művelődési folyamatok eredményeként eszmék, koncepciók, teóriák születnek. Új társadalmi környezetben az elméleti elvek általában más tartalmat kapnak. A változások nagyon fontosak a szellemi fejlődés kutatói számára. A kutatás legérdekesebb irányai között példaként említhetjük, hogyan hatolnak be az új eszmék a különböző társadalmi rétegekbe, milyen sajátos felfogást alakítanak ki róluk, s ennek során hogyan válnak az idegen eszmék a nemzeti kultúra elidegeníthetetlen részévé.

Az ilyen „peregrinációk" legklasszikusabb példái — a francia felvilágodás eszméi. A 18. század második felében Franciaország az ideológia központjává vált. A kortársak Európában és Amerikában riadtan vagy reménykedve elsősorban a francia írók, filozófusok szavaira figyeltek.

A magyar társadalom művelt része is érdeklődött az új eszmerendszer iránt. A montesquieui *Törvények szelleme* volt annak a korszaknak a legnépszerűbb könyve. A magyar nemességnek az örökösödési háború alatt tanúsított hűségéről és a Habsburgok hálátlanságáról szóló híres nyilatkozata az egész nemzet rokonszenvét kiváltotta. A felvilágosult abszolutizmus hívei számára a hatalommegosztás elve volt fontos. A magyar nemesség szívesen tanult Montesquieu-től olyasmit, ami neki éppen megfelelt, igyekezett a szerző eszméit a saját testére átszabni és bizonyos fokig visszafeudalizálva értelmezni.[1] Végülis az antifeudális reformerek a despotikus állam kritikáját vették át tőle.[2]

Rousseau *Társadalmi szerződés*ének magyarországi sorsa szintén érdekes. Míg Montesquieu munkái nagynehezen mentesültek a tilalom alól, Rousseau Mária Terézia idején tiltott, II. József alatt pedig csak tűrt olvasmány volt. A tilalmak és akadályok sora, meg a rendszeres műveltség hiánya lehetett a fő oka annak, hogy a vármegyék nemesei csak roppant felületesen és jelszavakban ismerték meg a politikai-természetjogi gondolatokat.[3] Ennek eredményeképpen Rousseau Magyarországon megint elég nagy, bár részben sajátos visszhangot kapott. A magyar nemesi mozgalom vezérei szerint az uralkodóval szerződő „populus" nem egész népet, hanem csak a politikai jogokkal bíró nemességet jelentette. „És Rousseau bizonyára nagyon csodálkozott volna azon — írta Marczali Henrik —, hogy a teóriáját Werbőczy népe foglalja le a maga részére, úgy a királlyal, mint a nem kiváltságos osztályokkal szemben."[4]

A politikai programok megalkotói a társadalmi rendszer átalakulásáról gondolkodva, a francia filozófusoktól csak azokat az elméleti elveket vették át, amelyek megfeleltek a saját meggyőződésüknek. Mivel az új eszmék elfogadása és értelmezése megalkotójuk társadalmi helyzetétől függött, ugyanazok a művek a politikai programok széles spektrumát hozták létre.

Hogy bemutathassuk a felvilágosodási eszmék felfogásának sajátosságait, vizsgáljuk meg a társadalmi fejlődésről kialakult két koncepciót, amelyek megalkotói Forgách Miklós és Berzeviczy Gergely. Forgách Miklós szabadgondolkodásáról és klérus-ellenességéről volt közismert: író, szónok, közgazdász, gallomán és felvilágosult mágnás, államférfi és a köznemesi ellenzék vezére. 1785-ben ellenállt a nemesség összeírásának, melyet II. József rendelt el, mire az uralkodó megfosztotta nyitrai főispánságától és nyilvánosan bolondnak jelentette ki. Ez után az esemény után Forgách a magyar hazafi szimbólumává vált. Berzeviczy Gergely Forgách fiatalabb kortársa, később neves közgazda és az egyik legradikálisabb bölcselő. A göttingai egyetemen tanult, aztán megjárta Franciaországot, Angliát, közelről látta a belga forradalmi eseményeket. Ezeknek hatására a jozefinista rendszer határozott ellensége lett. Hazaérkezve a Helytartótanácsban vállalt állást, ugyanakkor a budai szabadkőműves páholy tagja lett, ahol barátaival együtt kidolgozta a társadalmi rendszer átalakulásának terveit.

A látszólag véletlenszerű választás oka az, hogy mind a két hasonló formájú és terjedelmű művet ugyanabban az évben és ugyanazoknak az eseményeknek a hatására alkották meg. Továbbá: ezek a munkák, bár erre a korszakra jellemzők, nem annyira ismeretesek, mint pl. Batthyány Alajos munkája, az *Ad amicam aurem* vagy Ócsai Balogh Péter alkotmánytervezete.

II. József uralkodása Magyarországon drámai korszak volt. A császár reformjai arra irányultak, hogy egész birodalmában olyan központosítást hozzon létre, mely azt a szó teljes értelmében egy államtestté forrassza, közös törvények, közös kormányzat alá vegye. De a felülről, erővel létrehozott központosítás nem tudta az évszázadok mulasztását pótolni. A magyar rendi alkotmány és nemesi közigazgatás megsemmisítése, a német nyelv bevezetése a hivatalokba és az iskolákba az ország nyílt germanizálásának és beolvasztásának volt kezdete és ez nem csak a nemességet érintette.[5] Ezért II. József uralkodásának az utolsó évei erős rendi ellenállás jegyében teltek el. Mind a két szerző az ellenzék táborába került. Forgách mint a felvilágosult rendiség híve, Berzeviczy pedig mint antifeudális reformer.

II. József halála után (1790-ben) mindenki türelmetlenül várta az országgyűlés összehívását, ahol a magyar rendek negyed század szünet után tervbe vették az írott alkotmány kidolgozását, a nemesi kiváltságok és szabadságok megerősítéséről szóló koronázási hitlevél elfogadását, a királyság és a központi hatalom közötti viszony szabályozását. Az új császár, II. Lipót feladata elég nehéz volt: ellenállni a magyar karoknak és rendeknek,

fenntartani okos engedmények árán a birodalom egységét, megnyugtatni a forrongó országot.

Ilyen körülmények között mind a két szerző ehhez az eseményhez fordult: Forgách *Ab optimo principe candida postulata* című anonim röpiratában, Berzeviczy *De dominio Austriae in Hungaria* című kéziratában, amelyet minden valószínűség szerint a szabadkőművesek számára alkotott meg.

Forgách elsősorban a császártól vár megértést. Meggyőzi Lipótot, hogy fordítson figyelmet a magyarok panaszaira, mivel a birodalom virágzása Magyarország virágzásától függ. Berzeviczy viszont a magyar rendekhez fordulva azt követeli, hogy erélyesen szakítsanak a Habsburg-házzal, mivel annak uralma sok bajt hozott Magyarországra. Ily módon a szerzők egymást kizáró változatokat követnek, amelyeket konzervatívnak, illetőleg radikálisnak nevezhetünk. Forgách konzervativizmusa a következőben állt: a szerző politikai ideálja a régi magyar közjogi rendszer volt, annak rendi önkormányzati szervezeteivel s ennek következményeképpen Magyarország viszonylagos függetlenségével a birodalmon belül. A politikai erőviszonyokat analizálva, Forgách a Habsburg-házra számít. Forgách ugyan sose érzett rokonszenvet Bécs iránt, de a császárban látta az egyetlen erőt, amely egyrészt megőrizhette a nemesek kiváltságait, másrészről elháríthatta a magyar—osztrák konfliktus elmélyedését. Berzeviczyt radikális reformernek tarthatjuk, de nem azért, mert a Habsburgok detronizációját követelte, hanem azért, mert erélyesen kritizálta a magyar nemesség „sancta sanctorum"-át — a rendi alkotmányt és ilyen elveit, mint a parasztok nem teljesjogúságát és a nemesek adómentességét. Igaz, ebben a munkában, amelyet a karokhoz és rendekhez intézett, Berzeviczy óvatosabb volt, mégis arra szólított fel, hogy a vármegyék követei a „misera plebs contribuens" sorsát javítsák meg.

A két munkát tanulmányozva szeretném felhívni a figyelmüket arra, hogy a francia felvilágosodás milyen hatással volt a szerzők koncepciójára. Montesquieu hatása Forgáchra kétségtelen. A filozófus szerint minden kormányzati formának megvannak a maga megfelelő elvei, minden kormányzati forma az elveinek megfelelő törvények szerint fejlődik, minden kormányforma bukása az elvei bomlásával kezdődik. A monarchikus kormányzás elve a becsület, és az ország törvényei a becsület hordozóját, a nemességet támogatják, ezért a nemesi előjogok megszüntetése a kormányzás bukását jelenti. Ez Forgách rendi felfogására is vonatkozik, és a szerző két következtetésre jut:

1. a magyar nemesség kiváltságainak és szabadságainak megszüntetése a rendszer bukását okozhatja;

2. a külföldiek beavatkozása a magyarok dolgaiba tűrhetetlen, mivel ők, a királyság törvényeit nem ismerve javíthatatlan kárt okozhatnak — létrehozhatják a despotikus kormányzást, amely Montesquieu szerint a legrosszabb kormányzati forma, amelyben semmi törvény nincs.

Az első a magyar nemességnek az adómentesség elvesztésétől való félelmét tükrözi. Forgách, mint a magyar nemesek többsége a Tripartitum híve volt, de emellett a francia felvilágosodástól átvette azt a montesquieu-i érvet, hogy az ember kiváltságai a birtoka kiváltságaitól elidegeníthetetlenek és a rousseau-i érvet, hogy az alattvalóktól csak azt lehet követelni, ami a közjó javára válik. A magyar nemesek pedig Forgách szerint az insurrectioban részt vesznek, gyerekeiket hű alattvalóknak nevelik, parasztjaikról gondoskodnak. Ezzel fizetik meg az uralkodónak járó adót, és az adómentesség megszüntetésével a nemesek helyzete a nem nemesek helyzeténél rosszabb lett volna.

A második következtetés azt jelentette, hogy a magyar nemesek féltek attól, hogy a németek beavatkoznak az ország kormányzásába. Forgách számára a magyar közjogi rendszer törvényes, a német pedig despotikus (törvénytelen), ezért a szerző kéri, hogy a császár a magyar törvényeket nem ismerő németeket távolítsa el a kormányzásból.

A nemesség apológiája a következő Montesquieu-elvre emlékeztet: „Nemesség nélkül nincs uralkodó, mivel abban a monarchiában, ahol nincs nemesség, az uralkodó zsarnokká válik".

Berzeviczy Gergely, aki német tanárai mellett a francia filozófusokban látta szellemi nevelőit, az elméleti elveket más politikai célokra használta fel. Míg Forgách a despotizmus veszélyén gondolkodva, inkább figyelmeztette a császárt, hogy ne tegyen elhamarkodott lépéseket Magyarország ellen, addig Berzeviczy számára Ausztria tipikus despotikus állam, minden osztrák császár zsarnok, és mivel Montesquieu szerint a zsarnokságból nincs haszna se a despotának, se a rabszolgának, úgy Ausztriának sincs haszna Magyarországból, legnagyobb és leggazdagabb tartományából. Ezért a népnek Rousseau szerint joga van a szerződést felbontani és új királyt választani.

Forgách a régi magyar törvények erejét a felvilágosodási elvekkel támasztja alá, Berzeviczy pedig az új eszmék igazságát régi magyar törvényekkel erősíti. A magyar törvényekre utalva Berzeviczy, aki később egy szót se szól a régi magyar jogi rendszer védelmére, most az országgyűlést, a királyság törvényhozó hatalmát arról szeretné meggyőzni, hogy szakítsanak Ausztriával.

Berzeviczy konkrét javaslata elég meglepő: Angliából kell hívni új királyt (szerinte az Aranybulla az angol Magna Chartára hasonlít). Politikailag ez az ötlet megvalósíthatatlan volt, lényege a következőben állt: létre kell hozni egy új államrendszert, meg kell kötni az új szerződést — elsősorban a köznemesség érdekében. Az új király a koronázási hitlevél alapján fog uralkodni, a rendi alkotmányt meg fogja őrizni. A karoknak és rendeknek joguk van detronizálni ezt a királyt, ha törvénytelenül uralkodik. Ebben a rendszerben Berzeviczy despotizmus elleni garanciákat látott.

Itt a cél és eszköz közötti eltérés látható: nem valószínű, hogy a magyar köznemesség Ausztria uralma alól kiszabadulva igazságos közjogi rendszert hozhatott volna létre. Mindazonáltal ennek a műnek jelentősége a következőben állt: a munkában a „nemesi rousseauizmus" nyilvánul meg, s ugyanakkor egy haladó társadalmi eszmerendszerről van szó.

Általában a magyar politikusok nem egy bizonyos francia filozófus elméletéből indultak ki, hanem csak a felfogásuknak megfelelő eszméket választották ki. Ez mindenfajta ferdítéseket okozott, amelyekről föntebb esett szó. Az új eszmék szorosan összefonódtak a magyar rendi felfogással, közjogi és politikai ideálokkal és még nem voltak önállóak.

De a felvilágosodás eszméi nagy szerepet játszottak a magyar társadalmi gondolkozás fejlődésében, bővítették a társadalom művelt részének tudományos és politikai felfogását, és a Habsburg-ellenes nemzeti felszabadító mozgalom alapjává lettek.

Jegyzetek

1 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., 1980. 258 l.
2 H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus.* Bp., 1967. 317 l.
3 Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon.* Bp., 1980. 67—68.
4 Marczali Henrik: *Az alkotmánytervezetek 1790-ben.* In: Marczali Henrik: *Világtörténelem — magyar történelem.* Bp., 1974. 317 l.
5 Benda Kálmán: *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben.* Történelmi Szemle, 1974. 1—2. sz. 188.

HEGYES ANGELINA *(Ungvár)*

Az ukrán szépirodalom magyarra fordításának alapelvei

Olesz Honcsár művei alapján

Az ukrán szépirodalom megtisztelő helyet foglal el a mi soknemzetiségű kultúránkban. S ebben sok tényező játszik közre, nem utolsó sorban a műfordítás. Az ukrán Koptilov V., a műfordítás teoretikusa ennek kapcsán a következőket írta: „A mi soknemzetiségű országunkban a műfordítás rendkívül fontos összetevője a kultúra fejlődésének, hiszen épp a műfordítás hivatott a nagyvilág haladó szellemű kultúrájának aktív megismerését biztosítani".[1]

A hazai és külföldi elméleti munkák többségének szerzői hajlamosak a műfordítást a kulturális kapcsolatok széleskörű és jelentős szférájaként értelmezni, a nemzetek közötti kölcsönös megértés és megismerés eszközeként értékelni.

Az ukrán műfordítói iskola abból indul ki, hogy bármily szépirodalmi szöveg fordítható egyik nyelvről a másikra. Általánosan elfogadott alapelv, hogy „a szépirodalmi mű fordításának szükségessége a forma és tartalom dialektikus egységében van".[2]

Makszim Rilszkij ukrán költő és a műfordítás jelentős mestere azt hangsúlyozza, hogy a műfordítás elsősorban alkotói probléma és nem lingvisztikai, épp ezért „nem a 'betűt', hanem a 'szellemet' kell fordítani, és szem előtt tartani azt a gogoli útmutatást, hogy az eredeti mű megközelítésének céljából néha el kell attól távolodni".[3]

Természetesen, ilyen műfordítást csak akkor lehet létrehozni, ha a fordító nem az egyes szavakra figyel, nem részletekre, hanem a mű egészének eszmei-művészi és emocionális struktúrájára, meglátja az író helyét az irodalmi folyamatban, ezen kívül nemcsak azt a művet ismeri, amelyiket épp fordítja, hanem az eredeti szöveg írójának egész életművét. Így szívja magába az eredeti alkotó stílusát, annak látásmódját és gondolkodását. Néha feláldozhat bizonyos jelentéktelen részletet, szót, sok műfordító épp ezáltal éri el az eredeti alkotás lényegét. Ahogy Makszim Rilszkij véli: „Áldozatok nélkül nincs műfordítás".[4]

A műfordítás elméleti és gyakorlati szakembereinek többsége azt állítja, hogy a műfordító óvatosan kell hogy bánjon az eredeti művel, de ne feledje: alapvető feladata abban áll, hogy anyanyelve eszközeivel adja át az eredeti mű lényegét, annak eszmei-művészi értékeit, nemzeti jellegét, ne engedje meg magának a megalapozatlan rövidítéseket, ne improvizáljon.

E felfogással mutat rokonságot a mai magyar műfordítók többsége, elsősorban az ukrán nyelvből fordítók.

Olyan szakmunkát, mely az ukrán szépirodalom magyar tolmácsolásának elveivel foglalkozna, nem ismerünk. Azokban az elméleti dolgozatokban, melyekben a gyakorló műfordítók és a műfordítás teoretikusai érintik a műfordítás kérdéseit, elsősorban az egyik nyelvből a másikra való átültetésnek elméleti kérdései nyernek megvilágítást. Többségük a magyar irodalom más európai nyelvekre való fordításának eszközeit és lehetőségeit taglalja. Mégis, ezek az eszmefuttatások betekintést adnak a magyarra fordítás alapvető elvi kérdéseibe is, ezen belül az ukrán nyelvből történő fordítások elvi kérdéseibe, főként a prózai művekre vonatkozóan.

Makai Imre, aki főként orosz irodalomból fordít, olyan elgondolásait fejtegeti, hogy a mai magyar műfordítói iskola, a hazai és külföldi műfordítói iskolák legjobb hagyományaira támaszkodva abban látja a jó műfordítás lényegét, hogy „az az olvasóban ugyanolyan érzéseket keltsen, ugyanúgy hasson, mint az eredeti mű. . . Maximálisan meg kell közelíteni az eredetit, de nem szó szerint kell azt fordítani".[5] Rab Zsuzsa azon a véleményen van, hogy a műfordításnál a legfontosabb „az eredeti mű tartalmának, érzésvilágának, formájának átadása. . . A műfordítás küzdelem a nyelvi képekkel, egy más nyelv lelkületével a maga sajátos szimbólumaival és kifejezéseivel, néha telítettebbekkel, máskor elmosódottabbakkal a miénknél. Sokszor ez kompromisszum, miután nem találunk adekvát kifejezést".[6]

A jó műfordítás egyik fontos tényezője az eredeti nyelvből történő fordítás, nem pedig a nyersfordítás vagy egy közvetítő nyelvből készült fordítás. A magyar műfordítók többsége ehhez tartja magát. Karig Sára, az ukrán irodalom közismert fordítója és népszerűsítője egy beszélgetésünk kapcsán a következőket mondta: „Ha tökéletesen tudunk egy nyelvet, könnyen adjuk át az eredeti mű szellemét, annak nemzeti jellegzetességeit. Egy más nyelv közvetítése alapján készült műfordítás már nem biztosítja a megfelelő művészi és érzelmi színvonalat. Itt elkerülhetetlenek a veszteségek" (a magnófelvétel 1983. február 23-án készült).

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Misley Pál, aki már nagy gyakorlattal rendelkezik az ukránból való fordítás terén. Szerinte: „Ugyanazokkal az elvekkel kell élni az életigazság és a művészi igazság kifejezése terén, amelyekkel a szerző, s ha lehet, még szigorúbban ragaszkodni hozzájuk. Érezni kell a kort, a körülményeket, amelyek meghatározzák a hősök életét, át kell érezni azok örömeit és bánatait, az ő szemükkel kell meglátni a világot. Ilyen esetben a szöveg könnyen megadja magát" (A magnófelvétel 1983. március 2-án készült).

Németh László a műfordítás mesterségéről és technikájáról szólva azt hangsúlyozza, hogy „a műfordítónak be kell bizonyítania, hogy a saját nyelvén is elérheti azt a nyelvi kifejező erőt, pontosságot, expresszivitást, amelyet az eredeti szerző elért, küzdenie kell gondolatai teljesebb kifejezéséért".[7]

Egyetérthetünk a műfordítás teoretikusaival és gyakorlati szakembereivel abban, hogy a jó műfordítás záloga elsősorban a személyiségükhöz közel álló választásban rejlik. Sok tapasztalt magyar műfordító: Karig Sára, Sándor László, Grigássy Éva, Misley Pál, Bojtár Anna úgy véli, hogy azokat a műveket kell fordítani, amelyek közel állnak érzésvilágukhoz, valóságszemléletükhöz.

Napjainkban a műfordítás valóban fontossá vált, mert hozzásegít a különböző népek lelkivilágának és kulturális kincseinek megismeréséhez.

Az ukrán nyelvből magyarra történő fordítás elvei lényegesen módosultak.

Az első, háború utáni évtizedekben, a magyar műfordítók gyakorlatában a fő szempont a szöveg maximális szóhűsége volt, már-már a szó szerinti fordítás elveit valósították meg. Kiemelt fontosságú volt a tartalom pontossága, az eszmei-tematikai egyezés, és kisebb jelentőségű volt a művésziesség kritériuma, a szöveg emocionális töltete. Ez elsősorban abból adódott, hogy a műfordítók nem tudtak ukránul. Ebben az időben az ukrán irodalom alkotásait nem az eredetiből tolmácsolták, hanem egy másik, idegen nyelvű fordításból. A legtöbbször egy orosz fordításból. S ez már önmagában véve veszteség volt.

A 60-as évek végétől figyelhető meg új szakasz az ukrán nyelvből való fordításban. Ezekben az években kezdik el fordítói gyakorlatukat Bojtár Anna, Misley Pál, Sándor Judit, akik az utóbbi évtizedekben az ukrán irodalom és kultúra aktív közvetítőivé váltak. A műfordítók idősebb nemzedéke, Sándor László, Karig Sára, Radó György, Grigássy Éva szintén folytatták műfordítói tevékenységüket. Jó szakképzettségük és széleskörű műveltségük, az a tény, hogy megismerték az ukrán nép történetét és nyelvét, ráadásul jónéhányuk kárpátaljai származású: Sándor László, Sándor Judit, Grigássy Éva — hozzásegíti őket, hogy tökéletesen megfeleljenek a magas műfordítói követelményeknek.

Mindez a leghatározottabban kimutatható Olesz Honcsár regényeinek fordítása alapján. Köztudott, hogy az író *Zászlóvivők* című regényét már 1949-ben lefordították magyarra, szinte az eredeti mű megjelenésének másnapján. Az első fordító Sándor László volt, s ő az eredeti nyelvből ültette át a szöveget. A műfordító alkotó módon állt munkájához. Így a frazeologizmusokat, hasonlatokat magyar megfelelőkkel helyettesítette. Esetenként ügyes hasonlatokat és pontosításokat alkalmaz, s ezzel látszólag eltávolodik az eredetitől, így közelítve meg az eredeti lényegét, annak logikai szerkezetét, igyekszik pontosan átadni a hősök pszichológiai állapotát. Így Brjánszkij pusztulásának leírásában Sándor László olyan hasonlatot iktat be, mint a „röptében a madár" s ezzel maximálisan megközelítette az eredeti mű poétikai értelmét; látható, érzékelhető képet alkotott. A katonai terminus-technikusok, reáliák fordításánál Sándor László ragaszkodott az életigazsághoz és a művészi hitelességhez egyaránt, nem tért el a mű eredeti mondanivalójá-

tól, nincsenek pontatlanságai. Viszont megfigyelhető helyenként a stílus puritánsága, esetenként a lírai betétek kihagyása, holott ezeknek Honcsár prózai műveiben rendkívüli jelentősége van. Ennek ellenére Sándor László fordítása sikeres. Ebben az játszott döntő szerepet, hogy a fordítás az eredeti műből készült, ezen kívül a műfordítónak „imponált az eredeti mű humanista irányzatossága, az, hogy az író meg tudta látni és művészi módon átértékelni azokat a folyamatokat, melyek nem a lét felszínén, hanem a mélyrétegekben vannak" (Magnófelvétel, 1983. február 21.).

Ha megfigyeljük Olesz Honcsár elbeszéléseinek magyar fordításait (s ezekből 34 különböző kiadványban 23 jelent meg), meggyőződhetünk arról, hogy az ötvenes évekhez képest a műfordítói elvek lényegesen módosultak. Az utóbbi évtizedekben a műfordítói gyakorlat arra törekszik, hogy magasabb szinten adja át az eredeti művek lényegét. E fejlődés Honcsár *Napraforgó* című novellájának magyar fordításai elemzésekor válik szembetűnővé. Az első két fordítás (1951 és 1953) bár megőrzött néhány jó részletet az eredeti műből, alapjában véve pontosan adja át az eszmei mondanivalót, mégis sok benne az indokolatlan rövidítés, kihagyás. A legsikeresebbnek mondható Sándor László 1983-as fordítása. Ez az átültetés nemcsak az eszmei mondanivalót tolmácsolja, de megőrzi az eredeti mű szerzői koncepcióját, az eredeti mű elmélyült művészi mondanivalóját és érzelmi telítettségét. Adekvát magyar kifejezéseket, hasonlatokat és egyéb művészi eszközöket mozgósít az eredeti mű hangulatának felidézéséhez.

Honcsár művei fordításainak öszevetése alapján szólhatunk a műfordítás színvonalának növekedéséről az ukránról magyarra történő átültetések kapcsán. Ennek, véleményünk szerint az a magyarázata, hogy jól képzett műfordítók léptek színre, akik minőségileg is más, új kritériumokat tartanak szem előtt, s a mai műfordítás-elmélet és -gyakorlat már teljesen új, korszerű szempontokat érvényesít.

Irodalom

1 Коптілов, В. В.: ***Теория и практика перекладу.*** Київ, Вища школа, 1982. 8.
2 Там же. 32.
3 Рильський, М. Т.: ***Мистецтво перекладу.*** Київ, Рад. письм. 1975. 67.
4 Рильський, М. Т.: ***Мистецтво перекладу.*** Київ, Рад. письм. 1975. 67.
5 Makai I.: *A műfordítás dialektikája.* Szovjet Irodalom, 1976. 2. 168—169.
6 Rab Zsuzsa: Arion. Bp., Corvina, 1966. 96.
7 Немет Л.: ***В школе русского языка.*** Вопросы лит., 1974. 12. 162.

KARIN BEATE HÖPP *(Hamburg)*

The Reception of the Works of Tibor Déry in Britain

The purpose of this paper is to outline the reception of the works of Tibor Déry in the United Kingdom — as an example of the British reception of the works of one Hungarian prose writer, and furthermore, as a contribution to Déry Studies.

When, on 13 November 1957, Tibor Déry was convicted to a 9 years' prison sentence, writers and intellectuals from all over the world, including T. S. Eliot and W. Somerset Maugham, Albert Camus and Jean-Paul Sartre, protested against his arrest and against that of Gyula Háy, Tibor Tardos and Zoltán Zelk. The trial received wide coverage in the British press.[1] At that time, however, none of the works of Tibor Déry was available to British readers in English translation. Déry's first book to be published in English, *Niki. The Story of a Dog*, did not come out until 1958, the year after the trial. It was translated by Edward Hyams and published by Secker & Warburg Publishers Ltd. of London.[2] Before making up their minds to publish *Niki*, Secker & Warburg consulted the French reviews, which they had received from Éditions du Seuil, Paris, and which were very enthusiastic indeed.[3]

On the dust cover of the first British edition, a quote by Arthur Koestler is used to advertise the book: "To get an idea of the significance of *Niki* when it appeared in Hungary in 1956, one would have to visualise Winston Smith writing *Animal Farm* under the conditions of Nineteen Eighty-Four."[4]

This quote recurs in several of the British reviews of *Niki*. Norman MacKenzie, who reviewed the book for the New Statesman, took it literally; he actually compared Déry's work with the writings of Smith and Orwell. According to MacKenzie, what is likely to make *Niki. The Story of a Dog* particularly attractive for the English reader is "(. . .)*its gentle understatement, its ability to convey the atmosphere of fear through the simple relationship of a man, a woman and a dog.*"[5]

Geoffrey Nicholson, who reviewed the book for the Spectator, also compares *Niki* to Orwell's *Animal Farm*. Then the critic points out that *Niki. The Story of a Dog* can be read on many different levels, last not least as "exactly what the author calls it, the story of a dog".[6]

Where Edward Hyams' translation is concerned, problems occurred in particular with Budapest street names. As a matter of fact, expressions like "Boulevard St. István", "Kiss József Street" and "Avenue Pozsonyi" sound rather odd in English.

Unfortunately it was not possible to ascertain exactly how many copies of *Niki. The Story of a Dog* were sold in Britain. There was a paperback edition, published by Penguin Publishers of Harmondsworth, in 1961, and another edition, by Nelson Publishers of London, in 1965. The same translation came out in the USA in 1958, published by Doubleday Books of New York.[7]

After *Niki. The Story of a Dog*, two short stories of Déry's were published in Britain, namely *Reckoning* and *Philemon and Baucis*. Both of them came out in periodical form only.[8] Déry's next book to be published in Britain consists of the stories *The Giant*, *Behind the Brick Wall* and *Love*. The volume was published by John Calder Publishers Ltd., London.[9] The publishing house's collection of reviews — 12 in all — is now in the Lilly Library in Bloomington, Indiana.[10] The critics' reactions to *The Giant* were predominantly positive. Thus Isabel Quigly praises the truthfulness of Déry's stories: "For there is more truth in one of (Déry's) obliquely expressed paragraphs than in pages of careful documentation and description by lesser writers."[11]

Daphne Castell of the Glasgow Herald asserts hat "The people in Tibor Déry's collection of short stories (. . .) must find some way of loving and remaining human in a world of physical and spiritual deprivation (. . .)"[12]

John Coleman of The Observer is less satisfied with the book. He writes in connection with the title story: "(Déry) was imprisoned in 1956. 'Today (he) lives in comparative quiet in Hungary.' I wish I could see some reason in these *contes* as to why he shouldn't. The title-story concerns a flaxen mammoth of a man who loses his flighty girl-friend: if it's a parable I missed the urgency of it and if it isn't it's either over-written or poorly translated or both."[13]

In the story *The Giant*, the action takes place immediately after the Second World War. Inflation is high, the wages István Kovách receives for a whole week's work are just sufficient for him to buy half a litre of oil and three onions; trading takes place via goods' exchange, a bridge is being built in Budapest, and the protagonist answers a question concerning his behaviour during the war by pointing out that he is only 17 years old. Some of the reviewers are not aware of this. Thus Julian Jebb writes: "The Giant is set in Budapest during the siege."[14] According to William Trevor, *The Giant* is "a tale of love and hunger at the time of the fall of Budapest."[15] Vogue tells us that the volume contains "one long story and two brief ones written by a man who has known political banishment. The background to each is the Hungarian revolution, the theme is love for Hungary and her people."[16] Even the reviewer writing for The Times Literary Supplement misunderstood this aspect of the story. He writes: "*The Giant* (. . .) is a moving tale of a huge simple youth, Kovach, who has come to

Budapest during the 1956 troubles."[17] Since works of fiction published in Britain are sold all over the Commonwealth, it is not suprising that *The Giant* was reviewed even in the South China Morning Post, according to which "one feels, through (Déry), the pain of a distant and alien people as though it were one's own."[18]

Before deciding to publish *The Giant*, John Calder Publishers Ltd. consulted the German edition, which was entitled *Die portugiesische Königstochter*.[19] The British firm brought out a second collection of short stories by Tibor Déry in 1966, under the title of *The Portuguese Princess and Other Stories*.[20] The translations, which are excellent, were done by Kathleen Szasz. The volume comprises the stories *A Charming Old Gentleman*, *Games of the Underworld* (six stories, excluding *Háború*,[21] *The Portuguese Princess* and *A Gay Funeral*. There had been plans to include other stories, namely *In the Rain*, *Circus*, *Happiness and Zeal*, *Philemon and Baucis*, *Reckoning*, *Two Women* and *Meeting*, but the author and the publisher did not come to an agreement about the author's fee. Furthermore, the representatives of the publishing house (then called Calder & Boyars) and Tibor Déry negotiated about *A befejezetlen mondat*, but they did not reach an agreement.[22] Calder & Boyars published 3 000 copies of *The Portuguese Princess and Other Stories*. In the Calder Collection there are 13 reviews, all of them fairly positive. The Guardian made *The Portuguese Princess* "Book of the Month" in February 1967, and in the competition for the "Guardian Fiction Prize 1967" it came second.[23] While Déry had so far been thought of as being first and foremost a politically committed personality, reviewers of *The Portuguese Princess* began to focus on Déry as a writer of fiction. Thus The Times Literary Supplement: "(. . .) the new collection of his stories proves his strength as a writer committed first of all to his own story."[24] Paul Scott of The Times regrets that the publishers do not offer any information as to when the stories were written: "It would have been useful if his English publishers had provided a note to say when and where the stories in *The Portuguese Princess* were written: in or out of prison or Party favour? One cannot tell from the stories themselves."[25] This deficiency also explains why some of the critics misunderstood that Ödön V., the protagonist of *A Gay Funeral*, is an important personality within the communist system and not just some bourgeois remnant of the previous regime, as Montague Haltrecht of The Sunday Times falsely assumes: "(The story) shows a bourgeois remnant within the post-war Communist state: a woman heartlessly keeps her husband alive by drugs."[26] The same error is committed by C. R. of the Western Daily Press and Bristol Mirror who claims that "'A Gay Funeral' (is a story) about a stolid bourgeois family stubbornly maintaining a last desperate stronghold in the centre of a communist state."[27]

Déry's short stories were presented to the British reading public — and to the critics — without any background information. The examples quoted above give evidence of the disorientatedness of some of the reviewers. An introduction and notes provided by the publishers certainly would have been helpful. As a matter of fact, those reviewers not knowing Hungarian had relatively few reference works or similar sources at their disposition in the 1950's or the 1960's.

After the positive echo that *The Portuguese Princess* received, it is rather surprising that there were no further English translations of works by Tibor Déry. (The American reception wants a study of its own, which is yet to be written).[28]

Coming back to the British reception of Déry's works in the context of the reception of Hungarian fiction abroad, one of the objectives of this paper is to show that much remains to be done to bring Hungarian literature closer to the British reading public.[29]

Notes

1 Eg. "9 years for Mr. Déry", The Times 14 Nov. 1957: 12. Cf. also: "The silent writers of Hungary", The Times Literary Supplement 16 Aug. 1957: 22—23.; George Pálóczi-Horváth: "Tibor Déry - A portrait", The Sunday Times18 Nov. 1957:19.

2 Tibor Déry: *Niki. The Story of a Dog*, transl. Edward Hyams (London, 1958, Secker & Warburg).

3 Secker & Warburg Reviews, The Library, Reading.

4 Déry, *Niki*, op. cit., dust cover.

5 Norman MacKenzie, "A Dog's Life", review of *Niki. The Story of a Dog*, by Tibor Déry, transl. Edward Hyams, New Statesman 12 April 1958: 482.

6 Geoffrey Nicholson, "A Dog's Life", review of *Niki. The Story of a Dog*, by Tibor Déry, The Intruder, by Adriaan van der Veen, The Guide, by R. K. Narayan, *I'm Not Stiller*, by Max Frisch, *The Birth of a Grandfather*, by Max Sarton, The Spectator 11 April 1958: 465.

7 Tibor Déry, *Niki. The Story of a Dog*, transl. Edward Hyams. (Harmondsworth, 1961, Penguin). — *Niki. The Story of a Dog*, transl. Edward Hyams, Reading today (London etc. 1965, Nelson). — *Niki. The Story of a Dog*, transl. Edward Hyams (New York, 1958, Doubleday).

8 —, *Reckoning*, transl. D. Mervyn Jones, Encounter 20. 1. (1963): 3—19.; —, *Philemon and Baucis*, transl. R. Mortimer, New Statesman 14 June 1963: 896—898.; R. Mortimer is a pseudonym used by Thomas Kabdebo. Cf.: Tibor Déry, letter to Pál Ignotus, 16 June 1963, Déry mss., Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, and Pál Ignotus, letter to Tibor Déry, 13 July 1963, Déry mss., Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.

9 Tibor Déry, *The Giant. Behind the Brick Wall. Love*, transl. Kathleen Szasz, Ilona Duczynska (London, 1964, Calder).

10 Calder & Boyars mss., Manuscripts Department, Lilly Library, Indiana University, Bloomington, Indiana.

11 Isabel Quigly, review of *The Nowhere City*, by Alison Lurie, *The Giant*, by Tibor Déry, *Quadrille*, by Frank Swinnerton, *Patterns of Three and Four*, by Hubert Nicholson,

Hungry Hills, by George Ryga, *Honey on the Moon*, by Maude Hutchins, The Sunday Telegraph 31 Jan. 1965.

12 Daphne Castell, "From Eastern Europe", review of the Hatchet, by Mihail Sadoveanu, *The Giant*, by Tibor Déry, Glasgow Herald 6 Febr. 1965: 11.

13 John Coleman, "Other New Novels", review of *The Nowhere City*, by Alison Lurie, *Two Serious Ladies*, by Jane Bowles, *Fight Night on a Sweet Saturday* by Mary Lee-Settle, *The Giant*, by Tibor Déry, transl. Kathleen Szász, The Observer 31 Jan. 1965: 26.

14 Julian Jebb, "The Edge of the Western World", review of *The Nowhere City*, by Alison Lurie, *Two Serious Ladies*, by Jane Bowles, *Journey Out Of Anger*, by John A. Williams. *Quadrille*, by Frank Swinnerton, *The Giant*, by Tibor Déry, The Sunday Times 31 Jan. 1965: 48.

15 William Trevor, review of *Herzog*, by Saul Bellow, *Man on a Tower*, by Rosemary Manning, *Accident*, by Nicholas Mosley, *Tenement of Clay*, by Paul West, *The Giant*, by Tibor Déry, The Listener 4 Febr. 1965: 201.

16 Review of *The Giant*, by Tibor Déry, Vogue March 1965: 18.

17 "Protests on the puszta", review of *The Giant. Behind the Brick Wall*, by Tibor Déry, transl. Kathleen Szász, *Love*, by Tibor Déry, transl. Ilona Duczynska, The Times Literary Supplement 11 Febr. 1965: 101.

18 Review of *The Giant*, by Tibor Déry, and other works, South China Morning Post 11 March 1965.

19 Tibor Déry. *Die portugiesische Königstochter*, transl. and afterword Ivan Nagel (Frankfurt, 1959, Fischer).

20 —, *The Portuguese Princess and Other Stories*, transl. Kathleen Szasz (London, 1966, Calder & Boyars).

21 Cf.: Déry Tibor, *Alvilági játékok* (Budapest, 1946, Szikra).

22 Cf.: Calder & Boyars mss., op. cit.

23 "Fiction of the month', The Guardian 24 Febr. 1967: 7.; "Fiction of the month and year", The Guardian 22 Dec. 1967: 5.

24 "Hungarian Underworld", review of *The Portuguese Princess and Other Stories*, by Tibor Déry, transl. Kathleen Szász, The Times Literary Supplement 2 Febr. 1967: 80.

25 Paul Scott, "New fiction", review of *The Portuguese Princess*, by Tibor Déry, transl. Kathleen Szász, *The Secret of Santa Vittoria*, by Robert Crichton, *Over the Mountain*, by Pamela Frankau, *The Hollow Sunday*, by Robert Harling, The Times 26 Jan. 1967: 14.

26 Montague Haltrecht, "Siblings in Coincidence", review of *Jesus Iscariot*, by Anthony Storey, *One Man's Destiny*, by Mikhail Sholokhov, transl. H. C. Stevens, *The Portuguese Princess*, by Tibor Déry, transl. Kathleen Szász, *Green Days by the River*, by Michael Anthony, *Up Above the World*, by Paul Bowles, *Love with a few Hairs*, by Mohammed Mrabet, transl. and ed. Paul Bowles, The Sunday Times 29. Jan. 1967: 48.

27 C. R., review of *The Portuguese Princess*, by Tibor Déry, transl. Kathleen Szász, Western Daily Press and Bristol Mirror 30 March 1967: 6.

28 Cf.: the correspondence between Tibor Déry and his American agent, Sanford J. Greenburger, Déry mss., Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.

29 Cf.: Karin Beate Höpp, *Studien zur Rezeption ungarischer Literatur in England nach 1945*. M. A. thesis, Universität Hamburg, 1988.

MARCELLA HUSOVÁ *(Praha)*

A magyar „realitások" cseh szemszögből

Adalékok a magyar irodalom csehországi fogadtatásához az 1890-es években

A világirodalom egészéhez mérten a magyar irodalom fogadtatása különleges szerepet játszott a cseh kultúrában, tekintve a lefordított művek mennyiségét és művészi értékét. Ám az egyes művek befogadását és visszhangját főleg irodalmon kívüli tényezők szabták meg, melyek megnyilatkoztak már a művek előzetes kiválasztásában is. Ezek az irodalmon kívüli szempontok elsősorban azokra az elképzelésekre vezethetők vissza, melyeket a korabeli cseh megfigyelők Magyarországról kialakítottak. Hiszen a századfordulót megelőző évtizedben szokatlanul erős az érdeklődés a magyar irodalom iránt, amely kiterjed a hétköznapi, szórakoztató műfajokra is. Arról van szó, hogy a magyar irodalom sorsát a cseh régióban eleve kijelölték a korabeli cseh írók és publicisták folyóiratban közölt könnyebb írásai: újságcikkek, tárcák, karcolatok és útirajzok; illetve könyvalakban megjelent visszaemlékezések. A magyarokról és Magyarország tényleges helyzetéről alkotott elképzeléseknek nagyjából három változata van. Az első megragad a hagyományosnak mondható egzotikus és romantikus szemléletnél, szinte rögeszmésen kitart mellette. A második ugyancsak a hagyományos képből indul ki, ám szembesülve a magyar viszonyokkal, már hajlandó módosítani a felfogásán (vagy kibővíti az eredeti képet, vagy csalódottan elfordul tőle). A harmadik nézet viszont sajátosan cseh megközelítésen nyugszik.

Az első két felfogás jellegzetesen külső megközelítést tükröz, mintegy kifelé tekint a cseh korona országaiból; idegenként, rövid ideig találkozik a magyar realitásokkal, így elsősorban az egzotikum ragadja meg. A harmadik felfogás belülről ábrázolja tárgyát, mert a magyar környezettel hosszabb ideig volt kapcsolatban. A társadalom rajza azonban az első két csoportban híven tükrözi azokat az áthagyományozott és szívósan továbbélő illúziókat, melyek leülepedtek a tudatalattiban, illetve mint axiómák rögzültek a gondolkodásban. Ezek az előítéletek akkor is ellenállnak bármiféle korrekciónak, amikor mód nyílik a magyar társadalom tényleges helyzetével való szembesítésre.

A magyarok iránti érdeklődés először 1848/49-ben érte el tetőpontját, amikor a csodálat és a rokonszenv érzésétől vezettetve a csehek megismerkednek Petőfivel. Kulturális tekintetben ez az „alulról" kiinduló érdeklődés mintegy kiegyenlítette a birodalom másik felében uralkodó felfogást, az

események „felülről" irányított hivatalos interpretációját. Ezt követően a figyelmet a nemzeti irodalom már elismert nagy alkotásai kötötték le; kiváltképp Jókai Mór művei. Tehát annak kialakulását, amit a csehek a magyar „realitásokról" elképzeltek, főleg két magyar író alapozta meg: Petőfi és Jókai.

A cseh nemzeti tudatban az 1890-es évek idején szilárdult meg a magyarokról és a magyarországi „realitásokról" alkotott kép, módosítva a romantika idején rögzült felfogást. Az átörökített régi szemlélet a betyárromantikán alapszik, legfőbb jelképe Petőfi és a puszta. A nyolcvanas évektől ehhez társultak — főleg Jókai révén — az előkelő világ szimbólumai: a nemesség, a mágnás családok és a sikeres vállalkozók képe. A cseh megközelítés *új elemei* onnét erednek, hogy Magyarország nagyhatalomként mint a Monarchia társországa tűnik fel: megtestesítve a sikert és az eleganciát, az egzotikumot és a kaland utáni vágyakozást. „Mondja, nagyságos asszonyom — olvashatjuk egy divatos cseh magazinban —, mi jut eszébe arról a szóról, hogy 'Magyarország'? Csak mondja meg szabódás nélkül: csikósok, betyárok, gulyás, pörkölt, cigányok, puszta, hízó csordák a Bakonyban, és mindez behintve az ön képzeletében piros paprikával. Nem csoda, hiszen mi férfiak megelégszünk annyival, hogy hiányos elképzeléseinket a viaszkos magyar bajuszpomádé meg a debreceni virsli látványával pótoljuk. . . Ön csodálkozva kérdi: Itt volnék Budapesten, és még semmi kaland?"[1]

Ha ezeket az elemeket a nevelési célzatú kortárs irodalom alapján vesszük szemügyre, világossá válik, hogy a századvég emberének legalapvetőbb képzeteiről van itt szó. Különösen azokról a kamaszkori illúziókról, melyek a szabadság, a kötetlenség, a kaland és az egzotikum utáni sóvárgásban fejeződnek ki, megkívánva a szerencse romantikus fordulatait. Ide tartozik az a vágy is, hogy a nemzeti hős szerepében tetszelegjünk, aki feláldozza magát a hazáért; de az a képzet is, mely a természet és a gyönyörű nők mámorát keresi, míg megkorosodván a nemes borokat és a jó ételeket dicséri. Mindezeket mint jellegzetes vonásokat csokorba gyűjtve találjuk meg a magyar tematikájú irodalomban, a művészi próza és az újságírás határterületén.

Ám leginkább a magyar irodalomból vett fordítások közvetítik azokat a sajátos mellékjelentéssel feltöltődő fogalmakat, melyek mint tipikusan magyar jelenségek könyveltetnek el. Pedig a puszta, a betyár, a cigányzene, a bor, a paprika, a pörkölt, illetve a bajusz és a díszes nemzeti viselet alapjában véve a romantika kelléktárába tartozik. Nem csoda, hogy a magyarokra ragasztott jellegzetességeket maguk a magyarok — még ma is — jobbára sértésnek veszik. Ugyanakkor a korabeli cseh közgondolkodásban ezeknek a nemzeti jegyeknek pozitív értelme volt: a „puszta" szóhoz a szabadságot társították, a „csikós" és a „betyár" — mint romantikus hős — a függetlenséget meg a bujdosót testesítette meg; a „cigányzene" szerelmet, a „bor" vidámságot jelentett. A „pörkölt" és a „gulyás" lakomákra, úri mulatságra

utalt; a „bajusz" eleganciát, a díszes „attila" pedig a magasabb körökhöz való tartozást fejezte ki. Ilyen és ehhez hasonló romantikus áthallások ösztönözték a magyarból fordítók nagy csoportjait (köztük Brábek, Vrchlický és Mayerhoffer munkásságát).

A kilencvenes években a csehek magyarságképéből lassan elenyészik az irigység érzése, ami abból fakadt, hogy a kiegyezéssel megszilárdult a magyar állam önállósága. Egyre inkább a sikerek iránti csodálat olvasható ki a hosszú folytatásokban közölt újságcikkekből, útirajzokból. A cseh polgár ugyanis hajlamos volt a technika és az ipari fejlődés megbecsülésére, így szemléletéből eltűnik az ironikus él, amely még Jan Neruda tárcáit jellemezte az 1870-es években.[2] A cseh megközelítésben beállott fordulat jelentős mértékben az országos kiállításoknak volt köszönhető — mindenekelőtt a millenniumi rendezvényeknek —, melyeken számos cseh vett részt (például 1885-ben Brábek vezetésével 1500 cseh látogató érkezett különvonaton Budapestre).[3] A fejlődés, a vállalkozási láz kedvező visszhangra talál, a magyarok ismét követendő példát nyújtanak. „Az élet ütőere itt gyorsabban lüktet, érződik a bor és a paprika hatása a buja temperamentumon; olyan bágyadtságot, lomhaságot és készületlenséget itt nem tapasztalni, mint nálunk, a jó sör és a galamblelkű nép szelíd országában."[4] Emellett Budapest építészeti gyarapodását a csehek erősen csodálják (az ország más tájaira alig jutnak el). A szépséges európai metropolis új elemmel bővíti a cseh szemléletet: az elegancia jelképével. Ezt az eleganciát nagyjából három város — Párizs, Bécs és Budapest — közvetítette számunkra. Ám Párizs egy kicsit messze van; a konzervatív és németes Bécs megfelelne ugyan, de túl közeli és túlságosan ismerik (a fél nemzet itt töltötte tanulóéveit). Budapest sokkal vonzóbb: európai és mégis keleti, ismerős és mégis ismeretlen; emellett könnyű, szórakoztató, de ugyanakkor sikeres és büszke saját hagyományaira. Nem csoda, hogy a cseh nyelvben megváltozik a Duna-parti főváros nyelvtani besorolása is: a korábbi hímnemű alak átalakul nőneművé.[5] Persze, az elegancia és a divatosság képzetei nem voltak mentesek a sznobizmustól. A kilencvenes években hozzátartozott a társasági jó modorhoz „tudni" Magyarországról. Érdekes, hogy az exkluzív jellegű Nové mody (Új Divatok) című illusztrált folyóiratban a párizsi divat uralkodik, ám szépirodalmi mellékletében főleg magyar szerzők — Jókai, Mikszáth és Herczeg — műveit hozza, kiegészítve a budapesti nagyvilági életből vett hírekkel, tudósításokkal.

Cseh szerzők tollából számos paródia is készül a közkedvelt magyar tematika alapján. Ilyen Otomar Schäfer *Emberi komédia* című műve, mely Madách Tragédiájának csehországi sikere nyomán született. A neves prágai kabarészínész és humorista, Villi Neumann-Táborský 1896-ban komikus jelenetet ír Petőfi *Az őrült* című verséből. Mindannyiszor a magyar „valóságból" vett *közismert rekvizitumok* (paprika, cigány, bor stb.) biztosítják a sikert. Ez a magyarázata az olyan másodrangú regények népszerűségének,

mint V. Čech *Gyönyörű Vengerka* (Krásná Uherka, 1905), vagy K. Herloš *Magyarország* (Uhry, 1896) című műve. *Prüszkölő* (Prskavec) *Lájoš* révén az írói álnevekben is jelentkezik a „magyaros" divat. A lefordítandó művek kiválasztásában ugyancsak a magyar valóságról alkotott elképzelések domináltak. Jaroslav Vrchlický és nemzedéke, akik fordításaikkal „ablakot nyitottak a világra", munkásságukban bizonyos prekoncepciót követtek. Előre kigondolták, hogy az egyes nemzeti irodalmakból milyen típusú műveket kívánnak átvenni. A francia irodalomból például a legmodernebb kísérleteket, a legújabb irányzatokat választották. A magyar irodalomból viszont a feltételezett nemzeti karakterjegyek alapján emelték ki a divatos műveket. Ennek tulajdonítható, hogy a valóban modern, világirodalmi rangú magyar szerzők fogadtatása meglehetősen langyosra sikeredett (végeredményben negatív mérleget mutat).

Az említett irodalmi művek csak tovább mélyítették azokat az áthagyományozott elképzeléseket, előítéleteket, melyekkel a Magyarországra érkező cseh utazó már eleve rendelkezett. Különösen érdekes Karel Adámek, parlamenti képviselő megközelítési módja, aki számos könyvet írt a magyarokról, összevetve a két ország mentalitását: „A trónteremből kifelé jövet összetalálkoztunk a magyar delegációval. Micsoda kép! Mindannyian pompás öltözékben voltak, teleaggatva családi ékszerekkel, melyek csillogtak a napsütésben. Rögtön látszott, hogy a delegátusok — a maguk tipikus vonásaival — megtestesítik a magyar büszkeséget. Mellettük hogyan is néztünk ki ferencjóskában, cilinderrel. . . A kép találóan illusztrálta a különbséget Cisz- és Transzlajtánia között. Nem csodálom, hogy a magyarok, akik rendre ilyen pompával és öntudattal lépnek fel, mindenütt imponálni tudnak".[6]

A múltőrzésnek ez az elavult formája kezdett már Európa-szerte anakronisztikussá válni, ám Magyarországon mint a hagyományok „autentikus" képviseletét könyvelték el. Érdekes módon ez a múltfelfogás a kilencvenes években tetszett a cseh megfigyelőknek. Mi több, a cseh irodalmi kritika — a fordítások nyomán — követendő példaként emlegeti a magyarok népiességét, eredetiségét, függetlenségi törekvéseit. Meg kell azonban említeni, hogy ennek a korszaknak a képe csupán cseh szemponból tűnik felhőtlenül derűsnek, hiszen bárhogy tekintjük, szlovák megközelítésben a mérleg negatív irányba billen (vagy legalábbis nem egyértelmű).

A csehek magyarságképét tehát alapvetően a cseh valóság, a cseh társadalom tényleges viszonyai határozták meg. Éppen ezért különösen érdekes az a megközelítési mód, amely nem az áthagyományozott nézetek szemüvegén keresztül pillant a magyar „realitásokra". Ez a harmadik felfogás — az eddigiekkel ellentétben — magyar környezetben alakult ki, s közvetlen tapasztalatokon nyugszik. Legfőbb képviselője a prózaíró Karel Šarlih (valódi neve Karel Čada, 1882—1916), aki a századelőn a magyar irodalommal — főként a Nyugattal — ismertette meg a cseh közönséget.[7] Az egyet-

len volt a cseh irodalmárok közül, aki szinte megszakítás nélkül, tizenegy évet élt Magyarországon. Mint katonatiszt, szemlélete száraz és tényszerű; emlékeztet egy „katonai tudósító" felfogására. Jelentőségét mutatja, hogy saját írói munkássága mellett belülről ismerte a magyar kulturális életet; fordította és eredeti nézőpontból megrajzolta számos modern magyar író arcképét.

Šarlih elbeszélései nem a hagyományos cseh képzeteket idézik fel a magyarországi viszonyokról. Első ízben nála kopik le az a bizonyos romantikus máz, mely bevonta a magyar tematikájú műveket. Prózájában teljesen reális, hétköznapi történetek elevenednek meg, anyagát megtörtént esetekből meríti, meghagyva még hőseinek eredeti nevét is. Maga viszont álnéven ír, hiszen az osztrák—magyar hadsereg hadnagyaként titkolnia kellett kilétét. Nagyon is érthető, hogy a temesvári, szegedi (és sok más magyarországi) garnizonban élve nem fedezett fel környezetében semmiféle egzotikumot vagy csábító titokzatosságot. Nem grófok és csikósok ragadják meg; nőalakjai szépek ugyan, de nem „tüzes vengerkák", mint ahogy az Jirášek regényeiben szerepel. A puszta leírása itt nem kapcsolódik össze a szabadság, a kötetlenség és a függetlenségi harc jelképeivel, csupán egy beláthatatlan, sík táj. A magyar pusztán kukorica- és búzaföldek váltakoznak mocsaras és szikes vidékkel, ahol egyszerű emberek kínlódva élnek. Ez a táj a vidéki szegénység, a cselédsors színtere, melyet rövidesen — nem kis megrökönyödésre — Móricz Zsigmond prózája fog éles megvilágításba helyezni. „A várost és a munkáskolóniákat körülvevő vidéket kiszáradt ingoványok széles sávjai szabdalták szét (. . .) Szántás után szürke, kopár, göröngyös térséggé változtak, egymást keresztező hasadékokkal, melyeken szétszórt csomókban magas, gubancos fű nőtt. Helyenként előtüremkedett a fekete sár (. . .) Egyhangú paraszti alföld, szétterülő síkság (. . .) közönyös minden iránt, ami sorsából felrázhatná".[8]

Felbukkannak ebben a prózában magyar szavak és személynevek, melyeket a szerző az eredeti helyesírás szerint használ (Fönn Gábor, Barcsi, Annus; illetve kulacs, mocsár, furulya stb.). Ám ezeket a kifejezéseket nem az érdekesség, a különlegesség, vagy az idegen nyelvű környezet érzékeltetésére építi be a szövegbe. Inkább tekinthetők olyan díszítő elemeknek, melyeket kedvelt a szecessziós művészet (ilyen az arany és a fehér szín túltengő használata, illetve a neobarokk hatás). Amíg ugyanis a magyar világ ábrázolása szinte naturalista módon követi a hétköznapi realitásokat, Šarlih művészi törekvéseit leginkább a szecessziós dekadencia alapján jellemezhetjük, melynek segítségével a felsőbb osztályok életét festi le. Nem véletlenül hatottak rá a Nyugat körének írói, akik közül Ady — a „vér és arany" költője — állt hozzá a legközelebb. *A félresikerült kísérlet* című elbeszélése felfogható úgy is, mint Ady végzetszerűen tragikus életének egyfajta cseh átköltése.[9]

A cseh írók közül Karel Šarlih volt az első — s mindmáig az egyetlen —, aki olyan mélységben ismerte a magyarországi viszonyokat, hogy mentes maradt a csehek többségére jellemző hagyományos előítéletektől. Igaz, ebben az is szerepet játszott, hogy egészen fiatalon kiszakadt a cseh környezetből (így számára Magyarország jelentette a hétköznapi realitást). Hiszen Csehországba csak azt követően tért haza — néhány rövid szabadságra —, miután a magyar társadalomról alkotott nézetei már megszilárdultak.

Jegyzetek

1 Alexander Glückselig: *Z mad'arského glóbu.* (A magyar glóbuszról). In: *Nové pařížské mody, Dámské besedy* 1896/15—17. sz. A Nových pařižských mód című lap szépirodalmi melléklete.
2 Neruda tárcái közül a legismertebbek: *Pešť ské listy.* (Pesti levelek). In: Naše listy 1896. 98. sz.; 103. sz.; 106. sz.; *Pešťská sněmovna.* (A pesti parlament). In: Národní listy 1870. 136. sz. — *Uhry na výstavě.* (A magyar kiállítás.) In: Národní listy 1873. 187. sz.; 214. sz.
3 ß (Josef Kuffner): *V Praze, 27. července. . .* (Prágában, július 27-én). In: Národní listy 1885. 205. sz. — Ehhez a kiránduláshoz Brábek cseh nyelvű útikalauzt is írt: *Průvodce k výletu do Pešti pořádaném Hospodářským spolkem v Chrudimi. . .* (Kalauz a Chrudimi Gazdasági Egylet pesti kirándulására). Kolín, 1885. 43 p.
4 A. Glückselig. i. m.
5 Vö. Karel Adámek: *Upomínky z Uher.* (Magyarországi emlékek). In: *Časopis musea král. českého* 1908. 161.
6 Karel Adámek: *Upomínky z Uher.* (Magyarországi emlékek). Praha, 1909. 14.
7 Šarlih tevékenységéről lásd bővebben: Marcella Husová: *Die literarische Bewegung der ungarischen Moderne „Nyugat" aus der Sicht der tschechischen Rezeption im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts.* In: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében.* Bp.—Wien, 1991. 600—609.
8 Karel Šarlih: *Tvrdošíjní illusionisté.* (Konok illuzionisták). Praha, é.n. [1912] 103.
9 *Nezdařený experiment.* In: Šarlih: i. m. 116—117.

VANO IMERLISVILI *(Tbiliszi)*

Magyarok Grúziában és grúzok Magyarországon

A grúz—magyar kölcsönös kulturális-irodalmi kapcsolatok eredete messzire nyúlik vissza. Grúzia, melynek évszázadokon át óriási harcot kellett vívnia szabadságáért és önállóságáért a két szomszédos nagyhatalom, Perzsia és Törökország ellen, nagyon emlékeztet Magyarországra, mely a maga részéről hosszú időn keresztül folytatott nemzeti felszabadító harcot a török hódítók és az osztrák Habsburg-ház ellen. Grúziában, ugyanúgy mint Magyarországon, a legkedvezőtlenebb viszonyok között sem szűnt meg a haladó erők küzdelme az elnyomás, leigázás és kizsákmányolás ellen.

A sokéves grúz—magyar kapcsolatok a mai napig virágoznak. Előadásunkban megpróbáltuk nagyon röviden ábrázolni a grúz—magyar kulturális, irodalmi és diplomáciai kapcsolatok történetét.

Grúzia gazdag kultúrájával és ősi történelmével mindig vonzotta a magyar diplomatákat, írókat, tudós utazókat, akik Grúziába érkezvén, megismerkedtek a gyönyörű országgal, annak népével, hagyományaival és rendkívül jó benyomásokkal tértek vissza hazájukba.

Magyarországot ismerték a reneszánszkori grúz írók, de a kölcsönös kulturális és irodalmi kapcsolatok a két ország között csak a 17. században kezdődtek.

A grúz—magyar kulturális, történeti és diplomáciai kapcsolatoknak nagy hagyományai vannak. Érdekes a grúz—magyar érintkezéseknek az a szakasza, amely a grúz nyomdai betűk készítésének és a grúz nemzeti nyomda alapításának van szentelve. II. Árcsil (1647—1713) és VI. Váhtáng (1675—1737) grúz királyok nagy érdeme a nemzeti nyomda szervezése, amelyben magyar nyomdászok: Tótfalusi Kis Miklós és Istvánovics Mihály segítettek. Meg kell említeni Ántim Iverieli (1650—1710) nagy érdemeit is az első grúz nemzeti nyomda megteremtésében.

A könyvkiadás gondolata Grúziában sokkal előbb felmerült, mint ahogy a Tbilisziben 1709-ben kinyomtatott első könyv megjelent. (Az első grúz nyelvű könyvet az ország határain kívül nyomtatták, 1629-ben Rómában.) De korábban a nyomtatás megvalósulását akadályozta az állam nehéz politikai és gazdasági helyzete, az idegen hódítók támadásai, az országon belüli hűbéri széttagoltság. Csak VI. Váhtáng király uralkodása idején vált lehetővé az első nemzeti nyomda megalapítása, amelyet a király és harcostársai művelődési tevékenységében az egyik legjelentősebb eredménynek kell tekinteni.

Istvánovics Mihály — akit nálunk Mihail Ungrovláhelinek neveznek — 1707-ben érkezett Grúziába és 1712-ben hagyta el az országot.

A grúz—magyar kapcsolatok következő periódusa szorosan összefügg két külföldi, nemzetiségükre nézve magyar személy: az író, történész, diplomata, geológus, orvos Reineggs Jakab és útitársa, gróf Koháry János Grúziába érkezésével (1778).

A német származású Reineggs Jakab személyében különös módon keveredett a kalandvágyó, tudós utazó, a kitűnő orvos és a misztikus. Reineggs elvégezte a nagyszombati egyetem orvostudományi karát és utána Észak-Magyarországon, a híres selmecbányai bányászati és kohászati főiskolán folytatott alapos tanulmányokat. Ettől az időtől kezdve Reineggs Jakab magyarnak tekintette magát és magyar állampolgárságot is vett fel. Mivel belekeveredett a szabadkőműves mozgalomba, Reineggs patrónusával, az egyik leggazdagabb magyar mágnással, Koháry Jánossal együtt elbujdosott Grúziába, ahol II. Herákliusz (1720—1798) korának egyik kiváló egyénisége lett.

Szárgisz Kákábádze professzor és Korneli Kekelidze akadémikus véleménye szerint Reineggs és Koháry közreműködésével szervezték újjá az ősi grúz színházművészetet.

Az író és történész Záháriá Csicsinádze (1854—1931) közlése szerint Reineggs német nyelvből perzsa nyelvre fordította az osztrák jogász, Josef von Sonnenfels (1732—1817) könyvét: *Rendőrszabályok* vagy másképpen *A Rendőri, Pénzügyi és Kereskedelmi Tudományok Alapja* volt a címe. A könyv annyira tetszett II. Herákliusz királynak, hogy saját maga fordította perzsából grúz nyelvre, és ki is nyomtatta. A könyvet alapul véve akarta rendezni Tbiliszi kormányzását. Sajnos, az idegenből grúz nyelvre fordított könyv ma már nem található a grúz kéziratok között.

II. Herákliusz úgy gondolta, hogy Reineggs másoknál jobban meg tudja valósítani Sonnenfels eszméjét, és ezért hét falut ajándékozott neki abból a célból, hogy Grúzia egész területén hirdesse a felvilágosodott abszolutizmus eszméjét.

A következőkben Reineggs *A Kaukázus általános és topográfiai leírása* című munkájában tüzetesen ábrázolta annak a hét falunak a történetét és népének életmódját, amelyet II. Herákliusztól kapott. Reineggsnek ebben a munkájában megtaláljuk Grúzia sokoldalú leírását néprajzi, történelmi és gazdasági vonatkozásban.

A könyvet lefordították németből oroszra és ma a Korneli Kekelidze Kézirat-Intézetben található.

Grúziai tartózkodása alatt Reineggs Jakab kitűnt mint diplomata is. Ő készítette elő az orosz—grúz-paktumot, amelyet 1783. július 24-én kötöttek meg az Észak-Kaukázusban, a Georgievszkij erődben, és amely Georgievszkij-szerződés néven bekerült a diplomáciatörténetbe. Ez a baráti szerződés olyan mesterien volt elkészítve, hogy nem sértette meg a grúz nép érdekeit.

A nemrég elhunyt magyar történész és író, Tardy Lajos, kulturánk nagy barátja, éppen Reineggs Jakabról írta híres történelmi regényét. A könyv 1962-ben jelent meg Budapesten és 1971-ben fordították grúz nyelvre.

Ami Reineggs útitársát, Koháry Jánost illeti, ő abban az időben csak a szórakozásra törekedett, henye életmódot folytatott és ennek következtében szerzett betegsége 1779-ben olyannyira erőt vett rajta, hogy menedéket kellett kérnie a kapucinus szerzetesrend tbiliszi misszióházában. A szerzetesek nagyon lelkiismeretesen gyógyították, gyengéd ápolásban részesítették, de a betegség egyre súlyosabbra fordult és végül, hosszas kínszenvedés után június 6-án Koháry János Tbilisziben meghalt.

Ennek ellenére Koháry is befizette a maga obulusát a grúz színház helyreállítása érdekében.

Amíg az egyik utazó, Koháry dicstelenül fejezte be pályafutását és szegénységben halt meg a tbiliszi kapucinus monostorban, addig a másik utazó, Reineggs a dicsőség csúcsára került.

Különösen jelentős szerepet játszott a grúz kultúra történetében Zichy Mihály. Illusztrációi, Rusztáveli halhatatlan alkotásához, a *Tigrisbőrös lovag* (Vephisztkáoszáni) című művéhez készített rajzai a mai napig megtartották fontosságukat. A költemény szereplőinek ábrázolásához prototípusként a grúz értelmiség legjobb képviselői szolgáltak Zichy részére, azok, akik kitűntek szépségükkel. Zichy élőképeket is rendezett Tbilisziben és Kutáisziban (összesen 11 képet a *Tigrisbőrös lovag*ból).

1885-ben Zichy 34 rajzot készített a tervezett 12 illusztráció helyett. Nagy lelkesedéssel dolgozott a képeken és szervezte azok nyomatását. Zichy Mihály fáradhatatlan igyekezete nyomán a *Tigrisbőrös lovag* illusztrációinak kliséi Bécsben készültek el, és azokat Lipcsében és Szentpétervár on nyomtatták ki. (Összesen 27 darabot.)

Ezek a nagyszerű illusztrációk 1888-ban kerültek be a *Tigrisbőrös lovag* Giorgi Kártvelisvili által anyagilag támogatott kiadásába. Ezek az illusztrációk jelentették Rusztáveli halhatatlan költeménye történetének új szakaszát. Zichy vitathatatlanul megérdemelte a grúzok szeretetét és őszinte tiszteletét. A magyar festő személyében a grúz nép, a grúz kultúra őszinte barátot szerzett.

Több magyar utazó és tudós járt Grúziában, akiket a magyar—grúz kapcsolatok érdekeltek: 1895—1898-ban gróf Zichy Jenő kétszer szervezett tudományos expedíciót az országba.

Ugyanitt meg kell jegyezni, hogy ekkor már nemcsak magyarok jártak és maradtak rövid időre vagy egész életre Grúziában, hanem grúzok is kerültek Magyarországra: Tardy Lajos véleménye szerint a 18. században egy 22 éves grúz fiatalember — a neve Szimon volt, s a törökök hurcolták el hazájából — Magyarországra került, magyar állampolgárságot kapott és Esztergomban telepedett le.

Tbilisziben a Kereskedelmi Újság 1908 szeptemberi második számában közöltek egy nagyon érdekes hírt: eszerint Mossze Dzsánásvili történész-professzor 1905-ben levelet kapott Bécsből, az ott főiskolában tanuló Besszárion Okropiridzétől. Okropiridze azt írta Dzsánásvilinek, hogy Bécsben véletlenül megismerkedett egy férfival, aki Bágrátioni néven mutatkozott be. Amikor Okropiridze kérdezte, hogy honnan származik, Bágrátioni elmondotta, hogy Magyarországon olyan faluban lakik, ahova a régmúlt időkben körülbelül 1000 grúz családot telepítettek. Okropiridzének a hír érdekes volt, de nem tudjuk, hogy mennyire hiteles. A kérdés további kutatást kíván.

A magyar—grúz kapcsolatok egyik jelentős fejezete a híres magyar író, tudós és fordító, Vikár Béla alkotó tevékenysége; Zichy ajánlatára megismerkedett Rusztáveli alkotásával és elkezdte a *Tigrisbőrös lovag* magyarra fordítását. 1917-ben fejezte be és ugyanezen évben Budapesten ki is adták. A munka Rusztáveli műve fordításának egyik legelső próbálkozása volt, és azt a magyar fordítónak sikerült kitűnően elkészítenie. Vikár Béla megtanult grúzul, de nem annyira, hogy folyékonyan és önállóan fordítsa a költeményt. Ebben a munkában Giorgi Ciszkáráuli, Grigol Cereteli, Dávid Toloráiá és más grúzok segítettek neki, akik Magyarországon voltak fogságban az első világháború idején. Vikár Béla fordítói működésével jelentősen elősegítette a sokévszázados grúz—magyar barátság további fejlődését és megszilárdítását, 1981-ben Tbilisziben megjelent Sárádze Gurám könyve, az *Anyagok a Vikár Béla-levéltárból*, amelyben Vikár tevékenységét behatóan értékelte.

Kossuth Lajos családja egyik ágának utódai Grúziában találtak második hazát, és itt telepedtek le. A mérnök Kossuth Sztániszlávnak a nagyapja 1876-ban érkezett Szevásztopolból Tbiliszibe, és egy üzemben kezdett dolgozni. Sztániszláv leánya, Kossuth Szvetláná a Sotá Rusztáveli Grúz Irodalmi Intézetben dolgozik tudományos munkatársként, és rokona, Kossuth Luciá, a Grúz Filharmóniai Társaság munkatársa.

1958-ban alapították Tbilisziben az idegen nyelvek főiskoláján a magyar csoportot. A magyar nyelvet egy kedves magyar hölgy, Békési Ilona tanította, aki 12 évig dolgozott az idegen nyelvek főiskoláján és sok szakembert képzett. A második világháború idején Ilona férjhez ment egy örmény emberhez, és így került Tbiliszibe. Jelenleg Szegeden él. Nekem is ő tanította a magyar nyelvet. Az ő munkája is segítette a magyar és a grúz nép barátságát és a kulturális kapcsolatok fejlődését.

A bortermelés európai módját egy magyar professzor, Martiny Sámuel (1764—1808) honosította meg Kahetiában (Kelet-Grúzia), aki 1804 óta élt az országban.

Végül azt szeretném mondani, hogy mélyen meg vagyok győződve arról, hogy a grúz és a magyar nép barátsága nem múlik és örökre folytatódik.

JAKÓCS DÁNIEL *(Szeged)*

Kossuth Lajos és a bulgáriai konföderációs tervek a századfordulón

Kossuth konföderációs koncepciója korábbi, azaz 1850 előtti gyakorlati és elméleti tevékenységének szerves folytatása, és ugyanakkor minőségileg új, a korábbinál magasabb fokot jelent politikai, jogi, államelméleti gondolkodásában. A konföderációs elmélet kidolgozásával jutott el Kossuth mint teoretikus a legmagasabb szintre és lett az összeurópai gondolkodás egyik „hegycsúcsa", amint azt Gercen, Lermontov egyik költői képét idézve nagyon szépen és mégis pontosan meghatározta. Kossuth politikai nézeteinek továbbfejlesztésekor — amint látni fogjuk — egyrészt az általános európai, másrészt a magyar politikai harcok tapasztalataira támaszkodott. Koncepcióját, amint maga is hangsúlyozta, tudatosan vezette le a gyakorlatból. „A teória — írja —, nem szabad, hogy egyéb legyen, mint gyakorlati viszonyokból vagy gyakorlati tapasztalásokból levont szabályzat. A teória oly épület, amelynek alapja a praxis. Aki ezt szem előtt nem tartva, általános eszméket penget, az puszta hangot mond s üres szalmát csépel, vagy mást akar, mint amit mond." (In: *Kossuth demokráciája*. Bp., 1943. 40.) Nem véletlen, hogy Kossuth ünnepélyes amerikai fogadtatásának egyik szervezője éppen Lincoln volt; hogy Lev Tolsztoj, amikor magyar újságírók jártak nála, Kossuth tevékenységét ismertető monográfia iránt érdeklődött, sajnos hiába. Sajnos, a múlt század második felének nagy magyar írói közül is többen elhatárolták magukat tőle, inkább támadták, mintsem végiggondolták volna műveit. (Csabai Tibor: *Kossuth Lajos és az irodalom*. Bp., 1961. 215—269.)

Kossuth konföderációs gondolatairól a széles nyilvánosság először 1851-ben *Az Észak-Amerikai Egyesült Statusok szabad népeihez!* című kiáltványból szerezhetett tudomást. Ebben a művében azonban épp csak érinti a kérdést, és érthetően inkább a forradalom és szabadságharc elemzésével foglalkozik. Itt szeretném megjegyezni Kossuth stílusáról a következőt: mint mindenki, akinek a stílusa a romantika hatása alatt alakult ki, ő is használt romantikus-patetikus fordulatokat, bár közel sem annyit, mint első pillantásra látszik, és a pátosz mellett a finom irónia is sajátossága. De stílusa akár patetikus, akár ironikus, cikkei, levelei, művei általában mindig logikusak, az egyes részek szoros kapcsolatban állnak egymással és szerves egészet alkotnak. Ez természetesen érvényes Teleki Lászlónak 1850. június 15-én írt levelére, a kütahyai Alkotmánytervezetre és a *Dunai Szövetség* című rövid tervezetre, amely 1862-ben keletkezett. A három változat között

elvi eltérés nincs. Mindháromban az egyik alapvető cél a nemzeti függetlenség biztosítása volt Európa kis nemzetei számára. „Kisebb nemzetek — írja — csak egymás közti szoros föderáció által biztosíthatják politikai lételüket s nemzeti önállóságukat és függetlenségüket. Máskülönben politikai lételük a nagyobb hatalmak túlfajától örökké fenyegetve, nemzetiségük pedig elnyeletésnek kitéve lesz." (In: *Kossuth demokráciája*. Bp., 1943. 40.) Ezt a föderációt a legszélesebb és legteljesebb önkormányzatra akarta felépíteni. Az önkormányzat elvét maga nevezte vezéreszméjének, és csak ez által látta biztosítva a tényleges demokráciát, az emberi és nemzeti jogok szabad gyakorlását mindenki számára. Az önkormányzat elvének megvalósításával „politikai aktív jogot" akart biztosítani mindenki számára, azaz azt akarta elérni, hogy a társadalom minden tagjának közvetlen beleszólása legyen saját ügyeibe, hogy mindenki maga dönthessen saját sorsáról. „Szabad embert — írja — nem elégíthet ki a politikai szabadságnak azon paránnyá szétmosott adaga, mely abban határozódik, hogy időszakonkint egy-egy szavazatot vet ennek, vagy milliók szavazata közé a választásoknál, neki sérthetetlennek kell magát éreznie egyéni jogaiban s szakadatlan befolyással kell bírnia községi és megyei ügyeiben." (Uo. 55.) Kossuth az országgyűlést sem vonta ki a nép ellenőrzése alól, nem ruházta fel korlátlan hatalommal, tervei szerint minden képviselő bármikor visszahívható volt. Az országgyűlés nem szólhat bele a helyi ügyekbe, a kormány nem válthatja le a helyi önkormányzat vezetőit. Ugyanakkor a különböző szintű helyi önkormányzati szervek kötelesek végrehajtani a központi szervek azon intézkedéseit, amelyekben azok illetékesek. Így biztosítva van a szükséges rend és fegyelem. Kossuth ezen gondolatai nemcsak a magyar történelem tapasztalatai alapján keletkeztek, hanem az összeurópai és elsősorban a francia történelem tanulmányozása eredményeként. Kossuth szerint a „valóságos demokráciában" a nép hozza a törvényeket s a nép a végrehajtó is. A konföderáció hatáskörébe a honvédelem, a közös vám és pénzügyek és a külügyek tartoznak. Kossuth tervezetének mindegyik változatában külön is hangsúlyozta és részletezte általában a kisebbségi és konkrétan a nemzeti kisebbségi jogokat. Tette ezt annak ellenére, hogy nagyon jól tudta, hogy az olyan széles helyi önkormányzatra támaszkodó demokratikus berendezkedés, amely már kiindulópontként magában foglalja a kisebbségi jogokat is, eleve kizárja a nemzetiségi elnyomást. Kossuth világosan látta, hogy mind a magyar, mind a környező országok népeinek vezetői mennyire hajlamosak a nacionalizmusra, hogy mennyire könnyű e népek egy részét nacionalista propagandával félrevezetni. A nacionalizmus győzelme pedig lehetetlenné teszi a konföderációt, konföderáció nélkül pedig nincs nemzeti függetlenség. Ezért is írta 1862-ben a *Dunai Szövetség* című tervezetében: „Egység, egyetértés, testvériség magyar, szláv és román között! Íme ez az én legforróbb vágyam, legőszintébb tanácsom!" Ezekre a szavakra visszhangzanak Ady ma már közismert sorai 1908-ban:

„Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz
Végül egy erős akarat?
Hiszen magyar, oláh, szláv bánat
Mindigre egy bánat marad."

(Magyar jakobinus dala)

A kütahyai Alkotmánytervezetet bizonyos rövidítésekkel francia nyelven publikálta Irányi Dániel a *Histoire politique de la Revolution de Hongrie* című, Chassinnal közösen írt munkája 1. kötetében. Ebben a kiadásban ismerhette meg Ljuben Karavelov a kütahyai Alkotmánytervezetet valószínűleg akkor, amikor Újvidéken lakott. Ezt támasztja alá, hogy abban a műben, amelyben egyetértéssel hivatkozik Kossuth föderációs gondolataira, Irányi Dániel és Chassin munkáját is emlegeti, bár azt már nem mondhatjuk, hogy egyetértéssel, de tulajdonképp nem is vitatkozik Irányival, inkább csipkelődik. Újvidéki tartózkodása után, amely egy szerencsétlen véletlen folytán féléves igazságtalan pesti vizsgálati fogsággal ért véget, Karavelov lett a dunai konföderáció eszméjének egyik legmeggyőződöttebb, legaktívabb terjesztője a bolgár irodalomban. Bár a pesti bíróság Karavelovot felmentette az igazságtalan vádak alól, teljesen soha sem tudott megbocsátani a magyaroknak általában, annak ellenére, hogy letartóztatására is a szerb kormány kérésére került sor. A szerbeknél különbséget tudott tenni a nép és a kormány között, a magyarok esetében nem, mert a magyarok nem voltak „szláv testvérek". Karavelov 1869-től 1878-ig Bukarestben élt emigrációban, és ott közeli baráti kapcsolatba került a radikális román értelmiséggel, azokkal, akik a konföderáció hívei voltak. 1869 előtt szerbiai és újvidéki tartózkodása alatt barátságot kötött a szerb radikális kispolgári körökkel, és ha rövid ideig is, jelentős szerepet játszott a szerb kulturális életben is. (Erről lásd Vasile Hristu: *Ljuben Karavelov za federacijata.* Szófia, é. n. 5—26.) Mivel Karavelov bukaresti tartózkodása alatt a bolgár nemzeti felszabadítási mozgalom vezetője lett — a Központi Forradalmi Bizottság elnöke —, személyében mint egy fókuszban egyesültek a szerb, a román, a bolgár radikális köztársaságpárti értelmiség törekvései és ellentmondásai. Karavelov radikális demokrata és republikánus volt, de világnézetének kialakulásában komoly szerepet játszottak a szlavofil nézetek is, amelyektől teljesen soha sem tudott megszabadulni.

Kossuth föderációs elméletének alapelveit elfogadta és rájuk hivatkozva bírálta Deákot és követőit. Nála is, mint Kossuthnál, a föderáció alapvető célja az emberi jogok, a szabadság és a nemzeti függetlenség biztosítása volt. „Csak a *Dunai Föderáció* képes boldoggá tenni — írja — a bolgárokat, a románokat és a szerbeket. Aki ellensége ennek a föderációnak, az saját népének ellensége." (Nezavisimost, 1873. N. 26.) Ugyanakkor következetlen nála a terminológia, hol dunai, hol balkáni, hol jugoszláv föderációról ír, érvelésébe, talán számára is észrevétlenül, becsúszik a szlavofil szó-

használat. Nála — még helyesen — délszlávnak számítanak a bolgárok is. Mint láttuk, nagyon jól tudta, hogy ki volt az elmélet szerzője, mégis, számára csak Deák követői és a kiegyezés abszolút hívei voltak a „magyarok", Kossuth és tábora nem. Megalapozottan bírálta Deákot és követőit azért, hogy vonakodnak megadni a nemzetiségeknek azokat a jogokat, amelyekért a magyarok számára küzdöttek, de kritikátlanul támogatta a román nacionalista vezető körök követeléseit magyarlakta területekre is, megfeledkezve arról, hogy a magyarokra is érvényesnek kell lennie a nemzeti önrendelkezés és önkormányzat elveinek. Ha a szerb nacionalisták „Dusán birodalmának" helyreállításával igazságtalanul uralmuk alá akarnak vonni más népeket, azt észreveszi, mint ahogyan észreveszi a bolgár és a görög nacionalizmust is, ugyanakkor arra már nem gondol, hogy ugyanezek a szerb nacionalisták a magyarokkal szemben is lehetnek igazságtalanok. Karavelov azért akarta a föderációt, hogy a bolgárok és a többi balkáni kis nép a török elnyomás után ne kerüljön ismét jóval nagyobb és erősebb nagyhatalmaktól függő helyzetbe. A demokrácia, a nemzeti önrendelkezés, a népek közötti egyetértés nagyon aktív híve volt, ugyanakkor a szlavofil eszmék hatására maga sem tudott megszabadulni teljesen attól a nacionalizmustól, amely ellen energikusan harcolt.

A konföderáció másik híve a legismertebb bolgár író, Hriszto Botev volt. Karavelov és Botev között hosszú időn át szoros személyes kapcsolat és együttműködés volt. Viszonyuk alakulását most nincs hely ismertetni, csak annyit kell megjegyezni, hogy Botev nagyon jól ismerte mindazt, amit Karavelov tett és írt. Botevnél is következetlen a terminológia, ő is hol dunai, hol délszláv konföderációról ír, de nála ez tényleg csak terminológiai következetlenség. Botev kevesebbet is írt közvetlenül a konföderációról, ugyanakkor nagyobb figyelmet szentelt a konföderációt gátló tényezőknek. Világosan látta, hogy a balkáni kis államok uralkodói is szívesen kacérkodnak a konföderáció gondolatával, hogy végleg szabaduljanak a török uralomtól a Balkánon, de az esetleges győzelmet mindegyik a régi, „történelmi határok" visszaállítására akarja felhasználni. Botev a szerb Svetozár Markovićhoz hasonlóan jól látta, hogy a Balkán-félsziget népei gyakran mozaikszerűen helyezkednek el, és így bármelyik ország történelmi határainak visszaállítása más népek bekebelezését jelentené. (Hriszto Botev: *Săbrani săčinenija*. Szófia, 1979. 2. 55—56.) Hogy ezt belássuk, elég, ha átnézzük a középkori Bulgária határainak változását a 7. századtól a 14. századig (lásd Niederhauser Emil: *Bulgária története*. Bp., 1959. 3—70). Botev épp ezért határozottan fellépett az ún. történelmi jog ellen. A Jugoszlávia című szerb—bolgár lap megjelenése kapcsán, a tervezett délszláv föderációról a következőt írta: „A délszláv konföderációt a szabadság elveire kell alapítani, hogy egyetlen nép se legyen jogaitól megfosztva." (Hriszto Botev: I. m. 33—34.) Nem véletlen, hogy az ő elképzelései szerint is a helyi önkor-

mányzatok rendszeréből épült volna fel az állam szervezete. Ebben a kérdésben állt a legközelebb Kossuthhoz.

Karavelov és Botev irodalmi tevékenységéhez szorosan kapcsolódott Vasil Levski gyakorlati szervező munkája. Levski nem volt író, ezért kevesebb publicisztikai művet hagyott hátra. Ő is osztotta Karavelov és Botev nézeteit a konföderációról, a helyi önkormányzatról, azokhoz semmi újat elvileg nem adott hozzá. Egy vonatkozásban azonban nagyon fontosak nézetei. Minden nacionalizmustól mentesen hangsúlyozta, hogy a szabadság a török népre is vonatkozik. „A társadalmi vélemény most az — írja 1871-ben —, hogy minden népnek, a töröknek is szabadnak kell lennie." (Vasil Levski: *Dokumentalno nasledstvo*. Szófia, 1973. 68.) „Mi nem üldözzük a török népet és hitet, csak a császárt és törvényeit. . ." (Uo. 96.)

Itt szükséges megjegyezni, hogy Romániában és Bulgáriában is ismerték Mazzini és Klapka nézeteit is, a döntő szerep azonban Kossuthé. Miután 1878-ban Bulgária felszabadult a török uralom alól, új helyzet alakult ki. Csökkent az irodalom és az írók szerepe a politikában, helyüket modern alapokon szervezett pártok foglalták el. Bulgáriában a felszabadulás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, eggyel több lett a nehéz gazdasági problémákkal küzdő balkáni kis országok száma, amelyeknek helyzetét súlyosbították a megoldatlan és megoldhatatlan nemzetiségi problémák és határviták. A nehézségek alapvető oka a gazdasági fejlődésben rejtőzött. Az újonnan keletkezett kis államok határai szűkek voltak ahhoz, hogy a kibontakozó tőkés fejlődéshez megfelelő belső piacot biztosítsanak. Biztos belső piac nélkül nem lehet egészséges árutermelés. A belső piac szűkös volta a nemzeti határok kiszélesítésére késztette a balkáni országok vezető köreit. Ezzel magyarázható a nacionalizmus erősödése mindenütt. A nemzeti határok kiszélesítése csak a szomszéd államok rovására történhet. Ez vezetett aztán a felgyorsult fegyverkezéshez és a háborúkhoz. A gazdaságilag gyenge balkáni államok csak kölcsönökkel bírták a fegyverkezési versenyt, ami eladósodásukhoz vezetett. Csak példaként említem Bulgária helyzetét. Még 1910 előtt 752 millió leva kölcsönt vett fel, ebből ténylegesen csak 640 milliót kapott meg, amiből 1910-ben visszafizetett 527 milliót és adós maradt még — a kamatok miatt — 610 millió levával. Hasonló volt a helyzet Romániában, Szerbiában, Görögországban és Törökországban. A háborúk Szerbia számára például tényleg a határok kiszélesítését eredményezték, de jelentősen nem növelték, és nem növelhették a belső piacot, a nagy fokú eladósodás pedig gazdaságilag függő helyzetbe hozta Szerbiát és a többi balkáni országot. A hatalmas államadósságok miatt nagy adóterhek nehezedtek a lakosságra, ezért a belső piac továbbra sem növekedhetett. Az 1890-es években kialakuló balkáni szociáldemokrácia kielemezte a fenti helyzetet, és arra a következtetésre jutott, hogy belső piacot teremteni csak konföderációval és vámunióval lehet. Ekkor nyúltak vissza az 1860-as 1870-es évek konföderációs terveihez. Ez annál inkább

könnyű volt, mert volt személyi folytonosság, az első szociáldemokraták egy része a régi radikális demokratákból került ki. A szociáldemokraták megtisztították a konföderációs terveket a nacionalizmus maradványaitól, és ezzel tulajdonképpen Kossuth eredeti terveihez tértek vissza. Terveikben pontos terminológiával balkáni konföderációról beszéltek, és ezzel nem zárták ki a nem szláv népeket. Tervezetük egyetlen lényeges pontban sem különbözik Kossuth eredeti koncepciójától, ezeknek az összehasonlításától most, hely hiányában, kénytelen vagyok eltekinteni. Különbség csak a bizonyítási anyag mennyiségében van. Következtetéseiket hatalmas gazdaságtörténeti anyaggal bizonyították. 1908-ban cikksorozat jelent meg a balkáni konföderációról a Novo Vreme című szociáldemokrata folyóiratban. Ezenkívül fokozottan hangsúlyozták a nemzeti kisebbségek jogait. „Teljes szabadságot adnak a nemzeti kisebbségeknek, hogy saját nyelvükön tanuljanak és beszéljenek." (Hriszto Kabakčiev: *Kăm Balkanskata federacija*. Szófia, 1913. 87.) 1909-ben a balkáni szociáldemokrata pártok regionális értekezlete elhatározta, hogy felveszik pártjaik programjába a balkáni konföderáció megteremtését.

A fenti száraz és tényszerű okfejtés után szeretnék néhány szubjektív szót is megengedni magamnak. Szabad György szerint Kossuth kütahyai Alkotmánytervezete „. . .a 19. század legkonkrétabb tervezete volt Magyarország államberendezésének polgári demokratikus átalakítására." (Szabad György: *Kossuth politikai pályája*. Bp., 1977. 174.) Ez természetesen igaz, de kevés. Kossuth konföderációs koncepciója a legdemokratikusabb, a leglogikusabb és leghumanistább tervezet volt az egész Duna-medence és a Balkán félsziget népei társadalmi berendezkedésének átalakítására, és egyben a magyar nép gondolkodására jellemző sajátosságok legnagyszerűbb elméleti általánosítása.

KÁDÁR JUDIT *(Budapest)*

A magyar irodalmi nacionalizmus és angol visszhangja a tizenkilencedik században

René Wellek az összehasonlító irodalomtörténet-írás avítt szemléletmódját kritizálva elsősorban azt rótta fel bűnéül a hatvanas években, hogy még mindig túlságosan nagy figyelmet szentel „külsőségeknek, másodrangú íróknak, fordításoknak, útikönyveknek", azaz még mindig uralja az adatgyűjtögető pozitivizmus múlt századi szelleme.[1]

Amikor most röviden mégis megkísérlem felvázolni, hogy a tizenkilencedik században milyen magyar származású, illetve szemléletű szépirodalmi és irodalomtörténeti könyveket vehettek kezükbe az olvasók Nagy-Britanniában, s milyen fogadtatásra talált e művek eszmeisége a brit sajtóban, abban a reményben teszem, hogy talán mégsem érdektelen annak rövid áttekintése, mivel is követték ki egy évszázaddal ezelőtt írástudóink és angol barátaik az utat, melyen akkor is Európába kívánták Magyarországot vezetni.

A britek már akkor tudomást szerezhettek a magyar nacionalizmus létezéséről, amikor a jelenségre az angol nyelvben még nem is volt megfelelő szó.

Csak teológiai értelemben használták, modern jelentésére a tizenhét kötetes szótár, az *Oxford English Dictionary* — miszerint „a nacionalizmus, az illető személy nemzete iránt érzett hűsége, rajongó szeretete; nemzeti törekvés a nemzeti függetlenség kivívásáért" — csak 1844-ből hozza az első példát, a *Fraser Magazine*-ból, igaz, már ekkor pejoratív tartalommal: „a nacionalizmus az önzés egy formája."[2]

Az első mű, mely tükrözi a magyar nacionalizmus megjelenését, egy, a maga korában népszerű, mára teljesen elfeledett angol írónő, Mrs. Gore egyik fiatalkori alkotása, az 1829-ben megjelent *Hungarian Tales* (Magyar mesék).

Elbeszéléseiben a magyar szereplők osztálybeli hovatartozástól, kortól és nemtől függetlenül utálják az osztrákokat. Gore olyannyira jellemzőnek vélte, hogy magyarul idézte a közmondást: „német ember nem ember!"

A magyarok nemzeti érzületből fakadó előítéletét az angol írónő osztrákgyűlölet esetén patriotizmusnak nevezte, de jobb szó híján, a *national prejudice*, „nemzeti előítélet" kifejezést használta, ha rosszallását kívánta kifejezni, mint például a magyar nyelv kizárólagos használatának szorgalmazása kapcsán, amivel nem értett egyet.[3]

Egy másik írónő, a korában szintén népszerű, de azóta szintén elfeledett, ám honunkban szakmai körökben mindmáig nagy becsben tartott Julia Pardoe, egy évtizeddel később, 1839—40-ben, az élesedő nemzetiségi vi-

szály következtében a fenti közmondást már új tartalommal idézhette: „tót ember, nem ember!"

Pardoe a magyarosításról folyó ideológiai vitában két művében is állást foglalt.

Útleírásában (*The City of the Magyar or Hungary and Her Institutions in 1839—1840*, A magyarok városa, avagy Magyarország és intézményei) kifejtett véleménye szerint a szláv—magyar viszály (nem tett különbséget az egyes szláv népek közt) a magyar nyelv bevezetésével szüntethető meg: általánossá tételével az oktatásban és közigazgatásban „a magyarok nem haragudnának többé a szláv nemzetiségekre, mivel nem kellene tartaniuk a szláv-orosz szuppremáciától". Az ország német nyelvű lakosságától is azt várta, hogy „előbb-utóbb belátják annak fontosságát, hogy teljesen nacionalizálódjanak" (becoming perfectly nacionalized). Ekkor a nacionalizmus szót már annyire közkeletűnek találta, hogy igévé formálta.

Az expanziós nyelvi nacionalizmus mellé magyarbarátsága és liberalizmusa egyaránt állította: meg volt róla győződve, hogy „a magyar faj [race]" rázta le „az önkényuralom jármát, és Ausztriától, Törökországtól és Oroszországtól körülvéve teremtette meg a szabadság oázisát a despotizmus sivatagában" — s mindezt már 1840-ben![4]

Pardoe nézeteiben megtalálhatók az egységes magyar nemzetállam, a történelmi Magyarország ideológiájának csírái, és ez nem véletlen.

1842-ben megjelent *Hungarian Castle* (A magyar kastély) című, sokáig önálló regénynek hitt, ám valójában magyar forrásokból gyúrt elbeszélésgyűjteményéből kiderül, hogy az angol írónő a rendi-nemesi nacionalizmus szemléletmódját tette magáévá: a művet a Fessler Ignác Aurél németül írt, ám magyar témájú lovagregényeiből átvett, a középkori-feudális világból eredő keresztény-lovagi értékrendje hatja át. Pardoe-nál, akárcsak Fesslernél, az egyén legértékesebb tulajdonsága nemzete iránt érzett szeretete.[5]

Magyar kortársai a „legjózanabb és legfürkészőbb" utazónak titulálták, a *Dublin University Magazine* recenzense viszont elítélte az angol írónő magyar nacionalizmusát és dilettánsnak nevezte, amiért nem látja, hogy a magyarországi nemzeti párt (national party) erejének növekedése — a kritikus a reformmozgalomra gondolt —, melyet a többi nép hasonló függetlenedési törekvései követnek majd, egyenesen Ausztria (és az európai egyensúly) felbomlásával fenyeget.[6]

A reformkorban a tucatnyi angol utazó beszámolói ellenére sem fordultak nagyobb figyelemmel Magyarország felé, mint korábban, ám 1848 után megváltozott a helyzet.

A magyar ügy az ötvenes évek elején akkora népszerűségnek örvendett Nagy-Britanniában, hogy a kor egyik legnevesebb és legnagyobb példányszámban megjelenő folyóirata, az Athenaeum, mely ettől fogva egészen az érdeklődés megszűntéig, az 1900-as évek elejéig folyamatosan tájékoztatott az angolul kiadott magyar művekről, ekkor így panaszkodott: „a magyarok

szabadságharca által jogosan kiváltott érdeklődésnek már-már a könyvkiadás látja kárát", mivel „a legvegyesebb árut, ha bármi köze van Magyarországhoz, azonnal felkapja és magával ragadja az általános rokonszenv áradata".[7]

A publikációk számának növekedésével egyidőben az angol sajtóban megjelent a magyar művek nacionalizmusának bírálata is. Az Athenaeum például azért biztatta egy magyar témájú könyv (Szabad Imre: *Hungary, Past and Present* — Magyarország, múlt és jelen) íróját a munka folytatására, mert a cikkíró úgy vélte, a szerzőtől „távol áll az a vakbuzgó nacionalizmus [bigoted nationality — a szóhasználat még mindig ingadozott], mely a legkevésbé szeretetreméltó vonása a magyar gondolkodásnak, mivel [Szabad] nemcsak hazája erényeit dicsőíti, hanem kész hibáit is elismerni [. . .], és nem mutatkozik olyan hazafinak, aki egyrészt az idegen agresszióra panaszkodik, másrészt büszkén dicsekszik honfitársai dicső portyázásaival, azokból az időkből, midőn a magyarok Európát háborgatták".[8]

A magyar ügy igen, a magyar nemesi nacionalizmus jegyében született művek a kritikusok mellett a közönség tetszését sem nyerték el: a Fessler Ignác Aurél-féle nacionalizmus hatását tükröző Kisfaludy Károly-drámák, a század végén lefordított *Ilka, vagy Nándorfehérvár bevétele*, illetve a *Kemény Simon* és Jósika Miklós szintén Fessler Mátyás-ábrázolásától ihletett műve, a *Király és koldus* csak egy-egy kiadást értek meg. Petőfi költeményei a tizenkilencedik században Nagy-Britanniában — a kritikák alapján legalábbis — csúfosan megbuktak. Ez Czigány Lórántnak, a magyar irodalom viktoriánus-kori angol fogadtatásáról írt tanulmányából kiderül.[9]

A kudarc oka a népies iránytól való idegenkedés lehetett. Ezt támasztja alá a *János vitéz* angol kiadásáról írt bírálat az Athenaeumban, melynek kritikusa leszögezte: „a modern költő, aki hasonló fogásokhoz folyamodik — a cikk szerzője a népmesei fordulatokra utal — anélkül, hogy hihetne abban, amit leír [. . .], csak az ősi mesék szegényességét és együgyűségét karikírozza."[10]

Nacionalizmus és népiesség elutasítása után érthetetlennek tűnhet Jókai Mór tizenkilencedik századi angliai és amerikai népszerűsége, akinek volt olyan regénye, mely tizenhárom kiadásban jelent meg. Az ellentmondás azonban csak látszólagos: a Jókai-művek angol változatainak olvastán hamarosan kiderül ugyanis, hogy a fordítók lehetőleg kihagytak minden népiesnek, és minden, túlságosan „nemzeti jellegű"-nek vélt vonást.

*A kőszívű ember fiai*ból például hiányzanak a Tallérossy Zebulon és Mindenváró Ádám népies-humoros zsánerfigurái köré szőtt epizódok, továbbá az összes olyan fejezet, mely az 1848—49-es szabadságharc magyarországi hadi eseményeit örökíti meg. A kihagyások következtében harmadára apasztott regény fő színhelye így Bécs lett, a leghosszabban taglalt esemény pedig a bécsi forradalom és a huszárok menekülése — egészen a magyar határig.[11]

A könyvet Nagy-Britanniában így is épp eléggé magyarnak találták: „Jókai újra azzal a korszakkal foglalkozik regényében, mely érthetően oly vonzó honfitársai számára, s amelyhez már nem először nyúl sikerrel" — jegyezte meg némi malíciával az Athenaeum kritikusa.[12]

Ennél szigorúbb kritikát kapott a *Szomorú napok*. Ez a regény az 1831-es kolerajárvány következtében kitört felső-magyarországi parasztzendülés szatirikus ábrázolása. A lázongás a műben elsősorban egy pánszláv agitátor munkálkodásának az eredménye. Mivel a fordító kihagyta Jókai politikai mondanivalóját — a nemzetiségek oktatás által történő felemelésének programját —, mert valószínűleg túl didaktikusnak találta, különösen kidomborodik a regény szatirikus jellege.

Az Athenaeum csípős megjegyzései nem is maradtak el. „A szlovák konspiráció leírása meglehetősen túlzónak tűnik. A magyaroknak kellene a legkevésbé viccet csinálniuk a nemzeti mozgalmakból, még ha azokból alkalomadtán a komikum sem hiányzik [. . .]. Egy német regényíró Kossuth demokratikus tettét, midőn ünnepélyesen megfosztotta trónjától a Habsburg-dinasztiát, valószínűleg épp olyannak ábrázolta volna, mint Jókai a szegény szlovák tanítómestert" — írta a kor szokásainak megfelelően névtelenségbe burkolózó kritikus.[13]

Nacionalizmusáért legszigorúbban éppen legnépszerűbb, tizenhárom angol kiadásban megjelent regényét, a *Nincsen ördög*öt marasztalták el, ezúttal teljesen jogtalanul.

A regény Budapesten élő fordítója, egy bizonyos Mme Steinitz, aki, mint Pardoe ötven évvel korábban, szintén átvette környezete világszemléletének domináns elemeit, Jókainak a nemzetiségi kérdést illetően liberális (bár nem végiggondolt) nézeteit kihagyta, s a regénybe saját magyar nacionalista álláspontját csempészte.

A *Nincsen ördög* főhőse, Dumány Kornél, megörökli különc felvidéki nagybátyja hatalmas vagyonát, azzal a feltétellel, hogy a birtokon kell élnie. Ha nem, a vagyon a szlovák nyelvművelő, művelődési szervezetre, a Maticára száll. Jókainál az örökösödési ügyet intéző megyei alispán mindössze annyit köt Dumány lelkére, hogy a birtokot ne utasítsa vissza, „mert akkor azt a Matica fogja örökölni, s az nagy veszedelem lesz a nemzetiség és hazafiság ügyére nézve."[14] Steinitz fordításában a fent idézett szöveg így hangzik: „A kormányzó kijelentette, hogy mint Dumánynak és mint Magyarország fiának nyilvánvaló kötelességem, hogy őseim otthonát birtokba vegyem, s ne engedjem, hogy olyan hazafiatlan és veszélyes intézmény, mint a Matica, a magyar földbirtokra támaszkodva folytathasson kártékony tevékenységet, s hogy patrióta őseim termeit vakmerő konspirátorok találkozóhelyévé változtassa."[15]

Ezek után nem meglepő az Athenaeum kritikusának kifakadása: „a magyarok szembeszökő kedvüket lelik a szláv népek lenézésében, és Magyar-

ország szláv lakosairól ez a regény is sok rosszindulatú megjegyzést tartalmaz".[16]

Az első összefüggő magyar irodalomtörténeti munka is a tizenkilencedik században jelent meg angolul, 1898-ban. Szerzője, egy Londonban élő magyar, Reich Emil, Beöthy Zsolt *A magyar irodalom kistükre* című művének szerkezetét vette át, stílusban, világos, sőt elegáns fogalmazásban sem maradt mögötte, ám ideológiájukban is alig van eltérés: Reiché, mint Beöthyé, a nemzetiségek beolvasztására törekvő magyar nacionalizmus ideológiája.

Felsőbbrendűségével már az első fejezetben vérig sérthette önérzetesebb angol olvasóit: „A tavalyelőtti magyar millenáris ünnepségek meglepetésként érték a nyugati világot — írta. — Kevés angol volt felkészülve annak a ténynek a tudomásulvételére, hogy akkor, amikor őseik még kevert vérű hercegek alattvalói voltak, sőt azokkal állandó harcban álltak, s végül kis híján bekebelezték őket az idegen hódítók; a magyarok már létrehozták kormányzatuk szilárd építményét, melynek segítségével ma már több mint ezer esztendeje állnak ellen törökök, németek és szlávok hadseregeinek, diplomáciájának és bevándorlásainak."[17]

Angolok, törökök, németek és szlávok sértegetése után Reich az amerikaiak önérzetét is megtépázta (a kötet a londoni kiadással egyidőben Bostonban is megjelent): szembeállította a magyar nyelvet az amerikai angollal, s az utóbbiról kijelentette, hogy mivel az más társadalomtól kölcsönvett nyelv, nem alkalmas elsőrangú irodalmi művek létrehozására.[18]

Miközben az egységes magyar nemzetállam most már nem létrehozásának, hanem fennmaradásának szükségességét igyekezett a brit olvasók tudatába vésni — „ez a földrajzi egység [a Kárpát-medence] Magyarországot szinte predesztinálja, hogy egyetlen nemzet székhelye legyen"[19] —, a lassan évszázada különféle magyar témájú angol művekben újra meg újra előbukkanó közmondás sem maradt el, ezúttal tovább cifrázva: „tót nem ember, kása nem étel!"[20]

Saját nacionalista érzülete ellenére a magyar irodalmi művekben tükröződő nacionalizmus iránt igyekezett kritikus lenni, megpróbálta azokat angol szemmel olvasni. Tisztában volt vele, hogy nacionalizmusa a magyar irodalmat elválasztja az egyetemestől, s Beöthyvel ellentétben ez nem nyerte el tetszését. Sajnálkozva állapította meg, hogy a „jobb magyar írók *heves patriotizmusa*, akárcsak a lengyeleké, oly káros hatással van munkáik irodalmi jellegére, hogy iránt uk a Magyarországon és Lengyelországon kívül élő olvasók gyakran teljesen elvesztik érdeklődésüket". (Kiemelés — K. J.)[21]

Törekedett rá, hogy különbséget tegyen az alkotások esztétikai és ideológiai értéke közt. Ezért írta Zrínyi eposzáról, hogy esztétikai szempontból kevéssé értékes, ám a magyar irodalom fontos alkotása, de nemzeti jellege miatt; s ezért nevezte a tizenkilencedik század első felének drámatermését, köztük Kisfaludy Károly műveit sovinisztának (az angol *jingoism* szóval).

Kisfaludyról ezzel a sommás ítélettel igazította el olvasóit, de Jókai után lapozva is be kellett érniük a különböző angol kiadásokból már ismert életrajzzal. Reich Emil nem vette ugyanis figyelembe, hogy angolszász nyelvterületen Jókai az egyetlen ismert magyar író, olyannyira nem, hogy több esetben az angol címeket pontatlanul idézte, vagy újrafordította.

Reich irodalomtörténetének szemlélete két ponton eltér a például választott Beöthy-féle *Kistükör*étől: egyrészt antiklerikális, másrészt a magyar irodalom tizenkilencedik századi fejlődésében kiemelkedő szerepet tulajdonít a városiasodásnak és polgárosodásnak. Ezzel összefüggésben alig van szava a népies irodalomról, s Arany Jánost mint a paraszti Magyarország költőjét elmarasztalja.[22]

A következő angol nyelvű összefoglaló irodalomtörténet, Riedl Frigyesé 1906-ból igyekezett korrigálni Reich antiklerikalizmusát, urbánus szemléletét, a népi-nemzeti irodalom bemutatásának hiányát.[23]

Riedl műve a „birtokosi rend nemzet, közösség- és történelemeszményének"[24] jegyében született: a magyar irodalom „uralkodó alapérzelme — nem győzi hangsúlyozni angol olvasói számára — a középkor óta a nemzetfenntartás érzelme."[25] Feladata a nemzeti embereszmény ábrázolása, s ebben Arany János jár az élen, aki Toldival megteremtette a tipikus magyar jellemet. Milyen a tipikus magyar jellem? „Tökéletes lovag. Erős keresztény érzelmei, uralkodója iránti hűsége, nőtisztelete [. . .] veleszületett tulajdonságok."[26] Riedl itt némileg eltért híres Arany-monográfiájának népiest-patriarchálist eszményítő szellemétől: a keresztény eszmeiség hangsúlyozásával a magyar irodalmat a nyugat-európaihoz szerette volna ezáltal közelíteni.

Műve valóban folytonosságot teremtett: Pardoe *Magyar kastély*a, Jósika Miklós és Kisfaludy Károly művei után újra hozzákapcsolta a magyar irodalmat a feudális rendi nacionalizmus ideológiájához.

A két irodalomtörténeti munka — néhány recenziót leszámítva, mely felrótta, ezúttal már nem nacionalizmusukat, hanem sovinizmusukat — visszhangtalan maradt; nem járt sikerrel az érdeklődés felkeltésében, hiszen az 1900-as évek elejétől nem jelent meg semmilyen új fordítás.

Nem véletlenül. A brit irodalomkritikusok, köztük a kor legnagyobb hatású irodalomtörténésze, George Saintsbury, ellene voltak a szépirodalmi alkotások „ideologizáltságának". „Bármilyen célzatosság, legyen az vallási, tudományos vagy akármilyen, mumifikálja a történetet" — fejtette ki Saintsbury, aki 1907-ben megjelent európai irodalomtörténetében fél oldalt szentelt a magyar irodalomnak, azaz Jókainak, mert mint leszögezte, „honfitársai közül, úgy tűnik, senkire sem érdemes szót vesztegetni".[27]

Jókai műveit is hamar elfeledték. Regényeinek világszemléletét az angol kritikusok és olvasók annak ellenére idegennek találták, hogy a legtöbb fordító igyekezett azok nacionalizmusát, kihagyásokkal, eltüntetni. „Túlságosan szenvedélyes és költői, túlságosan forradalmi [azaz nacionalista] és

bizarr ahhoz, hogy Angliában valaha is igazán népszerű lehessen" — írta egy másik neves irodalomtörténész, H. W. Temperley, aki Jókai tiszavirág életű népszerűségére kereste, s találta meg a magyarázatot.[28]

Jegyzetek

1 Wellek, René: *Concepts of Criticism*. New Haven—London, 1964, Yale Univ. Press. 284.
2 *Oxford English Dictionary*. Oxford, Clarendon, 1933-tól, 7. köt. 31.
3 Mrs Gore művéről l. Kádár Judit: *Angol elbeszélések a XIX. század elejének Magyarországáról*, ItK, 1989. 5—6. sz. 574—582.
4 Pardoe két művének nacionalizmusáról l. Kádár Judit: *I. A Fessler hatása Julia Pardoe »magyarság-képére«*, ItK, 1990. 5—6. sz. 730—743.
5 Uo.
6 Társalkodó, 1839. nov. 9. 90. sz. és Dublin University Magazine, 1842. 19. sz. *Hungary and its Political Relations to the East and West of Europe*.
7 The Athenaeum, 1851. jan. 4. 16.
8 Uo. 1854. febr. 18. 206.
9 Czigány Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában, 1830—1914*. Bp., 1976, Akadémiai. 146—201.
10 The Athenaeum, 1851. jan. 4. 16.
11 Maurus Jókai: *The Baron's Sons*. Transl. by Percy Favor Bicknell. London, 1900, Felling-on-Tyne.
12 The Athenaeum, 1901. jan. 5. 13.
13 Uo.
14 Jókai Mór: *Nincsen ördög*. S. a. r. Harsányi Zoltán. Bp., 1967, Akadémiai. 77.
15 *Dr. Dumany's Wife*. New York, 1892, Cassell Publ. Co. 104.
16 *Nincsen ördög*, id. kiad. 273., és Czigány, i. m. 230—231.
17 Reich, Emil: *Hungarian Literature. An Historical and Critical Survey*. Boston, 1898, L. C. Page and Co. 11.
18 Ibid., 15.
19 Ibid., 17.
20 Ibid., 186.
21 Ibid., 107.
22 Ibid., 202.
23 Riedl, Frederick: *A History of Hungarian Literature*. London, 1906, W. Heinemann.
24 *Irányok. Romantika, népiesség, pozitivizmus*. Szerk. Fenyő István, Németh G. Béla, Sőtér István. Németh G. Béla Riedl-ről 2. köt. 218.
25 Riedl Frigyes: *Arany János*. 4. kiad. Bp., 1920, Pallas. 48.
26 Riedl: *A History of Hungarian Literature*. 232—233.
27 Wellek, René: *A History of Modern Criticism 1750—1950. The Later Nineteenth Century*. London, 1966, J. Cape. 425., Saintsbury a magyar irodalomról: *Periods of Hungarian Literature*. Edinburgh—London, 1907, W. Blackwood. 351.
28 Temperley, H. W.: *Maurus Jokai and the Historical Novel*. The Contemporary Review, 1904. júl. 114.

PAUL KÁRPÁTI *(Berlin)*

Fejezet a berlini magyar műfordítástörténetből: Bruno Heilig életútja és műfordítói pályája

A fenti címhez kapcsolódó név, ha egy nagyon szűk körön kívül ismert lenne, utalhatna — és utal is majd remélhetőleg ezután — a magyar irodalom berlini német fordítástörténetének egyik fejezetére. Időben ez jól elhatárolható, helyileg tovább pontosítható, jellegzetességeit tekintve pedig mindenképpen elkülönítendő szelete az irodalmi kapcsolattörténeti folyamatnak. A második világháború végének határozott cezúrája politikailag egy átmenet, vagyis Európa és benne Németország kettészakadásának kezdetét jelzi, és ez az átmenetiség még inkább, mert tartósabban jellemző az uralkodó eszmék áramlására, a nemzeti kultúrák, irodalmak kapcsolatainak alakulására. Berlinben a kommunisztikus és a velük szembeszegülő eszmék frontvonalán az átmenetek útjai, formái főleg a kezdeti fázisokban a körülmények sajátosságából eredően sokirányúak és sokfélék. Igaz, a város kulturális életének kettéválása 1947 és 1949 között még az európai és azon belül a német nemzeti kultúra egységének hangoztatása mellett indult meg, de mire 1961-ben a fal felhúzásával ez a szakasz lezárult, az osztályharcos polarizációnak már többéves erélyes érvényesülése teremtett kész tényeket. Legkésőbb ekkortól — ekkortól viszont határozottan és minden tekintetben, tehát művelődés- és kapcsolattörténeti vonatkozásokban is — létezett egy, a város nagyobbik felétől egyre inkább elkülönülő, 1949-től számítva kereken negyven esztendeig fővárossá deklarált Kelet-Berlin. Helyileg tehát úgy pontosítható a téma, hogy Kelet-Berlinre szorítkozom.[1] Időben pedig igen jól elhatárolhatóvá vált az a korszak, amely véget ért a politikai-közigazgatási kettészakítottság tavalyi, tavalyelőtti megszűntével. Most más, fő tendenciájában ellenkező irányú átmenet kezdeti fázisában élünk. A belülről és kívülről szorgalmazott nagytakarításban az irodalomtörténész oly módon is részt vehet, sőt részt is kell vállalnia, hogy egy jövőbeli kapcsolattörténeti tár számára is, de elsősorban mégiscsak a tettekről és történtekről való számvetés érdekében, egybegyűjti a „belégeket".

Ha a magyar irodalomtörténetírás (egyik) rendező elvéhez alkalmazkodva a műfordítástörténetben is nemzedéki beosztáshoz folyamodunk, Bruno Heilig az 1945 után induló első berlini műfordító nemzedékhez tartozik, noha sem életkorát, sem irodalmi működését tekintve nem kezdő. Sőt, éppen írói-újságírói tapasztaltságával különbözik a szintén akkor indulóktól (Szent-Iványi Ita, Csongár Álmos). Első nagyobb szépirodalmi fordítása (Örkénynek a magyar és a kelet-német irodalompolitikai állapotokat egy-

aránt jelző *Házastársak* című regénye) 1953-ban, a nyugdíjas korhatárhoz érve, 65 éves korában jelent meg. Ennek ellenére, látni fogjuk, öregkori fordítói tevékenységével a német—magyar irodalmi kapcsolatok egyik szálának folytonosságába kapcsolódott bele. Bruno Heilignek az alábbiakban fölvázolandó életútján fellelhetők azok a komponensek, amelyek potenciálisan meghatározták fordítói érdekeltségének irányát, vagyis hogy az állami kiadók őt, a káderré vált különbejáratos Heiliget bízták meg az akkor magyar részről hivatalosan fordításra ajánlott, a protokoll-listán legfelül szereplő szocialista volt emigráns írók (Illés Béla, Gergely Sándor, Barta Lajos) műveinek fordításával. Igaz, Heilig a politikailag szervezett fordításba, könyvkiadásba csak akkor kapcsolódott bele, amikor a volt emigránsok műveinek külföldi német nyelvű terjesztése, pl. a bécsi Globus kiadó révén (főleg Roboz Imre fordításában pl. Illés Béla *Kárpáti rapszódiája* és *A szkipetárok földjén* című kisregénye) már eléggé előrehaladott állapotban volt.[2]

Bruno Heiligről, ha valamely kézikönyvben neve szerepelne, legelőször is azt tudnánk meg, hogy mint osztrák újságíró századunk tízes éveitől kezdve többnyire liberális szellemű bécsi, budapesti, berlini, prágai lapok tudósítója volt, hírügynökségek, lapok belső munkatársa, ritkábban szerkesztője. 1888. április 26-án született az ausztriai Hohenauban. Hat elemi iskolai osztály elvégzése után Bécsben, Brünnben és a szintén morvaországi Breclavban járt gimnáziumba. 1908-ban érettségizett, majd két évig jogot hallgatott Bécsben. Újságírói tanulóéveit (1909—10) a Die Zeit és a Neues Wiener Journal című bécsi lapoknál töltötte.[3] Egyéves katonai kiképzés után 1912-től 1914 augusztusáig a Magyar Távirati Iroda, az 1880-ban magánvállalatként alapított, 1882-től félhivatalos magyar hírügynökség szerkesztője. 1918 októberében leszerelve folytatja külpolitikai szerkesztői munkáját az említett magyar hírügynökség kebelében 1928 novemberéig, amikor is az lényegében a kormány szócsövévé vált, és őt — mint Heilig rövid önéletrajzában olvasható — „a Horthy-kormányzat revíziós és restaurációs, általában reakciós politikáját ellenző újságírói tevékenység miatt"[4] kiutasították az országból. 1931 márciusáig a híres berlini Ullstein-Hausban a nagy hagyományú Vossische Zeitung munkatársa, amelynek már 1920 szeptembere óta alkalmi, 1923 végétől pedig állandó budapesti, majd a Balkán eseményeit is figyelő tudósítója. Budapesten 1920 és 1923 között a Pesti Naplónak is külső külpolitikai munkatársa és a Pester Lloyd országgyűlési tudósítója. 1931 tavaszán az addig liberális Ullstein lapkiadó (a Demokrata Párt és a Jungdeutscher Orden fúziója nyomán) élesen jobbra fordult, a tisztogatások során Heilig is kivált a szerkesztőségből, de továbbra is Berlinből tudósította a Prages Presset és a Wiener Tagot. 1933 szeptemberében azonban a már közvetlenül fenyegető letartóztatás elől visszatért Bécsbe, ahol a Der Wiener Tag, majd a Der Morgen külpolitikai rovatvezetője.[5] Bruno Heilig megemlíti önéletrajzában, hogy szerkesztője volt „vorübergehend auch der Wochenzeitung »Die Stimme«". Ekkor, 1933

koraőszén fut össze egy bécsi kávéházban századunk egyik nagy peregrinusával, az egyéves szovjetunióbeli riportkörútjáról éppen visszatért Arthur Koestlerrel. Méltán híressé vált, németül *Frühe Empörung* címmel egybegyűjtött önéletírásainak[6] egyik epizódjában idézi fel barátjának, Bruno Heilignek az alakját és figyelemreméltó személyiségét. (A csupán bekezdésnyi epizód az angol eredetinek a Koestler által jóváhagyott német nyelvű változatából kimaradt. A magyar fordítást a Valóság című folyóirat 1989/1. számából idézem.) „Egy hétköznapi epizódot azóta sem felejtettem el. Régi barátommal, Bruno Heiliggel ültem a Herrenhof kávéházban, a bécsi tollforgatók törzshelyén. Heiliget annak idején Berlinben alkalmazták Ullsteinék, velem együtt, s a nácik elől az utolsó pillanatban menekült el. Most a Die Stimme című osztrák cionista lapot szerkesztette.[7] Harmincas, őszülő, nyílt és energikus tekintetű férfi volt. Épp valami ártalmatlan, politikamentes témáról beszélgettünk, amikor vidáman mosolyogva félbeszakított: 'Miért suttogsz?' kérdezte. 'Suttogok? Azt hittem rendesen beszélek.' 'Berlinben még ordítottál, most meg suttogsz', mondta. 'Ennél több nekem nem is kell Oroszországból.' — Öt évvel később Heiliget Bécsben elfogták a nácik, és Dachauba deportálták. Túlélte, és megindító könyvet írt fogságáról." (*Keresztrefeszítettek — Men Crucified*, London 1941).

Koestler írásaiban ezen az egy — a német kiadásokból sajnálatosan kimaradt — epizódon kívül eddigi ismeretem szerint máshol nem található említés Bruno Heiligről, sőt levelezésének és kéziratos hagyatékának 1987-ben megjelent jegyzékében sem szerepel.[8] Ennek ellenére feltehető, hogy Angliában kapcsolatban voltak egymással, hiszen Heilignek a koncentrációs táborról írt itt említett könyve élményszerű nyomot hagyott Koestlerben, ha úgy emlékszik rá, hogy „megindító" volt. Angliában — ahol az emigráns Heilig 1941-től 1944-ig géplakatosként dolgozott egy tankokat gyártó hadiipari üzemben — a *Men Crucified* (Keresztrefeszítettek) című könyv 1941 júliusában jelent meg, már augusztusban újranyomták, és rá egy évre a harmadik kiadás is elkelt.[9] Az eredeti német nyelvű teljes változatot 1948-ban adta ki a berlini Verlag Neues Leben *Menschen am Kreuz* címmel.[10] Ennek előszavában Heilig kiemeli: „Ich habe mich in meinen Schilderungen streng an Tatsachen gehalten." Valóban, közvetlenül a Dachauban és Buchenwaldban végigszenvedett kálváriája után naplószerűen írta meg az átélteket, és a kéziratot ezenkívül szintén Angliába kikerült sorstársakkal ellenőriztette. A szerző íráskészsége is meggyőző, az élménybeszámoló Arthur Koestler szavát idézve „megindító", de legalább ugyanakkora értéke a könyvnek a dokumentatív anyaga. Főleg az osztrák történetírás meríthet belőle, hiszen Heiliggel egyidőben és együtt kerültek Dachauba, majd Buchenwaldba a náciellenes bécsi politikusok, újságírók százai, a hohenbergi hercegek (a Szarajevóban meggyilkolt Ferenc Ferdinánd Max és Ernst nevű fiai) éppenúgy, mint a Dollfuss-kormány internálótáborait megszervező Hecht

államtitkár, vagy a magyar Halász Sándor nevű volt rendőrspicli. A tényekhez való ragaszkodása, ami a háborús Angliában egyik oka lehetett a könyv iránti nagy érdeklődésnek, a háború után, úgy látszik, akadállyá vált. A német kiadás előszavában igyekszik megmagyarázni a szerző, miért nem kapott-kaphatott akkora hangsúlyt és teret a buchenwaldi foglyok politikai szervezete, mint ahogy azt a háború után hatalomra került volt fogolytársai látták, illetve 1948-ban már elvárták.[11] Persze valószínű, hogy az Ausztriába visszatért, vagy az emigrációban maradt túlélők, valamint az áldozatok hozzátartozói sem fogadták már egyértelmű elismeréssel szemtanúi leírását annak, hogyan és milyen mélységekig megalázva viselték az embertelen gyötrelmeket.[12] A szerzőnek a saját életrajzát kiegészítő részletekre szorítkozva a *Keresztrefeszítettek*ből megtudhatjuk: elhurcolásáig nem volt tagja semmilyen pártnak;[13] bécsi újságíróként tudósította a Jewich Chronicle című angliai zsidó lapot;[14] magyarul az első világháborúban magyar katonáktól tanult meg;[15] a Gestapo emberei 1938. március 15-én tartóztatták le Bécsben;[16] a buchenwaldi táborból 1939. április 27-én szabadult, miután felesége táviratban értesítette a táborparancsnokságot, hogy „a sangháji hajójegy árát teljes egészében befizette".[17] Valójában Olaszországon át Angliába menekült.

1944 júniusától a háború utolsó éveiben a brit—amerikai főhadiszállásra beosztott szakértőként Wehrmacht-ellenes iratokat fogalmaz, 1946 augusztusától a németországi Bad Nauheimben székelő DANA nevű brit hírügynökség olvasószerkesztője, majd pedig a nürnbergi amerikai bíróság berlini részlegének munkatársaként náci levéltári anyagokat dolgoz fel. 1947 áprilisában visszatér Londonba, ahol egyik fia polgári pilóta, és még ugyanazon év októberében letelepszik Kelet-Berlinben. Itt újságírói munkalehetőséget kap, 1948-tól 1952-ig a Deutschlands Stimme című hetilap helyettes-, majd — mint életrajzában írja — főszerkesztője.[18] Ebben a lapban már nyomon követhető a szerkesztő magyar irodalmi-történeti érdeklődésének élénkülése (Nagy Lajos és Balázs Béla egy-egy írásának fordítását közli, valamint II. Rákóczi Ferencről egyoldalas tanulmányt a Partisanen schreiben Geschichte című sorozatban).

Bruno Heilignek Budapesttől — dachaui és buchenwaldi megszakítással — Berlinen és Bécsen át Londonig ívelő, majd Berlinbe visszatérő újságírói pályája ezzel végetért. Ez a pálya és életének ez a már jóval több mint fele útja az akkor, 1952-ben adott körülmények között persze bizonyos fokig meghatározta a kezdődő műfordítói életszakaszt. A hátralevő 15 év alatt 22 magyar szépirodalmi, vagy talán pontosabban: művészi ambícióval is megírt könyvet fordított németre.[19] Jó magyartudás, biztos német nyelvű íráskészség, szorgalom, munkabírás — ekkora munka elvégzésének eme feltételeit Bruno Heilig késő öregkoráig megőrizte. A mostani keretet meghaladó szövegkritikai fordításelemzésben tételesen megmutatkozna, tehát ki is kellene mutatni, mikor hiányzott, hol nem érvényesült e jellegzetesség,

miben tett engedményt egy-egy szöveg művészi megformáltságát és annak újraformálását illetően. Az eredetivel egybevetve egyik-másik fordításában lépten-nyomon észlelhető a rutinos német újságíró-szerkesztő simító, rendező kezenyoma. A legnagyobb biztonsággal és érezhető kedvvel mozog a nem annyira szemléletes, a kevésbé érzékletesen felidéző esszéisztikus próza terepén (Bálint György: *Az állatok dicsérete*, Vidor Katalin: *Háborog a sír).* Több Jókai-regényt lefordított, de ahol az eredetinek a szintaxisa kötéltáncosi produkciót nyújt, pl. finom iróniával elegyítve, elidegenítve a nagystílű gesztusokat (mondjuk: *A kőszívű ember fiai*nak bevezető „hatvan perc"-ében), ott Heilig bizony nem kockáztat. A fordítás ilyen esetben nem remeklés, de felelősséggel végzett, tisztességes munka azért még lehet ez is.

Bruno Heilig magyar vonatkozású műfordítói életműve durván ugyan, de az életútjából eredő determináltságot figyelembe véve négy csoportra osztható:

1. Elvállalta Illés Béla igénytelenül megírt válogatott elbeszéléseinek és Gergely Sándor *Rögös út* című regényének fordítását. Nem tudható, de nem is valószínű, hogy az öregkoráig pártonkívüli, 1947 óta azonban párttag Heilig pusztán fegyelemből vállalta-e el. Nem, ő nyilván felvállalta azt a (némely tekintetben már csak látszólagos) kontinuitást, amelyből a barátja, Arthur Koestler 1938 tavaszán egyszer s mindenkorra kilépett. Ne felejtsük viszont, hogy Heilig fordításai közül ebbe a csoportba sorolandó még Barta Lajos *Magyar világa* és Bálint Györgynek *Az állatok dicsérete*.

2. Heilig fordításai egy másik részének a motivációja a saját könyvével, a *Keresztrefeszítettek*kel azonos: híradás a koncentrációs táborok poklából, az üldöztetésről — az utókor (vajon mennyire megfogadott?) intelmére. Ezek Vidor Katalin: *Háborog a sír*, Sós György: *Végtisztesség*, Betlen Oszkár: *Élet a halál földjén*. És talán ide sorolható az említett motiváció okán Bartos Tibor *Sosemvolt cigányország* című mesegyűjteménye is.

3. Feledésre úgyis hiába ajánlanánk, tehát vegyük úgy, hogy a fordító hasonló indítékkal fordította, mint amilyennel a szerző, Örkény István megírta *Házastársak*ját (a bécsi Stern Verlag is átvette) és Szabó Pál *Új föld*jét. Mennyire más Tatay Sándornak a velük nagyjából egykorú *Puskák és galambok*ja!

4. Minden kommentár nélkül soroljuk Jókai Mór regényei közül a Heilig által németre fordítottakat: *Egy magyar nábob*, *A kiskirályok*, *A kőszívű ember fiai*, *Rab Ráby*. És ide illeszkedik még Móricz Zsigmond *Rokonok*ja. Ezek együttvéve terjedelemben Heilig fordítói munkásságának körülbelül felét teszik ki.

Az életútra is, az életműre is illeszthetők jelzésül olyan volt divatszavak, mint: összetett, sokrétű vagy jellegzetesen ilyen-olyan, csak az nem, hogy korszerű, noha egészen olyan, mint amilyen a kor volt. És az olyan volt, hogy 1955. május 25-i dátummal a kelet-berlini kiadói főigazgatóság

Liebig nevű funkcionáriusa levelet fogalmazott és küldött a kelet-német írószövetség akkori főtitkárának, Eduard Claudiusnak címére. Ebben a nevezett hivatalnok Bruno Heilignek a nyugati szövetségesek szolgálatában végzett 1945—46-os tevékenységére, valamint a Londonban élő polgári pilóta fiával való kapcsolataira hivatkozva úgy ítélkezik, hogy „Bruno Heilig nem alkalmas személyiség arra, hogy a Német Írószövetség megbízottjaként a baráti Magyar Népköztársaságba utazzék. . ."[20]

Bruno Heilig 1968-ban halt meg nyolcvanévesen Berlinben. Rehabilitálni őt nincs miért; őróla az utókornak megfeledkezni azonban nemcsak hálátlanság lenne, hanem veszteség is.

Jegyzetek

1 Nyugat-Berlin kulturális külpolitikai szerepének, a nyugat-berlini irodalmi élet magyar kapcsolatainak kezdeteit és későbbi meredek felívelését más források alapján kellene majd megírnia valakinek.

2 A háború éveiben magyar szépirodalmi művek német fordítását főleg a Magyar—Német Társaság szorgalmazta és publikálta a Pukánszky Béla által szerkesztett Ungarn című folyóiratban. A fordítók egy része folytatva munkáját szintén teremtett egy bizonyos kontinuitást, pl. Podmaniczky Tibor Illyés *Puszták népé*nek az átültetésével. És volt, aki fordításra nem szorulva, vagy azt saját maga elvégezve élt a német írók egy részével közös emigrációs kapcsolatok folytatásával, pl. Háy Gyula.

3 Az 1894-ben induló Die Zeit 1902-ben vált a modernség mellett kiálló kulturális hetilapból napilappá, és 1919. szeptember 1-jén szűnt meg. Bizonyos fokig utóda lett a Der Morgen című baloldali liberális hétfői lap. Az 1893-as alapítású Neues Wiener Journal korszerű, a nagyvárosi közönséget szórakoztatva tájékoztató liberális lap, 1939. január 31-én szűnt meg. (Kurt Paupié: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848—1959*. 1—2. Wien—Stuttgart, 1960; 1. 160—161, 155—157.)

4 A volt NDK-írószövetségnek 1990 októberétől a kelet-berlini Művészeti Akadémia levéltárában őrzött személyi aktáinak Heilig-dossziéjában (a továbbiakban: írószövetségi személyi dosszié), számozatlanul.

5 Az 1922-ben indult Der Tagnak 1930-tól utóda a Der Wiener Tag; főszerkesztőjének, Maximilian Schreiernek a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták közötti liberalizmusára jellemző, hogy a spanyol polgárháború idején bírálta mind Francoékat, mind a köztársaságiakat. Az 1910-től megjelenő Der Morgen című szabadkőművesnek minősülő hétfői lapot szintén Maximilian Schreier szerkesztette, 1933-tól élesen náciellenes szellemben. 1938. március 7-én szűnt meg. (Kurt Paupié: I. m. 1, 187—188.

6 Arthur Koestler: *The Invisible Writing*. The second volume of an autobiography. London, 1954. Az önéletírások két kötetben egybegyűjtött, Koestler által rendezett német kiadása: *Frühe Empörung*. Ges. autobiogr. Schriften, Bern und München, 1970; ezzel azonos az 1983-as *Als zeuge der Zeit* című szűkebb válogatás vonatkozó szövegrésze. A Poetic Interlude, azaz „Költői közjáték" című fejezet magyar fordítója Barabás András. Valóság, 1989, 1. sz. 45.

7 Kurt Paupié kétkötetes osztrák sajtótörténetében (lásd i. m.) ez a hetilap nem szerepel. A berlini könyvtárak közül is csak az Amerika-Gedenkbibliothek rendelkezik annak az eléggé hézagos állománynak egy mikrofilmjével, amelyet a Princeton University Library-

ben őriznek. Az 1928 és 1938 között megjelent lap adatai: Die Stimme. Jüdische Zeitung. Erscheint jeden Donnerstag. Eigentümer, Verleger, Hrsg.: Für das zionistische Landeskomitee. . . Verantw. Red.: Siegfried Schmitz és H. Grosz (majd 1929-től Sigmund Finkelstein, 1936-ban és 1937-ben gyors egymásutánban Alfred Oswald Rosegg, Eduard Grossmann, Karl Schindler, Robert Polower). Bruno Heilig neve a hozzáférhető lapszámokban nem volt föllelhető.

8 S. J. Smyth: *The Koestler Archive in Edinburgh University Library*. A checklist. Edinburgh, 1987. 95 p.

9 Bruno Heilig: *Men Crucified*. London, 1941. 302 p. Szintén Angliában jelent meg: *Why the German Republic Fell*. London, 1942. 180 p.

10 Bruno Heilig: *Menschen am Kreuz*. Berlin, 1948. 264 p.

11 „Ehe diese Ausgabe in Druck ging, ließ ich das Manuskript abermals durch einen Kameraden lesen. Es war Walter Bartel, der Vorsitzende des Internationalen Komitees des Konzentrationslagers Buchenwald. Auch er bestätigkte die Richtigkeit meiner Darstellung. Im Gespräch mit ihm hörte ich aber von interessanten Entwicklungen, die sich später im Lagerleben zutrugen, als die politischen Häftlinge ihre Organisation ausgebaut und ihren Einfluß im Lager gefestigt hatten. . . Erst Ende 1939 war es sowiet. . . Hunderte von Menschenleben wurden so gerettet, und so mancher von den wertvollen Antifaschisten, die heute auf wichtigen Posten stehen, verdankt sein Leben den Kameraden des politischen Komitees." — Walter Bartel a későbbi NDK-ban egy sor politikai funkció betöltése mellett a berlini egyetem professzora, a történésztársulat elnöke lett.

12 Ennek a helyzetnek példabeszédszerűen tömör megjelenítését hadd idézzük (Mezei András: *Csodatevő*. 1966. 14.; németül: *Legende von der Gerechtigkeit*. Berlin, 1970): „Látod hát, sose emlékeztesd az embereket a múltjukra, fiam — mondta Lebovits Sámuel. — Az olyan dolgokra, melyekről nem szívesen beszélnek. . . Felejtsd el, vagy őrizd meg magadnak mind, amit láttál, mind, amit hallottál, de még az sem elég, mert bűnödül róhatják föl egyszer akár a néma tanúságodat is."

13 A kínzóknak arra a kérdésére, miért került a táborba, tanácsos volt, bármiféle tagadás, pl. „nem tudom" helyett, tartalmas választ adni: — Warum bist du in Haft? — Ich war Mitglied der Sozialdemokratischen Partei. (Ich bin nie im Leben Mitglied irgendeiner Partei gewesen) I. m. 16.

14 „Zuletzt war ich Korrespondent der englisch—jüdischen Zeitung Jewish Chronicle." 90.

15 „Sándor Halász, von Beruf Polizeispitzel. . . hatte sich mir schon in Dachau angeschlossen, wahrscheinlich darum, weil er mit mir ungarisch sprechen konnte. (Ich habe die Sprache im Krieg von ungarischen Soldaten erlernt.)" I. m. 161.

16 I. m. 181—184.

17 I. m. 242.

18 A Nemzeti Front elődjének (Volksbewegung für Einheit und gerechten Frieden), majd 1950-től a NF (Nationalrat der Nationalen Front des Demokratischen Deutschland) hetilapja. 1953. november 29-én jelent meg utolsó száma.

19 Bálint György: *Lob der Tiere* (Az állatok dicsérete) Leipzig, 1963, Insel-Verl. 85 p.; Barta lajos: *Versunkene Welt* (Magyar világ) *Geschichten aus dem alten Ungarn*. Berlin, 1959, Dietz Verl. 239 p.; Bartos Tibor: *Die Zigeunerprinzessin und andere Märchen der Nagelschmiedzigeuner*. (Sosemvolt cigányország etc.) Berlin—Budapest, 1964, Holz—Corvina. 130 p.; Betlen Oszkár: *Leben auf dem Acker des Todes* (Élet a halál földjén) Berlin—Budapest, 1962, Dietz—Corvina. 367 p.; Gergely Sándor: *Steiniger Weg* (Rögös út). Berlin—Budapest, 1961, Volk und Welt—Corvina. 595 p.; Uő.: *Am Rande des Abrunds* (A szakadék szélén). Berlin, 1956, Militärverl. 47 p.; Illés Béla: *Das Attentat* (Vál. elb.). Leipzig, 1963, Reclam.; Uő.: *Denn es ist ein gutes Volk* (Vál. elb.). Berlin,

1960, Dietz. 410 p.; Uő.: *Ich bin ein ordentlicher Mensch* (Anekdoták és újabb egészen rövid történetek). Berlin, 1962, Dietz. 227 p.; Uő.: *Brennende Theiß* (Ég a Tisza). Berlin, 1959, Dietz. 737 p.; Jókai Mór: *Einer stach ins Wespennest* (Rab Ráby). Leipzig, 1955, List. 511 p.; Uő.: *Die Baradlays* (A kőszívű ember fiai). Leipzig, 1958, List. 480 p.; Uő.: *Die Kleinkönige* (A kiskirályok). Leipzig, 1965, List. 587 p.; Uő.: *Ein ungarischer Nabob* (Egy magyar nábob). Leipzig, 1968, List. 516 p.; Móricz Zsigmond: *Verwandte* (Rokonok). Leipzig, 1954, List. 353 p.; Örkény István: *Eheleute* (Házastársak). Berlin, 1953, Tribüne. 595 p.; Sós György: *Die letzte Ehre* (Végtisztesség). Berlin, 1965, Union. 89 p.; Szabó Pál: *Neues Land* (Új föld). Berlin, 1965, Henschelverl. 778 p.; Szepes Mária: *Pünktchen-Panni* (Pöttyös Panni. A sorozat három kötete). Berlin, 1953—1960, Kinderbuchverl.; Tatay Sándor: *Die Höhle im Weinberg* (Puskák és galambok). Berlin, 1964, Neues Leben. 187 p.; Vidor Katalin: *Unterm Zeichen des Sterns* (Háborog a sír). Leipzig, 1963, List. 280 p.; (Az Anatole France-nak tulajdonított): *Rosenholzmöbel* (Rózsafabútor). Berlin, 1964, Eulenspiegel. 98 p.

20 Levél az írószövetségi személyi dossziéban.

KESERÜ KATALIN *(Budapest)*

Az angol tradicionalista (organikus) modernizmus útjai Magyarországon a századforduló művészetének tükrében

Amikor a művészettörténet egy korszak művészetének megértéséhez pontos forrásokat (előképeket) keres és talál valamely meghatározott körben, a művészek stiláris vonzódásán túl stílust meghonosító vagy újraélesztő szándékot feltételez, ami mögött a stílusra mint valaminek az eléréséhez szükséges eszközre vonatkozó felfogást talál. A hungarológia számára, ha a művészi mesterség belső titkai nem is, ezek a célok érdekesek lehetnek. A következőkben a századforduló magyar művészetének kötődését vizsgálom a 19. századi angol művészethez, figyelve a kapcsolat okát és célját is.

A bevezető példájaként Rippl-Rónai József *Feketefátyolos hölgy* (másképpen Madame Mazet) című képét említem, mely festője szerint vetekszik Gainsborough Miss Siddons-portréjával. Ha e festészeten belüli párbeszéd mellett számba vesszük Rippl-Rónai más, angol vonzalmáról árulkodó képeit is, egy új esztétikai gondolkodás (a szimbolizmus) forrásaként kezelhetjük a 19. századi angol művészetet. Mert igaz ugyan, hogy Párizsban, de J. MacNeil Whistler 1888-as kiállítását követően készült első, sajátosan rippl-rónais képétől, a *Nő fehérpettyes ruhában* címűtől kezdve (1889) nyomon követhetjük festészetében az angolként is számon tartott amerikai festő hosszúkás formátumú, egészalakos, igéző női portréinak hatását egészen a hírnevét megalapozó *Öreganyám* című képéig (1892), ami Whistler Párizsban őrzött *Anyám portréját* idézi, vagy a gróf Andrássy Tivadar ebédlőjébe, a kandalló fölé 1897-ben tervezett *Pirosruhás nő* című faliszőnyegéig, mely ugyancsak Whistlerre, mégpedig ún. *Pávás szobájának* megfelelő festményére emlékeztet. Az a szőnyeg mint iparművészeti alkotás és mint a „nő kertben" téma feldolgozása egyébként közvetve az angol preraffaelitákra utal vissza, akikhez fűződő vonzalmát Knowles nevű skót barátjának köszönhette, s ami kimutatható már *Kalitkás nő* című festményénél (1892, párdarabja W. H. Dewerell *The Pet* című képe), majd a *Les Vierges* 1895-ös litográfia-sorozatában, amelyet S. Bing adott ki Párizsban.

Vagy ott van Gulácsy Lajos! Egész életét Itáliában töltötte, nagyjából 1903-tól, úgy tűnik azonban, szinte csak azért, hogy preraffaelita eszményképeinek olasz forrásait tanulmányozhassa. Itáliában festett képei: a *Paolo és Francesca* című akvarellje, *Dal a rózsatőről* és *Extázis* című festményei az Uffiziben tanulmányozott Botticelli-műveken kívül a preraffaelita Rossetti közvetlen hatásáról tanúskodnak, csak Gulácsy stílusa festőibb, szubjektívebb, a századforduló dekadenciája által áthatott. Meséit, meseszerű novelláit, esztétikai gondolatait O. Wilde ihlethette. Mindenesetre *Florenzi tra-*

gédia című festményének dekadens reneszánsz-képe Wilde azonos című drámáját juttatja eszünkbe (1910).

Csontváry, a kor legnagyobb szimbolistája meg sem említette az angol romantikus John Martint, mégis a kutatás kapcsolatba hozta vizionárius tájait annak látomásaival. Nem tudni, Csontváry rövid angliai útjával magyarázható-e, hogy Martin *Az utolsó ember* című festményének szakadékos, örvénylő táját, benne a magányos figurát a civilizáció romjaival a háttérben nem csak tájképein, de *Fohászkodó üdvözítő* című *„önarcképén"* is felfedezni véljük, a „vallások Pantheonjával" a háttérben. Nem említette a preraffaelitákat sem, akikéhez hasonló utat járt be a Közel-Keleten (l. H. Hunt). Igaz, például a *Mária kútja Názáretben* című nagyszabású kompozícióján (1908) inkább Raffaellóhoz s Sixtusi Madonnájához tért vissza.

A preraffaelitizmus sűrű hatása a századforduló magyar festészetére egyidejű a nyomában kibontakozó Arts and Crafts mozgalom befolyásával az alkalmazott művészetekben (iparművészetben és építészetben). Ennek bemutatásához a következőkben a művészettörténet tényeit mint egy történeti segédtudomány adatait sorakoztatom fel, hogy a századforduló magyar kultúrájának egyik sajátosságára tereljem a figyelmet. Ez pedig a művészettörténet hagyományos, művészetföldrajzi módszerével nehezen megfogható, közvetlen angol—magyar kapcsolat, aminek jeleit már a Párizsból, Itáliából vagy a Közel-Keletről Angliára gondoló, imént említett festőknél is felfedeztük. Ezzel a kapcsolattal ugyanis a különlegesen összetett századfordulós kultúrában leírható Magyarország bizonyos fokú függetlensége az Osztrák—Magyar Monarchiától, s e függetlenség mind a művészek egyéni, mind a kultúraszervezők intézményesített ambícióiból összeálló háttere.

Fel kell tételeznünk tehát, hogy a 19. századi Angliában új művészeti centrum született a hagyományos európai központok (Róma, Párizs) mellett, ami természetesen csak úgy képzelhető el, hogy Anglia a művészetben valami másutt nem létező, új szempontot mutatott fel, mégpedig hatásosan, s hogy — másrészt — erre felfigyeltek egyes országokban, és megvalósításukra törekedtek. Ez a szempont művészet és társadalom szoros kapcsolatának, egymásrautaltságának felfedezése volt: a művészet révén előidézhető társadalmi progresszió ideája, ami természetesen a társadalmilag elmaradottabb országokban, így elsősorban Skandináviában vagy például Magyarországon talált visszhangra. A gondolat ugyanis organikusan átültethető volt, hiszen tradícióra épített. A helyi tradíciók demokratizálásának (ilyenformán modernizálásának) módjait jelentette. A tradíciónak a középkort tekintő Angliához könnyen megtalálhatták az utat azokban az országokban, ahol a társadalmi rendszer konzervált sok tekintetben középkori eredetű kulturális/művészeti formákat. Nemcsak egy azóta hosszú ideig figyelmen kívül hagyott stílus, a tradicionális modernség s ennek vernakuláris irányai bontakoztak így ki Európa különböző vidékein, hanem átrajzolódott Európa kulturális térképe is: Anglia és Skandinávia közelebb került Magyarország-

hoz, mint mondjuk Ausztria vagy Csehország, noha természetesen az angol hatás — igaz, inkább stiláris, semmint átfogó társadalmi program értelmében — a szomszédban is kimutatható. Ugyancsak természetes, hogy mindez elsősorban a művészet ipari, gazdasági struktúrával összefüggő ágaiban (az iparművészetben, építészetben) érvényes csupán mint modernizációs terepeken, melyek egyúttal mint tárgykészítés és környezetalakítás a társadalom legszélesebb körében mondhattak magukénak tradíciót.

A brit—magyar kapcsolatok a századfordulón tetőződtek. Kibontakozásuk (1894—1904) egybeesik azzal a korszakkal, amelyet a történettudomány (Jeszenszky Géza) az angol—magyar kapcsolatok terén Magyarország presztizsének növekedésével jelez. Ezt követte a nemzeti szellemű modern stílus megerősödése, amelyet az angol művészeti irodalom értékelt és támogatott, noha ekkor (1905—1914) éppen a magyar politika függetlenségi törekvéseinek köszönhetően Magyarország fokozatosan elvesztette presztizsét Angliában. Talán Nagy-Britannia saját kezdeményező erőinek hanyatlása is magyarázza, hogy megbecsülte művészeti világuralmának e távoli bástyáját. E két évtizedben a magyar művészet egyszerre találta szembe magát a preraffaeliták, az Arts and Crafts mozgalom, a brit Art Nouveau, azaz Modern stílus példájával. Hatásuk legnagyobb erénye, hogy a figyelmet azokra a belső forrásokra, hagyományokra terelte, melyekből kiindulva a modernizmus organikus kialakulása biztosítottnak látszott.

A világháború szembeállította a két országot. Ez, sajnálatosan, még a magyar művészeti publicisztikában is nyomot hagyott. A művészeti kapcsolatok megrendülésében azonban nem ez volt a fő ok, hanem az, hogy a két leginkább érintett terület (az építészet és iparművészet) modernizációs folyamatában a súlypont lassan áttevődött Németországba. Ezt az angol szaksajtó és művészeti élet is figyelemmel kísérte a 10-es évek közepén. Nagy-Britannia modern művészete azonban — magyarországi hívei révén — kitörölhetetlen nyomot hagyott, fordulatot hozott a magyar művészetben. Sajnos, akkorát nem, hogy az utókor az angol terminológiához hasonlóan modernnek fogadja el a nálunk szecessziósnak nevezett stílus angol variánsát (Modern Style).

A modernizáció társadalmi, politikai kérdés, így a brit—magyar kapcsolatok gyökereit nem Nagy-Britannia művészetének, hanem gazdasági és államéletének vonzerejében kereshetjük. A magyar szabadságharc bukása utáni angliai emigráció körében született meg művészi megfogalmazása annak az állameszmének, mely a 19. századi Magyarországot Angliával eljegyezte. Az 1837-től Nagy-Britanniában élt Brocky Károly *Az Aranybulla átadása* című festménye (1852 k.) e közös alkotmányosság-eszme jelképe. A kor az 1222-es magyar Aranybullát ugyanúgy a demokratikus társadalomszerveződés gyökerének tekintette, mint az 1215-ös Magna Chartát. Az

egykori eseményt az emigráns magyar politikusok portréival jeleníti meg a festő, így aktuális jelentőségét mutatja. Politikusoktól, a magyar reformkor Angliát és Skóciát járt vezető szellemeitől (Pulszky Ferenc, Széchenyi István, Szemere Bertalan) származnak az építészet, várostervezés számára is ösztönzést jelentő első útibeszámolók. Építészetünkben az állameszme közösségének reprezentatív példája a magyar *Országház* (1882—1902). Építője, Steindl Imre G. G. Scottnak 1872-ben a berlini Reichstag pályázatára készült gotizáló tervét használta fel, de közvetlen kapcsolatot mutat az épület a vele majdnem azonos méretű londoni parlamenttel is.

Anélkül, hogy részletesebben kitérnék a 19. század angol—magyar művészeti kapcsolataira, a szót arra terelem, hogy keveredett ide, s hogyan magyarosodott el itt Anglia. A brit tradicionális modernség hatása időben először az iparművészetben mutatható ki, mégpedig az iparművészet és iparművészeti oktatás tervszerű kialakításában. Ez tekinthető ugyanis a tárgyi és környezetkultúra bázisának.

Az emigrációban született Pulszky Károly később, hivatalos vásárlásaival (művészettörténészként) elősegítette a magyar iparmúzeum megszületését a South Kensington Museum mintájára. Az 1872-ben alapított Iparművészeti Múzeum első, 1874-es kiállításának *Kalauz*a szerint Pulszky a magyar műipar fejlődését várta — angol mintára — a múzeumtól mint egyetemes szemléltető gyűjteménytől. Az 1880-ban alakult Iparművészeti Iskola osztályaiban azonban akkor csak díszítmények tervezésével foglalkoztak. Ezért Pulszky *Iparművészet és stíl* című cikkében, az 1885-ben indult Művészeti Ipar című folyóiratban a funkcionális, modern, a tervező művész és a kivitelező iparos együttműködésén alapuló iparművészet kialakulását sürgette, mondhatjuk, abban a később megfogalmazott értelemben, mely nem ismer külön funkciót és külön esztétikumot. Emellett Pulszky az iparművészet egyetemes stílusa elkötelezettjeként nyilatkozott. Ugyanakkor a folyóirat programadó írása a nemzeti ipar kibontakozását az iparművészet nemzeti jellege útján látta lehetségesnek. A nemzeti jelleg azonban a népi ornamentika szín- és formagazdagságának felhasználását jelentette, azaz applikációt. Az „angol stílus" ismeretében ez az ellentmondás a továbbiakban feloldódni látszik.

Magyarországon az első híradások az új angol művészetről 1892—1894 között jelentek meg Lyka Károly tanulmánysorozatában az Athenaeum című folyóiratban. Nyomában a kézműipar, az iparosok szemléletének modernizálását kezdte meg mintalapok kiadásával a kereskedelemügyi miniszter 1894-ben. Ugyanő finanszírozta az első, példát mutató beszerzéseket is: Angliában vásárolt, Chippendale és Sheraton modorában készült bútorokkal szándékozott mintát adni asztalosainknak. A Művészeti Ipar rendszeresen szemlézte a Studio-t, ami ipar és művészet Arts and Crafts típusú, újfajta kapcsolatának felismerését erősítette. 1895—1896-ban fogalmazták meg a kézműipar átalakításának célját művészi iparrá, mégpe-

dig az anyagot és technikát figyelembevevő, célszerű, még gépi sokszorosításra is alkalmas tervek készítésére ösztönözve.

1896-ban az addig a képzőművészeti iskola részét képező Iparművészeti Iskola önállósult, s csak ettől kezdve figyelhetjük meg a funkcionális szellemű képzés kialakulását. Lassan, de megalakultak az osztályok (1899-ben a lakberendező, 1907-ben a háziipari és szőnyegtervező, 1910-ben a textiltervező és nyomdai grafikai), létesültek tanműhelyek (asztalos 1905-ben, szőnyegszövő a gödöllői szövőiskola bekapcsolásával 1907-ben, nyomdászati 1910-ben, kerámia 1912-ben). Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter anyagilag támogatta ezt a folyamatot. Így kezdődhetett meg *Az iparművészet könyve* című nagyszabású, háromkötetes munka előkészítése (1902—1912, szerk.: Ráth György), s az Iparművészeti Múzeum is vállalkozhatott reprezentatív angol bemutatókra: 1898-ban a National Competition budapesti kiállítása az iparművészeti oktatás reformját célozta. A változtatás igényéről a látogatók száma tanúskodik: 18 nap alatt 37 737-en nézték meg a 15 szakma anyagát s a tanári bírálatokat is közzétevő kiállítást. 1900-ban Walter Crane addig legnagyobb kiállítása volt itt. A Magyar Iparművészet különszámot adott ki tiszteletére. A harmadik, nagy visszhangot kiváltó, az 1902-es brit iparművészeti kiállítás volt. Anyagát Radisics Jenő válogatta az azévi Glasgow-i kiállításon, illetve egy felkért bizottság a Studio londoni tárlatán. A kiállítás több darabja került a múzeum gyűjteményébe. E bemutató legnagyobb tanulsága az enteriőr egészére kiterjedő tervezés, valamint iparoscéh és tervezőművész harmonikus együttműködésének példáiban rejlett. A kiállítás napról napra tele volt tervezőkkel, építészekkel, iparosokkal, akik rajzolták, tanulmányozták az anyagot.

Innen egy lépés volt az egész mesterséges környezetre kiterjedő tervezés jelentőségének felfedezése. Így az „alkalmazott" művészet ágai közül 1906-tól az építészet kérdései kerültek előtérbe. Az egész házat egységben szemlélő tervezés megindulásában Magyarországon döntő szerepe lehetett H. Muthesius *Das Englische Haus* című könyvének, s a vele egyidőben a Művészetben megjelent részletes elemzésnek (1905). Fő jellemzői (a ház, enteriőr és kert egysége; a belső szerint alakuló külső; a helyi anyagok használata; a megrendelő igényeinek figyelembevétele) követelményként fogalmazódtak meg. Ilyen ház-központú szemlélettel rendezte anyagát *A magyar nép művészete* című könyvsorozatában Malonyay Dezső (1907-től), s ennek jegyében indult az építész Málnai Béla A Ház című folyóirata is (1908—1911). Az építésznövendékek számára kiírt pályázatok közül az 1907-es, műteremház tervezésére szólító hordozott hasonló gondolatokat. A díjazás s a tervek azt mutatják, hogy a mércét az angol építészet jelentette. Az Angliát járt Vigand Ede 1910-ben írta le *A ház* című cikkében angol elveket tükröző ars poeticáját, majd *A kert és virágai* címűben (1911) a magyar virágoskert hagyományait ápolva egészítette hármas egységgé az egymásrahatásokból szerveződő ház—enteriőr lényegi azonosságát.

Alighogy megindult a modern szellemű lakóháztervezés Magyarországon, a kertes házak szervezett telepítésének igénye is felmerült, mégpedig szociális lakásépítési programként és villanegyedekkel kapcsolatban. Mindkét irányt meghatározta E. Howard *Garden Cities of Tomorrow* című könyve (1902). A Bárczy István budapesti polgármester támogatásával 1906-ban induló szociális lakásépítési program hátterében a főváros lakosságának hirtelen felduzzadása állt (50 év alatt, 1900-ra 180 ezerről 730 ezerre emelkedett a lakosság száma). Az 1908-as törvénycikk értelmében 1912-ig többek között 19 lakótelep épült, zömükben a korábbi, városi bérház-típusú megoldás helyett — a faluról felvándorolt munkások számára — a népies modern stílusban, kertes házakkal, szolgáltató intézményekkel. Így Almási Balogh Lóránd gázgyári munkástelepe, s az építészetileg leggazdagabb: a kispesti tisztviselő-telep (1908—1914). Az ún. Wekerle-telepet Kós Károly, Zrumeczky Dezső és mások tervezték 2 templommal, 48 háztípus variálásával, melyek közt a Hampstead Garden épülettípusai is felismerhetők. A Hampsteadet magyarul ismertető cikk (Magyar Iparművészet 1911) is hozzájárulhatott a Kis-Svábhegy villanegyedének, egyéni igények alapján tervezett bírói és ügyészi kolóniájának kialakulásához (Árkay Aladár, 1910—1913). Mindenesetre a már a reformkorban Angliából átplántált „kert-ország" gondolat ekkor kezdett kibontakozni, s vált alapjává a meg nem valósult „Kert-magyarország" ideáljának.

Nézzük már most, elvi, oktatási és szociális lehetőségeken túl mit is jelentett tárgyakban az a sokat emlegetett tradicionális modernség és annak magyar változata! Az iparművészetben a századvégen, mint láttuk, a preraffaelitizmus hatása a képi igényű faliszőnyeg-tervezésben jelentkezett, de a francia szintétizmus közvetítésével. A tervezők (Rippl-Rónain kívül Horti Pál, Kriesch Aladár, Lakatos Artúr, Nagy Sándor, Vaszary János) és az ipar, háziipar e rövid életű összefonódásánál jelentősebb volt a bútorstílus hirtelen megújulása 1900 körül. Vigand Ede bútorainak egyenes formái, könnyedsége, finom veretei arra engednek következtetni, hogy a művészet demokratizálását lehetővé tevő Art Nouveau-s deszkastílus (plank style) meghódította tervezőinket. Vigand „angolos" enteriőrjei közül kiemelkedik a Szépművészeti Múzeum grafikai bemutató és olvasótermének berendezése (1907). Az Arts and Crafts mozgalom hagyományokra alapozott modernizmus-elve a deszkastílus nemzeti változatának igényét is elültette. Tekintettel Magyarország csekély ipari múltjára, a hagyományt a népi kézművesség tárgyaiban keresték tervezőink. A század első éveiben egyénileg és szervezetten is megindult a népművészet tanulmányozása. Az ornamentika helyett a modern bútorstílus gyökereit keresték és találták meg az ácsolt, konstruktív szerkezetű parasztbútorokban. E „felfedező" mozgalom kapcsán 1902-től a brit és a népművészeti hatás egybefonódását figyelhetjük meg Vigand, Kriesch, Nagy Sándor, Moiret Ödön enteriőrjeiben. Ezzel a népies modern

stílus született meg iparművészetünkben. Említett képviselői az 1902-től szerveződő gödöllői művésztelep tagjai voltak hosszabb-rövidebb ideig.

A művésztelep életvitelében, munkamódszerében, szakképző tevékenységében az angol Guild of Handicraftra, Ashbee szocialisztikus közösségére, oktató gyakorlatára ismerhetünk. Különösen a szövőiskola létrejöttétől, 1904-től. Ugyanakkor W. Crane-nek, e kései preraffaelitának köszönhették dekoratív mintáikban a felszabadultabb stilizálás megjelenését. Később az Angliából hazatérve is angol hagyományokat ápoló könyvtervező, Falus Elek szervezett szőnyegszövéssel induló művésztelepet Kecskeméten. Falusnak jelentősebb azonban könyvművészete. A Nyugat könyveit tipografálta és kötötte. Munkáival a morrisi eredetű, de népies, dekoratív stílusú, papírkötéses „demokratikus könyvtípus" meghonosítója lett. Másképpen kötődött össze a könyvművészet még preraffaelita szellemű megújításával Vigand és a fiatal építész, Kós Károly neve. Középkorias, vagy saját kézírással, nádtollal készültek könyveik. Kós az *Atila királról ének* című balladájába (1909) Mackintoshék Glasgow-i stílusára emlékeztető illusztrációkat fűzött.

Iparművészetünket a preraffaeliták középkorkultusza alig érintette meg. Számára a hagyományt s a stílus forrását a népművészet jelentette, amint az Arts and Crafts mozgalom építészetének az angol vidéki építészet. De építészetünkben sokkal kalandosabb út vezetett az organikus modernség kialakulásához. Az azóta is félreértett, vagy többféleképpen értelmezett organikus szó jelentése mutatja, hogy egyként lehet hagyományra épülő és természeti képződményekre utaló. Mindkét esetben azonban Lechner Ödön életműve a példa.

Lechner nyugat-európai útjai során tanulmányozta az egyetemes építészeti stílusok nemzeti variációit, hogy módszert tanuljon tőlük. 1879-es, illetve 1889-es angliai utazása nyomán alkalmazta az angol cottage-ok elemeit is (Leovits palota, Szabadka, 1893), de a nemzeti stílusra megoldást az angol gyarmati építészetben talált. Az angolok a bennszülött stílushoz igazodva létrehoztak egy új stílust, amely példa lehetett a korabeli kutatások szerint perzsa, szaszszanida rokonságot tartó magyar ornamentika és az egyetemes építészeti formák ötvözéséből konstruálandó nemzeti építészeti stílushoz. Lechner a South Kensington Museumban Zsolnay Vilmossal tanulmányozta a keleti kerámiákat is. Az Iparművészeti Múzeumon (1891—1896) alkalmazott gazdag kerámiadísz színpompás, virágos ornamentika és bizarr, „indus" formaegyüttes is a középrizalit előcsarnokában. A nagy kiállítócsarnok „az indiai mogulpaloták udvarát" s az azokat felelevenítő angol—indiai stílust idézi. Ez a forma- és ornamentumtár (a keletinek tekintett népi ornamentika felhasználása) és az európai építészet történetében kialakult funkcionális alaprajzok Lechner terveiben a historizmus nemzeti változatát teremtették meg.

Építészeti stílusfordulatunk forrásai mégis az angol cottage-ok s a cottage-építészetet megújító modern angol építészek lettek. Már az 1850-es években megjelent ez az épülettípus kastély- és majorsági épületeinken. A századelőn azonban a polgári, elsősorban értelmiségi réteg ház-ideáljává vált. E változás szinte párhuzamosan zajlott az anglofilia társadalmi átrétegződésével az arisztokráciától a polgárosuló nemességen át az értelmiségig.

A ház-központú tervezés megjelenésével egy erőteljes, a paraszti építészetre (s az angol tradicionizmusra támaszkodó) modern irány bontakozott ki Magyarországon. Ezt a korszakot az angol (a modern) és a magyar (paraszti) stílus ötvözése virágkorának nevezhetjük (1905-től az I. világháborúig). A fordulatot Lajta Béla Malonyainak tervezett villája jelenti. Lajta angliai útja után, Lechnertől elszakadva a modern, funkcionális, egyúttal hagyományőrző angol építészet meghonosítójává vált. Webb, N. Shaw, B. Scott, Ashbee, Voysey épületeinek sajátosságait vegyíti a falusi építészeti hagyományokkal. (Művezetője is volt Scottnak egy, a Kárpátokban épített vadászkastélyánál.) Így jellemzik épületeit az aszimetrikus tömeg, az oromzatok, esetenként vörös téglafal, magas tető kontytetővel, tetőablakokkal, s a hazai hagyományt továbbéltető fűrészelt fa elemek.

A később Fiatalok néven ismert építészek már jobban igazodtak a helyi paraszti tradícióhoz. Kós Károly *Régi Kalotaszeg* című könyvében (1911) írta le ennek hasonlóságait és különbségeit az angol háztípustól. Azonosnak látja a „hall" központi elhelyezését, a famennyezetet és a faszerkezetből adódó konstruktivitást, a magas tetőket, míg a belső terek nyitott fedélszéke helyett a sík, gerendás mennyezetet, a kandalló helyett a kemencét, s a beépítetlen padlásteret ajánlja a magyar tradicionalisták figyelmébe. Ezek a sajátosságok nem ellenkeztek a modernizmus lényegével, így ennek népiesebb változatát méltán üdvözölték a Magyar Iparművészet című folyóiratban (1908). (Kós első épületeiben, mint a zebegényi katolikus templomban és az óbudai református parókiában még nem tett különbséget angol és népi tradíció között.)

Mikor a Fiatalok feltűntek terveikkel, Vigand Ede is közzétette ideálterv-sorozatát *Az én falum* címmel (1907). Ekkortól épült erdélyi és magyarországi lakóházai azonban egyértelműen az angol modernizmus hívének mutatják (öccse háza Mátyásföldön, 1908, Schmidt-ház Marosvásárhelyen, Tordai Földművesiskola Internátusa, 1910). Ház-ideálját ötletesen ültette át középületbe is. A Székelyföldi Ipar- és Kereskedelmi Kamara (1910) többszörösen megtört alaprajza, tetőtérbe nyúló faszerkezetes központi terme angol sajátosság, de a mellékterek központ köré csoportosítása úgy, hogy kiküszöbölje a hivatali épületek folyosórendszerét, egyedülálló. Nem véletlen, hogy A. S. Levetus cikket írt Vigandról a Der Architektben (1911), B. Scottéhoz hasonlítva szerepét a nemzeti építészetben. Valóban Scottéval rokon legfontosabb építészeti újítása: az „open plan" a térszervezésben.

Az ez idő tájt induló Fiatalok közül Györgyi Dénes enteriőrjei, Zrumeczky Dezső budapesti iskolája, Mende Valér gyöngyösi bankja, a Jánszky és Szivessy építészpáros kecskeméti műtermes villái, műterembérháza és kaszinója az angol modernizmus tiszta példái. Természetesen másoknál is, ha nem is ilyen következetesen, de felbukkant az angol építészet és enteriőr hatása a 10-es években. Így Haász és Málnai bérházain, Vágó József, valamint Bálint és Jámbor elegáns belső berendezésein. A kertben álló önálló házak mellett azonban sajnálatosan kevés példa akad építészetünkben a városi, utcafrontos sorbeépítés angolos megoldásaira.

Példáink azt mutatják, hogy a nálunk néha azért óvatosan premodernnek nevezett irány: tehát a funkció és esztétikum összeolvadása, az anyagszerűséget és szerkezetet preferáló, konstruktív szellemű és demokratizálható (gépiesíthető és standardizálható), ugyanakkor a megfelelő hagyományt kiválasztó és arra épülő modern stílus — kormányzati segédlettel — létezett Magyarországon, s egyszerre volt magyar és egyetemes. A századelő legkiválóbb kritikusai és elméletírói (Fülep Lajos, Jászi Oszkár, Varjas Sándor) a modern és a népi találkozásából született stílust nem tartották a jövő útjának. Mégis ez volt az, ami miatt — a brit közönség szemében — egykor „Nyugat legkeletibb országa" lehettünk.

A brit—magyar művészeti kapcsolatokkal foglalkozó irodalom:

Brit iparművészet az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Katalógus, 1988.
Gál István: *Ruskin a magyar népművészetről*. Filológiai Közlöny, 1963.
Gál István: *Magyar—angol kapcsolatok az építőművészetben*. Magyar Építőművészet, 1963.
Gál István: *Walter Crane in Hungary*. The New Hungarian Quarterly, 1965. 9.
Gál István: *Walter Crane és a magyar irodalom*. Nagyvilág, 1965.
Gál István: *Crane Walter kalotaszegi rajzai*. Ethnographia, 1967.
Gál István: *Rosti Magdolna, a Nyugat rejtélyes angol szakértője*. Irodalomtörténet, 1976.
Gonda Zsuzsa: *C. R. Ashbee és magyar barátai*. Művészettörténeti Értesítő, 1988/1—2.
Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztizs*. Bp., 1986.
Koós Judith: *W. Crane and Hungary*. Ars Decorativa, 1973.
Mikó Imre: *W. Crane Kolozsvárt*. Utunk, 1966. 3.
Sármány-Parson, Ilona: *The Influence of the British Arts and Crafts Movement in Budapest and Vienna*. Acta Historiae Artium 1987—88. 1—2.

КИСЕЛЕВА, НОННА *(Йошкар-Ола)*

Радикальная партия в годы первой мировой войны

В Венгрии радикализм как течение образовался в начале XX века, испытав на себе европейское влияние. Радикалы объединили вокруг себя буржуазные элементы, прогрессивную интеллигенцию, рабочих и крестьян. До 1914 года шел процесс консолидации сил радикалов, действовавших через различные общества.

В годы первой мировой войны радикалы были уже организованы в партию. Большое внимание в этот период ими уделялось образованию, аграрному и национальному вопросам. В годы первой мировой войны борьба за демократизацию строя переплеталась с борьбой за мир.

Радикалы продолжали издавать теоретический журнал «Хусадик сазад», значение которого в годы войны возросло. Журнал возглавлял лидер радикалов Оскар Яси. Как специалист по истории государства и права, Яси много внимания уделял проблемам дуалистического государства и разработке программы культурно-национальной автономии. Яси является автором многих исследований. Это крупный политический и государственный деятель.

Общность буржуазно-демократических задач сближала радикалов с левыми буржуазными партиями и социал-демократами.

Венгерские историки проявляли достаточный интерес к проблеме радикалов. Академик Дюла Мереи в книге «Буржуазный радикализм в Венгрии. 1900—1919» раскрывает взгляды радикалов на экономику и общество и оценивает радикализм как буржуазное течение[1]. Дердь Фукас в труде «К истории венгерского буржуазного радикализма. 1900—1918» останавливается в основном на философии радикалов, отмечая ее эклектический характер[2].

Серьезные споры вызвали взгляды О. Яси по национальному вопросу, которым дается неоднозначная оценка — от националистической до следующей сразу за марксизмом[3]. Пал Шандор в «Истории венгерской философии» относит Яси к первому поколению венгерских социологов[4].

Мною были изучены материалы журнала «Хусадик сазад», отчасти газеты «Вилаг», теоретические работы О. Яси («Будущее монархии. Крах дуализма и Дунайские объединенные государства», «Крушение Габсбургской монархии» и др.), сборник «На грани прошлого и настоящего», «Публицистика. Избранное», мемуары

«Хождение по мукам, венгерское возрождение (Значение и уроки двух революций)», переписка[5].

Наша задача сводится к рассмотрению деятельности партии радикалов, анализу статей «Хусадик сазад» и теоретических работ О. Яси в годы первой мировой войны.

Партия радикалов образовалась накануне первой мировой войны 6 июня 1914 года. Партия не была представлена в парламенте и находилась в оппозиции правительству. Партия приняла программу. Развитие общих свобод и прав отдельных личностей, в том числе избирательного права для женщин, представительства национальних меньшинств в парламенте. Оживление экономической жизни в сельском хозяйстве и промышленности путем развития мелких и средних хозяйств и предприятий. Предлагалось провести коренную аграрную реформу за счет экспроприации крупных латифундий и наделить крестьян землей. Партия выступала за независимость Венгрии от Австрии, но за сохранение венгерского многонационального государства с предоставлением автономии Хорватии, Славонии, Далмации и отказывалась от авантюристической империалистической милитаристской политики[6].

Функции Социологического общества и Свободной школы, на которые опирались радикалы, в годы войны сократились[7]. Партия радикалов смогла оживить деятельность только в 1917 году[8].

В 1918 году радикальная партия обновила программу. Сама программа претерпела небольшие изменения, больше внимания уделялось расширению массовой базы. Если в первой программе говорилось об «организации буржуазии», то спустя 4 года выдвигалась задача сплочения «трудящихся среднего класса» и его связи с «земледельческим и рабочим классом»[9]. Яси обращал внимание на то, какой смысл они вкладывали в понятие «polgár» — не буржуазный, а гражданский[10].

С тактической точки зрения радикалы пошли на союз с левой либеральной буржуазной партией Михая Каройи и социал-демократами и вошли в Блок борьбы за избирательное право, выдвинув национальные требования[11]. Вторично радикалы пошли на союз с этими партиями осенью 1918 года[12].

Вместе с Каройи Яси участвовал в конгрессах в Берне и в Будапеште и вел переговоры с представителями невенгерских национальностей в 1918 году[13].

Радикалы пользовались влиянием среди студенческой молодежи («Кружок Галилея»).

К революции радикалы относились сдержанно, выступали за эволюционный путь развития в духе идей английского философа

Спенсера, но вошли в состав буржуазного правительства М. Каройи после победы буржуазно-демократической революции[14].

Центром сосредоточения прогрессивных сил в годы первой мировой войны стал теоретический журнал радикалов «Хусадик сазад». Сам Яси в качестве военного журналиста неоднократно выезжал на фронт. Журнал предоставлял возможность печатать в нем статьи социалистам. Редакция неоднократно проводила дискуссии по актуальным проблемам.

Можно выделить круг вопросов, которые рассматривались на страницах журнала на протяжении всей войны. В 1914—1915 годах — причины войны, социально-экономическое положение, таможенный союз. Причины войны радикалы видели в обострении межимпериалистических противоречий, в том числе на Балканах. Они критиковали правительство за несвоевременную организацию военного производства, рост безработицы, дороговизну[15]. Критика социально-экономической политики правительства сближала радикалов с парламентской оппозицией уже на раннем этапе их деятельности.

В связи с распространением в Венгрии идей германского философа Фридриха Наумана о создании после окончания войны среднеевропейского объединения под эгидой Германии была проведена дискуссия о целесообразности таможенного союза, которая выявила его сторонников и противников. Яси и экономист А. Даниел выступали за таможенный союз, в рамках которого предлагали развивать сельскохозяйственную продукцию для Венгрии. Лишь в 1917 году Яси понял, что Срединная Европа — это агрессивное, милитаристское образование[16]. Противник союза экономист Йожеф Ваго — секретарь Торговой и Промышленной Палаты — мотивировал свою позицию достаточным сельскохозяйственным потенциалом Венгрии для снабжения своей продукцией Австрии. Противники союза опасались также наплыва австрийских и германских товаров на венгерский рынок[17].

В 1917 году в центре внимания журнала оказались два вопроса: аграрный и русская революция. В 1917 году была проведена дискуссия по аграрному вопросу. Критиковалась отсталость Венгрии в сравнении с соседними державами и выдвигалась программа экспроприации крупных земельных владений в интересах мелких и средних крестьян[18].

В статье социалиста Э. Сабо «Русская революция и мир» приветствовалось свержение царизма в России. Подписание мира ставилось в зависимость от русской революции и перспектив ее развития: возможности рабочими и крестьянством захватить власть в свои руки[19]. В перепечатанных статьях из женевской газеты Ленин

изображался как сторонник насилия и гражданской войны пролетариата в борьбе за социализм[20].

В 1918 году в центре внимания журнала оказались три вопроса: реформа избирательного права, мирные предложения и национальный.

Радикалы приветствовали реформу избирательного права 19 июля 1918 года. Называли реформу фальсификацией за то, что она не носила всеобщего характера, но в целом связывали с ней надежды на обновление парламента[21].

В вопросе о мире радикалы ознакомили читателей с тремя точками зрения: ленинской, пацифистской программой американского президента В. Вильсона и возможностью аннексионистского мира, который мог бы привести к новой европейской войне. Радикалы сами стояли на пацифистской позиции[22].

Яси захватил лидерство в разработке национальной программы. На его платформу культурно-национальной автономии встали партия Каройи и к ней было близко руководство социал-демократической партии.

Еще в 1912 году Яси написал работу «Образование национальных государств и национальный вопрос». Посетив невенгерские окраины, он признал ассимиляторскую политику венгров. Он ставил вопрос о наделении невенгерских национальностей политическими правами, о праве народов говорить на своем языке и ввел такой термин как политика «индустриализма», под которым понимал развитие капитализма в сельском хозяйстве и промышленности[23].

Особенно много статей по национальному вопросу было написано в «Хусадик сазад» в 1918 году. В статье Р. Б. «У нас нет ничего общего с Австрией» поддерживалась идея независимости Венгрии[24].

Яси разработал концепцию создания послевоенной Европы. Среди радикалов утвердилась точка зрения, что национальный вопрос является одной из причин войны и будет одним из главных при подписании мира. Приходилось считаться с возможностями изменения границ после войны[25].

В июле—августе 1918 года им были написаны статьи «Южнославянский кризис», «Немцы и мы», в сентрябре «Национальный вопрос с точки зрения общественного развития». Яси считался с тенденцией к созданию независимых государств: южнославянского, чешского, развалом Австро—Венгрии. Его интересовала судьба Дунайского бассейна и Балкан. В решении национального вопроса он выделял три момента. 1) И дея демократического независимого развития на основе права народов на самоопределение (образование государств). 2) Свободное демократическое развитие и гарантия

прав национальных меньшинств (автономия) внутри государств. Например, предоставлением прав невенгерским национальностям он стремился их удержать в составе Венгрии. 3) В случае развала Австро—Венгрии он выдвинул идею кооперации народов. Яси исходил из того, что малые народы не могут существовать самостоятельно[26].

Идея кооперации народов на протяжении войны претерпела ряд изменений: 1) накануне войны и в начале Яси вынашивал неопределенную идею создания Европейских Соединенных (Союзных) государств; 2) в 1915—1916 годах, когда извне был навязан план Срединной Европы, историческая концепция региона подверглась «насильственному» пересмотру; 3) в 1918 году пересмотр исторической концепции региона в сторону конфедерации произошел под влиянием «практических» событий[27].

В 1918 году Яси считал, что вместо уничтоженного дуализма нужно создать союз народов. Кооперацию или союз малых народов он рассматривал как средство портивостояния «русскому или немецкому молохам». В сентябре в статье «Национальный вопрос с точки зрения общественного развития» он конкретизировал понятие кооперации «по образцу США или Швейцарии», последней он отдавал предпочтение из-за ее большего демократизма[28]. В октябре 1918 года в монографии «Будушее монархии. Крах дуализма и Дунайские Объединенные государства» — он вернулся к плану Кошута Дунайской конфедерации «на основе полного таможенного единства, общей обороны и общей внешней политики 5-ти государств» — Австрия, Венгрия без Хорватии, страны чешской короны, Польша, Иллирия под руководством Хорватии[29].

Как специалист по истории государства и права, Яси проявлял большой интерес к проблеме австро—венгерского дуалистического государства. В 1927 году по заданию чикагского университета он подготовил рукопись книги «Крушение Австро—Венгерской монархии». Свой интерес к этой теме Яси объяснял тем, что он прожил здесь четверть века и что на европейском континенте Австро—Венгрия была самым крупным государством[30].

Находя структуру Австро—Венгерской монархии несовершенной с самого подписания Соглашения 1867 года, он отмечал силы, которые подтачивали и разрушали ее и прежде всего нерешенность национального вопроса. Второй вопрос в связи с Венгрией, который интересовал его — это вопрос об ответственности за войну. Он критиковал и габсбургский абсолютизм. Яси сравнивал Россию, Пруссию, Габсбургскую монархию, которые, по его мнению, объединяли такие черты как «военное, абсолютистское, образцовое государство». Он называет эти государства «национальными госу-

дарственными эмбрионами». Самыми демократическими государствами в Европе для него являются Франция и Англия[31].

В дальнейшем, находясь в эмиграции, Яси осуждал как диктатуру большевиков, так и террор хортистов[32].

СНОСКИ

1 Mérei G.: *Polgári radikalizmus Magyarországon.* Bp., 1947., Idem: *Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg monarchia.* 1840—1918. Bp., 1965. 152. l.
2 Fukász G., *A magyar polgári radikalizmus története.* 1900—1918. Bp., 1960.
3 *Magyarország története.* 1890—1918. Bp., 1983. 7. k., I. r., 727. l.
4 Sándor P., *A magyar filozófia története.* 1900—1945. Bp., 1973. 2. k.
5 Huszadik Század, Bp., 1914—1918., Világ (**в сборниках**). Jászi O.: *A nemzeti államok alakulása, a nemzetiségi kérdés.* Bp., 1986., Idem: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok.* Bp., 1918,. Idem. *A Habsburg-monarchia felbomlása* Bp., 1982. Idem.: *Publicisztikája.* Válogatás. Bp., 1982., Idem: *Magyar kálvária, magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* Bp., 1989., Idem: Jászi Oszkár: *Válogatott levelei.* Bp., 1991., Idem: *Duna-völgyi barátságok és viták.* Bp., 1991.
6 **Текст программы смотреть в книге** Mérei G.: *A magyar polgári pártok programjai.* 1867—1918. Bp., 1971. 311. l. Huszadik Század, 1914. N. 7—9, 167. l., Jászi O.: *Csinálják már az új háborút Publicisztikája...* 242—254. l.
7 *Jelentés a TT 1914—1915 évi működéséről.* Huszadik Század, 1915. N. 7. 74. l.
8 Népszava, 15. VII. 1917.
9 **Текст программы см. в книге** Mérei G.: *A magyar polgári...* 319. l.
10 Jászi O.: *Széljegyzetek Garami Ernő emlékirataihoz.* Publicisztikája... 345—347. l.
11 Népszava, 15, 21, 26. VI. 1917.: Pesti Hírlap, 7, 10, 21, 26. VI. 1917., *Károlyi M. Levelezése... I.,* 211, 214—215. l. Jászi O.: *A nemzeti államok kialakulása...,* 458, 463, 520, 529. Bp., 1986. 277—279. l.
12 Károlyi M.: *Egy...* 299. l.
13 Ibid., 233. l.
14 Jászi O.: *Publicisztikája.* 281—301. l.
15 Lukács K.: *A háború és Magyarország demokratikus fejlődése.* Huszadik Század 1916. N. 4. 294. l., Jászi O.: *Kossuth Ferenc.* Huszadik Század, 1914. N. 6. 795. l., Szabó E.: *A háború és gazdasági élet.* Huszadik Század, 1914. N. 10. 177, 179—180., Varga J.: *Az ipari termelés a háború alatt.* Ibid., 185—187. l.
16 Jászi O.: *A közép-európai gazdasági közeledés és a magyarság jövője.* Huszadik Század, 1915. N. 8. 130—131. l., Idem.: *Imperializmus és pacifizmus.* Huszadik Század, 1915. N. 10. 246, 256. l., Daniel Arnold:. *A közép-európai vámunió és a magyar közgazdaság.* Huszadik Század 1915. N. 10. 40, 42. l.
17 Vágó J.: *Vámunió és többtermelés.* Huszadik Század, 1915. N. 9. 172. l. N. 10. 393—394. l., Vámos J.: *A vámszövetség a fogyasztók szempontjából.* Huszadik Század, 1916. N. 2. 101, 111, 114. l.
18 Iván M.: *Polgári demokrácia és zsidóság.* Huszadik Század, 1917. N. 1. 58. l., György I.: *Kivándorlás és földreform.* Huszadik Század, 1917. N. 2. 173. l., Varga J.: *Magyar háborús adópolitika.* **Рецензия на книгу** Szende Pál. Bp., 1917. Huszadik Század, 1917. N. 4. 377. l. *A Társadalomtudományi Társaság agrárvitája.* Huszadik Század,

1917. N. 5. 476—478. l., Szabó E.: *Gazdasági szervezet és a háború.* Huszadik Század, 1915. N. 1. 37. l.

19 Szabó E.: *Az orosz forradalom és a béke.* Huszadik Század, 1917. N. 5. 450—452. l.

20 Gorelik Sch.: *Lenin.* Huszadik Század, 1918. N. 1. 44—45. l.

21 Zigány Z.: *A választójogi törvény javaslat.* Huszadik Század, 1918. N. 1. 23, 26. l., R. B.: *A választójog legújabb meghamisítása.* Huszadik Század, 1918. N. 1—2. 64. l.

22 Gorelik Sch.: *Lenin.* Huszadik Század, 1918. N. 1. 44—45. l., *A bolseviki programm.* Huszadik Század, 1918. N. 3. 171. l., B. R.: *Wilson békejavaslata.* Huszadik Század, 1918. N. 2. 104. l., Biró L.: *Wilson öt új pontjai.* Huszadik Század, 1918. N. 4. 204. l. Népszava, 8, 13, 17. IX. 1918. 22. X. 1918.

23 Jászi O.: *A nemzeti államok kialakulása...* Bp., 1912. 458, 463, 520, 529. l.

24 B. R:. *Ausztriához nincs semmi közünk.* Huszadik Század. 1918. N. 3. 138.

25 Lukács K.: *A lausannei nemzetiségi kongresszus.* Huszadik Század, 1918. N. 2. 102—104. l. Jászi O.: *Délszláv krízis.* Huszadik Század, 1918. N. 1—2. 48—50. l., Idem: *A németek és mi.* Huszadik század, 1918. N. 1—2. 56. l.

26 Jászi O.: *Délszláv krízis.* Huszadik Század,. 1918. N. 1—2. 49—52. l. Idem: *A németek és mi.* Huszadik Század, 1918. N. 1—2. 56—57. l., Idem: *Nemzetiségi kérdés a társadalmi fejlődés szempontjából.* Huszadik Század, 1918. N. 3. 110—111. l., Без автора. *A cseh függetlenségi nyilatkozat.* Huszadik Század, 1918. N. 2. 107—108. l.

27 Jászi O.: *Anti-oorlo raad.* Múlt és jövő határán. Bp., 1918. 39. l. Idem: *Közép-Európa és a demokratikus fejlődés.*, Idem: *Közép-Európa és Nyugat-Európa.* Múlt és jövő határán... 143, 147, 233—234, 236. l. Idem: *A Monarchia jövője...*, 6, 17, 20, 43, 44. l.

28 Idem.: *Délszláv krízis.* Huszadik Század, 1918. N. 1—2. 51. l. Idem: *A Monarchia jövője...*, 43—44, 77. l. Idem: *Nemzetiségi kérdés a társadalmi fejlődés szempontjából.* Huszadik Század, 1918. N. 3. 110—111. l.

29 Idem: *A Monarchia jövője...*, 44, 46. l.

30 Idem: *A Habsburg-monarchia felbomlása...*, 62. l.

31 Ibid., 61, 71—75, 215. l.

32 Idem: *A magyar kálvária...* 179—180. l.

KOMÁROMI SÁNDOR *(Budapest)*

Vezérek és költők

Stefan George hatása Szabó Lőrinc és a kortársak pályájára

A 20. század magyar irodalmában talán nem fordul elő még egy olyan karakterisztikus európai hatás, mint a 20—30-as években Stefan George német költőé és a George-köré. Ennek filológiai, irodalomtörténeti felmérésével a német irodalomban, és egyes vonatkozásokban a magyarban is, egyként irodalomtörténeti pört eredményező kérdések tabuvá válása után, messzemenően adósak vagyunk.

A recepció állomásai

A német irodalomban kb. a század kezdetétől ható George (1868—1933) korai eszteticista-szimbolista produkcióját a Nyugat már induló évfolyamában (1908) méltatja — a fiatal Lukács György tollából (*A lélek és formák* egy fejezete) — és a korai korszak néhány verse is feltűnik Kosztolányi *Modern költők*jében (1914). A recepció egyelőre érintőleges jellegű. Lukácsnál a „modern intellektus" impassibilité-képe áll előtérben. Ezzel szemben 1920-tól kezdve, a Nyugat új nemzedékének körében, a fiatalok szinte túlcsorduló lelkesedése, már a teljesebb pályakép birtokában és naprakész ismeretekkel, valóságos George-kultuszt indít el, amelynek utóhulláma a 30-as évekig elhat. A Nyugat 1921-ben Turóczi-Trostler József (a George-tanítvány Gundolf 1920-as könyvéből kiinduló) tanulmányával és Szabó Lőrinc fordításában *A háború* (*Krieg*) című 132 soros költeménnyel teszi le a voksot. Szabó Lőrinc a Benedek Marcell szerkesztette *Irodalmi miniatűrök* 2. sorozatában 1923-ban teszi közzé első George-esszéjét (ez azóta sem jelent meg újra). A pécsi Symposion 1926-ban közli Szerb Antal 1923-ban írt esszéjét. 1927-ben a Goethe-díjas Georgét köszöntik, a többi között Kállay Miklós a Budapesti Szemlében, Gaál Gábor a Keleti Újságban. Az érdeklődés és a hivatkozás folytatódik később Fejtő Ferencen, Németh Lászlón át Hamvas Béláig, és gyarapszik a fordítási választék egészen a *Márvány és babér*, Cs. Szabó László szerkesztette antológiájával (1947) bezárólag.

George — a költő

A kezdetben esztéta exkluzivitásával kihívó lírikus a Lukácsnál középpontba állított *A lélek évét* (Das Jahr der Seele, 1897) és a Kosztolányi fordította *Az élet szőnyegét* (Der Teppich des Lebens, 1899) követően az 1910-

es évek végéig megalkotta két centrális művét is, melyek messze eltávolodnak az autonóm költő apolitikus magatartásától. *A hetedik gyűrű* (Der siebente Ring, 1907) és *A szövetség csillaga* (Der Stern des Bundes, 1914) a pusztulásra ítélt jelen helyére lépő „szellemi" újbirodalomról prófétál. Egyszerre harcias és békés az utópia: véres apokalipszist ígér a jelennek, míg a jövő ígérete egy hipnotikusan felfokozott, az archaikus őserő, az antik görög szépség és a lovagi eszme elemeiből vegyített emberiségképnek szól, belevéve a „német szellem" idealista alkotó gigászainak (Goethe, Hölderlin stb.) eszmehagyományát. A „szent tan" bevallottan a nietzschei Übermensch-gondolat és a Zarathustra-egzaltáció párhuzamos hatása alatt áll, egyben felszívja a századelő Németországában szétterjedő titkos lélek- és természetfilozófiák megannyi mítoszkellékét és misztikáját.

A legeklektikusabb adalékokat voltaképp a költő köré szerveződő „kör" résztvevői (Klage, Schuller, Wolters és mások) hozzák magukkal, így a „tan" ebből a szempontból közös alkotás is; a műben is a néhány ember „szövetsége" és a tanítványcsapat testesíti meg a várt világfordulat előőrsét. A költői elem dominanciáját a Mester akképpen őrzi meg, hogy műve a „kinyilatkoztatást" és az ezen át történő „beavatást" helyezi a középpontba; maga lesz a misztérium papja. És ezzel a prófécia két oldalról szemlélhető; kívülről — a hirdetett eszmék és azok objektivációja felől, illetve George a költő oldalán, belülről — a költői önmegvalósítás függvényében.

George világnézeti-forradalmár külszínű relevációjának költői lényege: a tényleg görögös harmóniával, a szuverén erő ősjegyeivel, egyszersmind az emelkedett szellem kötelezvényeivel álmodott embereszmény kivetítése. A prófétiát *A hetedik gyűrű*ben megidézett „isten-ember" fénye sugározza be. A költői szuggesztió rendkívüli egyénítettsége képes arra, hogy az eszmeszövevény eklektikája és zavarossága a bonyolult szerkezetben, a több lírai síkon szerkesztett, sokarcú szöveg forróságában és nyelvteremtő eredetiségében szinte mellékessé váljék, eltűnjék. De meg kell említeni még egy mozzanatot: a pálya kezdetétől jelen van az autonóm költői feladat végső kiteljesíthetetlenségének szúró érzése; az embermegváltás ambíciójára átváltott énkiteljesítés kinyilatkoztatás-misztériuma mögött is ott sötétlik az elérhetetlenség titkos fájdalma, s ez keményíti, kristályosítja igazán a líra szövetét, egyszersmind ennek lefojtottsága tör ki a külső világra szórt harcias dühökben. Az 1928-as (utolsó) könyv — *Az Új Birodalom* — kevéssé számontartott versei (közöttük: *A háború*) egyébként hölderlinien elkomoruló rezignációt mutatnak.

Amennyire lehetetlen George alakját és művét tisztán irodalmi, esztétikai kategóriákkal leírni, annyira frappáns, pontos és hiteles Szabó Lőrinc jellemzése második, a költő halálára írt George-esszéjében: „Egy nagy katona, egy nagy pap, egy germán diktátor, Apolló és Baldur fia, halt meg . . . Locarnóban . . . Harctere, temploma és országa a lélek volt, magának

és korának a lelke. Támadta ennek a bukott angyalnak a materializmusát, demokratizmusát és relativizmusát és istenítette benne azt az erőt, amely a hősiességben, méltóságban, önfeláldozásban és a művészetben fel tudja építeni a földön a szeretet és a szépség megváltó túlvilágait. . . Nem mai, nem „modern" ember volt. . . Az örököt kivonatolta a mából, a német középkorból, a görögségből: azt az örök, egész embert, aki . . . az elmúlt félszázadban érezte magához legméltatlanabbnak a környezetet, . . . a mindent nivelláló, szemfényvesztő, civilizált barbárságot, amelyben nyoma sincs az igazi barbárok naiv teremtő erejének. . .[1]

George — a példa

A „civilizált barbárság" vádja a német költő eredeti társadalomélményében a vilmosi német hatalomépítő modernizáció sötét provincializmusának szólt, amelyből nem látszott, tényleg nem is volt civilpolitikai kiút, hanem a világháborús káosz felé haladt. (Nota bene: a háborúval George prófféciájának egyik fele valósággá lett.) Egy időmezsgyével odébb: a magyar háborús összeomlást követő káosz épp ily kilátástalan, s így törvényszerű, hogy az avangárd lázadásból is lassan lehiggadó, részben külföldre széledő irodalom honi új nemzedéke kapva kap egy tág lélegzetű, markáns rendszeralkotó idegen nagyság mintáján, akit Ady és Babits — a magyar modernitás két szélső karakterű, a lázadást, illetve a szublimálást megtestesítő óriása — közötti szintézisnek érezhet. Szabó Lőrinc számára George „a német Babits",[2] Németh Lászlónál (1935-ben) a „hős és a szörnyeteg" szembeállításával George a kelet-európai feltételek között nyersessé lett Ady formáltabb világú német megfelelője.[3]

Magyarjaink feltétlen lelkesedéssel üdvözlik az egyetemes azonosság, a monumentális teljesség rend-értékét George műveiben. Szabó Lőrinc „a georgei művészet emberfölötti egységét és határtalanig épített kompozícióját" emeli ki.[4] Szerb Antal számára „George a Rend költője (. . .) a kozmikus rendé. Nagy versei azt az alapvető élményt fejezik ki, hogy mindennek megvan az öröktől fogva kiszabott helye a dolgok és értékek hierarchiájában".[5] Gaál Gábor értelmező kommentárja pedig így utal a magára maradó szellemi igény önteremtő kristályosodására is a terhelt világban: „. . . George (. . .) a költőnek egy új típusát (. . .) iktatta be a legjobbak lelkébe: a látnokét és vezetőét, aki (. . .) legyőzte a kor összes ellentmondásait és meghasonlásait, s egy egyezményeket és társadalmi és kulturális tagozottságokat nem ismerő abszolút értékű világképet teremtett (. . .) A kötetek fokozódó teljességben átölelik mindazokat a lelki és szellemi kultúrszférákat, melyekben a modern emberi tudat és szépség legigazibb igézetei közt hontalanság nélkül megállhat".[6] És, mégegyszer Szerb Antal, megnevezi a fiatal magyar irodalom George-revelációjának célzatos lényegét: „. . .a háború utáni *szellemi újjáépítés* munkájának George egyik nevezetes tényezője".[7]

A kitárulkozó odafordulás Georgénak egészében, a jelenség teljességében szól. Később ez átadja helyét a jelenség egy-egy rétege — mindenkor saját, egyedi célzatú — kiemelésének. A kérdés, hogy a „rend" georgei *utópiája* ilyen vagy olyan részvonatkozásban mennyire használható tényező a magyar irodalmi útkeresés során, e változatok szintjén dőlhet el. Az első fogadtatás, később korrekcióra késztetve a megszólalókat, mindenesetre olyan patetikus túlzásokra is képes, mint pl. Gaál Gábor cikkének ilyen kitételei: „az összes lehetséges mai európai ormok fölött: egyetlen orom"; „az európai humanizmus utolsó harangtornya".[8] Amiben hosszú távra szólóan egyöntetű a vélemény, az a georgei nyelv és a költői hangzás maradéktalan eredetisége, kemény súlya, a nagyszabású formálás, a kompozíció kimunkáltsága. Szerb Antal eleve a kompozícióra bontja le a „rend" státusát: „A Rend elsősorban verseinek formájában jut kifejezésre. A georgei forma a modern költészet legklasszikusabb, legzártabb formája".[9] Kállay Miklós írja: „Nincs a német költészetben párja ennek a szigorú tisztasággal párosult formagazdagságnak. A rímek eleganciája, a ritmus hellenisztikus tisztasága Goethére és Hölderlinre emlékeztet. De (. . .) mindig kristályos és kemény. (. . .) Energia sugárzik minden sorából és szavából".[10] Szabó Lőrinc így jellemez: „Acél volt, és gyémánt, erő, fény és fegyelem".[11] „Tömörsége, egyszerűsége vagy zsúfoltsága a görög lírikusoktól kezdve a modern szimbolizmusig minden mélységet magába zár".[12] Németh Lászlónál olvassuk: „Véges-végig ugyanaz a hömpölygésre hajló s a hömpölygést szoros gátak közt tartó férfihang; (. . .) nem a ritmus zeng, hanem a dikció (. . .) Egyéniség alatti mélységekben van megalapozva ez a költészet".[13]

A 20—30-as évek különböző törekvéseihez kapcsolódó George-rezonanciák, a hátterükben meghúzódó közvetlen vagy közvetett hatás szélesebb körű vizsgálódást igényelnek. Elégedjünk meg itt, figyelemfelhívásként, csupán néhány kiragadott példa jelzésével. Szerb Antal kommentárjai egyértelműen „a dolgok és értékek hierarchiájában" gondolkodó szellemtörténeti felfogás magyar átplántálása érdekében aknázza ki Georgét és a szellemtörténeti módszert különböző változatokban gyakorló George-kör tanulmánytermését. Korai George-tanulmányában a művészet, az alkotó időtlenségének a lehetőségére lát választ: „Ez adja meg a művész időtlen jelentőségét: ő közvetítő Eszme és ember között; földi módon ő az, akin át az Ige Testté lesz és miközöttünk lakozik. George egyike a kevés kiválasztottaknak, akik újra testet adnak az Eszmének."[14] Hamvas Béla a „poeta sacer" letéteményeséül fogadja Georgét; *Láthatatlan történet*ében kimutatja alakján a klasszikus szigetre mentett szellemőrség meditatív önfeláldozását: „A mai költői egzisztencia nagysága és veszélye sehol sem nyilatkozik meg olyan nyíltan, mint Stefan Georgénál. (. . .) A közösségen kívül maradni, mégis a teremtő daimón szavával termékeny életet élni: az volt számára (. . .) — néhány, de csak néhány ember, akik nem tudtak szentségtelen életet élni: a Kör. A George-körben, mint még soha, a Temenos áhítatos levegője meg-

valósult. A szent láng őrei, mint a Grál kerek asztalának lovagjai, a dicsőséget az írás különböző területein (. . .) nem maguknak, hanem a láthatatlan szakrális középpontnak szerezték. Mert az Én diadala szentségtörés lett olyan időben, amelyben az egyénnek csak egyetlen hivatása lehet: önmagát feláldozni és a nép és a közösség elsüllyedéséért a Hatalmakat kiengesztelni."[15] Németh László engesztelés és spiritualitás diametrális ellentéteként következtet polgári konspiráció útján célt érő társadalomnevelési programot a társadalommal „szembenúszó" George és a Kör példájából: „George köre (. . .) egy új, kivonult társadalom, új vezér alatt új élet. George (. . .) birodalmat alapított; birodalmat a költészet erejével. Ez a birodalom nem metafora. Minden társadalom, mely ki tud vonulni a régiből s egy új megnyilatkozott emberség szerint képes életet szabályozni: új birodalom, melybe lassan az egész megújhódott nemzeti is beszivároghat."[16] Sokféle, olykor egészen váratlan kapcsolódás és hivatkozás, megannyi átértelmezés vagy átviteles értelmezés — ez George széles útja Magyarországon. A határesetek sorában leggazdagabb, legkomplexebb és Georgéhoz mint egészhez legközelebb maradó Szabó Lőrinc pályája és műve.

George és Szabó Lőrinc

Szabó Lőrinc a magyar George-befogadás fő kezdeményezője és 35, általában a legfontosabb 35 vers konzseniális átültetésével fő letéteményese. Kabdebó Lóránt és mások elemző, filológiai munkássága nyomán sok mindent ismerünk már a Szabó—George kapcsolat tényeiből. Rába György 1972-ben szemléletesen felmutatta a *Föld, erdő, isten* kötet egy versrétegének szinte tökéletes azonosulását a georgei bukolikával (Még George 1895-ös *Pásztori énekei*hez kapcsolódóan). Arra is felhívta a figyelmet, hogy a fiatal magyar költő erotizmusa és panteizmusa viszont teljesen elüt a parnassienes George-idilltől. Már itt hozzátehetjük, egyáltalán Szabó Lőrinc feltétlen materializmusa ellentétben áll George idealizmusával és utopizmusával. Hogyan lehetséges akkor, főként a későbbiekben, akár csak feltételezni is a George-rezonanciát? Márpedig a vonzás folytatódik, s ezt a *Vers és vallomás*-kötetek kiadásának új adalékai határozottan aláhúzzák, ki is tágítva a kört egyes kapcsolódó német környezeti elemekre (Böcklin, Wagner, Spengler, E. Jünger stb.).

Tény, hogy a *Kalibán*ban és a további kötetekben sorjáznak a George költői világához és a mű konkrét helyeihez kapcsolódó, számos esetben Szabó Lőrinc széljegyzetében igazolt utalások, motivikus reminiszcenciák, két irányban. Egyrészt a Szabó Lőrincnél „racionális bensőségnek", „elvont dialektikus panteizmusnak"[17] mondott kontemplatív, gondolati elmélyedés, másrészt az újra és újra feltörő expresszivista láz élményrétegében. Csak az utóbbi kör adataira szorítkozva, mindjárt el is mondhatjuk, hogy Szabó Lőrinc e tekintetben szoros kapcsolatban áll a lázadó, korát ostorozó

Georgéval, ahogyan mondja róla: a „korbácsos prédikátor", a „diktátor", „ha úgy tetszik: a terrorista" hevületű versekkel, amelyekben úgy lenyűgöz „az az ősi íz és erő, ami miatt ez a nyelv néha úgy hat, mint egy szörnyeteg beszéde, ótestamentumi beszéd".[18]

George expresszivitása megelőzte, segítette és túlhaladta a német expresszionizmus törekvéseinek egy részét. Szabó Lőrinc, aki előbb a korai avangárd tolulás leklasszicizálása kapcsán fordult hozzá, egyszerre újra visszajutott oda, vele. Individualista lázongásának antikapitalista dühe részben valódi georgei ízekkel és képekkel robban elő, mint a *Hazám, keresztény Európa* festette istenítélet, a *Vas-korban élünk*, vagy a *Három törvény* harcias látomása. Ezt a sort folytatja a *Vezér* című 1928-as vers is, amely, mint ismeretes, a kényelmes vagy tudatos félreértés és az utóközlés szerencsétlen véletlenének áttételében később politikai vádat hívott ki a szerző ellen.

A *Vezér* interpretációi és igazoltatása körüli bonyodalmak, főképp a *Bírákhoz és barátokhoz* kötet megjelenése óta teljességükben ismertek. Mit lehet a kérdésekhez és a válaszokhoz hozzátenni? A vers mondandója nem furcsább, nem különösebb az előbb említett daraboknál. A „vezér" motívuma az a kényes pont. A George-kapcsolódás jellegéből megértve tudjuk irodalomtörténetileg és filológiailag is igazolni „bűnös" vagy „ártatlan" voltát, s ez feltétlenül többet eredményez, mint a puszta szándékok és helyzetek személyes kimagyarázása és az azt követő formális felmentés. A pör, amelyben a vers és egyéb, 1938 utáni megnyilatkozásai kapcsán a magyar fasizálódás és a hitleri rendszer valamilyen igenlése szegződik vádként a költővel szemben, itt feltételezhetően nem ér véget, mint ahogy a náci ideológia-előfutári szerepet illető George-pör sem zárult le. Szabó Lőrincről e vonatkozásban Rába György 1972-es könyvében még könyörtelenül beszél; Nyugat-Németországban 1968-ban vette újra pergőtűz alá Georgét az újbaloldal.

Bizonyos azonban, hogy „vezért", Führer-eszmét sem George, sem Szabó Lőrinc nem hirdetett. George szellemi vezetőt várt és hívott, illetve behelyettesítette ezt a szerepet. A nehézség Georgénál is, és George nyomán (egyben szélesebb körű, futurista stb. ösztönződéseken keresztül) Szabó Lőrincnél is az erővágy, az erőromantika bevezetésében rejlik. A két költő harcias világgyűlölete igazabb törekvésüktől idegen emóciók csábításának engedve szólaltatja meg a pusztításvágyó kétségbeesést, a fenyegető dühöt, nem véve észre, hogy a világ maga „sikeresebb" versenytársuk abban a szférában, s hogy a szavak és képek könnyen összecsúsznak. De nem azt a rendet, nem azt a bosszút akarták. Csakhogy individualizmusuk megfosztotta őket a figyelmesebb látás lehetőségétől. Végtelenül naivak voltak, gyanútlanok maradtak. Saját föloldhatatlan antagonizmusukon túl fölötte álltak a sarkított ellentéteknek. Milyen egyszerű, támadhatatlan képletbe

foglalja Szabó Lőrinc a georgei jóslat és a hitleri hatalomátvétel viszonyát (míg a „kritikusabb" Fejtő Ferenc zavarba kerül): „Hogy a költő maga hogyan képzelte ideáljai megvalósítását, azt már soha meg nem mondhatja. Georgénak (. . .) és a Gundolf-tanítvány Göbbelsnek a frazeológiája csakugyan mutat frappáns azonosságokat; viszont a költő maga nem fogadta el Hitlertől kinevezését az újjászervezett porosz költői akadémiába."[19] (Sőt, mint tudjuk, eltávozott az országból.) Fejtő „nem csodálkozik", „hogy a nácik Georgét magukénak vallják. (. . .) ami Georgéban nevetséges, pózolás (. . .) — az nemzeti szocialista vonás is. (. . .) De zsenialitása? Pompás szóművészete: Ösztönössége? (. . .) Ezek objektív értéküknél fogva a progresszív művészet sajátjai."[20]

S mily gyermekien naiv és természetes Szabó Lőrincnek a *Három törvény*hez fűzött jegyzete: „A német nemzeti szocialisták (. . .) nagyon meg akarták szerezni programversként, de nem volt megfelelő fordítása. (Szerencsére.)"[21] A *Vezér*hez is hozzáfűzi, mentegetőzés nélkül: „a vezér az én elképzelt egyik énem", s hogy monológja mögött „valami *radikális népi megújhodás* képzete húzódott meg".[22] (Másutt: „. . .nyilván nagyon rideg osztályharcot szeretett volna meggyőződésem".[23]) A világgal végül megkötött „különbéke" útjain, ahol az integráns személyesség dolgaira figyelt, a diplomatikus elővigyázatosság továbbra sem tartozott stílusához. Eltávolodva a harcos példaképtől, mégis, miközben Geothe-antológiáján dolgozik, tovább él számára a másik George tanulsága: „a rendkívüli valóságközel, a széppé emelt realitás testi közvetlenségű megragadása". Talán a kései művek zárt, ciklikus építkezése, nagy lélegzete és éppen a georgei *Lélek évé*re utaló ópusz-cím, a *Huszonhatodik év* tömbbé formált életkörbejárása visszamegy valamilyen értelemben Georgéra. De ez már meg nem írt új fejezet.

Jegyzetek

1 *Stefan George*. Nyugat, 1933. In: Szabó Lőrinc: *Könyvek és emberek életemben*. Prózai írások. Bp., 1984. 61.
2 Vö. Révész Ágnes emlékezéseiből. In: *Érlelő diákévek*. Napló, levelek, dokumentumok, versek Szabó Lőrinc pályakezdésének éveiből. Bp., 1979. 147.
3 Vö. Németh László: *San Remó-i napló*. In: *Európai utas*. Tanulmányok. Bp., 1973. 732.
4 *Stefan George*. In: *Irodalmi miniatűrök*. Szerk. Benedek Marcell. 2. sor. Bp., 1923. 51.
5 *A világirodalom története*. 3. Bp., 1943. 239.
6 *Stefan George*. Keleti Újság, 1927. In: *Válogatott írásai*. 1. Bukarest, 1964. 145.
7 *Stefan George*. Symposion, 1926. In: *Gondolatok a könyvtárban*. Bp., 1971. (Kiemelés tőlem: K. S.)
8 Mint 6. I. m. 143, 145.
9 Mint 5. I. m. 239.
10 *Stefan George*. In: Budapesti Szemle. 208. 1928. 290.
11 Mint 1. I. m. 67.

12 Mint 4. Uo. 56.
13 Mint 3. I. m. 731.
14 Mint 7. I. m. 90.; Vö. Poszler György: *Szerb Antal*. Bp., 1973.
15 *A láthatatlan történet*. (1943) Bp., 1988. 123—124.
16 Mint 3. I. m. 731.
17 *Vers és valóság*. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok. 1. Bp., 1990. 16., 156.
18 Mint 1. I. m. 66., 68.
19 Mint 1. Nyugat, 1933. II. 608. (A *Könyvek és emberek* című gyűjteményben a szövegközlés csonka, e szakasz hiányzik.)
20 *Stefan George*. Korunk, 1934. 1. 71.
21 *Vers és valóság*. I. m. 261.
22 Uo. 653.
23 Uo. 278.

KORDÉ ZOLTÁN *(Szeged)*

A székelység a tatárjárás előtti oklevelekben

A székelységre vonatkozó gyér, helyenként mesés színezetű korai — vagyis XII—XIV. századi — forrásanyag nem tette lehetővé, hogy végleges válasz szülessen az eredet kérdésére. Mint ismeretes, a mai napig számos — romantikus elemeket is tartalmazó, illetve egymásnak is ellentmondó — elképzelés kering a székelyek származásáról mind szakmai körökben, mind pedig a közvéleményben. A kútfők hézagos, jelentős időbeli és tematikai kihagyásokkal történő információszolgáltatása következtében nemcsak az eredetkérdés pontos megválaszolása, hanem az alapproblémák megoldása is nehézségekbe ütközik. Nem meglepő, hogy feloldhatatlannak látszó ellentét feszül a tudományos vértezetű kutatás két legizmosabb irányzata: a tősgyökeres magyar eredetet vallók és az idegen, csatlakozott katonai segédnépi státusz mellett síkraszállók között. A történészek, nyelvészek, régészek között zajló vita áthidaló megoldását a „kettős honfoglalás"-sal kapcsolatos elmélet és ennek újabb hajtásai sem tudták véghez vinni, így a kérdés ma is nyitottnak tekinthető.[1]

Bár nem zárható ki eddig még fel nem használt oklevelek előbukkanása, mindazonáltal csekély az eshetősége annak, hogy a székely-kérdés megoldását új forrásoktól várjuk. Közelebb vihet a célhoz bizonyos szempontok érvényesítése a kutatásban. Mivel a forrásokból nem kapunk egyértelmű és hiteles választ arra a kérdésre, hogy kik voltak a székelyek, így a kérdésfeltevést némileg módosítva arra kell választ keresni a kútfőkből, hogy a kortársak a magyarok közé tartozónak vagy az eltérő státuszú népek közé valónak tekintették-e a székelyeket. Egy ilyen vizsgálatnak véleményünk szerint magában kell foglalnia a XIV. századig terjedő elbeszélő forrásokat és okleveleket egyaránt. A helyenként bőségesebb anyagot tartalmazó gesta-, illetve krónikarészletek tanúságát jól kiegészítheti a problémánk szempontjából pártatlannak tekinthető diplomákból kihámozható szemléletmód. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy egy ilyen vizsgálat önmagában nem oldhatja meg az eredet rejtélyét, arra azonban alkalmas lehet, hogy más jellegű kutatásokkal kiegészítve segítsen eldönteni a két irányzat közötti vitát, alapot szolgáltatva így az eredetkérdéssel kapcsolatos megbízhatóbb elméletek kidolgozásához. A közelmúltban napvilágot látott dolgozatunkban már megkíséreltük elvégezni a XII. századi elbeszélő források elemzését.[2] Jelen előadásunknak az a célja, hogy a fentebb említett szempont alapján számba vegyük a tatárjárás előtti legkorábbi székely vonatkozású okleveleket, további, bár szerény adalékot remélve a kérdés megválaszolásához.

Vizsgálódásunkba az alábbi okleveleket vontuk be:

1. II. Béla 1131 körül keletkezett diplomája, melyben megerősíti a bakonybéli apátságot a Szent László által adományozott 24 sószállító mansio birtokában; itt fordul elő először a *Székely* elnevezés mint személynév (*Scichul* alakban). Ugyanez az elnevezés a bakonybéli alapítólevél vitatott hitelű Szent László-kori megerősítésében *Scicul* alakban szerepel.[3]

2. Bevontuk a megvizsgálandó oklevelek sorába IV. Béla 1250-ben kelt diplomáját is. Kiadása dátumát tekintve kívül esik ugyan az általunk választott időkereten, de beszámol egy olyan eseményről, amely még jóval a tatárjárás előtt, 1210 körül játszódott le. Eszerint II. András Iwachin szebeni ispánt szászokból, románokból, székelyekből és besenyőkből álló sereg élén Boril bolgár cár megsegítésére küldte („rex ipse comitem Iwachinum associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis in subsidium illi transmisit").[4]

3. Vilmos erdélyi püspök 1213-ban kiadott oklevelében lemond a Barcaságot birtokló Német Lovagrend javára az itteni lakosoktól behajtandó tizedről, ha azonban magyarok vagy székelyek jönnének az említett vidékre („quod si Vngaros vel Siculos ad dictam terram transire contigerit"), ők továbbra is a püspöknek tartozzanak fizetni. (A diploma III. Honorius pápa általi 1218. évi megerősítésében a „decimis Vngarorum et Siculorum" szókapcsolat szerepel.)[5]

4. A *Váradi Regestrum* 1213. és 1220. évi adata „Székely" helynevekről (Bihar és Tolna megyékben), villa Scecul ~ Zecul formában. Szintén a *Váradi Regestrum* 1217-re vonatkozó adata ad hírt arról az esetről, melynek során a Székelyszáz nevezetű száznagyságból való bihariak azzal vádoltak egy Deus nevű embert, hogy az nem szabad, hanem közülük való („Bichorienses de centorionatu Sceculzaz").[6]

5. 1222-ben II. András király visszaadja a Barcaságot a Német Lovagrendnek, és egyebek mellett avval a kiváltsággal ruházza fel a lovagokat és népeiket, hogy ne kelljen adót fizetniük, ha a székelyek vagy a románok földjén mennek keresztül („nullum tributum debeant persolvere nec populi eorum, cum transierint per terram Siculorum aut per terram Blacorum"). Az adományt ugyanebben az évben megerősítette III. Honorius pápa.[7]

6. 1224-ben az Andreanum előírja, hogy „universus populus incipiens a Waras usque in Boralt cum terra Syculorum terrae Sebus et terra Daraus unus sit populus".[8]

7. IV. Béla király 1235-re keltezett oklevele Dénes főlovászmester viselt dolgainak a felsorolása közben megemlíti, hogy a bulgáriai Vidin elleni hadjárat során fogságba esett Bogomerius, a székelyek ispánja és vezére („Bogomerium, filium Zubuslay, comitem et ductorem Siculorum captivarat").[9]

Nem vettük fel viszont vizsgálatunkba IV. Bélának azt a kiváltságlevelét, amelyben a waghi (vagyis vátyi) székelyeket azzal a joggal ruházza fel, hogy a királyi serviensek módjára személyesen vonuljanak hadba. A diplo-

ma ugyanis keltezetlen, s nem lehet kizárni, hogy csak jóval a tatárjárás után keletkezett.[10]

Az általunk számbavett oklevelek több mint 100 esztendőt fognak át, s a székelységgel kapcsolatosan csak elszórt utalásokat tartalmaznak. Eltérően azonban az elbeszélő forrásoktól, e diplomák esetében nem kell a székelyek megítélése kapcsán tudatos torzítással számolnunk, hiszen a jobbára jogi aktust megörökítő diplomákról feltételezhető, hogy a valódi helyzetet tükrözik, amelynek részei a székelyekkel kapcsolatos adatmorzsák is. Mindezek alapján fontosnak ítéljük az ily módon megszerezhető — habár szükségszerűen töredékes — információkat. A mozaikokat egymás mellé téve az alábbi következtetések adódnak az oklevelek áttanulmányozása során.

Mint már említettük, II. Béla 1131. körül keletkezett diplomájában bukkan fel a „Székely" személynév, *Scichul* alakban. Az okirat a Szent László által korábban már a bakonybéli apátságnak adományozott, majd II. István uralkodása alatt vitatott 24 sószállító mansiónak az apátság részére történő visszaítéléséről intézkedik, név szerint felsorolva a vita tárgyát képező sószállítókat. Ebből következően a „Székely" személynév már Szent László adományozása idején, vagyis a XI. század utolsó évtizedében is létezett. Tekintve, hogy a székely elnevezésnek mind ez idáig nincs megbízható etimológiája, s egyetlen közszóval sem sikerült hitelt érdemlően azonosítani, csak arra gondolhatunk, hogy e személynév népnévi eredetű, amely talán viselőjének származására utalt. (Elvileg a helynévi eredeztetés sem zárható ki, tekintve azonban, hogy az első *Székely* alakú helynevekről csak a XIII. század elejéről vannak adataink, jogosabb az első lehetőségre gondolnunk.) Ez viszont azt jelenti, hogy a XI. század folyamán már léteznie kellett egy olyan népalakulatnak, amelyet önálló, másoktól megkülönböztető *székely* elnevezéssel illettek. A nép-, illetve személynév azután — mint a *Váradi Regestrum* adatai is mutatják — helynévi formában is feltűnik a forrásokban.

Látszólag ellentmond e megállapításnak Vilmos erdélyi püspök oklevelének már idézett passzusa, ahol az „Vngaros vel Siculos" kitétel szerepel. A *vel* (vagy) kötőszó használata olyan látszatot kelthet, mintha az oklevél fogalmazója azonosnak venné egymással a székelyeket és a magyarokat. A tágabb szövegkörnyezet azonban arról győz meg bennünket, hogy nem erről van szó; ha ugyanis a magyarokat azonosnak tekintené a székelyekkel, akkor funkciótlan lenne a két elnevezés használata, másrészt logikusabb volna, ha a fogalmazó nem a magyarokat azonosítaná a székelyekkel, hanem fordítva: a kevésbé ismeretes „székely" elnevezésről állítaná, hogy az a „magyar" változata. Alátámasztja mindezt az is, hogy III. Honorius pápa 1218. évi megerősítő okiratában már a „decimis Vngarorum et Siculorum" forma szerepel, ami azt sugallja, hogy a pápai udvarban nem tekintették azonosnak egymással a két népelemet. A magyarok és a székelyek együttes

említése arra utal, hogy a püspök szerette volna elkerülni a Barcaság közelében levő magyar és székely egyházi alattvalóktól befolyó jövedelmek csökkenését az esetleges elvándorlás révén. A hangsúly tehát az oklevélben azon van, hogy a magyaroknak és a székelyeknek egyházi szempontból eltér a jogállása a Barcaság lakóiétól, nem pedig azon, hogy e két népelem jogi helyzete hasonló vagy azonos lenne.

Fontos tanulsággal szolgál a *Váradi Regestrum* már idézett, 1217-ből származó adata a „Székelyszáz" nevű száznagyságból való bihari várnépekkel és várjobbágyokkal kapcsolatban. A kutatásban elterjedtnek tekinthető nézet szerint itt székely várnépekből, illetve várjobbágyokból álló katonai egységről vagy körzetről van szó. Amennyiben ez az értelmezés helytálló, úgy ez azt támasztaná alá, hogy a székelységet önálló csoportként kezelték, hiszen a függő helyzetben levő várnépeket is az ide való tartozás figyelembevételével osztották katonai egységekbe. (A vátyi székelyek esetére szeretnénk utalni, akik a személyes hadbaszállásra feljogosító kiváltság elnyerése előtt 100 fegyverest voltak kötelesek a királyi haderőbe küldeni.)

Érdekes adalékokat tartalmaznak II. András 1222-ben és 1224-ben kelt adománylevelei. Az első — amelyben visszaadja a Barcaságot a Német Lovagrendnek — tartalmazza azt a kiváltságot is, hogy sem a lovagoknak, sem népeiknek ne kelljen adót fizetni, ha átmennek a székelyek vagy a blakok (azaz románok) földjén. Az Andreanum pedig úgy rendelkezik, hogy „Várostól kezdődően Barótig minden nép, a Sebus földi székelyek földjével együtt és Daróc földjével együtt egy nép legyen és egy bíró alá tartozzék, minden megyétől — kivéve a szebenit — teljesen elszakadván". Ezen diplomák tanúbizonysága szerint a székelyek saját földterületekkel rendelkeztek (hasonlóan a románokhoz és a besenyőkhöz), míg a magyar lakosság a megyei szervezet keretei között élte életét. Természetesen nem arról van szó, mintha e székely földekben már ekkor széles körű autonómiával rendelkező területeket kellene látni, hiszen a székrendszer kifejlődése és megszilárdulása csak későbbi időszak fejleménye lesz, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a székelység földhöz való viszonya már ekkor más struktúra keretében valósult meg, mint a vármegyei lakosságé. Bár ez a birtoklás ekkoriban még nem jelent eltéphetetlen szálakat (mint ismeretes, az Andreanumban említett sebesi székelyek lakóhelyüket elhagyván a későbbi Sepsi szék területére költöznek), s valószínűleg ekkoriban még a megyei szervezet valamilyen formában kiterjed a székelyekre is, ugyanakkor az is igaz, hogy e székely földek képezik a későbbi, vármegyéktől független autonómia csíráit.

A társadalmi szervezet, helyzet rejtélyeibe engednek némi bepillantást IV. Béla már említett oklevelei. Az 1250-ben kelt diploma Iwachin szebeni ispánnak II. András szolgálatában véghezvitt tettei sorában említi a bolgár cár megsegítése érdekében vezetett hadjáratát, amelyre 1210 körül kerülhetett sor. Feltűnő, hogy Iwachin seregében a székelyek mellett csupa idegen

népelem: szászok, románok és besenyők vettek részt. A szebeni ispán vezérlete alatt való hadakozás arra mutat, hogy e székelyek beletartoztak a vármegye katonai szervezetébe és nincs nyoma annak sem, hogy élükön ekkor már a későbbi legfőbb katonai és bírói hatalmasság, a székelyispán állott volna. Természetesen arra is rávilágít ez az oklevélrészlet, hogy a székelyek egyik fő tevékenysége — összhangban a más forrásokból elénk táruló képpel — a katonáskodás volt.

Az 1235-re keltezett oklevél érdekességét az jelenti, hogy a Vidin elfoglalására indított 1228-as hadjárat kapcsán említést tesz Bogomeriusról, a székelyek ispánjáról és vezéréről („comitem et ductorem Siculorum"). Ez az adat jelenti a székelyispáni tisztre vonatkozó első hiteles említést. A „comes" és a „ductor" kifejezések használata arra utalhat, hogy Bogomerius nem pusztán katonai vezető feladatokat látott el, hanem — analógiákból és későbbi adatokból kikövetkeztethetően — az ispáni tiszt egyéb (bíráskodási, esetleg közigazgatási) teendőit is elvégezhette. A külön ispán szereplése — gondoljunk az erdélyi szászokra vagy az árpási besenyőkre — arra mutat, hogy önálló, sajátos jogszokásokkal rendelkező, a környező magyarságtól és más népektől elkülönülő népcsoportról van szó.

Összefoglalva a legkorábbi székely vonatkozású oklevelek vizsgálatából leszűrhető tanulságokat, az alábbi kép bontakozik ki előttünk: a székelység önálló, saját elnevezéssel és a közigazgatási, területi autonómia csíráival rendelkező, sokat katonáskodó népelem, amelyet a diplomák megkülönböztetnek a magyarságtól. A XII. századi elbeszélő források vizsgálata kapcsán arra a következtetésre jutottunk, hogy a legkorábbi krónikás irodalom a csatlakozott katonai segédnépek közé valónak tekintette a székelységet. Megállapításunkat annyiban egészíthetjük ki most, hogy a tatárjárásig terjedő okleveles anyagban is a magyarságtól eltérő etnikumú népeket megillető szemlélet nyilvánul meg a székelyek irányában.

Jegyzetek

1 A különböző irányzatok és a szakirodalom bemutatása: Kordé Zoltán: *A székelykérdés története*. Múzeumi füzetek 4. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 1991. passim; Uő.: *A székely kérdés a magyar történetírásban*. Kortárs 1985/2. 81—92. Nem kívánunk jelen dolgozatunkban kitérni a hun származás elméletére, amelyet tudományosan igazolhatatlannak tartunk. Ennek irodalmát l. a fenti munkákban. A magyar eredet és a csatlakozott segédnépi státusz összeegyeztetésére tett kísérletet Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában* I. Bp., 1990. 102—106.

2 Kordé Zoltán: *A székelyek a XII. századi elbeszélő forrásokban*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus XCII. 17—24.

3 *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*. Szerk.: Erdélyi László—Sörös Pongrácz. VIII. Bp., 1903. 271., 272. (Továbbiakban: PRT.) *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk.: Szentpétery Imre. I. Bp., 1923. 22., 57. sz. (Továbbiakban: RA.)

4 RA. 926. sz.
5 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* Von Franz Zimmermann und Carl Werner. I. Hermannstadt, 1892. 16—17. (Továbbiakban: US.)
6 Karácsonyi János—Borovszky Samu: *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt.* Bp., 1903. 164., 253.; 26., 268. sz.
7 US. I. 19—20., 23.
8 US. I. 34.
9 *Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae.* Tomus II. Bratislavae, 1987. 4.; RA. 608. sz.
10 Szabó Károly: *Székely Oklevéltár* I. Kolozsvár, 1872. 14—17.; RA. 1677. sz.

ZOLTÁN KOSZTOLNYIK *(Texas)*

Did the Curia Intervene in the Struggle for the Hungarian Throne during the 1290s?

> Quorum instanciam papa admittens quendam puerum XI annorum nomine Karolum anno Domini MCCXCIX vivente adhuc Andrea rege in Hungariam destinavit.
>
> *Chronicon pictum*, c. 187.

It is recorded in the *Chronicon pictum* that the king of Hungary, Andrew III (1290—1301), had already returned from abroad during the reign of Ladislas IV (1272—90).[1] Because he was a prince of the House of Árpád, he was by right, through his grandfather, entitled to inherit a part of the realm's territory.[2] Upon the assassination of Ladislas IV in 1290,[3] the barons of the country readily made him king; "a baronibus regni Andreas dux feliciter coronatur."[4] During his reign, however, nobles like John and Ban(us) Herricus, sons of Henry (of Kőszeg), or Ugrin, Pócs of Ujlak's son, and others (*quamplures*) turned to Rome out of resentment toward Andrew III with the request that Pope Boniface VIII send them another ruler.[5]

The pontiff was inclined to hear their petition and, in 1299, during the reign of Andrew III, dispatched to Hungary the eleven year old Charles: Caroberto, Charles Robert, son of Charles Martel of Sicily, a descendant of Béla IV of Hungary (1235—70).[6] When Charles came of age, "regnare valeret", and was in a position to challenge the king for the throne, the pope sent several legates to Hungary in support of Charles, so that they, following papal instructions, take a public stand against Andrew III.[7] But the papal envoys accomplished nothing, the chronicler remarked, therefore, they returned home; "qui nichil agere valentes, ad propria redierunt."[8] (This portion of the Chronicle, in fact, the narrative cc. 181 to 212 [might have] originated from a Minorite friar chronicler who, in the early age of the Anjous in the fourteenth century, presented a comprehensive overview of the recent past, in order to strengthen the Anjous in their quest for the Hungarian throne.)[9]

According to the report of the Hungarian chronicler, the barons of the realm, that is, the service nobility readily, *feliciter*, crowned Prince Andrew king upon the assassination of Ladislas IV. In other words, the cronicler did not write about the official royal anointment and coronation customarily carried out by the archbishop of Esztergom, but reported a constitutional action undertaken by the service nobility. He said nothing about

the consent of the hierarchy, or of the higher nobility, whom King Andrew III did mention in an official writ dated February 22, 1291.[10]

Thus, it becomes clear why in his letter of October 17, 1301, Pope Boniface VIII had to rationalize on what grounds the Holy See had to intervene in the sensitive question of succession surrounding the Hungarian throne. This papal writ dated nine months after the death of Andrew III concerned Vencel, son of Wenceslaus, king of Bohemia,[11] who had been crowned Hungarian monarch in the presence of Hungarian bishops by the archbishop of Kalocsa on August 27, 1301.[12] The coronation act performed by the archbishop of Kalocsa and witnessed by the Hungarian hierarchy signified that members of the hierarchy did not look upon the archbishop-elect of Esztergom as the lawful metropolitan of that see.[13] It is evident, of course, from the papal correspondence that Gregory, the archbishop-elect administrator of Esztergom had earlier, *antea*, crowned Charles Robert,[14] and the curia did everything possible to void the coronation of Vencel;[15] it severly punished John of Kalocsa for having unlawfully performed Vencel's coronation.[16]

The tone and message of this papal writ reflects exactly the then prevalent political-spiritual attitude of the Roman See toward Hungary. The Roman pontiff was the supreme high priest placed by God over earthly kings and countries to hand down punishment from his seat of judgment, and to diminish evil with a wink of his eye. His predecessors have on account of their high position supervised kingdoms and monarchs — as they had protected Hungary. Hungary came under a special jurisdiction of the curia because the country's first king, Stephen I, had offered the realm with all its rights and privileges to the pope. King Stephen himself received a crown from the vicar of Christ, and did not occupy the throne on his own authority — as witnessed by documents that had been preserved in the archives in Rome (and, the metropolitan of Kalocsa must have been aware of it).[17]

Soon after the murder of Ladislas IV, Pope Nicholas IV had expressed similar sentiments on relations between the papal curia and the Hungarian court.[18] In 1290, Rudolf, the German monarch, looked upon Hungary as an imperial fief, and gave it, as a fiefdom, to his son, Prince Albert (of Austria).[19] The pope rose in protest: in his letters addressed to the German court,[20] and to Albert,[21] he insisted that Hungary had since ancient times belonged under the jurisdiction of Rome; therefore, it was the curia that provided for the realm and meditated on its status.[22] The pope warned the German ruler not to usurp the rights of the Church in Hungary, nor to take any action there contrary to ecclesiastical interests.[23] Simultaneously, Nicholas IV instructed the papal legate to Hungary that he establish personal contacts with members of the hierarchy and important members of the high nobility — especially with those who could claim to possess public

goods in the realm —, and remind them that the country had for a long period of time belong to the Church of Rome; nobody there dare challenge that ecclesiastical right, nor act against ecclesiastical interest. "Nec perducere studeas, regnum ipsum ab antiquo etiam ad Romanam ecclesiam pertinere,(. . .) si ne quivis (. . .) usurpare presumat."[24]

Although Boniface VIII referred to ancient tradition that, he claimed, came down to posterity in official documents preserved in Rome;[25] although Nicholas IV also mentioned ancient customs related to Hungary, "cum autem prefatum ad Romanam ecclesiam ab antiquo etiam pertinere noscatur",[26] these papal pronouncements do not place into a proper perspective the background of the concern Rome had maintained regarding the problem of succession to the Hungarian throne.[27] The reason why the curia in the 1290's expressed and overzealous interests, without directly interferring, in the question of royal succession to the Hungarian throne, and even failed in the process to recognize Andrew III as the lawful Hungarian monarch, may be found (a) in the coronation oath the Hungarian monarchs took during the thirteenth century, and (b) in the evaluation of political and diplomatic contacts between Rome and the court of Naples at that time.[28]

The coronation oath of the Hungarian kings was at first mentioned during the reign of Andrew II (1205—35). Presumably, in accordance with ecclesiastical liturgy, the monarch promised to preserve the rights of the Church. E. H. Kantorowicz in his book published in 1957 noted, by quoting Josef Deér, that Andrew II might have taken the oath (an earlier, or shorter version:) Charles I of Hungary took in 1310.[29] It may be that the text of the oath Andrew II took failed to come down to posterity, but it is known that in 1206, the king had instructed the treasury that, in memory of his coronation performed by Archbishop John of Esztergom, it issue the canons of the Esztergom cathedral chapter one hundred silver marks annually, on the feast of St. Adalbert.[30] On April 20, 1209, Pope Innocent III had, in a revised form, made public the instructions of the monarch.[31] Thus, there is written testimony available on the coronation of Andrew II that, at the same time, bears witness to the oath of coronation he took.

In his writ issued end of July — early August 1220, Pope Honorius III also referred to the coronation oath; his letter became a part of canon law, the *Liber extra*.[32] In this letter His Holiness complained to the archbishop of Kalocsa that the Hungarian king had alienated church goods "in praeiudicium regni sui et contra regis honorem." The monarch had demeaned the good name of his realm and his personal honor, because "in coronatione sua iuraverit, iura regni sui et honorem coronae illibata servare."[33] This papal letter bears testimony that the royal coronation oath mainly served ecclesiastical interests to the effect that king could not alienate church goods.

In his *Decretum I* of 1222 (Hungarian Golden Bull), art. 16, Andrew II had the oath modified: "integros comitatus uel dignitas quascumque in predia seu possessiones non conferemus perpetuo."[34] In his so called *Decretum II*, published in 1231, art. 26, he had further altered his promise: "integros comitatus vel dignitates in praedia, vel possessiones non transferemus."[35]

Pope Honorius III on July 15, 1225,[36] and Gregory IX on January 31, 1233,[37] repeated the announcement of the 1220 document, as if to express the view held by the curia that the king at his coronation — not unlike the bishop at his consecration —, takes the oath that he will not alienate church property, nor will he give it away.[38]

In 1265, Charles of Anjou, brother of Louis IX of France had upon the request of Pope Clement IV, occupied Naples. Unification of Italy and erecting an eastern empire upon the ruins of Byzantium were the dreams of the monarch.[39] At least, that is what may be concluded, in part, from his interest in establishing a political marriage alliance with the court of Hungary.[40] Indeed, Charles' youngest daughter was engaged to Ladislas [later Ladislas IV], son and heir of Stephen V of Hungary (1270—72), while Stephen V's daughter, Maria, was married to Charles' heir and son, the future Charles II of Naples-Sicily; (by May, 1285, Maria became queen of Naples).[41] Through this marriage alliance the Anjous of Naples found their way to the Hungarian throne in that upon the murder of her brother, Ladislas IV in 1290, Maria regarded herself as heir to the Hungarian crown, and requested papal help for the realization of her claim.[42]

Pope Nicholas IV hesitated; he directed the archbishop of Esztergom to report on conditions in Hungary, but the metropolitan gave no response. Thus, in early September, 1290, the pontiff dispatched an envoy to the Hungarian court, emphasizing in his letter of commission for the envoy that the curia had always looked upon the interests of Hungary with special concern; he authorized the envoy to investigate the situation in that country thoroughly, record it, and present a proposal to the curia on how to guide that country's government to the the rightful path.[43]

It ought to be noted here that the papal envoy had not been instructed to call for arrangements for placing someone else on the throne, nor had he been permitted to interfere in the country's governmental affairs. His Holiness had reserved for himself the right to reach a decision upon receiving the envoy's report.[44] And yet, the envoy-designate: the bishop of Gobbo, did not leave Rome;[45] it took the curia a few months to commission John Ugoccione, bishop of Aesi, as papal delegate to Hungary.[46]

It was about this time that the sons of Henry of Kőszeg had asked Prince Andrew of the House of Árpád to return home and be their king;[47] but the lord of Fort Strido had the prince captured and handed over to Albert of Austria.[48] Only Archbishop Ladomer of Esztergom could free the

prince from his uncomfortable situation by sending Vilhelmite friars to him, how aided him to escape in disguise of a friar to his homeland in a boat on the Danube. Members of the service nobility joined Andrew on the boat, accompanied him to Buda, followed him to Fehérvár, where they had him crowned (their) king.[49]

As reported in the Styrian *Reimchronik*, Archbishop Ladomer anointed and crowned the monarch, placed the cloak of King Saint Stephen on his shoulders and the sceptre into his hands. King Andrew III took his oath; in turn, members of the hierarchy and of the service nobility took their oath to the monarch.[50] Although the text of the coronation oath Charles I (1308—42) took in 1310 had been preserved in the Vatican archives and became a part of Hungarian common law, Andrew III, in 1290, also promised to assure freedom for all in his country.[51]

Soon after the coronation, during the first year of his reign, "regi autem nostri primo anno," Andrew III had a diet held at Óbuda that he may renew the articles of the 1222 *Decretum I* [issued by Andrew II] concerning the liberties of the lesser nobles.[52] Two royal writs, both dated September, 1290, bear witness to this general assembly: *congregatio generalis*,[53] whose resolutions were countersigned by the kings's subchancellor on Feburary 22, 1291.[54] The diet had legislation enacted in favor of the service nobility in that it made the monarch declare that, henceforth, he will name his head officials according to advice received from his nobles, whereby permitting the service nobility to gain influence "ex antiqua consuetudine regni nostri", upon forming the country's government.[55] Simultaneously, the diet had curtailed the demands of the higher nobility; for example, were the palatine in his capacity as the king's itinerant justice to hold a country court of law, four members of the lesser nobility were to accompany him, besides the county reeve.[56]

The diet had determined anew the legal status of he clergy and its role in public life;[57] and, since it had to deal with a new monarch, it had enacted legal limitations on royal authority.[58] Andrew III had the diet summoned to strengthen his own position;[59] and yet, the upper nobility and to some extent the hierarchy concerned about the consequences of closer ties between the ruler and the lesser nobles, had brought forth public resolutions that could only have served their own interests.[60]

It had occurred during the summer of 1291 that Rudolf of Habsburg had Rome notified that he had his Hungarian fief handed over to his son Albert.[61] The papal curia, in turn, had instructed its envoy that, were he to meet with the German king, or his son in person, he must remind them not to attack the privileges the Church held in Hungary.[62] In another papal bull the curia wanted that in that late 1270's, Ladislas IV had certain promises made during the visit of the bishop of Fermo, papal legate to Hungary, promises the king had not kept; therefore, the bishop of Aesi will have to

inform all whom it concerned that none of them take any action that would endanger church interests in Hungary.[63] This bull must have been issued after the coronation of Andrew III, and after the diet of Óbuda, because its tone and contents refer to the supporters of the King, without mentioning himb y name.[64]

The papal writs here cited support the claim of the papal curia to Hungary, but fail to define clearly the nature of that claim, because the Holy See wished to reserve its right to pass final judgment on the rivalry of the three candidates seeking the Hungarian throne. The German pretender Rome disliked, nor did it take him seriously. Andrew III's secret return to Hungary and his coronation suprised and embarassed the curia on the grounds that it regarded as valid the request of Queen Maria, the sister of the assassinated Ladislas IV, for the Hungarian throne, a claim she had resigned in favor of her grandson, Charles Robert.[65]

For Rome, it was imperative to maintain good relations with the new dynasty at Naples and, for that reason, it would not accept the claim of Andrew III (= "of Venice", that is, of the House of Árpád) as the lawful monarch of Hungary, even though his father, Prince Stephen (*ob.* 1271, the half brother of Béla IV, 1235—70), was the posthumously born son of Andrew II (1205—35) and his third queen, Beatrice d'Este.[66] Nor were the diplomatic moves of the Holy See aided by the second marriage of Andrew III himself, who upon the death of his Polish queen, Fenana,[67] married Agnes, daughter of Albert of Austria, by then German emperor.[68]

It is in the background of Andrew III's marriage to Agnes that one ought to realize that in June, 1291, the king invaded Austria. Because he wished to shorten the siege of Vienna, Duke Albert, in the Treaty of Hainburg, July, 1291, renounced his claim to the Hungarian crown, and returned all Hungarian territory he had previously taken; he only asked that the Hungarian demolish fortifications that had been erected along the border.[69] But the treaty irritated the family of Henry of Kőszeg (former staunch supporters of Andrew III), who now turned to the support of Maria, the sister of the assassinated Ladislas IV, by handing a crown and standard to Charles Martel, son of Maria; Charles Martel, in turn, married Constance, daughter of Rudolf of Habsburg. Out of this marriage Charles Robert was born,[70] the candidate Boniface VIII so much wished to ascend the Hungarian throne. The papal envoy to Hungary had, therefore, cautiously to support the candidacy of Charles Robert — against the actual kingship of the lawful monarch.[71]

The pope's legate faced a difficult task. Andrew III he could not recognize as the lawful Hungarian king, nor could he take public action against him. What he had to do was to assure that the Holy See hand down an acceptable decision concerning the claim of Andrew III to his throne.[72] Of course, the monarch's loyal supporters, as, for example, members of the

hierarchy, would not agree to such an agreement. By birth, and through his lawful election, Andrew III was the legitimate Hungarian monarch, who needed no papal confirmation.[73] The bishops now threatened to excommunicate anyone who dared not to take an oath of loyalty to the king, or who treacherously expected papal intervention in the problem of succession.[74] At the same time, however, members of the hierarchy were anxious to retain their freedom of political activity, and paid their respects to the papal legate who, upon the death of Nicholas IV, had returned to Rome.[75]

After the resignation of the hermit pope, Celestine V[76] — he remained under the political influcence of the Anjou family of Naples, but did not intervene in Hungarian politics[77] — Boniface VIII became pope; during the first official dinner of Boniface VIII it was the husband of Maria, Charles II of Naples, and her son, Charles Martel (reported in the record as the king of Naples and of Hungary), who had waited at his table.[78] Charles Robert was Charles Martel's son.[79]

And yet, the new pontiff did not aid the new dynasty of Naples in inheriting the Hungarian throne. As a matter of fact, he called upon the counts of Németújvár — who had, in the recent past, faithfully carried out papal policy in Hungary — to return all ecclesiastical lands they had gained possession of, and authorized the archbishop of Esztergom to handle the legal aspects of their case.[80] Even the circumstantial evidence that the curia in the spring of 1297 had the court chaplain of Maria named as the new archbishop of Spaleto;[81] or, in 1298, the curia had a bishopric established at Sebenico because Maria had requested it, make it only clear that Rome had shown interest in the political plans and activities of the court of Naples toward Hungary.[82]

The death of Archbishop Ladomer of Esztergom brought forth changes in papal policy. The cathedral chapter at Esztergom chose, as archbishop Gregory Bodoli, archpriest of Fehérvár, the king's sub-chancellor; in his letter of February 13, 1298, Andrew III acknowledged the outcome of the election.[83] The sub-chancellor archbishop elect unexpectedly changed his political alliance, however, by turning to the Anjous of Naples; now, Andrew III had no other choice, but to withdraw his recognition from Gregory and declare the see of Esztergom vacant.[84]

Simultaneously, the Esztergom cathedral chapter had the case appealed to Rome to request that the pope do not confirm Gregory in his new status.[85] But, under the influence of the court of Naples Pope Boniface VIII recognized Gregory as archbishop in that he had named him procurator of the archdiocese, though, by delaying the inquiry, he left the case unsolved.[86] Nor did the pontiff notify the Hungarian court, or inform Charles II of Naples of his decision. He had turned instead directly to the people of Hungary.

Following heavenly inspiration, he wrote to them, the people had accepted the faith of Christ, and brought forth outstanding men and women of religious-spiritual and secular interests. Their royal family has numerous saintly offsprings, a few of whom the Holy See had only recently elevated to the sainthood. A country that had many learned clergymen, war heroes, and a population loyal to the faith of Christ and to the cause of the Church, may stand as a shining example in front of its neighbors.[87]

The once mighty realm with a large number of inhabitants had been reduced to a small flock of people, its towns and villages destroyed; it is now surrounded by pagans and schismatics, who disturb the population with their assidous attacks. It is, therefore, important, that someone worthy of public trust remain there, who provided the curia with reliable and detailed information about local conditions, and who enforced strong public measures, if needed. Archbishop Gregory was such a person, whom the curia now appointed procurator with special authority, so that he, with aid from the Dominician friars, take action against heretics and pagans, organize the inquisition, hand down punishment for those who dared to disturb public peace, and who will meet with members of the country's hierarchy and its people.[88]

The pontiff carefully said nothing about the contest for the crown, for the reason, perhaps, that by authorizing Archbishop Gregory to take action against anyone disturbing the peace, or challenging the influence of the curia, he could easily turn the tide of public opinion in favor of the Anjou party.[89]

The diet: *congregatio generalis*[90] of early May, 1299, was not attended by Archbishop Gregory,[91] though he, through his envoy, took a firm public stand against the king saying that the royal court had kept disturbing the peace and well being of the church at Esztergom.[92] Simultaneously, in his capacity as papal legate, Gregory had a bishops' conference summoned for the see of Veszprém; however members of the Hungarian hierarchy had reacted in a less than friendly manner toward the invitation. They let the Archbishop know that since they had not seen the papal writ authorizing his privileges as papal legate, they did not recognize him in that capacity, and refused to attend the convention in Veszprém. The bishops stress their loyalty to Rome, and request that the archbishop entrusted by the Holy See with authority and dignity in their country, present his written commission to them, and — attend the diet.[93]

In view of the fact that the archbishop did not participate, but had threatened with excommunication everyone who dared to oppose him, King Andrew III, for the first time during his reign, sought direct communication with the papal curia. He and members of the assembled diet had appealed to Rome placing themselves, and their country, under the special protection of Holy See.[94]

It is not known whether the king's appeal had ever arrived in Rome, or had the pope ever replied to it.[95] But it is evident that the diet had legislated various articles in favor of churchmen and members of the lesser nobility, and it did strengthen royal authority.[96] To cite but several examples: members of the lesser nobility could not be forced, henceforth, to enter, against their own free will, the services of a high nobleman;[97] the annual exchange of the currency had to be carried out, henceforth, by the regional reeve in the presence of four lesser nobles [of the region];[98] ecclesiastical property must not be confiscated: inappropriately obtained landholdings had to be returned to the Church, with payment of interest.[99] They regarded King Andrew III as the natural lord of the kingdom.[100] Royal and queenly domain and chattel unlawfully given away, or taken from the ruler, the king had to recover by use of force.[101]

The diet further chose eight high churchmen and eight members of the service nobility to be with the monarch constantly and observe him, together with the high nobles, in the King's Council. The elected ones served three month terms each year. Without their consent land, or office, could not be granted by the king.[102] Fortifications erected without the permit of the King's Council had to be razed, and tariffs established at the expense of toll revenues due to the king and queen must be abandoned.[103]

Archbishop Gregory did not carry out his threat of excommunication, but attempted to aid Charles Robert in gaining access to the throne. In the spring of 1300, the archbishop dispatched "in the name of the Hungarian high clergy and nobility", a delegation of Dalmatian friars to the Anjou court of Naples with the request that they send Charles Robert to Hungary.[104] The court of Naples now turned to the papal curia for advice and support, but the envoys of Andrew III active in Rome were able to block the plan. In other words, when in August, 1300, Charles Robert had landed at Spaleto with the purpose of reaching Hungary to receive the Hungarian crown, King Andrew III, though not overly concerned about the ambitions of Charles,[105] had staged a diplomatic counteroffensive.[106]

Andrew III would not permit the pretender to enter the realm with the pope's approval, in company of the papal legate. So he had an envoy dispatched to Rome in the person of Peter Bonzano of Trevisor to make certain that the curia would not support Charles Robert. As it is evident from the letters of Bonzano, his mission did not remain fruitless. Pope Boniface VIII assumed a neutral position in the affair and would not support the pretender. "Quod nepos regis Caruli contra consilium et voluntatem domini papae et cardinalium amicorum suorum missus fuit per dominum regem [i.e., Charles Martel] in partem illas, et quod dominus papa (ei non dedit) aliquod auxilium." Indeed, were Andrew III to capture the 'boy', ("quod si haberitis puerum in manibus vestris"), he had been asked to hand him over to the pope ("quod mitteritis eum ad dominum papam").[107]

It is evident from the report of Bonzano that he had another commission also: he had to ascertain that the curia void the appointment of Archbishop Gregory to his archiepiscopal see of Esztergom, and elevate Bishop Antal of Csanád, one of the king's loyal supporters, to that position. It is to be concluded from Bonzano's writ, dated from Venice, September 18, 1300, and addressed to Michael Marosini;[108] and, from his letter, dated October 25, 1300, and sent directly to the king, Andrew III,[109] that, he wrote with some misgiving — he had hoped that negotiations between the pontiff and the bishop [= Antal of Csanád] will be successful. "Sed spero, quod cito a domino papa negocium vestrum et domini episcopi feliciter expedietur."[110]

It is clear from a third writ, dated early November, 1300, however, that the negotations were broken off; ". . .et quod si eius negocium non possit expediri"[111] — that is, the papal curia did non divest Archbishop Gregory of his see, nor of his status.[112]

Rome had to have reasons to be careful. The Hungarian diets of 1299 at Fehérvár and at Buda in 1300, had initiated reforms against Anjou claims.[113] South of the Drave river the supporters of Andrew III had been able to defeat and slow down the advance of the Anjou party entering the realm, while in the valley of the Vág river Matthew Csák, another Anjou sympathizer, had been defeated by the king's men.[114] And, the monarch had taken away from Gregory the archiepiscopal see of Esztergom.[115]

It was only after the death of Andrew III on January 14, 1301,[116] that the papal court found it advisable to intervene in Hungarian politics[117] and to support openly the candidacy of Charles Robert to the throne of the now defunct Árpád dynasty.[118]

Notes

1 In the manuscript of the *Chronicon pictum*, fol. 65'a, there is a "P" initial that depicts the return of Prince Andrew; in front of rocky background he is riding a light brown horse, and is wearing a crown-shaped hat; he is being accompanied by two men dressed in red, with monkish cowls on their heads, one riding a dark brown, the other a dirty grey horse. Above the initial there is an inscription in red ink: "Dux Andreas de veneciis in Hungariam inducitur." The sentence may serve as caption to the picture, or as heading for the paragraph that begins with the letter "P". Cf. D. Dercsényi (ed.), *Chronicon pictum: Képes Krónika*, 2 vols. (Budapest, 1963), I, 130, fol. 65'; and the review by Gy. Rónay, *Vigilia*, 30 (1965), 44ff. The critical edition of the text in E. Szentpétery (ed.) *Scriptores rerum Hungaricarum*, 2 vols. (Budapest, 1937—38), cited hereafter as *SSH*, I, 475,5—6, and I, 476,16—17.
The background of events has an identical discussion in cc. 109 and 110 of the Thúróczy Chronicle, — cf. E. Galántai — J. Kristó (eds.), *Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum* (Budapest, 1985), 140ff.; see further, J. Pintér: *Magyar irodalomtörténet* (A synthesis of Hungarian literature), 8 vols. (Budapest, 1930—41), I, 444f.; E.

Mályusz, "A Képes Krónika kiadásai (Editions of the Illuminated Chronicle)", in J. Horváth — Gy. Székely (eds), *Középkori kútfőink kritikus kérdései* (Critical problems concerning medieval Hungarian historical sources) (Budapest, 1974), 167ff.; and, my review of this volume in *Austrian History Yearbook*, 12—13 (1976—77), 494ff.

2 *SSH*, I, 476,17—19; compare with I. Nagy *et al* (eds), *Hazai okmánytár* (Domestic historical sources), 8vols. (Győr—Budapest, 1865—91), cited hereafter as *HO*, VIII, 571; and, G. Fejér(ed.), *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 44 vols. (Budae, 1829—44), cited hereafter as *CD*, VII-5, 546, 547.

3 *SSH*, I, 473f. (c. 184); the Várad Chronicle records the assassination of Ladislas IV without a definite date: "est interfectus circa XII annum regni sui;" *ibid.*, I, 213,20—23, and compare with the remark of P. *Ransanus Epithoma rerum Hungararum*, ed. P. Kulcsár (Budapest, 1977), 132, ind. XVII: "a Comanis, quibus maxime fidebat, ob morum asperitatem necatus est." I reviewed this volume in *Austrian History Yearbook*, 17-18 (1981—72), 361f.

4 *SSH*, I, 476.; the chronicler fixed the date of the murder a little before the feast of St. Margaret, "proxima ante festum, "*ibid.*, I, 473f., and placed the coronation of Andrew III 18 days leter, *ibid.*, I. 475,4—5, — though in one text variation one may read 13, — *ibid.*, I. 475,31; see further the characterization of *Continuatio Vindobonensis*, in G. H. Pertz (ed.), *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, 30 vols. (Hannover, 1854 etc.), cited hereafter as *MGHSS*, IX, 716,19—22; or, with the remark of the brief Worms *Annales*, *ibid.*, XVII, 78,37—38.

5 *SSH*, I, 477,4—13, though, in one MS at least, the expression "barones regni" was left out, *ibid.*, I, 476,22. Also, *Chronicon Posoniense*, c. 76, *ibid.*, II, 46,15—20; on "son of Pócs", cf. *HO*, IV, 65; G. Wenczel (ed), *Árpádkori új okmánytár* (New collection of historical sources of the Árpád age), 12 vols. (Pest, 1860—73), cited hereafter as *ÁUO*, IX, 107.

6 *SSH*, I, 477f.; the family pedigree of Charles, *ibid.*, I, 478,3—13, In the Chronicle MS, fol. 66b, in the "Q" initial, there is a drawing depicting the arrival of Charles Robert in Hungary, — see Dercsényi, I, 131. The family descent of Robert Charles is also mentioned in the papal writ of May 31, 1303; cf. A. Theiner (ed) *Vetera monumenta historiam Hungariae sacram illustrantia*, 2 vols. (Rome, 1859—60), cited hereafter as *VMH*, I, 397ff., esp. 398 (n. 635); and *Chronicon Posoniense*, c. 77, *SSH*, II, 46f.

7 *Ibid.*, I, 478,14—22.

8 *Ibid.*, I, 478,22; *VMH*, I, 373.

9 See the remarks of S. Domanovszky, in *SSH*, I, 227ff., and of J. Horváth, *Latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái* (Stylistic questions concerning the Latin language literature of the Árpád age) (Budapest, 1954), 258, who in analyzing the style of the Minorite mentioned rythmic prose that came into use through the teaching and usage of the "ars dictandi"; *ibid.*, 260ff.; compare with H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre*, 2 vols., 2nd ed. (Berlin, 1912—31), II, 370; see further, B. Hóman, *A Szent László-kori Gesta Hungarorum és XII—XIII. századi leszármazói* (The late eleventh century Hungarian 'gesta' and its continuators in the twelfth and thirteenth centuries) (Budapest, 1925), 63ff.; E. Mályusz, *A Thuróczi Krónika kora és forrásai* (Age and sources of the Thuróczy Chronicle) (Budapest, 1967), 79ff.; and, compare with E. Mályusz — J. Kristó (eds.), *Johannes de Thurócz Chronica Hungarorum*, vol. II: *Commentarii* (. . .) *usque ad annum 1301* (Budapest, 1988), 512, *ad* c. 109: "Caput provincialis Franciscanus saeculi XIV conscripsit", who had contemporary information incorporated into his narrative; there is a similar remark *ad* c. 110 (*ibid.*, II, 518).

10 Cf. St. L. Endlicher (ed), *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*, 2 vols. (Sangalli, 1849; one vol. repr. Leipzig, 1931), cited hereafter as *RHM*,II, 615, and in a writ dated 1290, — *ÁUO*, V, lf. On the Hungarian kings' coronation, see the letters of Pope Innocent III, dated Apr. 24, 1204, and May 15, 1209, in A. Potthast (ed), *Regesta pontificum Romanorum*, 2 vols. (Berlin, 1875), n. 2196 and n. 3725; for text, see J. P. Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus, series latina*, 221 vols. (Paris, 1844—55), cited hereafter as *MPL*, 215, 340, and 216, 50. Z. J. Kosztolnyik. *From Coloman the Learned to Béla III (1095—1196): Hungarian Domestic Policy and its Impact Upon Foreign Affairs* (New York, 1987), 279, and 289, n. 124; idem, "The Church and Béla III of Hungary: Archbishop Lukács of Esztergom", *Church History*, 49 (1980), 375ff.

10a *SSH*, I, 213f., that is, 213W,35—214W,35—214W10; and, 213Z,18-214Z,10. It is further curious that, e. g., the Várad Chronicle, *SSH*, I, 213f., that is, 213W,35 — 214W,10, barely mentioned the reign of Andrew III, while the Zagreb Chronicle, *ibid.*, I, 213Z,18—214Z,10, made no record of it all; on these chronicles, see Macartney, 109f., and 110f.

11 Potthast, n. 25081; *VMH*, n. 621; *CD*, VI-2, 316f., and VIII-1,63. compare to Potthast, n. 25084; *VMH*, n. 623; F. Palacky, *Literarische Reise nach Italien im Jahre 1837 zur Aufsuchung von Quellen der böhmischen und mährischen Geschichte* (Prague, 1838), n. 409; idem, *Geschichte von Böhmen*, II-1 (Prague, 1866), 350ff.

12 *SSH*, I,480,15-21; on the claim of Vencel to the throne, see *ibid.*, I, 480,10—14.

13 "Sedes namque tunc archiepiscopatus Strigoniensis vacabat"; *ibid.*, I, 480,21—22, and note 6; and, Potthast, n. 25080; *VMH*, n. 622; *CD*, VI-2, 313ff.; Palacky, *Reise*, n. 409.

14 *VMH*, I, 388.

15 Potthast, n. 25081; *VMH*, n. 621; Palacky, *Reise*, n. 408; and, compare with Potthast, n. 25088; *VMH*, n. 627; Palacky, *Geschichte*, II-2, 353.

16 On this, see the papal letters under Potthast, nn. 25088 and 25090; text in *VMH*, nn. 627 *and* 625, respectively.

17 See *VMH*, I, 399,2—6; papal instructions for the legate, Potthast, n. 25080. Compare with the opinion expressed by Arnold of Villanova, *De tempore adventus Christi*, in H. Finke (ed), *Aus den Tagen Bonifatius VIII* (Münster, 1902), "Quellen", 157, and note 21, who wrote that the pontiff was Christ himself; and, with the writ, "Apostolica sedes", dated May 1300, of Boniface VIII, - Potthast, n. 24953; text in a. Theiner (ed), *Codex diplomaticus domini temporalis s. sedis*, vol. I: 756—1334 (Rome, 1861), 371, n. 574; or, the papal bull "Unam sanctam" of Nov. 18, 1302, Potthast, n. 25189; text in Ae. Friedberg (ed), *Corpus Iuris Canonici*, 2 vols. (Leipzig, 1879; repr. Graz, 1959), II, 1245ff. A. Dempf, *Sacrum imperium*, 4th ed. (Munich-Vienna, 1973), 445ff. One ought to note that Quidort, alias John of Paris, *De potestate regia et papali*, in M. Goldast (ed), *Monarchia s. Romanii Imperii*, vol. II (Frankfurt, 1614), 108ff., had also emphasized that the Roman See held authority only in religious-ecclesiastical matters! By contrast, G. Tellenbach, *Church, State and Christian Society*, tr. R. F. Bennett (Oxford, 1959), 137ff.; C. H. McIlwain, *The Growth of Political Thought in the West* (New York, 1932), 265.

18 On July 30, 1290; cf. Potthast, n. 23342; *VMH*, n. 586.

19 See the pope's letter to his legate, Benevenutus, instructing him to report on conditions prevalent there — Potthast, n. 23384; *VMH*, n. 588.

20 Potthast, n. 23543; *VMH*, n. 598.

21 Potthast, n. 23544; *VMH*, n. 599; St. Katona, *Historia critica regum Hungariae*, 7 vols. (Pest-Buda, 1779—81), VI, 1052.

22 The new legate, John Ugoccione, bishop of Aesi, received similar instructions; cf. Potthast, n. 23510; *VMH*, n. 593; *CD*, VI-1, 84; Katona, VI, 1050.
23 This is evident from a letter sent earlier to Rudolf; cf. Potthast, n. 23386; *VMH*, n. 689.
24 Potthast, n. 23385; *VMH*, n. 588.
25 Potthast, n. 24791; *VMH*, n. 618; *CD*, VI-2, 225.
26 *Supra*, note 20.
27 Compare with the assertions made by St. Bernard of Clairveaux, *De consideratione*, IV:3, 6—7, in J. Leclercq — H. Rochair (eds), *S. Bernardi opera*, vol. III (Rome, 1963), 453ff.; Dempf, 221f., and 326f.; idem, *Ethik des Mittelalters* (Munich—Vienna, 1971, a repr. of *Handbuch der Philosophie*, Abt. III-C, Munich-Berlin, 1931), 70ff. For a firm outline, see Pope Innocent III's "per venerabilem", issued in 1202; cf. Friedberg, II, 714ff.; McIlwain, 231f.; B. Tierney, "Tria quippe distinguit iudicia, . . . a Note on Innocent III's Decretal "Per venerabilem", *Speculum*, 37 (1962), 48ff.
28 See J. Larner, *Italy in the Age of Dante and Petrarch* (London, 1980), 43ff., esp. 46ff., for background; P. Partner, *The Lands of St. Peter* (Berkeley—Los Angeles, 1972), 268ff., esp. 286ff.; F. Gregorovius, *History of the City of Rome in the Middle Ages*, tr. A. Hamilton, vol. V-2, rev. ed. (London, 1906), 411ff., esp. 455ff.; B. Croce, *Storia del Regno di Napoli*, 3rd ed. (Bari, 1953), passim.
29 E. H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology* (Princeton, 1957), 355, n. 144.
30 *RA*, n. 224; *CD*, III-1, 31; the feast of St. Adalbert fell on April 23, — according to the late twelfth century Pray codex (a sacramentary); in a thirteenth century missal in use in Hungary, it was listed on April 24; cf. Polycarp Radó, *Libri manu scripti bibliothecarum Hungariae* (Budapest, 1947), 37 and 60.
31 Potthast, n. 3712; *MPL*, 216, 39f.; *CD*, III-1, 90f.
32 Cf. Friedberg, II, 373, — following Ae. L. Richter, *Corpus Iuris Canonici*, 2 vols. (Leipzig, 1839), II, 359; Potthast, n. 6318; *CD*, III-1, 294.
33 ". . .et in sua coronatione iuravit etiam, iura regni sui et honorem coronae illibata servare";*ibid.* Gy. Bónis, "Decretalis Intellecto", Történeti Szemle, 17 (1974), 24ff.
34 Marczali, *Enchiridion*, 139a, c. 16
35 *Ibid.*, 139b, c. 26; Z. J. Kosztolnyik, "Triumphs of ecclesiastical politics in the 1231 *Decretum* of Andrew II of Hungary", in J. R. Sommerfeldt (ed), *Memorial Volume in Honor of Professor L. J. Lekai on his 75th birthday* (Washington, D. C., in press).
36 Potthast, n. 7443; *VMH*, n. 126; *CD*, III-2, 47; G. D. Deutsch — F. Firnhaber (eds), *Urkunden zur Geschichte Siebenbürgens: Fontes rerum Austricarum*, Abt. II: *Diplomataria*, vol. XV (Vienna, 1857), n. 33. — addressed to Béla Junior King, asking him to retake goods his father had unlawfully given away; Béla will comply, cf. I. Rákos, "IV. Béla birtokrestaurációs politikája (The restauration policy of Béla IV)", *Acta historica Szegediensis*, 47 (1974), 3ff.
37 Potthast, n. 9080; *VMH*, n. 188; *CD* III-2, 335; H. Hoffmann, "Die Unveräusserlichkeit der Kronrechte im Mittelalter", *Deutsches Archiv*, 20 (1964), 390ff.
38 See papal writ of Aug. 23, 1225, Potthast, n. 7466; *VMH*, n. 127; *CD*, III-2, 48f., addressed to Archbishop Ugrin (not mentioned by name) concerning the restoration of grants to "Saracenes" unlawfully given, with reference to the "Toletano concilio."
39 Cf. J. Loserth, *Geschichte des späten Mittelalters*, part. II of G. von Below — F. Meinecke, *Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte* (Munich — Berlin, 1903), 140ff.

40 See the letter of the abbot of Montecassino to the Hungarian court, dated about mid-September, 1269, in G. Wenczel (ed), *Anjoukori diplomáciai emlékek* (Documents of the diplomacy of the Angevin age [in Hungary], 3 vols. (Budapest, 1874—76), I, 21ff.

41 *SSH*, I, 478,3-10. Larner, 46ff.

42 See Potthast, n. 23384; *VMH*, n. 588, and compare with the papal writ issued two days later instructing Benevenutus to look after the interests of Queen Elizabeth, the widow of Ladislas IV; cf. Potthast, n. 23385; *VMH*, n. 588.

43 Potthast, n. 23384, and the papal writ addressed to the Hungarian hierarchy, *ibid.*, n. 23385; *VMH*, n. 588, printed as attachment to the previous text — *ibid.*, I, 367.

44 *Ibid.*, I. 366f.

45 This is evident from the letters to Rudolf — Potthast, nn. 23543 and 23544, with text in *VMH*, nn. 598 and 599; the pope did not trust Rudolf; cf. C. J. v. Hefele. *Conziliengeschichte*, 2nd ed., 6 vols. (vols. 5 and 6 reworked by A. Knöpfler), (Freiburg, 1873—90), VI, 212 and 213.

46 The curia had instructed the recently appointed legate to Hungary on how to approach and deal with German demand in the realm, esp. ecclesiastical interests in the country. Cf. Potthast, n. 23547; *CD*, VI-1, 96, and Katona, VI,1052. Text also in *VMH*, n. 600.

47 *SSH*, I, 477,5. ". . .so was her Andre der bederbe des kunichriches naehster erbe. . ."; cf. Ottokar v. Steier (v. Horneck), *Österreichische Reimchronik*, ed. J. Seemüller, *MGH Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt*, vol. V, 1—2. (Hannover, 1890—03), lines 39972—39973; see the review by J. Loserth, in *Historische Zeitschrift*, 74 (1895), 282ff.; and W. Heinemeyer, "Ottokar von Steier und die höfische Kultur", *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 73 (1936), 201ff.; H. de Boor, *Die deutsche Literatur im späten Mittelalter, 1250—1350*, 3rd ed. (Munich, 1967), 195ff., for comments; A. Lhotsky, *Quellenkunde zur Geschichte Österreichs* (Graz-Cologne, 1963), 288f.

48 See *Reimchronik*, lines 40125—40205, and 40288—40391, *ed. cit.*; *Continuatio Vindobonensis, MGHSS*, IX, 716,19-22; *Annales breves Wormatienses*, *ibid.*, XVII, 78,37-38; *Continuatio Floriaensis*, *ibid.*, IX, 749,27-29.

49 *Reimchronik*, lines 40988—40990; on the coronation, lines 40946—41213, and the observations of A. Huber on the value of the report, "Studien über die Geschichte Ungarns in Zeitalter der Árpáden", *Archiv für österreichische Geschichte*, 65 (1883-84), 153ff., esp. 218ff. The Vilhelmites were mentioned also by F. Knauz (ed), *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, 2 vols. (Strigonii, 1873-74), II,184.

50 *SSH*, I, 476f.; the Várad Chronicle, c. 20, *ibid.*, I, 213f.; *Reimchronik*, lines 41214-41291, and Seemüller, appendix, XCVI and XCVII; on the coronation of the queen, lines 41240—41. Queen Fenana spoke of Archbishop Ladomer, — cf. Knauz, II, 308; *CD*, VI-1, 90, — the text implies a future tense: Andrew III, as the husband-to-be of Fenana! In a writ dated 1290, Fenana appears as Queen, — cf. *HO*, VIII, 289, or VI, 359, to the effect that Theodore, archpriest of Fehérvár, had Fenana accompanied from Poland to the Hungarian court; cf. *ÁUO*, X, 36f., with a curious date: "a. d. MCCnonagesimo (in parenthesis:) primo." The Reimchronik mentioned the arrival of Fenana, lines 41080—41150. The introductory paragraph of the decrees of the 1298 *Congregatio generalis* held at Rákos referred to the oath taken by the King. Cf. *RHM*, II, 630f.

51 So the Styrian chronicler recorded, who under seven headings had summarized the coronation oath taken by Andrew III; cf. *Reimchronik*, lines 42263-41292, and compare with the oath taken by Charles I in 1310; H. Marczali (ed), *Enchiridion fontium historiae Hungarorum* (Budapest, 1901), 204, and 205ff.; Kantorowicz, 33, note 144.

52 ". . .quod cum dominus Andreas Dei gratia rex Hungariae, conscriptis libertatibus nobilium regni Hungariae (. . .) eiusdem nobilibus privilegium concessit"; cf. Marczali, *Enchiridion*, 186; in *RHM*, II, 630ff., this section is missing.

53 In a document dated Sept. 1, 1290, Knauz, II, 267, and in a royal writ of Sept. 9, 1290, *ÁUO*, V. 1f.: "(. . .) in congregatione generali supra Veterem Budam celebrata".

54 Archpriest Theodore of Fehérvár, the royal sub-chancellor — Marchali, *Enchiridion*, 191; *RHM*, II, 621. It was the archpriest of Fehérvár who held the office of sub-chancellor, cf. Kosztolnyik, *op. cit.*, 250, and 263, nn. 225 and 226.

55 *RHM*, II, 6; 7. art. IX; Marczali, *Enchiridion*, 188.

56 *Ibid.*; *RHM*, II, 617f., art. XIV.

57 *Ibid.*, art. XV and XIX.

58 *Ibid.*, art. XXV and XVI, and XXVII.

59 Thus, to cite but a few, art. II, III, VII (quite important), VIII and XX; *ibid.*

60 *Ibid.*, art. V, X-XI, IX, XXV, XXVII, XVIII.

61 It is evident from the letter of Pope Nicholas IV, Dec. 28, 1290, Potthast, n. 23510; *VMH*, n. 593; Hefele, VI, 212 and 213; of Nicholas IV, see H. Kühner, *Neues Papstlexikon*, Fischer Bücherei (Frankfurt—Hamburg, 1965), 78.

62 Potthast, n. 23547; VMH, n. 600; *CD*, VI-1, 96; Katona, VI,1052.

63 *Ibid.*, VI, 1040, and compare with Potthast, n. 23513: *VMH*, n. 594; *CD*, VI-1, 76.

64 In a strict sense, the letter is anti-Andrew III; cf. V. Fraknói, *Magyarország és a Szentszék* (Hungary and the Holy See), 3 vols. (Budapest, 1901—03), I, 100.

65 Potthast, n. 23515, *CD*, VI-1, 81; Katona, VI,1046.

66 Prince Andrew (= Andrew III) was the son of Stephen [ob. 1281], and Stephen's second wife, Thomasina Marosini, *SSH*, I, 475,14—21, and M. Werthner.,. *Az Árpádok családi története* (Family history of the Árpáds) (Nagybecskerek, 1892), 547; thus, he was the grandson of King Andrew II of Hungary (ob. 1235). Stephen was born posthumously, of Andrew II's third marriage - *SHH*, I, 476,45; Werthner, 550ff. The Chronicle mentioned Stephen's previous marriage, *SSH*, I, 476,8-10; also, Salimbenesis de Alamo *Chronicon, MGHSS*, XXXII, 167f., and 169; Werthner, 560f. According to a contemporary document, Tomasina was still alive in 1300 — *ÁUO*, X, 375. Andrew's aunt was the wife of James I of Aragon, whose daughter was Elizabeth of Portugal (Lusitaniae); cf. *Acta Sanctorum* Bollandiana, 60 vols. (Paris—Rome, 1864—76), cited hereafter as *ASS*, Iulii II, 173ff. St. Elizabeth of Hungary, Andrew's aunt, was born of Andrew II's first marriage — *SSH*, 466,16—18; G. Pray, *Vita s. Elisabethae viduae landgravianae Thuringiae* (Tyrnaviae, 1780), 33ff.; M. Püskely, *Árpádházi Szent Erzsébet* (St. Elizabeth of the House of Árpád) (Rome, 1981); Z. J. Kosztolnyik, "Saint Elizabeth of Hungary", *Great Lives from History, ancient and medieval* ser., ed. F. N. Magill (Pasadena, Calif., 1989), 655ff.; P. Manns, *Die Heiligen*, 3rd rev. ed. (Mainz, 1977), 400ff.; A. Ijjas, *Szentek élete* (Lives of the saints), 2 vols. (Budapest, 1974—76), II, 111ff. On the other hand, St. Margaret of Hungary was the daughter of King Béla IV of Hungary (1235—70) — *SSH*, I, 464, 1—13; *ASS*, Ian. III, 516 ff.

67 In connection with his first wife, Fenana, see *ÁUO*, X, 36ff.; Andrew III and Fenana, *HO*, IV, 77. Queen Fenana had issued a writ on Sept. 8, 1295, *ibid.*, VII, 242, though the date might be contradicted by the writ dated May 1, 1295, where Queen Agnes's name appears — *ÁUO*, X, 180ff. According to the Chronicle, Fenana died in 1296, *SSH*, I, 477,22—24. The child of Andrew III and Fenana was Blessed Elizabeth of the House of Árpád, who died a religious sister at Töss in 1338; cf. M. Püskely, *Árpádházi Boldog Erzsébet és a 14. századi misztika* (Blessed Elizabeth of Hungary and Dominican mysticism in the 14th century) (Rome, 1980), 49ff.; my review in *East European Quarterly*,

21 (1987), 135f.; *ASS*, Maii II, 123ff.; K. Gránicz, „Az utolsó Árpádházi királyleány emléke a tössi címerben (The memory of the last princess of the House of Árpád in the coat of arms of Töss)", *Vigilia*, 44 (1979), 319ff.; W. Migg, "Heinrich Seuse und Elisabeth Stagel", *Neue Zürcher Zeitung*, Jan. 22, 1966, 20.

68 *SSH*, I, 477,24—25; *MGHSS*, IX, 750,24—25, and XVII, 718,19—21. Andrew III went to Vienna in early April, 1296, cf. *HO*, II, 25; the letter of Agnes, in which she spoke of her father as king of the Romans, may be dated in the late 1290's; cf. *HO*, VI, 353. The marital infidelity of Andrew III, — *MGHSS*, XVII, 78,37—38, — was referred to in the *Reimchronik*, lines 74456—74514.

69 *SSH*, I, 477,3—4; Pozsony Chronicle, *ibid.*, II, 46,14—15; *Continuatio Vindobonensis*, *MGHSS*, IX, 716,29—45, *and* 717,34—36 (anno 1293!) also, *Annales Mellicenses, ibid.*, IX, 510,37—40; *Cont. Floracenses*, IX, 749,29—39. The king's letter of Jan. 18, 1294, and his letter of (land-)donations for his faithful *iobagiones* refer to this campaign — *ÁOU*, X, 135f., and X, 271ff., respectively. The donation made to Archbishop Ladomer, in Knauz, II, 278, 279, and 283. Before the campaign, a Hungarian envoy had visited Vienna — *Ho*, VIII, 295; also, G. Wenczel (ed), *Anjoukori diplomáciai emlékek* (Documents of Anjou diplomacy), 3 vols. (Budapest, 1874—76), I, 77. The Treaty of Hainburg in *Cont. Floracenses, MGHSS*, IX, 749,36—39; *Cont. Vindobonensis, ibid.*, IX, 716,45—717,7; *Cont. Zwettlensis III, ibid.*, IX, 658,14—15; *Annales Melicenses, ibid.*, IX, 510,39—40.

70 On his family descent, *SSH*, I, 478,3—131; indirectly, the Várad Chronicle, *ibid.*, I, 214,11—19; H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, vol. I (Gotha, 1905), 71f., and 571.

71 The nobles who did not sympathize with King Andrew made the request to Rome, *SSH*, I, 477,4—13, — "quomodo in preiudicium regis Andree Karolus puer per papam in Hungariam mittitur pro rege"; *ibid.*, I, 477,26—27. For a brief duration, the "opposition" had even captured the monarch, cf. *Annales Mellicenses, MGHSS*, IX, 510,42.

72 Cf. Potthast, n. 24791; *VMH*, n. 618; *CD*, VI-2, 225.

73 *SSH*, I, 475,7—8; the chronicler's reasoning comprises the entire c. 186, *ibid.*, I, 475f.; Thuróczy *Chronicon*, c. 109, and seems to follow the arguments of St. Thomas that the law is the rule and measure of acts, whereby man is induced to act, or is restrained from acting. Cf. P. Caramello (ed), *S. Thomas Acquinatis Summa theologiae*, 4 vols. (Turin—Rome, 1950), II, IaIIae, q. 90, c. 1.

74 Once again, see the letter of the pontiff of March 12, 1299, as cited *supra*, n. 64; Count Ivan appealed to the pope. See further G. D. Deutsch — F.Firnhaber (eds), *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, in *Fontes rerum Austricarum*, Abt. 2: *Diplomataria*, XV (Vienna, 1857), 179.

75 *SSH*, I, 478,14—22; death of the pontiff noted in the *Annales Jacobi Aurie, MGHSS*, XVIII, 340,25—28; Potthast, II, 1214; his policy was discussed by Hefele, VI, 269.

76 Fiedberg, II, 971f. P. Herde: *Cölestin V, 1294, der Engelpapst*, vol. 16 of *Päpste und Papsttum* ser., ed. G. Denzler (Stuttgart, 1981), 94ff., and 138ff.; also, *Vita et obitus b. Petri Conf. Celestini papae V, II:17,* ibid., 264ff., and, *Vita in volgare des S. Tiraboschi*, c. 34: *de renuntiatione*, ibid., 325f. See further P. J. Olivi, "De renunciatione papae Coelestini V", ed. P. Livarius, *Archivum Franciscanum historicum*, 11 (1918), 309ff.; F. Baethgen, "Zur Geschichte des Hauses Gaetani", *Historische Zeitschrift*, 138 (1928), 47ff.; I. Takács, "Fra Jacopone da Todi 'egyházpolitikája' (The 'ecclesiastical policy' of Fra Jacopone de Todi)", *Katholikus Szemle*, 45 (1931), 181ff.; J. R. Eastman, "Giles of Rome and Celestine V: the Franciscan Revolution and the Theology of Abdi-

cation", *Catholic Historical Review*, 76 (1990), 195ff.; Kühner, 78f. H. Bertram, "Die Abdankung Papst Cölestins V (1294) und die Kanonisten", *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, kan. Abt., 56 (1970), 1ff., esp. 35ff., and 47ff.; Hefele, VI, 272.

77 Gregorovius, V, 522; J. Haller, *Das Papsttum: Idee und Wirklichkeit*, rev. ed., 5 vols. (Stuttgart, 1952—59), V, 93; Fraknói, I, 102.

78 Gregorovius, V, 532; Haller, V, 132f.; F. X. Seppelt, *Geschichte der Päpste*, 5 vols. (Munich,1949—57), IV, 24ff., on the Year of Jubilee, 1300; also, Gregorovius, V, 557ff.; and Hefele, VI, 284.

79 *SSH*, I, 478,11—14, and I, 214, 18—19; *ÁUO*, X, 189ff.; *VMH*, I, 398.

80 *CD*, VI-2, 62 (anno 1298); *ÁUO*, X, 273f.

81 *Ibid.*, X, 269, 307f., and 306f.

82 *Ibid.*, V. 189ff.; compare to Potthast, n. 24672; *VMH*, n. 615; *CD*, VI-2, 154ff.

83 Knauz, II, 433ff.

84 Fraknói, I, 103.

85 On this, see the papal writ, in Potthast, n. 24773; *VMH*, n. 616.

86 *Ibid.*, n. 615.

87 *Ibid.*, n. 616.

88 *Ibid.*

89 *Ibid.*

90 This diet (*congregatio generalis*) took place because of art. 34 of the *congregatio generalis* held Aug. 4 of the previous year: "(. . .) ad quindenas beati Georgii in Rakus, iuxta Danubium, couenire teneantur"; *RHM*, II, 639. Marczali, *Enchiridion*, 195, did not publish it, but noted that only the first 44 articles of the 1298 meeting were authentic; the rest of the resolutions were mere addenda containing the executive directives of the king and the barons, *ibid.*, 186; B. Hóman—G. Szekfű, *Magyar történet* (Hungarian history), 5 vols. 6th ed. (Budapest, 1939), I, 658, stated that the resolutions of 1299 were merely attached to the law(s) of 1298, beginning with art. 45.

According to the *Missale Romanum*, the feast of St. Dominic fell on August 4, but earlier, it was held on August 5, as e.g., in a XIV century missal of Spaleto with a Dominican calendar; cf. Polycarp Radó, *Libri liturgici manus scripti bibliothecarum Hungariae* (Budapest, 1947), 104ff., or in a missal of Sopron, dated 1363, *ibid.*, 107ff.; H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, 11th edition (Hannover, 1971), 48. I. de Batthyány (ed), *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*, 3 vols. (Claudiopoli, 1824 etc.), II, 506, spoke of the diet as a "Synodus Pestiensis", while P. Palazzini, *Dizionario dei concili*, 6 vols. (Rome, 1963—68), III,386, referred to it as an "assemblea conciliare mixta". See further Lothar Waldmüller, *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden*, in *Konziliengeschichte* series, ed., W. Brandmüller, Reihe A.: *Darstellungen* (Paderborn-Zürich, 1987), 205ff.; and my review of this volume in *Catholic Historical Review*, 75 (1989), 139f.

91 If the decrees of 1298, — Batthyány, *Leges*, II, 506ff.; *CD*, VI-2, 130 ff., — carry also the resolutions of the *congregatio generalis* of Rákos (Marczali, *Enchiridion*, 186; Hóman—Szekfű, I, 658) — then, according to the list of bishops laid down in the text, Archbishop Gregory did not appear at the diet, cf. *RHM*, II, 631; Marczali, *Enchiridion*. 192, though as late as 1298, he had peacefully coexisted with other members of the hierarchy, *HO*, VIII, 372. It is to be noted here that the Marczali, *Enchiridion*, 191ff., text is selective, and its wording differs from that of the *RHM*, II, 630ff.; however, it concludes the text with art. 35 (*ibid.*, II, 639).

92 *VMH*, n. 616; Hóman—Szekfű, I, 622ff.; B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, 2 vols. (Berlin, 1940—43), II, 231ff.

93 *Ibid.*, II, 263ff.; Hóman—Szekfű, II, 32ff.; *VMH*, n. 616.

94 Batthyány, *Leges*, II, 515ff., referred to the diet of Rákos, ". . .synodus regia Rákossiensis ad sedem Apostolicam appellat, anno MCCXCIX", as acting in the matter. Bishop Imre (= Emery) of Nagyvárad appealed to Rome — on him, cf. *HO*, VIII, 393, and V. Bunyitay, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig* (A history of the Várad bishopric, from its beginning to the present), 3 vols. (Nagyvárad,1883—84), I, 159, and 168f.; also, *CD*, VI-2, 201ff.

95 Fraknói, I, 107.

96 *RHM*, II, 632, aa. 1—2, and compare with the *Decretum I* (Golden Bull) of 1222), art. 17, *ibid.*, II, 417; or, Marczali, *Enchiridion*, 139; if, however, the ruler took no strong stand against the culprits, they could excommunicate him, *ibid.*, 193; *RHM*, II, 633, aa. 6—7.

97 *Ibid.*, aa. 7, and 10.

98 *Ibid.*, aa. 12, 13 (not in Marczali, Enchiridion!)

99 *RHM*, II, 637, aa. 23—24; aa. 27—28 in Marczali, *Enchiridion*, 194f. Compare with art. 44 of the 1279 Synod of Buda, *RHM*, II, 565ff.; Hefele, V, 188ff.; on Buda, 1279, see also Waldmüller, 188ff., and Z. J. Kosztolnyik, "Rome and the Church in Hungary in 1279: the Synod of Buda", *Annuarium historiae conciliorum*, 22 (1990), 68ff.

100 *RHM*, II, 630ff., a. 1.

101 *Ibid.*, a. 5.

102 *Ibid.*, a. 20 (*Enchiridion*, art. 23), to the effect that the king be always accompanied by two bishops and two nobles rotating every three months; the monarch had to pay members of the Council.

103 *RHM*, II,636, a. 21; Marczali, *Enchiridion*, a. 24.

104 Wenczel, *Anjoukori diplomácia*, I, 143; on Anjou claims, see Hóman—Szekfű, I, 617f.; Hóman, *Ungarisches Mittelalter*, II, 225f.

105 *ÁUO*, V, 260.

106 Andrew III's supporters in Rome were Bishop Antal of Csanád, and Bishop Benedict of Vác; on this, cf. V. Fraknói, *A veszprémi püspökség római levéltára* (The archive in Rome of the bishopric of Veszprém), 2 vols. (Budapest, 1896—99), II, page XLIII.

107 *ÁUO*, V, 262, and, Potthast, n. 25080; *VMH*, n. 622; *CD*, VI—2, 313ff.; also, Potthast, n. 25045, *VMH*, n. 619; *CD*, VI—2, 308ff.

108 From Peter Bonzano three letters remain: as of Sept. 18, 1300, sent from Venice to the Zara address of Mihael Morosini, *ÁUO*, V, 260f., to the effect that the king is sending money to the archbishop of Esztergom for the benefit of Friar Antal, with the directive that "si factum domini Antonii non posset expediri", the amount be paid to reduce the royal debt. In the second letter, *ibid.*, V, 262f., Peter describes himself before the king as "eius devotus procurator et serviens."

109 Bonzano hopes that negotiations between pope and bishop will be successful, *ibid.*, V,262.

110 *Ibid.*; Huber, *art.cit.*, 229, note 5.

111 The third letter: negotiations by Friar Antal were not successful; the money he did not send, *ibid.*, V, 263f. All of this must be connected with the appointment of Antal to the archiepiscopal see of Esztergom. Bishop Imre (Emery) of Várad, made his appeal, see *supra*, note 80.

112 *ÁUO*, X, 329ff.

113 *Ibid.*, X, 458, implied this. This royal writ mentions "in generali congregatione domini regis, qum in Pest cum baronibus, Cumanis et aliis nobilibus regni celebrauit", and it is being referred to by Knauz, II, 479.

114 Tomasina's war in the *Reimchronik*, lines 77880—78020; also Wenczel, *Anjoukori diplomácia*, I, 136.

115 *HO*, V, 452; Gregory had lost his see, as the chronicler wrote it, "sedes Strigoniensis vacabit"; *SSH*, I, 480,21—22, and I, 480,47—48. On Boniface VIII, cf. B. Ptolemaeus in L. N. Muratori (ed), *Scriptores rerum Italicarum*, 28 vols. (Milan, 1723—51), XIII,9ff., and A. Augerit *ibid.*, III, 10ff.; Kühner, *Lexikon*, 79ff.

116 As late as Jan. 13, 1301, Andrew III had issued a writ, *ÁOU*,V, 267; he died on Jan. 14, 1301, the feast of St. Felix according to the *Missale Romanum*, and H. Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, 2 vols. (Hannover, 1891; rep. Aalen, 1984), I, Tafel XXIX. The Várad Chronicle, *SSH*, I, 214,5—10. The Pray codex did not record the feast, though it placed the feast of Hilarius on Jan. 13, — cf. Radó, *Libri*, 37. A letter of 1314 by Queen Agnes mentioned the death of the king; cf. *Fontes rerum Austricarum, Scriptores*, 10 vols. (Vienna, 1855 etc.), VI, 257. See also *Continuatio Vindobonensis, MGHSS*, IX, 721,40—48; and, the *Reimchronik*, lines 78299—78356; on the sorrow of the queen, *ibid.*, lines 78357—78400; Hubert, *loc. cit.*, 230.

117 Potthast, n. 25081.

118 Potthast, n. 25252; *VMH*, n. 635; R. Elze, "Die päpstliche Kapelle im 12 und 13 Jahrhundert", *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, kan. Abt., 36 (1950), 145ff., esp. 187ff. Charles went to Esztergom, where Archbishop Gregory had crowned him with a new crown, as it is evident from a writ addressed to Benedict Geszthi, in I. Nagy (ed), *Anjoukori Okmánytár* (Documents of the age of the Anjous), 6 vols. (Budapest, 1878—91), I,80.

KŐHEGYI MIHÁLY *(Baja)*

Adatok Baja 14—17. századi egyháztörténetéhez

Baja egyháztörténete teljesen feldolgozatlan, de a ránk maradt források is gyérek, hézagosak. Iványi István, Bács-Bodrog vármegye kiváló helytörténésze ugyan azt írja, hogy a 14. század elején Baján két plébánia létezett, az egyiknek Máté, a másiknak Bodor nevű plébánosa volt, de adatának forrását nem adja meg, s ez ideig nem sikerült annak nyomára bukkanni.[1] Iványi minden bizonnyal félreértette a pécsi káptalannak 1335-ben kiadott oklevelét, melyben valóban szerepel Bodor (Budur), de a Bajával szomszédos Bátmonostoron birtokos Becsei Töttös család káplánjaként.[2] Egy évvel később (1336) ismét szerepel Bodor egy oklevélben a Töttös család káplánjaként.[3] Igen valószínű, hogy személye azonos azzal a Bodor nevű plébánossal, akit már 1328-ban említenek a pécsváradi konvent oklevelében.[4] Az azonosítást erősíti, hogy mindhárom esetben Baranya megyei birtokok eladásáról van szó, a vevő pedig a bátmonostori Töttös család.

Valóban lehetett Bajának már a 14. század elején plébániája, de kettő aligha, hiszen a jórészt kisnemesekből álló település egyik volt a sok közül, sem nagyságával, sem jogi állásával nem emelkedett ki a környező falvak sorából.

Baja papjáról az első hiteles adat 1423-ból való. Ez év január 24-én jelenti a kalocsai káptalan Zsigmond királynak, hogy a Pál bátai apát és a bátmonostori Töttös János közötti perben megejtette a tanúkihallgatást. Az történt ugyanis, hogy a bátai apát egyik jobbágya marhákat akart elhajtani a Töttös-birtokról, de rajtakapták és kerékbe törték. Az apát nem hagyta annyiban a dolgot, a királyhoz ment panaszra, aki azután a kalocsai káptalant küldte ki a több tucat tanú kihallgatására. Köztük szerepel Mátyás, szeremlei és Tamás, bajai (dominus Thomas de dicta Baya) plébános is, akik „az apát előadása szerint tudják" az eseményeket, és mellette tanúskodnak.[5]

Legközelebb 1453-ban találkozunk a bajai plébánossal egy, a papi tized visszatartása körül keletkezett huzavona szereplőjeként. Az egyházat a kánonjog és az országos törvények szerint a föld terméséből, állatokból, némely ipari termékekből tized illette meg, amit eredetileg mindenki köteles volt adni — társadalmi állásra való tekintet nélkül —, még a király is a kincstári jövedelemből. A 13. században a nemesi osztály kiharcolta a tizedmentességet, s ettől kezdve csak a jobbágy tartozott beszolgáltatni azt. Ezt elvben teljes egészében a püspök vette kézhez, és egyházmegyéje intézményeinek fenntartására kellett fordítania. Gyakorlatilag a plébánosok és a káptalan tagjai is részesültek a tizedből. Kezdetben az egyház saját kezelésében tartotta a dézsmát, és természetben szedte be. Az árutermelés fejlődé-

se, valamint a begyűjtés költségeinek megtakarítása vezetett azután a pénzben való behajtásra. Ez a jobbágynak — közvetve a földesúrnak is — egyszerűbb és kedvezőbb volt. Ha azonban a terményt jobb áron lehetett eladni, újra természetben követelték a tizedet, s ez a váltogatás mindig a jobbágy hátrányára történt.[6] Herczegh Ráfáel kalocsai érsek úgy egyezett meg 1450-ben a Töttös-családdal, hogy négy faluban (Pathala, Kathmar, Thymak, Baraczka) 20 birodalmi pénzt fizessenek a jobbágyok tized fejében.[7] Hiába írja azonban az érsek úr, hogy ez marad a tized fizetésének rendje, „amíg Isten akaratából érseki tisztünkben maradunk", három évre rá már újra természetben kéri. Csakhogy Töttös László familiárisai és tisztartói kikergették az érsek embereit, akik a tizedet „a terményekből, tavasziakból és a többi apróságból" ki akarták venni. Az érsek utasította a környező falvak plébánosait, hogy Töttös Lászlót és családját kiközösítéssel, a legszigorúbb büntetéssel sújtsák. A kiközösítéssel megbízott papok között — a monostori, dávodi, szántói, küllödi, szentgyörgyi, bodrogi, geszti, szentlőrinci, aranyáni társaságában — szerepel a bajai plébános is, de egyik papnak sem írták ki nevét az oklevélben. Az érsek a végrehajtás módját is közölte az ebben kevésbé járatos papjaival: „. . .minden egyes vasárnapon és ünnepnapon a szentmisék alatt, amikor az istentisztelet meghallgatására a nép nagyobb tömege jön össze, megkondítva a harangokat, a gyertyákat meggyújtva majd eloltva közösítsék ki."[8] Az érseki végzés a bűnösöket megátalkodottságuk miatt kizárta az istentiszteletekről, megtagadta számukra a szentségek kiszolgáltatását, felfüggesztette kegyúri jogaikat, pap nem temethette őket, s nem kerülhettek „megszentelt földbe" (temetőbe), a hithű keresztényeknek kiközösítés terhe alatt megtiltotta, hogy az illetőkkel egy asztalnál étkezzenek, egy fedél alatt lakjanak, velük szóba álljanak vagy imádkozzanak, őket akárcsak köszöntsék.

Hogy aztán sor került-e erre a nem mindennapi eseményre, vagy a vétkesek jobb belátásra tértek és fizették a tizedet, az már nem derül ki a reánk maradt oklevelekből.[9] Valamiképpen rendeződhetett a dolog, mert négy évvel később az új érsek, Várdai István olyan utasítást ad adószedőinek, hogy a négy faluban a „megszokott módon" szedjék a tizedet.[10]

A település lakossága gyorsan gyarapodott, s ezt elsősorban kedvező földrajzi fekvésének köszönhette.[11] Nem tudjuk, mikor kapta a mezővárosi rangot, de 1472-ben már mindenképpen ezek sorába tartozott. Ekkor Mátyás király azokat a részbirtokokat, melyek Bajai András tulajdonában voltak Baja mezővárosban és a szomszédos (a várostól délre fekvő) Pető-birtokon (in oppido Baja et possessione Pethe), és amelyek a Bajai család magvaszakadtával visszaszálltak Magyarország szent koronájára. Czobor Jánosnak, Mártonnak, Imrének és a Pakai család tagjainak adományozta.[12]

Bizonyosra vehetjük, hogy Bajának az egész középkoron át volt temploma és plébánosa, még ha forrásaink ritkán szólnak is róluk. Utoljára 1458-ban említik az okmányok a bajai plébánost, Miklóst, akinek Várdai

István kalocsai érsek meghagyta, hogy Töttös Lászlót és jobbágyait a papi tized fizetésére intse.[13]

1526 szeptemberében Szulejmán szultán az anatóliai seregrész csapataival Baján is átvonult — Buda elfoglalása után —, a Duna bal partján a pétervároadi révhez igyekezett.[14] Ez év őszétől Baja és környéke a két ellenkirály, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János küzdelmének egyik színterévé vált. János király egyik híve, Cserni (Nenad) Jován a Temes vidékén élő szerbekkel Bács vármegye elhagyott területeire (ad desolatam terram Bachmege) vonult át.[15]

Bár az itt élők száma — a harcok következtében — tetemesen csökkent, az elnéptelenedés nem volt teljes, s inkább a lakosság menekülésérőI és átcsoportosulásáról (összeköltözéséről) beszélhetünk, amint azt a későbbi defterek egyértelműen bizonyítják. Kétségtelen azonban az is, hogy a régi, katolikus lakossággal szemben az újonnan jött görögkeletiek kerültek túlsúlyba.[16] A megfogyatkozott lakosság szomorú állapotát jól érzékelteti Verancsics Antal, a későbbi esztergomi érsek, aki 1553-ban követséget vezetett Konstantinápolyba, és a Dunán lefelé hajózva vidékünket is érintette. Így ír: „Jóságos Isten! Mily szomorú képet mutatott az egykor legjobb és legtermékenyebb föld, milyen elhagyott itt minden, mennyi vad tanyáz a szántóföldeken és szőlőkben, milyen ritka mindenfelé a földműves, ritka az állat s csak a pusztaság végtelen. Kormányosunk, egy szerb ember beszélte, hogy hajdanán, amikor még hazánk épségben állott, itt egy községben több lakó volt, mint amennyit most harmincban alig lehet találni. Mit szóljak a földig lerombolt városokról, amelyeknek immár nevei is elenyésztek?"[17] Verancsics jól tudott szerbül, így leírása hiteles, bár a viszonyok ennél sokkal bonyolultabbak és összetettebbek voltak.[18]

A környék központja és egyben legnépesebb helye Baja volt. A török katonaság ugyanis nem szóródott szét a falvakban, hanem a várakban és a palánkokban lakott.[19] A ránk maradt katonai zsoldjegyzékek szerint 1556-ban a bajai őrség parancsnoka Sabán Abbdullah aga volt, szermája (századosféle) Ali Abbdullah. Alattuk öt oda (raj) szolgált, melyek mindegyikébe 6—9 ember tartozott. Együtt 38 főből — nagyobbrészt rácokból — állott ekkor a bajai őrség.[20]

1558-ban ugyanazok a parancsnokok, az őrség azonban 58-ra szaporodott. A közlegények rácok.[21] Tíz évvel később 1568-ban Huszein aga a parancsnok, aki alatt 9 oda szolgál, mindegyikben 7—10 ember található, kik túlnyomórészt rácok. Együttesen 78-an vannak.[22] A zsoldjegyzékben „martalosz" néven fordulnak elő.[23] Ők a béke idején is szolgáló, a Balkánon toborzott katonák, akik zsoldot kaptak.[24] Csupán parancsnokuk és esetleg helyettese volt török, a többiek javarészt délszlávok.

A szerbek felköltözése folyamatos. Egy 1572-ből származó összeírás már hét — tőlünk jóval északabbra fekvő — helységet említ, melyben akkor szerbek laktak.[25] Voltak azonban magyar falvak is. A szomszédos Monos-

tor (Bátmonostor) lakóinak névsorát egy 1578-as defterből ismerjük.[26] Egytől-egyig magyarok. Talán a kis számban megmaradt magyar lakosság költözött együvé Monostoron?

Az 1570-ben Baján összeírt 34 keresztény délszláv háztartás egyenként 5 magyar aranyforintot és 56 magyar ezüstdénárt fizetett. Alig néhány év múlva 1578-ban viszont már csak 18 keresztény háztartás (a csökkenés 45%) adózott — a török adóprés következtében — 11 magyar aranyforintot és 84 ezüstdénárt.[27]

Czernin Hermann gróf, Törökországba küldött császári követ útját titkára, Wenner Ádám írta le. Amikor 1616-ban lefelé hajóztak a Dunán, Baját is érintették. Wenner szerint akkor nyomorult falu volt, melyet palánksánc vett körül.[28] Néhány évvel később, 1626-ban (Bethlen Gábor erdélyi fejedelem értesülése szerint) 300 török lovas és 300 gyalogos állomásozott itt.[29] Baja tehát a kisebb palánkok közé tartozott, s katonái zömében martalócok voltak. A török katonák száma ennél jóval kevesebb. Ez kitűnik a szegedi szandzsákhoz tartozó várak 1628—29. évi zsoldjegyzékéből, amelyből arról értesülünk, hogy Baján 3 dzsámiszolgát (templomi alkalmazott), 25 müsztafizt (várvédő janicsár), 30 ulufedzsit (lovas) és 8 topcsit (tüzér) írtak össze.[30]

A török uralom alá került magyarországi területeken a hagyományos egyházi szervezet csakhamar megszűnt.[31] A paphiány óriási méreteket öltött, amiben a protestantizmus terjedésének is komoly szerepe volt.[32] A válságos helyzeten csak szerzetesek szolgálatainak igénybevételével lehetett valamelyest enyhíteni.[33] A munkából a bosnyák Ferenc-rendiek vállaltak oroszlánrészt.[34] Az 1622-ben Rómában alakult „Sacra Congregatio de Propaganda Fide" szervezete elsősorban a boszniai — török engedéllyel működő — ferences kolostorokra támaszkodva kezdte meg munkáját.[35] A ferencesek kolduló szerzetesek voltak, a nép között éltek, akik el is tartották, ha kellett, meg is védték őket.[36] Életmódjuk egyszerűsége, szegénysége, kizárólag lelki igazodása miatt a török megtűrte tevékenységüket. Munkájuk viszont a hajdúk garázdálkodása miatt sokszor járt életveszéllyel.[37] A misszionárius civil ruhában, bajuszosan, legtöbbször raguzai vagy bosnyák kereskedőkhöz csatlakozva járta be a hódoltság irdatlanul nagy területét, s a maga védelmére fegyvert viselt. A Propaganda Kongregáció már 1624-ben szendrői (Szemendria, Smederevo) címmel, de belgrádi székhellyel missziós püspökséget létesített. Alá tartoztak a hódolt részek, sőt a Szentszék missziós területnek tekintette egész Magyarországot és Erdélyt is.[38] Ibrisimovich Marian főpásztori működése (1647—1650) azért fontos számunkra, mert bérmaútja során meglátogatta környékünket is. 1649 tavaszától november 12-ig tartó körútjáról olasz nyelvű jelentést küldött Rómába. Ebből kitűnik, hogy október elején Szegedről Monostorra, onnan Baimacho (Bajmok), Jankovazz (Jánoshalma), Milcut (Mélykút) érintésével Santovora (Hercegszántó) ment, s útközben számos hívőt megbérmált, sőt Szántón egy

külön napot töltött azért, hogy a környező katolikusokat is részesíthesse e szentségben.[39]

A belgrádi püspökök közül hosszan tartó működésével (1651—1674) a bosnyák ferences, Benlich Máté emelkedik ki. Sokszor végzett, hatalmas területeket felölelő egyházlátogatásairól készített jelentései közül bennünket az 1673-as érint közelebbről. Benlich nem a Tisza mellől indult a Bácskába, hanem délről északra haladt. Bács és Zombor után Bajmokot, Mélykutat, Garát és Hercegszántót látogatta meg, az utóbbi helyen kiemelkedően sok (1010) hívőt bérmált, bizonyára azért, mert a régi gyakorlat szerint ide gyűltek össze a környező falvak kisebbségben lévő katolikusai.[40] Hogy voltak ilyenek, azt azokból az 1660 és 1680 között keletkezett levelekből tudjuk, melyekben a csávolyi, garai, madarasi, roglaticai, kelebiai, szentiváni és bikityi szegénység egyezik meg a füleki magyar végvári őrséggel adófizetésükről, s amelyek aláírása „katolikus rác jobbágyok".[41] A katolikus délszlávok (bunyevácok?) felszivárgása folyamatos volt a 17. század közepe után. 1650 táján Raguzából és vidékéről Szegedre költözött számos dalmatának nevezett katolikus hívő.[42] Mivel Bács—Bodrog vármegye területéről egyetlen 17. századi defterrel sem rendelkezünk, nem nyerhetünk képet a lakosság számának alakulásáról, nemzetiségi összetételéről sem.

Annyi bizonyos, hogy a délszlávok tömeges felköltözése igazából a felszabadító háborúk nyomán indult meg. 1687. július 3-án Petrovits Nobák rác kapitány Miksa Emánuel bajor választófejedelemnek azt az ajánlatot tette, hogy 10 000 fegyverest vezet a török iga alatt nyögő Szerbiából a császári hadsereghez.[43] Egy részük hamarosan megérkezett, mert július 9-én Miksa már katolikus rácokat ajánl az udvari haditanács kegyeibe, és azt kéri, engedjenek ezeknek át három palánkot (Szabadkán, Szegeden és Baján), ahol lakhatnának.[44] Az udvari haditanács az ügyet Caraffa tábornoknak adta ki véleményezésre. Ebből az aktából tudjuk, hogy 1500 fegyverforgató férfiról volt szó. Szeptember 1-jén a haditanács azt az utasítást adta, hogy az érkezőket Szeged, Szabadka és Baja palánkjaiba telepítsék le. És csakugyan, a szabadkai Ferenc-rendi barátok anyakönyvében, melyet 1687. december 1-jétől vezettek, szinte kizárólag bunyevác nevek szerepelnek.[45] Később azután a Bajával szomszédos helységeket is benépesítették (Csávoly, Gara, Bokod, Szántó, Almás).[46] A következő évben már Badeni Lajos seregének, amely mélyen bent harcolt szerb területen, leghűségesebb harcosait adták.[47] A szerb lakosság várta, sőt küldöttségekkel sürgette felszabadítását.[48]

Ezekben az években (1686—1688) kerültek bunyevác híveikkel együtt a ferencesek Bajára.[49] Előtte aligha lehettek itt, mert a belgrádi püspökök — bár többször jártak a Bácskában és a Baja környéki falvakban az 1650-es, 1660-as években — egyetlen egyszer sem látogattak Bajára, pedig ha itt akármilyen kis ferences közösség lett volna, úgy aligha kerülik el az ugyancsak Szent Ferenc rendjén lévő püspökök a helyet. Arra sincs adatunk,

hogy a szomszédos rendházak (Zombor,[50] Szabadka,[51], Szeged,[52] Bács,[53] Jászberény[54]) tartották volna a kapcsolatot Bajával, vagy az ott működő gvardiánok valaha is a bajai kolostorban szolgáltak volna.

Valamennyi rendelkezésünkre álló okmányból az derül ki, hogy a szerzetesek a menekülő bunyevác lakossággal kerültek Bajára a felszabadító harcok során. Bizonyságunk erre gróf Sigmund Joachim von Trautmannsdorff lovastábornok nemrég megjelent naplója, melyben 1688. július 12-én azt írja, hogy kora reggel átkelt Dunaszekcsőn a hajóhídon. Az innenső (keleti) parton az út két mérföldön át mocsáron és vizen keresztül vezetett. Emiatt poggyásza ezen az estén, amikor a félig lerombolt bajai palánknál letáborozott, már nem érte utol. A palánkban hajdúk voltak, és egy leégett mecset, mely azelőtt katolikus templom volt. Már újból két Ferenc-rendi - szerzetes tevékenykedett benne. Másnap a gróf misét hallgatott itt, és csak harmadnap ment tovább a mocsaras és bozótos vidéken fekvő keresztény táborba.[55]

Adataink ettől kezdve folyamatosak. Egy 1691. június 20-án kelt királyi rendeletben I. Lipót megengedi a budai víziárosban tevékenykedő ferenceseknek, hogy itt kolostort építhessenek, mert a katolikus rác nemzetség között már eddig is eredményesen élesztették és megtartották a hitet. Az oklevél — érdemeik elismerésén túl — még azzal indokolja a kolostorépítés engedélyezését, hogy azt több magyarországi ferences kolostor elöljárója is kérte. Név szerint felsorolja Porkovich István bácskai (Bács?), Radnich Miklós kalocsai és Stanich Gábor bajai szerzeteseket.[56] 1693-ban Marinis Károly római kuriális bíró elrendeli, hogy a bosnyák ferencesek továbbra is megmaradhatnak és békésen működhetnek a Páduai Szent Antalról nevezett bajai, a Szent Ferencről nevezett zombori, a Szűz Mária mennybemeneteléről nevezett bácsi és a Gyümölcsoltó Boldogasszonyról nevezett szabadkai zárdáikban.[57]

Ezek az adatok megerősítik véleményünket, hogy a ferencesek az 1687-ben Magyarországra menekült bunyevácokkal együtt, azokat kísérve és vezetve kerültek a Bácskába, ezen belül Bajára.

1694-től kezdve pedig — bár utólagos bejegyzésekből, melyeket azonban régebbi alapítású ferences kolostorok iratanyagából szedtek össze — már a bajai Historia Domusból tudjuk rendházuk életét és működését nyomon követni.[58]

Jegyzetek

1 Iványi István, 1889. V. 4. Átvette Borovszky Samu, 1909. II. 320.
2 Zichy Okm. I. 479.
3 Uo. 486.
4 Uo. 310. Bodor plébános itt Othmár fiaként szerepel.

5 Zichy Okm. VIII. 89. Magyarra fordított szövege Kapocs Nándor—Kőhegyi Mihály, 1980. 111—113.; Kapocs Nándor—Kőhegyi Mihály, 1983. 119—121. A perről részletesen szól Szegfű László, 1989. 88., 118.
6 Bán Péter, 1980. 918—922.; Bán Péter, 1989. II. 202—204.
7 Zichy Okm. IX. 202. Magyarra fordított szövege Kapocs Nándor—Kőhegyi Mihály, 1983. 150—151.
8 Uo. 151—152.
9 A kiközösítés az egész középkoron át súlyos büntetésnek számított. Léderer Emma, 1949. 101.
10 Zichy Okm. IX. 406.
11 Barlay Magda, 1939. 13—14.; Bácskai János György, 1943. 20—23. A környező vásárokról: Zichy Okm. V. 485.; Szegfű László, 1989. 109—117.
12 Iványi István, 1889. IV. 104—105.; Kemény Simon, 1931. 330.
13 Zichy Okm. X. 44.
14 Szántó Imre, 1977. 8.
15 Szerémi György, 1979. 126., 128., 141—142.
16 Szerémi Georgius, 1857. I. 125.; Istvánffy Miklós, 1962. 124.
17 Verancsics Antal,1857.
18 Matković, Petar, 1884.
19 Salamon Ferenc, 1886. 168.; Hegyi Klára, 1976.; Szakály Ferenc, 1981.
20 Velics Antal—Krammerer Ferenc, 1886. I. 98.
21 Uo. 122—123.
22 Uo. 202.
23 Kemény Simon, 1931. 30.
24 Zontar, Josip, 1972.; Zirojević, Olga, 1974. 158—176.; Vass Előd,1989. 168—170.
25 Jerney János, 1852. I. 275.
26 Halasi-Kun Tibor, 1964. 51.
27 Vass Előd, 1989. 177. Az 1570-es török defter adatai szerint Bátmonostoron, Szeremlén, Csanádon és Ságodon a lakosság színmagyar. Ezek a falvak mind a Duna mentén fekszenek és az áradások nyomán keletkezett mocsarak miatt megközelíthetetlenek.
28 Matković, Petar, 1897.
29 Szilády Áron—Szilágyi Sándor, 1868. I. 475.
30 Velics Antal—Kammerer Ferenc, 1886. I. 432.; Bácskai János György, 1943. 26.
31 Juhász Kálmán, 1921.; Juhász Koloman, 1960. 61—69.
32 Szarka Károly, 1947. 106.
33 Fraknói Vilmos, 1868. II. 41.
34 Gyetvai Péter, 1987. 109—110.; Mandić Domenik, 1968.
35 Varadino, Franciscus, 1908.
36 Keresztury Dezső, 1982. 48.
37 Fermedžin, Eusebius, 1892. 343.; Zach Krista, 1977.
38 Galla Ferenc, 1940. 74—77.
39 A keltezés nélküli naplószerű jelentés a Vatikáni Levéltárban két példányban maradt ránk. A Propaganda Congregatio anyagában lévőt kiadta Fermedžin, Eusebius, 1892. 467—468. A S. Congr. Consilii: Relationes ecclesiarum anyagában a „Bellograden" csomóban lévő másik példányt újabban megtalálta és közreadta Vanyó Tihamér, 1973. 327—329. A két változat között kisebb eltérések vannak, még a dátumokban is. Gyetvai Péter, 1987. 107.
40 Vanyó Tihamér, 1971. 335—337.; Gyetvai Péter, 1987. 131.
41 Hegedüs Antal, 1981. További levelek Hegedüs Antal, 1984. 13—19.

42 Karácsonyi János, 1921. II. 165.
43 Reizner János, 1899. I. 204.
44 Dudás Gyula, 1904. 115—116.
45 Iványi István, 1886. I. 87—91.
46 Bodor Antal, 1914. 7.
47 Grosschmid Gábor, 1850. 27.
48 Horváth Jenő, 1941. 66—67.
49 A bunyevácok története iránt érdeklődőknek a következő műveket ajánljuk a figyelmébe: Kukuljević Sakcinski Ivan, 1860.; Antunovich Iván, 1882.; Horvat Rudolf, 1922.; Knežević Milovoj, 1927.; Erdeljanović Jovan, 1930.; Pekić Petar, 1930.; Hadrovics László, 1938.; Meznerich Jenő, 1938.; Hadrovics László 1942.; 1943.; 1947.; Urosevics Daniló, 1969.; Kujundžić Ivan, 1969.
50 Evetovics János, 1910.
51 Cvekan Paškal, 1977.; Sekulić Ante, 1978.
52 Monok István, 1984.; Péter László, 1991.
53 Sekulić Ante, 1979.
54 Szántó Konrád, 1974.
55 Pickl Othmar, 1986. 102.
56 Tafferner Anton, 1982. IV. 49—50.
57 Csevapovich Gregorius, 1830. 472—473.
58 Kapocs Nándor—Kőhegyi Mihály, 1991.

Irodalom

Antunovich Ivan
1882 *Razprava o podunovskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, gradjanskom i gospodarskom.* U Beču.

Bácskai János György
1943 *Baja földrajza.* Baja.

Bán Péter
1980 *Magyar történelmi fogalomgyűjtemény.* 1—2. Eger.
1989 Ua. Budapest.

Barlay Magdolna
1939 *Baja város gazdasági és település földrajza.* Pécs.

Bodor Antal
1914 *Dél-magyarországi települések története.* Budapest.

BTTÉ *A Bács—Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve.*

Cvekan Paškal
1977 *Subotička franjevački samostan i crkva.* Povijesno kulturni prikaz. Subotica.

Csevapovich Gregorius
1830 *Recensio observantis minorum provinciae S. Joan. a Capistrano, per Hung. Austr. Inf. et Slavon. extense.* Budae.

Dudás Gyula
1904 *A bunyevácok története.* In: BTTÉ 111—133.

Erdeljanović Jovan
1930 *O poreklu Bunjevaca.* Beograd.

Evetovics János
1910 *Adatok a zombori ferences zárda és a templom történetéhez.* In: BTTÉ 8—14.

Fermedžin, Eusebius
1892 *Acta Bornae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752.* Zagrab.
Fraknói Vilmos
1868—1872 *Pázmány Péter és kora.* 1—3. Budapest.
Galla Ferenc
1940 *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai.* Budapest.
[Grosschmid Gábor]
1850 *Oesterreich, Ungarn und die Woiwodina.* Wien.
Gyetvai Péter
1987 *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén.* München.
Hadrovics László
1938 *A magyarországi szerb települések újabb szerb irodalma.* Századok, 335—340.
1942 *A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei.* Budapest.
1943 *Délmagyarország két évtized szerb történeti irodalmában.* Századok, 419—426.
1947 *Le peuple serbe sous la domination turque.* Paris.
Halasi-Kun Tibor
1964 *Sixteenth-Century Turkish Settlements in Southern Hungary.* Türk Tarih Kurumu Belleten, 1—72.
Hegedüs Antal
1981 *A bácskai jobbágyok a török hódoltság végén (1660—1680).* Létünk, 147—169.
1984 *Bácskai és bánáti jobbágylevelek (1676—1848).* Újvidék.
Hegyi Klára
1876 *Egy világbirodalom végvidékén.* Budapest.
Horvat Rudolf
1922 *Hrvati u Bačkoj.* Osijek.
Horváth Jenő
1941 *Szavojai Jenő hg. A dunai monarchia kialakulása.* Budapest.
Istvánffy Miklós
1962 *A magyarok történetéből.* Ford. Juhász László. Budapest.
Iványi István
1886 *Szabadka szabad királyi város története.* 1—2. Szabadka.
1889—1907 *Bács—Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára.* 1—5. Szabadka.
Jerney János
1852 *Keleti utazás a magyarok ős eredeti helyének kinyomozása végett 1844. és 1845.* 1—2. Pest.
Juhász Kálmán
1921 *A licenciatusi intézmény Magyarországon.* Budapest.
Juhász Koloman
1960 *Laien im Dinst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn.* Münster in Westfalen.
Kapocs Nándor—Kőhegyi Mihály
1980 *Szeremle középkori oklevelei a Zichy Okmánytárban.* Baja.
1983 *Katymár és környékének középkori oklevelei a Zichy Okmánytárban.* Baja.
1991 *Historia Domus Bajensis (1694—1840).* Baja.

Karácsonyi János
1923—1924 *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 1—2. Budapest.
Kemény Simon
1931 *Csonka-Bácska tükre*. Homok.
Keresztury Dezső
1982 *Híres magyar könyvtárak*. Budapest.
Knežević Milovoj
1927 *O Bunjevcima*. Subotica.
Kujundžić Ivan
1969 *Bunjevačko-šokačka bibliografija*. Zagreb.
Kukuljević Sakcinski Ivan
1860—1863 *Bibliografia Hrvatska*. 1—2. Zagreb.
Léderer Emma
1949 *Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon*. Századok, 79—105.
Mandić Domenik
1968 *Franjevačka Bosna*. Rim.
Mándics Mihály
1989 *A magyarországi bunyevác-horvátok története*. Kecskemét.
Matković Petar
1897 *Putnički dnevnik V. Vratislava s Mitrovica, ili putovanje c. poslanika Frd. Krekwitza u Carigrad g. 1591. iz putopis Wennera od g. 1616*. 47. köt. 113—181.
Meznerich Jenő
1938 *Bunyevácok*. Budapest.
Monok István
1984 *A szegedi alsóvárosi ferences rendház története*. Somogyi-könyvtári Műhely, 183—186.
Pekić Petar
1930 *Povjest Hrvata u Vojvodini od najstarijich vremena do 1929*. Zagreb.
Péter László
1991 *Szegedi ferencesek*. Szeged.
Pickl Othmar
1986 *A magyar—török végvárak és palánkok állapota a Budától Belgrádba vezető úton 1688-ban*. Világtörténet, 3—4. sz. 99—106.
Reizer János
1899—1990 *Szeged története*. 1—4. Szeged.
RJAZU Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Zagreb.
Salamon Ferenc
1886 *Magyarország a török hódítás korában*. Budapest.
Sekulić Ante
1978 *Iragom franjevačkog ljetopisa u Subotica*. Split.
1979 *Drevni Bać*. Split.
Szakály Ferenc
1981 *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest.
Szántó Imre
1977 *Magyarország népeinek harca a török ellen, 1526—1541*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica. 61. Szeged.
Szántó Konrád
1974 *A jászberényi ferences templom története*. Budapest.

Szarka Károly
1947 *A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában*. Vác.
Szegfű László
1989 *Az Árpád-ház kihalásától a Mohácsi vészig*. In: Kőhegyi Mihály szerk.: *Baja története a kezdetektől 1944-ig*. Budapest.
Szerémi Georgius
1857 *Epistola de perditione regni Hungarorum*. Pest.
Szerémi György
1979 *Magyarország romlásáról*. Ford. Juhász László. Budapest.
Szilády Áron—Szilágyi Sándor
1868—1869 *Török magyarkori államokmánytár*. 1—3. Pest.
Tafferner Anton
1982 *Quellenbuch zur Donauschwäbischen Geschichte*. 1—4. Stuttgart.
Urosevics Danilo
1969 *A magyarországi délszlávok története*. Budapest.
Vanyó Tihamér
1971 *Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól, 1649—1673*. Levéltári Közlemények, 323—339.
Varadino, Franciscus
1908 *Descriptio provinciae Bosnae-Argentinae per R. P. F. Franciscum a Varadino anno 1679*. Ed. Kaiser Ferdinandus. Szabadka.
Vass Előd
1983 *A balkáni nomádok az Oszmán Birodalom európai tartományaiban*. In: Tőkei Ferenc szerk.: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest. 255—280.
1989 *Török megszállás alatt*. In: Kőhegyi Mihály szerk.: *Baja története a kezdetektől 1944-ig*. Budapest, 159—199.
Velics Antal—Kammerer Ferenc
1886—1890 *Magyarországi török kincstári defterek, 1543—1699*. 1—2. Budapest.
Verancsics Antal
1857 *Összes munkái*. 1—12. Pest.
Zach Krista
1977 *Die Visitation des Bischofs von Belgrad, Marin Ibrisimović, in Türkisch—Ungarn (1649)*. Ungarn-Jahrbuch, 1—31.
Zichy Okm.
1871—1931 *A Zichy és vásonkői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. 1—12. Budapest.
Zirojević Olga
1974 *Tursko vojno uredjenje u Srbiji (1459—1683)*. Beograd.
Zontar, Josip
1972 *Die Südslawen und die Türken*. In: *Internationalische Kulturgeschichtliche Symposion Mogersdorf 1969*. Eisenstadt. 95—96.

KÖRMENDY KINGA *(Budapest)*

A jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana a XVI. század elején

Az esztergomi káptalan és Phylippus de Senis, a Cancellaria Apostolica prothonotariusa több mint egy évtizeden keresztül pert folytatott a római kúriában. A per egyes szakaszainak feltárása lehetőséget ad a jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana XVI. század eleji kapcsolatának bemutatására.

Az esztergomi káptalan 1527. március 21-e körül memorialében foglalta össze azokat a jogi problémákat, amelyek akadályozták a káptalan és a Kanizsai János által 1396-ban alapított Capella Assumptionis Beatae Mariae, azaz a Boldogságos Szűz kápolna egyesítésének tényleges végrehajtását. A kúriában Joannes Baptista de Senis advocatus consistorialis az ügy minden részletét ismerte, ezért azt tartotta a káptalan a legfontosabb teendőnek, hogy megbízottja, Nicolaus magister eszközölje ki a X. Leó pápától kapott bulla újrakiadását, amely megerősítette az uniót.[1]

Az esztergomi káptalan és a Boldogságos Szűz kápolnájának egyesítésével kapcsolatos problémák hátterében az egyházi javadalomadományozás XV. századra kialakult rendszere húzódott meg. Az ún. kegyúri jog alapján mind egyházi, mind világi méltóságok adományozhattak egyházi javadalmakat. Az adományozás joggyakorlata a középkori történelmi és jogfejlődéssel párhuzamosan változott. A nagyobb jövedelmű javadalmak (érsekség, püspökség, monostori elöljáróság) a pápa és az illetékes bíborosi testület (consistorium) együttes jóváhagyásával voltak adományozhatók, míg az ún. kisebb javadalmak (prépostság, főesperesség, káptalani méltóságok, kanonoki prebenda) birtoklásához egyedül a pápa jóváhagyása volt szükséges.[2] A XV. század elején V. Márton pápa a konstanzi egyetemes zsinat befejezése után 1418-ban erről egyezményt kötött az egyes országok képviselőivel. A vatikáni források magyarországi vonatkozásairól ettől a korszaktól több nyomtatott forráskiadvánnyal is rendelkezünk. De teljességgel csak ezeknek, a pápai jóváhagyással adományozott javadalmak illetékfizetési kötelezettségeit tartalmazó, ún. Annatae sorozat magyar vonatkozásai állnak nyomtatásban a kutatás rendelkezésére az 1421—1536 közötti évekből.[3]

A javadalom adományozása, illetve az abban való megerősítés vázlatos ügymenete a következő volt. A kérelmező a Cancellaria Apostolicában kérvényt (supplicatio) nyújtott be, amelyet szigorú formai előírások szerint többnyire a kúriában működő prokuratorok, formuláskönyvek segítségével egységesítettek. A datarius szignálása után a kérvényt visszajuttatták a kérelmezőhöz, illetve megbízottjához (prokurator). A datált kérvény alapján

készítették a fogalmazványt, az ún. „minutát" az abbreviatorok, erről másolták a kancellária scriptorai a tisztázatot, amelyet az abbreviator egybevetett a fogalmazvánnyal. Természetesen mindezekért illetéket (taxa) kellett a kérelmezőnek fizetnie. Ennek megtörténte után az adományozó bulla tartalmi vizsgálata, az ún. iudicatura következett. Ha jogi szempontból kifogástalan volt az oklevél, a pecsételés után a registratorokhoz került, ahol a scriptorok tartalmi kivonatot készítettek róla. A nyilvános ellenőrzés két lektor jelenlétében az audientián vagy a S. Pietro kapujánál történt.[4]

Természetesen az adományozásokkal kapcsolatban számos jogi probléma is felmerült. A vitás ügyekből perek lettek. A vitatott tartalmú oklevelek az audientia litterarum contradictarum hivatalába kerültek. Az itt beadott okleveleken rajta kellett lennie a prokuratorok névjegyének is, és be kellett mutatniuk a hivatalos megbízó levelet is. Az auditor litterarum contradictarum az eléje kerülő okleveleket javíthatta, megsemmisíthette, elrendelhette a változatlan szövegű oklevél kiadását, illetve ha a kérelmező továbbra sem értett egyet az oklevél tartalmával, notariusa az újratárgyalásig megőrizte azokat.[5]

A véglegesen elfogadott szövegű, hiteles bullát a javadalmas azonban csak akkor kapta kézhez, ha a javadalom értéke után le is fizette az illetéket. Ez a pápai jóváhagyással adományozottak, az ún. beneficia non consistorialia esetében az annata, azaz az első évi jövedelem felében meghatározott összeg volt.[6] Az illetékfizetési kötelezettség vállalásánál is igénybe lehetett venni a kúriában működő prokuratorokat[7], akik hivatalos megbízással (instrumentum publicum), ügyvédi minőségben (procuratorio nomine) vagy magánszemélyi (privata persona) megjelöléssel vállalták a kezességet a fizetésre. Az adományozó bulla kiállításának folyamatában minden, az illetékfizetésnél a kúriában működő hivatalnokot megbízhatták az ügyfelek, de személyesen, saját maguk is eljárhattak. Az illetékfizetésnél különösen a nagyobb összegű, consistorialis javadalmak (érsekség stb.) után fizetendő ún. servitium esetében a kúriában működő bankházak is vállaltak kezességet, természetesen a szokásos pénzügyi feltételekkel.[8]

A Curia Romana és Magyarország kapcsolatának kutatásában nem támaszkodhatunk az összes vatikáni forrás német birodalmi vonatkozásait közreadó Repertorium Germanicum köteteihez hasonló magyarországi forráskiadványra. Bizonyos következtetéseket azonban a pápai jóváhagyáshoz kötött kisebb javadalmak utáni illetékfizetési kötelezettségeket tartalmazó Annatae sorozatból — mely magyarországi vonatkozásaiban teljes forráskiadvány — is levonhatunk.

Ebből a sorozatból tudjuk azonosítani azokat, akik személyesen intézték hivatalos ügyeiket, illetve megbízó-levéllel átmenetileg, de ténylegesen a kúriában tartózkodtak. Ők, a „Curiam sequentes"[9] jelen vizsgálódásunk szempontjából fontosabbak, mint a tényleges „kuriálisok", mert ez sokkal szélesebb réteget jelentett. A „curiam sequens" feltételezett magasabb szin-

tű iskolázottságot, kánonjogi jártasságot, tárgyalási készséget — akár személyes, akár mások ügyét képviselte.

A kúriában az ügyintézés a kánonjog megfelelő rendelkezéseit követő kancelláriai gyakorlaton alapult.[10] A Rómába továbbított hivatalos iratokat csak közjegyzői hitelesítéssel fogadták el érvényesnek. A közjegyzők kinevezési joga a pápát és a német—római császárt illette, de ezt többnyire az egyes országok egyházkormányzati vezetői gyakorolták.[11] A közjegyzői kinevezéshez az egyetem artes fakultásán végzett tanulmányok elengedhetetlenek voltak, tehát a pályázónak, ha fokozata nem volt is, artes műveltséggel rendelkeznie kellett. Munkájában nagy szerepet játszottak a formuláskönyvek, amelyek segítségével a mindennapos ügyintézést zökkenőmentesen folytathatta. A Curia Romana hivatalainak joggyakorlata nyomot hagyott a magyarországi jogszolgáltatásban is. Pl. Nicolaus de Herend thesaurarius regius a Bakócz Tamástól 1511. július 9-én kölcsönvett ötszáz arany visszafizetését „in dicta forma Camere Apostolice" vállalta.[12] A *Formularium procuratorum et advocatorum Curiae Romanae* 1493-as Baselben nyomott példányának hátsó lapjaira Thomas Amadei de Ferraria nyitrai főesperes, esztergomi érseki helynök előtt tárgyalt ügyet másoltak be 1500 táján. A kötetnek 1697-ben is magyar tulajdonosa volt.[13]

Az esztergomi káptalannak a XV. század elejétől 1543-ig 88 tagja járt egyetemre, közülük csak 24 nem rendelkezett egyetemi fokozattal. Többségük ugyan királyi diplomáciai, illetve országigazgatási feladatokat látott el, de részt vettek az esztergomi szentszék és káptalani hiteleshely működésében is.[14] A káptalan jogban jártas tagjait és hivatalos kuriai megbízottjait alaposan próbára tette a kuriai ügyintézés és bíráskodás, különösen akkor, ha a perbeli ellenfél a kúria magasrangú hivatalnoka, a Cancellaria Apostolica prothonotariusa, a Camera Apostolica clericusa, Phylippus (de Sergardis) de Senis volt.

1513. március 19-én Phylippus de Senis adományozási bullát kapott az esztergomi Boldogságos Szűz kápolna javadalmára, és mivel kúriai alkalmazott volt, mentesült az annata-fizetés kötelezettsége alól. A káptalan 1513. május 20-án pert indított ellene, amelynek első lépéseként a tanúk között meghallgatásra kérték Bakócz Tamás esztergomi érseket.[15]

A perre az adott lehetőséget, hogy az esztergomi káptalan 1493-ban a kápolna és a káptalan uniójáról kapott bullát. 1495-ben — igaz, hogy nem a javadalom teljes értéke után, de — fizetett annatát. Phylippus de Senis viszont úgy eszközölte ki az adományozó bullát, mintha a kápolna javadalma az egykori rektor, Georgius de Priolis halálával újra adományozhatóvá vált volna. 1503-ban ugyan megerősítő bullát nyert a káptalan az unióra, de az összes, az unióra vonatkozó bulla formai hiba miatt érvénytelen volt.[16]

A perre vonatkozó vatikáni források nincsenek feltárva. Az eddig kiadott ügyiratokból csak 1525. augusztus 8-tól követhetjük nyomon a per alakulását. Ekkor II. Lajos király arra kérte VII. Kelemen pápát, hogy

szüntesse meg a pert Phylippus de Senis prothonotarius és az esztergomi káptalan között, mert a Boldogságos Szűz kápolnáját atyja, II. Ulászló Bakócz Tamás beleegyezésével csatolta a káptalanhoz. A Szentszékbe vetett bizodalomra nagy szüksége van az országnak és nem nélkülözheti az anyagi javakat sem.[17] Szalkai László esztergomi érsek 1525. augusztus 16-án ugyancsak erre kérte a pápát. Felajánlotta, hogy a méltányos egyezségért kész 1000 aranyat fizetni a prothonotariusnak, akinek eljárása szerinte azért is különösen méltánytalan, mivel tanúk állítása szerint a kápolna egész jövedelmét Bakócz Tamásnak kifizették, aki ebben az ügyben a prothonotarius prokuratora volt.[18]

A káptalan megbízottai Rómában 1527-ben Franciscus Marsupinus királyi követ és Mathias de Bancha magister esztergomi kanonok voltak. Marsupinus arra kapott megbízást, hogy a Bini bankházban elhelyezett 1000 aranyat vegye ki és a Fuggereknél helyezze el. A káptalan azért kérte ezt, mert a Fuggereknek Budán is volt megbízottjuk, és rajta keresztül a káptalan megbízást adhatott az összeg esetleges kifizetésére.[19] Nicolaus magisternek pedig Joannes Baptista de Senis advocatus consistorialis segítségével a X. Leó pápától kapott bulla újrakiadását kellett volna elérnie.[20] Ezt azért tartotta lehetségesnek a káptalan, mert a budai káptalan regestumából igazolni tudta, hogy a per megkezdésétől kezdve az összes jövedelem részben Bakócz Tamásnak, részben az ügy intézéséért ki lett fizetve.[21]

Bakócz Tamás 1512 januárjában érkezett Rómába a pápaválasztásra. Úti költségeihez II. Ulászló 6000 forinttal járult hozzá.[22] Rómában anyagi eszközökkel is igyekezett támogatókat szerezni, hiszen köztudottan pályázott a pápai trónra. A magyarországi javadalmak jövedelmével való pénzügylet is alkalmas volt arra, hogy a kúriában a bíborosokon kívül is legyenek jóakarói. Nem tulajdonítjuk a véletlennek, hogy Phylippos de Senis számára az 1513. március 10-én megválasztott pápa már 1513. március 19-én kiadta az esztergomi kápolna javadalmáról szóló bullát és a közbenjáró Bakócz volt, ahogy Szalkai érsek levele említi.[23] Bakóczot X. Leó legatusi megbízással, a török elleni háború előkészítésének indokával távolította el Rómából. A kúriában Bakócz azonban nemcsak támogatókat szerzett, hanem munkatársakat is. Legatus ügyhallgatóként (auditor) hozta magával a kúria egyik prothonotariusát.[24] Ezzel a ténnyel csak folytatta korábbi magyar egyházkormányzati gyakorlatát. Mind egri püspöki, mind esztergomi érseki működése idején olasz, elsősorban Ferrarából származó kánonjogi doktorok intézték a szentszéki ügyeket. Bónis György szerint az általuk folytatott joggyakorlattal a magyarországi jogszolgáltatás „tudományosabbá válásához" járultak hozzá.[25]

A magyarok tehát a kúriában személyesen, magyarországi és kúriai megbízottaikon keresztül intézhették hivatalos ügyeiket. A kúriai hivatalnokok magyarországi javadalmakat szerezhettek, többen Magyarországon is működtek. A kánonjog és a Curia Romana joggyakorlatának alkalmazásával

hatást gyakoroltak a hazai jog fejlődésére. A kúriai ügyintézés pedig kiszélesítette a hazai jogtudó értelmiség működési lehetőségeit.

És végül néhány szót a per végkimeneteléről. A továbbiakban a Boldogságos Szűz esztergomi kápolnája osztozott Esztergom és Magyarország sorsában. II. Lajos király a kápolna kincseiből 1526. június 2-án lefoglalt 7 márka ezüstöt, ígéretet téve arra, hogy a török elleni háború befejeztével kárpótolja a kápolnát.[26] VII. Kelemen pápa a két pereskedő féllel szemben 1528. február 3-án a kápolna javadalmát Sbardellati János Ágost, Páduában tanuló esztergomi scolarisnak adományozta,[27] aki 1530-ban már a szentgyörgymezei prépostság javadalmával tartózkodott Páduában.[28] 1543-ban mint nagyprépost, kénytelen volt Esztergom várát a töröknek átadni, de javadalmaival és életével egyaránt a XVI. század eleji Magyarország szellemi színvonalának emelésére, szellemi és anyagi kultúrájának, függetlenségének megőrzésére törekedett. Váci püspökként taníttatta unokaöccsét, a későbbi neves polihisztort, Dudith Andrást, aki könyvtárát is örökölte. Esztergomi érsekként pedig jövedelmét 200 arany kivételével a töröktől szorongatott, fennhatósága alá tartozó várak karbantartására kellett fordítania. 1552. augusztus 10-én halt meg egy törökkel vívott csatában a Hont megyei Palást közelében.[29]

Jegyzetek

1 *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Szerk. Bunyitay V.—Rapaics R.—Karácsonyi J.—Kollányi F.—Lukcsics J. I. Bp., 1902. N. 302.

2 Frenz, Thomas: *Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance.* (1471—1527). Tübingen, 1986. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom. Bd. 63. 68—69.

3 *Annatae e regno Hungariae provenientes in Archivo Secreto Vaticano 1421—1536.* Kiadta Körmendy József. A kiadást gondozta és a mutatókat összeállította Körmendy Kinga és Holl Béla. Bp., 1990. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 21.

4 Frenz, Thomas: *Die Kanzlei* i. m. 91—151.

5 Uo. 151.

6 *Annatae* i. m. 26.

7 Pl. *Annatae* i. m. N. 33, 42, 215.

8 Mayer Béla: *Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén.* Századok 57—58. (1923—24) 648—668.

9 Schuchard, Christiane: *Die Deutschen an der päpstlichen Kurie im späten Mittelalter. (1378—1447).* Tübingen, 1987. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom. Bd. 65. 46—49. Vö. *Annatae* i. m. N. 157.

10 A pápai kancellária későközépkori gyakorlatából számos formuláskönyv maradt az utókorra. Diener, Hermann: *Ein Formularbuch aus der Kanzlei der Päpste Eugen IV. und Nicolaus V.* Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. Hrsg. vom Deuschen Historischen Institut in Rom. Bd. XLII/XLIII. Tübingen, 1963. 370—371. Ősnyomtatványként is több kiadásban megjelentek Rómában és német nyelvterületen. Vö. GW (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke.*) Hrsg. von der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin. Bd. IX. Lief. 1. 10197—10216. 10217—10224.

11 *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III.* Ed. Ludovicus Dedek. Esztergom, 1924. 532. Bónis György: *A sasadi tizedper közjegyzői a XV. század derekán.* Levéltári Közlemények 42. (1971) 103—112.

12 Protocollum Budense N° 3^{tium} 31—32. Fotómásolat. Budapest, Történeti Muzeum. A regesta kiadása: Knauz Nándor: *A budai káptalan regestái.* Történelmi Tár XII (1863) 143. 61. tétel. Kubinyi András—Fügedi Erik: *A budai káptalan jegyzőkönyve.* Történeti Statisztikai Évkönyv 1967/68. 11. Vö. *Annatae* i. m. N. 187. „...in forma camere specialiter obligando..."

13 MTAK kézirattár Inc. 362. GW 10224. CIH (*Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asservantur.* Ed. Géza Sajó et Erzsébet Soltész. Vol. I. Bp., 1970.) 1353. Csapodi Csaba—Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt.* I. Fönnmaradt kötetek. 1. A—J. Bp., 1988. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat 23. N. 738.

14 Körmendy Kinga: *Literatusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban.* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Bp., 1986. 202, 188—192, 182—184. A kanonoki javadalom és a tanultság magyarországi vonatkozásainak vizsgálata külön tanulmány feladata. Vö. Frenz, Thomas: *Die Kanzlei* i. m. 72.

15 *Annatae* i. m. N. 220. (A névolvasat téves.) *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis.* IV, Ed. J. Lukcsics. Bp., 1907. N. CLXXX.

16 *Annatae* i. m. N. 187, 220. Czaich Ádám Gilbert: *Regesták VI. Sándor pápa korából.* Történelmi Tár V (1904) 167, 171, 178—179. Theiner, Augustinus: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.* Vol. II. Roma, 1860. N. DCCXXXIV.

17 *Egyháztörténeti emlékek* i. m. N. 203. A perre vonatkozó forrásközlésekben (*Egyháztörténeti emlékek* i. m. N. 203, 301) a magyar nyelvű regeszták az esztergomi Boldogságos Szűz kápolnáját Bakócz kápolna néven említik. Ez a félreértés a kápolnák Mária titulusán alapul. A Kanizsai János-féle, a perben szereplő kápolna Assumptio Beatae Mariae, a Bakócz kápolnáé Maria Annunciata. Vö. Szántóffy Antal: *A Bakács kápolna Sion hegyén Esztergomban.* Magyar Sion 5(1867) 429. Balogh Jolán: *Az esztergomi Bakócz kápolna.* Bp., 1955. 67

18 *Egyháztörténeti emlékek* i. m. N. 207.

19 Uo. N. 301.

20 Uo. N. 302.

21 Uo.

22 Fraknói Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás élete.* Bp., 1889. 114.

23 *Egyháztörténeti emlékek* i. m. N. 207

24 Fraknói Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás* i. m. 141. A legatusi jegyzője, Olahus Joannis Bangssen de Medelfordia 1518. január 24-én nyomtatott formuláriumot is említ a legatusi bullák scriptorától átvett iratok között. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Szeged, 1983. N. 37. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)

25 Bónis György: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korban és a Beneéthy-formuláskönyv.* Levéltári Közlemények 44—45 (1974 89—100.

26 *Egyháztörténeti emlékek* i. m. N. 260

27 Kollányi Ferenc: *Regesták a római és pármai levéltárakból.* Történelmi Tár VI (1905) 316.

28 Veress Endre: *Matricula et acta in universitate Patavia studentium. 1264—1864.* Kolozsvár, 1915. I. 29. Könyveinek jegyzéke Uo. 156—157. Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100—1900.* Esztergom, 1900. 139.

29 Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok* i. m. 139.

LENGYEL ANDRÁS *(Szeged)*

Bibó és Szent-Györgyi vitája a tudományos intézményrendszer válságáról

Az Akadémiai Könyvtár kézirattárában, Bibó István hagyatékának részeként, egyebek mellett van két, egymáshoz szorosan kapcsolódó előadásszöveg a tudományos intézményrendszer válságáról. Az egyik szerzője Szent-Györgyi Albert, a másiké Bibó István. A Szent-Györgyi szövege gépírás indigós másolata, a Bibóé géppel lejegyzett, a szerző által utólag javított és átszerkesztett első példány. Amennyire meg lehet ítélni, ezek a szövegek egy 1945 decemberében, közelebbről meg nem határozható helyen és időpontban tartott nyilvános vita dokumentumai. Szent-Györgyi tartotta a vitaindítót, szövegét a nyilvános vita résztvevői előre megkapták — ezért is maradhatott az meg Bibó István iratai között. Bibó szövege a hozzászólások egyike volt; ő Szent-Györgyi véleményére reagálva, de teljesen autonóm koncepciót fölvázolva szólalt föl. Hogy kik vettek még részt a vitában, nem tudjuk, egyedül Moór Gyula jogászprofesszor részvétele bizonyos. A Magyar Tudományos Akadémia történetéből azonban kitűnik, hogy akkor folyt az akadémia átszervezésének előkészítése, s ennek a reformigyekezetnek egyik kezdeményezője és mozgatója Szent-Györgyi volt. Erről 1975-ben, az akadémia 150 éves jubileumán Tilkovszky Lóránt részletes tanulmányban szólt. Az ő írásából tudható, hogy az ellentétek a reform igénylői és ellenzői között éppen 1945 decemberében élesedtek ki. December 6-án Szent-Györgyi sajtótájékoztatón jelentette ki, hogy a reformok elmaradása miatt lemondott akadémiai tagságáról, az ő vádjaira pedig december 10-én az akadémia Igazgatótanácsa, Intézőbizottsága és Reformbizottsága együttesen reagált, s úgy határozott, hogy Szent-Györgyi ellen rágalmazási pört indít. (Tilkovszky, 1975. 353.) Álláspontját Szent-Györgyi december 12-én nyilvánosan, a Szabad Nép hasábjain is megismételte. Ezt követően, nyilván a vita további elfajulását megakadályozandó, a Tildy-kormány kultuszminisztere, Keresztury Dezső támogatásával megindult az egyezkedés, a kompromisszumkeresés, amely hosszan, egészen 1946 júliusáig elhúzódott, s ideiglenes kompromisszummal zárult. Az a nyilvános vita, amelynek két dokumentumát Bibó István hagyatéka megőrizte, minden bizonnyal ennek az egyezkedő, alternatíva-kereső folyamatnak a részeként jött létre, még a kezdet kezdetén.

Ennek a vitának a körülményeit, résztvevőit és lefolyását tisztázni természetesen szép filológiai feladat lehet, egyszer majd el is kell végeznünk. Most mégsem erre vállalkoznék. A vitában létrejött két álláspont ugyanis, úgy vélem, izgalmasabb a külső körülményeknél. A két vitázó szellem sú-

lya vitán felül áll. Szent-Györgyi Nobel-díja önmagáért beszél, s ha tudjuk, hogy az ő Nobel-díja volt az egyetlen ilyen kitüntetés, amelyet magyar tudós magyarországi kutatási eredményekért kapott, akkor az is nyilvánvaló, hogy személyében egy, a hazai viszonyokat jól ismerő, azokkal eredményesen szembeszegülő tudós szólalt meg. Bibó István pedig, ma már talán nem kell külön hangsúlyozni, a század talán legnagyobb magyar politikai gondolkodója volt, akinek különös érzéke volt a dolgok realista kezeléséhez. Személyes ellentétükről nincs tudomásunk, az érdemi vitát ellehetetlenítő személykeskedést, ad hominem érvelést mint esetleges zavaró tényezőt tehát vitájukból ki lehet zárni. S ami a legfontosabb: mindkét álláspont paradigmatikus. Egy nagy művelődéstörténeti kulcshelyzet két, egymástól radikálisan különböző megoldási lehetőségét fogalmazták meg egy olyan területen, amely aktualitását mindmáig megőrizte. A tudományos intézményrendszer optimális fölépítése és mechanizmusa ma is nyitott kérdés, s elvi megalapozást igényel.

A problémakör fölvetésének érdeme Szent-Györgyi Alberté. Hogy baj van, hogy változtatni kell, ő mondta ki talán legelőször, de mindenképpen leghallhatóbban. Vitaindítója meglehetősen tömör; mindössze 7 gépelt oldal terjedelmű, de — címének megfelelve — mégis átfogja *Az egyetem, az akadémia és a tudomány válsága* témakört. Aforisztikus megfogalmazások, éles és határozott gondolatvezetés jellemzik; a kis írásban minden érv és adat a kimondani szándékozott konkluzió felé mutat, azt készíti elő. Szerkezete világos, jól átlátható. Azzal indít, amit nehezen lehetne kétségbe vonni, hogy tudniillik, az intézmények mindig megöregszenek. A funkció, amelynek ellátására létrehozták őket, az idők folyamán megváltozik, következésképpen az intézményeknek maguknak is meg kell változniuk. Ez a változás, mondja, rendes körülmények között nem okoz gondot, a megöregedett „intézmények hosszabb-rövidebb haldoklással kimúlnak". Vannak azonban korok, amikor nincs idő e folyamat természetes kifuttatására, amikor „minden kérdésre tisztán, világosan, igennel vagy nemmel kell felelni". Szent-Györgyi ilyen időnek látta az 1944 utáni időket is. „A mi nemzetünk épülete összeomlott, és újat kell építenünk. Egy régi épület megtűrhet lötyögő téglákat, egy újat nem lehet avval kezdeni, s ha a régi épületünk egy követ kézbe vesszük, azt kérdjük, hogy az építésnél felhasználjuk-e, tisztán kell felelnünk: vagy felhasználjuk, vagy elvetjük, középút nincs". Ez a radikalizmus, mely írása egészét áthatja, azonnal kiderül, mély válságtudatból fakadt. Úgy látta, mind az egyetem, mind az akadémia, mind a tudományművelés általában válságban van nálunk, s ez erősen korlátozza a kutatást, jóllehet a társadalomfejlődés mindinkább megkívánja az intenzív tudományos hozzájárulást.

Érdekes ellentmondás, hogy Szent-Györgyi az akadémiát akarta radikálisan átszervezni, de problémája elsősorban az egyetemmel volt. Kritikája lényege az egyetemre vonatkozott. Vitaindítója is először az egyetem válsá-

gáról szólt. Az egyetem eredeti, 13. századi szerepét még problémátlannak látta. Az egyetem szerinte „eredetileg nem volt más, mint tudós emberek társasága. Ezek köré gyűltek azok, akik a tudományból meríteni kívántak. Ha eleget merítettek, hazamentek. Az egyetem nem adott se jogot, se diplomát, amely belépőjegyül szolgálhatott volna az életbe. Az egyetemek maguk pedig szigorúan őrizték anyagi és evvel szellemi függetlenségüket." Ezt a helyzetet azonban, mondja Szent-Györgyi, a 19. század 2. felének dinamikus fejlődése fölborította — több vonatkozásban is. 1. A természettudományok előretörése nagymértékű eszközigénnyel járt, a tudománymüveléshez drága eszközökre, egész laboratóriumokra, nagy segédszemélyzetre lett szükség. Ez pedig az egyetemeket ráutalta az államra. 2. Megnőtt a társadalomban a szaktudás iránti igény, s ezek kielégítése az egyetemekre hárult. Ennek következményeként az egyetem szerepe kényszerűen megváltozott. „Az egyetemet az ifjak ezrei keresik fel, többé nem azért, hogy a tudományból merítsenek, hanem hogy a hasznos közéleti pályához a szükséges szaktudást elsajátítsák. Az egyetem pedig vállalja a kötelezettséget, ő lesz a közéleti tömegtalpaló, az állami diploma-bankóprés. A diploma maga pedig a belépőjegy a közéleti pályára. És itt a válság a maga egészében. Az egyetem kapkodni kezd. Restelli elismerni, hogy ő nem a tudás tűzhelye többé és továbbra is tudományt akar csinálni, de viszont tömegnek tudományt tanítani nem lehet és ilyen tömegüzemben elhal a tudomány. Az országút közepén nem nyílnak virágok. A kutatás összeroppan a tankötelezettség terhe alatt. A vége aztán az, hogy az egyetem se tudományt nem tanít, se közéletre nem nevel, hanem olyan áltudományféle az, amit osztogat, a professzor pedig áltudós, aki tekintélyének formáival és az uralkodó politikai áramlatokhoz való csatlakozásával próbálja tekintélyét fenntartani." Ez a diagnózis Szent-Györgyi koncepciójának kulcsa. Egyértelmű, hogy a modern, célracionális, hasznosságelvű tudományos, elsősorban természettudományos kutatás lehetőségeiért aggódott, ezeknek a lehetőségeknek a kitisztítása, a hatékonyság növelése a célja. De érvelése nincs minden igazság nélkül egyéb vonatkozásban sem. Úgy látta ugyanis, hogy ez a helyzet az egyetem minden szereplőjének rossz. A hallgatót olyasmivel terhelik ebben a szervezeti formában, amire valójában nincs szüksége, ami csak teher számára. A tanárjelölt, Szent-Györgyi szerint, csak azt akarja megtanulni, hogy „a kisgyermeknek hogyan lehet színesen és érdekesen a virágot megmagyarázni", ehelyt nem ezt a magyarázatot kapja meg, hanem 3 éven át „mosszattant" hallgat. Ezt viszont Szent-Györgyi bűnnek, szellemi gyilkosságnak ítélte. De ez a helyzet szerinte ugyanakkor rossz a tudós számára is; a tudomány, mondja, „kiszorult saját hajlékából, az egyetemről". Úgy látta — s ezt meglehetős élességgel exponálta is —, hogy az „egyetem többet nem otthona, hanem temetője a kutatónak. Ha kisült valakiről, hogy tehetséges kutató, megteszik tanárnak és evvel ki is végezték." Munkaereje ugyanis a professzornak nem a tudományra, hanem valami másra megy el.

„Ha én a magam kis erejéből leadok vagy 25%-ot arra, hogy minden nap vagy 1-2 órát ordítok a katedráról, 10%-ot kari ülésre, 20-at adminisztrációra, számlamásolásra, ami a végén marad, az semmire sem elég, pedig legalább ennyit előír a törvény." Ezért azután Szent-Györgyi szerint „a professzorság az már nem is tudományos állás, az csak munkakör, és professzor nagyon sokféleképp lehet az ember. A professzor és tudós, az két különböző dolog, ami csak néha, itt-ott találkozik, s előfordul az is, hogy a professzor a legádázabb ellensége a tudománynak, hogy megakadályozza az igazi tudományos mértékek alkalmazását, mely mértékek az ő jelentéktelenségét hoznák napvilágra."

Ezt a válságot, amely — talán érzékelhető — Szent-Györgyi interpretációjában messze több, mint az egyetem egyszerű válsága, az előadó szerint két további körülmény fokozta. Az egyik, melyet Szent-Györgyi csak igen röviden és sommásan tárgyal, az akadémiák szerepvesztése. Úgy látta, hogy az egyetemek mellett az akadémiák hagyományos funkciója is értelmét vesztette. Az angol Royal Society szerinte lényegében csak azt a feladatot látta el, amit a folyóiratok is, azaz az információcserét, az eredmények közzétételét. A francia akadémia viszont lényegében csak a „megtisztelés" intézménye, azaz „diszsírhely élők számára, akik elfelejtettek meghalni". A magyar akadémia sajátossága pedig Szent-Györgyi szerint a nyelvújítás, ám ezt a harcot már sikeresen megvívtuk. Azaz Szent-Györgyi fölfogásában az akadémiák immár elvesztették szerepüket, a kérdés csak az, „tudunk-e új értelmet, vagy tartalmat adni az akadémia működésének?" A másik válságsúlyosbító körülmény a professzor szerint a tudomány államrautaltsága. A modern tudomány ugyanis erősen eszköz- s így pénzigényes terület, s a tudomány eme megkerülhetetlen finanszírozása bekapcsolja a folyamatba az állami bürokráciát. A bürokrácia pedig szükségképpen nem látja át a tudományművelés valódi érdekeit és igényeit; „tudatlanságot, tájékozatlanságot és sötétséget" mutat.

Ez az éles, s helyenként tagadhatatlanul leegyszerűsítő és poentírozó diagnózis természetesen magában rejt egy lehetséges megoldást. Szent-Györgyit láthatóan mindenekelőtt a tudományművelés esélyeinek növelése foglalkoztatta, s e szerint csoportosította bírálata szempontjait és adatait is. Így, érvelése logikáján belül teljesen természetes, hogy szerinte a tudományművelést ki kell emelni az egyetem kereteiből, s át kell helyezni az erre a szerepkörre alkalmassá tett akadémiára. „. . .ki van egyáltalán hivatva a tudomány vezetésére és szervezésére?" — tette föl, logikusan, a kérdést. „Csakis egy testület — hangzott a válasz —: az igazi tudósok gyülekezete, az igazi tudósoké, akik az élő tudományt képviselik." S az eddigiek ismeretében természetes, hogy ezt a gyülekezetet Szent-Györgyi az újjászervezett s az állam által anyagilag támogatott akadémiában fedezte föl. A szovjet akadémia ismeretében úgy vélte, a tudományművelés teljes egészében az akadémia feladata, az egyetem pedig maradjon a szakképzés szerve.

Az igazsághoz tartozik azonban, hogy az igazi tudósok és az egyetem kapcsolatát sem akarta teljesen megszüntetni, valamiképpen ezek a tudósok az egyetem körében is maradtak volna, de csak tudományt oktattak volna. Hogyan? Miképpen? — ezt azonban még csak nem is jelezte. Summázata e vonatkozásban meglehetősen homályos: „Az egyetem dolga a tanításról, az akadémia gondja a tudományról gondoskodni. A professzor pedig mint professzor az egyetemhez, mint tudós és kutató az akadémiához tartozik, s attól kapja eszközeit. Így az akadémia segíti az egyetemet, az egyetem pedig segíti az akadémiát avval, hogy hajlékot ad a tudománynak és utánpótlást. A kettő egymást segíti, ahelyett, hogy tudomány és tanítás egymást ütné agyon."

Ez a homály azonban tanulságos. Nem a szerző intellektuális képességeiből fakad, hanem a kitűzött cél nyilvánvaló problematikusságát jelzi.

Nem kétséges, Szent-Györgyi diagnózisa sok vonatkozásban igaz, s ahol nincs igaza, végső soron ott is tanulságos, amit mond. Ha a leírt válság általános válságként való fölfogása túlzó is, bizonyos, hogy valóságos tapasztalatokat, saját szegedi egyetemi tapasztalatait általánosította benne. S nehezen lehetne tagadni, hogy a modern egyetem mint intézmény valóban szerepzavarral küzdött; a rutinszerű, jellegéből következően egyszerűsítő szakképzés a modern értelemben vett tudományművelés között valóságos feszültség volt, s van ma is. A kutatás államrautaltsága, s az állami bürokrácia tudomány iránti értetlensége, a tudomány valóságos s előremutató tendenciáinak szükségszerű föl nem ismerése ugyancsak komoly ellentmondást alkot, amely föloldást — s nem elkenést — kíván. Szent-Györgyi javaslata azonban, mindezt elismerve is, elsietettnek, ellentmondásosnak s lényeges pontokon homályosnak tekintendő. Javaslatának az a része, amely a tudományművelés irányítását és szervezését az akadémiára, a szakképzést pedig az egyetemre ruházza, világos és egyértelmű. Ez a szétválasztás lényegében nem is új, a kísérletek egy része már Szent-Györgyi előtt ilyen irányban kereste a megoldást. Ortega y Gasset — igaz, ellenkező igényt kielégítendő — már 1930-ban hasonló megoldásra jutott. Csak ő a tudományt azért vitte volna ki az egyetemről, hogy az egyetem „zavartalanul" a kultúraátadás intézménye legyen. S a szovjet modell, melyre Szent-Györgyi utalt is, ugyancsak az akadémiára viszi át a tudományművelés feladatát — az egyetem rovására. Ám ez a megoldás, a tudományos kutatásnak az egyetemről való bármi célzatú kivitele, azóta tudjuk, problematikus eredményű; óhatatlanul az egyetem jelentőségvesztésével jár. Radnóti Sándor, Ortega elképzeléseit bírálva, joggal írhatta *Finis universitas?* című írásában, hogy a javaslat gyakorlati eredményét immár ismerjük: „a magyar felsőoktatás jelenlegi súlyos helyzete nem utolsósorban abból adódik, hogy az egyetemekről kivonták a tudományos kutatást, és a hallgatóktól elszigetelve a kutatóintézetek karanténjába helyezték, miközben a diákok a legtudományosabb világnézet szűrletét fogadhatták magukba. [. . .] bizonyos, hogy az a kultúra, amely auto-

ritását kizárólag a tudományokra alapozza, ám ugyanakkor ezt az autoritást az élet sürgettető, nagyobb autoritására hivatkozva felülbírálja, kivonatolja, jó esetben a kultúra dilettáns, rossz esetben pedig diktatórikus-ideologikus egységéhez hatolhat csak előre." (Radnóti S. 1991. 243.) Ezt a kritikát persze látszólag Szent-Györgyi előre kivédte, amikor az igazi tudósok szellemi jelenlétével továbbra is számolt. Ez a „számolás" azonban nála tisztára retorikai, sem gondolatilag, sem gyakorlatilag nem megalapozott. Arról, hogy az „igazi tudósok" egyetemi jelenlétét miképpen képzeli, semmi érdemit nem mondott; az egyetem számukra legföljebb földrajzi elhelyezkedésük tere.

Bibó István hozzászólása, bár Szent-Györgyi koncepciójára reagál, teljesen más logikát követ. Bibó a maga szelíd, de határozott módján teljes egészében elutasította Szent-Györgyi megközelítési módját — csak abban értett vele egyet, hogy a magyar akadémia újjászervezendő, mert személyi állománya kontraszelektált. Egészében úgy látta, Szent-Györgyi „a válságnak általa felvázolt jeleiből több és súlyosabb következtetést von le, mint amennyit *azok* indokolnak"; Szent-Györgyi „gondolatmenete a valóságnak néhány [. . .] felületi, bosszantó, helyenként jellegzetesen hazai jeleiből indul ki és a válság *egészét* tárgyalatlanul hagyja." Ellenérveit s ellenkoncepcióját, a vitaindítóhoz igazodva, három témakörben, az egyetem, az akadémia és a tudomány válságáról szólva fejtette ki. Érvelése itt is, ahogy Göncz Árpád jellemezte egyszer, mérlegelvű. A lehetőségek számbavétele, mérlegelése után — a tárgyi igazság eloszlásához igazodva — új lehetőséget fogalmaz meg, vagy rögzít le.

Ő is az egyetem válságával kezdte. Elismerte, valóban létezik a tudományművelés és a diplomagyártás ellentéte. Szent-Györgyi következtetéseit azonban elvetette, túl önkényesnek tartotta, s úgy vélte, túl egyszerű a problémát így megfogalmazni. Az egyetemben, szerinte, más lehetőségek is vannak. Elismerve tehát Szent-Györgyi részigazságát, így gondolkodott: „hogyha nem akarjuk, hogy a kétféle funkció zavarja és üsse egymást, akkor kétségtelen, hogy el kell őket egymástól választani. Azt jelenti-e ez, hogy a mesterségre képesítő iskolákat és a tudományművelő iskolákat teljesen különálló szakiskolákká kell szervezni? — Szó sincs róla. Az elválasztás a funkciók számbavételét és tudatos megkülönböztetését jelenti, de semmiképpen sem foglalja magába szükségszerűen azt, hogy az egyik funkciónak szükségszerűen ki kell szorulnia az egyetemről." Megoldási javaslata egyszerű, de kézenfekvő. A „bölcsészeti kar keretein belül, de mégis attól különválasztva megszervezett tanárképző intézetet" vette alapul, s ezt a modellt kívánta kiterjeszteni, de tiszta, a különnemű dolgokat össze nem mosó formában. Így egy „következetesen végiggondolt egyetemi és főiskolai rendszert" kívánt létrehozni. Javaslata szerint az „egyetem szervezeti egységébe foglalna egy csomó szakképzést folytató főiskolát, mely utóbbiaknak meghatározott tanszékeik vannak, állandóan tanító előadó tanárokkal, az

egyetem viszont karonként felette áll ezeknek a szakfőiskoláknak, valamilyen Collège de France-szerű szabadabb szervezetben olymódon, hogy az egyetem tanszékei tárgyuknál, sőt lehetőleg számuknál sincsenek meghatározva, s az egyetem féltékenyen őrködhetik afelett, hogy *csak* elsőrendű tudósokat foglal magában és azokat *mind* magába foglalja." Érdekes, és az előbbiekhez logikusan illeszkedik, amit a tanárok szerepéről javasolt. „Az egyetem tanárai bizonyos részben a főiskolai tanárok közül rekrutálódnak, bizonyos részben olyan kívülállók közül, akik főiskolán nem tanítottak; bizonyos részben ellátják a megfelelő főiskola megfelelő tanszékét is, ha a szakoktatáshoz külön kedvet és tehetséget éreznek, bizonyos részben pedig, ha ezt így tartják jobbnak, speciálkollégiumokra, szemináriumra és kutatómunkára természetesen *tanító*, vagyis együttes kutatómunkára szorítkozhatnak. Egy ilyen szabadszervezetű egyetemen belül természetesen enyhülnie kellene a karok éles elválasztásának, ami a szakiskolai elem belekeveréséből származott és sokkal határozottabban megvalósulhat a tudomány egységének, az Universitas Litterárumnak a gondolata." Jól látható (s ezt előbb egy helyen Bibó már tételesen kimondta), hogy e koncepcióban a különböző mesterségek karait egyetemmé az fogja össze, „ami több mint mesterség". S ez a több az, ami Bibót különösen foglalkoztatta, s ami érvelése későbbi fázisában központi helyre kerül.

Előbb azonban még az akadémiákról szólt. Szent-Györgyivel ellentétben úgy vélte, nem lehet szó az akadémiák világválságáról. A „világ egyes akadémiái, bár nincsen az a jelentőségük, ami egykor volt, mint tudományos és erkölcsi fórumok komoly tekintéllyel bírnak" — mondta ki, s példaként utalt a svéd akadémiára, amely Szent-Györgyit is kitüntette. A magyar akadémia helyzete, mely Bibó szerint is válságos volt, speciálisan magyar jelenség. S ez Bibó szerint „sokkal inkább összefügg a Magyarországon a múlt század közepe óta folyó közéleti kontraszelekcióval, politikai és szellemi horizontunk leszűkülésével és általában az egész nemzet tévútra kerülésének mindazokkal a jelenségeivel, amelyeknek végeredménye az 1944-es összeomlásban áll előttünk." A magyar akadémiára vonatkozó javaslata ezért megegyezett Szent-Györgyi egyik kívánságával: szerinte is úgy volna helyes, ha az egész akadémia kollektíve lemondana, s egy szűkebb szakmai elit venné kezébe a gyors és értékekre ügyelő újjászervezést.

Az akadémia lehetséges szerepét illetően azonban véleménye radikálisan eltért a Szent-Györgyiétől. Szent-Györgyi az akadémiára a tudomány művelését és szervezésének irányítását bízta volna, Bibó viszont az akadémiában egy olyan intézményt, egy olyan kulturális aktort szeretett volna látni, amely „a magyar szellemi élet számára az erkölcsi és értékelési fórum igényével föllépheť". A tudomány intézményes irányításával kapcsolatban ugyanis eleve szkeptikus volt. Ki is mondta: „A valódi tudósok tudományos kutatásait egy bizonyos ponton túl ellenőrizni, irányítani sem nem lehet, sem nem szabad. Itt nem lehet mást csinálni, mint bizalmat előlegezni és a

szükséges feltételeket megteremteni." Ennek szervezett megoldása szerinte a tudósok „együttességén" keresztül történhet, bárminek is nevezik ezt az intézményt. A valódi tudományos munkától, amit mai szóval alapkutatásnak nevezhetnénk, megkülönböztette az állami megrendelésre készülő, a kutatás már elért eredményeiből merítő tudományos munkát, amelyet merőben más jellegűnek és másképpen kezelendőnek tekintett. Azzal természetesen egyetértett, hogy azokat a tudományt érintő funkciókat, amelyeket eddig a miniszteriális bürokrácia látott el, az akadémia, vagy egy akadémia-szerű testület vegye át. Az akadémiák szerepének erre korlátozását azonban egy komoly lehetőség elszalasztásának tartotta. Egy akadémia, vagy egy akadémia-szerű fórum igazi szerepe ugyanis szerinte „a kulturális értékek gyakorlati megállapítása, a feladatok elvégzésének a szabályozása" — hangsúlyozottan fórumszerűen. Bibó szerint az akadémiák története világossá teszi, hogy az akadémia lényege szerint nemcsak a tudósok érintkezésének és dekorálásának a szerve, hanem ezeken túlmenően „az akadémia mindig *fórum*, szemben az egyetemmel, amely tanítóintézet. Az akadémia akkor, amikor munkák fontossága kérdésében állást foglal, amikor fontos munkák elvégzését serkenti, vagy saját üzemében elvégzi, amikor díjakat oszt ki, amikor dekorál, végeredményben egy és ugyanazon dolgot cselekszi: *értékel*."

S Bibó szerint „az igazi válság, a lényeges válság, a mélyenfekvő válság" itt van, az értékelés zavarában, a „szellemi értékek válságában". Az igazi kérdés pedig számára az: ha „az akadémia nem értékel, nem jól értékel, vagy hatástalanul értékel, akkor hát ki értékel helyette?"

A válság lényege, Bibó szerint, a következő. „Amióta Európában az egyház kizárólagossága az értékek hatékony és érvényes megállapítása terén megszűnt, azóta az értékek hatékony és érvényes megállapításának általánosan elfogadott szerve nincs." Ezt a helyzetet Bibó szerint nem indokolja a gondolatszabadság igénye sem. A gondolatszabadság ugyanis, véleménye szerint, „csak azt kívánja, hogy a fennálló szellemi tekintélyek ne küldjék máglyára az eretnekeket, ne vonják cenzúra alá a könyveket és ne állítsák az inkvizíció elé a kutatókat, de semmi körülmények közt nem kívánja a gondolatszabadság azt, hogy ne létezzék egy vagy több, mondhatnám lehetőleg több olyan fórum, amely a tudomány, a szellem, az alkotás, a társadalmi rend, a nevelés és az emberformálás végső kérdéseiben tekintéllyel tudja hallatni a szavát, bizonyos tévképzetek kártékonyságára fel tudja hívni a figyelmet és az emberek számára megfelelő ellenorientációs támpontokat tud adni." Ilyen fórum meglétét különösen két terület zavarainak enyhítésével indokolta. Az egyik ilyen zavar az, hogy „a tudomány üzemszerű megnövekedésével és óriási mértékű specializálódásával" a hagyományos tudós szerep jórészt szétporlad, mind ritkább az olyan tudós, aki az egészről tud s akar érdemit mondani. Megnő tehát az „összefogó törekvések" jelentősége. A másik ilyen terület, „az ál- és féltudományos elemekkel összekapcsolt po-

litikai eltévelyedések területe". Gondolatban azonban nem ezek a területmegjelölések az igazán érdekesek, ezeknél sokkal fontosabb két fölvetés, két rendkívül inspiratív, ám inkább csak jelzett, mint kidolgozott elképzelése.

Az egyiket már idéztem, de meg kell ismételnem. Igen fontos ugyanis, hogy — ha csak egy utalás erejéig is, de egész mondanivalójával szerves összefüggésben — Bibó már 1945-ben érzékelte, hogy a középkor egyházias jellegű, egyetlen centrumú kultúrájának fölbomlása után „lehetőleg" több olyan fórum is kell, amely hitelesen tud értékelni és orientálni. Azaz korszükséglet egy többcentrumú, polifón értékvilág kialakítása és megalapozása. Karl Jaspers ezt a gondolatot, ugyancsak az egyetem problémájáról szólva, 1961-ben fejtette ki. (Vö. Radnóti S. 1991. 247. és José Ortega y Gasset, 1990.) A másik gondolat a „céhbeli bürokrácia merevségétől és az államhatalom hatalmi céljainak a demoralizáló hatásaitól" igyekszik megvédeni a szellemi életet. Fölvetésének az a része, amely szerint egy önmaga csúcsán 15-20 tagú, önmagának tekintélyt szerző értékelési fórum vehetné át azokat a funkciókat, amelyeket hagyományosan a „céhbeli bürokrácia" látott el, önmagában nem különösebben jelentős. Sőt, némileg talán ellentétben is áll a többcentrumú kultúra igényével. Az azonban, amit ehhez a fölvetéshez társított, roppant izgalmas — s a mai Magyarországon hihetetlenül aktuális. Véleménye szerint ugyanis elgondolása „a szellem és az államhatalom viszonyának alapvetően új beállítását is kívánja és ennek megfelelően komoly alkotmányjogi kérdéseket is felvet [. . .] Ez már átvezet a demokrácia legmodernebb fogalmazásaihoz, a plurális alkotmány gondolatához, amelyben a hangsúly az államhatalom további megosztásán és további különlegesen tagolt hatalmi gócok kialakításában [van]. Ahogy a bíráskodás és a bírák megszerezték maguknak a maguk különleges szervezetét és különleges függetlenségét, úgy kell ezt valamilyen formában előbb-utóbb nemzetnevelőinknek, a tudósoknak és az alkotóknak is megkapniok. Ma nem elég az, mint régen, hogy a szellemi alkotók egy bizonyos szabadságban a társadalom határain álljanak, hanem az államhatalomban megtestesült hatalomkoncentráció demoralizáló hatásával szemben az ő szabadságuknak és függetlenségüknek is szervezetszerű formát kell kapniok."

Ehhez az igénymegjelöléshez, úgy hiszem, nincs mit hozzátenni; aktualitása nyilvánvaló.

Az az alternatíva azonban, amely Bibó és Szent-Györgyi vitájában föltárul, megér még néhány mondatot. Szent-Györgyi, akinek koncepciója utóbb ténylegesen beépült a magyar tudományszervezés gyakorlatába, s bizonyos tagadhatatlan eredmények (pl. a kutatóbázis ugrásszerű növekedése) mellett tagadhatatlan kudarcokat is eredményezett, a természettudományi kutatás rövid távra végiggondolt célracionális igényeit fogalmazta meg. Tudomány és államhatalom viszonya mint lehetséges problémaforrás, nem

foglalkoztatta, a tudomány akadémiai karanténba helyezésének következményeit nem mérlegelte. Így óhatatlanul a tudományszervezés korlátozott érvényű és eleve torz modelljét építette föl. Koncepciója — egy máshol alkalmazott Bibó-kategóriát kölcsönvéve — egyféle „hamis realizmus". Torz viszonyok torz fölszámolási terve. A sors fintora, hogy mégis — vagy talán éppen ezért — ez a terv realizálódott s lett tudományszervezési gyakorlat. Bibó koncepciója, minden vázlatossága, érdemi részletek kidolgozatlanul hagyása ellenére egy egészen más, a praktikumot az elvszerűséggel harmonikusan összehangoló fölfogást sugároz. Benne van Bibó máshonnan is ismert, az emberi élet alapfunkcióit is a hatalommegosztással összefüggésbe hozó, az emberi alaptevékenységek érvényesülésének lehető legnagyobb szabadságot kereső törekvése. S benne van a praktikus konkrét megoldások elvszerű kialakításának mély igénye, az eltorzult, diszfunkcionális viszonyok szabadságelvű újrarendezésének ambíciója. Csak fájlalhatjuk, hogy mint egyéb területeken, itt is más koncepciók realizálódtak Magyarországon, s nem az övéi. Pedig bizonyos, hogy az ő elindulása és problémakezelése volt a legtöbb reménnyel kecsegtető, s az ő koncepcióját lett volna érdemes kibontani, részletezni és megvalósítani.

Hogy terve megvalósíthatatlan „utópia" marad-e, vagy viszonyainkat átalakító inspiratív kezdeménnyé válik, most egy időre megint eldőlhet.

Irodalom

Ortega y Gasset, José
1990 *Az egyetem küldetése.* In: *Ész, élet, egzisztencia* 1. Egyetem, nevelés, értelmiségi lét. Szerk. Csejtei Dezső, Dékány András, Simon Ferenc. [Kiad. a]: Társadalomtudományi Kör. Szeged. 309—339.

Radnóti Sándor
1991 *Finis universitas?* Holmi, 2. sz.

Tilkovszky Lóránt
1975 *A Magyar Tudományos Akadémia a felszabadulás után 1945—1948.* In: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975.* Szerk. Vörös Antal. Akadémiai, Bp., 347—361.

ZSOLT K. LENGYEL *(München)*

Von der Alternative zum Kompromiß
Zur Entstehungsgeschichte des Transsilvanismus 1919/1920

»Sehr wohl gibt es einen Internationalismus, und es ist, es wird auch eine edlere Verbrüderung der Nationen möglich sein. Doch besteht diese große Menschheitsorganisation nie ohne Rassen und Nationen. Der Internationalismus sollte nur mittelbar hervortreten, [. . .] er kann keiner Nation Ziel sein. Das einzige Ziel liegt darin, daß jede Rasse ihre inneren Kräfte samt ihren anderen besonderen Begabungen auf dem angestammten Siedlungsgebiet bis zur Vollkommenheit entwickeln und aus den eigenen Originalitäten heraus der Welt neue Grenzen verleihen möge.«[1] Dieses Zukunftsbild erschien in der Klausenburger ungarischen Presse im Herbst 1919. Die zeitgenössisch typischen, die Zensur täuschend dehnbaren Begriffe geben die Spannung zwischen sozialer und nationaler Befreiung wieder, welche die ost- und südosteuropäischen Revolutionen am Ende des Ersten Weltkriegs kennzeichnete. Es verbarg in sich den Anspruch der Besiegten, an der Neuregelung des Verhältnisses zwischen gesellschaftlichen Schichten, vor allem aber zwischen Staaten und Nationen, mit den Siegern der Revolutionen zusammen teilzunehmen.[2] Der vor kurzem erschlossene handschriftliche Nachlaß des Verfassers, des Juristen Árpád Paál,[3] lenkt die Aufmerksamkeit auf Tatsachen und Zusammenhänge, die der Fachliteratur bislang unbekannt waren und insbesondere den ideologiegeschichtlichen Hintergrund des Zitats selbst beleuchten. Vom frühen, in den zwanziger Jahren nur zweitrangig literarischen Transsilvanismus wird unten die Rede sein,[4] und zwar von jenem Teilkapitel seiner Entstehungsgeschichte, in dem die bekannte Entscheidung der internationalen Diplomatie über die staatliche Zugehörigkeit der ostungarischen Komitate heranreift und die Vertreter der ehemaligen Staatsmacht zur Ausarbeitung neuer Strategien nötigt.

In dieser Phase, von der Jahreswende 1919/1920 an, kam die ungarische Delegation bei der Pariser Friedenskonferenz von ihrem letzten Maximum eines von Rumänien unabhängigen Siebenbürgens stufenweise ab. In der Folgezeit sollte sie über das Minimum einer siebenbürgischen Autonomie innerhalb Rumäniens nicht mehr hinauskommen.[5] Seit dem Zusammenbruch der Doppelmonarchie hatten die siebenbürgisch-ungarischen Führungskreise in der Alternative der östlichen Schweiz, also des kantonal umgestalteten, territorial einheitlichen Ungarns, und parallel dazu in derjenigen einer selbständigen, mit dem Mutterland möglichst eng verbündeten siebenbürgischen oder szeklerischen Republik gedacht.[6] Im Frühherbst 1919 begannen aber auch sie den entstehenden großrumänischen Staat als

neues Ordnungsprinzip in ihre Überlegungen einzubeziehen. Einen bedeutenden Impuls zu diesem Konzeptwechsel lieferte Árpád Paál.

Im November 1918 als regierungstreuer Untergespan im Komitat Udvarhely, zwei Monate später im Hausarrest der örtlichen rumänischen Militärkommandantur an der Theorie der Szekler Republik arbeitend, schließlich ab Frühsommer als Mentor der »Geistigen Front« *(Szellemi Front)*, einer Geheimorganisation ehemaliger ungarischer Staatsbeamten, bestückte er das Kossuthsche Unabhängigkeitsideal bürgerlich-radikaler Prägung mit antibolschewistischen Elementen.[7] Indes war er weltanschaulich gemäßigter, als daß er sich mit einer ungarisch-rumänischen Personalunion unter dem Zepter der Hohenzollern abgefunden hätte, die während der ungarischen Räterepublik einer der Gründer des Wiener Antibolschewistischen Komitees und Vertreter der ungarischen Nationalregierung in Szeged, István Graf Bethlen, auf diplomatischem Wege anregte. Im August 1919, als die Verhandlungen mit einer rumänischen Regierungsdelegation in Budapest liefen, riet Paál Bethlen in einer schriftlichen Botschaft dringend davon ab, sich mit der »Bojarenkompanie« in irgendeiner Weise zu arrangieren, da diese »fähig sein« würde, »bei der erstbesten Möglichkeit nach Budapest zu rennen und von den dortigen Reaktionären für sich die Macht zu erflehen«.[8] Im Rahmen einer eventuellen ungarisch-rumänischen Personalunion dachte Bethlen an einen siebenbürgischen Teilstaat, den im März 1919 auf einer ihm ähnlichen Weise der Obergespan des Komitats Kis-Küküllő, Elemér Gyárfás, zur Abwehr der bolschewistischen Gefahr als eine selbständige, sich womöglich Ungarn anschließende »Union der drei siebenbürgischen Nationen« skizzierte.[9] Noch im Sommer 1919 hatte sich Paál erfolgreiche militärische oder diplomatische Schritte zur Wahrung der gebietsmäßigen Einheit Ungarns erhofft; mit anderen weltanschaulichen Prioritäten, jedoch nationalpolitisch auf der Wellenlänge Bethlens und Gyárfás, trat er sogar vom szeklerischen Sonderweg ab, der in seiner Vorstellung allenfalls langfristig in die ungarische Einheit zurückgeführt hätte.[10] Von September an schien ihm aber keines dieser Konzepte durchführbar.

Seit Sommer 1919 beschäftigte die »Geistige Front« vor allem die Frage, wie die Angelegenheiten der ungarischen Konfessionsschulen bis zum endgültigen Friedenschschluß zu regeln seien und welche Haltung die Verantwortlichen gegenüber dem Leitenden Regierungsrat einzunehmen hätten, ferner ob diese im Falle einer Abtrennung Siebenbürgens der neuen Staatsmacht passiv oder aktiv gegenüber stehen sollten.[11] Bis Ende des Jahres sollte sich die Meinung durchsetzen, wonach die vom Regierungsrat geforderte Ergänzung des ungarischen Lehrprogramms durchaus verhandelt werden dürfe, jedoch nur, um Zeit zu gewinnen; unterdessen solle das Schuljahr 1919/1920 intensiv durchgezogen und bis zum Februar des nächsten Jahres abgeschlossen werden, so daß eine Schließung der Schulen

zu diesem Zeitpunkt unter pädagogischem Gesichtspunkt durchaus hingenommen werden könne. Auf keinen Fall seien andere Verordnungen des Regierungsrates anzunehmen, weil damit erstens ein »Rechtsverzicht« einhergehe, welche die Positionen der ungarischen Friedensdelegation in Paris schwäche und einer Volksabstimmung in Siebenbürgen die Berechtigung entziehe, und zweitens, weil damit »auch die sehr sicher zu erlangenden Minderheitenrechte durch das Prinzip „volenti non fit injuria" unerreichbar würden.«[12]

Seine im Sommer nach dem Integritätsprinzip formulierten Maximalforderungen schwächte Paál somit in dem wesentlichen Punkt ab. Im September noch kritisierte er die Südosteuropapolitik der Entente harsch.[13] Zu Weihnachten war er bereit, mit dem auf Druck der gleichen Mächte am 9. Dezember in Paris unterschriebenen rumänischen Minderheitenschutzvertrag[14] die eventuelle »rechtliche Wirklichkeit« des rumänischen Imperiums aufzuwiegen. Der auf den »schlimmsten Fall« folgenden ungarischen Aktivität setzte er das Ziel, »nationale, kirchliche, schulische und andere öffentliche Rechte« zu erlangen, aber »eventuell auch solche Einbindungen in den wirtschaftlichen Weltverkehr, welche die Souveränität Rumäniens auf den ungarischen ethnographischen Gebieten« zur Formalität herunterstuften. Paál nahm die Garantiebestimmungen der Signatarstaaten auch im Hinblick auf den Schutz der siebenbürgisch-ungarischen Kirchen ernst, die ihre »Exterritorialität zugunsten des alten nationalen Zusammenhangs« zu sichern hätte. Das ebenso wahrscheinliche negative Ergebnis schien ihn nicht weiter zu beunruhigen: »Eine solche Maximalforderung ist taktisch auch deshalb angemessen, weil sie entweder erfüllt oder durch die Friedenskonferenz in erträglichem Maße geschmälert wird.«[15]

Drei Monate vor Trianon zeichnete sich freilich nur noch der Minimalerfolg der Paálschen Taktik ab. Im März 1920 rief der rumänische Schulinspektor im Komitat Udvarhely ungarische Lehrkräfte zum Dienst in den vom Regierungsrat übernommenen staatlichen Schulen auf. Letztere lehnten mit der Begründung ab, in den konfessionellen Schulen unterrichten zu wollen, solange die Entscheidung über die staatsrechtliche Zugehörigkeit Siebenbürgens nicht gefällt sei. Gleichzeitig erarbeiteten sie für den Fall der »unerwarteten, jedoch möglichen Abtrennung« Richtlinien einer »selbstverwalteten (autonomen) Schulorganisation«, welche die Personalkosten ohne staatliche Bezuschussung tragen könnte. Mit römisch-katholischen und unitarischen Kirchenführern kamen sie überein, die konfessionellen Schulen gegebenenfalls in einen »überkonfessionellen ungarischen Schultyp« umzuwandeln.[16]

Zwei Monate später entschieden die Exekutivkomitees der szeklerischen Komitate Udvarhely, Háromszék, Csík und Maros-Torda, die Haltung gegenüber dem rumänischen Staat in allerletzter Minute mit der ungarischen Regierung abzustimmen. Würde die internationale Politik eine mili-

tärische Befreiung Siebenbürgens durch ungarische Truppen erlauben und die Verantwortlichen in Budapest zu diesem Schritt ermutigen, so griffen auch die Szekler zu den Waffen. Würde hingegen die ungarische Regierung von einem solchen Eingriff Abstand nehmen wollen oder müssen, so beabsichtigten Paáls Gefährten, »auf dem Wege der ungarischen Regierung entschieden eine mit vollen Rechten ausgestattete Munizipalautonomie zu fordern, in der nur der Obergespan die rumänische Regierung vertritt, in allen anderen Dingen, vom Untergespan bis hin zu allen Zweigen der Verwaltung, ungarische Beamte den Dienst versehen.« Würde schließlich die ungarische Regierung in keiner Weise eingreifen, so müßten die Szekler selbst von der rumänischen Führung das Recht erwirken, über ihre Zukunft zu beraten und zu bestimmen — vorausgesetzt, Budapest erteile ihnen die entsprechende Weisung.[17]

Der Kontakt zwischen binnenungarischen und siebenbürgisch-ungarischen Führungskreisen, den die »Geistige Front« eingefädelt hatte, bestand während dieser Entscheidungsphase fort.[18] Und bis Mai 1920 pendelten sich die Vorstellungen parallel auf das gleiche Minimum ein. Die eben zitierte Mai-Resolution der Szekler stimmte nämlich im wesentlichen mit dem in Paris zuletzt eingereichten territorialpolitischen Elaborat Bethlens und seiner Berater überein. Die zuvor scharf ungarnfeindliche französische Diplomatie hatte ab Anfang des Jahres kurzzeitig die Möglichkeiten einer sowjet- und deutschfeindlichen österreichisch—tschechoslowakisch—jugoslawisch—rumänischen oder — minimalisiert — einer polnisch—ungarisch—rumänischen Staatenföderation zur Sicherung der französischen Vormachtstellung im Donauraum erwogen; sie griff deshalb das erste Mal seit Beginn der Friedenskonferenz im Januar 1919 die ungarischen Grenzregelungvorschläge auf.[19] Obwohl sie sich angesichts dieser Kehrtwendung dazu veranlaßt sah, die Rückgabe des Rumänien versprochenen westlichen und östlichen Saums der Komitate Békés und Csanád beziehungsweise der östlichen Partium-Gebiete, ferner ein Referendum im Banat zu fordern, beließ es die ungarische Delegation bei ihrem siebenbürgischen Minimum.[20]

Nachdem die ungarische Delegation den Friedensvertrag in Trianon am 4. Juni 1920 unterzeichnet und damit die Abtrennung Siebenbürgens anerkannt hatte,[21] paßte sich auch Paál der völkerrechtlichen Entscheidung an. Er begann in mehreren Teilen des Szeklerlandes für die »ungarische nationale Rechtsgleichheit (Autonomie)« im persönlichen und öffentlichen Rahmen zu agieren und bat das »Zentrum«, die siebenbürgisch-ungarischen Zeitungs- und Zeitschriftenredaktionen anzuweisen, im gleichen Sinne tätig zu werden.[22] Das Zentrum war Klausenburg, und die Presseaktionen liefen hier im Herbst 1920 sogleich an; sie nährten jenen literarisch-kulturellen Dezentralisierungsanspruch aufs Neue, der im Dreieck Klausenburg-Großwardein-Temeschwar in der Vorkriegszeit erhoben worden war — damals allerdings ausschließlich in Abwendung von Budapest.[23] Jetzt konzentrierte

sich die programmatische Selbstorganisierung in der ehemaligen siebenbürgischen Hauptstadt, am Hauptsitz der »Geistigen Front«. Im Angesicht der rumänischen Besatzung, drehte sie die Bewegung allmählich von ihrem alten Widersacher ab und erfaßte auch den gesellschaftlich-wirtschaftlichen Zweig des nationalen Institutionswesens.[24]

Mit seiner Propaganda, zu der die ungarische Presse Neumarkts, Kronstadts und der Komitate Csík und Udvarhely ihre Unterstützung zusagten, bezweckte Paál zweierlei. Zum einen wollte er die Lehrkörper und die ehemaligen ungarischen Verwaltungsbeamten kurzfristig dazu bringen, daß sie ihre Erklärung zur Repatriierung nach Ungarn, soweit schon abgegeben, zurückziehen und »einen Eid in Verbindung mit einer staatsbürgerlichen Erklärung« anbieten, die ihnen die Ausweisung erspare und den Verbleib an ihren Wohnsitzen ermögliche; derart bliebe ihnen die Entscheidung freigestellt, entweder in den Dienst zurückzukehren oder ihre Existenz außerhalb des staatlichen Sektors aufzubauen. Zum anderen versuchte Paál seine zwischen Gehen und Bleiben, zwischen Passivität und Aktivität schwankenden Landsleute davon zu überzeugen, daß »das Ungartum aller von Ungarn Rumänien angegliederten Gebiete« langfristig sehr wohl die Aufgabe erfüllen könne, »geschlossen eine nationale Selbtverwaltung« vom späteren rumänischen Gesetzgeber einzufordern.[25]

Was versöhnte Paál mit der Minimallösung? Das großungarische Motiv. Er nahm an, daß Bukarest die siebenbürgisch-ungarische Selbstverwaltung unter Hinweis auf die Staatssouveränität sowieso zurückweise, so daß Budapest trotz abgeschlossener Friedensverträge mit dem Auftrag der Westmächte zu rechnen habe, das Konzept selber zu verwirklichen. Dieses Angebot, so das erdachte Drehbuch, nehme »Ungarn sicher an und erhalte damit seine alten Territorialgrenzen zurück. Es ist meine feste Überzeugung, daß wir so ohne Säbelrasseln wieder innerhalb unseres Besitzes gelangen werden, nur müssen wir die Sache mit Geschick und Begeisterung anpacken.«[26]

Also nicht schon in den Novembertagen 1918,[27] sondern erst ein gutes Jahr später mischte sich den auf Siebenbürgen bezogenen ungarischen Alternativvorstellungen zur großrumänischen Staatsidee das Element eines Kompromisses bei. Hin- und hergerissen zwischen diesem und jenem Maximum, waren Paál, Bethlen und Gyárfás bis dahin immerhin zuversichtlich, wenngleich nicht die beste, so doch die gute Lösung aufgetischt zu haben, die unter ihrem nationalpolitischen Gesichtspunkt dadurch gut war, daß sie das nationale Selbstbestimmungsrecht der Rumänen durch das gleichzeitig zu geltende der Ungarn relativierte oder zumindest eine vorläufige »unverletzliche Aufrechterhaltung des Prinzips der Rechtskontinuität«[28] mit einschloß. Den Verkünder des Selbstbestimmungsprinzips, Woodrow Wilson, zogen sie als Paten einer Alternative heran, einer Wahl, die nicht ungünstig ausgeht.

Ende 1919 jedoch gereichte ihnen Wilson nicht mehr zum alleinigen Rechtsverweis. Indem er sich auf die Grundlage des Friedenswerkes stellte und auf einen Volksentscheid verzichtete, wurde Paál gewahr, daß ihm und Seinesgleichen nur die Wahl zustand, zukünftig ein kleinnationales Dasein entweder in Ungarn, nach einer eventuellen Auswanderung, oder unter rumänischer Herrschaft zu führen. In beiden Fällen lebte die Entscheidung aus einer Absage. Paál verblieb in Siebenbürgen, doch die gute Wahl, die kein Zugeständnis erfordert, gab er trotz seiner Kompromißbereitschaft nicht auf. Er vertagte sie nur. Den Pariser Minderheitenschutzvertrag begriff er nämlich als organische Ergänzung der Wilsonsschen Vierzehn Punkte: *Selbstverwaltung* war für ihn eine Form oder mindestens eine Vorstufe der *Selbstbestimmung*, jedenfalls also die Voraussetzung einer späteren Rückkehr zur großungarischen Alternative. Solcherart rettete die Kritik der eigenen Haltung gegenüber der rumänischen Staatlichkeit das siebenbürgisch-ungarische dezentralistische Handlungsmuster über die Zeitenwende 1918—1920 hinüber, sie gab diesem aber einen neuen Sinn. Es entsprach inhaltlich der Paálsschen Devise und schien inzwischen zusätzlich begründet, da es nicht mehr im Gegensatz zum eigenen, sondern zu einem fremdnationalen Staatszentrum aufzubieten war.[29] Gerade auf ihrer Achse dem Südosten zugewandt erneuerte sich die Bewegung mit dem Element der Autonomie.

Im wesentlichen handelte es sich also bei diesem Kompromißansatz um den Doppelanspruch, auf kleinungarischem Umweg den großungarischen Ideal näherzukommen. Doch welches Großungarn projizierte er auf die Landkarte Europas? Und welches Siebenbürgen? Jenes, das in einzelne nationale Autonomien gegliedert vom jeweiligen Staatszentrum abhängt? Oder jenes, das territorialautonom sich bis zur Gleichordnung mit seinen Nachbarn verselbständigt? Im historischen Vergleich drängt sich das Jahr 1867 ins Blickfeld. Die Generation Ferenc Deáks und József Eötvös' hatte den Ausgleich mit dem Wiener Hof als eine notwendige Zwischenstation auf dem Weg zur vollen Unabhängigkeit des Landes begriffen, ihren Kompromiß aber unter Einschluß Siebenbürgens und mit einem großen Vielvölkerstaat geschlossen. Die gewünschte oder notgedrungene Integration in einen nationsübergreifenden politischen Rahmen, die das neuzeitliche Ungarn nicht erst im Dualismus zu einem Haupttyp der europäischen Kleinstaaten entwickelt hatte, stellte demnach eine grundneue und um einen Grad verwickeltere Aufgabe.[30] Wollte nämlich Trianon-Ungarn in jenen Kreis gelangen, den diesmal mehrere national organisierte ostmitteleuropäische Kleinstaaten bildeten, so stand es vor der Entscheidung, diesen Schritt entweder in seiner verkleinerten Form oder erst mit Siebenbürgen wieder vergrößert zu wagen. Im zweiten Fall hätte es das seinerseits zu einem ethnisch-kulturell vielfältigen Kleinstaat umgeformte Königreich Rumänien mit dem Integrationsmechanismus konfrontiert. Die Verbindung dieser mi-

teinander wetteifernden Kreise bemühte in besonderer Weise diejenigen Persönlichkeiten, die sich — wie Árpád Paál — innerhalb des kleinsten, siebenbürgischen Kreises befanden.

Anmerkungen

1 Paál Árpád: *Az emberiségi fejlődés tényezői.* In: Erdélyi Szemle 5 (1919) 663—664, hier 664.
2 Hajdu Tibor: *Közép-Európa forradalma 1917—1921.* Budapest, 1989; Edgar Hösch: *Geschichte der Balkanländer.* Von der Frühzeit bis zur Gegenwart. München 1988; Alfred Opitz: *Zeitenwende im Donauraum.* Von der Doppelmonarchie zu den Nachfolgestaaten. Graz—Wien—Köln 1983; *Kurze Geschichte Siebenbürgens.* Herausgegeben von Béla Köpeczi. Bp., 1990.
3 Paál Árpád hagyatéka, Székelyudvarhely (= PÁH). Signaturen nach dem vorläufigen Katalog Bárdi Nándor: *Paál Árpád iratai.* Bp., 1990. Typoskript.
4 Ausführlich Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiß.* Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918—1928 [erscheint 1993 in der Buchreihe des Ungarischen Instituts München, der Studia Hungarica].
5 Ignác Romsics: *Graf István Bethlens Konzeption eines unabhängigen oder autonomen Siebenbürgen.* In: Ungarn-Jahrbuch 15 (1987) 74—93, hier 81—83.
6 K. Lengyel: Auf der Suche.
7 Seine wichtigsten bislang unbekannten Schriften und Aufzeichungen hierzu: [Beszéd a székelyudvarhelyi Nemzeti Tanács 1918. november 3-i népgyűlésén]. PÁH IV/4; [A Székely Nemzeti Tanács hivatali naplója, 1918. december 10—1919. január 9]. PÁH IV/13; [Feljegyzés a székely köztársaságról]. 9. Januar 1919. PÁH V/8; Emlékirat a semleges, független székely államról. 13. Januar 1919. PÁH V/10; Másolják, terjesszék. 15. Januar 1919. PÁH V/11; Szellemi frontok mindenütt. 5. Juni 1919. PÁH V/24; A magyar jövendő elképzelése. 27. Juni 1919. PÁH V/28; [A »Szellemi Front« naplója]. August/September 1919. PÁH V/40. Zur »Geistigen Front« als »Beamtenbewegung« Grandpierre Emil: *Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az egységes Magyar Párt megalakulásáig.* In: Magyar Szemle 2 (1928) 130—136.
8 [»Szellemi Front« naplója]. August/September 1919. PÁH V/40. 23. August. Zur Wiener Tätigkeit Bethlens Romsics Ignác: *Gróf Bethlen István politikai pályája 1901—1921.* Bp., 1987, 175—187. Seine siebenbürgischen Pläne und die personalunionistischen Verhandlungen faßt zusammen Romsics: *Graf István Bethlens Konzeption.*
9 Gyárfás Elemér: *Egy át nem adott memorandum* [1919]. In: Derselbe: *Erdélyi problémák.* Cluj/Kolozsvár 1923, 143—153. Vgl. Romsics: *István Graf Bethlens Konzeption,* 76—77.
10 [A »Szellemi Front« naplója]. 19. August 1919. PÁH V/40; [Feljegyzés a székely köztársaságról]. 9 Januar 1919. PÁH V/8; Emlékirat a semleges, független székely államról. 13. Januar 1919. PÁH V/10; Másolják, terjesszék. 15. Januar 1919. PÁH V/11.
11 [A »Szellemi Front« naplója]. August/September 1919. PÁH V/40.
12 Poerekpen [Árpád Paál] — Gábor Köllő. 24. Dezember 1919. PÁH V/47, 1.
13 Székelyföld és csángóvidék szellemi frontja [Árpád Paál] — László Fényes. 13. September 1919. PÁH V/41.
14 Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem.* A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakulása 1919—1920. Bp., 1989.

15 Poerekpen [Árpád Paál] — Gábor Köllő. 24. Dezember 1919. PÁH V/47, 2—3.
16 Gyerkes Mihály: *Tájékoztató ügyünk állásáról.* Székelyudvarhely, 29. März 1920. PÁH VI/6, 1—2.
17 Udvarhelymegye Intézőbizottsága: Megegyezéses határozat. Székelyudvarhely, 26. Mai 1920. PÁH VI/16.
18 Vgl. Udvarhelymegye Intézőbizottsága: Megegyezéses határozat. Székelyudvarhely, 26. Mai 1920. PÁH VI/16.
19 Ádám Magda: *A kisantant és Európa 1920—1929.* Bp., 1989, 39—75.
20 Romsics: *István Graf Bethlens Konzeption,* 82—83.
21 Galántai József: *A trianoni békekötés 1920.* A párizsi meghívástól a ratifikálásig. Bp., 1990.
22 Árpád Paál — Kálmán Petres 9/11. September 1920. PÁH VI/22, 3.
23 Beispielsweise Walter Gyula: *Erdély és az irodalom decentralizációja.* In Erdélyi Szemle 4 (1918) 9—10; Walter Gyula: *Jegyzetek az irodalomról.* In: Erdélyi Szemle 5 (1919) 448—449; Járosi Andor: *Erdély irodalmi problémái.* In: Erdélyi Szemle 5 (1919) 495—497; Torday József: *Kolozsvár gazdasági jövője.* In: Erdélyi Szemle 5 (1919) 523; Torday József: *Az erdélyi tőzsde.* In: Erdélyi Szemle 5 (1919) 548. Ausführlicher Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus.* Az Erdélyi Helikon ideológiája. Bp., 1983, 10—21.
24 Eine Auswahl aus dem überaus reichhaltigen Quellenmaterial der zeitgenössischen Presse: p. d.: *Gyakorlat vagy tudomány? A kolozsvári magyar egyetem kérdéséhez.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 25: 1; Torday József: *Az erdélyi magyar egyetem.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 327—328; Gyallay Domokos: *Irodalmi szervezkedés.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 345; *Hozzászólások az irodalmi szervezkedés ügyéhez.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 355—356; Kemény Gábor: *Irodalmi szervezkedés.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 367; Walter Gyula: *Teendőink Erdély irodalmi megszervezése körül.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 381—382; *Hozzászólás az irodalmi szervezkedés kérdéséhez.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 391—392; *Irodalmi szervezkedés.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 411—412; Molnár Endre: *Az irodalmi szervezkedés ügyéhez.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 449; Kristóf György: *A magyar tudomány és szépirodalom jövője Erdélyben.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 458; T.[ordai]. J.[ózsef]: *Az erdélyi tőzsde.* In: Riport Újság 5 (1920) 15: 2; *Közgazdasági egyetemet Erdélynek.* In: Erdélyi Merkur 5 (1920) 25: 1.
25 Árpád Paál—Kálmán Petres. 9/11. September 1920. PÁH VI/22, 1, 3, 5.
26 Árpád Paál—Kálmán Petres. 9/11. September 1920. PÁH VI/22, 3.
27 Romsics: *Gróf Bethlen,* 152.
28 Gyárfás: *Egy át nem adott memorandum,* 147.
29 Kemény Gábor: *Irodalmi szervezkedés.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 367; Várady Aurél: *A múlt és az erdélyi magyarság szervezkedése.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 567—568.
30 Vgl. Kosáry Domokos: *Az európai kis államok fejlődési típusai.* Bp., 1990, 75—83, 90, 112—113.

LŐRINCZY HUBA *(Szombathely)*

Ambrus Zoltán és Ernest Renan

Adalékok egy rajongás természetrajzához

„Föl avval érsz, akit megértsz . . ."

Goethe[1]

(Ambrus) „Nem volt *fin du siècle* szellem, ami szkepticizmus volt benne, az a Renané volt, nem a felületesen hitetlen és a szellemesen komolytalan *fin du siècle*é."

Schöpflin Aladár[2]

Mintegy háromnegyed esztendőn át, 1885 késő tavaszától 1886 februárjáig volt először Párizs vendége Ambrus Zoltán. Nem csupán a színházakban és a bohémtanyákon, a kávéházakban és az antikváriumokban múlatta idejét, hanem — jóval utóbb maga jegyezte föl — „. . . eléggé szorgalmasan eljárogattam a Collège de France és a Sorbonne egyes előadásaira. Gyakran ott voltam a Collège de France-nak abban az alacsony, rosszul világított földszinti szobájában is, amelyben Renan egy hosszú és széles asztalnál legjobb tanítványai között ülve tartotta előadásait. Engem a keleti nyelvek és ezek filológiai kérdései nem érdekeltek, de Renan, akin csak a testesség és egy kis asztma árulta el az öregedést, az olvasmányok magyarázata közben minduntalan alkalmat talált arra, hogy a régmúltról beszéljen, és ismeretes, hogy előadásával talán azért, mert csupa természetesség és egyszerűség volt, éppen úgy magával tudta ragadni hallgatóit, mint írásaival az olvasót. Nem, nem jutott eszembe a lakásán felkeresni, hogy nemcsak az előadót ismerjem meg benne, hanem az embert is. Akkor még . . . nem volt divat, hogy irodalom és művészetek irányában való érdeklődésre játsszák ki a puszta kíváncsiságot, és ezen a címen bárki terhére lehessen a kitűnőségeknek. Sohasem kerestem az ismeretségeket, és nem hittem, hogy jobban neveltté teszi a sárgacsőrű ifjút, ha odatolakodik a nagyokhoz is" — zárul a frissen indulóknak szánt fullánkos bírálatba áttűnő vallomás.[3]

Világ- és Európa-szerte rengetegen érdeklődtek akkortájt a pozitivizmus második hullámához tartozó Ernest Renan iránt. Rajongás és gyűlölet övezte személyét és tanításait, s a francia fővárosba látogató előkelőségek szinte kötelességüknek érezték, hogy megbámulják őt otthonában avagy a Collège de France homályos előadótermében. Mint ifjabb kortársa, Jules Lemaître gúnyosan megjegyezte: a *Jézus életé*nek szerzője is hozzátartozott „Párizs látnivalóihoz".[4] Ambrus Zoltánt — tanúsítja a fentebb citált emlé-

kezés — nem a divat szele, nem holmi tolakvó sznobizmus sodorta Renan közelébe, hanem a valódi, bár tartózkodó áhítat. Óvakodott a személyes megismerkedéstől, s nem ötlött fel benne, hogy a lakásán is zaklassa a mestert. Beérte a néma bámulattal, noha lett volna némi jogcíme arra, hogy Renan társaságába férkőzzék, hiszen párizsi útja előtt két évvel, 1883-ban magasztaló, lírai futamokkal átszőtt, mély azonosulásról árulkodó ismertetést publikált a tudós memoárjainak első kötetéről, a *Gyermek- és ifjúkori emlékek*ről, a század vívódásainak legnagyobb tanúját és megszólaltatóját fedezvén föl a szerzőben, kijelentvén: nincs rajta kívül senki, „. . . akinek a lelke annyira magában foglalná mindazt a nyugtalanságot, amely korának legjobbjait izgatta és foglalkoztatta."[5] Feltétlen csodálat és elismerés, valósággal bálványfaragó indulat munkál már ebben az írásban is, s Ambrus korai rajongása új tápot kapott Renan, az előadó csöndes szuggesztivitásától. Ha ízlés, szemérem és tisztelet elnyomta is az ismerkedés vágyát, az önként választott mester varázsa annál tartósabbnak bizonyult. A Párizsból hazatérő Ambrus még évtizedekig élt s alkotott Renan bűvöletében. Lenyűgöző bölcselőnek, karizmatikus személyiségnek, prófétának, apostolnak tudta, „. . .jó, igaz, szent, nagy ember"-ként emlegette,[6] róla szóló, *Az újkori Démokritosz* címmel összefogott himnikus írásait „Strófák"-nak nevezte,[7] más szerzőket bemutató esszéiben rendre hódolatteljes utalásokkal szerepeltette,[8] s a számára felejthetetlen alakot esztendőkkel már a századforduló után két „tollrajz"-ban újra megidézte[9] — hogy a legkülönfélébb helyeken szerteszórt hivatkozásokról immár ne is beszéljünk. A publicista és a tanulmányszerző Ambrus nyíltan és bőségesen vallott Renan iránti bámulatáról, a szépíró viszont nem tehette ezt. Elegendő okunk van föltenni mégis, hogy a mester elementáris hatása nem torpant meg a regények és a novellák határán, ellenkezőleg: a recepció folytatódott bennük is. Renan tanítása, eszmerendszere, világ- és emberszemlélete — pontosabban: belőle mindaz, mire Ambrus érzékenyen rezonált — magától értetődőn beáradt a szépprózába, s szétszivárgott, felszívódott a művek anyagában, jószerével észrevétlenül. Jószerével észrevétlenül, ámde nem teljesen nyomtalanul. Két, egymáshoz szerfölött hasonlatos, azonosnak mégsem mondható Renan létezik így Ambrus oeuvre-jében: egy, az esszékben s tollrajzokban fennszóval magasztalt, poétikusan kommentált, s egy, a novellákban és a regényekben rejtőzködő. Utóbbi fölkutatása, mindkettő értelmezése: ez legfőbb feladatunk.

Nincs kétség: alaposan túlbecsülte Ambrus Ernest Renant. Mentségére szóljon, megesett ez kívüle számosakkal, példának okáért Riedl Frigyessel is.[10] A felötlő aránytévesztés oka nem csupán az a közismert, Gadamer által is említett körülmény, hogy — híjával lévén „. . .a korok távolságá"-nak — kortársaink megítélésében „kétségbeejtően bizonytalan"-ok vagyunk,[11] hanem amaz, úgyszintén közkeletű jelenség, hogy mindnyájan hajlunk az ízlésünkkel, meggyőződésünkkel, homályló sejtelmeinkkel, ítéleteinkkel és előítéleteinkkel egybehangzó, őket erősítő nézetek kételytelen fölértékelésére.

Similis simili gaudet: a mondást igazolja Ambrus esete is. Renan eklekticizmusában[12] is szuggesztív, nyelvi eszközeiben egyszersmind költői és pregnáns gondolatrendszere részint igazolta a világról és az emberről eleve meglévő elképzeléseit, részint alakot adott a benne gomolygó sejtéseknek. Ambrus kitűnően megértette, ugyanakkor — roppant termékenyen és tanulságosan — némileg félre is értette választott mesterét. A Renan-művek tükrébe pillantva olykor inkább csak a saját vonásait látta, az általa festett Renan-portré pedig nemegyszer kelti önarckép benyomását. A modell piktorához kezdett hasonlítani, nem csoda hát, ha a vásznon lelkesülten ismerte föl magamagát.[13]

Mester és tanítvány szembesítéséhez, a kettejük felfogásában rejlő azonosságok tisztázásához fontos volna tudnunk, mely műveit ismerte Ambrus Ernest Renannak. A *Gyermek- és ifjúkori emlékek*et, valamint ennek 1892-ben megjelent folytatását bizonyosan, hiszen átfűtött esszét írt róluk, az *Ima az Akropoliszon* című fejezet rendkívüli szépségét külön is méltányolva. „. . .a legmodernebb szenzibilitás félreismerhetetlen hangjai"-t hallotta ki Ambrus ebből az áradó vallomásból, s még évtizedek múltán is ekként emlékezett reá: „. . .a hegyi beszéd óta nem hallott a világ magasztosabbat, se nagyobb mélységek fölött járót, se nagyobb magaslatokra szárnyalót. . ."[14] Föltesszük, hogy olvasta Renan életművének páratlan botrányt kavaró darabját, a *Jézus életét*, egynémely — később említendő — szövegpárhuzamok legalábbis ezt valószínűsítik. Talán-talán a kezébe került *A tudomány jövője* című híres kötet is, *A kereszténység eredetének történetét*, illetőleg az *Izrael népének történetét* azonban — ámbár futólag szóba hozta őket — aligha tanulmányozta tüzetesen. Minden további találgatás sűrű bizonytalanságba vész. Annyi föltétlenül kitetszik a direkt és indirekt utalásokból, a regényekben és a novellákban előbukkanó töprengésekből és szentenciákból, hogy először inkább a pályakezdő, a meggyőződéssel teli, később viszont az öregedő, a mind szkeptikusabb Renan vonta bűvkörébe Ambrus Zoltánt.

A *Midas király* szerzője — bármi meglepően hangzik is — nem kitűnő történettudósnak, hanem rendkívüli jelentőségű, a kornak tökéletesen adekvát, egyetemes érvényű tanítást prédikáló filozófusnak vélte elsősorban mesterét. Jelzi ezt az a körülmény is, hogy elébb Démokritosszal, utóbb meg Pürrhónnal állította párhuzamba Renant, a két ókori bölcselő utódát, modern megfelelőjét ünnepelve benne. Első pillantásra merőben önkényesnek tetszhet mindkét társítás, kivált az előbbi. Némi elmemunka kideríti viszont, hogy — noha Démokritosz és Pürrhón filozófiája gyökeresen különbözik egymástól — több-kevesebb alapja mégis akad e megfeleltetéseknek.[15] Az abdérai gondolkodót — szembeállítva őt a „síró" Hérakleitosszal — „nevető" bölcselőnek nevezték az ókoriak. Ambrus úgyszintén „nevető filozófusnak" tartja Ernest Renant, ki a századvég „farsangi" orgiája közepett „*A vígság* vallását prédikálja."[16] Démokritosz optimista, racionalista, az istenek létét nem is állító, nem is tagadó bölcs, kinek atomelméletében társadalomképe, individualizmuselve is kifejeződött, s ki hitt abban, hogy

az értelem erejével és felvilágosítással megteremthető az ideális emberi közösség, a harmonikus világ. Ambrus olvasata szerint Renan mindebben folytatója, újkori megtestesülése az ókori nagyságnak, hiszen „filozófiája" végső soron derűlátó, feltétlenül tiszteli az egyéniséget és — viszonylag tág határokon belül — az ésszerűséget, „uralkodó" tulajdonsága „. . .bizonyos homályos vallási érzület", „Bizonytalan sóvárgás a hit után",[17] az emberiség lassú haladásának, fokozatos megjobbulásának gyönyörű utópiája, egy eszményi társadalom valahai elkövetkezésének ábrándja pedig a *Midas király*ban, Biró Jenő meditációiban tűnik elénk: „El lehet képzelni, hogy az emberek a műveltség és a lelki megnemesedés valamely igen magas fokán el fognak jutni a világ tiszta látásához, az életnek, önmaguknak és egymásnak tökéletes megértéséhez; hogy át fogják látni és át fogják érezni azt a nagy közösséget, mely a mindenséggel való egységben egymáshoz fűzi őket, a testvér-atomokat(!), . . . Hiszem, hogy nem lesz mindig ilyen szomorú világ."[18] Ha Renan úgy látta: „Az emberiség összességében tekintve alantas, önző lények halmaza, akik csak annyiban állanak fölötte az állatnak, hogy önzésük megfontoltabb", Jézus pedig „. . .az az ember, ki nemével a legnagyobb lépést tétette meg az isteni felé"[19] — ennek visszfénye is földereng Biró Jenő naplójában: „A nagy sokaság . . . legalább őszinte; ha az őszintesége nem is láttat egyebet, mint vadállati önzést és durvaságot. A tömegnek majdnem minden egyes alakja milyen ragadozó állat", s a majdan, valamikor túlsúlyra jutó minőségi lények teendője nem más, mint hogy valóra váltsák Krisztus ígéretét, megteremtvén a Földön „a szeretet országát".[20]

Az ifjú Ambrus a renani tanítás „démokritoszi" vonásaira is fogékony volt, a középkorú alkotó örömestebb ügyelt a „pürrhóni" jegyekre. A szkepticista iskola alapítója szerint „A dolgok megkülönböztethetetlenek, meghatározhatatlanok és megismerhetetlenek . . . Semmi sem szép, semmi sem rút, semmi nem igaz, és semmi nem hamis. Mindez csak a véleményekre vonatkozik." Agnoszticizmust és relativizmust hirdető, szkeptikus gondolkodóvá lett végtére Ernest Renan is. Élete és pályája delétől mindjobban beborította a kételkedés,[21] nem hitte, hogy a véges értelem fölérheti a világegyetem talányát, nem hitt a tudomány mindenható voltában,[22] Pallasz Athénét szárnyas szavakkal dicsőítő akropoliszi imája bevallotta: nem hisz az abszolút igazságban,[23] a *Jézus élete* meg ily leckét adott: „Tiszteljétek mások véleményeit, és higgyétek meg, senkinek sincs annyira igaza, hogy ellenfele teljesen tévedésben lenne".[24] Efféle, „pürrhóni" szentenciákat szép számmal lelhetünk Ambrus műveiben is. A *Midas király* festőhőse „. . .konzervatív lelkű ember"-ként tudta, hogy minden friss, életmagyarázó teória csupán ideigóráig érvényes, látta bennük „. . .a rejtett elcsépeltséget, s azért nagyon megvetette az új elméleteket, a modernizmus csodáit".[25] Ugyanő nagyon valószínűnek tartotta, hogy az ember „megismerésre való vágyódása" „. . .utoljára is egy zárt kapura fog találni, melyen ez a felirat lesz olvasható: Ignorabimus".[26] A megszállott, ám hasztalan bizonyosságkergetésbe

pusztul bele *A gyanú* című kisregény főszereplője, s mesterfogása a műnek, hogy még az olvasó is csupán sejtheti, ámde nem tudhatja meg az igazságot. Az értékek viszonylagosságát szemlélteti Ambrus első novellagyűjteményeinek több darabja is, majd a puritán és kötelességteljesítő, majd meg a vitalizmusnak, az élvezeteknek hódoló életet mutatván üdvözítőként — a példákat sokáig szaporíthatnók. Később, a századforduló után az is megesik, hogy a tanítvány már félrehallja mesterét, az abszolút relativizmus tételét tulajdonítván neki. *Az igazság* című dialógus *A hazaárulóból* ismerős Ibsen-hőst, Stockmann doktort szembesíti Pürrhón II-vel (vagyis Renannal), s utóbbi ekként oktatja gyengéden az egyetlen igazság fanatikusát: „Vagy valóban csak egy Igazság van", „. . .valamely őserő", „Ámde akkor ez az Igazság . . . megismerhetetlen. . ." „Vagy vannak milliárd és milliárd igazságok . . . Annyi igazság, ahány generáció, ahány ember, ahány gondolat . . . Momentán, pillanatnyi igazságok ugyan, de aligha van másféle igazság."[27] A viszonylagosság teóriájának ily mértékű eltúlzása, a teljes relativizmus hirdetése idegen volt már Ernest Renantól, így a fiktív párbeszéd sokkal inkább szemlélteti az öregedő Ambrus felfogását, semmint a mesterét.

A „démokritoszi" és a „pürrhóni" komponensek ilyetén keveredése magában is jelzi: a francia tudós nem teremtett önelvű és egységes, belső ellentmondásoktól mentes bölcseleti rendszert. Magyar tanítványa lelkesen ünnepli ezért is: „. . .az összes filozófiai rendszerek nagy csődje után . . . Így volt ő leghívebb kifejezője a mi időnk szellemének, amely elvesztette hitét a rendszerekben, de azért szívesebben filozofál, mint eddig bármelyik kor; mert a rendszerek időhöz kötöttek, ellenben a filozofálás örök."[28] Még tüzesebb szóval ünnepli azért, mert Renan elhárította magától a materializmus kísértéseit, s hitetlen hívőként, hívő hitetlenként hangot adott a századvég heves, de alaktalan Istenvágyának. Ambrus rendre indulattal s megvetéssel beszél az anyagelvűség „vallásáról", „. . .a materializmuson épült népies filozofémák komikus krachjá"-ról,[29] mély azonosulással, a maga vívódásainak rokonára ismerve fordul viszont mesteréhez, ki nem hitte, ám megengedte, sőt: sóvárogta az abszolútum, a démiurgosz létezését. „A vallások . . . sorjában összeomlásra jutnak, mert eddig még semmiféle erőnek se sikerült elfojtani az értelmet. — De jaj lesz az értelemnek is, ha sikerülne megfojtania a vallást! Bolygónk, higgyék el nekem, valami mélységes művön munkál" — így Renan, a *Jézus életének* előszavában, másutt meg: „. . .a vallás is igaz a végtelenben . . . Semmi sem bizonyítja, hogy van a világon egy központi tudat, egy szellemi erő, mely mindennek a középpontja, . . . de semmi sem bizonyítja az ellenkezőt sem."[30] Hasonlóképpen vélekedett Ambrus is. Tanúsítja ezt esszéinek gyűjteménye, a *Vezető elmék* csakúgy, mint a *Midas király* számos részlete, a *Miszticizmus* című „tollrajz" és — ha ironikus is a hangvétel — a *Szent Szerafin megtérése* című novella[31] (a szemle korántsem teljes!). Az abszolútum azonban kifürkészhetetlen, a rejtőzködő Isten nem fedi föl előttünk arcát és szándékait. Mily

szépen rímel e renani panaszra[32] a *Midas király* egy-két passzusa, *A tóparti gyilkosság* sóhajos zárlata („Atyánk, aki vagy, akárhol! . . . vajon mit kívánsz tőlünk . . . és ugyan mit akarsz velünk? . . ."), s a fiatal Osvát Ernőnek annyira tetsző, magának éjjelente többször felolvastatott Ambrus-novella, a *Finish* objektivált vallomása: „. . .ezen a világon minden csak játék: az emberek, bármivel foglalkoznak, bármiért erőlködnek, mindig csak játszanak, mint liliputi emberkéi egy ismeretlen, roppant Gullivernek. Mivégre jók, mivégre szolgálnak, akár a komoly, akár a nem komoly játékok, senki sem tudja meg soha: valamit akarnak velünk, de a többi csupa rejtelem"![33] S a gyötrő bizonytalanságban tévelygő, játékai közben örökkön rettegő embertörpe csakis két módon közlekedhet az elrejtőzött Istennel: ha valódi szerelmet él át, vagy ha — igazi művészként — ihletett alkotást hoz létre. Csupán az első idea származik Renantól, a másik már Ambrus leleménye. „. . .a szerelem nagyon különös egy misztérium, . . . vallási cselekedet, . . . a legnagyobb bizonyítéka annak, hogy van Isten" — prédikálta a francia gondolkodó, s tanítása lírai futamokban visszhangzik egyebek közt a *Midas király* lapjain,[34] hogy a művész és a művészet isteni küldetéséről ugyane regény beszéljen.[35]

Renan és Ambrus mindenség- és létvíziója egyéb pontokon is hasonlatos. Ha a *Jézus életé*nek előszavában ez áll: „A világ pokoli és égi komédia egyszerre, zseniális karvezetőtől vezetett sajátos körtánc, melyben a jó, a rossz, a rút, a szép egymásután vonulnak fel a nekik valamely rejtelmes cél beteljesedése érdekében kijelölt helyen"[36] — válaszol erre (túl a *Finish* című novella imént citált részletén) a *Giroflé és Girofla* zárlata („. . .örök komédiánk . . . oktalanságok láncolatából áll, . . . s e sok vesződséget, e sok oktalanságot egyetlenegy gyűjtőszóval Életnek. . ." nevezzük) és a *Solus eris* („. . .minden élet: tragédia, de ez a sok tragédia néha . . . vígjátékokból alakul ki, ami azt bizonyítja, hogy a tragédiák és a vígjátékok anyaga ugyanegy, vagyis: nincsenek vígjátékok. . ").[37] Renan az általános morális hanyatlás hamaros bekövetkezését jósolta,[38] Ambrus a maga korában megvalósulni látta ez ijesztő próféciát. Ezért ábrázolta műveiben oly sűrűn az emberi kisszerűség, olcsóság, elkorcsosulás látványait, s valószínűleg ezért vonzódott oly feltűnően a paródia, a szatíra hangvételéhez és műfajához. Az ide vágó tömérdek példa közül most csak a *Királyidillek* című novellacsokorra[39] és a *Kultúra füzértánccal* című kisregényre utalunk. S a rejtelmes célú, ismeretlen rendező dirigálta komédiában, az egyetemes kiüresedés közepett az ember csupán kétféleképp védekezhet léte semmiségének és semmisségének nyomasztó tudata ellen: játékkal és kötelességteljesítéssel. „. . .az élet csak játék", illetőleg: az élet alkalom arra, hogy megfeleljünk a reánk bízott küldetésnek — tanítja a magyar író szerint Ernest Renan,[40] nem csoda hát, ha e teorémákkal Ambrus szépprózájában is gyakorta találkozhatni. A — hellyel-közzel már Kosztolányi felfogását előlegező — „játékfilozófia" a kis- és nagyepikát egyaránt átszövi,[41] a kötelesség impe-

ratívuszáról pedig tán a *Midas király* beszél a legnyíltabban, a legvallomásosabban: „Biró Jenő úr »erkölcsi lény« volt, vagyis abban a hitben növekedett fel, hogy az ember nem azért jön a világra, mintha itt valami különösen jól érezhetnők magunkat, hanem azért, hogy megfeleljünk bizonyos kötelességeknek, melyek eredetükben és céljaikban meglehetősen rejtelmesek ugyan, de azért igenis léteznek és parancsolnak. . . A szerep megalázó volta nem tette lázadóvá, s nem érezte magát feloldottnak a rejtelmes kötelességek alól, csak azért, mert nem kérdezték meg, hogy vállalja-e vagy sem."[42] Szép, egyszersmind lesújtó és fölemelő szavak.

Kitetszhetett az eddigiekből: igen mélyen érintette Ambrust a Renan-élmény, élethossziglan beléje vésődött a francia gondolkodó karizmatikus személyisége és „filozófiája". Alkati, világszemléleti okok egyként magyarázzák e nagy erejű vonzalmat, hiszen még az érzelmesség hajlama is összefűzte őket.[43] Korántsem véletlen, hogy a tanítvány lírikusként, „. . .a jelen idő legnagyobb poétája"-ként is ünnepelte mesterét.[44] Egy tüzetesebb vizsgálódás alighanem további megfeleléseket mutatna ki Renan „bölcselete" s Ambrus művészete közt, egy más szempontú vizsgálódás alighanem igazolná, hogy egyéb pozitivista gondolkodók — Taine, Buckle — ugyancsak maradandó hatással voltak a magyar alkotóra.[45] Nekünk mindenesetre úgy tűnik fel, hogy a breton tudós volt reá a legnagyobb befolyással — zárja mégis (stílszerűen) az okfejtést a renani—ambrusi kétely szava: „Ámbár ez se egészen bizonyos."[46]

Jegyzetek

1 Vö.: *Faust*. Bp., 1964. 23. (Sárközi György átköltése.)
2 In: Schöpflin: *A magyar irodalom története a XX. században*. Bp., 1937. 70. (A kiemelések az övéi!)
3 Idézi: Dávidné Angyal Paula: *Ambrus Zoltán*. Bp., 1934. 9. (A szövegeket mindenütt a mai helyesírásnak megfelelően citáljuk!)
4 Lemaître kijelentését idézi: Szávai Nándor: *Emberek és tájak*. Bp., 1972. 103. — Renan kultuszáról ld. még: uo.: 106.
5 Vö.: Ambrus: *Vezető elmék*. Bp., 1913. 159.
6 Uo.: 182.
7 Uo.: 158—182.
8 Lásd például: uo.: 95., 201—202. stb.
9 Lásd *Az igazság* című jelenetet, illetve a *Renan szobra* című publicisztikát. In: *A tegnap legendái*. Bp., 1913. 163—168., 266—270.
10 Vö.: Gorilovics Tivadar: *Renan fogadtatása Magyarországon*. In: *Eszmei és irodalmi találkozások*. Tanulmányok a magyar—francia irodalmi kapcsolatok történetéből. (Szerk.: Köpeczi Béla és Sőtér István.) Bp., 1970. 268.
11 Vö.: Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. (Ford.: Bonyhai Gábor.) Bp. 1984. 211.
12 Gorilovics: i.m. 253.
13 Uo.: 268.
14 Vö.: *Vezető elmék*. 162., ill.: *A tegnap legendái*: 270.

15 Démokritosz és Pürrhón gondolatrendszerének megítéléséhez Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése.* (Bp., 1977.); Lendvai L. Ferenc—Nyíri J. Kristóf: *A filozófia rövid története a Védáktól Wittgensteinig.* (Bp., 1981.); Pais István: *A görög filozófia.* (Bp., 1982.) című könyvétől, továbbá Hamvas Béla: *Anthologia humana* (Szombathely, 1990.) című szöveggyűjteményétől kaptuk a legtöbb segítséget.
16 Vö.: *Vezető elmék*: 166., 176—177. stb. (A kiemelés az Ambrusé!) Megjegyeznők: Riedl Frigyes számára is a mosolyogva kétkedő Renan volt a legfontosabb: Gorilovics: i.m. 267.
17 *Vezető elmék*: 159., 160., 168—169. stb.
18 Vö.: Ambrus: *Midas király*. Bp., 1967. 555., 557.
19 Vö.: Renan: *Jézus élete*. Bp., é.n. [1928.] 319. Ford.: Salgó Ernő.
20 *Midas király*: 538., 556—557.
21 Vö.: *Világirodalmi lexikon*, 11. köt. Bp., 1989. 576.
22 *Vezető elmék*: 159., 161. stb.
23 Vö.: *Ima az Akropoliszon.* (Rónay György fordítása.) In: az azonos című kötet (válogatta, az előszót és a portrékat írta: Gyergyai Albert). Bp., 1977. 367—368.
24 *Jézus élete*: 229.
25 *Midas király*: 274—275.
26 Uo.: 551. — Az „Ignoramus et ignorabimus" elvét egyébként minden pozitivista vallotta. Lásd erről: R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet.* Bp., 1970. 42., 51-52., 56. stb.
27 Vö.: *A tegnap legendái*: 165—167.
28 *Vezető elmék*: 180.
29 Uo.: 159., 160., 161., 252. stb.
30 Vö.: *Jézus élete*: XXXII., ill.: *Vezető elmék*: 168—169.
31 Vö.: *Midas király*: 282., 463., 526—528., 548—550., 551., 556—557.; *A tegnap legendái*: 65—70. (A *Miszticizmus* című, leplezetlenül önvallomásos írás fontosságára már Korek Valéria felhívta a figyelmet. In: *Hangulat és valóság*. Ambrus Zoltánról. München, 1976. 122.), Ambrus Zoltán: *A gyanú*. Bp., 1981. 289—300.
32 Vö.: *Vezető elmék*: 174.
33 *Midas király*: 463—464., 528.; Ambrus Zoltán: *A tóparti gyilkosság*. Bp., 1961. 208., 271.; ill.: Fráter Zoltán: *Osvát Ernő élete és halála*. Bp., 1987. 21—22.
34 *Vezető elmék*: 163., 175—176.; *Midas király*: 187., 282. stb.
35 Uo.: 527—528., 550.
36 *Jézus élete*: XXIV.
37 Vö.: Ambrus Zoltán: *Giroflé és Girofla*. Bp., 1959. 225.; illetve: uő.: *Solus eris*. Bp., 1972. 15. — Ambrus eme felfogása a századvégen oly divatos „világszínház"-teóriával is rokon. Lásd erről: Rónay György: *Petőfi és Ady között*. Bp., 1981. 227—268.
38 *Vezető elmék*: 168.
39 In: *A gyanú*. 63—101.
40 Vö.: *Vezető elmék*: 166., 180.
41 Lásd például: *Midas király*: 182.; *A gyanú*: 21.; *Giroflé és Girofla*: 236.; *A tóparti gyilkosság*: 271. stb. stb.
42 Vö.: *Midas király*: 463—464. Lásd még uo.: 548—550.; *Solus eris*: 262. stb.
43 Vö.: Szávai: i.m. 107., ill.: Rónay György: *Kutatás közben*. Bp., 1974. 231—233.
44 *Vezető elmék*: 160., 161., 181. stb. — Megjegyzésre érdemes: Babits Mihály szintúgy kiváló költőnek ismerte Renant. In: *Az európai irodalom története*. Bp., 1979. 417.
45 Lásd: *Vezető elmék*: 183—187., 223—224. stb.
46 Vö.: *A tegnap legendái*: 168.

MARCZELL PÉTER *(Genève)*

A könyvtáros Csoma göttingeni modellje

I. *Ne szégyelljük könyvtárosainkat*

Kőrösi Csoma Sándor (1784—1842): "Redux ex academicis peregrinationibus, Asiam profectus". (Akadémiai peregrinációjából visszatérve Ázsiába távozott[1].) Széchényi István megvilágításában: „Egy szegény, árva magyar, pénz és taps nélkül, de elszánt, kitartó hazafiságtól lelkesítve — bölcsőjét kereste a magyarnak és végre összeroskadt fáradalmai alatt"[2]. Közben — jobb híján — példás, önfeláldozó munkával összeállította a modern idők első érvényes tibeti—angol szótárát, tibeti nyelvtanát és szanszkrit—tibeti—angol szójegyzékét, lefordította a buddhista tanok *Mahavyutpatti* néven ismert glosszáját és megjelent tőle — kapcsolatos témákról — vagy 19 szakdolgozat[3]. Nagyjából ezt tartja róla a köztudat.

Tanulmányom azonban nem ezzel a vándorral, illetve szófejtővel foglalkozik, hanem a sikeres brit-indiai kutató könyvtárossal[4]; azt vizsgálja: milyen hasznát vette az egykori nagyenyedi szolgadiák göttingeni egyetemjárásának pályája befutott, bengáli szakaszában, mennyire határozták meg viselkedését, magatartását hannoveri normák.

Szellemi kirándulásomat e kevéssé járt mezsgyén[5] magyar oldalon kongresszusunk titkárának, német oldalon pedig a Felsőszász Állami és Egyetemi Könyvtár kézirattár-vezetőjének, s emellett könyv- és levéltárosainak ajánlom. Monok István és Helmut Rohlfing szíves támogatása nélkül mostani eszmefuttatásomra nem kerülhetett volna sor.

II.1. *A deltatorkolat előnyei*

Kőrösi Csoma Sándor volt a Bengáliai Ázsiai Társaság (BAT) első rendes, fizetett, teljesen szakosított hatáskörű könyvtárosa 1838 májusától visszavonuló lemondásáig, azaz 1841 májusáig. Közvetlen elődje, Markham Kittoe hadnagy, az orisszai régiségek feltérképezője ui. kettős, fizetett könyvtáros-múzeumvezetői megbízatását csupán ideiglenesen, kb. négy hónapig látta el.[6] Az őt megelőző L. Burlini, firenzei eredetű orvos pedig még nem kapott fizetést.[7] Mint ahogy a Társaság többi akkori tisztségviselője sem, akik kenyerüket másutt keresték.[8] Állása megbecsült, előnyös, sőt irigyelt státusz; kultúrtörténelem-alakító szerepet és érdekes munkakört biztosított. Betöltése viszonylag kevés megterheléssel járt, de rendkívüli felkészültséget igényelt. Vizsgáljuk meg ezeket a jellegzetességeket közelebbről!

James Prinsep (1799—1840) titkár vezetésével a BAT a világviszonylatban legtekintélyesebb tudományos intézményekkel egyenrangú szervezetté fejlődött. Indiában az egyetlen, amelynek könyvtára és múzeuma felvehette a versenyt Európa legnagyobb hasonló létesítményeivel.[9] Székházát a város főútja mentén, parkos térségben, egy kertes épületben rendezték be.[10] Azaz központi, levegős, drága negyedben. Benne Csoma ingyenes emeleti lakosztálya[11] magas lakbérű szállással egyenértékű.[12] Kőrösi havi 100 rupiás díjazása így tényleg bőséges.[13] Annál is inkább, mivel helyettesén kívül hét főnyi (+ 1) személyzet állt rendelkezésére.[14] S James Prinsep távozása után a titkárságon konyhát tartanak fenn számára.[15] Szellemi érdeklődésének megfelelő könyvtárát pedig úgy és akkor használja, amikor akarja.[16] Nem csoda tehát, ha posztját sokan áhították, a 79 éves Burlini halálakor hivatalosan tízen is megpályázták. Mint tudjuk: hiába, mivel a BAT tagsága egyhangúlag őt akarta könyvtárosának[17], aki pedig nem is jelentkezett erre a beosztásra. és egy kitérő válasz után[18] a meghívást — betáblázott, rövid kalkuttai kutatásainak elsőbbségére hivatkozva — először visszautasította.[19]

Otthonában, még ha akarta volna, sem lehetett elefántcsonttoronybeli magányra. Több okból sem.

(1) Munkaadói korántsem tartogatták maguknak begyűjtött ismereteiket, elemzéseiket, megoldatlan problémáikat, kidolgozott elméleteiket. Ellenkezőleg. Azokat „katalizátor"-ként a titkár(ság) folyóiratában[20], a kutatások nagyjából évenkint megjelenő vaskos összefoglalásában[21], s széleskörű levelezésben terjesztették világszerte.[22] Sikerrel: egyre öblösebb, erősebb visszhangot váltottak ki tevékenységükkel.[23] (2) Felfedező expedíciót pénzeltek tibeti területekre[24]; tudományos munkatársakat fizettek kísérőként más expedícióknál[25]; gyűjtőket küldtek szét múzeumuk tervszerű gazdagítására[26]; szakvéleményt, tanácsot adtak hozzájuk forduló műgyűjtőknek, kutatóknak.[27] (3) A helyi kormánnyal szembeszállva, James Prinsep és vezérkara magára vállalta a hindu és indiai muzulmán irodalom klasszikusainak a bennszülött műveltséget fenntartó-fejlesztő kiadását és népszerűsítését. Ugyanezt tette alapvető angol tudományos művek fordításával.[28] Az 1835-ben bevezetett, szélsőségesen angolosító közoktatási rendszert a független BAT így nemcsak elítélte, visszautasította, perbe fogta a nemzetközi nyilvánosság előtt, hanem kiadványaival folyamatosan, tüntetően és hatékonyan megtorpedózta.[29] (4) Francia állami megbízóknak rendszeresen szanszkrit könyveket vásárolt és juttatott el; helyileg szervezte a franciák szolidárisan beindított szövegmásolási programját, amelynek góca Benáreszben, a szent városban, Buddha élete egyik legnevezetesebb térsége szomszédságában hozta erjedésbe az indiaiak műveltségi, s fokozódó nemzeti öntudatát.[30] Másodlagosan pedig éppen Csoma könyvtárában.[31]

Feladatköre egyszerűnek tűnik: (a) A spontánul befutó kiadványok és (kéz)iratok, s néhány megrendelt lexikon/kézikönyv átvétele, katalogizálá-

sa, elhelyezése; (b) A meglévő anyag kikölcsönzése helyi tanulmányozásra-olvasásra; társasági tagoknak esetleg hazavitelre[32]; — mindez viszonylag nagy létszámú személyzet segítségével; (c) Rendkívüli esetekben: távolsági kölcsönzési kérelmek elbírálása, esetleges teljesítése[33]; (d) Beérkező, kiadót kereső kéziratok véleményezése; előfizetési indítványok elbírálása[34]; (e) A szerzemények havi összegzése; évi jelentés benyújtása.[35] Valószínűleg munkájával járt az olvasmányok szakszerű megbeszélésének biztosítása is.

A könyvtár használata ingyenes volt.[36] Társasági tagok[37]; tanárok (mint S. C. Malan tiszteletes a Püspöki Kollégiumból)[38], egyéb helyi- és indiai érdeklődők, kutatók, becses régi szövegek másolói[39] és külföldi szakemberek vették igénybe.[40] Forgalma azonban nem lehetett nagy, mivel Kalkutta csupán 1857-ben kapott egyetemet. Elvben reggel 6-tól du. 4-ig tartott nyitva. A valóságban bizonyára rugalmasan[41], akár a könyvtáros jelenléte nélkül. Így Csoma utódjától a BAT vezetősége mindössze napi négyórás ügyeletet kívánt meg[42], Kőrösitől valószínűleg kevesebbet — az akkori enyhébb bürokrácia miatt. S tudjuk, ha kedve tartotta, első tibetistánk nyugodtan távolmaradt munkahelyétől.[43]

A könyvállomány Csoma utolsó előtti leszolgált évében 336 példánnyal nőtt; ezt megelőzően, 1838-ban 482-vel.[44] 1841 júniusára a gyarapodás összesen 5005 művet tartalmazó készletet eredményezett.[45]

A könyvtárosi munkát az érintett tárgyak roppant széles skálája s még inkább a használt nyelvek, betű-, illetve írásrendszerek sokasága tette igényessé. A felölelt területet egyébként nemcsak a társaság igen tágan meghatározott érdeklődési szférája határozta meg. Azaz minden, amit a természet létrehozott („produced") Ázsia földrajzi határain belül.[46] Feszítettek még rajta olyan visszautasíthatatlan ajándékok is, amelyeknek Ázsiához semmi közük sem volt.[47] Lényegében bölcsészeti jellegű anyaga mellett a szakkönyvtár alapvetően a mellette működő természettudományi múzeum gyűjteményeinek megértésére szolgált. A szobor-, felirat-, tudományos metszet/rajz-, érem/pénzgyűjtemény határterületet képezett a könyvtár és a múzeum illetékessége között.[48] Az értékes képtár, amely Rubens-, Dominichino-, Guido-/(Reni?), Bassano- (J.), Canaletto-, Sir Joshua Reynolds-festményeket is tartalmazott[49], talán elsősorban a székház presztizsét emelte. Elsősorban a lépcsőház előtti földszinti csarnokot és részben a Csoma lakosztályába vezető feljáratot díszítette, akárcsak Csoma személye a könyvtárat.

II.2. *A Leine-pataki útravaló sorsa*

A szegény eredet[50], szolgadiákoskodás[51], ingyenes diákmenza-látogatás Göttingenben[52] pikantériát kölcsönöz a bemutatott képnek. Dialektikájuk azt bizonyítja: Csoma a 19. század első felében már megvalósította az Ady Endre által később „Az Értől az Óceánig" néven meghirdetett programot. A székely havastövi Kőrös patak mellékéről

eredve, a Maros-parti Nagyenyeden keresztül, német kitérővel, az Indust is érintve, kemény himalájai esztendők próbatételeit kiállva, eljutott a Hugli, vagyis a Gangesz-Bramaputra torkolatvidékéig. A Bengáli Öböl szegélyén voltaképpen elérte az Indiai Óceánt. Befutásához mi hasznát vette a Leine-folyócska menti híres-nevezetes egyetemen hallgatott öt félévnek[53]? Ez a kérdés annál is inkább jogos, mivel Csoma elméjében 175 éve ott lobbant lángra az a fáklya, amelynek fényében Napkeletre indult.[54] Úgy, hogy hazáját onnét már csak útbaejtette.[55] Erre *a könyvtáros és az ember viszonylatában* próbálok válaszolni. (Tehát se nem a Napkeletre eljutott gyalogos, se nem a (tibetista) filológus szempontjából, amelyet már sokan vizsgáltak, de ettől azért jelen munkámban sem lehet teljesen elvonatkoztatni.)

A göttingeni tudományos élet, felsőfokú oktatás Csomát érdeklő modelljéből időkorlátozás-szabta egyszerűsítéssel most 13 paramétert emelhetek ki. Ezek részben irányzatok, részben normatív jelenségek. Hét a légkört határozta meg: görög életeszmény, békés, gyakorlati szellem, hatékonyságra való törekvés, kozmopolita környezet, kispolgári anyagiasság, a kor biedermeier romantikája, a zömükben igen fiatal diákok kamaszos idétlensége.[56] A fennmaradt naplójegyzetekben — rendre, rangra és nemzetiségre való tekintet nélkül — feltűnő egy fegyelmezett szorgalomra és egy nyelvtanulásra-nyelvművelésre serkentő hatás érvényesülése. Az utóbbira alkalmat nyújtott a gyakori, „belbecs"-et ápoló levelezés.[57] Maguk a tantervek és a tanárok publikáció-áradatai jó ízelítőt adnak a tanári karon belüli versenyről.[58] A tudományos kutatást szolgáló professzor-céh folyóiratával[59] pedig illusztrálja a politikai és tudományos státuszok, tevékenységek szervezett összefonódását és egy bizonyos cím- és rangkórságot.[60]

A kalkuttai Csoma ezek közül a normák közül hű maradt az ireneusi-pragmatikus szemponthoz és magáévá tette a nyelvtanulási imperatívumot. Bengália tarka népességű fővárosában a nemzetközi diákközösség tapasztalatát megérlelhették benne útiélményeinek emlékei, mindennapi kapcsolatai.[61] Önmegtartóztató takarékosságát, szorgalmát azonban alkatinak vehetjük, romantikáját erdélyinek.[62] A felsorolt többi hatás vagy lepergett róla (mint a sajátosan felfogott görög életszemlélet megélése)[63], vagy egyenesen szembefordult velük (mint a karrieristák értékrendszerével és rámenős módszereivel[64]).

Az általános meggyőződés szerint Kőrösire göttingeni készülése során döntően hatott a 300 000[65] kötetes, modern egyetemi könyvtár, amelynek olvasótermében idejének java részét töltötte, szabad polcokról levett művek olvasásával.[66] Expozém eme 2. részének maradék harmadában ezt a téves képet igyekszem helyesbíteni.

A göttingeni egyetemi könyvtárat a Georg-August-Universitättel együtt hozták létre 1734—37-ben. Az új hannoveri állami tanintézmény felépítésébe olyan fontos hivatással (és költségvetéssel) illeszkedett bele, hogy vitatni

lehetne, melyik játszotta az elsődleges, illetve másodlagos szerepet. Rendeltetése: elősegíteni a jelenségeknek, azok összefüggéseinek, a róluk felhalmozott ismereteknek, a velük kapcsolatos technikáknak közvetlen, szabad tanulmányozását. Akárcsak a némileg utána nyitott csillagvizsgálóé, botanikus- és „gazdasági"-kerté, múzeumé, képtáré, gép- és modellgyűjteményé, fizikai szertáré, kémiai laboratóriumé stb. Újfajta társadalmi berendezést, megismerési politikát hordozó cél a maga idejében. (Mellette volt-e még egyáltalán szükség tanárra, azaz közvetítőre? Volt, mint a bibliázó protestánsoknak lelkipásztorra.)

A könyvállomány alapját az elhalálozott J. Hinrich v. Bülow nagyhelytartó bibliotékájának és a göttingeni gimnázium könyvtárának anyaga, valamint a Hannoveri Királyi Könyvtár másodpéldányai képezik (11 774 kötet).[67] Adományok, hagyatékok gyarapítják. De főleg tudatos, nagystílű, minőségre törő, az olcsó szépirodalmat, népszerűsítést mellőző beszerzéspolitika határozza meg jellegét, duzzasztja Csoma idejében közel 170 000 kötetre. Igen gazdag kéziratgyűjtmény is ékesíti. Akkor ezeket a tanárok, a diákság és elismert, tanult egyének ingyen tanulmányozhatták a helyszínen. De csak a szolgálatos segéderő közreműködésével (mert „szabad polc" nincs), meglehetősen kényelmetlen pultokon, asztalokon, s csupán nyolc órát egy héten (hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken 1-től 2-ig; szerdán és szombaton 2 és 4 között). A kikölcsönzés viszont egyszerű. Elégséges hozzá egy professzor jótállása (de a főnemességnek még ez sem szükséges) s egy szabályosan kitöltött oktavo szelvény leadása az erre fenntartott helyen a nyitvatartási idő alatt. A kért művekből — kézikönyvek, értékes, ritka különlegességek, kéziratok, metszetek, rajzok stb. kivételével — másnap akár három is átvehető maximum négy hétre (különleges esetekben még hosszabb időre). Otthon egyszerre hat könyvet szabad tartani. Továbbkölcsönzésük tilos. Meghosszabbításuk viszont engedélyezett. A tanulmányi félév végén, illetve a kölcsönző elutazása előtt a kikölcsönzött műveket kölcsönzési tartamuktól függetlenül vissza kell vinni.

A keresést-választást katalógusok könnyítik meg: a kezdeti, iktató-katalógust („Akzessionskatalog") túlhaladó, Georg Matthiae-féle betűrendes, illetve tárgykatalógusra[68] épülő 147 kötetes, új, szerzői Reuss-katalógus, illetve rendszeres katalógus.[69] Jeremias David Reuss professzor[70] minden szerzőnek és minden névtelenül megjelent mű tárgykörét meghatározó címszónak külön lapot szánt. Így lehetővé tette a meglévő lapok újakkal való kiegészítését a régi bejegyzések megbolygatása nélkül. Feltüntette a szerzők nevét, a rövidített címeket[71], a kiadót, a kiadás helyét és évét. A tárgyi rendszerezést a tudományos karok és szakok korabeli hierarchiája szerint hajtotta végre. (Ezen aztán szakemberek finomítottak több mint 150 évig!) A könyveket ilyen rendben tárolják napjainkig. Érvényesítve az időrendi- és egy földrajzi elvet is. A jelzetek ezt a besorolást tükrözik. Kódjuk utal a

művek formátumára, latinul meghatározott tárgykörére, katalóguskötet számára és tartalmazza egyedi számukat is.[72]

Ez a rendszer szolgált a berlini, münsteri, müncheni, breslaui, giesseni, hallei, lipcsei, stuttgarti, weimari, würzburgi nagykönyvtárak és a British Museum betűrendes katalógusai mintájául. Az utóbbi működése azonban merőben más volt: olvasótermére korlátozott szolgálata egy szűk, kiváltságos réteget elégített ki. Elvét az oxfordi Bodleiana vezette be, modellje mértékadóvá vált egész Angliában.[73] A BAT is átvette, még ha rugalmasan alkalmazta is.[74]

Csoma már csak ezért sem honosíthatta meg Kalkuttában a Göttingenben látott és kipróbált könyvtári állapotokat. További akadályok: intézménye szűkös költségvetéséből legfeljebb csak egy-két kézikönyv megvételére futotta; a könyv- és kéziratgyűjteményt így szinte kizárólag szerzői-, kiadói tiszteletpéldányok, távozó tagok ajándékai, a British Asiatic Society Keleti Fordítások Bizottságának küldeményei, az anyaországi Commissionere of Records átutalásai és az oxfordi Boden Professzornak kinevezett volt titkár, H. H. Wilson beszerzései szaporították. Ez a helyi tanulmányozásra szánt anyag a göttingeni 3%-ának felelt meg. A műveket nyelvüknek megfelelően s ezen belül betűrendben tüntették fel a katalógusban; s nyelvenként, méretük szerint rendezték el a polcokon.[75] Katalogizálásukat Csoma — úgy látszik — segédkönyvtárosára hagyta.[76] Utódja, a braunschweigi H. H. Eduard Roer (1805—1866) hivatala elfoglalásakor ebbe az osztályozásba azonnal belekötött, a helyébe — berlini, göttingeni, wolfenbütteli modellekre hivatkozván — egy tárgyi alapú csoportosítást vezetett be. Benne elválasztotta a klasszikus görög és római irodalmat a Krisztus utánitól. Az előbbit két-, az utóbbit háromlépcsős mélységben tagolta.[77]

Expozém e mások részének tanulsága tehát:

1) A könyvtáros Csoma munkakeretének a Georg-August-Universität könyvtárának modellje csak igen kis mértékben felelt meg; nem csoda, hogy alig próbálta alkalmazni. 2) Könyvtárosi karrierjében általános göttingeni tapasztalatait sem igyekezett jobban felhasználni.

III. *Beépülés vagy hazatérés helyett kioldódás*

Hannoveri egyetemlátogatása után Csoma még két nagy iskolát járt ki: a napkeletre tartó, vagy 9 200 km-t maga mögött hagyó, jobbára gyalogos vándorét[78]; s a ladaki—zanskari—bisawari lámakolostorok szorgalmas tanítványáét.[79] Úgy tetszik, mindkettő olyasféle, egymást kölcsönösen fokozó tudatosságot érlelt meg benne, mint a sákja-herceg Gótama-ban életét a megvilágosodás, buddhaság nyolcas ösvényére terelő találkozásai egy vén nyomorékkal, egy beteggel és egy kolduló aszkétával.

Akkor már nyilván nem az emberek előítéletét akarta kielégíteni — akár meggyőződése rovására is —, mint német földre indultában Újfalvy

Sándor barátja előtt[80], hanem ennek szinte ellenkezőjét. Nem a Nirvána, a felszabadult üresség felé haladtáról tanúskodik-e — a környezete által is leírt — magatartása[81], amelyben fokozott egyszerűséggel engedte megnyilvánulni alapvető természetét és székely műveltségi atavizmusait? Lelke kis rőzséin akkortájt már fel-fellobbantott Milarépa (1040—1123) hitvallás-lángja:

„Haza, otthon, atyai rét:
Valótlan világ vagyona —
Bárki elragadhatja. . .
Remeteként, én a kioldódást keresem!"[82]

Jegyzetek

1 Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. Bukarest, Kriterion, 1979. 81.
2 Baktay Ervin: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bp., Gondolat, 1984. 4. kiad. 336.
3 És nem 18-at — figyelmeztet Le Calloc'h, Bernard: *Újabb adatok Kőrösi Csoma Sándorról*. Földrajzi Közlemények, 1988. 1—2. 101.
4 Megbízható dokumentáció hiányában elvonatkoztatva az 1831—1835-ös időszaktól, amikor Csoma állítólag segédkönyvtárosi minőségben működött.
5 Tudomásom szerint témámat eddig mindössze Batári és Le Calloc'h vetette fel. L. Batári Gyula és Le Calloch, Bernard: *Kőrösi Csoma Sándor, a Bengáliai Ázsiai Társaság könyvtárosa*. Magyar Könyvszemle, 1989. 3. Ennek — mások által is elkövetett — tévedését (a Georg-August-Universität könyvtárának nyitvatartására vonatkozólag) az alábbiakban helyesbítem. S nem fogadom el feltevését, miszerint lényegében göttingeni könyvtári tapasztalatai alapján válhatott Kőrösi „később alkalmassá, hogy maga is hasonló munkát végezzen évekig". (L. op. cit. 301.)
6 1837 decemberétől/1838 januárjától 1838 április/májusáig. L. Journal of the Asiatic Society = JASB 1837, No 72, 1098. és 1838. No 76, 364.
7 Csak közlekedés fedezésére havi 50 rupiát. L. JASB 1837. No 69. 797.
8 „. . .the Secretary, the Treasurer, although their labours were very heavy, even the Librarian, Burlini, received no pay". Az álláshalmozás bevett gyakorlatáról l. JASB 1939. No 96. 1064.
9 L. elsősorban JASB No 95. 959 (para. 85) és 1840. No 99. 336; továbbá pl. 1832. No 12. 563/567; 1835. IV. és No 41. 292—293; 1836. No. 52. 245; 1840. No 99. 336—337.
10 L. Baktay Ervin op. cit. 2. 264—265.
11 L. Le Calloc'h, Bernard: Op. cit. 3. 101. Megadatlan forrása nyilvánvalóan JASB No 115. 587. és 588.
12 Ezt a feltevést J. T. Pearsonnak, a BAT múzeuma gondnokának (Curator) esete valószínűsíti 1835-ben. Ha jó fizetést kap (havi 150 rupiát), megengedheti magának, hogy közel költözzék a BAT székházához. S ha ott nem sikerült lakást kapnia, fedezni tudja ingázását otthona és múzeuma között. (L. JASB 1835. No 40. 232.) Ingyenes helybenlakásával Csoma elkerült ilyen szállítási költséget kb. havi 50 rupia értékben (l. 7.), ill. borsos lakbért takarított meg.

13 Ezt az állítást több adat támasztja alá. Pl. Hügel báró véleménye szerint 1835-ben havi 150—200 rupia bőségesen kielégíthette egy Európából importált (természettörténeti) múzeumi vezető igényeit. Ennyit kapott Pearson is. 1835—37-ben (l. 13; havi 200-at vett fel, amelyből — kb. 50 rupia erejéig — fizette asszisztensét, a szükséges szekrényeket stb.). Csoma segédkönyvtárosa beérte havi 30 rupiával (1839-ig, l. JASB No 89. 439.), s utódja állását 1841-ben annyiért fogadta el, mint ő (ingyen lakás nélkül; l. JASB No 115. 588.). Érdemes még megemlíteni, hogy 1820-tól 1832-ig a Társaság jegyző-könyvelő-inkasszálója havi 70 rupia honoráriumban részesült, amelyről 1832 végén — intézményének rossz pénzügyi helyzetére való tekintettel — lemondott. (L. JASB 1832 No 12. 559.) A JASB tanulmányai azt a benyomást keltik, hogy a sicca, illetve „társasági" (Company) rupia vásárlóértéke az évek folyamán trendszerűen emelkedett (legalábbis az iparcikk- és nyersanyagárak viszonylataiban; l. JASB 1932. No 12. 572—573). Igaz, a sicca rupiát 1837-ben felváltó Co' rupia kissé kevesebbet ért, mint az előbbi. (Enyhén deflációs, 1835. augusztus 17-én elrendelt pénzreform, amely a sokféle indiai rupiát egyesítette: 1 Co'sr = 11, 664 gr. 0,916-os ezüsttel = 10,684 gr. színezüsttel. L. pl. Sédillot, René: *Toutes les monnaies du monde*. Paris, Recueil Sirey, 1955. 457.)

14 L. JASB, 1839. No 89. 440.

15 L. a BAT 1838-as elszámolási mérlegének bejegyzését: „Paid for making a cook room for the Librarian in the Secretary's Office: 199 12 l." (JASB 1939. No 85. 74.) — azaz James Prinsep távozása után.)

16 Erről a lehetőségről l. a múzeum gondnokának álláspontjával kapcsolatos, elfajult vitát; JASB No 95. 965—967; No 96. 1063., és Schoefft Ágoston beszámolóját Csoma lakásáról. In: *Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról*. Bp., Kőrösi Csoma Társaság—Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1984. 211. Továbbá Le Calloc'h, Bernard: *Malán tisztelés, Kőrösi Csoma Sándor egyetlen tanítványa*. Confessio, 1991. 2. 73—85., amely bizonyítja: Kőrösi reggel 9 óra tájban nem volt (feltétlenül) munkahelyén.

17 L. JASB 1837. No 69. 797—798.

18 Uo. No 70. 890,

19 Uo. No 72. 1098.

20 A JASB-ban. Ezt James Prinsep titkár szerkesztette és adta ki havonta saját felelősségére, saját jövedelme kockáztatásával 1832-től 1838 novemberéig, amikor leromlott egészsége miatt kénytelen volt Indiát elhagyni. Vele a három évig megjelenő „Gleanings in Science" című tudományos közlemény füzeteit helyettesítette, fejlesztette tovább annak szerkesztő kiadója, James D. Herbert kapitány („Bengália helyettes általános felmérője" és „a jövedelemfelmérések főfelügyelője") elhalálozása után. Olvasótáborát négyes rétegződésben képzelte el: elsősorban régészek, nyelvészek, utazók és természetbúvárok közösségeként. Az ilyen csoportok képviselői által gyűjtött „keleti anyagot" akarta nyilvánosságra hozni („give publicity to") úgy, hogy az kiterjedjen Ázsia irodalmára, szokásmódjaira, fizikai és ásványi földrajzára, bölcsészeti tárgyakra, a földrész terményeire-tenyészeteire-szülötteire, éghajlati jelenségeire és az ég megfigyelésére. (L. az első évfolyam előszavát: JASB 1832. VII—X.) Szorosan nyomon követte a folyamatban lévő elő- és hátsó-indiai expedíciók, ásatások, filológiai kutatások alakulását; felhívta a figyelmet kiaknázható ásványi kincsekre; meteorológiai szabályosságokra, illetve rendellenességekre; demográfiai tendenciákra stb. Csoma a JASB-ban tette közzé — négy kivétellel — minden (eddig ismert) szakdolgozatát.

21 „Asiatic Researches", amely átlag kb. évente jelent meg. Így pl. a 17. kötet 1833-ban készült el (L. JASB 1833. No 22. 551 ff.), a 20. 1838—39-ben két részben (L. JASB 1939. No 85. 74. és 1840. No 97. 95.) stb. Tanulmányai közül ezekben a „tranzakciók"-ban hozta Csoma nyilvánosságra azt a négyet, amelyeket nem a JASB-ban jelentetett meg.

22 Főleg francia és brit orientalistákkal.
23 Így valóságos régipénz-gyűjtő divatot, régi feliratfejtésti lázat keltettek a tág értelemben vett Indiában; tudományos vitákat idéztek elő akár hasábjaikon is (egy ilyet — felkért szakértőként — Csoma döntött el, B. H. Hodgson alezredes, katmandui követ („Resident") és George Tourneur, ceyloni főtitsztviselő között. L. JASB 1837. No 68. 682—689.). Az indiai műveltség klasszikus szövegei kiadásának érdekében indított hadjáratuk tekintélyes szolidáris reakciót váltott ki Európában is (főleg Nagybritanniában, Franciaországban és német területeken) l. feljebb 22 és alább 29, 30, 31.
24 Spiti irányában (l. JASB 1837. No 70. 898.)
25 L. JASB 1838. No 77. 460. és No 83. 986.; 1841. No 117. 754.
26 JASB 1842. No 122. 197—198.
27 Pl. régipénz/éremgyűjtőknek (L. JASB 1837. No 71. 986—987; 1838. No 79. 667. etc.); utazóknak (mint Hubert Therouldenek, l. JASB 1838. No 78. 568; vagy mint De Vignenek Kőrösi, l. a kérést in JASB 1836. No 49. 57; Csoma első válaszát, JASB 1836. No 51. 189; 2. válaszát in JASB 1838. No 73.)
28 A JASB 1836-os évfolyamának előszavában (VII—VIII) bejelentett művek listáját (a *Mahabharata* stb.) l. in JASB 1835. No 40. 237.
29 L. ennek nagy, mai fül számára meghökkentően szókimondó vitáit a BAT 1835. május 6-i, június 3-i és július 1-i ülésein (JASB 1835. No 40. 236—239; ill. No 41. 288—294; ill. No 43. 348—354 ff); az akkor elfogadott memorandumot, a szintén közzétett párhuzamos és későbbi hivatalos levélváltásokat; a JASB 1835-ös évfolyamának nemzetközi kiáltványszerű kitételeit az évzáró „Előszó"-ban; a francia szolidáris levélözön nyugtázását (JASB 1836. No 59. 754—755); az „otthoni" British Asiatic Society egyértelműen támogató visszajelzését (JASB 1837. No 65. 398—399); a bonni A. G. Schlegel professzor felháborodását tolmácsoló, francia nyelvű állásfoglalását (JASB 1838. No 77. 456 ff.) stb.
30 Évi 1 500 frank értékben (l. JASB 1837. No 65. 397; 1839. No 90. 531—532; stb.). A Veda-másolásról/másolatokról l. JASB 1837. No 69. 704—705; etc.
31 L. JASB 1837. No 60. 494.
32 L. e tanulmány 2. részének végét.
33 Mint pl. Jenkins kapitány tibetizáló tolmácsának esetében az Északnyugati Tartományokban. (L. JASB 1840. No 98. 216.) (Korábban maga Csoma is hosszabb időre kölcsönkért a BAT-tól szankszkrit műveket a Nyugati Tartományok felé tervezett kiruccanásához — amelyből végül is egy Titalia-környéki tanulmányút lett. L. JASB 1835. No 47. 650.)
34 L. pl. JASB No 76. 366.
35 Főleg 1838 után. (L. JASB 1839. No 87. 248. etc.)
36 L. JASB 1837. No 52. 253.
37 Tagságukkal járó joguk értelmében. (L. JASB No 34. 525.)
38 L. Le Calloc'h, Bernard: 16. sz. utalás.
39 L. JASB 1837. No 66. 494.
40 Mint pl. Hubert Therould, európai szanszkritista; l. JASB 1838. No 77. 456. és No 78. 568.
41 „The public are not generally aware that the Museum and the Library of the Asiatic Society are at all times open to visitors, between the hours of 6 AM and 4 PM." (L. JASB 1834. No 34. 525.)
42 „. . .to attend in the Library for not less than four hours a day" (JASB 1841. No 115. 588.).
43 L. S. C. Malan visszaemlékezéseit, amelyekről beszámol Le Calloc'h, Bernard: 16. sz. jegyz.

44 Mindenféle jellegű és méretű művet beleértve. (L. JASB 1839. No 87. 248; 1840 No 97. 92—94.)
45 L. JASB 1841. No 115. 589.
46 L. JASB No 7. 299.
47 Pl. egy 15 kötetes szállítmány a Caeni Királyi Földművelési és Kereskedelmi Társaságtól, amelyből 2 a normand burgonya, illetve almatermelést, egy az osztriga szektort tárgyalta, egy negyedik a helyi Filharmonikus Társaság évi jelentését rögzítette stb. (L. JASB 1832. No 7. 299.) Vagy a Mulhousi Ipari Társaság kiállítási katalógusa, évi jelentése, füzetei. . . (L. JASB No 74. 168.) Az anyaország Commissioner of Records átutalásai közt szerepel a Domesday Book, annak indexe, külön bevezetése, illetve adalékai stb.; a Skót Parlament határozatainak 10 kötetes szöveggyűjteménye stb. (L. JASB 1836. No 58. 673.) Pennsylvaniából különösen sok tudományos intézmény küldött nyomdatermeket. (Az ottani egyetem, orvosi múzeum, Természettudományok Akadémiája, Amerikai Filozófiai Társaság . . .)
48 Csoma pl. valószínűleg felelt a numizmatikai gyűjteményért — legalábbis részben. (L. JASB 1841 No 115. 593.) J. Prinsep távozása után azonban fokozódott a szakosítás. Így a BAT vezérbizottságának véleménye szerint a társaság anyaga már 1839-ben két jól megkülönböztethető osztály szerint tagozódott. Az elsőt a keleti régészet, az irodalom, az építészet és a numizmatika alkotta. A másodikat a természettörténet. (L. JASB 1839. No 96. 1060.)
49 A lucknowi R. Home hagyatéka 29 festménnyel, köztük 13 arcképpel, öntvényekkel és 300, főleg építészeti és művészettörténeti könyvvel. (L. JASB 1834. No 35. 590.)
50 L. pl. 1, 25.
51 Uo. 71—72.
52 L. pl. Szilágyi Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor levelesládája*. Bp., Szépirodalmi, 1984. 45.
53 1815. április 11-től 1818. július 29-ig. Tényleges távozási dátuma: 1818. szeptember 5. (L. pl. 1., 151. és 206.)
54 L. pl. 52—104.
55 1818 végétől 1919 november végéig; közben a Bánságban és Horvátországban is megfordult szlavisztikai tanulmányok céljából. (L. pl. Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bukarest, Kriterion, 1984. 70—71.)
56 Az első ötöt jól illusztrálja két alapvető fontosságú magyar monográfia (még ha a Georg-August-Universität tárgyalását a 18. század végével le is zárják): Borzsák István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Bp., Akadémiai, 1955.; H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763—1795)*; Bp., Akadémiai, 1967. Az utóbbi kettőből ízelítőt ad a Csoma-életrajzírók által eddig mellőzött Wedekind, Eduard: *Studentenleben in der Biedermeierzeit: Ein Tagebuch aus dem Jahre 1824*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1927. (Utánnyomás: 1984.)
57 L. pl. az előbb idézett három művet (56.) Csoma rendkívüli írásbeli zárkózottságának ellentétéül érdemes talán megemlíteni Goethe és Schiller (vagy akár Goethe és Charlotte von Stein) korra jellemző levelezését. (Az előbbi 4 kötetet tesz ki, az utóbbi vagy 1 500 levelet — a költő részéről.) Vagy — a Goethe elméjében archetípussá vált — Blumenbach professzor extenzív és intenzív írásbeli közlekedését kortársaival. (L. Dogherty, F. W. P.: *Commercium Epistolicum J. F. Blumenbachi — Katalog zur Ausstellung . . . 1984*. Göttingen, Hubert & Co., 1984.)
58 Ennek legkézenfekvőbb módjai: Több professzor azonos szemeszterben vagy egy szemeszter eltolódással ugyanarról vagy hasonló témáról ad elő (Pl. a zsoltárokról, Ézsaiásról; illetve Pál apostol leveleiről, János apostol írásairól és történetéről). Az egyes szak-

területeket érintő óráikat (pl. Ószövetség; Újszövetség) az előadók ugyanazon időpontban tartják meg. A hallgatók így kénytelenek választani köztük. E két lehetőséget alkalmasint kombinálták. Csoma idejében a későbbi filológiai kutatást előkészítő bibliamagyarázó előadók mindhárom formát használták. De a klasszika-filológusok sem maradtak el mögöttük. (L. *Verzeichnis des Vorlesungen*. Göttingen, 1816. április 29-től az 1818. április 6-án kezdődő szemeszter végéig.)

59 Die Königliche Sozietät der Wissenschaften, illetve a felügyelete („Aufsicht") alatt kiadott Göttingische Gelehrte Anzeigen. (L. Mothes, Waldtraut: *Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen und ihre periodischen Veröffentlichungen*. Göttingen, Evangelische Bibliotheksschule, (Hausarbeit), 1963.)

60 A rendes professzorok („Ordentliche Professoren") többsége consistoriumi- (ha teológus), illetve udvari tanácsos. Alacsonyabb státusú kollégáik között ilyen címűt nem találunk. Mindenütt rangidős sorrendben szerepelnek. A kitüntető címek használata általános. A tanácsosság előkelőbb/fontosabb, mint a professzorság. Mindez kiderül már magából a „Vorlesungsverzeichnis"-ből is. (L. az 58. utalását.)

61 Nem annyira a BAT túlnyomóan angol, velszi, skót, ír tagjaival, mint inkább a délfrancia (languedoc) családból való, feltehetően francia anyanyelvű James Prinsep titkárral: a genfi születésű, s szintén francia eredetű és anyanyelvű S. C. Malan tiszteletes-tanárral; a francia Chandernagore-i M. Bouchez segédkönyvtáros-múzeumi preparátorral és annak fiatal tanoncával — s egyszersmind unokaöccsével —, Nicolasval; Kamalakantha Vidyalanka pandittal, a Keleti Könyvtár vezetőjével; a baptista nyomdászokkal, akik műveit — s a BAT folyóiratát is — szedték. . . (Ebben az értelemben Prinsepről és Malanról l. Le Calloc'h, Bernard: 16. utalás, Bouchezről l. JASB No 40. 233; 1839. No 89. 439. és 427.; a benszülött könyvtárosról JASB 1839. No 90. 527.)

62 Halálakor megtakarított vagyona (554 Cor. s 554 plusz 26 aranypénz (holland dukát?) meghaladta öt évi könyvtárvezetői fizetését. (L. JASB 1842. No 124. 308, s akár A. Campbell teljes jelentését, ill. Gyulay Lajos kitételét: „belőle is kitért az erdélyizmus", l. 52. 64.)

63 Ezt tükrözi pl. utolsó útjára vitt könyvtárának összetétele is, amely 10 latin szerző művei mellett görög oldalról csak Homérosz *Iliászát*, Aesopus meséit (németül) és Xenophon műveit tartalmazta. (L. 52. 336—339.)

64 A rá való emlékezésekből ez egyértelműen kicseng. (L. pl. A. Campbell jelentését haláláról, 17. 142—146., vagy 52. 325—334.)

65 L. JASB 1833. No 22. 546, etc.; illetve 1836. No 51. 190; No 50. 125. etc. A főleg szanszkrit, perzsa, arab és hindi ok- és kéziratokat, könyveket magábafoglaló, önálló keleti gyűjtemény volumenje kb. egyenlő volt a BAT könyvtáréval.

66 Szilágyi Ferenc szavaival élve: „A könyvtár lehetett igazi tanyája". . .stb. (L. Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában. Bp., Gondolat, 1987. 108—109.) Csetri Elek szerint: „. . .az őt érdeklő igazi szakmunkákat Kőrösi könyvtárteremben lévő szabad polcokról kiemelve, a helyszínen tanulmányozhatta. . ." „Az igazi dolgozószoba számára itt is az egyetem könyvtárának olvasóterme volt" . . . etc. (L. 55. sz. jegyzetben idézett könyvét, 53—54. Továbbá 1. sz. jegyz., 161—162.)

67 Kind-Doerne, Christiane: *Die Niedersächsische Staat- und Universitätsbibliothek Göttingen — Ihre Bestände und Einrichtungen in Geschichte und Gegenwart*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1986. 3., 147. Leírásom a továbbiakban ezen a tanulmányon alapszik.

68 1743: 10 kötet; 1755: 83 kötet.

69 „Systematische Kataloge"/„Realkatalog".

70 1750—1837; főkönyvtáros 1812-től 1837-ig.

71 Általa kidolgozott szabályok szerint leegyszerűsítve.
72 Pl. 4° Hist. lit. libre (vagy H.l.l.) VII, 5462; 8° Theol. thet. I, 604/7.
73 Dziatzko, Karl: *Die Göttinger Bibliothek in Westfälisher Zeit.* In: *Beiträge zur Kenntnis des Schrift-, Buch- und Bibliothekswesens.* Halle s. S., Rudolf Haupt, 1904. 36.
74 Így kintlevősége 1841 októberében pl. 205 könyvre és 14 egyéb műre („pamphlets") rúgott. (L. JASB 1841. No 115. 589.)
75 L. JASB 1841. No 115. 590.
76 L. JASB 1839. No 92. 688. Talán szem előtt tartva: a göttingeni egyetem első nagy katalógusait nem a könyvtárat vezető Johann-Matthias Gesner (1734—1761), hanem annak beosztottja, az első „Őr" (Custos), Georg Matthiae (1708—1773) orvos dolgozta ki, állította össze.
77 9 diszciplína stb. (L. JASB 1841. No 119. 930—933.) Az átcsoportosított könyvmennyiség szerénysége alapján feltételezhetjük: indítékaiban a karrierista demagógia döntőbb szerepet játszhatott, mint a célszerűség.
78 1819 novembere és 1822 májusa között Nagyenyedtől Lehig. L. pl. Le Calloc'h, Bernard: *Le premier himalayiste: Alexandre Csoma de Kőrös.* Le Petit Illustré de Megève, 1986. február („Dossier exclusif").
79 Mint ismeretes, a Himalája vonulatának buddhista közösségei körében Sans-rgyas Phunchogs láma, ladaki befolyásos főorvos és államtitkár tanítványaként három ízben kutatta a tibeti nyelvet, javarészt vallási szövegeken keresztül: 1923—24-ben Zanglaban, 1825—26-ban Puktalban és 1827—30-ban Kanamban.
80 L. Újfalvy Sándor: *Emlékezés Kőrösi Csoma Sándorra.* In: *Op. cit.* 16. 214. (Eredetileg Újfalvi *Emlékirataiban* jelent meg Gyulai Farkas kiadásában Kolozsvárott. L. 52. 356—357. és 45—46.
81 1840-ben megvált személyes tibeti könyvgyűjteményétől (a lámák által külön neki készített jegyzeteket is beleértve), odaajándékozta egyetlen tibetizáló tanítványának, Solomon Caesar Malan tiszteletesnek, annak Angliába távoztakor. L. erről Le Calloc'h, Bernard: 16. 11. Malan visszaemlékezéseiből magyar fordításban tanulságos szemelvényeket ad (Duka-levelezés) Szilágyi Ferenc 52. 313—315., 317., 319. Amely, akárcsak Le Calloc'h 16. 211., közli Schoefft Ágoston festő leírását 1842-ből (317—318). Képet nyerünk még Csoma viselkedéséről, egyéniségéről, szellemi világáról, hagyatékáról Archibald Campbell dardzsilingi főfelügyelőnek kormányához intézett jelentéséből is Kőrösi halálának alkalmából. (L. 64. sz. jegyz. utalásait.) Hozzá a következő megjegyzést fűzte — többek között — Henry Torrens, a BAT titkára: „Legmeglepőbb jellemvonása szélsőséges visszahőkölése volt olyan tárgyak előtt, amelyekről diktálhatott volna Európa és Ázsia tudós világának. Nagy általános irodalmi olvasottsággal rendelkezett, tibeti tudományától függetlenül is; de ilyen felkészültség birtokában belőle soha senki sem húzott olyan szerény hasznot, mint ő". (Fordításom a JASB 1842. No 124. 309. közölt szövegből. Ezt vö. pl. két más fordítással: op. cit. 16. 146.; illetve Szilágyi 52. 335.)
82 Meglehetősen szabadon egy francia fordításból. In: Maraini, Fosco: *Tibet secret.* Paris, Arthaud, 1990. 283. (A szerző által átnézett, bővített, új francia kiadása régebbi kiadásoknak.)

JELENA MASZLENNIKOVA *(Moszkva)*

A „Nyugat" első nemzedéke és a XX. századi európai irodalom

Gondolatok a Mythos-problematikáról

Amiről előadásomban beszélni szeretnék — az a mítosz. Mítosz és irodalom összefüggése a XX. századi európai kultúrában, a kérdés nemzetközi szakirodalma, különös tekintettel a magyar, német és orosz vonatkozásokra. A figyelmet mindenek előtt Babits és Kosztolányi életművére szeretném irányítani. A két életműben különösen tanulságos annak vizsgálata, hogy hogyan és milyen arányban van jelen két aspektus: a közvetlen irodalmi hatás és átvétel (motivációs szinten, szüzsé szintjén stb.), valamint az analógiás, tipológiai párhuzamok.

Századunkban a sokszor előre nem látható nagy történelmi kataklizmák idején számos progresszív művész, alkotó hordott magában organikus, mindent átfogó, a világot újrarendező világmagyarázat és világnézet utáni sóvárgást. A mítosz jól szolgálta azt a célt, amire a művész törekedett: segítségével az ember nem magányosnak, hanem fontos láncszemnek tudta magát a történelemben, az ősök és az utódok végtelen sorában.

Thomas Mann írt erről: „Nem kétséges, a mitikus-tipikus szemléleti mód elérése korszakot jelent az elbeszélő életében, művészi hangulatának sajátságos emelkedését jelenti, a felismerés és alakítás újszerű derűjét, amely az élet alkonyának a kiváltsága szokott lenni; mert az emberiség életében ugyan korai és kezdetleges fokot jelent a mitikus, az egyes ember életében azonban későit és érettet. . . az élet mily nagy mértékben képlet és ismétlés, milyen mély keréknyomokban halad." (Thomas Mann: *Freud és a jövő*. In: Thomas Mann: *Válogatott tanulmányok*, I., 282.)

Közvetlenül ehhez a művészeti irányzathoz tartoznak az európai irodalomban Babits novellái: *Odysseusz és szirének* (1916), *Az Angyal* (1918), *Mitológia* (1918). Ezekben az elbeszélésekben jellegzetes, szembetűnő motívum a mítosszal való játék, a mítosz parafrázisa. Az olvasó előtt áll az író, aki teremti a történelmet, a demiurgosz, aki tudja, és úgymond, emlékezik arra, hogyan történtek a dolgok. Természetesen ez nem jelentheti a valóságos eseményekkel való önkényes játékot, ez már más valóság, sokszor több és igazibb, mint a történelmi, ez — a művészi igazság. Amikor Thomas Mann a *József és testvérei* című regényének gépelt, kézirat-változatát visszakapta a gépírónőtől (ő volt a regény első olvasója), ő a következő szavakkal fordult az íróhoz: „Köszönöm, most már tudom, hogyan történtek a dolgok valójában". Ez az ún. naiv olvasó közvetlen reakciója. Ezt a jellegzetes és tanulságos példát azért idéztük ide, hogy bizonyítsuk az író

autonóm művészi jogát a történelem új meg új átértelmezésére. Roppant érdekes ebből a szempontból Kosztolányi elbeszélése, a *Kain* (1917). A magyar író itt nem pusztán a bibliai szüzsét veszi alapul, gondolja át, hanem a szüzsé egy későbbi, a romantikus hagyományokban, nevezetesen a byroni misztériumban gyökerező vonatkozásait emeli be a szövegbe. Ez is azt bizonyítja számunkra, hogy az alkotó és szövege (az alkotás) egy végtelen sorban helyezkedik el. (Ahmatova arról beszél, hogy a költészet egyetlen és végtelen idézet.) Az I. világháború alatt írt elbeszélésekben Kosztolányi a fent jelzett dolgok lelki alapját keresi az emberben, minden teremtő és pusztító erő forrását.

Nemcsak Byront, illetve a bibliai szüzsét írja át Kosztolányi, hanem költőtársát, Adyt is folytatja. Vessük össze Kosztolányi novelláját Ady versével, *Kain megölte Ábelt* (1910).

Uram, én Jehovám,
Tudtam, hogy ölni nem szabad
S Kain megölte újra Ábelt:
Megöltem magamat. . .
Nincs senkihez közünk
S te nem adtál elég erőt,
Uram, hogy ketten legyünk eggyek
A te arcod előtt.
És feltámadt Kain,
Ki százszor többet szenvedett
S megölte önmagával együtt
Ábelt, gyermekedet.

Amikor egyszerre vizsgáljuk Ady versét és Kosztolányi novelláját, jól látható a hasonmás motívuma, amely az ikertestvéri mítoszból származik. Csak az az olvasó, aki jól emlékszik Ady versére, tudja pontosan és adekvátan érteni művét (zárójelben jegyzem meg, hogy a művelt olvasó a század első felében jól emlékezett és jól értette Ady sorait).

Ha Kosztolányi műveit olvassuk, egyértelműen jelen van a játék motívuma. Szerintem ez a játék-mozzanat szoros kapcsolatban van Kosztolányi mitologizmusával.

A gyerek, amikor játszik, nem pusztán apját utánozza, nem úgy tesz, mint édesapja, hanem ő az apa, azonosul az apa szerepével. Sokminden Kosztolányinál is a mitologikus játékból válik érthetővé. Amikor játszunk, azt játsszuk, hogy írók vagyunk, otthon — szülők, a szüleinkkel szemben — gyerekek. Minden játék közül a legérdekesebb, amit az író játszik: ő egyszerre tud önmaga és más lenni, önmaga és önmaga idézete, egyszerre önmaga és saját hőse, ember és egyszerre a teremtő demiurgosz.

Egy ilyen nagyon bonyolult játékra bukkanunk Babits kisregényében — a *Gólyakalifá*ban (1913). A cím a kisregény keleti motívumaira utal. Egyfelől, az *Ezeregyéjszaká*ra, másfelől, egy nagy európai irodalmi hagyományra: Goethe *A nyugat-keleti divá*njára, a romantikusokra, Schopenhauerra. Persze, a legismerősebb mese ezzel a címmel Wilhelm Hauffé.

A kisregény szövegében más analógiákat is találunk a romantikusokkal. I. Közvetlen analógiaként Edgar Allan Poe novellája jut eszünkbe, a *William Willson*. Babits kisregénye és Poe novellája egyaránt a személyiség tudathasadásáról szól. Mindkét műben a hős önmaga hasonmását öli meg, és kiderül, hogy ez voltaképpen öngyilkosság volt (Káin megölte újra Ábelt: Megöltem magamat. — Ady). Hozzátehetjük még, hogy mindkét műben akkor kezdődik az eseménysor, mikor a hősök még iskolások, és ott végződik, mikor a „legjobb férfikorban" vannak. Tény, hogy Babits sok Poe-novellát fordított, de még fontosabb, hogy a *Gólyakalifa* hősének második élete Amerikában folyik, s ez már direkt utalás is lehet az irodalmi forrásra.

Poe nagyon közel áll a romantiusokhoz és a szimbolizmusnak szinte nyoma sincs nála. Emlékeztetni szeretnék arra, mit is ír E. T. A. Hoffmann az *Ördög elixírje* előszavában: „Álmaink és fantáziáink azoknak a titkoknak a lényegi visszatükröződései, amelyek az életünket alkotják". Babits álommotívumát nem Poe-tól, hanem Hoffmanntól veszi: a *Gólyakalifa* hőse egész életében egyetlen álmot lát, és ez az álom számára ugyanolyan fontos, mint a nem álmodó, nappali élete. Az *Ördög elixírjé*nek hősei tükröződnek vissza Babitsnál, amikor kisregényének hőse a valóságos életben találkozik álmai hőseivel. A lényeges analógia a két mű között ott keresendő, hogy mindkét mű alkotója arra törekszik, hogy választ kapjon arra a kérdésre, mi a sors, mi a Fátum. Hoffmann hőse szeretne az Ördög és a Fátum reális alapjaiig leásni. Hoffmann figyelmeztet arra, hogy ez a játék veszélyekkel jár az ember életében. Babits hőse háromszor kísérletezik: először, amikor elmegy az orvoshoz és megkapja „egy divatos bécsi doktorának könyvét" (nyilvánvaló utalás Freudra), másodszor, amikor gimnáziumi tanárával beszélget a személyiség tudathasadásáról, és harmadszor, amikor öngyilkos lesz álmában, és ez beteljesül életében is.

Motivációs szinten Babits regényét Oscar Wilde *Dorian Gray arcképe* című regényével is összehasonlíthatjuk.

Fontos emlékeztetni arra, hogy a *Gólyakalifá*ban az erkölcsi problematika — az író szándéka szerint — tudatosan kimarad a műből. (Vö. a kártyajáték és az asszony szerepének motívumát Poe-nál, Hoffmann-nál és Babitsnál. Ez a motívum persze Babitsnál kétarcú, polemikus jelenség is, hiszen Babits ekkor még — mondhatni — az erkölcsi relativizmus talaján áll.)

Kosztolányi és Babits a világháború előtt gyakran és különböző formákban tettek hitet az erkölcsi relativizmus mellett. Ugyanakkor mindketten rádöbbentek a háború után ennek a magatartásnak veszélyes, nemegy-

szer bűnös voltára. 1912-ben írja Babits a *Játékfilozófia* című esszéjében: „A halált is élni kell, a fájdalmat is élvezni: ez az egyetlen állásfoglalás a nagy Rosszal szemben. A rossz hozzátartozik a jóhoz: a Titanic katasztrófája a világ szépségéhez. Mindazon borzasztóságok és rútságok nélkül, amik vannak, szegényebb, csúfabb lenne az élet".

Néhány év múlva (háborús évekről van szó) Babits maga nevezi ezt a filozófiát „veszedelmes világnézetnek" (ld. 1918-ban írott esszéjét).

A rádöbbenés, a megvilágosodás és a bűntudat folyamatát ábrázolja Kosztolányi a *Nero, a véres költő* című regényében. Maga Kosztolányi a 10-es évek elején osztotta azt a nézetet, hogy az ember vagy homo aestheticus vagy homo moralis. Úgy gondolom, Seneca monológjai regényében többé-kevésbé erről is szólnak. Hogy mit tett életében Seneca tanítványa, azaz Nero, ez mindenki előtt ismeretes. (A regény szüzséje ebben az értelemben mítosz-szüzsé, amely alkalmas arra, hogy általa Kosztolányi művészileg is realizálja az értelmiség bűnkomplexumát.)

Lám, a magyar írók is különböző kontextusban élik meg és emelik a szövegbe a mítoszok világát. Egy azonban bizonyos, hogy a szöveg és az élet egymásra vonatkoztatásának problematikája nem csak a magyar irodalomban, de az egész európaiban, beleértve az orosz irodalmat is, ismerős jelenség. Oscar Wilde és Kosztolányi a dekadencia korszakában az életet mint biográfiát is mítoszként élték meg, sajátos biográfiamítoszt teremtettek. Egyetlen konkrét példa az orosz irodalomból. Bulgakov mind a biográfia, mind a szöveg szintjén újraéli és újrajátssza a gogoli drámát.

Thomas Mann írta Kerényi Károlynak 1954. XII. 5-én: „Így készítettem saját tehetségeimből és mélységes tehetetlenségeimből egy sajátos regényt, amelyben most „szükségszerűen excellálok". „A művész maga is hasonlít metaforáihoz, amelyek minden új olvasónak mást és mást tárnak fel magukból" — írja V. V. Ivanov *Nyelv, mítosz, kultúra* című könyvében.

Mit akartam voltaképpen előadásommal bizonyítani? Azt, hogy a peregrináció nem pusztán fizikai folyamat, hanem gondolati, intellektuális erőfeszítés eredménye is. A mitopoetikus látásmód jelenléte a XX. századi kultúrában, úgy vélem, az idők jele, vagyis annak jele, hogy az emberi élet történései mint a múltban (ld. Thomas Mann *József és testvéreit*), úgy a jelenben is a mitikus önreflexió keretei között mennek végbe.

IVAN P. MEGELA *(Kijev)*

Sztripszky Hiador a 19. század végi, 20. század eleji magyar—ukrán kulturális kapcsolatok tükrében

A magyar és ukrán nép fejlődésének történelmi feltételei jelentős mértékben meghatározták kulturális kapcsolataik természetét. Az a tény, hogy Nyugat-Ukrajna, s elsősorban Kárpátalja Ausztria—Magyarország része volt, a bilingvizmus kialakulásához vezetett, minek következtében a magyar—orosz értelmiség jelentős része a magyar kulturális életben is aktív szerepet vállalt. Itt megemlíthetjük Duhnovics, Pavlovics, Fincickij, Lehocki, Zsatkovics nevét.

A 19. század végére az ukrán kultúra tekintélyének növekedtével és az ukránok nemzeti öntudatának erősödésével új vonások jelentek meg a két nép kulturális kapcsolataiban. E tekintetben a kor egyik legkiemelkedőbb és legfigyelemreméltóbb alakja Sztripszky Hiador, a magyar és az ukrán nyelv jó ismerője, szakképzett bibliográfus, folklorista, fordító és irodalomkutató volt.

Ukrán papi család sarjaként 1875. március 7-én született Munkácson. Középiskoláit Ungvárott, egyetemi tanulmányait pedig Budapesten, Kolozsvárott és Lembergben végezte. Utána egy évtizeden át (1900—1909) a kolozsvári Erdélyi Múzeumban dolgozott. Eközben (1906—1909) a kolozsvári egyetem orosz lektora is volt.

1909-ben Máramarosszigeten elfoglalta a segédtanfelügyelői állást, a következő évben pedig Budapestre került a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályára, ahol azután 1918-ig működött.

Még 1896-ban, K. Zsatkovics görög katolikus lelkész, a kárpátaljai kulturális élet kiemelkedő alakja jóvoltából megismerkedett Vladimir Hnatyukkal, az ismert lembergi néprajzkutatóval, aki éppen Kárpátalján gyűjtött egy néprajzi expedíció tagjaként, s aki rávette, hogy foglalkozzék irodalmi, fordítói munkával, folklórral. Az ő javaslatára írt Sztripszky tanulmányt a magyarországi ukránok életéről. 1897 őszén Hnatyuk kezdeményezésére Sztripszky Lembergbe költözött, ahol ukranisztikai előadásokat hallgatott az egyetemen. Később, 1914-ben Lembergben megválasztották a Sevcsenko Tudományos Társaság tagjává.

Itt ismerkedett meg Ivan Frankóval, akivel a későbbiekben levelezés útján tartotta a kapcsolatot. 1896. április 11-én így írt hozzá, kifejezve elragadtatását a nagy író titáni munkásságáról: „Elolvastam az Ön által írt Pamjatki ukrainszkoji movi i literaturit, s nem kis elszántságot és lelkierőt merítettem belőle ahhoz, hogy ruszin antikvárius és garabonciás diák legyek, hozzájáruljak ahhoz a monumentális munkához, amelyet a Sevcsenko társa-

ság kezdett el."[1] A Kárpátalján létrehozott régi irodalmi emlékek felkutatásáról és közléséről volt szó. Sztripszky többek között ekkor adta át Frankónak a Danyilovói evangéliumi tanítást, valamint egy másik könyvritkaságot, az *Isztorija Ruszit*, melynek szerzője csak Ázsiát, Európát és Amerikát ismerte.

Kéziratokat, régi könyvritkaságokat küldött Frankónak, melyekért az írótól cserébe a Sevcsenkó Tudományos Társaság Közlönyét kapta rendszeresen, melyet ő mutatott be a magyar tudományos világnak a Századok folyóirat hasábjain, a kárpátaljai származású Márki Hugó felkérésére. Tette mindezt nagy hozzáértéssel, ellentétben azzal az „uracskával", aki „néhány kötet tartalmát oly csapnivalóan rosszul foglalta össze, hogy azt képtelenség elhallgatni".

1908. március 17-én Sztripszky közölte Hnatyukkal, hogy Kolocsavai Péter írásainak 1737-ben kiadott gyűjteményére bukkant és részletesen leírja a kiadványt. 1910. március 14-én közölte, hogy átad néhány régi kéziratos és néhány régi kiadású könyvet, melyekre Máramaros vidékén sikerült rábukkannia. Ezek közül különösen nagy értékű az *Ucsityelynoje Evangelije Sztefana Plavenszkogo* (1666) és a *Glagolennaja knyiga Evangelije napresztolynoje* Börönyből.[2] A Lvovi Tudományos Könyvtár kézirattárában (NTS alap) hetvennél is több kézírásos könyvet tartanak számon, amelyet Sztripszky juttatott el Lembergbe.[3]

Sztripszky kolozsvári tartózkodása alatt került kapcsolatba a régi magyar irodalommal is. Az Erdélyi Múzeumban még élénken élt Szabó Károly ezzel kapcsolatos úttörő tevékenységének emléke. Folyóiratuk, az Erdélyi Múzeum is folyamatosan közölt újabb meg újabb kiegészítéseket a Régi Magyar Könyvtárhoz. De nemcsak itt, hanem a Magyar Könyvszemlében, az Irodalomtörténeti Közleményekben, a Századokban, a Sárospataki Füzetekben is számos helyesbítést és adalékot adtak közre az évek során. Az időközben megjelent újabb tanulmányok és bibliográfiák (pl. Dézsi Balassa-repertóriuma, Bianu-Hodos és Veres Endre régi román bibliográfiái stb.) is több kiegészítést közöltek Szabó Károly eredeti összeállításához.

Az *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának 1—2. kötetéhez* (1912) bár szerkezetileg teljesen követi Szabó Károlyt, mégis, bibliográfia tekintetében bizonyos vonatkozásban fejlődést jelent. A magyarországi kisebbségek nyelvén írott könyvek között Sztripszky sokkal biztonságosabban mozgott, mint nagy elődje, ezért közléseire ma is jobban lehet támaszkodni. Sztripszky leglényegesebb és leghasznosabb módszertani újításai azonban a városok, és azon belül a nyomdák szerinti időrendi mutató volt.[4]

Külön is meg kell említenünk a tudós *Kossuth Lajos a rutén népköltészetben* című tanulmányát, amelyet a budapesti Ethnographia számára írt Ivan Frankó 1894-ben, a Zsitje i szlovóban megjelent írása alapján.

Sztripszky tanulmányát a magyar és ukrán kultúra kölcsönhatásai terén tett megfigyelései teszik értékessé. A szerző ezen kívül megfogalmaz munkájában néhány érdekes megfigyelést a ruszinoknak a magyar nép kultúrájában elfoglalt helyét illetően.[5]

„Köztudomású, hogy a magyarországi rutének ethnosa mennyire át meg át van itatva magyar elemekkel. Nyelvüket helyenként magyar szótár nélkül a külföldi rutén nem érti meg: táncuk, viseletük, építkezésük, dallamaik ötven százalékban magyarok, föld iránti vonzódásuk pedig egészen magyar. Így hát egészen rendjén való dolog, hogy Kossuthról és Rákócziról olyan gyakorta emlékszik meg dalaiban.

Azonban az itt ismertetendő daloknak legnagyobb része a haza határain túlról való, Galíciából meg Bukovinából: jobban mondva, ismerik és dalolják ezeket Sárostól Máramarosig mindenütt, de e mellett rendkívül nagy elterjedésnek örvendenek a Kárpátokon túl lakó osztrák ruténeknél is. Ez a körülmény aztán kétszeres értéket ad nekik a magyar néprajz szempontjából. E dalokat a magyar rutének közvetítették, így ezek jórészt itthon termettek.

Az alább ismertetendő népdalokat ma a ruténeknek az ún. hucul csoportjában éneklik a leggyakrabban. A huculok az osztrák ruténségnek legkeletibb ága. Ezeknek a galíciai—bukovinai huculoknak szókincse telis-tele van magyar elemekkel. A magyar szellem e kisugárzásai nyilvánvalóan nem egyenest a magyarságtól erednek, hanem közvetítés útján jutottak a galíciai—bukovinai huculok szókincsébe. Ezek a közvetítők a magyarországi rutének, akik tehát nemcsak szavakat, hanem eszméket, gondolatokat is átjuttattak a határon túlra."[6]

„Arról a sokféle magyar elemről, amelyek a hazai ruténeknek egész ethnicumában tapasztalhatók, azt hinné az ember, hogy a legújabb idők szülöttei. Akinek alkalma van a rutén nyelvű egyházi és köztörténelmi oklevelekbe betekinteni, lépten-nyomon cziril betűkbe bujtatott magyar szavakkal találkozik már a XVI. és XVII. században." Erre a Szabó Eumen-féle *Chrestomatia*[7] és Duliskovics János *Magyar—oroszok története* mutat.[8]

A külföldi ruténeknek Sevcsenko költőről elnevezett társasága Lembergben eddig már hat testes kötetnyit adott közre a rutén irodalom 16—18. századi emlékeiből, amelyek magyar földről származnak, Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros és Bács—Bodrog vármegyékből. A magyar elemek tehát már a 16. századbeli írásokban is kimutathatók, s így azoknak a rutén lakosság köreibe való behatolása igen régi időre tehető. Ez is mutatja, mennyire közel férkőzött a hazai rutének lelkéhez a magyaros ritmus.

Seprődi János, a *Népköltészet és zene. Magyar hatások a kisorosz zenében* című cikkében szintén rámutat arra, hogy a galíciai kisoroszok zenéjében olyan fokú magyar hatások vannak, aminőket a velünk élő többi nemzetségnél nem találunk. "Úgy látszik, hogy nemcsak egyes véletlenszerű

dallamrészletek átvételéről, s egy pár feltűnőbb magyar sajátság fellépéséről van szó, hanem a kisoroszok a maga egészében átvették tőlünk a mi két legismertebb dallamtípusunkat: a hallgató lassú magyar népdalt és lassú csárdást. Ez sokkal nagyobb dolog, mint egy-két dallam- vagy ritmikai egyezés, mert csak hosszas és állandó hatás eredménye lehet."[9]

Sztripszky maga is folytatott gyűjtést Bereg és Máramaros vármegyékben. 1908. január 15-én azt írta Hnatyuknak, hogy mintegy ezer versszaknyi intim tematikájú, pajzán kolyádkát sikerült összegyűjtenie, jónéhánynak még a dallamát is megszerezte, de nem tudja, mitévő legyen a pikánsabb darabokkal. Közölhetők-e az ilyenek, vagy sem? Mintegy ezer „botrányos" versikét gyűjtött eddig össze.[10]

Jelentős szerepet játszott az ukrán—magyar kulturális kapcsolatokban Sztripszky fordítói tevékenysége. 1897-ben a Magyar Szemlében megjelent Sz. Rudanszkij *Povij vitre* című költeményének magyar fordítása. Vélhetően mindez O. Makovejnek, a csernovici Bukovina szerkesztőjének tanácsára történt, akivel Sztripszky levelezett.

1906. március 17-én Sztripszky közli Frankóval, hogy Kolozsvárott a professzorok magyar nyelvű folyóiratot alapítottak, s felkérték őt mint az ukrán és orosz nyelv ismerőjét, hogy fordítson a folyóirat számára ukrán irodalmi műveket. „Elsősorban ukrán művekkel szeretném megismertetni a magyar közönséget, különösen pedig az Ön műveivel. Nagyon kérem Önt, legyen olyan szíves és küldje meg nekem írásos beleegyezését néhány művének fordításához. Evvel az ukrán irodalom is nyer, mivel a folyóiratban közölt fordításaim, amint megfelelő számban állnak majd rendelkezésre, könyv alakban is megjelennek, s így Erdély határain túl is megismerkedhet velük a magyar olvasóközönség. Megtisztelne, ha megküldené néhány rövid elbeszélés címét a legjobbak közül, amelyek tartalma úgy nagy általánosságban az Ön elbeszéléseire emlékeztet. Értem ezalatt elsősorban az összemberi kérdésfelvetést, azután pedig az egészséges, egyszerű kifejezésmódot — mint például az Ön *Isztorija mojej szicskarnyi* című elbeszélése —, hogy a magyarok tetszését megnyerjék."[11]

1898. december 18-án a Budapesti Hírlapban megjelent I. Franko *Griceva skilynya nauka* című elbeszélése a szerző rövid életrajzával és K. Zsatkovicsnak a művet és a fordítást méltató írásával. Később Zsatkovics lefordította a Schönschreiben, a *Moja szicskarnyát*, a *Dlja domasnyego vognyiscsát*, a *Hlopszka rozpravát*, valamint az *Ucsitely*, *Kamjana dusa* és *Ukradene scsasztyja* drámákat, s ez utóbbiakat megküldte a Nemzeti Színháznak.[12] További sorsuk ismeretlen.

1902-ben a Szent István irodalmi társaság megjelentette a *Hric i panics* című elbeszélést, az Alkotmány hetilap pedig a *Perehresznyi sztezskit*.[13] Zsatkovics fordításában jelent meg magyarul M. Kocjubinszkij *Dlja obscsego dobra* és Marko Vovcsok *Szvekruha* című elbeszélése is.[14]

Ezek voltak az első lépések a magyar közönségnek az ukrán szerzők műveivel való megismertetése terén, mivel erről az irodalomról az olvasó csupán E. Ogonovszkij *A rutén irodalom*[15] című áttekintéséből értesülhetett, amely *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képekben* 16. kötetében jelent meg, valamint Kuluzniaczki E. *A rutén nyelv és irodalom*[16] című cikkéből, amely ugyanezen kiadvány 17. kötetében olvasható. Ogonovszkij munkája alapján közölte Zsatkovics a Magyar Szemlében *Az ukrán irodalom rövid áttekintése* című írását.[17]

Igen figyelemre méltó Ivan Frankónak az ukrán irodalomról a Heinrich Gusztáv által szerkesztett *Világirodalmi enciklopédiá*ba írott cikke. Ennek negyedik, a szláv népek irodalmát taglaló kötetét 1911-ben jelentették meg a szerzők. A kötetet Asbóth Oszkár állította össze, aki 1892 nyarán maga is járt Oroszországban, többek között Kijevben és Nyezsinben is.[18]

1914-ben K. Zsatkovics még azt írta, hogy Franko volt az első ukrán író, akinek sikerült megtalálnia olvasótáborát. "Ismeretes, hogy Nyikolaj Matej lefordította T. Sevcsenko néhány versét, de nyilvánvalóan nem sok sikerrel."[19] Később kiderült, hogy Ny. Matej a *Kaukázus* című elbeszélő költemény egy részletét publikálta a Magyar Álom 1896. évi 193. számában, továbbá tőle származik Bogdan Dedickij néhány művének (*Korona, mecs i lira*, (Vasárnapi Újság, 1893. 26. sz., *Sarmancsik*, Magyar Álom, 1893. 283. sz.) fordítása is. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy még 1892-ben Solymos Sándor lefordította P. Kulis *Oriszja* című elbeszélését, majd a kilencvenes évek során egy sor más fordítása is napvilágot látott különböző ungvári és eperjesi kiadványokban.

Maga Sztripszky Franko *Olivec, Do szvitla, Dobrij zarobok, Isztorija mojeji szicskarnyi* című elbeszéléseit fordította le, de Sevcsenko, Kocjubinszkij, Sztefanik, Bogdanovics és Csajkovszkij műveit is népszerűsítette. Sevcsenko születésének 100. évfordulója alkalmából jelent meg *Az ukrán Petőfi* című írása (Vasárnapi Újság, 1914), amelyben kiemeli a költő művészetének demokratikus voltát, kijelenti, hogy Sevcsenko adta vissza népének nyelvét, művészetével bizonyítva annak létjogosultságát. Varga Bálinttal együtt a költő verseinek egész sorát fordította magyarra, többek között a *Végrendelet*et is. (Ukraina, 1916, 3—4. sz.)

Ez a vers annyira lenyűgözte Zempléni Árpádot, hogy behatóan tanulmányozni kezdte a Kobzos munkásságát. Sztripszky nyersfordításai alapján mesterien fordította le a *Kaukázus* elbeszélő költeményt, az *Énekeim*et, a *Meggyfák a ház mellett a kertben*t, a *Lámpák égnek*et, a *Hegy feketül fönn*t, s szándékában állt a költő műveit önálló kötetben is megjelentetni.

Nagy érdeme Sztripszkynek az Ukraina című folyóirat szerkesztése, amely 1916-tól jelent meg Budapesten, s amelynek célja az ukrán—magyar kapcsolatok propagálása volt. Ebben a folyóiratban jelentek meg *Sevcsenko* (3—4. sz.), *Petőfi és Sevcsenko* (7—8. sz.), *Nekrológ I. Franko halálára*

(10. sz.) című cikkei. Sztripszky volt továbbá Az ukrán irodalom könyvtára sorozat kezdeményezője és kiadója, amely sorozatban a Varga Bálinttal közösen fordított *Ének Igor hadáról* címűn kívül Podehradszkij György *Árpádkori magyar—ukrán kapcsolatok* című könyve is megjelent.

Külön figyelmet érdemelnek Sztripszky ókori irodalommal, szájhagyománnyal és néprajzzal foglalkozó munkái: *Sztarsa ruszka piszmenniszty na Uhorscsinyi* (Ungvár, 1906), *A hazai rutének legújabb könyvei* (1911), *A korai rutének legrégibb nyomtatványai* (1914), *Pamjatnyiki ruszko—ukrajinszkoji movi i literaturi* (Bp., 1919), *Jegyzetek a görög kultúra Árpád-kori nyomáról* (1913) stb. Gazdag néprajzi anyagon alapul az I. Bilákkal közösen megírt *Dolha és vidékének néprajza*, amely az Ethnographia mellékletében jelent meg.[20]

Sztripszkyn keresztül értesült a magyar közvélemény az ukrán nyelvészet eredményeiről. Ő volt F. Vovk *Antropometrikus vizsgálatok Galícia, Bukovina és Magyarország rutén lakossága között*[21] című könyvének recenzense. Ugyancsak ő készítette elő Tomasivszkij *Rákóczi és kora történetéhez* című tanulmányának magyar kiadását (Századok, 1912).[22]

Sztripszky figyelemmel kísérte a magyar szerzők műveinek ukrán nyelvre fordítását. 1912. március 16-án V. Gnatyuknak küldött levelében így írt: „Nagyon szeretném, ha rendelkezésemre állna mindaz, amit a magyar lírából eddig ukrán nyelvre fordítottak. . . Legfőképpen egy bibliográfiára lenne szükségem". Megemlíti Pavel Hrabnak, a Literaturnij Vesztnikben megjelent fordítását, s kéri, hogy a Sevcsenko társaság fiatal munkatársai közül nézze át valaki a galíciai kiadványok évfolyamait az ő számára. Kéri, hogy ez ügyben konzultáljanak Frankóval, mivel „a nagy író sok mindent tudhat ezzel kapcsolatban".[23]

A 20. század elején végbemenő folyamatok, a szláv népek önállósulási törekvései a nemzetiségi kérdés bizonyos fokú liberalizációjára kényszerítették a magyar vezetést. Az ungvári Kelet szerkesztője, Drahobecki Gyula közreműködésével megalakították a Magyar Néprajzi Társaság orosz szekcióját. Az Ethnographia hasábjain, valamint a folyóirat mellékletében egymás után jelentek meg Bilák I., Lehocki T., Nemes M., Veres A., Vrabel M., Zlockij I. cikkei és tanulmányai, melyek a korábbinál egységesebb nézetet alakítottak ki Ukrajnáról és kultúrájáról.

Nagy visszhangja volt Szabó Oreszt, Munkácsi Mihály, Szemán István, Seprődi János, Répai O. eperjesi néprajzkutatók ukrán—orosz tematikájú írásainak.

Külön figyelmet érdemelnek a kárpátaljai származású Antonin Hodinka történész munkái. Megjelent írásai, valamint a Tudományos Akadémia levéltárában őrzött archívuma alapul szolgálhatnak az akkori ruszinsággal kapcsolatos kérdések objektív elemzéséhez.

Az ukrán kultúra és történelem megítélésében bekövetkezett változások jól lemérhetők Munkácsinak Sz. Rudnickij *Ukrajna és az ukránok* (Bp., 1914) című könyvéről írott recenzióján: „Ezt a kék-sárga fedelű füzetet tartalmáért is, de főleg gondolatébresztő voltáért minden magyar embernek figyelmesen tanulmányozni kellene, elolvasnia. A füzet különben az európai közönség legszélesebb körei számára íródott abból a célból, hogy a történelemben valamikor jelentékeny szerepet játszó, de a moszkovita imperializmustól elnyelt és ennek folytán feledésbe merült ukrajnai államnak és népnek emlékét és jelentőségét az európai köztudatba visszaidézze és ezen az úton több mint harmincmilliónyi ukrajnai nép politikai felszabadulásának szükségességét népszerűsítse."

A további történelmi események lelassították az ukrán államiság kialakulásának folyamatát, ami egyaránt megmutatkozott Sztripszky nézetein és a magyar—ukrán kapcsolatokon is.

Jegyzetek

1 Інститут літератури АН УССР, ф. 3, Но 1613, лист Стрипського до Франка вид 2. 4. 1896 р. (Sztripszky levele Frankóhoz).
2 Львівська наукова бібліотека. Архів В. М. Гнатюка. Лист Стрипського вид 14. 3. 1910 р. (Sztripszky levele Hnatyukhoz).
3 Мишанич О.: *Литература Закарпаття XVII—XVIII ст.* К., Наукова Думка, 1964.- с.5.
4 Borsa Gedeon: *Sztripszky Hiador.* Könyvtáros, 1959. 264.
5 Sztripszky Hiador: *Kossuth Lajos a rutén népköltészetben.* Ethnographia, 1907. 157—162., 235—248., 289—307.
6 Ethnographia, 1907. 157—160.
7 *Chrystomatija cerkovno-slovjanskich i ugro—russkich lyteraturnych pamjatnikov.* Ungvár, 1883.
8 Duliskovics János: *Istoriceskije cezty ugro—russkich.* Ungvár, 1874—1877. 1—2.
9 Seprődi János: *Népköltészet és népzene. Magyar hatások a kisorosz zenében.* Ethnographia, 1915. 49.
10 Либ, архів В. М. Гнатюка, лист Стрипського від 15. 1. 1908 р.
11 Інститут літератури АН УССР. ф.3. Но.1634. Лист Стрипського до И. Франка від от 17. 12. 1906 г. с. 335—340. (Sztripszky levele Frankóhoz).
12 V. Hnatyuk levéltára, Lemberg. Zsotkovics levelének kelte 1896. június 25.
13 Lásd Zsatkovics füzetét V poti csole címmel az ungvári egyetemi könyvtárban.
14 Feltehetően a Görögkatolikus Szemle vagy a Kelet c. ungvári lapban.
15 Ogonovszkij Emil: *A rutén irodalom.* In: *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képekben.* 16. köt. Bp., 1898. 648—662.
16 Kuluzniaczki Emil: *A rutén nyelv és irodalom.* In: Uo. 17. köt. Bp., 1899. 389—400.
17 Magyar Szemle, 1897. 2857. 332.
18 Asbóth és Franko levelezéséről szóló tanulmány megírásáról lásd közleményünket a Ragyanszke Literaturoznavsztvo folyóiratban. 1981. 8. sz.

19 Жаткович К.: *Мадярськи переклади творив Івана Франка.* Привит Іванови Франкови в сорокалиття його письменницькойи прачи 1874—1914. Львив, 1916.
20 Sztripszky H. és Bilák Izidor: *Dolha és vidékének néprajza.* Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának értesítője. 1915. 129—148.; 1916. 141—158.
21 Uo. 1911. 78.
22 Uo. 1910. 264—270.
23 Либ, архів В. М. Гнатюка, лист Стрипского до Гнатюка вид 6. 3. 1912 г. (Sztripszky levele Hnatyukhoz).

MÉSZÁROS JÁNOS *(Praha)*

Megjegyzések a magyar és a cseh avantgárd líra tipológiai összehasonlításához

Szerencsére már elmúltak azok az idők, amikor az irodalmi tekintélyek önmagukkal viaskodva nagylelkűen képesek voltak elfogadni, hogy esetleg szükségünk lehetne a tipológiai kutatásra is. A mai helyzetben már tovább léphetünk a megoldásra váró kérdések elemzésénél.

Az irodalmi-tipológiai kutatás következtetéseinek általános jellege feltételezi a magyar és a cseh avantgárd költészet összehasonlításakor a részes irodalmi problémák, a tipológiai analógiák és differenciák elemzését. Ami a tipológiai kutatáshoz szükséges szakirodalmat illeti, a helyzet az utolsó években jelentősen javult, elsősorban Bori Imre tanulmányára gondolok. A kutatás során az irodalmi analógiák megállapítása az európai avantgárd líra általános jeleire mutat rá és fordítva a tipológiai differenciák feltárása a magyar és a cseh avantgárd líra sajátos nemzeti vonásait hangsúlyozza, tekintettel az irodalomtörténeti folyamat hasonló vonásaira. Az összehasonlító tipológiai kutatás során, abból a felismerésből indulunk ki, hogy a magyar és a cseh modern irodalomban hasonló jelenségek mutathatók ki, eltekintve a közvetlen irodalmi kapcsolatoktól, melyek gyengébb intenzitásúak voltak.

A sok tekintetben hasonló történelmi feltételek alapvetően meghatározták az analóg fejlődési folyamatokat a nemzeti irodalmak keretein belül is, ebből kifolyólag szükséges elemezni a magyar és a cseh avantgárd líra fejlődésének sajátosan nemzeti vonásait is, amelyek az eltérő irodalmi hagyományokból és történelmi háttérből magyarázhatók. De ezzel párhuzamosan figyelemmel kell kísérni a két avantgárd líra általános jellegű vonásait, amelyek az irodalmi áramlat nemzetközi jellegében gyökereznek, feleletet keresve arra a kérdésre, hogy milyen sajátos nemzeti értékkel gazdagította a két avantgárd líra az európai avantgárd irodalmat. A két avantgárd líra tipológiai kutatása nem a közvetlen kölcsönös irodalmi hatásokra koncentrál, az irodalmi kontaktusok gyengébb intenzitása miatt ez máshogy nem is lehetséges, hanem az irodalmi recepció általánosabb kérdéseit követi. A tipológiai kutatás elvontabb jellegű, az európai avantgárd irodalmi áramlatának törvényszerűségeit törekszik feltárni.

A tipológiai kutatás túlhaladja a genetikai-kontaktológiai kutatás leíró jellegét, építve és kihasználva eredményeit. A tipológiai-genetikai összefüggések elemzésénél figyelemmel kell kísérni a kutatás komplex jellegét, meg kell pontosan határozni azt a kérdést, hogy milyen mértékig magyarázható egy analóg irodalmi jelenség genetikailag mint a közvetlen irodalmi kapcsolatok eredménye, vagy tipológiailag mint a kapcsolatoktól független fejlődési analógia Kassák L., Déry T., Illyés Gy., Nezval V., Biebl K., Forbáth I.

művében. A hasonlóság kérdését nem laposan értelmezve, nem külső hasonlóságról van szó, hanem általános irodalmi tendenciákról, melyek egymástól függetlenül jelentkeztek és sajátos, különböző formákban nyilvánultak meg a nemzeti irodalmakban.

Külön fontos problémának látszik a terjedelmes irodalmi anyag feldolgozásánál a magyar és a cseh avantgárd líra fejlődésének, periodizációjának a kérdése. Itt nem csupán külsődleges kronológiai eltérésekről van szó, hanem lényeges fejlődési differenciákról, melyek jelzik a különböző intenzitású és irányú reagálást az európai avantgárd áramlatára, értékeire és impulzusaira. A magyar, illetve a cseh avantgárd líra egyenetlen fejlődése, bizonyos kronológiai eltérések, az avantgárd mozgalmak fejlődésének felgyorsulása az első szakaszban, későbbi stagnációja és hanyatlása, megújulása, semmi esetre sem indokolnak egy olyan megoldást, amely megfelelne mind a két irodalomnak.

Összegezve a legjelentősebb tipológiai differenciákat és analógiákat, hangsúlyozni kell azt a tényt, hogy az alapvető differencia a magyar avantgárd irodalom fejlődésének feltételében kereshető, abban a tényben, hogy eltérően a cseh avantgárd irodalomtól, bizonyos művészi izolációban, a nemzeti irodalom perifériáján fejlődött, másrészt jelentős művészi ellensúlyt képviselt a domináns nyugatos és később a népies irodalmi áramlat ellen. A cseh oldalon az arányok fordítottak voltak, pl. a népies áramlat nem hatott jelentősebben a modern cseh líra fejlődésére. A cseh avantgárd líra genézisére, a Devětsil csoport költőire ösztönzően hatott Šrámek, Toman, Gellner vitalisztikus költészete. S. K. Neumann civilizmusával polemizálva elvetették a német expresszionizmus művészi programját, költői szemléletüket a rokon szellemű francia kubofuturizmus és unanimizmus művészi eszközeire építették. Ennek a tipológiai differenciának történelmi magyarázata van. A magyar avantgárd költők a német expresszionista impulzusokat fejlesztették tovább verseikben, amelyek analóg módon reagáltak a hasonló történelmi helyzetre és az irodalmi anakronizmusra. A cseh avantgárd költészetben viszont egy vitalista és optimisztikus költői szemlélet, hangnem vált uralkodóvá egy szerencsésebb történelmi helyzetben, a győztes háború és nemzeti forradalom után. Ebből az alapvető történelmi tényből adódik, hogy a cseh avantgárd irodalom helyzete és szerepe lényegesen más volt a nemzeti irodalom keretében, ahol sem művészileg, sem társadalmilag nem volt úgy elszigetelve, mint a magyar avantgárd irodalom. A cseh avantgárd líra nem kényszerült irodalom kívüli szerepet teljesíteni és mentes maradt az ideológiai torzulásoktól.

Egy másik lényeges különbség, hogy a cseh oldalon nem találunk olyan nagy költőt, Adyhoz hasonló művészi példát, aki ilyen erősen hatott volna különböző költői csoportokra és nemzedékekre, a modern nemzeti líra fejlődésére. Az ilyen kivételes szerepet betöltő költőre ebben a korszakban már nem volt szüksége a cseh költészetnek, annak okán, mert az irodal-

mi anakronizmust már túlhaladták és az irodalmi fejlődést felgyorsították az előző nemzedék nagy költői — Brezina O., Sova A.

Paradox módon, annak ellenére, hogy a magyar avantgárd költők többsége emigrációban élt, ahol erős kapcsolatokat építettek ki az európai avantgárd irodalmi mozgalommal, mégis az irodalomtörténet szemlélete szerinti illuzórikus kép áll előttünk, miszerint a cseh modern költészet egyértelműen kísérletező jellegű volt, fejlődése lényegében az avantgárd irodalmi irányzatok váltakozásával fejlődött, ellentétben a magyar lírával, amely erősen hagyományőrzőnek mondható. Az a véleményem, hogy ezt az egyoldalú irodalomtörténeti képet meg kell változtatni, az irodalmi fejlődés arányait módosítani kell a magyar avantgárd irodalom anyagának feldolgozása, felgyűjtése alapján. A múlt korszak irodalomtörténeti szemléletében kialakult egy bizonyos egyoldalú kép, miszerint Illyés Gyula, József Attila, Radnóti Miklós költészetében csak egy rövid idejű avantgárd periódusról beszélhetünk. Az ilyen irodalomtörténeti képből hiányzik Tamkó Sirató Károly, Palasovszky Ödön költői művének elemzése és jelentőségének elismerése, amelyből a modern magyar líra fejlődésének összetettebb képe rajzolódna ki. Az avantgárdizmusok művészi tiltakozási formák voltak az üressé vált irodalmi formák ellen, a konvenciókkal szemben az élet dinamizmusát állították. A sajátos magyar irodalmi kontextust jellemzi az emigrációból hazatérő költők helyzete, akik Kassák Lajos Dokumentum című folyóirata körül csoportosultak. Illyés Gyula, Déry Tibor, Németh Andor nemsokára megértették, hogy itthon lényegesen megváltozott a helyzet, az avantgárd irodalom művészi izolációba került. Illyés Gyula a *Hunok Párizsban* című művében írja, hogy megértette, mit hozott magával Párizsból, rádöbbent, honnan jött. Vallomása szerint az ősök lehúzták, nem tudta tovább folytatni az avantgárd lírát, a párizsi hatásokat tükröző verseket — *Atmoszféra, Száműzetésem első keserű éneke* —, nem tudta megszabadítani mondatait a racionalitástól.

Az avantgárd kísérletezések honosították meg a magyar irodalomban a szabadverset, amelynek művészi hatása átalakította a kötött klasszikus versek ritmikáját is. Az avantgárd irodalmi irányzatok hatását, jegyeit viselik magukon Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, József Attila, Déry Tibor, Radnóti Miklós versei. A nyugatos költők közül Babits Mihály költészetében *(Nyugtalanság völgye)* és Kosztolányi Dezső verseiben *(Meztelenül)* mutatható ki az avantgárd elemek művészi hatása.

A magyar avantgárd líra két legjelentősebb költőjének, Kassák Lajosnak és Tamkó Sirató Károlynak művészi fejlődése sok tekintetben különbözik egymástól. Kassák Lajos 1920—1929 között írt verseire a szabad asszociációk technikája jellemző, versszerkezetének bizonyos dekomponáltsága, amellyel az expresszionizmus pátoszára reagált (*Parancs alatt az éjszakában, És, Grimasz mindenre,* a 4., 8., 12. számozott versei). Az új versek 65. versében konstruktivista elemek mutathatók ki. Később Kassák belátta,

hogy a konstruktivitás már nem tud hatásos versképző tényezővé válni, a szürrealista módszer alkalmazásában látta az avantgárd áramlat további fejlődésének lehetőségeit. Ezt bizonyítják az 50., 54., 60. számozott verseinek jellegzetes szürrealista motívumai.

Kassák Lajos a *Számozott versek* után megírta *Földem-virágom* című kötetét, amelyben művészi váltás következett be. Hozzá hasonlóan Németh Andor és Nádas József is válságba került az avantgárd mozgalom krízisével együtt. Ezután Illyés Gyula, később Radnóti Miklós a lírai realizmushoz, a neoklasszicista ábrázolásmódhoz közeledtek, amely keretein belül, magasabb művészi fokon az avantgárd líra bizonyos elemeit is megőrizték. Hasonló tendenciát lehet kimutatni a cseh költészetben is Jaroslav Seifert művészi fejlődésében.

A harmincas években elsősorban Tamkó Sirató Károly lírája fejlesztette tovább az avantgárd költészet művészi lehetőségeit, annak ellenére, hogy verseit értetlenség és érdektelenség fogadta. Költészetében az expresszionista verseket felváltották a konstruktivista és szürrealista kísérletezések, amelyeket 1930-ban, Párizsban folytatott francia irodalmi hatások alatt. Költészete nem a magyar modern líra fejlődésvonalát követte, párizsi versei automatikus írói technikájukkal különböznek Kassák Lajos szürrealizmusától. Tamkó Sirató Károly újszerű dimenzionista kísérletét a természettudományok új ismeretei inspirálták, versei a dimenziónövekedés gondolatát vitték bele a modern magyar irodalomba. Síkversei több aspektusban eltértek az ismert avantgárd irányzatok művészi programjától, inkább a konstruktivizmussal mutatnak rokon vonásokat, racionalista és technokrata szemléletükkel. Legfőbb művészi célja a hagyományos időszemlélet negációja, bírálata, amely abból a felismerésből indul, hogy a hagyományos művészet kifejező eszközei elavultak és új dimenzióval szükséges megújítani őket, hasonlóan a négydimenziós képzőművészeti kísérletezésekhez.

A két avantgárd líra között lényeges fejlődési differenciát lehet kimutatni a húszas évek második felében, amikor a cseh költészetben a poetizmus irányzatának volt vezető szerepe. A magyar lírában akkor ellentétes folyamat indult el, amely a magyar avantgárd irodalmi mozgalom válságát jelezte. Az emigrációból hazatérő Illyés Gyula megérezte az ellentmondást az avantgárd irodalmi áramlat és a hazai irodalmi élet között, felismerte, hogy az adott helyzetben az avantgárd eszközök, formák idegenszerűen hatnak a magyar valóság megformálásában, kifejezésében. Ebből a szemszögből értékelve az irodalmi fejlődés problémáit, csak részigazságnak számít, hogy a cseh modern líra a kedvezőbb társadalmi légkörben erőteljes avantgárd jelleget öltött, fejlődése, eltérően a magyarétól lényegében véve az avantgárd irodalmi irányzatok váltakozásával valósult meg — a vitalizmus, civilizmus, poetizmus, szürrealizmus vonalán.

Összehasonlítva a modern cseh, magyar és szlovák lírát, megállapítható az az alapvető különbség, miszerint sem a magyar, sem a szlovák lírának

nem volt olyan erőteljes kísérletező jellege, mint a modern cseh lírának, annak ellenére, hogy a szlovák líra e korszakban a cseh avantgárd líra erős művészi hatása alatt fejlődött. A magyarázatot a szlovák líra fejlődésének bizonyos mértékű anakronizmusában kell keresni, továbbá abban a sajátos nemzeti vonásban, hogy a magyar lírához hasonlóan erősebben reagált az élő nemzeti kérdésekre. A húszas és a harmincas években a szlovák líra eltérően a magyar, illetve a cseh avantgárd lírától nem az irodalmi csoportok tevékenysége, s azok művészi programjának alapján fejlődött, hanem individuális alapon reagált az avantgárd irányzatok impulzusaira. A szlovák szürrealista csoport költői bizonyos késéssel, a harmincas évek végén valósították meg művészi programjukat. Hasonló tipológiai vonás, hogy sem a magyar, sem a szlovák avantgárd líra nem foglalt el domináns szerepet a nemzeti lírán belül, de művészi hatása vitathatatlan, jelentősen hozzájárult a nemzeti költészet megújhodásához. A magyar, a cseh, illetve a szlovák avantgárd líra összehasonlításából látható, hogy e tipológiai differenciák mellett hasonló művészi szerepet töltöttek be a nemzeti lírában, felgyorsították a fejlődést, poétikai eszközeik hatottak a költői nyelv megújítására és szerves részévé váltak az új művészi szintézisnek.

Áttekintve az avantgárd áramlat későbbi fejlődési szakaszát, le lehet vonni a tanulságot, hogy azokban a nemzeti irodalmakban, ahol merev ellentét keletkezett a domináns nemzeti és az avantgárd áramlatok között, ott jóvátehetetlen deformációk keletkeztek az irodalmi életben. A mai fiatalok érdeklődése az avantgárd irodalom értékei iránt bizonyítja, hogy az európai szellemi áramlatokat csak rövid ideig lehet kiszorítani a nemzeti irodalomból. Reméljük, hogy a megváltozott helyzet, a szellemi megújulás lesz az alapja a szakmai megújulásnak az avantgárd irodalom tipológiai kutatásában is.

Irodalom

Aczél Géza: *Termő avantgarde*. Bp., 1988.
Bojtár Endre: *A kelet-európai avantgarde története*. Bp., 1977.
Bori Imre: *A szürrealizmus ideje*. Újvidék, 1970.
Kvêtoslav, Chvatík: *Poetismus*. Praha, 1967.
Strohsová Eva: *Zrození moderny*. Praha, 1962.

MEZEI MÁRTA *(Budapest)*

Az utazás kronotoposza a 19. század elejének útirajzaiban

A kronotoposz terminusa a matematizált természettudományból származik, s Bahtyin vezette be az epika vizsgálatába. Értelmezése szerint kifejezi a tér és idő elszakíthatatlanságát, s egyszerre tartalmi és formai kategória. Bahtyin műfajilag tipikus kronotoposzokról beszél; három regény-kronotoposzt vizsgál: a próbatételes kalandregényét, a köznapi kalandregényét és az életrajzi regényét. Az utazás kronotoposza különösen jellemző a kalandregényekben: a rendkívüli, a csodálatos esetek változatos helyszíneken, a vándorlás embert próbáló különleges eseményeiben történnek; váratlan, meseszerű eseményeiből épül a kaland. A helyszínek változása, az események rendje az időfolyamatban ilymódon már rendezőelv, kompozicionális elv is, és mint ilyen, jellemző epikai sajátságokat világít meg. Az utazó hős az új színhelyeken, eseményekben szembesíti a saját világát a megismert újjal, óhatatlanul választ lényeges és lényegtelen, kellemes és kellemetlen, tanulságos és érdektelen között. Az utazás kronotoposza így értékmozzanatokhoz is kötődik, a korra és az alanyra jellemző értékvilágot ismertet meg. Ebben a komplex értelemben vizsgálom a 19. század elejének útirajzaira jellemző kronotoposzt mint műfaji, kompozicionális elvet, amelyben tér, idő, értékmozzanatok, alanyi szempontok összegeződnek.

Az utazás ősi kronotoposz: a mesék világában éppúgy fellelhető, mint az ókori kalandregényekben vagy az Odüsszeiában. Utaztak a 18. századi epikában is: Candide, a vadember, a perzsák Voltaire-nél és Montesquieunél, nálunk Tariménes és Gvadányi nótáriusa. E művek nem útirajzok, az utazás bemutatása alárendelődik a választott epikus műfaj ábrázolási elveinek, célzatának. Rendszerük, értékviláguk azonban eléggé hatásosnak, hosszú életűnek bizonyul, kihat az útirajzokra is. E 18. századi művekben a helyszínek a tanulságok, a tanítások helyszínei, szembesülések történnek itt, amelyekben a modern élet visszás jelenségei lepleződnek le — elvileg végtelen mennyiségben. A tanulás, a tanítás történetének határt szab ugyan az utazás tartama, mégis behatárolatlan, hiszen az egymás mellé rendelt ismeretszerzés és közlés valójában végtelen sor, tetszőleges mennyiségben folytatható. Az események föl is cserélhetőek, nincs igazi hatásuk egymásra. A legfontosabb az, hogy az eszmék minél nyomatékosabban, hathatósabban jelenjenek meg, lehetőleg sokoldalú megvilágításban.

Az útirajz-írók a 19. század elején szintén tanítani akarnak, ismereteket terjeszteni. A tanítás „anyaga" itt nem a fikcióba áttett elmélet, utópia, hanem maga a leírt világ, annak lehetőleg pontos, lehetőleg teljes, lehetőleg objektíven bemutatott képe. A helyszín hangsúlyozottan valóságos helyszín: országok, tájak, s mint ilyenek jelennek meg új ismeretanyagként. A szerző

és tárgya viszonyát, szemléletét meghatározza, hogy amit leír, az személyes élményén túlmutató érték: ismeret a tudomány szintjén. „Boldog ki ilyen könyvet forgat", írja Csokonai az útirajzokról a *Halotti versek*ben, mert „mind igaz, mi itt íródik. . .. Mind tudomány, amit az elménk megkapott". Kis János, mint Kazinczynak írja, barátaival együtt már 1806-ban dolgozik egy többkötetes útirajz fordításán (*KazLev.* IV. 349—350.), ez 1816—1819-ben jelenik meg Pesten, címe: *Nevezetes utazások tárháza.* Több fordító többnyire kivonatban, sűrítve ültet át híres útirajzokat Afrikáról, az Atlanti-óceán és az Európát körülvevő tengerek szigeteiről, Kínáról, Észak-Amerikáról, Kanadáról, Európa híres és kevésbé ismert országairól: Görögországról, Skóciáról, Írországról, a skandináv államokról. Ismeretlen világok, érdekes világok tárulnak fel, tájak, városok, s főként az emberek idegen, másfajta életmódja, szokásai, erkölcsi világa. Kis gyűjteményének fordítói, mint az előszavakban leírják, a hathatós tanítás érdekében összevonnak és kiegészítenek: „A több kötetes munkát egy darabba öszveszorítani igyekeztem, de úgy, hogy ebből mind a' mellett semmi interesszáns dolog ki ne maradjon", ki is egészítette más, újabb művek tanulságaival, hogy ezek, „s más szükséges magyarázatok által ezen Országok' és Nemzetek' esmértetését hazám fijaira nézve még teljesebbé 's fontosabbá tehessem" — olvassuk a VIII. kötet skandináviai útirajzát tolmácsoló Horváth Zsigmondtól. A fordító ilymódon szerkesztővé, társszerzővé lép elő; a könyvek pedig a hazai igényekhez alakított magyar könyvekké válnak.

A hazai szerzők másféle érdeklődést mutatnak. A távoli országok, a mások élménye szerint közvetített benyomások, ismeretek helyett egyre határozottabb választással fordulnak az elérhetően közelebbi úticélok, a közvetlenül szerzett tapasztalatok felé. Bredecky Sámuel (*Reisebemerkungen über Ungern und Galizien.* Wien, 1809.), gróf Batthyány Vince (*Útazás Magyar Országnak, Erdélynek, Moldáviának és Bukovinának egy részén által 1805-ik esztendőben.* Pest, 1818.) könyvei a Magyarországhoz közeli tartományok regényes vidékeit mutatják be: a Felvidéket, Galíciát, Erdélyt. „Magyarország nem ismeri Erdélyt" — írja Kazinczy az *Erdélyi levelek* előszavában, s a mű alkotásának hosszú folyamatában Erdély tájait, művelődéstörténeti nevezetességeit éppúgy meg akarja örökíteni, mint történetét, közigazgatását, nevezetes lakóit, mert mint írja, „nem illik nem ismernünk". Kazinczy egyébként 1789-ben, majd 1824-ben és 1831-ben is ír útirajzokat a hazai vidékekről (a helyszínek: Miskolcról Kassára, Kassa, Eger, Füred, Debrecen, Nagyvárad, Pannonhalma, Vác, Esztergom, Nógrád és Gömör). Ezekben az utazásokban főként a művelődéstörténeti értékeket örökíti meg, a művelődéstörténeti szempontból érdekes helyek, emlékek, emberek bemutatása áll az ismeretközlés középpontjában. Ezekben a művekben a szerzők az általános tájékozódáshoz, műveltséghez integrálják a sajátunk megismerését; itt már nem az újdonság, az érdekesség a legfontosabb, hanem a nemzeti tudathoz tartozó műveltségi anyag: az ismeret itt

nemzeti ismeret, önismeret. Az útirajzok e vonása demonstrálja azt az új, nemzetiesedő irányt, amely irodalmunk egészére jellemző e korszakban. A hazai tárgyú írások azonban a műfaj irányzatosságát, célzatát, értékvilágát tekintve mégsem különböznek lényegesen az előbbiektől: mind a távoli, mind a közelebbi, a hazai vidékekről elsősorban hasznos ismereteket közölnek, ismereteket terjesztenek, s e célzat szerint mutatják be az egyes helyek nevezetességeit tárgyilagos, a tudományhoz illő leírásokban.

Némiképp különböző helyszín és bemutatás jellemző az úgynevezett fürdő-levelekre. Irodalmi előd a 18. századból Gvadányi *Pöstyéni fördödése* (1787), amelyben az író a fürdőélet szórakoztató eseményeit, anekdotáit szedi rímekbe, helyenként vaskos humorral. 1817-ben Dessewffy József ír egy fürdő-levél útirajzot a kor divatos üdülőhelyéről *Bártfai levelek* címen. Dessewffy sem mond le az ismeretek közléséről: leírja a tájat, a „savanyú víz" eredetét, hasznát, hatásait, a fürdés, a vízivás módjait. Legjobban az emberek érdeklik: viselkedésük, öltözetük, szokásaik, társalgásaik, esetleg párbeszédekben. A helyszín ugyan hangsúlyozottan a társasélet helyszíne: történéseiben és bemutatásában keresi a szórakoztatót, az anekdotikusat — ám még úgy, hogy nem mond le az útirajzokban szokásos ismeretátadás, a tanítás szándékáról. Ez nemcsak a vidék és a gyógyvíz leírásából látszik, hanem a társasélet rajzából is: láthatóan amolyan társadalmi keresztmetszetet óhajt adni a különféle rétegekről, a különféle társadalmi rangú vendégekről, az előkelőségekről éppúgy, mint a mesteremberekről, a muzsikusokról, ügyelve a leírás tárgyilagosságára.

A színhelyek megválasztásában és bemutatásában döntő tehát az ismeretszerző és ismeretátadó cél — ez határozott értékválasztást jelent, amely áthatja az útirajzok helyszíneinek, a történések időfolyamatának ábrázolási módjait. Az értékszempont hatása jól látszik azokban a könyvekben, ahol az utazásnak nagyon konkrét, határozottan megszabott küldetése van. Kis útikönyveinek 2. kötetében például a „Kapitány Marchand" nevű utazót egy „kereskedő-ház" küldi világkörüli felfedezésre, „küldöttségének fő tzélja a' Prém-bőr-kereskedés és az azt elősegítő útnak kitudása volt". Állami megbízás: a diplomáciai kapcsolatok és a kereskedelem kiépítése a célja a Kínába utazó angolnak, „Gróf Macartney"-nek, nem titkolva a szigetországnak oly fontos teavásárlás kiemelt tervét: „Hanem a' thea, a' thea!", melyet „nem másunnan, mint Khinából szerzhetjük: addig semmit elmúlasztanunk nem volt szabad, csak hogy azon egyetlenegy kútfő a' mellyből az hozzánk foly, nyitva maradhasson". Az amerikai és a kanadai útleírás hirdetett célja, hogy a kivándorló „tulajdon szemeivel megvisgálja azoknak a' különféle tudósításoknak igazságát, mellyek az Amerikai Egyesült Tartományok' virágzó és szerentsés állapotja felől adattattak, és hogy kitanulja, ha lehetne e' a' szükség úgy hozván magával ezeknek az országoknak valamellyik részét jövendő lakhelyeknek választani".

A határozottan kijelölt cél megszabja a helyszínek, a feladathoz tartozó események, tudnivaló kiválasztását. A kereskedést szorgalmazó utazók természetesen azokat a vidékeket keresik fel, ahol prém, tea és egyéb áruk szerzését remélhetik; a szerző azokat a szokásokat írja le elsősorban, amelyek a jó üzletet, a jó kapcsolatokat előmozdíthatják (ajándékozásokat, tárgyalási módokat, cseretárgyakat), avagy a hátráltató tényezőket figyelmeztetésül (az angolokról táplált előítéleteket, a versenytárs portugálok intrikáit). A diplomáciai viszony erősítéséhez ismerni kell a hivatalok működésének rendjét, a protokoll betartandó és kerülendő szokásait, a hivatalviselők magatartását, megnyerésének módozatait. Amerikáról írva a kivándorlók számára fontosak a praktikus ismeretek: hogyan kell bánni az „indusokkal", azaz az indiánokkal; leír a szerző foglalkozásokat, munkalehetőségeket; betegségeket és gyógyításokat akár addig, hogy miként lehet védekezni a moszkitók ellen, miként lehet csípésüket gyógyítani. A határozott cél a helyszínek, a tárgyak, az események kiemelésén túl megszabja a bemutatás módját is: a diplomatának, a kereskedőnek, a kivándorlónak pontos, tárgyilagos ismeretekre van szüksége. Ezért az amerikai útirajz szerzője, Weld Izsák programszerűen „hideg vérű és minden indulattól tiszta vigyázással" írja munkáját; vonzót és visszataszítót, jót és rosszat egyaránt felsorakoztat: a táj szépsége mellett sokszor ír a tisztátalanságról, a bűzről, az emberek durvaságáról; végül aztán minden elhatározott objektivitása mellett is jól látszik kiábrándultsága.

Speciális célja van a VII. kötetben Chateaubriand-nak: az ő útikönyvében egy művét, *A mártírok*at (*Les Martyrs, ou le triomphe de la Religion Chrétienne*. Paris, 1810.) kiegészítő, helyszíneket, ihletet kereső író érdeklődését ismeri meg a magyar olvasó. A fordító azonban itt is előtérbe lép: bevezetés gyanánt 140 lapnyi előkönyvet ír, mivel, mint megjegyzi, a költő műve „nem tulajdonképpen való utazás", s noha vannak benne „velős gondolatok", szükségesnek tartja, hogy mások felsorolt könyvei nyomán kiegészítse azt. A hazai olvasóközönség szempontjából ugyanis az útirajz „mind tudomány", elsősorban ismeretterjesztő célzatú; a fordító ezt a feladatot teljesíti; s ha kell, ennek jegyében korrigál és bővít. Jelen esetben az első részben Görögország történetét foglalja össze, a mitológiába nyúló kezdetektől a jelenkorig, de kiegészíti a költő útirajzát is: hol másoktól vett leírásokkal, hol magyarázó és elmélkedő jegyzetekkel tűzdeli meg. Nem mintha Chateaubriand megtartóztatná magát az ismeretek átadásától; elfogult, újra meg újra fellelkesedő magatartásába nagyon is belefér, hogy a kedvelt görög világról, éghajlatáról, városairól, műemlékeiről, szép asszonyairól avatott tollal írjon. E beszámoló azonban a költőé, aki nemcsak a művéhez szükséges helyszínt örökíti meg, hanem mélyen személyes élményeit, benyomásait, hangulatait (például a „spártai unokák" lelki nemességének jegyeiről, elalvás előtti, félálom-elmélkedéseit a tűnékeny fiatalság örömeiről, a fájdalmas búcsú érzelmi hullámverését a „Súmiumi" fokon). Azaz: az út

állomásai mellett látjuk az utazót is, az ismeret mellett az ismerőt — s ez korántsem szokásos még e korszak útirajzaiban. Az utazó ugyanis elsősorban megismerő, s minthogy az ismeretszerzés és átadás a cél, személyének nincs meghatározó szerepe; mint alanynak csak azon tulajdonságai érdekesek, amelyek e szempontból hasznosak. Kazinczy erdélyi útirajzában a megismerésre ösztönző kíváncsiságát, nyitottságát emeli ki, a befogadásban az érzékenységet és a felkészültséget, ahogyan az egyes adalékokat történeti, művelődéstörténeti rendbe szerkeszti. A személyiség egyéb vonásai, egyéni indítékai nem tartoznak szorosan az útirajzhoz, nincs jelentős szerepük a művek értékvilágában. Ezt több sajátság mutatja.

Igaz ugyan, hogy az ismeretszerzés az egyén számára is kiteljesedés, „boldogság" — írja az Anglia körül utazó Pictet, ám ez csak akkor és azáltal fogadható el, ha együtt van a munka, az utazás „nyilvánságos használával", vagy valamely, az egyénin túlemelő meggondolással. Az egyéni cél, a személyes indíték néha egyenesen hihetetlen a világ számára, s igazolásra, bizonyításra szorul a művekben is. Chateaubriand leírja, hogy milyen gyanakodva faggatták úticélja, indítékai felől. „Én utazok, felelék neki, mivel a' Nemzeteket akarom ismérni", de mivel nem akarják elhinni mint egyéni szándékot, vallásos céllal, a jeruzsálemi búcsújárás tervével bizonyít. Gyanakvás fogadja az afrikai utazót is, amikor szándéka felől kérdezgetik: „Azt feleltem, hogy tsupán az Országot akarom lakosaival eggyütt meg esmérni. De kételkedett, hogy igazat mondék, 's úgy látszott, azt hitte, hogy valami titkos tzélom van, mellyet félek meg vallani". A külhoni idegenek gyanakvása nagyon is egybeesik a hazai igényekkel, az utazás és az útirajzok hasznát, általános értékét igazoló szándékokkal. A pusztán egyéni célként megjelölt utazás „nem tulajdonképpen való utazás", csak az általánosan hasznos ismeretszerzés és ismeretátadás avatja azzá. Erről még akkor sem mondanak le, ha az utazó valóban mély érzelmeket vagy igazán érdekes, veszélyes kalandokat él át. Ilyenkor az útikönyvekben vagy a szerző, vagy a fordító, vagy mindkettő ügyel arra, hogy kiegészítsen, hogy tájékoztató, leíró részek közbeékelésével megteremtsen bizonyos egyensúlyt, jóvátételt, az útirajzot igazoló értékvilágot. Mind Chateaubriand költői utazásában, mind a kalandokban ugyancsak bővelkedő afrikai bolyongásban közbeszúrt fejezetek vannak, amelyek a hely földrajzi, történeti nevezetességeiről szólnak— e művek szerkezetét így az érdekes és a tanulságos részek váltakozása jellemzi. A személyesség ott is háttérben marad, ahol a választott forma mást ígér.

Néhány útirajz ugyanis levélformában íródott: Batthyány Vincéé, Dessewffyé, Kazinczyé; Kis gyűjteményében az Anglia körüli és az északamerikai könyv, a IV. és a VI. kötet. A levél — vélhetnénk — az egyéni élmény átadását, a közvetlen, a személyes hangot teremti meg. Mégsem így van. Kétségtelen, hogy a korabeli levélforma még erősen szabályozott, erősen köti az a főleg retorikai előírás, amelyet iskoláikban vagy a leveleskönyvekből sajátítottak el. Az útikönyvek levélformái azonban még ezt a

szabályozott formát sem követik. A felsorolt művekben a címzett mindig a „kedves Barátom" vagy „Barátim", de többnyire még ez a formalitás is elmarad, vagy esetleg az első mondatba szövődik bele: „Észre vehette édes Barátom. . .", „Elértem óhajtásim fő czéljához, édes Barátom. . .", „E' lesz az utolsó levél Barátim!" — írja Dessewffy, Kazinczy és az Anglia körül utazó Pictet néhány levél elején. A közvetlen hangú felütés néha még áthullámzik egy-két mondatra, a közlésmód azonban megmarad az útirajzokban szokásos, objektív, a tudományos szintig személytelen stílusban, illetve a leírásokra jellemző harmadik személyű epikai közlésmódban. Miért választották mégis a levélformát? Azt kell gondolnunk, hogy mintegy igazolást kerestek benne ahhoz, hogy egyéni élményekről írtak; megjátszották vele, hogy ez eredetileg magánközlésre szánt beszámoló volt: ez „mentheti", ha a „tudományos" munka netalán elárulná egyéni elfogultságaikat.

Ha a művekben mégis teret kap az utazó egyénisége, egyedi megnyilatkozása, az főként az epikai bemutatás közvetettségében nyilatkozik meg. Azaz a rá jellemző véleményekben, ítéletekben, esetleg maximákban (ilyen például a szigetvilágban utazó Marchand maximái, elmélkedései a fejlődésről és a hanyatlásról, az egyszerű népekről a 2. kötetben). S méginkább azokban a leíró részekben, ahol a táj, az emberek, az események az utazóban erőteljes szubjektív hangoltságot keltenek. Kazinczy a baráti együttlétek szép óráiról, érzékeny búcsúkról, közeli és távolabbi emlékezések bensőséges élményeiről számol be; Dessewffy csak közvetetten, a derűs szemlélődésben láttatja alanyát; idéztük már Chateaubriand elfogódott perceit. De valamennyi útikönyvben találhatunk olyan részleteket, amelyekben a táj fensége, szépsége az útirajzíró tollát egyéni színezetű és művészi bemutatásra ihleti (az ugyancsak kritikus amerikai utazót például a Niagara látványa ragadja el). A művészi részletekben, vonásokban jelentkező szubjektivitás az útirajz-műfaj változásának is jele: ha villanásnyira, ha csupán egy-egy részletben, de már elénk állítja azt az utazót, aki majd személyisége teljes tudatosságával írja meg úti élményeit, vállalva nézeteinek, látásának egyedi vonásait (Heinére, Börnére, Petőfire gondolhatunk). E korszak utazójára azonban még olyan személyi állandóság jellemző, amely szinte a személytelenségig elvont: az ismeretszerző, az ismeretátadó, az ismereteket rendező „tudós" alanya ez. A maradandó ismeret közlése a legfontosabb, a személyiség ezt szolgálja, elsősorban ennek közvetítője. Kazinczy úti élményeinek megörökítésére biztatja Zádor Györgyöt egy levelében: „A' ki írva hagyja a' mit látott, századok múlva is láttatja a' mit láta, 's az a' gondolat érdemli a munkát". (*KazLev.* XX. 375.) Bizonyos állandóság jellemzi az utazókat is: a kalandok, élmények során nem változnak, egyformán nyitottak, céljukhoz ragaszkodók mindvégig — éppúgy, mint egykoron Gvadányi nótáriusa, aki vagy csetlő-botló figura viszontagságos útján, vagy öntudatos leckéztető pest-budai sétáin. E személyi állandóság szoros kapcsolatban van az útirajzok idő-ábrázolásával.

Bahtyin azt írja a kalandregények elemzésében, hogy az idő beleoldódik a térbe, az idő a megjárt út tartamának ideje. Kétségtelen, hogy a vándorlás az elindulástól a visszatérésig (vagy ennek jelzéséig) megszabja az időtartományt, de folyamatában, határainak kijelölésében a kronotoposz jellemző sajátságokat mutat. Az ismeretszerzés útján egy-egy állomás a megfigyelésekkel, felsorolással, tanulsággal egy-egy kerek egységgé válik. Voltaképpen ilyenek — ha vannak — magáról az utazásról szóló fejezetek is: itt az utak, a fogadók, a kocsik és a hajók állapota, a körülmények megörökítése a legfontosabb. Ilyen részek ismétlődnek az egész folyamatban, voltaképpen tetszőleges számban és tetszőleges rendben, s az egyes történések bízvást felcserélhetők — éppúgy, mint az említett 18. századi epikai művekben. Az idő ilymódon nem egymásra utaló, egymáshoz oksággal kapcsolódó egységek lánca itt sem, hanem mozaik-idő, amelyet az utazás éppen választott, közvetlen, olykor véletleneken is múló rendje irányít. Közbeszól néha az időjárás, néha engedélyek késése, néha a kocsijáratok, hajójáratok szeszélye, vagy mint Kazinczynál előfordul, vendéglátóinak elfoglaltságai miatti halasztások. Az ő útirajzában különösen jól érződik a mozaik-idő monotóniája: hiába jár változatosan szép és nevezetes helyeken, hiába találkozik sok érdekes emberrel, minden állomáson voltaképpen ugyanaz történik vele: szívélyes vendéglátás s persze sokoldalú tájékozódás. A pontosan kijelölt céllal (diplomáciai, kereskedelmi kapcsolatok elősegítése, kivándorlási tájékoztatás) írt útirajzokban az időtartam, a bemutatás köre e differenciáláshoz igazodik. Ha ugyanis az utazó elérte célját: leírta például Kínában a kereskedéshez szükséges tudnivalókat, a további események már nem érdekesek könyve számára. Pedig az utazónak még akadnak kalandjai, visszafelé tartva is átutazik nevezetes tájon, de mind a tengeri vihar, mind Szent Ilona szigete már csak néhány mondatot érdemel: a célhoz választott hasznos idő lezárult, más, akármely érdekes eseménynek már nincs itt helye.

A legfőbb érték, mint sok vonásban láttuk, az ismeret. A tudás pedig, amelyet a tágabb és a közelebbi világban megszereznek és feltárnak időtlen, elemei mint adalékok, „tudományba" illő tények hatnak sorozatukban is. Megszerzésük vágya állandó, mennyiségük végtelen, tetszőleges felsorolásban rendezik össze, nem határozott rendszerben. Főként az időtlen tudnivalók ismétlődő felsorakoztatása jellemző, s éppen állandó időn kívüliségükkel teszik monotonná az időben lejátszódó érdekesebb eseményeket. Láttuk, vannak olyan könyvek, amelyekben a kaland, az egyéni élmény is megjelenik, de azt mindig „kiegyenlítették" az általános tájékoztatás fejezeteivel. Ilyenkor kétféle időszemléletet látunk: a kaland-idő, a személyes élmény idejének egységeit meg a tudásra, tudományos közlésre jellemző időtlenséget. Ami végső soron megint csak azt jelenti, hogy a művekre, a kalandosabb, a szubjektívebb útirajzokra is a mozaik-idő jellemző, valamivel változatosabb összeállításban.

JONKA NAJDENOVA *(Szófia)*

Magyar adalékok a bánáti bolgár időszaki sajtóban (1867—1920)

A bolgárok különböző időben és néhány hullámban telepedtek be Magyarországra. Jelenlétükre utaló emlékek a honfoglalás korából is maradtak ránk. Az első népes bolgár csoport bevándorlására 1366—1369 körül, az oszmán-törökök balkáni hódításaival kapcsolatban került sor.

A bolgárok Magyarországra vándorlását a továbbiakban konkrét történelmi események motiválták. A bevándorlókat az ország központja felé irányították, Buda és Pest környékére, vagy éppen Rozsd szigetre, a mai Szentendrei szigetre. E szigeten keletkezett település még a XVII. század első felében is az ott letelepedett bolgár népességre való utalásként Bolgárfalu néven szerepel.[1]

Az ország e részétől eltérően, ahol a bolgárok többsége feltehetően a keleti pravoszláv egyház kebelébe tartozott, a Dél-Magyarországon fekvő Bánát a katolikus bolgár emigránsok központjává vált. A Bánátba csiprovóiak (Kiprovec falu a bulgáriai katolikusok központja volt) és a Duna melléki falvakban élő, az 1688-as csiprovói felkelés után szülőföldjükről elmenekült, katolizált paulikánusok költöztek be. Az eleinte Havasalföldében berendezkedő menekültek 1737—1738-ban, az osztrák—török háború idején hagyták el a Román Fejedelemségben lévő telepeiket és alapították meg első bánáti községeiket: 1738-ban az ún. „paulikánusok" (a Szvistov és Nikápoly környékéről származó bolgárok) Besenyőt; 1741-ben a csiprovóiak Vingát. Vinga lett a betelepülők irodalmi életének központja.

A bánáti bolgárokra jellemző, hogy fejlődésük viszonylag önálló úton haladt, ezért művelődési és irodalmi életük bizonyos fokig eltávolodott a bolgár nép, a hazai környezet fejlődésétől. Elszakítva az anyaország szellemi életétől, a regionális gazdasági-társadalmi viszonyok, az uralkodó katolicizmus, a környező nemzetiségek kultúrájának és életmódjának hatása alatt a bevándorlók különálló kulturális-vallási közösséggé alakultak. A bánáti bolgárok a latin ábécére építve saját irodalmi nyelvet alakítottak ki maguknak, és a gyakorlati alkalmazás korlátozása ellenére ez a nyelv kielégítette az irodalmi, társadalmi, vallási stb. szükségleteket.

A bánáti bolgár irodalom fejlődésében néhány szakasz különböztethető meg. Az ismert tudós, L. Miletics[2] szerint ezek a következők: 1851—1876, amikor az irodalmi tevékenység elsősorban a tankönyvek és imádságos könyvek szűk körében mozog; 1877—1894, amikor egy sajátos irodalom fejlődik ki, amelynek területén a fiatal tanító és könyvkiadó, Leopold Kossilkov fejti ki sokoldalú tevékenységét. (A XIX. század közepéig Bánátban

az anyaország hagyományait követik — a tanítás, a könyv és az irodalom „illír", azaz szerbhorvát nyelvű.)

A bánáti bolgárok neves kutatója, K. Telbizov[3] szintén két periódusról beszél, az ún. „paulikánus" (1851—1860) és a „bolgár" (1866—1943) periódusról. Telbizov korszakmeghatározó tényezőként fogja fel azt a körülményt, hogy az első periódusban a kiadványokat a „paulikánus nép" használatára szánták, s ezzel gyakorlatilag a paulikánusok és bolgárok közötti szeparatizmust táplálták, míg a második periódusban az irodalmi termékek és alkotások a „bolgár népet" szolgálták, ez pedig a szeparatizmus felszámolásának irányába hatott. Telbizov a második periódusban két alperiódust különböztet meg: az ún. „dél-magyarországi alperiódust", amelynek kezdetét 1866-ra, az első nyelvtan megjelenésének évére teszi és 1920-ig tart,[4] amikor a bánáti bolgárok még magyar fennhatóság alatt éltek; a román—jugoszláv periódust (1920—1943), amikor a Bánát területét Románia és Jugoszlávia között osztották meg és ennek következtében a bánáti bolgárok egymástól elszakítva éltek.

Elfogadva a „dél-magyarországi periódus" formuláját, amely egyébként a magyar tudományos irodalomban széles körben használatos, mivel a Bánát Dél-Magyarország része volt, s így az ottani telepeseket dél-magyarországi bolgároknak nevezték, számunkra helyesebbnek tűnik a periódusokat történelmi dátumok alapján meghatározni; az 1867-es kiegyezés és az 1920-ban aláírt trianoni békeszerződés alapján. Esetünkben éppen ezek a történelmi események képezik a történelmi és irodalmi periodizáció alapját, az e korszakban kibontakozó társadalmi változások pedig megszabták a nagy gazdasági és kulturális fellendülés irányát az Osztrák—Magyar Monarchiában, így annak déli területein is.

Amint azt az adatok mutatják, a körülmények kedveztek a bánáti bolgár irodalom és könyvnyomtatás fejlődésének. E tekintetben nagy jelentőséggel bír az a tény is, hogy a XIX. század 60-as éveiben, a magyar hatóságok támogatásának köszönhetően, a bánáti bolgár iskolákban és templomokban az oktatás és az istentisztelet nyelveként bevezették a helyi bolgár dialektus használatát. Ezzel elkerülték a horvát (szerbhorvát) elem erősödését a magyar rovására. Ugyanakkor támogatásban részesültek a bolgár érdekek is, hiszen az idegen környezetben formálódhatott a bolgár népi tudat.

Mint a bánáti bolgár kultúra bázisa és közvetítője, Magyarország e korszakban kétségtelenül pozitív szerepet játszott. Az eredeti alkotásokat felmutató irodalom fejlődése ekkor olyan szakaszba érkezett, amikor Rill vingai tanító és irodalmár (később ismert magyar pedagógus és kutató) 1866-ban megjelent *Balgarskutu pravupisanj* (Bolgár helyesírás) című könyvével lerakta ezen irodalom helyesírási és nyelvi alapjait, s ezzel lehetővé és szükségessé tette a nyomtatott művek megjelenését. A kiadványokat elsősorban Temesvárott, Szegeden, Vingán, valamint Aradon, némelyeket pedig Pesten nyomtatták ki, s ezek kétségtelenül elősegítették a nép számára

érthető, bár jelentősen megváltozott nyelv kialakulását. Éppen ebben a periódusban látott napvilágot a legtöbb kiadvány, kb. 40 vallásos és világi tárgyú mű és periodika (kalendáriumok és újságok). Ekkor fejtették ki tevékenységüket a bánáti bolgár irodalom legjelesebb képviselői is. Figyelembe véve Magyarország szerepét a bolgár könyvnyomtatás fejlődésében általában,[5] úgy vélem, hogy a bánáti bolgár szerzők műveit jogosan tekinthetjük a magyarországi bolgár könyvnyomtatás általános története részének. Ugyanakkor meggyőződésem, hogy a bánáti irodalmi központ alkotásait, kulturális jelenségeit az anyanemzet, a történelmi haza irodalomtörténetének keretében kell tárgyalni.

E periódus — az eredeti bánáti bolgár irodalmi alkotások tekintetében — olyan nevekkel és művekkel jeleskedik, amelyek fontos szerepet játszottak saját környezetükben. Jellemző rá bizonyos kettős irodalmiság is: az olvasók, s még inkább az írók kétnyelvűek, sokan közülük kettős kultúra hordozói. Ez inspirálta a bánáti bolgárok kulturális életének kibontakozását, maguk az alkotók pedig lépést tartottak a befogadó közeg irodalmi-esztétikai nézeteinek fejlődésével, a társadalmi és politikai élet változásaival.

Az együttélés a magyar kultúra mélyebb megismerését, a magyar néphez való közeledés természetes törekvését hozta magával. E törekvés kifejezését megtaláljuk mind az egyes kiadványokban, mind pedig bizonyos kezdeményezésekben, pl. a Petőfi- és Kisfaludy-szoborra történő adománygyűjtésben, a magyar nyelvű kiadványokra való előfizetésben. Az állandó érintkezés és az a meggyőződés, hogy a bolgároknak és a magyaroknak barátságban kell élniök, a bevándorlottakat aktív tevékenységre serkentette. A korszak legismertebb alakja, Leopold Kossilkov megírta Magyarország történetét (1891), belefoglalva röviden a magyar irodalomra vonatkozó fontosabb adatokat is, megismertette olvasóit a forgalomban lévő pénzegységgel, a koronával (1893), a magyar nyelvvel (1880), sőt magyar tárgyú levonatokat is publikált. Luku Velcsov, besenyői tanító magyar—bolgár szótárat adott ki (1899); Fránc Kristofcsák, besenyői lelkész vallásos tárgyú könyveket fordított le. Péter Puskov, községi hivatalnok Győrffy Ivánnak a korona pénzegység értékéről szóló magyar nyelvű könyvecskéjéből publikált. Úgy látszik, a bánáti bolgár irodalmárokban egyre inkább tudatosodott a magyar szellemi termékekről és a szellemi életről szerzett információ hasznos volta, az egymáshoz való közeledés és az együttműködés szükségessége.

A magyar néphez és annak kultúrájához való viszony leginkább a bánáti bolgárok időszaki sajtójában jutott kifejezésre. Kezdetben naptárakat (kalendáriumokat) adtak ki, amelyek bizonyos fokig kielégítették a szórakoztatva tanító olvasmányok iránt jelentkező szükségleteket, s mint ilyenek, az időszaki sajtó szerepét töltötték be.

A naptárak évenként egyszer jelentek meg. Az első időkben, így 1869-ben Jozu (Josif, József) Rill *Pomen*je (Emlékezet) és Anton Dobroszláv ta-

nító *Balgarsći kalendar*ja (Bolgár Kalendárium). 1877—1893 között látott napvilágot Leopold Kossilkov *Balgarsći Denevniće* (Bolgár Naptár), amely a legnagyobb népszerűségnek örvendett és a *Celedin Gudisnik* (Családi Évkönyv 1889—1894) című melléklettel együtt igazi „népi olvasmánnyá" vált.

Az idegen hatás ellenére, amely alól a kiadók, így Kossilkov sem vonhatták ki magukat, az időszaki sajtó másik ágával, az újságokkal ellentétben a kalendáriumokban alig-alig vehető észre a magyar kultúrával való kapcsolat megteremtésének törekvése. A magyar irodalmi művek bolgár nyelvű fordításával szintén ritkán találkozunk. Így pl. Kossilkov naptárában „Őfelsége, I. Ferenc József genealógiáját" világítja meg, magyar közéleti férfiak (Eötvös József, Deák Ferenc) gondolatait idézi fel, bizonyos érdeklődést mutat a magyar műfordítás iránt is. Ezzel együtt különböző vázlatokban a vingaiak betelepedésére és az 1744-ben, Mária Terézia által kiadott privilégiumokra vonatkozó adatokkal szolgál, bizonygatja a katolikus vallás előnyeit. Figyelmet szentel a helyi eseményeknek is. Közli a legfontosabb magyarországi vásárok időpontját, a közelgő választásokra való tekintettel pedig összesen három életrajzban agitál Tisza Kálmán miniszterelnök és a Temes vármegyei vezetők mellett. Tiszát mint „édes hazánk" „első polgárát" és „első emberét" dicsérve Kossilkov egyenesen felhívja honfitársait, a „bolgár polgárokat", hogy Tiszára szavazzanak és magyarul kiáltsák: „éljen"!

A „hon", a „haza" eszméje állandóan szerepelt Kossilkov egyéb kiadványaiban is, különösen az általa alapított Vinganska Narudna Nuválában (Vingai Néplap). Ez a bolgár kisebbség körében oly népszerű újság 1881-ben (24 szám), 1885-ben (24 szám), 1886-ban (25 szám), és 1887-ben (17 szám) jelent meg, az első évfolyam csak bolgár nyelven, később magyarul is. Jellemző az újság fejlécén álló mottó: „Istennel a népért és a hazáért". A haza fogalmán Magyarországot értik, amelynek a bolgárok hűséges fiai lettek. Annak ellenére, hogy hazafias és bolgár nemzeti tudatról tanúskodó szellemmel volt átitatva, az újság a barátság politikáját követte Magyarországgal szemben, bizonyságot téve a bolgár telepesek alattvalói hűségéről, s amint alább látni fogjuk, igyekezett megismerni az „új" hazában kibontakozó szellemi és egyéb folyamatokat.

Az első évfolyammal ellentétben, amikor az inszinuációk ellenére a Nuvalata (Újság) a bolgárság erőssége igyekezett maradni, az 1885-ben újjászervezett lapot határozottan megérintette a magyar sovinizmus szelleme. A lap a hivatalos politikának megfelelő agitációt folytatott a vingai iskolában megvalósítandó reformok érdekében, helyeselte a magyar nyelv kötelezővé tételét az iskolákban, beleértve a kisebbségi tanintézeteket is. Hangsúlyozta a magyar nemzethez való tartozás eszméjét, kifejezésre juttatta azt a gondolatot is, hogy csak a bánáti bolgárokat nem lehet lázadásra bírni, mert ők jól érzik magukat a „magyar törvény alatt". Így a szerkesztő vallomása szerint az Újság harmadik évfolyama teljesítette alapvető feladatait: egy-

részt a magyar szellemet terjeszti a bolgár kisebbség körében, másrészt Vingáról „kiszorított sok szláv és oláh újságot".

A tárgyalt periódus végéig még három kiadvány látott napvilágot, egyazon nyelvjárást használva és csaknem azonos platformon és azonos feladatok teljesítését vállalva. Az ismert Madzarsci Balgarin (Magyarországi Bolgár, magyar címe Temes-Vingai Híradó 1893—94) és a Narudna Nuvala (Néplap, 1908—1909) mellett használhattunk egy, a tudomány számára ismeretlen, általunk felfedezett újságot, az 1888—1893 között megjelenő vidéki sajtóorgánum, a Magyar Néplap mellékletét, a Nuvalata na madzsarstyite balgarét (Magyarországi Bolgárok Lapja), amelyet az utolsó évfolyammal, 1893. január 15-től március 19-ig terjesztettek. Az ebben az újságban közzétett anyagok nagyon jellemzőek mind a specifikus környezetben kibontakozó folyamatokra, mind a bolgár időszaki kiadványokra általában, amely kiadványok a magyar denacionalizációs politika szolgálatában álltak. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk egy szerintem nagyon fontos körülményt: a magyarosításért folytatott harc egyszersmind küzdelem volt az elrománosítás és az egyéb hatások (német, horvát, szerb) ellen, amelyeknek a bolgárok a mindennapi életben ki voltak téve, s amelyek szintén felidézték a beolvasztás veszélyét.

S így korszakunkban — a nemzeti kisebbségekkel szemben folytatott új politikának köszönhetően — az összes hatások közül, amelyek a bolgárokat érték, a legerősebb a magyar volt. Mindez jelentőséggel bírt a bevándoroltak életmódjára, viseletére és nem utolsósorban nyelvére nézve is, amelybe magyar jövevényszavak kerültek, sőt egy bizonyos periódusban — a Magyarországi Bolgárok Lapja kiadásának idején — magyarosodott a sajátságos bolgár írásmód is.

Magyarországhoz és a magyarokhoz való közeledés nemcsak politikai, hanem kulturális természetű is, s a magyar értékrendszer elfogadása főként a műfordításokban jelentkezett. Így pl. a Vingai Néplap első évfolyamában a magyar irodalom alapvető képviselőinek nevével találkozunk: Eötvös József, Ráday Gedeon, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Arany János. S ha a felsorolt nevek mellett felhívjuk a figyelmet más adatokra, az irodalmi és színházi beszámolókra, vagy Kölcsey, Vörösmarty, Jókai nevére való hivatkozásokra, akkor kiderül, hogy a magyar irodalom nem volt teljesen ismeretlen a bánáti bolgárok előtt, a magyar szerzőkre való hivatkozások és magyar tárgyú információk pedig bizonyos, a művészi ízlés területén érvényesülő tendenciákról beszélnek.

A legjelentősebb fordítások a költészet területén találhatók. A lefordított szerzők és műveik — Ráday Gedeon kivételével — a XIX. századi magyar irodalom fejlődését, és annak mindenek előtt romantizmustól áthatott jellegét reprezentálják.

Vörösmarty két verssel szerepel, egyik közülük a *Szózat*, pontosabban annak egy részlete, amely kategorikusan hirdeti a hazához való hűséget. Ér-

dekes, hogy az eredeti mű hangzásának megfelelően Kossilkov bolgár nyelvű fordításában a „Hazádnak rendületlenül / Légy híve, ó magyar" helyett „Légy híve Hazádnak, Te bolgár" áll. Ez az álláspont — különösen az adott politikai cikk kontextusában — Magyarország és a magyar nyelv megbecsüléséről és a hozzá való kötődés érzéséről árulkodik, valamint arról, hogy a Vingai Néplap szerkesztője erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a hatóságokat meggyőzze a bolgárok lojalitásáról. Később, az 1888-ban írt polgári jogról szóló útmutatójában Kossilkov újból publikálta Vörösmarty „ismert dalát", de ezúttal a bolgárok említése nélkül. Azonban itt is hangsúlyozza, hogy a magyaroknak és bolgároknak barátságban kell élniök egymással, „minden megkülönböztetés nélkül", és hogy haza csak az, amely állampolgári jogokat biztosít és „megvédi fiait minden rossztól".

Az ismert író és államférfi, Eötvös József egészen más módon hatolt be a bánáti bolgár köztudatba. Fordításai akkor jelentek meg a Vingai Néplap hasábjain, amikor már bizonyos hangulat alakult ki, bizonyos legenda szövődött báró Eötvös és a hajdani bolgár tanítók, különösen az Eötvös és Rill között fennálló kapcsolatról. (Mint oktatásügyi miniszter Eötvös segítette Rill felemelkedését, valamint az első bolgár ábécés könyv kiadását.) Az újjáalakított Néplapban jelent meg a hír (1885. 8. sz.), hogy Vinga városka hathetes gyásszal adózott Eötvös emlékének. Ugyanott esik szó arról is, hogy a miniszter bámulatát fejezte ki, midőn megpillantotta a vingai iskolát és azt azonnal „mintaiskolának" nyilvánította. Valószínűleg ezzel a népszerűséggel és tisztelettel magyarázható, hogy az első magyar szerző, akitől fordítottak, az Eötvös, és akiről a Rill nyomdokain haladó író, Kossilkov a legjobb emlékeket őrizte meg. És annak ellenére, hogy a *Megfagyott gyermek* című vers nem reprezentálja az igazi írót, a regényírót és a kritikai realistát, ez a fordítás a bánáti bolgárok Eötvös József iránt, elhunyt barátjuk iránt táplált különleges érzéseiről tanúskodik.

Az összes fordítás közül különleges jelentőséggel bírnak Petőfi Sándor versei. Tőle összesen hat vers jelent meg a Vingai Néplapban (1881, 6. és 15—16. sz.) s a Bolgár Napló című kalendáriumban és mellékletében 1888-ban és 1891-ben. A fordító, Kossilkov válogatása a költő forradalmi, szociális és politikai pátosza (*Ha férfi vagy, légy férfi*), valamint intimebb lírája (*Ősz elején*) iránt megnyilvánuló érdeklődésről tanúskodik. Néhány vers pedig, amint azt megállapíthattuk, a „Felhők" ciklus valóságos periódusát tükrözi: *Emlékezet*, *A bánat nagy óceán*, *Mi a dicsőség?*

A Bulgáriában ez időszakban tért hódító műfordítói irányzattal való összehasonlítás megmutatja, hogy a bánáti bolgárok magyar irodalomhoz való viszonyát más célok és feladatok motiválták, mint az anyaországban élőkét. (Bulgáriában Petőfi nevét már 1849-ben, a Kossuth-emigráció bulgáriai tartózkodásával kapcsolatban említették, de első lefordított verse csak 1872-ben jelent meg. Az első, legnépszerűbb versek közé pedig az *Őrült* tartozik, Ivan Vazov fordításában.[6]) Bánátban a bolgárok számára Petőfi

forradalomra való lángoló felhívása nem hangzik oly kategorikusan, mint Bulgáriában. Ezt igazolja a válogatás természete és a fordítások jellege, amelyek művészi színvonala elég alacsony. S bármennyire is megengedhetetlennek tűnik, mégis, a műfordítói érdeklődés egy és ugyanazon időben, Bulgáriában és Bánátban jelentkező irányzatainak az összevetése nagyon jellemzőnek bizonyul: mások azok a feladatok Bulgáriában, amelyek a haladó gondolat szolgálatában állnak — ez a forradalom, a szabadság és a függetlenség eszméje —, s megint mások azok a feladatok, amelyek a bánáti bolgár közvéleményt foglalkoztatják: ezek a közművelődés, s vele kapcsolatban, legalábbis eleinte, a nemzeti tudat ébresztése és a bolgár szellem megőrzése.

Az itt szereplő, s más, a szűk keretek miatt nem érintett adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a magyarok és bolgárok között kialakult hajdani konfliktusok nem a kultúra, hanem a politika terén jelentkeztek. Éppen a nemzetiségi kérdés, a bánáti bolgár kisebbség sorsának kérdése az az ütközőpont, amely éveken keresztül meghatározta a bolgár bevándorlók és a helyi lakosság együttélésének jellegét. Ugyanakkor nem kevés példát hozhatunk fel az egyetértés és az együttműködés bizonyítására, valamint a közeledési törekvésekre. Ebben a tekintetben bizonyos hagyományok folytatásáról beszélhetünk, amennyiben egyesek (Dunyov István, Berecz Imre) részt vettek az 1848—1849-es forradalomban és szabadságharcban, mások pedig (Rill, Eusebius Fermedzsin) szoros kapcsolatokat tartottak fenn a magyar kulturális, szellemi és politikai élet szereplőivel, valamint egyházi személyekkel.

Ezzel együtt — függetlenül a mindennapi érintkezéstől — azt is látnunk kell, hogy az érdeklődés, különösen a szellemi megismerésre való törekvés egyirányú maradt. A magyarok nem érezték szükségét a sajátos bánáti bolgár kultúrához való közeledésnek, s még kevésbé a fordításoknak. Ugyanakkor a bánáti bolgárok irodalma nem hagyhatta figyelmen kívül a magyar irodalmi és szellemi élet fejlődésének tendenciáit és az azokból levonható tanulságokat. Sőt, a bánáti bolgár irodalom egyes képviselői természetes módon kapcsolódtak be a magyar kulturális élet fejlődésének folyamatába és munkálkodtak mind a bolgárok, mind a magyarok szellemi felemelkedésének érdekében.

A bolgár bevándorlók és a magyarok hosszú együttélésében az 1867—1920 közötti periódus — a sajátságokat figyelembe véve — egyedi jelenségnek tekinthető. Annak ellenére, hogy ez az időszak eléggé ellentmondásos és változó jellegű, mégis bizonyíték arra, hogy a kétoldalú kapcsolatok ekkor érték el tetőpontjukat. És bizonyíték arra, hogy a bánáti bolgárok szellemi fejlődésének ez volt a legtermékenyebb periódusa.

Jegyzetek

1 Mályusz Elemér: *Középkori bolgár település Buda közelében.* In: *Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből.* Bp., 1981. 273—284. Lásd a bolgár kiadást is: ***Българо—унгарски културни взаимоотношения.*** София, 1980.

2 Л. Милетич: ***Книжнината и езикът на банатските българи.*** СбНУ, 1900, No. 16—17., 373.

3 К. Телбизов: ***Банатската българска книжнина.*** Литературна мисъл, 1984, No. 2. 127—142.

4 Más szerzők szerint a korszakmeghatározó év 1919. М. Люлюшев: ***Просветното дело на българската емиграция в Румъния през Бъраждането.*** София, 1986. 19.

5 Lásd az 1. jegyzetet. Bödey József: *A bolgár könyvnyomtatás magyarországi kezdetei.* I. m. 323—352.

6 A magyar irodalom bulgáriai fogadtatásáról lásd: Й. Хайгенова: ***Унгарската художествена литература и възприемането ѝ в България*** *(1878—1944).* София, 1990.

PIRET NORVIK *(Tallinn)*

Estnisch—ungarische Kulturbeziehungen in den Jahren 1869—1918

Jemand, dem die Geschichte Estlands nur wenig oder gar nicht bekannt is, könnte hier nun die Frage stellen, wieso wird die betractete Periode durch die Jahre 1869 und 1918 eingegrenzt. Im Jahre 1918 wurde nämlich die Estnische Republik ausgerufen und im Jahre 1869 nahm die Tradition der estnischen Sängerfeste ihren Anfang. Betrachtet man die letzte Jahreszahl in Hinblick auf estnisch—ungarische Kulturbeziehungen, so hat Pál Hunfalvy, der hervorragende ungarische Ethnograph und Sprachwissenschaftler, in diesem Sommer eine längere Reise nach Estland unternommen, wo er auch an dem nationalen Großereignis, dem ersten estnischen Sängerfest teilgenommen hat. Seine Reiseerlebnisse hat er ausführlich im Buch „Utazás a Balt-tenger vidékein" (Teile 1—2 1871, freie Übersetzung ins Deutsche 1874) dargelegt.[1] Nach István Csekey: „Utazás a Balt-tenger vidékein" című munkája az észt népnek kultúrtörténelmi fölfedezése volt nyelvészeti, néprajzi és földrajzi szempontból egyaránt."[2] Dem heutigen Leser ist das Buch von Hunfalvy von großem Interesse wegen der genauen Schilderung der damaligen estnischen Verhältnisse. Es enthält auch eine der wahrheitsgetreuesten und gründlichsten Geschichtsübersichten über Estland, die je im Ungarischen erschienen ist. Das ganze Buch ist getragen von Achtung und Bewunderung gegenüber dem estnischen Volk. Im Vorwort nennt der Autor die Esten *déli finnek* vagy *esztek* und begründet sein Interesse für das kleine verwandte Volk mit folgenden Worten: „A nagy változások közben mivé lettek a finnek a tengernek mind éjszaki mind déli tartományaiban? Ezt tudnunk több okból lehet érdekes. Mert először, a finnek nemzetiségi rokonaink. A népek történetei és mai állapotja iránt általános az érdeklődés a mivelt nemzetek közt: hogyan ne érdeklődnénk mi hát rokonaink iránt? Azután, úgy látszik nekem, nem jó, hogy a magyar csak a nagy és hatalmasan kifejlett nemzetekre függeszti sovárgó tekintetét; mert könnyebb ám az uraskodási szint utánozni, mintsem azt eltanúlni, a mi azokat hatalmassá tette; hasznos néha a kisebb és szegényebb nemzetek példája is a melyeknél a lelkiösméretes munkálkodást és az okos alkalmazkodást a döntő viszonyokhoz szemlélhetjük."[3]Für das Motto seines Buches „Utazás a Balttenger vidékein" hat er ein estnisches Sprichwort gewählt: „Mõnda on nähtud, viimne on nägemata" (in seiner Übersetzung: „Sok van tudva, a jövendő nincs tudva"). In der deutschen Ausgabe fehlt das Motto.

Der erste Teil der Reisebeschreibung ist größtenteils Estland gewidmet. Hunfalvy beginnt seine Reise in Danzig (Gdansk), hält sich einige Zeit in Riga auf und fährt dann mit einem Dampfer nach Reval (Tallinn) weiter. Unterwegs macht der Dampfer einen Zwischenhalt in Hapsal (Haapsalu), der westestnischen Kurortstadt, wo er das erste Mal Esten antrifft. Hunfalvy beschreibt ethnographisch die Volkstrachten der örtlichen Einwohner. In Hapsal hört er auch zum ersten Mal die estnische Sprache: „Oda hallgatózván a csakugyan sebesen és halkan folyó beszédre, fülem alig bíra, kivált eleinte, néhány hangot kikapni és megérteni. Ha meglett az alku, a vett pénzt kis térdhajtással — mert csak így nevezhetném a különös bókot — köszönék meg. Az eszt *kumardama* és fin *kumartaa* szónak jelentését, mely tisztelni-t teszen, most értém meg először teljesen, látván, miképen *kumardavat* = tisztelnek. Hogy én is vevő lettem, egy csinos boa-féle nyakravalót szerezvén meg, azt már kisérőm kedveért is tevém."[4]

Das Kapitel *Dorpatban*, in welchem das dem 50. Jahrestag der Befreiung aus der Leibeigenschaft gewidmete Sängerfest (18.—20. Juni, nach dem neuen Kalender 30. Juni—2. Juli) behandelt wird, ist für die Geschichte der Sängerfeste von zeitlosem Wert. Der Autor informiert hier ausführlich über die Vorbereitungen zum Sängerfest, über die damit verbundenen Schwierigkeiten, über den Eröffnungstag und den feierlichen Gottesdienst. Über den Gottesdienst schreibt er folgendes: „Először hallván eszt szónoklásokat igen keveset értheték; az énekeket nagy részvéttel kisérhetém, szemem tudósabb lévén a nyelvben mint fülem. Átengedtem tehát magamat a jelenet benyomásának, mely mindenkire nézve megható vala. Miólta ezen nép meg van hódítva, most hetedfél század ólta először tart népünnepet, először érzi magát népnek; az ünnepély helye is a multat és a jelent ábrázolja. A felséges romok a hódítás korából a hódítottak áldozatjait, szolgaságát s a hódítók szellemét mutatják, mely karddal hirdette volt keresztyénséget. S a romok alatt és körül a tenger nép buzgó örömmel énekel, ajtatoskodik; nem egy elnyomott és boszút lihegő, de a jelent hálával fogadó, s a jövendőt iparral biztosító nép. Hosszú kabátos, többnyire szőke hajú, és kék szemű férfiak, ifjak, öregek; eleven szinekbe öltözött kedves külsejü, egészségtől ragyogó eszt asszonyok és leányok mind örülnek, hálálkodnak az Istennek. Gyönyörü hangokat hallék az énekben, azt mondtam volna, hogy e népnek hangja az éneklésre van teremtve, valamint nyelve nagyon is alkalmas arra, sokkal alkalmasabb a finnél és magyarnál; ezeknek a hosszú szók tetemes akadályokat okozván."[5]

In Tartu traf P. Hunfalvy mit Vertretern der einsetzenden estnischen Nationalbewegung, wie Johann Voldemar Jannsen und Jakob Hurt, zusammen. Der letzgenannte wurde später ein bekannter Folklorist, Sprachwissenschaftler und Persönlichkeit des öffentlichen Lebens. Hunfalvy war Gast bei der Familie von J. V. Jannsen, dem ersten estnischen Berufsjournalisten und Schriftsteller,dem Initiator und Hauptleiter der Sängerfeste, wo er mit

der Tochter von Jannsen, der bedeutenden ersten estnischen Dichterin Lydia Koidula, Bekanntschaft schloss. Hunfalvy beschreibt das Äußere von Lydia Koidula folgendermaßen: „Barna dús haja, melyet a divatos fej-ékesítés nagyon láthatóvá teszen, magas homlokot és csinos, szinte szép arczot árnyékol be, a melyen az elmélkedes és gondolkodás jelei láthatók. Szava kedves, németül nagyon szépen beszéll, mint általában a Balti tartományokban szokás; beszéde és mozdúlatai elevenek, de nem hevesek. Termete a középszerünél nagyobbacska."[6]

Der autor hebt Koidulas Stelle in der estnischen Literaturgeschichte hervor: „Mi nagy dolog van abban, hogy egy jobbféle nevelésben felnőtt léany, kinek atyja is író, regénykéket és verseket ír, még ha sikerültek is azok! gondolja itt talán némely olvasó. Én is mondom, hogy biz az nem dolog az angol, franczia, német irodalomban, sőt nálunk is; az ilyes csak akkor érdemelne szót, ha női író általában jeles. De Dorpatban, de az eszt irodalomban annak egész más jelentése van; itt az többi közt a társadalomnak azon fejlődését sejteti, mely megkívántatik arra, hogy egy nép a miveltek sorába tartozzék; itt a városias esztség tavaszának egyik virágja, mely a nem rég elmult állapotok közt lehetetlen vala."[7]

Nach dem Besuch begann zwischen Koidula und Hunfalvy ein Briefwechsel, der längere Zeit als verschollen galt. Doch 1985, mehr als hundert Jahre danach, wurden zwei von Koidulas Briefen aus dem Jahre 1872 in der Handschriftenabteilung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften durch Urmas Bereczki entdeckt.[8] Hunfalvys Briefe an Koidula hat man bisher nicht finden können. In den beiden wiedergefundenen Briefen von Koidulas kommt sie auf das Buch von Hunfalvy zu sprechen. Die ungarische Ausgabe von diesem Buch ist nach ihrem Erscheinen aus sprachlichen Gründen in Estland ohne besonderen Widerhall geblieben. In ihrem Brief vom 10. April 1872 lobt Koidula: „Es haben Ihnen gewiss viele kluge Leute viel Schönes und Kluges über Ihr verdienstvolles Werk gesagt, lassen Sie sich dennoch auch den weil schlichten, nicht weniger warmen Dank eines Mädchens gefallen für den Denkstein, den Sie in dieser Arbeit ihrer weiteren und engeren Heimath und ihrem Vaterkansa* gesetzt haben!"[9] Aber weiter, wie auch in ihrem Brief an den finnischen Journalisten und Kulturschaffenden Antti Almberg vom 23. Oktober 1871 klagt sie, daß sie wegen der Nichtkenntnis der ungarischen Sprache fast nichts von diesem Buch verstanden habe.[10] Anders stand die Sache mit der deutschen Ausgabe. In ihrem Brief vom 28. November 1873 schreibt Koidula an A. Almberg, daß alle jetzt über die deutsche Übersetzung des Buches von Hunfalvy redeten, wo viel Gutes über Estland geschrieben steht. Koidula meint, daß dieses Buch weder den Deutschen noch den Russen eine Freude be-

* *kansa* im Finnischen das Wolk

reiten werde, weil da über sie bittere Worte gesagt werden. Koidula ist auch der Meinung, daß Hunfalvy bei der Beobachtung der estnischen Verhältnisse einen scharfen Blick gehabt habe.[11] In ihrem Brief an A. Almberg vom 6. September 1875 erwähnt Koidula, daß sie sich daran gemacht habe, die „Reise durch Baltikum" von Hunfalvy zu übersetzen, aber aus dem Deutschen, denn die ungarische Sprache sei ihr unverständlich.[12] Leider ist es mir bisher nicht gelungen, andere Angaben über diese Übersetzung von Koidula zu finden. Koidula schätzte dieses Buch von Hunfalvy sehr hoch ein. In ihrem zweiten gefundenen Brief an Hunfalvy tröstet sie den Autor, daß obwohl seine Reisebeschreibung in Ungarn unter den Zeitgenossen keinen besonderen Anklang gefunden habe, so vermindere das noch keinesfalls den Wert des Buches und sicherlich werden auch die Landsleute es noch richtig schätzen können: „Ohne mir das Urtheils-Recht einer Sachverständigen anmassen zu wollen, glaube ich mit aller Sicherheit behaupten zu dürfen dass Sie bei diesen wenig Unterstützung für Ihr Selbsturtheil hinsichtlich des „Utazás" finden werden; — denn, dass an sich verdienstvolle Schöpfungen auch vielleicht in Ungarn nicht immer die Simpathien Ihrer Zeit für sich haben, kann, glaube ich, dort so wenig als anderwärts ihr und ihrer Schöpfer Verdienst verkürzen. Doch nur wo ein sicheres Fundament liegt, ist sicherer Fortbau möglich, — so denke ich auch, dass nicht allzu viel Zeit, — wol kaum die von Ihnen selbst bezeichnete — die Bedeutsamkeit Ihrer Arbeit dem weiterblickenden Theil Ihrer Landsleute zum Bewusstsein bringen wird; dieses Bewusstsein darf Sie sicher stellen."[13]

Nur einige Monate nach dem Besuch von Hunfalvy in Dorpat hat die „Gelehrte Estnische Gesellschaft zu Dorpat" ihn zum Ehrenmitglied und seinen Kollegen und Freund József Budenz zum korrespondierenden Mitglied gewählt.[14] Budenz stand wohl im Briefwechsel mit vielen estnischen Kulturschaffenden und hatte auch persönliche Kontakte mit diesen, jedoch hat er selbst nie Estland besucht.

Vom Hunfalvy—Werk sind bisher im Estland nur von Edvin Hiedel übersetzte Auszüge publiziert worden.[15] Nach dem II. Weltkrieg wäre die Veröffentlichung des Buches im okkupierten Estland auch unmöglich gewesen, weil im Buch die Geschichte Estlands wahrheitsgetreu behandelt worden ist und wegen seiner russenfeindlichen Haltung.

Die ersten Kontakte zu Ungarn knüpfte 1880 der estnische Sprachwissenschaftler, Journalist und Komponist K. A. Hermann, der an der Universität Leipzig vergleichende Sprachwissenschaft studierte und nach der Promotion Ungarn besuchte.[16] In Budapest traf K. A. Hermann mit P. Hunfalvy und J. Budenz zusammen, die ihn über Ungarn und über die jüngsten Errungenschaften der ungarischen Sprachwissenschaft informierten. Während seines Aufenthaltes in Ungarn eignete sich Hermann in gewissem Maße auch die Sprache an, so daß er in der Lage war, 1886 Mór Jókais

Roman „Szomorú napok" („Kurvad päevad"),[17] 1894 zwei Gedichte: J. Garays „Zwei Sänger" („Kaks lauljat"),[18] K. Kisfaludys „Trauernder Mann" („Leinav mees")[19] sowie M. Jókais Erzählung „A koldusgyermek" („Vaene-laps")[20] zu übersetzen. Hermann war einer der ersten, der versuchte, Übersetzungen ungarischer Literatur aus dem Original anzufertigen. Seinerzeit wurde ins Estnische meistens durch Vermittlung über das Deutsche übersetzt. Wesentlich länger und tiefgründiger gestaltete sich 1885 die Forschungsreise von Mihkel Veske, dem Lektor für Estnisch an der Universität Dorpat, späteren Sprachwissenschaftler und Dichter. Auf Vorschlag der Universität erhielt Veske von der Regierung ein zweijähriges Stipendium nach Ungarn. Neben seiner sprachwissenschaftlichen Arbeit machte er sich auch mit der ungarischen Kultur bekannt. Während seines Aufenthaltes in Ungarn lebte Veske bei der Familie von J. Budenz und hatte zahlreiche Begegnungen mit ungarischen Kulturschaffenden, u.a. mit P. Hunfalvy, Béla Vikár, der ihm Sprachunterricht im Ungarischen erteilte und der durch ihn seine Estnischkenntnisse erweiterte.

Daraufhin unternahm Veske erste Versuche, ungarische Literatur zu übersetzen. Ein produktiver Übersetzer ist er allerdings nicht geworden. Von ihm stammen nur ein paar in der Zeitung „Valgus" erschienene Übersetzungen: z.B. 1885 die Erzählung „A koldusgyermek" („Kerrjajalapps")[21] von M. Jókai (gleiches gab man 1894 in der Übersetzung von K. A. Hermann als „Vaenelaps" heraus) und das Gedicht „Lennék én folyóvíz" („Mina oleks jooksev jõgi")[22] von S. Petőfi. Obwohl er dieses anhand des Originals übersetzte, ist es ihm kaum gelungen, dessen Rhythmik und Reim wiederzugeben. Gleichzeitig ging die lyrische Stimmung und die Bildhaftigkeit der Gedanken dieses Gedichts verloren.[23] Bisher hielt man M. Veske für den ersten Esten, der ungarische Literatur aus dem Original ins Estnische übersetzt hat.[24] Ich bin aber der Meinung, daß es vielmehr der Sohn von J. V. Jannsen, Harry Jannsen, gewesen ist, von dem im Kalender der Zeitung „Eesti Postimees" fürs Jahr 1879 das Gedicht „Virágoskert a költő szíve..." („Laulik") von Petőfi erschienen ist.[25] Demzufolge muß man feststellen, daß dieses 1878 gedruckte Gedicht die erste bekanntgewordene estnische Übersetzung ungarischer Literatur ist. H. Jannsen hielt sich 1893 längere Zeit in Ungarn auf, wo er wie M. Veske bei B. Vikár zu Gast war. H. Jannsen war aktiv bei der Gründung und Bearbeitung der internationalen literarisch-politischen Zeitschrift „Westöstliche Rundschau" tätig. Außerdem sah er gemeinsam mit B. Vikár mehrere durch seine Initiative und Mithilfe entstandene, von Vikár ins Ungarische übersetzte estnische Werke durch.[26]

Nach einer längeren Pause im gegenseitigen Verkehr kam 1911 Aladár Bán, ungarischer Poet, Literaturwissenschaftler, Folklorist und Übersetzer (der übrigens „Kalevipoeg" ins Ungarische übersetzt hat) nach Dorpat, zum 50. Jubiläum des Volksepos „Kalevipoeg". Im selben Jahr hatte er

anläßlich dieses Jubiläums in der ungarischen Presse eine Reihe von Artikeln publiziert, die von „Kalevipoeg" handelten.[27]

In 1911 und 1912 weilte in Ungarn der damalige Student (später Privatdozent für Slawistik und danach langjährig Lehrkraft an der Tartuer Universität) Villem Ernits, der dort das Ungarische lernte, schloss Bekanntschaft mit den ungarischen Kulturschaffenden (Aladár Bán, Géza Roheim), nahm am Jubiläum des Volksepos „Kalevipoeg" teil. Er erlernte die ungarische Sprache so gut, das er imstande war, z.B. Begrüßungsreden selbst zusammenzustellen. Ich habe persönlich gesehen, wie er noch im hohen Alter im Festsaal der Tartuer Universität einen Chor aus Ungarn in dessen Muttersprache mit einer längeren Rede begrüßte. Die Ungaren waren begeistert.

1912 hielt sich Oskar Kallas, der estnische Folklorist, später längere Zeit auch Diplomat, in Budapest auf. Eine Woche lang war er zu Besuch beim B. Vikár. In demselben Sommer war in Ungarn auch Julius Mark, der damalige Student und später ein international anerkannter estnischer Sprachwissenschaftler und Professor für uralische Sprachen an der Universität zu Tartu. Mit der 1914 erschienenen „Ungarischen Anthologie" setzt eine neue Etappe in der Übersetzung ungarischer Literatur ein.[28] Diese beinhaltete 13 von ihm direkt aus dem Ungarischen übersetzte Novellen von fünf verschiedenen Autoren. Es waren M. Jókai, K. Mikszáth, I. Bársonyi, V. Rákosi und G. Gárdonyi. Die von Mark zusammengestellte Novellensammlung ist ein gutes, durch die Sprachneuerungsperiode beeinflußtes Estnisch übersetzt worden.[29] In der Einleitung der Anthologie wird ein Überlick über die Entwicklung der ungarischen Literatur von den Anfängen bis zum 20. Jahrhundert gegeben. In der kurzgefaßten Abhandlung werden neben den Biographien der Schriftsteller auch ihr Schaffen charakterisiert und ihre wesentlichen Werke genannt. Es ist interessant zu bemerken, daß J. Mark für die Zusammenstellung dieses Überblicks zusätzliche Informationen über ihr schriftstellerisches Wirken direkt von G. Gárdonyi, I. Bársonyi und V. Rákosi persönlich erhalten hat. „Der Überblick zur ungarischen Literatur"[30] wurde als selbständiges Buch kurz vor dem Erscheinen der Anthologie publiziert.

Zusammenfassend kann man sagen, das persönliche Kontakte zwischen den Kulturschaffenden Estlands und Ungarns sich in der II. Hälfte des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts vertieften. Diese Kontakte waren jedoch recht selten und zufälligen Charakters. Anhaltender und häufiger werden diese erst nach der Proklamierung der selbständigen Estnischen Republik 1918. Das ist aber ein neues und sehr umfangreiches Forschungsthema.

Anmerkungen

1 Hunfalvy Pál: *Utazás a Balt-tenger vidékein I-II.* Pest, 1871.
Hunfalvy Paul: *Reise in den Ostseeprovinzen Rußlands.* Leipzig, 1874.
2 Csekey István: *Észt—magyar történelmi és kultúrkapcsolatok. Északi irások.* Budapest, 1928. 87.
3 Hunfalvy Pál: *Utazás a Balt-tenger vidékein I.* Előszó, V.
4 Hunfalvy Pál: *Utazás a Balt-tenger vidékein I.* 93-94.
5 Hunfalvy Pál: *Utazás a Balt-tenger vidékein I.* 145-146.
6 Hunfalvy Pál: *Utazás a Balt-tenger vidékein. I.* 196.
7 Hunfalvy Pál: *Utazás a Balt-tenger vidékein. I.* 195.
8 Bereczki Urmas: *Lydia Koidula kaks kirja ungari teadlasele* Pál Hunfalvyle. Keel ja Kirjandus 1985. 738-744.
9 Bereczki Urmas: Lydia Koidula kaks kirja ungari teadlasele Pál Hunfalvyle. 739.
10 Koidula A. Almbergile 23. X 1871. Koidula ja Almbergi kirjavahetus. Toimetanud A. Anni. Tartu, 1925. 85.
11 Koidula A. Almbergile 28. XI 1873. Koidula ja Almbergi kirjavahetus. 105.
12 Koidula ja Almbergi kirjavahetus. 111.
13 Bereczki Urmas: *Lydia Koidula kaks kirja ungari teadlasele Pál Hunfalvyle.* 742-743.
14 Csekey István: *Észt—magyar történelmi és kultúrkapcsolatok.* 88.
15 Hiedel Edvin: *Teekond Läänemere-provintsidesse.* (Katkendeid)" „Loomingu Raamatukogu" 1960, nr. 49.
16 Lindeberg Hilja: *Eesti—ungari varasemaid kultuurisuhteid.* Keel ja Kirjandus 1968. 287.
17 *Kurvad päevad. Ungari kirjaniku Maurus Jokai roman.* „Postimees" 8. III — 13. XII 1886, Nr. 11—51.
18 *Kaks lauljat. Ungari keelest Garaj järele K. A. H/ermann/.* „Postimees" 9. XII 1894, Nr. 271.
19 *Leinav mees. Ungari keelest Karoly Kisfaludy järele K. A. H/ermann/.* „Postimees" 15. XII 1894, Nr. 276.
20 *Vaene-laps. Maurus Jókai joulujutuke.* Ungari keelest K. A. Hermann. „Postimees" 23. XII 1894, Nr. 283.
21 *Kerrjaja-lapps. Jõulu jutt.* Ungari keelest Moorits Jookai järele ümber pannud M. Veske. „Valgus" 18. XII 1885, Nr. 51.
22 *Mina oleks jooksev jõgi.* Ungari lazul. Aleksander Petőfi järele Ungari keelest ümber pannud M. Veske. „Valgus" 17. I 1886, Nr. 3.
23 Pettai Ferdinand: *Petőfi luuletiste tõlkeid ja tõlkijaid eesti keeles.* Eesti Kirjandus 1928. 421.
24 Lindeberg Hilja: *Eesti—ungari varasemaid kultuurisuhteid.* 288—289.
25 *Laulik.* Ungari keelest (Petőfi järele) Harry Jannsen. „Eesti Postimehe" kalender ehk aastaraamat 1879 aasta pääle. Tartus 1878. 105.
26 Vikár Béla: *Harry Jannsen Ungaris.* Eesti Kirjandus 1930. 531—534.
27 Radó Gy: *Eesti kirjandus Ungaris.* Keel ja Kirjandus 1962. 233.
28 Mark Julius: *Ungari antologia.* Vihk autoriseeritud tõlkeid. Osaühisus „Noor—Eesti Kirjastus" Tartus, 1914.
29 S. auch Semper Johannes: */Kirjanduse ülevaade./* „Vaba Sona" 1915, Nr. 3/4, S. 126—127.
30 Mark Julius: *Ungari kirjanduse ülevaade.* Osaühisus „Noor—Eesti Kirjastus" Tartus, 1914.

HEINO NYYSSÖNEN *(Jyväskylä)*

Hungarian Coalition Government of 1945—1947 in Non-Hungarian Literature and some Research Problems — A Finnish Viewpoint

The purpose of this paper is to examine the Hungarian coalition government of 1945—47 and some problems in studying it from a Finnish viewpoint. I will also explore some problems involved in studying the literature written on the subject in German and English. I have focused on the source material that had been published before 1989, because I was not able to include later material in my Master of Arts thesis.

I have studied political science and philosophy at the University of Jyväskylä in Finland, and this paper is based on my M. A. thesis which I completed in December, 1990. In it, I investigated the relation between power and the majority position in the parliament in Hungary as far as the Smallholder's party is concerned and especially during the years of 1945—47. As an undergraduate, I also participated in a Hungarology project, led by Tuomo Lahdelma, Ph. D., at the University of Jyväskylä.

One of the first terms concerning Hungary that I heard in political science lectures was the so-called *salami tactics*. It was, together with *the uprising of 1956*, almost the only thing I knew about Hungary's political history when I arrived at Budapest for the first time five years ago, 1986. The old city and its people — a strange mixture of East and West for a first-timer — had such a positive impact on me that I decided to learn more about the country and its history.

However, the lack of reliable information has caused problems. Information has, of course, been available, but, when information and research from the East European socialist countries seem to have hidden problems to some extent, and sometimes Western research has possibly served ideological purposes,[1] the information that they have provided has been at times quite contradictory. Moreover, language barriers have been difficult to cross; for example, the literature on Hungarian society and politics that has been published in Finnish has until recent years been mostly travel literature.

The fact that there has been relatively little reliable information available may have contributed to the development of various political myths—especially about Rákosi. One of these myths is, in my point of view, the so-called salami tactics, although there seems to be several other interpretations about its origins.[2] I wanted to start studying these myths,

especially the salami tactics, focusing on the Smallholder's Party, the target of the tactics.

One of the greatest problems for my research was the inconsistency of information in the secondary source material. Hungary has often been examined as part of a larger political entity; therefore the source material concerning the country was often to be found among the literature on Eastern Europe, and thus information available was partly inexplicit. Many of the source materials have aimed at describing the Eastern Bloc in general rather than analyzing the problems within each individual country. It seems that many researches have focused more on the shared characteristics between the Eastern Bloc countries, even though there were also great differences in the ways that the individual countries developed.

Particularly some of the older source material from Anglo-Saxon countries reflect to some extent the prevailing attitudes of the Cold War period. The material has been written during the period of arms race in the 1950's, and the bibliographies — if indeed they have been included in the material — are incomplete. The material deals mostly with the Communists and how they gained power, leaving the other parties to the background — the focus in thus on the victor. The Communists' operation is interpreted according to quite a consistent conspiracy model, in which other occurrences are then made to fit.[3]

However, one can well ask the question that has later been asked: why were the bourgeois and the peasant parties so weak right after the Second World War:[4] Did not the parties that were opposed to the Communists have something to do with the fact that the power relations changed relatively quickly? Also in Hungary, some of the Communists assumed that it would take at least ten years to gain power. By saying that the other parties were weak, I do not wish to underestimate the impact that the presence of the Soviet occupation forces had on the matter, but this old interpretation model seems insufficient to me.

Newer material that has been published in the 1970's and the 80's has found that there were also shortcomings in the attitudes of the Western Powers and started to understand Soviet viewpoints better than previously.[5] The geopolitical model, presented by Geir Lundestad in 1978,[6] on the Soviet intentions directly after the War is however based on Western source material as well, but this seems to be the only material available at the moment. Although *Der Weg der Kommunistischen Partei Ungarns zur Macht (1985—86)*, in two volumes, by Yehuda Lahav deals with the Communists, it also takes the other parties well into consideration. Lahav's work can, to my mind, be regarded as the most thorough investigation on the period of the coalition government in Hungary.

As the above mentioned facts have been the starting points for my research, they have also resulted in some methodological problems. I had to

look for source material in a roundabout way among the literature on the Communists or on Eastern Europe.

In addition, I used several memoirs written by Hungarian politicians in my research.[7] They require critical reading however, because it is possible that the writer of a memoir either unintentionally or more often quite intentionally remembers things incorrectly. Almost all the memoirs that in one way or the other deal with the Hungarian Smallholder's Party are by emigrants from Hungary and most of the memoirs have been written in exile at the end of the 1940's. The "mistakes" had already been made, therefore there is a danger of falling into hindsight or into making one's own mistakes look better.

The primary sources for my research were British The World Today and The Spectator and American Foreign Affairs. The news magazines and periodicals that came out at the end of the 1940's are important source material, although, due to the fact that information coming from Hungary was probably partly censored, they can offer valuable comments and viewpoints on the ways that people in general thought about the political situation at that time. There were often articles on the coalition government of the country, and there are indeed indications of the ways that Western countries reacted towards Hungary in 1945—47 in the news magazines and periodicals. For instance, the Autumn 1947 issue of The World Today criticized the 1947 electoral law. In the same issue, however, the periodical says that "it would be wrong to assume that the Communists' strength lay to any great extent in the presence of the Russian occupation forces. This strength was in fact due to their homogeneous character; to the intellectual quality of their leadership which was undoubtedly higher than that of any other party in Hungary. . ." When commenting on Prime Minister Nagy's resignation, the June 6, 1947 issue of The Spectator said about the Smallholder's Party that it was "a peculiar aliance of centre and right wing elements. . ."

As there have been inconsistencies in the source material, it has in due course of time left room for various interpretations. The starting point of my research was *the spheres of influence model* by Geir Lundestad (1978) which aims at investigating the Soviet intentions right after the Second World War. According to this interpretation model, there were more alternatives for the political development in Hungary and Czechoslovakia before 1948, compared to Poland, Romania, and Bulgaria. For example, of all the European countries that later became "people's democracies", there were free elections only in Hungary and Czechoslovakia. Later also Prime Minister Nagy has to some extent referred to this view in his memoirs.

If one accepts the above mentioned view, it also makes one suspect that the development into "a people's democracy" was not as much directed from outside as has been thought. This leads to the assumption that "the

change into a people's democracy" must be regarded as an internal affair of the country particularly in Hungary and Czechoslovakia, more so than in Poland, Romania and Bulgaria — an internal affair which also left room for other kinds of potential political developments.

In Czechoslovakia, the Communists received 39 per cent of the votes in the 1946 elections, which is considered to be the European record for the votes received by the Communists in free elections. When added up, the left wing parties had the majority also in the parliament. In Hungary, on the other hand, the Smallholder's Party — in modern terms, a centrist-right wing party — was in the majority. It gained 57 per cent of the votes in November, 1945. However, only two years later, the party was in electoral alliance with its chief opponent, the Communists, and it received merely 15 per cent of the votes.

It thus seems that one of the key points contributing to "the change into a socialist system" in Hungary was the fact that the Smallholder's Party lost the majority in the parliament. However, the non-socialists parties were able to gain the majority in 1947 — or actually, the non-socialist parties in the government and the parliament added together, even though many of the later Hungarian researches have interpreted their victory so that the parties in the government took the majority. At that time, however, the state of affairs in world politics had cooled down in such a considerable way that the government dominated by the Communists could take stronger measures, and the period of the parliamentary coalition government was over in Hungary as well.

The most interesting period is, in my opinion, the time from the formation of the provisional government in Debrecen to the time when Prime Minister Ferenc Nagy had to resign in Switzerland and go into exile. The question arises: how it is in the first place possible that the party having the majority did not act accordingly but was constantly willing to submit to compromises? It is interesting to weigh various possible alternatives and possible outcomes for that period. Although the Communists gained the ministries that they claimed for themselves, this did not necessarily mean that "the change into socialism" was the only alternative. Even though researches have emphasized that the Ministry of Internal Affairs led by the Communists was important during the transition period, there is at least one exception to this: in Finland, the Ministry of Internal Affairs was led by a Communist, Yrjö Leino, but Finland did not nevertheless become a "people's democracy". What also makes this situation interesting in Hungary is that apparently the majority in the parliament does not automatically guarantee power to any party, if it is opposed by a group that is clearly aware of its objectives. To the smallholders and the inexperienced political leaders of the party, the election victory seems to have come too suddenly and they were inadequately prepared to rule the country. The fact that the

party did not have a proper party platform attracted the representatives of the old administration and gave the Communists and opportunity to criticize the Smallholder's Party of reactionism.

I have not been able to find any clear answers to how the Smallholder's Party would have wanted Hungary to develop and what the country led by them would have been like. There were, nevertheless, several differing visions about the country's future within the party, but I was not able to find any largescale and consistent policies. The alternative views within the party could be studied further. At this stage of my research, however, it seems that the party did not have any sufficiently clear visions about the ways that Hungary's internal and foreign affairs would have been like in the future.

Let me add in comparison that Finland's President and Commander-in-Chief of the Armed Forces, Mannerheim, had already in 1945 outlined an agreement between the Soviet Union and Finland for the future political and military relationship between the countries. He had used the co-operation agreement between the Soviet Union and Czechoslovakia, which was signed in 1943, as his model. Making the first initiative may, in my opinion, seems to have contributed to the fact that a certain amount of confidence was built already at quite an early stage.

As the Smallholders timed their political tactics only to the withdrawal of the Soviet forces, which was due to take place in September 1947, the party did not apparently win the Soviet's confidence. This can be seen, in my point of view, for example in Secretary General Béla Kovács's case when he, suspected of conspiracy, was arrested by the Soviet forces.

On the other hand, the coalition government also suffered from the deep suspicion that the events of 1919 would recur. Allow me to make another comparison to Finland, where the cooperation between the Social Democratic Party and the Agrarian Party in the Cabinet, which began in 1937, was — already before the Second World War — partly able to heal some of the wounds caused by the 1918 Civil War. Before the Germans occupied Hungary, Zoltán Tildy of the Smallholders's Party had apparently had plans for almost the same kind of Cabinet co-operation for the period after the Second World War.

References

1 For example, Jörg K. Hoensch mentions ideological problems in the preface of his book. Hoensch, Jörg K.: *A History of Modern Hungary 1867—1986*. Singapore, 1988 (Geschichte Ungarns 1867—1986, transl. by Kim Traynor).

2 The term is used at least in a speech made by Rákosi in 1952. Rákosi, Mátyás: *Der Weg unserer Volksdemokratie*. Berlin, 1952. 33. In addition, the title of the chapter which deals with the Smallholder's Party in Desiderus Sulyok's memoirs is called "Salami Par-

tei". Sulyok, Desiderus: *Zwei Nächte ohne Tag*. Zürich, 1948; page 137. According to Charles Gati, this term comes from Zoltán Pfeiffer. Gati, Charles: *Hungary and the Soviet Bloc*. Durham, 1986. 22.

3 I give the following as examples of some of the material that I have used: Brzezinski, Zbiegniew K.: *The Soviet Bloc*. Cambridge, Mass., 1960.; Daniel, Hawthorne: *The Ordeal of the Captive Nations*. New York, 1958.; *Central and South East Europe 1945—1948*. Ed. R. R. Betts. Liverpool, 1950.; Seton-Watson, Hugh: *The East European Revolution*. Bristol, 1952.; Warriner, Doreen: *Revolution in Eastern Europe*. London, 1950.

4 In this case, the takeover is seen in its wider historical context. George Schöpflin: "rather than answer the question of why the Communists were successful in effecting takeovers, I will also attempt to look at why the non-Communists proved so weak in resisting this". Schöpflin, George: "The Pattern of Political Takeovers". Encounter 2/85. 65.

5 For example: Fejtő, Francois: *Die Geschichte der Volksdemokratien*. 1. Graz, 1972.; Gati, Charles: *Hungary and the Soviet Bloc*. Durham, 1986.; Max, Stanley: *The United States, Great Britain and the Sovietization of Hungary*. New York, 1985.

6 Lundestad, Geir: *The American Non-Policy Towards Eastern Europe 1943—1947*. Oslo, 1978. 436—450.

7 Horthy, Nikolaus: *Muistelmat*. Helsinki, 1955. (Ein Leben für Ungarn, transl. by Antti Nuuttila); Kállay, Nicholaus: *Hungarian Premier*. London, 1954.; Károlyi, Michael: *Memoirs, Faith Without Illusion*. London — Oxford, 1956 (transl. by Catherine Károlyi).; Kovács, Imre: *Im Schatten der Sowjets*. Zürich, 1948.; Nagy, Ferenc: *The Struggle Behind the Iron Curtain*. New York, 1948 (transl. by Stephen K. Swift).; Sulyok, Desiderus: *Zwei Nächte ohne Tag*. Zürich, 1948.; Szent-Miklósy, István: *With the Hungarian Independence Movement 1943—1947*. New York, 1988.

LIANA PETROVA *(Varna)*

A Kossuth-emigráció hatása a bolgár színházművészetre

Georgi Pletnyov bolgár tudós megjegyzése, hogy a magyar emigráció jelentőségét a sumeni kultúra és művelődés fejlődésében nem szabad eltúlozni, keltette fel figyelmemet e téma iránt.[1] A szerző szerint az emigráció ott-tartózkodását a bolgár nemzet természetes fejlődése ösztönzőjének kellene minősíteni. Ugyanezt a gondolatot fejleszti tovább a magyar Pásztor Imre: „A valóság az, hogy a magyar emigráció hatása valamelyest szerényebb lehetett, és talán már a bulgáriai tartózkodás rövid időtartama miatt sem indokolt mélyre ható befolyásról beszélni."[2]

Ismerkedjünk meg a bolgár szellemi élet néhány vonásával. Hiteles történelmi források kereskedelmi és kézműipari fellendülésről tanúskodnak a XVIII. század végéről, ami fokozatosan gyorsította a nemzeti újjászületési mozgalom hatását. Javult a lakosság anyagi helyzete és ez hamarosan megteremtette a művelődési élet kibontakozásának lehetőségét. Idegen kulturális hatás is erősítette a bolgárok érdeklődését a világi műveltség és kultúra iránt. A kapcsolatot az európai felvilágosodási eszmékkel azok a bolgár fiatalok tartották, akik a XIX. század első évtizedeiben Párizsban, Bécsben, Münchenben, Firenzében és más európai városokban tanultak. Nekik köszönhetően és annak, hogy Bulgária egyre mozgalmasabban bevonul az európai gazdasági és szellemi életbe, a bolgárok átvesznek mindent, ami elősegíti a saját népi, korszerű világi művelődés létrehozását.[3]

Az 1851-ben megjelent úgynevezett *Rövid földrajz* két iskolát említ Sumenben. Manyo Sztojanovnak, a bolgár újjászületés könyvészetéről szóló terjedelmes művéből[4] pedig megtudjuk, hogy a sumeni polgárok 1842 óta adományokkal segítették a könyvnyomtatást. Saját szükségletük kielégítésére különböző tankönyvekre és egyéb kiadványokra fizettek elő: 1844 és 1850 között Ivancso Andreov *Elemi bolgár nyelvtan*ára (75 példány), Raics *Szlávbolgár történelmé*re (69 példány), *Általános földrajz*ra (68 példány), *Egészségvédő szabályok*ra (104 példány), *Kereskedelmi számvitel*re (44 példány).

A XIX. század 40-es éveinek elején az irodalmi életben megjelentek az első újjászületési párbeszédek. Az 1840—1845 közötti időszakra jellemző a megszervezett szavalások formájából az improvizált szövegekhez való átmenet. Ez már egy lépés a kimondott szavaktól az egyre több mozgással és gesztussal összefonódott előadásmódhoz.[5] Gazdagodott az iskolák és az olvasókörök tevékenysége: Katya Jordanova tanulmányából azt tudjuk meg, hogy a párbeszéd fejlődésével párhuzamosan keletkezik és erősödik az iskolai színjátszás, amelynek alapjait Sztefan Izvorszki rakta le Sumenben 1846-

ban.[6] Dobrin Vaszilevnek a bolgár színház történetéről szóló könyvében[7] azt olvassuk, hogy 1846. augusztus 11-én a sumeni iskola diákjai Sztefan Izvorszki vezetésével már közönség előtt szerepelnek egy díszünnepségen.

1841-ben, a Tudománytárban megjelent *Bulgárok* című cikkében Kazinczy Gábor pontosan ítéli meg a bolgár kulturális élet változásainak fontosságát: „Különben az, mi Bulgáriában a' legújabb korig a' tudományos míveltségre nézve irodalmi tekintetben történt egyáltalában semmi nyomatékú, de annál fontosabb, ha Bulgária és képzői körülményeinek tekintetében nézzük 's e nézetben minden, a' mi eddig kijött, a' mennyiben czélját éré, a' míveltség első kellékeinek megfelelt, a legnagyobb fontosságú, már azért is, mert a kifejlődő népmíveltség fokszerinti haladásával lépést tart. . . ."[8]

A Kossuth-emigráció történetének az a rövid időszaka, amely „törökországi" cím alatt ismeretes, az emigránsok Vidinbe való érkezésével kezdődik 1849 augusztusában. A bujdosók a bukás és menekülés után, kifáradva és mindenükből kifosztva, elég megtört lelkiállapotban léptek a Török Birodalom bolgár területére. Aligha volt kedvük szórakozásra, amikor a hazai hírek is inkább elszomorítóan hatottak rájuk. Az élelmiszerek hiánya, a zavaros Duna-víz és a gyümölcsök gyakori fogyasztása következtében különböző betegségek léptek fel köztük, és sokan meghaltak, mert nem részesültek megfelelő ápolásban. Nagyon pontosan írja le állapotukat Veress Sándor emigráns: „Egyik óra meghazudtolva, mit a másik ígért, egyik végletből azonnal a másikba estünk és zaklatott kedélyünket még inkább izgatta a tétlenség és a mindennapi folytonos anyagi nélkülözés, mihez járult, hogy sem lapokat, könyveket vagy magán leveleket nem kaptunk, sem szabad testi mozgást meg nem engedtek, tehát tökéletes rabok voltunk azon különbséggel, hogy börtönünk szabad ég alatt volt sátrakban."[9] E körülmények között csak egy cigányzenekar hozta vissza egy eltűnt szép világ emlékeit a lelkükbe.

Kinizsi István emigráns szavai szerint azonban Vidinben, „a városban egészen más élet volt. Tea, whist, makaó, ferbli, nasinasi is különféle ivó kompániák közt teltek napjaink."[10] Nyilvánvaló azonban, hogy ez az életmód nem lehetett megfelelő mindenkinek. A menekültek között nagy számban voltak végzett mérnökök, festők, zenészek, ügynökök, orvosok, papok, tanárok, eminens jó tanulók s ügyes kézművesek, kiknek fejlettebb kulturális igényeik voltak. Így nem véletlen, hogy Egressy Gábor, színész-forradalmár érdekes ötletet ad: „Kossuthtal és némely főnökökkel közlettem azon tervemet, hogy az ínségtől csigázott s beteg honvédek javára valami színi előadás félét akarok rendezni. Az eszme tetszett mindenkinek, s ígérték, hogy az ügyet elősegítendik."[11]

Sajnos a Sumenbe való utazás miatt az előadás elmaradt. „Mi azonban a műtárgyak egy részét előadtuk — saját magunknak, — Asbóth lakásán. E műtárgyak voltak mindössze is: egy pár magándal, szavalat, és népdalok egész kar által énekelve, guitarre mellett, minthogy más hangszerünk a czi-

gányok elmenetele óta nincs."[12] Szintén Egressy naplójából tudjuk, hogy mi is hangzott el pontosabban: Egressy elszavalta *Az őrült* című Petőfi-verset, ami Ivan Vazov bolgár költő fordításában lesz népszerű később Bulgáriában. Asbóth pedig Vörösmarty *A hontalan* című versét, amelyről 1872-ben a Csitaliste (Olvasókör) című bolgár folyóiratban egy összehasonlító elemzés jelenik meg. Nincsenek azonban megbízható adataim arról, hogy ezen a zártkörű előadáson bolgárok is jelen lettek volna.

Következésképpen aligha beszélhetünk jelentős kulturális hatásról a vidini időszakban. Az a tény, hogy felmerült ilyen ötlet, hogy lefolyt ilyen előadás, inkább a magyar emigránsok igényeit és közérzetüket jellemzi egy idegen környezetben.

A Vidinből Sumenbe vezető háromhetes úton a nehézségek és az új benyomások: gyönyörű tájak, közvetlen érintkezések a bolgár lakossággal, nem adtak lehetőséget kulturális tevékenységre, legalábbis a naplókban és emlékiratokban nem találtam rá bizonyítékot. Sumenben is akkor bontakozott ki ez a tevékenység, amikor az emigránsok elhagyták első szálláshelyüket, a kaszárnyát, és a városba költöztek át. Érdekes ezzel kapcsolatban Ács Gedeon református pap véleménye: „A választmánynak kissé későn jutott eszébe, hogy embereink közül a még teljesen meg nem romlottakat a jobbakali társalgás, foglalkozás és olvasás által tán a végkép elsülyedéstől meg lehetne menteni."[13] Így jött létre a kaszinó és a kávéház, ahol kávé mellett búsulni és politizálni tudtak. A lehetőségek növekedésével lassan szerveződtek a dalnoktársulatok, zenekar, teapartik, a családoknál néha táncestélyek. Ahogy Dobrin Vaszilev szavaiból megtudjuk „magyar és lengyel emigránsok műkedvelő előadásokat tartottak, rövid szavalatokkal vagy tréfás párbeszédekkel, zenével, az emigránsokból és sumeniekből álló közönség előtt."[14]

Itt az emigránsok magasabb szinten szervezték művészeti tevékenységüket és a Vidinben tervezett színielőadás is valóra vált. Részletesebben Pap János emigráns számol be erről feljegyzéseiben: „Némelyek megszerezték valahonnan a *Szökött katona* és a *Két pisztoly* című színműveket; aztán játszották őket felváltva. A női szerepeket a kevés számú nős honvédtisztek nejei és lányai adták."[15]

A *Szökött katonát* a magyar irodalomtörténet[16] mint az első népszínművet könyveli el. Szigligeti Ede olyan témát választott, amely a színszerűség mellett korszerű mondanivaló kifejezésére is lehetőséget nyújtott és a maga korában nagyon haladónak számított. A mű magyarországi népszerűségét az bizonyítja, hogy első előadásától, 1843. november 26-tól 1844 végéig egymás után 40-szer került színre. Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy 1844. november 12-én nemcsak a híres Egressy szerepelt, hanem az 1844-ben már jó költőnek ismert Petőfi Sándor is.[17] Népszerűségnek örvendett a *Két pisztoly* is, amely 1844-ben keletkezett. Feltehető, hogy Egressy rendelkezett ezekkel a színdarabokkal, és tapasztalatának köszönhetően

könnyen kerülhettek színpadra az ő rendezésében. Sumenben sikerüket azzal lehet magyarázni, hogy ott ez az előadásmód ismeretlen volt, valamint azzal, hogy a városban már megvoltak a szükséges feltételek és a bolgár lakosság fel volt készülve a színielőadások befogadására.

Ismeretes, hogy 1849—1852 között a Konstantinápolyban tanult Szava Dobroplodni tanított a sumeni iskolában és szoros kapcsolatot tartott az emigránsokkal. Feltehető, hogy az újabban megszerzett tapasztalatok alapján neki könnyebb volt az első, görög szövegből bolgárosított vígjátékot megírnia 1853-ban és ugyanezt a színpadon megvalósítania 1856. augusztus 12-én. A bolgár színművészet területén kiemelkedő Dobri Vojnikov is Sumenben, Szava Dobroplodninál tanult. „Vojnikov jelen volt azokon a műkedvelő előadásokon, amelyeket a magyar és lengyel emigránsok rendeztek 1849—1850-ben, ezek mély benyomásokat hagytak benne és értékes szellemi táplálékot jelentettek művészetére, és színpadi megnyilvánulásra szomjas lelkének"[18] — írta Dobrin Vaszilev. Később, először a bolgár színház történetében, ő hívott meg szereplésre színésznőket, valószínűleg a magyaroktól tanulva.

Az eddig elmondottakból kivehető, hogy a Kossuth-emigráció hatását abban kell látni, hogy a bolgár lakosság kulturális és művelődési változásokra szomjas része új benyomásokat szerezhetett a magasabb szellemi és gyakorlati tapasztalattal rendelkező magyaroktól, és a párbeszédek után előreléphetett egy bolgár színielőadás felé 1856-ban. Ahogy Sztilian Csilingirov mondja: „Igaz, hogy a színház nélkülük is érvényesült volna, mint egy kintről jövő kulturális szerzemény; . . . de ez legalább egy-két évvel később történt volna meg. Egy ilyen késés pedig jelentősnek bizonyult volna a XIX. század 30-as éveitől felgyorsult nemzeti fejlődésben."[19]

Jegyzetek

1 Плетньов, Георги: *Унгарски емигранти в България 1849—1850.* Трудове на Великотърновския университет. Велико Търново, 1968, V т. 1.
2 Pásztor Imre: *A Kossuth-emigráció Bulgáriáról.* In: *Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből.* Bp., 1981. 423.
3 Генчев, Николай: *Българско Възраждане.* София, 1988.
4 Стоянов, Маньо: *Българска възрожденска книжнина.* София, 1957.
5 Вучков, Юлиан: *Българска драматургия 1856—1878* г. София, 1989.
6 Йорданова, Катя: *Диалогът в българската и сръбската театрална култура на Просвещението.* Сравнително литературознание, г. V, 1986. Кн. 7.
7 Василев, Добрин: *История на българския театър от древността до наши дни.* Варна, 1942.
8 Kazinczy Gábor: *Bulgárok.* Tudománytár. Literatura. ötödik kötet. 1841, 169.
9 Veress Sándor: *A magyar emigratio a Keleten.* Bp., 1878, I k., 33.
10 Kinizsi István: *A „Sánta huszár" naplója 1848—49".* Kolozsvár, 1895.

11 Egressy Gábor: *Törökországi naplója 1849—50.* Pest, 1851. 25.
12 Uo. 80.
13 Ács Tivadar: *Kossuth papja — Ács Gedeon.* Bp., 1940. 43.
14 Василев, Добрин: ***История на българския театър от древността до наши дни.*** Варна, 1942.
15 Szalczer Sándor: *A magyar emigránsok Törökországban 1849—1861.* Pécs, 1893. 34.
16 *A magyar irodalom története.* 3. Bp., 1965.
17 Rakodczay Pál: *Egressy Gábor és kora.* Bp., 1911.
18 Василев, Добрин: ***История на българския театър от древността до наши дни.*** Варна, 1942.
19 Чилингиров, Стилиян: ***Маджари и поляци в Шумен.*** Принос към историята на българската цивилизация. Шумен, 1943. 46.

PETROVICS ISTVÁN *(Szeged)*

A korai magyar városfejlődés és az idegen jog

Magyarországon már a 13. század elejét megelőzően is léteztek fontos gazdasági feladatokat ellátó, a területi munkamegosztásban szerepet játszó ún. preurbánus települések, de a különböző privilégiumokkal körülbástyázott, autonómiát élvező, jogi értelemben vett városok megszületése nem tehető a 12—13. század fordulójánál korábbra. Ennek az újfajta településtípusnak a megteremtéséhez, amelynek alapfeltétele a korai feudalizmus gazdasági—társadalmi viszonyainak a bomlása volt, igen nagy mértékben járultak hozzá a korabeli Európa nyugati részéről érkező telepesek. A különböző régiókból útrakelt, eltérő etnikumokhoz tartozó és több hullámban bevándorolt hospesek magukkal hozták a magyarországinál nem egy vonatkozásban fejlettebb jogrendszerüket, amelyet az uralkodók új hazájukban is biztosítottak számukra.

A 11—12. században főleg Észak-Franciaországból, Flandriából (vallonok), Lotharingiából és Lombardiából érkeztek hospesek Magyarországra. A latin nyelvű források a latinus összefoglaló néven utaltak rájuk, míg magyarul olasznak nevezték őket. A latinusokat németek követték, akik bizonyos előzmények után a 12—13. században bukkantak fel jelentős számban Magyarországon. A latinok németeket megelőző feltűnését az magyarázza, hogy a városfejlődés szempontjából ebben az időszakban Európában Észak-Itália és Flandria tartozott az élvonalba, másrészt pedig II. Konrád császár 1030-ban indított hadjárata elmérgesítette a magyar—német viszonyt. A 13. század elejére Magyarországon kialakult hospesjog kiformálásában igen lényeges — és a dolog természetéből adódóan — kezdeményező szerepet játszottak a latinok. Ebből fakadóan a hospesjogot, amely a városi szabadságok rendszerének alapját képezi, semmiképpen sem tekinthetjük tisztán német jognak, bár annak megteremtéséhez a németek (szászok) döntő mértékben járultak hozzá. A hospesek számára kiállított oklevelek tanulmányozása számos fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy a hospesek kiváltságai vándorlásaik és letelepedésük során bővülhettek a származási területükön érvényben lévőkhöz képest. Így például minden bizonnyal Magyarországon fejlődött ki a bíró és a pap szabad választásának joga. Mindkét jog összefüggésben lehet a magyar királyok vendégeket védő politikájával. Frappánsan tükrözik ezt az oklevelek arengái, amelyek két csoportra oszthatók. A tatárjárást megelőzően az ún. védelmi típusú arenga a domináns. Az 1242 után keletkezett oklevelek arengái azonban már azt hangsúlyozzák, hogy a királyok dicsősége a nép sokaságában rejlik. Ez a kitétel a védelem helyett a tatárok okozta emberveszteség pótlá-

sát biztosítani hivatott telepítési politikával magyarázható. Fontos utalni továbbá arra, hogy a hospes szó a 13. századtól kezdve már nem bevándorlót jelent, hanem olyan személyre utal, aki a hospesszabadságok elnyerése révén különleges jogállásra tett szert, vagyis a latinokon és németeken kívül magyarokra, szlávokra, sőt örményekre is vonatkozhat.

Fentebb már említettük, hogy a hospesjog bővített, városias jellegű foglalkozásokra is alkalmazható változata tekinthető a városi jognak, amely végső soron egy adott város kiváltságainak és azoknak a jogszabályoknak az összessége, amely a város lakóinak mindennapi életét meghatározta. Mivel a magyarországi városi lakosság zömét idegen etnikumok alkották, az alábbiakban arra keresünk választ, hogy tételesen megnevezve felbukkan-e valamilyen idegen városjog a hazai városok kiváltságleveleiben. Vizsgálódásaink időben a 13—14. század során kiállított privilégiumokra terjednek ki, területileg azonban nem érintik Dalmáciát és Szlavóniát, vagyis csupán az ország ún. törzsterületén keletkezett városokat ölelik fel. Nem foglalkoztunk az olyan, kétségtelenül városias jellegű, de egyházi földesuraság alá tartozó településekkel, mint Pécs, Veszprém, Vác, Várad, Gyulafehérvár, Eger, bár ezeken is éltek latin, illetve német hospesek. Eme megszorítások figyelembevételével véleményünk szerint a következő helyek alkották a magyarországi városhálózatot a 13—14. században. A felsorolásnál megadjuk a kiváltságlevél dátumát is.

1254: Bábaszék és Dobronya; 1331: Bars; 1370: Bártfa; 1247: Beregszász; 1255: Besztercebánya; 12. század 2. fele: Beszterce, Brassó; 1291: Désakna; 1261: Désvár; 1299: Eperjes; 1239: Esztergom (érseki város); 1237: Fehérvár; 1287: Gölnicbánya (kiváltságait még IV. Bélától kapta!); 1271: Győr; 1265: Hibe; 1347: Kassa; 1269: Késmárk; 1299: Kisszeben; 1316: Kolozsvár; 1331: Komárom; 1244: Korpona; 1244: Körmend; 1328: Körmöcbánya; 1328: Kőszeg; 1271: Lőcse; 1342: Lubló; 1376: Nagybánya; 1324: Nagymaros; 12. század 2. fele: Nagyszeben; 1238: Nagyszombat; 1230: Németi; 1263: Németlipcse; 1248: Nyitra; 1261 előtt: Patak; 1244: Pest; 1343: Podolin; 1291: Pozsony; 1383: Privigye; 12. század 2. fele: Radna; 1340: Rózsahegy; 1299: Sáros; 1328: Sárvár; 1261: Sátoraljaújhely; 1255 körül: Selmecbánya; 1277: Sopron; 1264: Szatmár; 1242—47 között: Szeged; 1262: Szöllős; 1291: Torda; 1279: Vasvár; 1243: Zólyom; 1330: Zólyomlipcse; 1321: Zsolna; 1325: Kiszucaújhely.

A fenti felsoroláshoz a következő megjegyzéseket fűzzük. Nem minden város tudta megőrizni a 13—14. század során korábbi előnyös helyzetét. Közülük több ugyanis — eladományozás révén — világi vagy egyházi földesúri fennhatóság alá tartozó mezővárossá vált (pl. 1288-ban Nyitra, a 14. század végén Sárvár, Sátoraljaújhely, Patak, Szöllős, a 15. század elején Németi, Nagybánya). Ez azonban vizsgálódásunkat lényegében nem befolyásolja. A privilégiumok az esetek többségében teljes terjedelemben fennmaradtak, máskor azonban csak jóval későbbi tartalmi átiratok őrizték meg

az emléküket. Besztercének, Brassónak és Nagyszebennek a 12. század második felében keletkezett privilégiuma elveszett, Radnáé és Selmecbányáé úgyszintén. Bár az utóbbi két városnak megőrződött a privilégium kibocsátása utáni időben keletkezett jogkönyve, a kiváltságlevelekkel kapcsolatos vizsgálatokba ezek nem vonhatók be. Különleges esetet jelent Lőcse, mivel ennek kiváltságlevelét nem ismerjük, polgárai a szászság egészének adott kiváltságokat városi kiváltságként is értelmezték. A privilégiumok, valamint néhány város esetében még további oklevelek áttekintése azt mutatja, hogy az általunk vizsgált forrásanyagban tételesen megnevezve csupán egyetlen idegen városi jog bukkan fel, nevezetesen a magdeburgi. Ez is csupán egyetlen város, Podolin esetében. Mivel Podolin olyan területen jött létre, amely a 13. század végéig lengyel fennhatóság alatt állott és a magdeburgi jogra való hivatkozás még akkor történt (1289, 1292), amikor Podolin nem város, hanem valójában csak soltésztelepülés volt, ezért kétségtelenül speciális, nem pedig tipikus esetnek kell tekintenünk. S ha tételesen megnevezett idegen városjog nem is fordul elő a kiváltságlevelekben, az általános, illetve speciális körülmények között érvényesülő német hatás igen szembeszökő. Ennek illusztrálására előbb egy egyedi példát említenénk: Zólyomlipcse 1330. évi privilégiumában bukkan fel az „ad instar aliarum civitatum nostrarum Teutonicalium libertatum prerogativis decorare" kitétel. Ez a teljesen általános megjegyzés néhány sorral lejjebb annyiban konkretizálódik, hogy a település bírája a felmerülő ügyeket „ad instar libertatis hospitum nostrorum de Korpona . . . iudicabit".

Idegen — német — jogszokásra utalnak továbbá a *more Saxonum* és a *more Teutonico* kifejezések, illetve ezeknek a *ius* valamint a *consuetudo* terminusokkal képzett variánsai. Ezek a kifejezések az esetek zömében a tizedfizetésre vonatkozóan fordulnak elő, de találunk más példákat is. A legmeglepőbb talán ebben a vonatkozásban Besztercebánya esete, mivel ennek 1255-ben kiadott privilégiuma engedélyezi az igazságot eldöntő párbaj megtartását, amit „cum scuto rotundo et gladiis debet pugnari, prout Saxonum optinet consuetudo". Meglehetősen sajátságos ez a helyzet, hiszen a városi privilégiumokban a magyar királyok 1231 óta nyomatékosan tiltották az ilyen eljárást. II. András 1230-ban a németi hospesek számára kiadott privilégiumában a következőképpen rendelkezett: „more Saxonum villicus ipsorum armatus cum quatuor personis sagittaris nobiscum exercituare teneatur".

A tanúskodás kérdését illetően érdemes Korpona esetére hivatkoznunk. Ez annyiban különleges, hogy az 1244. évi privilégium kimondja: az ottani szász hospesekkel szemben csupán magyarok tanúsága nem fogadható el, csak szászokéval, németekével vegyesen. Itt tehát az általános gyakorlattól eltérően nem az azonos jogi helyzet, tudniillik a hospesszabadság megléte, hanem az etnikai hovatartozás volt a döntő kritérium.

A német jog hatásának érvényesülését bizonyíthatják a privilégiumok mérföldjoggal (Bannmeilenrecht) kapcsolatos intézkedései is. Ilyen jellegű rendelkezések találhatók Beregszász (1247), Szatmár (1271), Gölnic (1287), Podolin (1292), Zsolna (1321), Kiszucaújhely (1325), Körmöcbánya (1328) és Privigye (1383) privilégiumában. Vegyük sorra ezeket! A beregszászi hospesek a beregi erdőt tőlük egy napi járóföld távolságig élhetik disznókkal és barmokkal, s benne épületfát vághatnak. Szatmár szabadalomlevelében az olvasható, hogy „sem tisztek (officiales), sem más idegenek a kocsmákban bort nem árulhatnak és az idegen kereskedők sem adhatnak el szövetet vágva" (ti. kis tételben). Gölnicbánya 1287. évi privilégiumában a király arról intézkedik, hogy „a város határán belül fekvő falvaknak nem lehet vására, hanem a város határán belül élők kötelesek a mondott Gölnicbánya vására menni áruikkal". Podolin 1292. évi kiváltságlevele kimondja: „ne quis omnino hominum in spacio unius miliaris ad omne latus eiusdem civitatis tabernam braxare audeat". Zsolna 1321-ben kelt privilégiuma leszögezi: „concedendam, quod per spacium unius miliaris nullus operarius ququo nomine censeatur alias, nisi in ipsa civitate nostra de Sylna possit residere et sua opera exercere; et quod universi piscatores usque ad ipsum unum miliare constituti ad eandem civitatem nostram debeant pertinere". Kiszucaújhely 1325. évi alapítólevele két dolgot említ. Egyrészt: „in predicta civitate Congesbergh omnia opera mechanica habere poterit [tudniillik Henricus advocatus] videlicet pistores, carnifices sutores, fabros, tabernarios pro sua voluntate, quae infra milliare nullus exercere praesumat", másrészt pedig: „forum liberum damus in civitate supradicta, quod infra miliare per aliud forum nullus impedire praesumat". Privigye 1383-ban kelt kiváltságlevele szintén több dologról rendelkezik. Kimondja, hogy bizonyos foglalkozást űző mesteremberek a város határában 1 mérföld távolságon belül nem lehetnek, s a megszorítást a kenyér és a hús árusítására is kiterjeszti. Megtiltja továbbá az oklevél egy mérföld távolságon belül a vásártartást is. Körmöcbánya 1328. évi privilégiumában I. Károly az itteni hospeseknek adja 2 mérföldes körzetben a lakatlan földeket, illetve erdőket szabad használatra.

Az említett oklevelekben a mérföldjognak igen különböző formáival találkozhatunk. Nemcsak az iparosokra és a vásártartásra vonatkozó megszokott tilalmak bukkannak fel — ráadásul meglehetősen kis számban —, hanem érintik ezek a pontok többek között az erdőhasználat, a halászat, valamint a sörfőzés és -csapolás kérdését is. A mérföldjog formájának meghatározásánál döntő súllyal esik latba az illető város jellege és fekvése. Körmöcbánya esetében a bányavárosoknál megszokott erdőhasználati jog biztosításáról van szó, míg pl. Zsolnával és Kiszucaújhellyel kapcsolatosan a sziléziai hatás, Podolint illetően pedig a lengyel gyakorlat is szerepet játszhat. Szatmár esete a szó szoros értelmében nem is sorolható ide, hiszen a privilégium rendelkezése az idegenek nagybani kereskedésének kikényszerítését

célozta. Továbbá érdemes arra a paradox helyzetre is felfigyelni, hogy a privilégiumok ez irányú hallgatása ellenére a joggyakorlat mégis azt bizonyítja, hogy Magyarországon ugyanazon a napon 1, esetleg 2 mérföldnyi távolságon belül nem lehetett vásárt tartani. A privilégiumok vizsgálata arra is fényt vet, hogy a jogi viszonyokat tekintve az országos helyzettől eltérő képet mutat Zsolna környéke, ahol sziléziai hatással, valamint Podolin vidéke, ahol lengyel hatással számolhatunk. E két régió közös vonását abban tapinthatjuk ki, hogy az országon belül csupán itt érvényesült — hosszabb-rövidebb ideig — a maga tiszta formájában a német jog. Világosan kirajzolódik továbbá az is, hogy a 13—14. században a különböző települések kiváltságolásánál Fehérvár, Buda, Korpona és Selmecbánya volt a követendő példa. Fehérvár esetében azonban nem beszélhetünk városjogról. A fehérvári szabadságok ugyanis nem alkothattak egységes, a város jogéletét minden vonatkozásban szabályozó koherens rendszert, hanem csupán néhány alapszabadságra terjedtek ki. A fehérvári szabadságok hordozói, az itt megtelepült latin hospesek, akárcsak az ország más területén élő latin vendégek, nem tartottak fenn jogi érintkezést szülőföldjükkel. Ez a magyarázata annak, hogy nem jött létre ún. jogi filiációs viszony Fehérvár — és természetesen a többi, szintén latin hospesek által lakott város —, valamint az anyaország között. Tény továbbá, hogy magán Magyarországon belül sem alakult ki az anyavárosi viszony a fehérvári szabadsággal élő városok között. A 14. század 40-es és 70-es évtizedei között aztán lezajlik Magyarországon az a jelentős változás, aminek eredményeként a kisebb városok nem egyszerűen a régebbi városok libertásait, hanem azok jogát (ius) veszik át, tehát hazánkban is létrejött az anyavárosi rendszer. A legtekintélyesebb anyavárosnak számító Buda, Korpona és Selmecbánya jogának kialakulásában szintén jelentős szerepet játszott a német elem. Selmecbánya jogának forrása az iglaui jogkönyv, amellyel a selmeci csaknem szó szerint egyezik. Korpona joga ezzel szemben eklektikus jellegű: a szász és a magdeburgi jog elemeinek keveredéséből alakult ki. A 14. század elejétől az ország legjelentősebb városi jogává fejlődött budai jog szintén több forrásból táplálkozott. A legfontosabbnak ezek közül talán a magyarországi hospes-, illetve városi szabadságjogok tekinthetők. Ne felejtsük, hogy Budára a fehérvári libertáson alapuló pesti szabadságrendszer szállt át! További fontos forrása ennek a városi jognak a magyar országos (szokás)jog, valamint a délnémet, illetve a bécsi városi jog. Érdemes felfigyelni arra is, hogy a 15. század elején készült *Budai jogkönyv* összeállítója a források között említi a magdeburgi jogot is, ám ennek tényleges hatása nem bizonyítható.

A városjogok átvételével kialakult filiációs viszony kapcsán érintenünk kell egy roppant lényeges kérdést, nevezetesen a városok fellebbezésének problematikáját. A fellebbezésről már a legkorábbi, 1230-ban kelt városprivilégium is rendelkezik, s ettől kezdve csaknem valamennyi kiváltságlevél

tartalmaz valamilyen utalást erről a jogi eljárásról. Másodfokon azonban több fórum is ítélkezhetett. Az oklevelek a király bíráskodását (nostrum iudicium), a presentia regiát, továbbá a tárnokmestert, vagy valamilyen más országos tisztségviselő bírói székét említik feljebbviteli fórumként. Mivel az efféle fellebbezés sokszor igen hoszú és bonyodalmas procedúrát jelentett, ezért a gyakorlatban sok kisebb város az anyavároshoz fordult jogorvoslatért. Ilyenkor azonban megtörtént, hogy az országhatárokon kívülre kerültek bizonyos ügyek. Ez az általunk vizsgált forrásanyag tanúsága szerint egyetlen város, Zsolna esetében következett be. Zsolna ugyanis a sziléziai Teschent tekintette anyavárosának. Azt a várost, ahol kezdetben a flamand jog érvényesült, de azt a 14. század során kiszorította a magdeburgi jog. A városok fellebbezésével összefüggő problémák rendezésére I. Lajos király tett kísérletet. Reformjának első lépésében a városi ügyeket egy külön országos bíróra bízta. Személy szerint Szepesi Jakabra, a nevezetes országbíróra esett az uralkodó választása. Szepesi országbírói tisztét megtartva ítélkezett a városok ügyében. A kísérlet azonban nem vált be, s így az 1375 és 78 közötti periódus után a tárnokmesterre bízta a király a városok fellebbezési ügyeinek elbírálását. Ezzel kezdetét vette a tárnokmester vezetése alatt álló testületeknek, a tárnoki ítélőszéknek mint a városok királyi bíróságának és feljebbviteli fórumának a kialakulása. Ezt a lényegében feudális udvari bíróságnak tekinthető bírói széket aztán a 7 legfejlettebb kereskedőváros teljesen kisajátította, s a 15. században egy, a budai jogon alapuló közös törvénykönyvet állított össze, amit röviden tárnoki jogként tartanak számon. Ehhez, az ún. tárnoki városok szövetségéhez 1480-ban Pest is csatlakozott. Az I. Lajos által elindított reform a másik oldalon a szó szoros értelmében idegen jognak számító „tescheni" városjog kiküszöbölésére tett kísérletet. Az uralkodó ösztökélésére a zsolnai polgárok végül is Korpona jogának elfogadása mellett döntöttek. Ez azonban, miként Mária királynő 1384-ben kelt oklevele bizonyítja, nem jelentette azt, hogy Zsolna a jogváltás révén megszűnt volna fellebbezési hely lenni, hiszen Felső Trencsénből (besztercei kerület) és Turócból továbbra is ide fordultak másodfokú jogorvoslatért. Talán ugyanez a gondolat, vagyis az idegen jog alkalmazásának a felszámolása vezette Lajost már 1342-ben is, amikor Lublónak Kassa jogát adta: „eandem libertatem et legem quibus cives nostri Cassenses fruuntur".

Összefoglalólag megállapíthatjuk: noha a korai városprivilégiumokban egyetlen esetben sem fordul elő tételesen megnevezett idegen városjog, a kiváltságlevelek számos kitétele egyértelműen bizonyítja azt a — más típusú forrásokból (jogkönyvek) levonható — következtetést, hogy a magyarországi városi szabadságok és -jogok kialakulásában — a magukkal hozott és új hazájukban a magyar uralkodók által is biztosított jogrendszerük révén — jelentős szerepet játszottak az idegen etnikumok, elsősorban a németek. A német hatás azonban Magyarországon messze nem érvényesül olyan erőteljesen és egyértelműen, mint a szomszédos Cseh- és Lengyelország esetében.

Irodalom

Degré Alajos: *Székesfehérvár városi joga a középkorban.* In: *Székesfehérvár évszázadai.* 2. Székesfehérvár, 1972. 143—149.

Fekete Nagy Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása.* Bp., 1934.

Fekete Nagy Antal: *Trencsén vármegye.* Bp., 1941. (Hunyadiak kora Magyarországon. IX. A. — Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. IV.)

Fügedi Erik: *„Németjogú" falvak települése a szlovák és német nyelvterületen.* In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században.* Szerk.: Székely György. Bp., 1953. 225—239.

Fügedi Erik: *Városok kialakulása Magyarországon.* In: Fügedi Erik: *Koduló barátok, polgárok, nemesek.* Bp., 1981. 311—335.

Fügedi Erik: *Középkori magyar városprivilégiumok.* In: Fügedi E.: *Kolduló barátok. . .* i. m. 238—310.

Fügedi Erik: *Befogadó a középkori magyar királyság.* In: Fügedi E.: *Kolduló barátok. . .* i. m. 398—418.

Györffy György: *A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése.* In: *Székesfehérvár évszázadai. . .* i. m. 37—44.

Körmendy Adrienne: *A soltész („more scultetorum") telepítette falvak a Szepességben (XIII—XIV. század).* Agrártörténeti Szemle 16. (1974). 305—348.

Kubinyi András: *Zur Frage der deutschen Siedlungen in mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200—1541).* Vorträge und Forschungen, Bd. XVIII. (1975). 527—566.

Kubinyi András: *A királyi várospolitika tükröződése a magyar királyi oklevelek arengáiban.* In: *Memoria Saeculorum Hungariae.* Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely György. Bp., 1984.275—291.

Kubinyi András: *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig).* In: *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején.* Főszerk.: Gerevich László. Bp., 1973. 11—240.

Marsina, Richard: *Városfejlődés a Felvidéken, a mai Szlovákia területén.* Világtörténet 26. (1976). 32—68.

RICHARD PRAŽÁK—DEÁK ESZTER *(Brno—Budapest)*

Berchtold Zsigmond és a magyarok

A Berchtold család az egyik legjelentősebb morvaországi osztrák arisztokrata család, mely cseh környezetben élve — a morvaországi Buchlov és Buchlovice urai voltak — egyrészt szorosan kötődött az itteni cseh nemesi családokhoz (Magnis, Vratislav), másrészt — főleg a 18. század végétől — a Morvaországban, illetve a mai Szlovákia területén birtokkal rendelkező magyar főúri családokhoz (Serényiek, Telekiek, Károlyiak). Ez nem volt egyedülálló jelenség, hisz a felvilágosodás és a nemzeti újjászületés korában számos cseh nemesi családnak voltak élénk kapcsolatai Magyarországgal (utalhatunk a Valdštejnekre, Mitrovskýakra és Thunokra). Mégis, a Berchtold család egyik tagjáról elmondhatjuk, hogy kivételt jelentett, s külön fejezetet érdemel ebben a kapcsolattörténetben: Sigmund Berchtoldnak (1799—1869), a Monarchia külügyminisztere nagyapjának volt a legintenzívebb kapcsolata a magyarokkal és Magyarországgal a morvaországi nemesség körében a 19. század folyamán.

Apja, Leopold Berchtold (1759—1811) korának egyik igen ismert tudósa-polihisztora, világutazója volt, akinek tudományos ismeretterjesztő és filantrópiai munkái Európa számos országában és számos nyelvén megjelentek. Munkássága Magyarországon is nagy elismerésnek örvendett, Kazinczy gyakran emlegeti őt levelezésében.[1] Leopold Berchtold a már nemzeti érzelmű cseh patrióta nemesség tagjaival (Kinský, Šternberk) együtt vett részt a prágai Cseh Nemzeti Múzeum alapításában, ugyanakkor feltétlen lojalitást tanúsított Bécs irányában. Élete utolsó éveiben, a francia csapatok morvaországi betörésekor nagy lelkesedéssel harcolt az egyik Landwehr-egységnél a császári zászló alatt, miközben pártfogolta és segítette az 1806—1812 között a brünni minorita kolostorban raboskodó Andreas Riedelt, a bécsi jakobinusok egykori vezetőjét. Riedelnek a brünni fogság idején keletkezett naplója, emlékirata és levelei szintén Berchtold gróf jóvoltából maradtak ránk.[2]

Berchtold Zsigmond már gyermekkorában megtanult magyarul, gyakran tartózkodott ugyanis anyai nagyanyja, a morvaországi Serényi családból származó Mária Franciska, Teleki Sámuel második feleségének birtokán. Berchtold az egykori erdélyi kancellárral egészen annak haláláig, 1822-ig levelezett.[3] A fiatal gróf először jogi tanulmányokat kezdett Bécsben, majd a katonai pályának szentelte magát. 1821-től 1823-ig a bécsi Magyar Testőrgárda tagja volt,[4] majd az egyik császári huszárezredben szolgált főhadnagyként. A magyar irodalom ápolásának hagyománya a testőrségnél őrá is hatással volt: 1822-ben Bécsben állította össze azt a kéziratos gyűjteményt, mely 186 magyar éneket tartalmaz. Berchtold Zsigmond az 1830-as évek-

ben Trencsén megye alispánja lett, ahol két birtoka is volt: Nagy-Zábláth és Csicsmán; további magyarországi birtokai a gömör megyei Putnok és a borsod megyei Dédes. Bekapcsolódott a reformkori politikai életbe, részt vett a pozsonyi országgyűléseken.

Berchtold Zsigmond magyar kapcsolatainak legértékesebb dokumentumai a magyarokkal folytatott részben magyar, részben német nyelvű levelezése. Fennmaradtak pl. bécsi diáktársainak, illetve a Testőrgárdánál szolgáló katonatársainak hozzá írott magyar nyelvű levelei. A szintén magyar nyelvű válaszlevelek hiányában e levelek lelkendező-dicsérő soraiból következtethetünk Berchtold magyartudására és érzületére. Laczkó János, bécsi joghallgató pl. ezt írja 1818. július 19-én kelt levelében: „Örülj Te is Nemes Magyar Hazám! Mivel a legnagyobb Reménységű Ifjú Gróf Berchtold Sigmondban feltaláltad te a legnagyobb Hazafidat, a' ki bátor édes kebeledbe nem lakik, mégis Nagylelkű Magyar mint a Nagy Méltóságú ősei; Mondom Nemes Hazám! Nagy Lelkű Hazafiad Ő, mert Éretted, Javadért, Nemzetedért, Nyelvedért, egyszóval: Mindenért kész Ő a legdrágább életét is feláldozni."[5] Egy másik levelében tudtára adja a grófnak, mennyire örül, hogy az „a vacatiot mindétig Magyar Országba mulatja, s beszélli a' Szent Angyali Magyar nyelvet".[6] Karl Hörte 1818. augusztus 13-i szintén Bécsből írott levelét pedig így kezdi: „Tsudálkodásra méltó, hogy olly rövid idő alatt olly szépen meg tanúlt Uraságod magyarúl. . . Sok született Magyar nehezen írt volna illy szép magyar levelet; igen nagy kedvem volna őket a magyar Tudományos Gyűjteménybe nyomattatni".[7]

Külön figyelmet érdemel Berchtold Zsigmond és Márton József kapcsolata. Ismert tény, hogy Márton több nyelvkönyvét is Berchtold Zsigmondnak ajánlotta, s már a dedikációk is utalnak a gróf mecénási tevékenységére.[8] Többet tudunk meg kapcsolatukról Márton József 1836—38 között Bécsből Buchlovicébe írott magyar nyelvű leveleiből.[9] Az Egyedülvaló és Különös Jóltevőnek nevezett gróf rendszeres anyagi támogatásban részesíthette a magyar nyelv bécsi professzorát, aki igen szűkösen élt Bécsben családjával. Márton pedig többízben küldött magyar nyelvkönyveket a grófi gyerekek számára, de ő lehetett a fő közvetítő Berchtold könyvbeszerzéseiben is. Többször említi, milyen Magyarországon megjelent újdonságokat küldetett el a grófnak. Szintén az ő megbízásából Márton fordította magyarra Leopold Berchtold német nyelvű életrajzát utazásainak leírásával és tudományos tevékenységének ismertetésével együtt.[10]

Úgy tűnik, Berchtold kihasznált minden lehetőséget magyartudásának tökéletesítésére: részt vett a pozsonyi színházi előadásokon, 1833. április 15-én pl. az *András és Béla* című darab bemutatóján, melyet Kossuth Lajos adaptált az országgyűlés alkalmából az ottani magyar színpad számára. A levelek tanúsága szerint azonban ő maga is játszott Pozsonyban Aspermont társulatánál.[11]

Eddig még nem bizonyított az a feltevés, hogy Berchtold részt vett volna az 1848/49-es forradalomban. A hagyomány szerint a halálos ítéletet életfogytiglan, saját várában, a buchlovi várban letöltendő fogságra változtatta a császár.[12] Berchtoldot feltétlen magyar-szimpátiája, a magyar reformpolitika melletti elkötelezettsége kétségkívül a magyar forradalom oldalára állította, de sem részvételének, sem az ítéletnek eddig semmilyen konkrét nyomára nem bukkantunk. 1848-ban valóban Pesten tartózkodott, erről tanúskodnak az iratai között található színlapok a Nemzeti Színház június—júliusi előadásairól (pl. Szigligeti Ede *A szökött katona* című darabjának június 30-i és a *Bánk bán* július 12-i bemutatójáról). Hagyatékában megtalálható továbbá néhány forradalmi folyóirat 1848-ból (pl. Kossuth Hírlapjának július 23. száma), valamint Töltényi Miklós forradalmi, szatirikus röpirata, „Hű tükre a megbukott kanczellaria, helytartótanács és kamara hivatalnokainak" (Bécsben 1848). Mindezek az iratok tagadhatatlanul Berchtold szimpátiáját mutatják, de nem nyújtanak bizonyítékot arra, hogy aktívan részt vett volna a forradalmi eseményekben. Hagyatékában ugyanúgy megtalálhatók a császár proklamációi és osztrák híradások a hadi eseményekről.[13]

Berchtold 1848 utáni közéleti tevékenységéről még hiányosak az ismereteink. Az állítólagos várfogságra vonatkozó feltevésnek nem mond ellent, de nem is cáfolja az a tény, hogy Morvaország helytartója, Leopold Lažanský gróf 1853. március 7. keltezéssel egy körlevélben fordult Berchtoldhoz, melyben — Ferdinand Maximilian főherceg felhívását tolmácsolva — anyagi hozzájárulását kéri annak a bécsi székesegyháznak felépítéséhez, mellyel Ferenc József császár merénylettől való megmenekülésének kívántak emléket állítani.[14]

Berchtold Zsigmond magyar szimpátiájának legszembetűnőbb bizonyítéka a buchlovi vár értékes, 6 769 kötetes magyar könyvtára, melyet még atyja, Leopold alapozott meg és Zsigmond egy életen át tartó gyűjtése tett teljessé. A könyvtár alapját a 18. század végének és a 19. századnak a tudományos és szépirodalma alkotja. Megtalálhatók Magyarország statisztikai, földrajzi leírásai, topográfiai munkák, igen gazdag a szótárak és nyelvtanok gyűjteménye: Márton József valamennyi munkája mellett csak Farkas János, Benyák József, Kresznerics Ferenc, Vajda Péter és Štefan Leška műveire utalunk. A korabeli magyar irodalomtörténeti és történeti irodalom csaknem valamennyi jelentős darabját tartalmazza a könyvtár (Toldy Ferenc, Greguss Ágost, Majláth János mellett a kevésbé ismert szerzők, pl. Környei József, Glycér Spányik, Pusztay Sándor, Thewrek Ponori József is megtalálhatók). A közgazdasági és közjogi munkák mellett igen jelentős az 1790-es évek és a reformkor politikai irodalma, az 1840-es évek nemzetiségi vitáinak dokumentumai, valamint cseh és szlovák szerzők Magyarországra vonatkozó művei, pl. Ján Kollár *Erklärung des National-Namens Magyar* (Pest, 1827), Řehoř Daňkovský nyelvtörténeti munkája, *Die Völker*

ungarischer Zunge (Pressburg, 1827), Leo Thun polemizáló írása, *Die Stellung der Slowaken in Ungarn* (Prag, 1843), *Corespondenz zwischen Kaiser Rudolf und dem ungarischen König Matthias* (Prag, 1845) Václav Hanka kiadásában. A könyvtár egyik ritkasága a már említett, Berchtold Zsigmond által összegyűjtött, 186 éneket tartalmazó kéziratos énekeskönyv (*Magyar Énekek*, összve gyűjtötte Magyarsützi Gr. Berchtóld Zsigmond Magyar Kir. Test-örző Bétsben Máj. 2. 1822.).

Említettük, hogy nem bizonyított Berchtold részvétele a magyar forradalomban, önmagáért beszél azonban a könyvtár igen gazdag 1848/49-re vonatkozó irodalma, melyből csak néhány címet említünk: 1847/48. évi Törvényczikkek, Március 15. (Pesth, 1848), Kolisch Sigmund: *Ludwig Kossuth und Clemens Metternich* (Leipzig, 1850), Áldor Imre: *A forradalom költészete* (Pest, 1867), Szelestey László: *Huszárok könyve* (Pest, 1858), K. V. M.: *Bilder aus dem Honvedleben* (Wien, 1851), Gál Sándor: *A Pest-Városi Nemzeti őrsereg* (Pesten, 1848), Cetz J.: *Ungarische Militär-Sprachlehre* (Pest, 1844), *Schlachtfelderblüthen aus Ungarn* (Leipzig, 1850), *Aus dem ungarischer Soldatenwelt* (Stuttgart, 1852).[15]

Berchtold Zsigmond kapcsolatai Magyarországgal, illetve részvétele a magyar politikai és szellemi életben a 19. századi cseh—magyar—német kulturális kapcsolatok egy fontos fejezetét képezi. A róla szóló rövid ismertetés után életének és könyvtárának részletes feldolgozását szeretnénk megírni.

Jegyzetek

1 Vö. Pražák, R.: *Josef Dobrovský als Hungarist und Finnougrist.* Brno, 1967. 127. és uő.: *K ohlasu maďarského reformního hnutí u nás v 1. polovině 19. století* [A magyar reformmozgalom visszhangjához Csehországban a 19. sz. 1. felében], Časopis Matice Moravské CX, Brno 1991, 1. sz. 61—65. (Berchtold Zsigmondról); Leopold Berchtoldról ld. Pluskal, F. J.: *Leopold Graf Berchtold, der Menschenfreund.* Brünn, 1859; Berchtold, Gr. L.: *Vergangenheit und Gegenwart der Herrenburg Buchlau.* Brünn, 1893, Hantsch, H.: *Leopold Graf Berchtold, Grandseigneur und Staatsmann.* Graz, 1963, 3—6.; Kroupa, J.: *Alchymie štěstí* (Die Alchemie des Glückes). Brno, 1986, különösen 148—149, 189—191.

2 Vö. Moravský zemský archív (Morvaországi levéltár) Brno (továbbiakban MZA) a Berchtold család levéltára G 138, fasc. 60/311, 316. Kiadását a budapesti Akadémiai Kiadónál Deák Eszter készíti elő: Untergang eines Revolutionärs. Tagebuch, Briefe und Denkschrift von A. Riedel aus seinen Gefängnissjahren im Minoritenkloster in Brünn 1806—1812.

3 Vö. Teleki Sámuel levelei Berchtold Zsigmondnak 1818—1822, uo. fond G 138, fasc. 358/55.

4 Vö. Hellebronth, K.: *A magyar testőrség névkönyve 1760—1918.* Bp., 1939. 89.

5 Ld. MZA Brno, fond G 138, fasc 358/29.

6 1818. október 22-én Bécsből, uo.

7 Uo. fond G 138, fasc 358/31.

8 Vö. Mikó Pálné: *Marseailles és Gotterhalte.* Bp., 1986, 235.
9 Ld. MZA Brno, fond G 138, fasc. 358/34. Márton József öt levelét Berchtold Zsigmondhoz Deák Eszter publikálja az Irodalomtörténeti Közleményekben.
10 Vö. uo.
11 Vö. uo. fond G 138, 66/342., fasc. 358/29.
12 Ld. Kneidl, P.: *Hradní knihovna na Buchlově* [A buchlovi vár könyvtára]. In: *Buchlov.* Brno, 1962. 27., Petrů, J.: *Buchlov.* Brno, 1982.
13 Vö. MZA Brno, fond G 138, karton 66/342.
14 Vö. uo. fond G 138, karton 66/341.
15 Vö. uo. fond G 138, karton 67/343 (Knihovna Buchlov) és *Lokální a inventární katalog hradní knihovny Buchlov* [A buchlovi vár könyvtárának katalógusa], Krajské středisko Státní památkové péče a ochrany přírodny, Brno.

АНДРЕЙ И. ПУШКАШ *(Москва)*

Проблемы новейшей истории Венгрии и историографии Советского Союза

Как известно, венгерской истории в прошлом уделялось немного внимания в трудах российских, а затем и советских историков. Достаточно сказать, что до начала XX века в России вышла только одна обобщающая книга Борецкого-Берфельда (Сант-Петербург, 1908 г.) и была посвящена истории Венгрии средних веков и нового времени.

После этого на долгое время никто в России не занимался историей малой, хотя и соседней Венгрии. В период между двумя мировыми войнами венгерские эмигранты в СССР написали ряд исторических статей и книг, посвященных отдельным вопросам истории отдельных групп венгерского общества. Среди трудов этих политических деятелей, становившихся в силу обстоятельств и историками, с научной точки зрения самой привлекательной является книга Золтана Липпаи, вышедшая в Москве в 1939 году и посвященная истории народов Дунайского бассейна 30-х годов и, естественно, особенно венгерскому.

Даже после окончания второй мировой войны, когда присутствие войск Советской Армии и политическое руководство СССР оказывали сильное влияние на развитие событий в Венгрии, история Венгрии в СССР долгие годы вообще не изучалась. В Москве уже был создан Институт славяноведения, но объектом его изучения были Польша, Югославия, Чехословакия и Болгария.

Только в начале 1953 г. в высших инстанциях Советского Союза было принято решение образовать группу в Институте истории АН СССР в Москве, которая занялась бы изучением истории Венгрии, Румынии, Албании и ГДР. Но это еще не означало начала действительного научного исследования истории названных стран в целом, и новейшей в частности. Не было подготовленных для этого людей. Тогда фактически была создана только аспирантура. Причем интересным способом. К этому времени уже год позанимались в аспирантуре Т. Исламов, но по Австрии, а Л. Нежинский — по Франции. Им выделили по их преподавателю венгерского языка и предложили заниматься историей Венгрии, первому по новому периоду, а второму — по новейшему. Тогда же, осенью 1953 г. в аспирантуру по новейшей истории Венгрии в Институт истории АН СССР поступил и я. Первоначально, примерно три года, я зани-

мался аграрными проблемами Венгрии, а позже серьезно занялся историей Венгрии в годы второй мировой войны. Но до того мы совместно с Нежинским написали книгу по истории 1944—1948 гг., которая вышла в свет в 1961 г. О перипетиях издания этой книги скажу несколько позже.

К этому времени в Ужгородском университете образовалась группа преподавателей-историков, владевших венгерским языком и интересовавшихся проблемами венгерской истории. Так нам совместно с ними удалось подготовить и в 1963 году опубликовать очерки новой и новейшей истории Венгрии, в создании которой участвовал кроме И. М. Гранчака, Я. И. Штернберга и ученый из Львовского университета М. Ф. Лебович, у которого до того вышла книга в Москве о Венгерской советской республике.

В 60-е годы расширенным коллективом с привлечением фактически всех сил на территории СССР (замечу, после отказа венгерских историков совместно с нами подготовить такое издание) был подготовлен и в начале 70-х годов вышел в свет трехтомный труд по истории Венгрии. Это было первое издание на русском языке систематического более или менее полного изложения истории Венгрии. Поскольку это было подписное издание (16 тыс. экз.) в продаже его почти не было. История в нем была доведена до 1970 года. Причем третий, завершающий том, посвященный новейшей истории страны, по объему составил 63 печатных листа (первые два примерно по 40 листов каждый).

Круг исследователей, занимавшихся новейшей историей Венгрии до некоторой степени расширился. В частности удачно и результативно с изучения новой истории переключился на проблемы новейшей Бела Желицки. В последние годы круг вопросов, связанных с культурой, изучает Александр Стыкалин. В 80-е годы небольшой коллектив авторов (Шушарин, Исламов, Пушкаш) подготовил краткую историю Венгрии в серии однотомников (более 40 листов) с древнейших времен до наших дней. Завершена началом 1990 года и более двух лет рождается в издательских муках. Есть надежда, что в ближайшее время выйдет в свет.

Кроме обобщающих трудов авторы их участвовали в написании ряда собственных монографий, в написании десятков разделов в коллективных трудах по проблемам региона и сотни статей по отдельным вопросам истории Венгрии.

Но это не означает, что мы удовлетворены результатами своей работы. Продолжаем изживать собственные недостатки. В частности находится в печати коллективный труд о событиях в Венгрии осенью 1956 года, в котором отражены позиции ряда историков и филологов на происшедшее там глядя из Москвы.

Историки, изучающие проблемы Венгрии новейшего периода в СССР, находились так или иначе под влиянием венгерских историков, которые в кадаровский период (на который в основном попадает и наша работа) пытались уйти от одностороннего освещения проблем. За это часто наши рукописи на обсуждениях подвергались критике. И все же и нам в Москве удавалось печатать труды, в которы отражалась так или иначе деятельность и жизнь всех основных слоев венгерского общества, объективнее осветить деятельность, слабые и сильные стороны правящих кругов. В то же время, несмотря на стремление к объективности, и в наших книгах, статьях можно заметить симпатии и антипатии к освещавшимся личностям, событиям. По объективным причинам, естественно, не по всем вопросам нам удавалось дать полную картину изучаемых событий, характеристику видных деятелей. Были вопросы, которые не проходили у нас в печати, говорить о них считалось преждевременно. Но мы изучали не только историю рабочего движения и народной демократии, хотя историю Венгерской советской республики практически не обошел ни один советский историк Венгрии.

Проблемы, которые, на мой взгляд, стоило бы глубже осветить и для советского читателя это — характер, политические и экономические условия периода Венгерской народной республики конца 1918 — начала 1919 г., как ее тогда официально именовали. Конечно не в том смысле, что было бы, если бы она продолжила свое существование и не была бы провозглашена Венгерская советская республика. Мы считаем, что задачей историка является изучение, анализ и синтез фактов и событий. На мой взгляд, личность Михая Каройи, сложной, многогранной, умной и дальновидной фигуры пока не изучена полностью, хотя ей, особенно в Венгрии, уделялось пристальное внимание. Много белых пятен не только в наших, но и в венгерских исследованиях, посвященных правлению сторонников Миклоша Хорти (отношения соседних и великих держав к его режиму, реальное положение личности, отдельных слоев общества, ограниченность их свободы, сила и слабость правящей элиты, роль органов насилия в межвоенный период и в годы второй мировой войны).

Внешняя политика правительства И. Бетлена и последовавших за ним, как и выбор союзников в годы войны освещались пока крайне односторонне. Много, но недостаточно написано о трагической личности Пала Телеки и его делах, дальновидности в политике и об ограниченных его возможностях в действиях как главы правительства.

Слабо или почти никак не освещены венгеро-советские отношения в межвоенный период, не дан ответ на вопрос, почему И. Бет-

лен желал установить дипломатические отношения с СССР, но не смог, и почему это удалось Дюле Гёмбёшу, который придерживался значительно более правых взглядов, почему советское правительство искало контактов с Венгрией именно через Турцию, Италию и Германию, и на целый ряд других вопросов. В том числе, чем объяснить, что после установления дипломатических отношений между СССР и Венгрией в 1934 г., вплоть до 1941 года наблюдалась фактически стагнация как в политических, так и в экономических связях между двумя странами.

В исторической науке продолжаются споры, носящие явно не научный, а политический характер вокруг вовлечения Венгрии в войну против Советского Союза и его союзников. Особенно много шума по поводу создания повода для вступления Венгрии в войну. В нашей историографии также исследовался этот вопрос. Но необходимо вернуться к этой проблеме, очистить ее от шелухи пропаганды с обеих сторон.

Необходимо усилить анализ расстановки сил внутри Венгрии, выделить те, которые были заинтересованы в войне до конца на стороне гитлеровской коалиции, причины слабости в Венгрии сторонников англо-американского и советского союза, выявить согласованность действий союзников по венгерскому вопросу и провал попыток выхода Венгрии из войны до ее окончания.

О либеральной оппозиции режиму Хорти известно на начальном этапе его правления, в первой половине его. Но почти ничего не написано о 30-х годах, когда на арену выходили и другие политические силы и партии.

Правители периода войны, одни в мемуарах, другие — в протоколах судебных процессов над военными преступниками, рассказали о своих ролях, но не всю правду, многое утаили. Задача историков выяснить и эти вопросы, насколько это возможно в настоящее время.

Естественно, находясь за рубежом, всегда труднее писать о соседней стране. Так и нам. Когда к началу 1960-х годов мы с Л. Н. Нежинским написали книгу о коалиционном правлении в Венгрии в 1944—1948 гг., то сделали мы это, изучив архивные материалы всех коалиционных партий и стенограмм межпартийных совещаний. Но когда мы прислали рукопись на согласование в Будапешт (мы такое обещание давали, получая материал), то она настолько напугала тогдашнего директора Института истории партии Нандора Вайса, что он приехал в Москву к директору Института истории АН СССР (где мы тогда работали) академику Хвастову В. М. с жалобой на то, что нашу книгу не следует публиковать из-за использованного в ней архивного материала ИИП. Он требовал

снять этот материал. Когда Хвастов задал вопрос, полностью ли снимать, Вайс задумался и сказал, что нет, тогда Хвастов попросил его указать конкретно, что снять. Через несколько месяцев мы получили ответ, что сотрудники Института проверили весь материал и из-за реорганизации архива приблизительно в 170 случаях в архиве не обраружили то, на что мы ссылались, а на остальные прислали сноски по новой системе организации хранения архива. Замечу, что на эти материалы у нас были фотокопии.

Так приходилось нам преодолевать двойную цензуру, венгерскую и советскую. Вдобавок против этой книги, когда она уже вышла в Будапеште, была напечатана целая статья (не рецензия) за подписью А. Шагвари и Ш. Балога. Но она оказалась настолько предвзятой, что и авторы книги решили даже не реагировать на нее.

Довольно полно и аргументированно осветил для советского читателя Л. Н. Нежнинский события 1948—1962 гг. Аналогичную работу проделал по проблемам рабочего класса последних десятилетий Б. Й. Желицки.

События 1956 г. в Венгрии наложили свой отпечаток на вышедшие в СССР книги по этому поводу, да и на историю в целом. Но советско-венгерские отношения в научном плане как довоенного, так и послевоенного периода остались почти нетронутыми. Объяснялось это наличием сборников документов, изданных МИДами двух стран. Все другие формы совместного изучения этой проблемы отклонялись венгерской стороной.

Не изучен (да и нелегко это сделать) период правления Я. Кадара, когда при видимом соблюдении лояльности с курсом тогдашних правительств СССР, вырабатывался и осуществлялся новый курс, который позволял отдаляться от стран так наз. социалистического содружества и сближаться со странами Запада. Одновременно либерализация во внутренней жизни обеспечила терпимость к оппозиции, которая была довольно сильна как справа, так и слева.

В нашей краткой истории Венгрии предпринята попытка дать краткий очерк возрождения многопартийной системы, распада правящей социалистической рабочей партии, потери ею власти и мирного перехода, возвращения к капиталистическим отношениям, рыночной конкурренции. Смена социальной системы никогда и нигде не проходила гладко.

Я употребил слово «возрождение многопартийной системы», хотя думаю, необходимо изучить, как это было в действительности. Хотя в исторической литературе и говорилось об отмирании партий оппозиции, да и некоторых бывших правящих после 1949 года, некоторые продолжали полулегально или нелегально существовать.

Ведь не было запрета или самороспуска ряда партий. Мне доподлинно известно, что Буржуазно-демократическая партия продолжала свою работу, по крайней мере в Будапеште, до 1964 г., до смерти Билкеи-Горзо, на квартире которого регулярно собиралось руководство партии, о чем сохранились протоколы. Интересно бы изучить историю всех восстановленных в легальных условиях политических партий за прошедшие десятилетия.

Историков и изучающих прошлое Венгрии в Советском Союзе немного и сейчас. Практически все они присуствуют здесь. Упомянутые выборочно мною сейчас проблемы свидетельствуют о том, что работы по новейшей истории Венгрии непочатый край. (Не проще ли и эффективнее было бы кооперировать историков хотя бы ряда стран и совместно разрешать возникающие вопросы.)

RÁKOS PÉTER *(Praha)*

Az újabbkori peregrináció skálája és egy sajátosan cseh—szlovák—magyar példája

Előadásom a kongresszus első számú témájához kapcsolódik, de a mégoly tágan vagy lazán értelmezett peregrinációnak is inkább csak határesete. Fölösleges volna ezért mentegetőznöm, hiszen kongresszusunk nagyvonalúan megszabott kereteibe így is beleillik, szükségesnek érzem azonban, hogy felolvasásom érdemi része elé egy előzetes megfontolást iktassak be. Alkalmasint nem én leszek (vagyishogy eddigre már: nem én voltam) az egyedüli, akit a kitűzött téma elméleti eszmefuttatásokra csábít, mégpedig egy teljességgel általános jellegűre, ami a peregrináció mibenlétét és lehetséges változatait illeti, majd egy sajátosabban areálisra, mely a peregrináció kérdéskörét magyar—cseh—szlovák vagy legfeljebb közép-európai vonatkozásban veszi fontolóra, hogy azután rátérjek e tágabban értelmezett, de szűkebb területre korlátozott „peregrinációnak" egy egyedi és exempláris — hiszem, hogy nem minden tanulság nélkül való — esetére.

Tehát elsőbben is, anélkül, hogy bármiféle skolasztikus spekulációba bocsátkoznánk: a peregrináció értelemszerűen vándorlást, idegen földön vagy földre való utazást, utazgatást jelent. Nyitva hagyja a szó a további kérdéseket: mi késztette emberünket a helyváltoztatásra, kényszerűség-e avagy kíváncsiság, egyszeri elhatározás vagy életre szóló eltökélés, átmeneti vagy tartós állapot? Lehet a peregrinus diák, globetrotter, turista, száműzött, alaphelyzetéből ki-kimozduló vagy fokozatosan továbbmozduló, többgyökerű vagy gyökértelen, két- sőt többlaki, portyázó vagy ingázó, vándor vagy bujdosó, migráns vagy emigráns: mindezek nem kontradiktórius ellentétek, hanem egymásba folyó, folyamatos skálát alkotó változatok. Érdekelheti a peregrinus a kutatót mint kimagasló kulturális egyéniség, mint a szellemi élet közrendű, de hasznos és jellegzetes munkása, vagy csak egyszerűen mint „lakos", „honfitárs", köznapi emberi jelenség, s ez utóbbi esetben talán még inkább: az átlagosabb, szürkébb eseteken inkább tetten érhetjük a törvényszerűt, tudták ezt a francia strukturalisták, amikor vizsgálódásaikhoz hímenhíreket, apróhirdetéseket vettek alapul.

Mindebből azt a következtetést vonnám le, hogy a komparatisztika szempontjából a peregrináció legátfogóbb, de egyben legszabatosabb, ennélfogva legcélszerűbb meghatározása a „fizikai helyváltoztatással egybekapcsolt szellemi áramlás", melynek típusai különféle ismérvek alapján osztályozhatók: a hordozó alany szerint, a helyváltás tartama és gyakorisága szerint, kiváltó okai, földrajzi kiterjedése szerint stb. Nem is hiszem, hogy a már eddig felderített és feldolgozott hatalmas anyag sürgősebben igényli a szaporítást, mint inkább rendszerező elménk általánosító műveletét, a hely-

változtatás átfogó tipológiáját, az egyedi esetek visszamenőleges, sőt előrevetíthető minősítését és besorolását.

Eredeti szándékom szerint ezt a sokféleséget szerettem volna a már mondott szűkebb területi viszonylatban dokumentálni és illusztrálni; a többnemzetiségű állam keretein belül is létezett mindannyija, korábban a Habsburg-birodalomban, utóbb, századunkban, Csehszlovákián belül is, s a kép még érdekesebbé válik, ha az államhatárok keretezte „peregrinációs övezethez" holdudvarként hozzászámítjuk a szomszédságba túlcsapó etnikai közösségek életterét is. Az így redukált területen számbavett peregrináció látszólag paradox módon tarkul és műfajilag bővül: megszaporodik és árnyalódik az ide-oda vezényelt államhivatalnokok és katonák, a stációról stációra dobált tanáremberek, iskoláikat cserélgető diákok típusaival. Ebben a tágabb felfogásban sajátos esete a peregrinációnak Brábek Ferenc is, a Bach-huszár fia, aki Szerencsen és Miskolcon járt iskolába, s lett felnőtt korában úttörő szótáraival, nyelvkönyveivel a prágai egyetem magyar lektoraként és a magyar irodalom (többek között Madách!) fordítójaként a cseh—magyar szellemi érintkezés útegyengetője; a besztercebányai születésű Riedl Szende, aki a Bach-korszak Prágájában mint nyelvmester végezte tudós és lapszerkesztő hídépítő munkáját; a nemrégiben újrafelfedezett Irma Geisslová, aki cseh vasúti tisztviselő leányaként született Budapesten, meglakta szüleivel Bécset, Brnót, Pardubicét, majd ismét Budapesten élt, ahol jelentős cseh költőnővé érlelődött; Karel Čada-Šarlih, a Temesváron, Szegeden, Brassóban, Nagyszebenben, majd Budapesten állomásozó, szecessziós prózát remeklő, Adyt és Móriczot fordító cseh katonatiszt. Mindezeket számontartják s feldolgozták kiváló komparatistáink a határon innen és túlnan. Az 1918-ban bekövetkezett államfordulat után újabb kétirányú áramlás indult meg: a zordabb politikai éghajlatú Magyarországról sokan politikai okokból az utódállam Csehszlovákiában kerestek s leltek átmenetileg vagy tartósan menedéket, ugyanakkor mások, más okokból, az ellenkező irányban mozdultak: gigantikus példa volna Márai Sándor, ki Kassáról Budapestre költözve még csak nem is sejthette, mily „peregrinációt" tartogat számára a történelmi sors. S innen nem messze addig a felismerésig, hogy peregrinációs jellegű mozgás indult meg az újonnan létrejött határokon belül is: e már igen lazán értelmezett peregrináció eseteként volna felfogható a Prágában lapot szerkesztő Szvatkó Pál, tanulmányait ott (is) folytató Dobossy László, az ugyanott (s egyben s utóbb Erdélyben is) szervezkedő Balogh Edgár: a tapasztalat azt mutatja, hogy az ilyen történelmi fordulatok által előidézett elmozdulások sohasem maradtak egyszeriek.

S itt nem minden apropó nélkül toldok be egy részletet egy olvasói levélből, melyet egy bizonyos Sellyei Molnár Enrico küldött a prágai Lidové Noviny című napilap szerkesztőségébe ez év júniusában:

„Anyám rétoromán származású svájci nő, atyám a valdensek felekezetéhez tartozó lelkész az észak-itáliai Piedomontban. Anyámmal mindig franciául beszéltem. Atyám cseh származású, ősei a türelmi rendelet után tele-

pedtek meg 1783-ban Csehországban. — Amikor hét éves voltam, atyám kívánságára otthon valamennyien az eszperantó nyelvet kezdtük használni, hogy — úgymond — a családunkban előforduló nemzetiségek közül egyikhez se kötődjünk. Ez mintegy két évig tartott. Közben Bécsben éltünk, később Pozsonyban, majd Prágában. A szünidőt többnyire Svájcban vagy Olaszországban töltöttük. Ausztriában németül beszéltünk, Olaszországban olaszul, Svájcban pedig franciául. Röviddel Csehszlovákia náci megszállása előtt Kaliforniába utaztam. Ottani amerikai lányt vettem feleségül. Mint anglikán szerzetes évente legkevesebb egy hónapot a közép-amerikai Costa Rica köztársaságban töltök, ahol egy kis perjelséget igazgatok és (természetesen) spanyolul beszélek. Costa Ricában bevándorló státusom van, ami voltaképpen honosságot jelent, választójog nélkül. Ugyanez érvényes Kanadára." Ennyi a levélben közölt tényanyag, s ehhez járul a konklúzió: „Bármely országban találkozunk derék emberekkel és csirkefogókkal. Mindenütt felfedezhető a nacionalizmus mítosza, az etnocentrizmus felmagasztalása, de éppúgy a kozmopolitizmus, a világpolgári érzület... Az angolul és franciául beszélő kanadaiak torzsalkodása éppúgy ingerel, mint a csehek és a szlovákok viszálya. Mindennek semmi értelme." A kutató azért foglalkozik a peregrinációval, hogy megismerje, de nem köteles palástolni elégedettségét, valahányszor a peregrináció e tudományon túli aspektusaival találkozik.

S most rátérek a fentebbieket illusztrálni hivatott konkrét egyedi példára, melyet sok más kínálkozó közül egy szomorú alkalom kapcsán választottam. 1990 nyarán gyászjelentést kézbesített a posta: az év július 23-án váratlanul elhunyt Vladimír Farský, alias Vladimír Kovács-Farský író, költő, műfordító és bányász, akit sokan ismerhettek, ismertek is Magyarországon és Csehszlovákiában (másutt is), de valahogyan úgy, mint Fechner híres példájában a gömb kívülről nézvést domború, belülről szemlélve homorú felületét: bizonyos szempontokból sokan kiválóan, komplex emberi és írói jelenségként talán senki sem. Az, hogy kortársunk volt, hogy temérdek a rendelkezésünkre álló s még több a potenciálisan megszerezhető emlék és adat, s hogy ezzel szemben (ugyanakkor) nincs hozzá való viszonyulásunkban személyünktől függetleníthető történeti távlatunk, az nemhogy könnyítené, inkább bonyolítja a jelenség megismerését és megértését. Halálhíre arra késztetett, hogy itt és ez alkalommal felhívjam rá a figyelmet mint az újabb kori peregrináció egy különös és jellegzetes esetére.

Vladimír Farský 1923. október 10-én született a Prágától északkeleti irányban mintegy 50 kilométernyire fekvő Loučeňben (Nymburk város közelében), egyértelműen cseh családban. Ötéves korában elvesztette édesanyját, s Magyarországon élő nagynénje adoptálta, ki férjét, egy magyar katonatisztet, Bécsben ismerte volt meg. Ettől fogva Vladimír (adopciós kikötés folytán immár Kovács-Farský Vladimír) magyar iskolába járt, 1942-ben érettségizett Budapesten, ezután beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarára, magyar és művészettörténet szakra, közben (s ezt

egyelőre a legkézenfekvőbben a származásából és helyzetéből levezethető motivációval magyarázhatjuk) a polgári liberális Esti Kurír munkatársa volt, majd Magyarország német megszállása után illegalitásba szorult. 1946-ban visszatér („repatriál") Csehszlovákiába, de a szövevényes és gyanakvással teli közéleti viszonyok között nem egykönnyen találja a helyét, hivatalnokoskodik, újságírással próbálkozik Prágában, Ostravában, 1948—1952 között Pozsonyban dolgozik, többek között a visszatelepülők szövetségében. Pozsonyban veszi kezdetét életre szóló kálváriája: egy provokáció következtében letartóztatják azzal a váddal, hogy tiltott határátlépésre készül Nyugat felé, másfél évig végez kényszermunkát Ilaván, 1952-ben pedig a hírhedt 231. tc. alapján „jogerősen" is elítélik, fegyencként a jáchymovi (joachimstali) uránércbányába kerül. Miután letöltötte büntetését, megmaradt továbbra is bányamunkásnak, előbb — több, mint kilenc évig — Jáchymovban, azután még egy további negyedszázadon át más munkahelyeken. Mint mondotta, nem is tehetett volna mást ezzel a priusszal, s jóllehet bizonyára őszintén gondolta azt is, hogy voltaképpen már bányásznak érzi magát, természetesen nem volt az: az irodalmár és entellektüel gondolkodása és szemlélete megszakítás nélkül élt benne kora ifjúságától kora haláláig. A cseh Farský Vladimír fiatal korában magyarul írt, a jelek szerint sokáig biztosabban érezte magát a magyar nyelvi közegben; amikor az ötvenes évek végén megismertem, magyar nyelven írt regény kéziratát tette le elém az asztalra, a *Svábok* című „budakörnyéki krónikát" a magyarországi svábok egykori betelepüléséről, főként azonban történetük utolsó fejezetéről, a kitelepítésről. A szerzőnek többrendbeli személyes köze is volt a kérdéshez, fogadóapja nővére egy 1966-ban kelt levelében említi, hogy a Kovács család Vladimír gyermekkorában Budakeszin élt, de a kitelepítéssel kapcsolatos eseményekhez még szorosabb és magántermészetű élményei is fűződtek. A *Svábok* kiadásával a botcsinálta bányász már 1958-ban s néhány évig még azon túl is próbálkozott; a kézirat története filológiai kérdés, de ezenkívül irodalmi értékét is vizsgálni kellene, mert a kiadóktól kapott elutasító vagy elhárító válaszok, jóllehet esztétikai szempontokra (is) hivatkoztak, leplezetlenül politikai indíttatásúak. „A mű nem felel meg azoknak az igényeknek, melyeket kulturális forradalmunk célkitűzései az új szocialista irodalommal szemben támasztanak" — írja 1959-ben az egyik kiadó. Egy másik, 1962-ben, azt nehezményezi, hogy a regény „nem alakít ki a svábok kitelepítését történelmileg és politikailag is indokoltnak elfogadható álláspontot". Magyar nyelvű és orientációjú irodalmi, fordítói és szervező tevékenységét azonban Farský ekkor sem, sohasem szakította meg, ellenkezőleg: éppen a hatvanas években művelte a legbuzgóbban, ekkor tartotta a legelevenebb kapcsolatot magyar irodalmi körökkel. Ebben kétségkívül szerepet játszott az a viszonylag türelmesebb, „liberálisabb" légkör, amely akkoriban kezdett kialakulni. Fennmaradt levelezésének az a töredéke is, amely özvegye jóvoltából rendelkezésünkre áll (s amelynek feltehetően sokszorosával számolhatna egy reménybeli kutató); magánjellegű s

természetesen csak módjával használható. Farský a már kiállt üldöztetés és még fennálló megkülönböztetettség éveiben kísérletet tett régi kapcsolatai újraszövésére, felvette egykori kapcsolatát az idős Lovászy Mártonnal, tudakozódott korábbi ismert és ismeretlen nevű barátai és kollégái felől, kiknek az előző évtizedekben nyoma veszett vagy nyomát vesztette. Újabb kötődései a magyar irodalmi élethez: a magyar írók szövetségében, a központi és vidéki folyóiratokban, kiadói szerkesztőségekben szerepjátszó emberekkel, hivatalos küldetésben vagy érdeklődő turistákként Prágába látogató magyarokkal, cseh fordítójukat kereső magyar írókkal többnyire esetlegesen létesültek, de nem esetlegesen alakultak tovább és mélyültek el. Ha nem is találomra, de minden rendszerező szándék nélkül emelem itt ki Gergely Ágnessel folytatott levelezését és személyes találkozásait; éveken át tartott rendszeres kapcsolatot Tóth Endrével, Fábián Zoltánnal, Somogyi Tóth Sándorral, a szlovákiai (utóbb emigrált) Monoszlóy Dezsővel (valamennyiüktől fordított is csehre), akad hagyatékában levél Weöres Sándortól, Fodor Józseftől stb. Közben, részben természetesen e kapcsolatoknak köszönhetően is publikálta magyarul saját írásait, elsősorban verseit a magyar irodalmi sajtóban, pozitív tudomásunk szerint a Tiszatájban és az Alföldben; mint alkotó a jelek szerint egyre inkább kétnyelvűvé vált, magyarul írt verseinek cseh változatait is megalkotja később, sőt élünk a gyanúperrel, hogy ez az úzus később kétirányúvá vált. Buzgón s végül is eredményesen plántál át a magyar irodalmi sajtóba cseh irodalmi értékeket. Értékítéletekkel persze az efféle vizsgálódásoknál csínján kell bánni, de az értékorientációt, értékre vonatkoztatást nehéz megkerülni, s itt meg kell állapítani, hogy Farský, aki megkésett újoncként vált némileg otthonossá irodalmi berkekben, olyan viszonylag szerencsés történelmi pillanatban jutott valamelyes esélyhez, mely minden korlátozottsága ellenére is lehetővé tette, hogy a kortárs cseh irodalomnak akkor már és akkor még szabadabban virágzó, utóbb sokszor háttérbe szorított, elhallgattatott, üldözött, emigrációba vonult vagy kényszerült értékeit juttassa szóhoz, hadd soroljuk fel megint csak példaképpen néhány nevet: Karel Šiktanc, Jiří Šotola, Josef Škvorecký, Jan Skácel, Oldřich Mikulášek, Antonín Brousek, Josef Jedlička, Emil Juliš. Látnunk kell természetesen, hogy a fáradhatatlan és minden bizonnyal rátermett és jó irodalmi ösztönű Vladimír Kovács-Farský nem verekedte be magát a cseh—magyar szellemi kapcsolatok élvonalába, alkalmasint nem is rajta múlott, hogy a legvonzóbb közvetítői feladatokat mások rugalmasabban, tájékozottabban, bennfentesebben tudták ellátni.

Volt azonban Farskýnak, s nem is mellesleg, még egy egészen különleges — igaz, csupán a szellemi peregrináció körébe sorolható — további kitörése. Fogsága éveiben egy fegyenctársától kezdett hollandul tanulni; ezt szabadulása után sem hanyagolta el, s a hatvanas évek derekán a holland irodalomnak is fordítójává szegődött, mégpedig a terület avatott szakembereinek megítélése szerint igen rokonszenvesen és színvonalasan. Némely fordításait egykori rabtársával, Jiří Elman mérnökkel közösen publikálta,

de minden irodalmi vállalkozásuknak ő volt a kezdeményezője, spiritus rectora.

Egy 1985-ben megjelent cseh irodalmi lexikon *(Slovník české literatury 1970—1981)* Farskýról is tájékoztat egy rövid cikk erejéig. Az abban szereplő adatokat nyilván maga Farský bocsátotta a szerkesztőség rendelkezésére, de megrostálásuk persze már nem az ő műve, legalábbis aligha az ő intenciója. Ennek következtében a lexikon fontos adatokat közöl Farský származásáról és életéről egészen letartóztatásáig, de nem tud vagy nem látszik tudni meghurcoltatásáról, bebörtönzéséről, áthidalva életének ezt az egész szakaszát azzal a szemérmes mondattal, hogy 1952-ben Észak-Csehországba költözött és bányászként dolgozott. Cseh nyelvű irodalmi munkásságát a lexikon 1962-től keltezi. A hatvanas évek kedvezőbb légkörében, mely 1969—70-ben (azaz a szovjet megszállás után) még nem szűnt meg azonnal, Farský aktivizálódott, minélfogva az utóbb foganatosított megtorlások következtében újra elvesztette publikációs lehetőségeit, de már nem végérvényesen: 68 után még Csehszlovákiában sem lehetett mindent maradéktalanul visszarendezni, így azután Farský Litvínov észak-csehországi városban tovább építette a maga — igaz, jobbára regionális — pozícióit. 1978-ban megjelent az ottani megyei szintű kiadónál első cseh verseskötete, pontosabban: élete első verseskötete *Den i noc* (Nappal és éjszaka) címmel; ezt 1980-ban *V zajetí času* (Az idő fogságában) című verses naplója követte. Még azután is lelkesen, de már — nem csoda — lankadó erővel folytatta irodalmi tevékenységét, inkább már visszavonuló vidéki életre rendezkedett be, ritkábban ruccant fel a fővárosba. Három héttel halála előtt írt levelében vállalja a Cseh- és Morvaországi Magyarok Szövetségének pártoló tagságát, felsorolja „mi mindennek tagja már", de melankolikusan teszi hozzá: „Kár, hogy ily későn jött a novemberi forradalom." Amikor 1978-ban első kötete megjelent, szerény, de pozitív fogadtatása a cseh irodalmi sajtóban majdnem tragikomikus volt. A kritikusok figyelemreméltó kezdetnek fogták fel azt, ami valójában hattyúdal volt. Olyikuk nem látszott ismerni, többségük valóban nem is ismerte Farský előéletét. Volt, aki lelkesen méltatta az intelligens és olvasott bányász irodalmi bemutatkozását, egy másik vállveregető dicséretben részesítette sikerültebb verseit, s nem vitatta el tőle a tehetséget, csupán azon csodálkozott, miért szólalt meg így s ily későn. Hogy mindez hogyan történt, hogyan lett egy több mint cseh „származású", valóban cseh nemzetiségű magyarul verselő és író fiatalemberből megkésett zsengéivel jelentkező öreg cseh bányász, azt részletesen rekonstruálhatja, aki ezen a nyomon továbbhaladva Farský életének és munkásságának alaposabb kutatására szánná rá magát. Megérné a fáradságot: ez a vizsgálódás Farský egyéni sorsán túlmenően nem lebecsülendő általános érvényű tanulsággal szolgálhatna, gazdagítaná a peregrináció különféle változatainak összképét.

RATZKY RITA *(Budapest)*

A francia romantika ismerete Petőfi magánéleti lírájában

A fiatal kor a példaképválasztás ideje, s ugyan ki akarna egy Salierihez hasonlítani. Még inkább így van ez azok esetében, akikben a sors és a körülmények szerencsés összjátéka folytán nagy tehetség és annak erős tudata rejtezik. A romantika gyermekei is maguk elé állítanak egy nagy elődöt a felkészülés időszakában. „Vagy Chateaubriand leszek, vagy semmi" — írja Victor Hugo 1816-ban egy füzetére;[1] „Shakespeare vagy Schiller szeretnék lenni" — írja Alfred de Musset diákkorában egyik barátjának;[2] „ki nem érze egy Caesart vagy Mirabeau-t lelkében?"[3] — kérdi Eötvös József *A karthausi*ban fiatal hőséről szólva. „De már rég meg van mondva, hogy én középszerű ember nem leszek: aut Caesar aut nihil" — közli végezetül Petőfi Sándor Szeberényi Lajossal 1842. november 2-án.[4] Irodalmi példaképeket is választ hamarosan: 1842—43 telén, amelyet Debrecenben tölt legendás ínségben, szobája falára Vörösmarty Mihály és Victor Hugo képét akasztja ki.[5]

Petőfi világ- és magyar irodalomismerete kitűnő volt, az európai irodalom számos alkotását — színészi pálya vonzásában elsősorban drámákat — először fordításban, színpadon-színpadról ismerte meg,[6] majd — könyvtára maradékának tanúsága szerint is[7] — eredetiben olvasott a latin, a német, a francia és az angol irodalomból költeményeket, regényeket is.

Egy kortárs, Tülmann Ignác 1845-ös levele, amely nem mentes a pontatlanságoktól, összegzi Petőfi kedvenc szerzőit: „Goethét utálja, mert arisztokrata volt, Schillert sem szereti: ellenben Heine, Börne, Hugo Victor, Dumas, Boz, Shakespeare s némileg Lamartine stb. emberei. Franciául beszél is némikép s Bérangert imádja, kitől több darabot igen szép sikerrel tett át nyelvünkre."[8]

A levélben említett nevek mind kapcsolatba hozhatók a Petőfi-életművel,[9] de ebben az előadásban elsősorban Alphonse de Lamartine, Alfred de Musset, Victor Hugo és Petőfi kapcsolódásainak néhány mozzanatát érintem. Ennek magyarázata, hogy a kérdés szakirodalmában a Béranger- és a Dumas-hatásról elég sok szó esett már, legutóbb például Fekete Sándor könyvében, a *Petőfi evangéliumá*ban.[10] Szinte közhely az a probléma is, hogy hogyan lehetséges, hogy másodvonalbeli szerzőket (legalábbis a mai megítélés szerint!), épp Béranger-t és Dumas-t jobban szeretett és példaképének tekintett, mint mondjuk, a már akkor klasszikusnak számító Goethét és Schillert, vagy éppen a Béranger-nál sokkal jobb költő Lamartine-t. Nem ízlésficamról van szó, az irodalom feladatáról alkotott elképzeléseinek (közéletiség, népszerűség, közvetlenség stb.) jobban megfeleltek kedvencei, és emberi szimpátiája is az övéké, ez utóbbi fontos szereppel bír a huszonéves

költő értékítéleteiben. „Ez a legszebb küldetés a földön: másokat földeríteni." „Nem bámultatni, hanem szerettetni, szerettetni!" — írja Dickensszel, illetve Dumas-val kapcsolatban. Bármennyire szuverén gondolkodású volt is, nem volt mentes, legalábbis költői, világnézeti formálódása idején (és ez lényegében nem zárult le nála, csak abbamaradt!) a kortársi vélemények hatásától. Béranger-t a francia kortársak is zseniális költőnek tartották, erről azonban nem valószínű, hogy Petőfi közvetlenül értesült, hacsak nem Erdélyi János Párizsból küldött leveleiből:[11] „Ha egyszer Bérangernek is üt a végóra, megtelik a szent szám, az az három, és fogják mondani: három francia századnak legnagyobb írója: Molière, Rousseau, Béranger nem volt tag a francia academiában" (197—198. old.). Vahot Imre, a Pesti Divatlap főszerkesztője, aki emlékirataiban alaposan eltúlozta azt a szerepet, amit Petőfi indulásánál játszott, mindazonáltal az első pesti években (1844—1845) a maga nézeteivel akaratlanul is alakította segédszerkesztője ízlését. (Írtam erről már a *Petőfi öltözködése* című tanulmányomban.) 1841-ben jelent meg az Athenaeumban Vahot Imre tollából az a cikksorozat (*Töredék-gondolatok a világköltészetről*), amelynek értékítéletei később visszhangoznak Petőfi nyilatkozataiban. Ha az írások megjelenésükkor még el is kerülték az obsitos katona figyelmét, szentenciáikat 1844-től, gyakori személyes együttléteikkor hallhatta eleget. Ilyen Vahot véleménye a filiszterré lett Goethéről, Hugo és Dumas drámáinak népszerűségéről, vagy éppen Dickens jellemábrázolási képességéről, stílusáról.[12]

Maradjunk azonban a kijelölt feladatnál, Lamartine, Musset, a lírikus Hugo és Petőfi kapcsolódásainál (a drámaíró Hugó hatásáról többen említést tesznek).

Lamartine-nak a márciusi fiatalokra tett hatásáról szólva általában csak *A girondisták történetével* foglalkoznak, pedig a költő kisugárzása ennél szélesebb körű, néhány adatot találunk erre vonatkozólag Lukácsy Sándor tanulmányában.[13] Ezek az adatok mind a filológiai előfordulás, mind a költészeti hasonlósági adatok (téma, gondolat, metafora) tekintetében bővíthetőek.

Petőfi 1843 nyarán Pozsonyban szerzett új ismeretségeinek köszönhetően (Vachott Sándor, Lisznyai Kálmán stb.) fordításokat kap Nagy Ignáctól a Külföldi Regénytár számára, amelyek egyike Paul de Kock regénye, *A koros hölgy*. Ennek főhőse, egy virágzó negyvenéves asszony, szerelmeivel a pásztorórákon Lamartine *Meditation poetique*-jéből olvastat fel magának: „Hugo Viktor! nagy költő, igen nagy költő, szent igaz! sokáig voltam buzgó tisztelője. De most elébe teszem Lamartint. Lamartine a szív költője, jegyzé meg a kis Boisgontier (a hölgy legújabb hódítása — R. R.) tanító hangon." Ez a megjegyzés bizonyára nem kerülte el a fordító Petőfi figyelmét, ha addig nem olvasott is még tőle költeményeket, hiszen ezt francia tudása 1844 előtt nemigen tette lehetővé.[14] A szív kategóriája fontos szerepet játszik Petőfi költészetében is, a szív szavának követése a

felvilágosodás kora utáni nemzedék etikai parancsa, nála egyfajta panteista színezetet is kap. „Előttem minden ember annyit ér, amilyen értékű a szíve" — írja az *Úti levelek* 9. darabjában.

Hála egy a témánk szempontjából alapvető jelentőségű értekezésnek és bibliográfiának,[15] fel van dolgozva a kortársi francia irodalom recepciója a reformkori sajtóban. Ebből megtudhatjuk, hogy az Athenaeum melléklapjában, a Figyelőben már 1838—39-ben is olvashattak ismertetőket a magyar olvasók, amelyek foglalkoznak Lamartine (és természetesen Victor Hugo) költészetével is, de ezek még túl korai olvasmányok lettek volna a diák Petőfi számára. A Regélő Pesti Divatlap 1842. július 31-i számának németből fordított ismertetője azonban már talán a kezébe került: „Lamartine kétségkívül egyike Franciaország legnagyobb lírai költőinek, övé a dicsőség elsőnek lenni, ki a költői nyelvnek új alakulást adott, azt nemesítvén s szépítvén." Vagy később: „Mikor az első »meditations poétiques« megjelent, mindenki elbámult a kifejezések merészségén, s újításokon; azonban e bámulat csodálkozássá lett, amikor észrevették, hogy érzéseinek mélysége, eszméinek szárnyalása és költészetének képgazdagsága szükségképp megkívánták emez újításokat. Csak nagy költő bírja tágítani s nemesíteni a nyelvet, mint ez mindig és minden nemzetnél történni szokott. Az ösvény meg volt törve, de a költőnek nehéz harcot kelle kiállania a kritikusok csőcselék hadával, kik a külsőségekhez ragaszkodva, keserű gúnnyal víttak az újítások ellen". Mintha a Petőfiről szóló 1845—46-os kritikákra reflektálna a recenzens!

Már Lukácsy Sándor említi adatgazdag tanulmányában Lamartine *Magány* (*L'Isolement*) című költeményének és Petőfi *Az utósó ember*ének egybehangzó sorait: „Fakó levél vagyok, lehulltam a világról: sodorj el engem is, vad északi vihar!" (Rónay György fordítása). Petőfinél: „Hagyom magam. Erőtelen hang / Leszek. Te szélvész légy. Sodorj el". A *Magány* című versnek azonban más Petőfi-költeményekkel is vannak párhuzamai. Így például az: „un seul être vous manque, et tout est dépeuplé!"[16] „Ha benne ő nem él, halott világ a táj". (Rónay György fordítása). Petőfinél *Az árva lány* című versben: „Csak egy lénnyel van kevesebb / Mint tennap volt, / S nekem úgy tetszik: az egész / Világ kiholt." — a Petőfi-sor szöveg szerint közelebb van a franciához, mint a Rónayé. A *Magány* mellé további két Petőfi-vers állítható, amelyekben a vershelyzet nagyon hasonló, az első *A csillagos ég* című: „Fekszem hanyatt a föld sötétzöld szőnyegén, / És merengve nézem a sötétkék eget; / Száll reám aranyos, ezüstös csillagfény / És koszorú gyanánt övezi fejemet, / Megfürösztém lelkem e sugárözönben, / Lemosott magáról minden földi szennyet, / S most újjászületve a magasba röppen, / S keresi a mennyet", Lamartine-nál: „De túl szféráin, ott, hol az örök egekbe / amaz igazi nap árasztja sugarát, / múlandó testem unt porhüvelyét levetve / megláthatám talán vágyaim csillagát. // És ott, az áhított forráson ittasodva / meglelném újra a boldogságot s gyönyört / s az esz-

ményt, akiért sóvárgok szomjuhozva, / s akinek a nevét nem ismeri a föld". Petőfi verse a boldog szerelem idején született, Lamartine-é a megözvegyült szerető állapotában, de mindketten azt kutatják, mi van a csillagos égen túl, az egyiknek istent is meg kell kerülnie hozzá, a másiknak nem. Lamartine teremt oda egy másik világot, minthogy a valódiban ő, az elárvult, helyét nem leli, Petőfi, aki épp most nagyon is otthon van a földön, a lelkét küldi el federítésre az egekbe: van-e ott szerelem? Egy másik halhatatlan Lamartine-vers,[17] *A halhatatlanság* teszi fel azokat a végső kérdéseket: „Ki vagyok? és miért? s mit jelent az, hogy: élet?", amelyek Petőfinél legmarkánsabban a *Világosságot!* című költeményben fogalmazódnak meg: „Csak azt mondd meg, hogy mi vagyok / S miért vagyok: . . ." A *L'Immortalité* (*A halhatatlanság*) egyébként szerepel abban az 1841-es göttingai kiadásban, amelynek két kötetét Petőfi a négyből birtokolta (Chefs — d'oeuvre poétiques d'Alphonse de Lamartine, Casimir Delavigne et Victor Hugo — két rész Victor Hugo, egy—egy Lamartine és Delavigne műveit tartalmazza.[18] Korábban ígértem a *Magány* mellé még egy párverset, ez a *Képzetem* című Petőfi-vers. Az 1845-ös nyár ledorongoló kritikái — melyek szerint alantas, földhöz ragadt költői világa — ellenében születik meg ez az igazi romantikus röpülés. Itt Petőfi képzelete elhagyja a világmindenséget, és egy új világot teremt.

Kisebb Victor Hugóra vonatkozó utalások a Petőfi-életrajzban és életműben bizonyítják, hogy odafigyelt e kortárs-óriásra is. Mint már korábban mondottuk, itt elsősorban a lírikus Hugóra gondolunk, a drámaíró Hugó hatásával többször foglalkozott már a szakirodalom (Ferenczi Zoltán,[19] Martinkó András[20] stb.) A két költő összevetésével behatóan eddig csak Szegzárdy-Csengery József foglalkozott, akinek szép Hugo-fordításokat is köszönhetünk. Szegzárdy azonban elsősorban a Petőfi- és az Hugo-líra politikai, eszmetörténeti párhuzamait vizsgálta. Ebben a néhány gondolatban, amit ebben a dolgozatban e témának szánhatok, inkább a két költő lírai alkata, kifejezésmódja közti hasonlóságokkal foglalkozom.

Jámbor Pál[21] adata szerint Petőfi egy dunai gőzhajózásra Dumas, Victor Hugo és Heine műveit vitte magával olvasmányul. Cím szerint melyeket, nem tudjuk. Pákh Károly, Petőfi első felvidéki útja (1845. április 1. — június 24-ig) iglói állomásának tanúja írja „fennhangon olvasgatott Hugo Viktorból, Bérangerből s más francia költőkből."[22] De hogy nemcsak a drámáit ismerte (amelyeket gyakran játszottak a magyar színpadokon és a magyar irodalmi sajtóban is bőven foglalkoztak velük, lásd Madácsy Piroska adatait), arra saját tollából származó filológiai adat is van. A *III. Richárd*ról szóló színibírálatában írja: „S ez a nagyság mértéke a művészetben úgy, mint a költészetben: a sokoldalúság; ezért nagyobb a drámában Shakespeare, mint Molière, ezért nagyobb a lyrában Vörösmarty, mint Hugo Victor, ezért nagyobb a színészetben Egressy, mint többi társai."[23] A

többi adat életrajzbeli, műbeli és utóéletbeli hasonlatosságokat mutat. Hugo a *Gyermekkorom* (*Mon enfance*) című költeményében arról ír, hogy a napóleoni háborúk győzelmeit, a gloire-t hordja zsigereiben, szereti a háborút: „ha költő nem vagyok, felcsapnék katonának" — mondja többek közt. Olyan dinamikus sorok találtatnak ebben a versben, mint például: „s míg hullahalmokon vágtattak a paták, láthattam olykor a véres síkon a távol felvillant lovascsatát!" — amelyek, azt hiszem, nagyon közel állnak az *Egy gondolat bánt engemet* ominózus soraihoz. Petőfinek is volt olyan korszaka — még szabadságvallásának kialakulása előtt — amikor nemesi típusú hazafiként rajongott a régvolt magyar hadi sikerekért, és panaszolta kora dicstelen lomhaságát (*Mért nem születtem ezer év előtt!* És lásd még *Úti jegyzetek*: 238.) A *Spártára Róma jött* (*Ce siècle avait deux ans*) című Hugo-vers csöppnyi (öntudatos) büszkeséggel utal azokra a megpróbáltatásokra, amelyeket a gyermek- és az ifjúkor hozott számára, Petőfinek is volt oka káromolni a sorsot, amely keményen leckéztette, a megélt tapasztalatok megkeményítették mindkét költő lelkét, szociálisan érzékennyé lettek, morális tisztasággal vérteződtek föl („Szívemben nincs mocsok, sem alantas iszap" — írja Hugo az említett versben). Mindkét fentebb idézett vers bizonyíték felfokozott őszinteségvágyukra, kitárulkozó lelki alkatukra is, amely nem ment egy csipetnyi magamutogatástól sem. Közös vonások vannak utóéletükben: a közéleti lírától irtózó irodalomtörténészek és alkotók igyekeztek a valódi nagyságot, a zsenit elvitatni tőlük, mondván, hogy csak a felfelé ívelő politikai kurzus melletti kiállásuk csinált belőlük nagy költőt. De ez nem igaz, akkor életművük felejthető volna, és ha a népszerűségi listán időnként lejjebb kerülnek is, életművük maradandó érték. Ez annak köszönhető, hogy a különböző korok uralkodó ideológiája által felkapott és így eltorzított életművel operáltak, nem a teljessel. A több mint hat, illetve a mindössze alig egy évtizedes alkotói pályából a kicsattanó egészséget, a derűs kiegyensúlyozottságot, a népszerűség fontosságát, a politikai tartalmat hangsúlyozzák, eltagadva a fentieket kísérő, azokkal együtt hullámzó kétséget, belső bizonytalanságot, a végső metafizikai kérdések iránti fogékonyságot, az élet teljessége iránti vágyat, amelyben az apró, mindennapi dolgok iránti érdeklődés is benne van (családi lírájuk). „Százhangú lélek" — mondja magáról Hugo az egyik versében, a „nagyság mértéke" a „sokoldalúság" idéztük fentebb Petőfitől. A rezignált Hugo éppúgy nem él a köztudatban (lásd pl. *Szerelmes levelek*, *O mes lettres d'amour* című versét), mint a *Félálomban* Petőfije. Pedig egy generációval utánuk még tudták — Baudelaire és Reviczky —, hogy mit köszönhet a modern költészet Hugónak és Petőfinek. Mindkettőjüket kivételes formagazdagság is jellemzi: a féktelenül áradó mondatburjánzástól (amely azonban Hugo mellett inkább áll Vörösmartyra) a csodálatos tömörségű mondatfoszlányokig (pl. Hugo *A dzsinnek* (*Les djinns*), *Mikor a könyv* (*Quand le livre*). Mindez azonban külön tanulmány témája lehetne. Térjünk még vissza a lírai adatokhoz: sze-

relem és dicsőség hierarchiája. A boldog szerelem témája, amely fölöslegessé tesz minden hívság utáni vágyódást. Petőfinél többek közt a 14. *Úti levél*ben: „Van kedvesem, ki szeret engem, van Juliskám, s az ő szemének egy futó pillantása többet ér, mint a dicsőség örökragyogású napja. Hiába mosolyogsz kacér ajkaidddal, dicsőség! többé nem leszek napszámosod." Hugónál más helyek mellett a *Ne dícsérd a dicsőséget* (*Quand tu me parées de gloire*) című költeményben olvasható: „A siker csak percre kedvez, / a hatalom hűtelen. / Többet ér ennél a csendes, / vigasztaló szerelem." Ez utóbbi gondolattal Béranger-nál is találkozott Petőfi, kétségtelenek azonban a korábbi szerelmes versek (a *Szerelem Gyöngyei* ciklusból) Hugo-reminiszcenciái: *Arcképemmel*. . . „Lelkem Illés próféta, a mennybe / Száll a dicsőség lángszekerén. . . / Híj öledbe, lyányka, s lángszekérről / és mennyországról lemondok én!" *Elnémult a fergeteg*. . . „Szívem is most ily végtelen róna. . . / Nincsen benne más, csak szerelem."

Hugónál a *Mert minden földi lélek* (*Puisqu' ici-bas toute âme*) alábbi soraira rímel: „S vedd — égi szent varázskincs! — / vedd a szívem, / amelyben semmi más nincs, / csak szerelem!"

A Petőfi és Hugo szerelmes versei hasonlóságának vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagynunk egy fontos körülményt: mindketten rajongtak a latin költészetért. Petőfi Horatius-tisztelete közismert, Ovidius-szeretetéről a *Szerelem Gyöngyei Bertának* című ciklusról szóló tanulmányomban írtam (Új Írás, 1990. március). Murányi Győző írja Hugóról szóló monográfiájában: „Olvasta a latin költőket és írókat. Horatiust, Juvenalist, Vergiliust, Lucretiust, Tacitust, Quintus-Curtiust, Sallustiust. Naponta lefekvés előtt legalább harminc latin verssort kívülről tanult meg. Hatezer verssort tanult meg ilyen módon annyira, hogy ezeket évtizedek múltán is hibátlanul tudta idézni." Így aztán könnyen lehetséges, hogy egyik-másik azonosnak látszó fordulat egy korai latin elődtől származik.

Petőfi és Musset költészete között kevés a dokumentálható kapcsolat. Petőfi nem írta le Musset nevét, csak abban a francia és angol könyvek jegyzékében, amelyeket feltehetőleg meg akart vásárolni (OSZK, Petőfi Ereklyetár 70.), de ez még nem bizonyíték arra, hogy Petőfi semmit se ismert volna Musset életművéből. Hankiss János tanulmánya, a *Petőfi és a francia költők*[24] mindmáig a leggazdagabb tárháza Petőfi egyes költeményei és a francia romantikus líra közti összefüggéseknek, Musset vonatkozásában mint reminiszcenciát csak *A múzsám és menyasszonyom* című Petőfi-verset említi, mint Musset híres *Májusi és Augusztusi éj*ének (*Nuit de Mai, Nuit de août*) nyomait viselő művet. A kapcsolat mai szemmel is valószínűnek látszik. Musset *Éj*eiben az alaphelyzet a költő és a múzsa beszélgetése, amelyből kibontakozik a költő nagy szerelmének története, ars poeticája stb. Petőfinél a boldog szerelemben megbékül a két leány, a múzsa és a menyasszony egymással, együtt gondoskodnak a szerencsés

költőről. Mindkét költeményben a múzsa élő emberként jelenik meg és beszél a költőhöz, illetve a költő őhozzá. Tegyünk Hankiss adata mellé egy újat. *A költő és a szőlővessző* című Petőfi-versben véleményem szerint Musset híres pelikánhasonlatának témáját (a *Májusi éj*ből) látjuk visszaköszönni. A pelikán — köztudott — önnön vérével táplálja kicsinyeit, ami azoknak élet, neki a halál. Ezt vonatkoztatja Musset a nagy költőkre is. „Szárnyaló szavai olyanok, mint a kardok: ha szemkápráztató közt ír a pengeél, nyomában mindenütt bugyog egy csöppnyi vér." A Petőfi-versben is a költő sorsa a téma: ha a lelkét átadta a világnak, elsorvad. Képileg sokkal közelebb áll az említett Musset-műhöz a *Költő lenni vagy nem lenni*. Hiszen ebben a költő a pelikán (bár nem mondja ki a szót), aki a költészetét táplálja:

Nem, költészet, nem hagylak el soha,
Mert nem hagyhatlak el!
Táplálni foglak a gyötört kebelnek
Legforróbb vérivel.
Nem bánom: tépj, emészs,
Másoktól meghallgattatást sem várok,
Azért éneklek, költök,
Míg végső csepp vérem ki nem szivárog.

A fenti sorok hallatán kétségünk nemigen maradhat a *Májusi éj* ismeretét illetően. Az alkotás gyötrelmeiről, a költő végzetéről szól Petőfi még a *Jövendölés*, a *Hír* és a *Virágos kert a költő szíve* című költeményekben is.

És még egy igazi összetalálkozás a romantikus alkotásmód mezsgyéjén Musset és Petőfi között: a téma a fájdalom dalteremtő képessége. A *Májusi éj*ben oktatja így a Múzsa támogatott költőjét:

Bármily nagy gondot is kell ifjan elviselned,
hagyd önként nőni azt, a szent sebet, amelyet
ejtettek szíveden fekete angyalok;
kit sújt nagy szenvedés, az lesz a legnagyobb.
De ha sebzett vagy is, költő, ne élj a hitben,
hogy el kell fojtanod hangod örökre itt lenn.
Épp a legkeserűbb ének a legcsodásabb.
S van, mely örökkön él, bár tiszta zokogás csak.
(Kálnoky László fordítása)

A mi Petőfink egyes — kicsit rosszindulatú — kritikusai szerint kapva kapott az alkalmon, amit Csapó Etelka halála költészete gazdagítása szempontjából nyújthatott. Nem osztom ezt a nézetet, a *Ciprusiombok Etelke sírjáról* ciklusnak van egy-két előzményverse, és bár az ifjú költő szerelmi té-

ren is lobbanékony természetű volt, nem lehet okunk pillanatnyi őszinteségében kételkedni. Egyszer mégis elszólja magát: „E kincset (ti. a bánatot) el nem tákozolnám / A föld minden gyönyöréért sem, / Minden darabja dallá olvad / Lelkemnek titkos műhelyében." (*Barátim, csak vigasztalással. . .*) Madácsy Piroska munkája alig említ Musset-adatot, ami nem meglepő, hiszen Musset nagyon fiatalkori sikerei után élete vége felé elfeledett költő volt Franciaországban is. Az egybehangzások Musset-nél és mindenki másnál esetenként lehetnek véletlenek, de a téma, a gondolat egyezése, variációja maga is érdekes, mert Petőfit egy nagy eszmeáramlathoz, a romantikához kapcsolja. A Victor Hugo-i alkat inkább mutat hasonlóságot a Petőfiéjével, mint a Lamartine-i, ez áll Musset-re is, de egy költő nemcsak a hasonlótól tanulhat, hanem a másfélétől is.

Most pedig egy tematikailag azonos verstípus körébe tartozó költemények összehasonlító elemzése következik. Az emlékező líráról van szó. A szakirodalomban, bizonyára francia előzmény nyomán, többen egymás mellett említik Lamartine *A tó* (*Le lac*), Hugo *Olympio siralma* (*Tristesse d'Olympio*), Musset *Emlék* (*Souvenir*) című versét (Benedek Marcell,[25] Kőnig György,[26] Horváth Károly[27]), vannak akik melléjük helyezik Petőfi *Tündérálom* című elbeszélő költeményét (Bóka László a Lamartine-versről szólva,[28] Mutányi Győző[29]). A rokonság mibenléte azonban egyik irodalomtörténésznél sincs kifejtve.

Az indítás a három francia költeményben azonos — a férfi visszatér az elmúlt szerelem színhelyére, a táj felidézi benne a múlt édes emlékeit, alkalmat adva elmélkedésre a mulandóságról. Petőfi előbb saját zaklatott, válságos állapotának atmoszféráját teremti meg, ebben hangzik fel egy majdnem túlvilági hang, a haldokló hattyúé, ami az emlékezet metaforája. A hang légies, elhaló, minthogy éneke végeztével a madár elpusztul. A „Sajkás vagyok, vad hullámos folyón" céltalan, dinamikus kavargásába úszik be a büszke, szép hattyú, harmóniát, nyugalmat árasztva, mint a boldog emlékű ifjúság, az első szerelem lélekfeltöltő, -megtartó emlékének képe. Lamartine-nál, aki végül is két nagy versben írta meg az első elvesztett édent, az említetteken kívül a Graziella-élményen[30] alapuló *Első bánat*ban, ez utóbbiban hasonló képet találunk: a nyugodt tavon békésen úszó hattyú a harmónia megtestesítője. Ezt a költeményt azonban Petőfi nem ismerhette, mert bár Lamartine élménye nagyon korai, csak 1849 után írta meg a kisregényt, és annak lezárásául a költeményt. Ennek ellenére Petőfinek a *Ciprus-lombok Etelke sírjáról* ciklusának *Ha életében. . .* című darabja kísértetiesen hasonlít az *Első bánat* bizonyos részleteire: „Mi szép, mi szép volt a halotti ágyon! / Mint hajnalban ha fényes hattyú száll, / Mint tiszta hó a téli rózsaszálon: Lengett fölötte a fehér halál." Lamartine-nál: „Egy fakó levelű tövises, kicsi cserje: (ami ti. a szeretett lány sírján nő) . . . tavasszal egy virág pár napig rajta himbál, / Akár egy hópehely". Mindkettejüknél a ko-

rai halál a nyár a télben, illetve a tél a tavaszban — a felborult természeti rend — képét asszociálja. E két költeményben a szerelem elmúlása avval válik visszafordíthatatlanná, hogy a szeretett lány meghal, így a fájdalom felfokozottabb.

Petőfinél tehát a jelenbeli lelkiállapotából a költőt egy hang — az emlékezeté, visszaröpíti a múltba, az ifjúkor kezdetére: „Nem voltam többé gyermek, s nem valék / Még ifjú." Musset-nél jelenik meg még a gyermekkor, de inkább olyan értelemben, hogy a szerelem tette újra gyermekké. Hugónál is van az emlékezetnek hangja, nagyon eleven, szinte testies: „Íme valami halk pihegést hall a lélek. . . / te alszod álmod ott, ó szent emlékezet!" Petőfinél a múltban minden szép volt: hű barát állt mellette, hitt a jövőben. Az ifjúkornak megrajzolja a fejlődéstörténetét: első fázis — elérhetőnek látszik minden; a gazdagság, a hír, a boldogság; második fázis: eltűnik a külvilág, marad a sóvárgás, az elvágyódás a reáliák köréből (talán a lehetőségek mélyebb megismerésével párhuzamosan), a belső lények megelevenedése, egy testetlen égi lény iránti szerelem (amúgy kölcseysen, vagy amúgy schilleresen), ami majdnem tragédiába torkollik. És akkor jön az első földi szerelem. A magyar költőnél nem konkrét táj hozzá a díszlet, hanem képzeletbeli; egy magas hegy csúcsa, ahonnan épp levetni készül magát az ifjú. Igazi romantikus színhely. Beteljesült boldogság. Az első reakció: megállítani a pillanatot — kimerevíteni a képet: „. . .mért nem váltunk itt kővé? / Hadd függtem volna mindörökre rajta!" Ez a gesztus Lamartine versében is megvan (a továbbiakban már mindig *A tó*ról van szó) — a hölgy szólal meg: „Állj meg, szárnyas idő! órák, gyönyörű percek, / ne, óh ne fussatok!. . . Még, még! Csak percekért könyörgök, de tovább száll / a szökevény idő;". Hugo az *Olympió siralmá*ban így kesereg: „Hát már nem létezünk? Időnk máris letellett?" Az emlékező versekben a szerelem és az idő mellé harmadik tényezőként a természet társul: a három tag változó—állandó korrelációs kapcsolatban van a versekben. Petőfinél a beteljesült szerelem megváltoztatja maga körül a természetet: „Kékebb az ég, sugárosabb a nap, / S e fák alatt itt hűvösebb az árnyék, / S pirosb a rózsa, illatosb a lég. . . / Ah, mintha csak egy más világban járnék." — lelkesedik a pásztoróra után az égi tüneményből földi szeretővé lett leányka. Ez Petőfinél a természet első metamorfózisa, a második a szerelem múltával, a szív kihűlésével párhuzamosan áll be: „Eljött az ősz, ez a vad zsarnoka / A természetnek. Kérlelhetetlen karja / Letépi a szegény fák levelét, A földre sujtja és lábbal tiporja. / Lábbal tiprá boldogságunkat is; Reánk küldé enyészetes szelét / Elválás képiben, s ez arcainknak / Leszaggatá szép rózsalevelét." A Lamartine-költeményben a természetnek más a funkciója: „Úristen! legalább a nyomukat, ha szöknek!" (ti. a boldogság perceiét) — azaz a természetnek kell megőriznie az elillant szerelem emlékét: „Ah tó! Zord rengeteg! barlang, száz néma kőszirt, / mit az idő kímél vagy új élettel áld, / Őrizd meg ezt az éjt, óh szép természet, őrizd / emlékét legalább! // Hogy

mindig itt legyen, nyugtodban, viharodban, / szép tó, itt a derűs dombok képeiben, / a föléd meredő vad fenyőkben, s a roppant sziklákban: itt legyen!" A táj, a természet nem mint képlékeny anyag, ami felveszi az emberi érzelem tükröző funkciót, hanem mint tanú, mint memento szerepel. Musset-nél az időtényező a természetbe olvad bele, velük ellentétes korrelációs párban áll a szerelem, ami mint emlék legalább örök: „Igen, az első csók, az első eskü, mit / Egymással kicserél két boldog földi lény, / Egy fa alatt esett, mely veszti lombjait / S porló szirt tetején. // S hívák a röpke kéj örök tanúiként / Az egyre változó eget, a névtelen / Csillagokat, melyek magukat, ontva fényt, / Emésztik szüntelen.[34] Nem hagyhatjuk említetlenül Shakespeare *Romeo és Júliá*ját, amelyben a közismert nagy jelenetben Júlia a szerelmi vallomás után így sikolt föl: „A holdra, jaj, ne mondj a holdra esküt! / Az körbe járva változik havonta: / Oly változó lesz majd szerelmed is."[32]

A Musset-vers a Petőfiéhez a szerelem emlékként való felfogásával áll közel, emlék, amelyet már senki nem vehet el tőlünk, legfeljebb gyarló emlékezetünk ejt ki magából:

Az égnek mennyköve hullhat fejemre már,
El nem ragadja az emléket semmi sem,
Mint tört árbocomat, bár mint zuhog az ár,
Megőrizem híven".

Petőfi a *Tündérálom* lezárásában azt fájlalja, hogy az első szerelem emléke halványul. A „tört árboc" metafora, amely gyönyörűen hozza a Musset—George Sand-szerelem hajótöröttjének lélekállapotát, Petőfi költészetében is megtalálható.[33]

Victor Hugo költeményében vizsgálva a szerelem-idő-természet állandó—változó korrelációját, megállapítható, hogy az idő függvényében a szerelem mulandóságát a természetben, a tájban végbement átalakulásokba vetíti a költő: „Kivágták már a fát, melynek törzsébe véstem / egykor kettőnk nevét. Lugasunk most csalit. / . . . Fal zárja el a kis forrást, hová az erdő / fái közül futott a fölhevült leány. . . . Köves út lett rögös, hepehupás utunkból, . . . Itt új fák, míg amott irtás nyomai vannak."

Érdekességként említem meg Eötvös József *A karthausi*ját, mint Petőfi egyik kedvelt olvasmányát.[34] Nos, *A karthausi*, amely Franciaországban játszódik az 1830-as forradalom előtt, alatt, után — természetesen át van itatva a francia romantika szerzőinek gondolataival, nem név szerint említett alkotók idézeteivel, de Eötvös eszméin átszűrve közvetítettekkel. Így a főhős nemzedéke világképének leírása nem születhetett meg Musset *Egy század gyermekének vallomása* című műve nélkül. Természetesen a rendkívül gondolatgazdag (sőt, az eszmefuttatásokkal túlterhelt, de épp ezért az irodalomtörténész számára igazi csemegének tekinthető) regényben sok szó

esik a szerelemről. Az alábbi részlet a *Tündérálom* és a másik három költeménnyel való eszmerokonsága folytán egyaránt izgalmas: „A csillagokra nézz, s fényök változik; a virágok hervadnak, s kihajtanak ismét; a tenger dagadva s apadva új határokat keres magának; ahová csak nézesz, minden változik, s az állandóság képét hasztalan keresed a világon: de borulj szívemre, érezd dobogását, s itt fel fogod találni." (Második rész, 82. old.)

Csak az hugó-i *Olimpió siralmá*ban vetődik fel az elmúlás fájdalmasságához kapcsolódóan, hogy mások jönnek a nyomukba, a többi három költő ezúttal nem tekint túl személyes sorsán. Hugót azonban fájdalommal tölti el, hogy: „Zöld búvóhelyeink árnyán mások tanyáznak". E gondolat juttatja el az Óceánembert a természet részvétlenségének megállapításához, a szerelmesek azonban a díszlet hűtlenségére legalább az emlékhez való hűségükkel felelnek. Ha nem is az övéké, vagy bárki emberfiáé, de *a szerelem*, vagy a szerelem mint megélt élmény emléke örök, mondja Hugo a vers lezárásában.

A négy költemény közül csak a Petőfié tud a befejezésében elszakadni a patetikus hangvételtől és valami bölcs-mosolygós távolságtartással, a kamaszkori énjét bizonyos megbocsátó fensőbbséggel kezelő, nosztalgikus gesztussal, érett férfiként visszatekinteni az elmúlt tündérálomra:

Azóta arcom és kezem begyógyult,
Arcom s kezem, mit tüske sérte meg,
S szivemből is ki vannak irtva már
Az elválástól támadott sebek;
De a sebeknél jobban fáj nekem most,
Jobban fáj az, hogy már-már feledem
Ábrándjaidnak édes üdvességét,
Oh tündérálom, első szerelem!

Ez annyiban is többlet, hogy definiálja azt a tényt, hogy az érzelmek változása, a természet állandó munkája alakítja-érleli a személyiséget is, amely ugyanúgy már nem megy, mehet bele egy újabb álomba.

Petőfi költeménye méltó társa a három nagy francia emlékezőversnek, beilleszkedik a nagy európai eszmeáramlat, a romantika egyik elterjedt, népszerű kérdésfeltevésébe. Az emlékezőversnek más nemzeti romantikákban is vannak vonulatai, Horváth Károly szerint az angol romantikában Wordsworth *Tűzliliomok*ja hozza létre az emlékezővers-típust. Horváth János Petőfi-könyvének híres hátsó jegyzeteiben, ahol a Petőfi-művek esetleges irodalmi előképeit gyűjtötte egybe, a *Tündérálom*nál Shelley-műveket említ.

A három francia vers látens költői verseny is lehet, Lamartine volt időben az első, őt folytatta Hugo, végül Musset következett. Hogy melyiket

ismerhette Petőfi, nem tudjuk, filológiai adat nincs rá, de legalább az egyiket bizonyosan.

Azt hiszem, számok nélkül is nyilvánvaló minden, a magyar irodalmat kicsit is ismerő olvasó számára, hogy Petőfi Sándor utazott a legtöbbet a magyar költők közül. Utazásai, amelyek egyetemei is voltak egyben, egyetlen kivétellel az akkori Magyarország területére korlátozódtak. Olvasmányai segítségével azonban az egész művelt Európát bejárta, örök példáját adva a szellemi igényességnek, nyitottságnak, európaiságnak.

Jegyzetek

1 Sabatier, Robert: *La poésie du dix-neuvième siècle*. 1. Les romantismes, 1977. 104.
2 Kőnig György: *Alfred de Musset*. Bp.,. 1910. 16.
3 Eötvös József: *A karthausi*. 1-2. Révai, Bp., 32.
4 *Petőfi Sándor Összes Prózai Művei és Levelezése*. Szépirodalmi, Bp., 1974. 210.
5 Jókai Mór: *Egy magyar költő életéből*. In: Hatvany Lajos: *Így élt Petőfi*. Magvető, Bp., 1967. 1. köt. 500.
6 Fekete Sándor: *Petőfi romantikájának forrásai*. Akadémiai. Bp., 1972.
7 *Petőfi Összes Művei*. 5. köt. Akadémiai, Bp., 1956.
8 Közli Hatvany: *Így élt Petőfi*. 1. köt. 706. Idézi: Lukácsy Sándor: *Lamartine et Petőfi*. In: *Le livre du centenaire*. Etudes recueilles et présantées par Paul Viallaneix. Flammarion, Paris, (1971).
9 Petőfi: *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*. 9. és 18. levél.
10 Fekete Sándor: *Petőfi evangéliuma*. Kossuth, Bp., 1989.; Korábban: Hankiss János: *Petőfi és a francia költők*. Budapesti Szemle, 1923. jan.; Fekete Sándor: Petőfi et Dumas. Acta Litteraria, 13. köt. 1971. stb.
11 Pesti Divatlap, 1844. 25. szám.
12 Lásd Petőfinél az *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* egyes darabjait.
13 Lukácsy Sándor: *Lamartine et Petőfi*.
14 Gáldi László: *Milyen nyelvből fordította Petőfi „A koros hölgy"-et?* Magyar Nyelv, 1956. 4. sz.; Fekete Sándor: *Petőfi evangéliuma*. 74—83.
15 Madácsy Piroska: *Francia irodalom és kultúra a reformkori magyar folyóiratokban*; Magyar folyóiratok (1814—1848) francia vonatkozású cikkeinek bibliográfiája. Szeged, 1984.
16 Rámutat már Benedek Marcell: *A francia irodalom*. Athenaeum, Bp., (1928), és nyomában Bóka László: *Petőfi és Lamartine*. In: *Könyvek, gondok*. Gondolat, Bp., 1966.
17 Madame Charles vigasztalására íródott, amint Lamartine saját kommentárjaiból megtudjuk, amelyeket a Premières Meditations poétiques csodálatos 1849-es kiadásához készített.
18 Lukácsy Sándor: *Lamartine et Petőfi*. 296.
19 Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*. 1. köt. 335.
20 Martinkó András: *A prózaíró Petőfi*.
21 Hatvany: *Így élt Petőfi*. 2. köt. 206.
22 Vasárnapi Újság, 1889. 51. sz. és Ferenczi 2. 121.
23 Életképek, 1847. febr. 20.
24 Hankiss János: *Petőfi és a francia költők*. I.h.
25 Benedek Marcell: I. m.: 169.

26 Kőnig György: I. m.: 98.
27 *A romantika*. Horváth Károly szerk. Gondolat, Bp., 1978. 97—98.
28 Bóka László: I. m.: 49.
29 Murányi Győző: *Az Óceán-ember*. Gondolat, Bp., 1970. 229—230.
30 Egy dohánygyári munkásnő volt a modellje, aki belehalt abba, hogy szerelme, Lamartine, elhagyta. Somlyó György utószava. Lamartine: *Grazielle*. Magyar Helikon, Bp., 1980.
31 A *Souvenir* fordítása, Hegedűs István munkája nem méltó a *Le lac*éhoz, Szabó Lőrinc, illetve a *Tristesse d'Olympio*éhoz, Kálnoky László teljesítményéhez, de nem tudok róla, hogy újabb fordítás volna. Noha két válogatásunk is van Musset költeményeiből (*Musset Válogatott versei*, Móra, Bp., é.n.; *A francia romantika költői*. Európa, Bp., 1989.), de érdekes módon ez a nagyon szép költemény egyikben sem szerepel.
32 2. felv. 2. sz. Mészöly Dezső fordítása.
33 Például *A szél* című költeményben.
34 1842-ben olvasta Petőfi *A karthausit*. Fekete Sándor: *Petőfi evangéliuma*. 252.

ROBERTO RUSPANTI *(Udine)*

Három képzeletbeli utazás

Előadásomban három utazásról fogok beszélni, három olyan utazásról — Olaszországból Magyarországra, illetve Magyarországról Olaszországba —, amely csak képzeletben valósulhatott meg; a három utazó, akiről itt szó lesz (Petőfi, Cassone és jómagam), csakis képzeletben tehette meg azt a varázslatos utat, amely összeköt bennünket, olaszokat és magyarokat, csak képzeletben járhatta be a költészet arany ösvényeit, mert a rosszindulat tegnap is mindent megtett, és ma is mindent meg fog tenni, hogy nyomorult, rideg prózává silányítsa a költészetet. Ahogyan Petőfi „tündérálmában" a bizonytalan — a sors hullámain hányódó, törékeny sajkához hasonlatos[1] — életút éteri, de biztos kapaszkodót talált a tündérek költői világában, nekem is a költészet volt segítségemre abban, hogy fel tudjam dolgozni a totalitarizmus, a csalóka bizonyosságok Magyarországán tett utazásom keserű élményeit, a költészet volt az anyám, szeretőm, nővérem, a költészet segített újra megtalálni a lelki egyensúly derűjét, ez békített meg önmagammal és a világgal, ez mutatta meg igazán, mi is a mélyebb értelme a lábbal tiport emberi méltóságnak.

Az alábbiakban a költészetnek és különösképpen Petőfi költészetének nevében szeretnénk még egyszer végigjárni, gondolatban legalábbis, azt a három útvonalat, amely minden képzeletbelisége ellenére nagyon is valóságos volt, nagyon is konkrét, nagyon is maradandó.

1. Saját, visszatérés nélküli utazásom az emberi ostobaság bugyraiban

1978. szeptember 30-a szombatra esett; és ez a gyönyörűen induló nap életem legszomorúbb, legkétségbeejtőbb napjává változott.

Az autó, egyre távolodva Budapesttől, tehetetlenül száguldott a nedves aszfalton az osztrák határ felé szeptembernek ezen a hamisítatlanul őszies utolsó napján. Az úton két oldalt — megannyi megriadt, remegő, de élettelenné dermedt emberalak — nyulánk fák futottak hátrafelé. A szürke és nyomasztó felhők közül fölöslegesen kandikált ki a nyomorúságos és fakó napkorong, mert egy hirtelen jött zivatar és a dermesztő hideg máris lenyelte, eltörölve még az emlékét is. A kocsiban is, odakint is vészjósló csönd, és csak a motor duruzsolása csökkentette valamelyest a csönd fojtogató szorongását. Ahogy odafent az égen egymásba torlódtak a felhők, úgy kavarogtak bennem az emlékek, olyannyira, hogy legszívesebben megállítottam volna az autót, csakhogy ne halljam többé a kerekek egyenletes surrogását. Megálltam volna, de nem tehettem, nem lehetett. Folytatnom kellett az utat — mintegy időn és téren kívül, akaratom ellenére —, folytatnom kellett az általam nem kívánt cél, a reám erőszakolt sors felé, pedig soha kényszert nem

éreztem igazságtalanabbnak, nem éreztem elviselhetetlenebbnek, mint ezt az akkorit.

Cara Ungheria

Mito, favola, immagine,
sogno ancestrale
vissuto nei labirinti della mente:
vissuto col cuore peró!
Mi hai preso e sono tuo:
io, catturato da un luogo senza sbarre:
ma sei luogo?
io, avvinghiato da un tempo,
quel tuo lento tempo:
ma sei tempo?
E se tu fossi, ma si, se tu fossi una donna?
oh, che donna saresti!
dolce, triste, viva, immensa;
parleresti col vento,
mormoreresti con l'acqua.
E se ti dipingessero?
oh, no! non potrebbero,
non riuscirebbero!
Chi potrebbe? Non io,
né gli altri,
ché non t'abbraccerebbero tutta,
perché il tuo cielo comincia
dove finisce la pianura
e dove finisce il cielo
comincia la tua pianura:
essi non oserebbero,
non ti si tocca invano!
. . . ma si é toccati da te.
E cosa sarebbe il mondo
se non ti avesse,
se non avesse
il tuo umile umido filo d'erba?
Se ne starebbe
con un buco nel cranio e nel cuore.
Tu sei il mio pensiero fatto realtá,
tu sei la mia tristezza vivente
la mia gioia morente:
tu sei Ungheria,
cara, amata, vissuta Ungheria.

Hogyan is írhattam akkor ilyen verset? Hát ezt érdemeltem én? Dehát hogyan is történhetett meg mindez? Hátha mindez csak álom, iszonyú látomás, amely nyomban szertefoszlik, mihelyt újra felragyog a langymeleg őszi napfény? Ilyen és ehhez hasonló gondolatok kavarogtak a fejemben. Mindkét kezemmel szinte belekapaszkodtam a volánba, és olyan mereven néztem az országutat, mintha csak a betonlapok összeillesztésének fekete csíkjait akarnám megszámolni. Valahogy rossz előérzetem volt, mintha csak megsejtettem volna, hogy keserű sorsomnak megyek elébe: azon a szeptember 30-án olyan utazásra kényszerültem az emberi butaság bugyraiban, ahonnét, legalábbis egyelőre, nem volt visszatérés.

Akkor már, idestova másfél éve mint szerkesztő és olasz nyelvű lektor dolgoztam a budapesti Corvina kiadónál; engem Petőfi költészetének szeretete hozott el hazulról a látszólag távoli Magyarországra; engem részben ennek a költészetnek a szeretete segített közel a magyar kultúrához és irodalomhoz, részben az a később merő illúziónak bizonyuló, s engem nemegy versre ihlető nagy álom, a „végtelen, szögesdrótok nélküli zöld tenger"-é, amelyen nincsenek az emberi önzésnek (vagyis a magántulajdonnak) határt szabó kerítések.

„Nem léphet be Magyarországra!" — mondta a határőr, megfellebbezhetetlen hangon. Nem akartam hinni a fülemnek. Megpróbáltam elmagyarázni, hogy csaknem két éve dolgozom már Budapesten, hogy ott van az otthonom, a családom, ott vannak a könyveim, meg a ruháim is . . . hogy, végül is, a magyar kultúrát népszerűsítem Olaszországban. . . És hogy én nem Ausztriából jövök, hanem. . . igen, Magyarországról, Budapestről. . . Mégpedig a KEOKH egyik alkalmazottjának utasítására: nem volt más választásom, bepecsételtek valamit az útlevelembe, és azt mondták. . ., hogy — jóllehet ez szabályellenes — majd ott, Hegyeshalomnál, majd ott a határon megkapom a tartózkodási engedélyt. . . Mert Budapesten már nem lehet tovább meghosszabbítani. . . Ez már csak így szokás . . . Különös szokás, mondhatom. . . De hiába próbáltam meggyőzni. Egy magas rangú katonatiszt is odajött, valami ezredes, és ellentmondást nem tűrő hangon rámparancsolt, hogy azonnal hagyjam el Magyarországot. . . az otthonomat. . . a munkámat. . . a Magyarországgal kapcsolatos összes álmomat. . . és a magyar feleségemet, aki egy kilométerre onnét szorongva várakozott.

Nem volt választásom, a határőr még azzal is megfenyegetett, hogy „megbilincseltet", hogy ha nem engedelmeskedem. Tehetetlen voltam, teljesen megbénított a megaláztatás és a kétségbeesés, s mint egy automata, úgy indultam el a jéghideg esőben Ausztria felé, azon az akkor még géppuskatornyokkal és szögesdróttal határolt semleges zónán keresztül, amelynek „senki földje" a neve. Ebben a tragikus pillanatban úgy éreztem, én sem tartozom senkihez, talán még önmagamhoz sem: „non son di nessuno, non son di nessuno. . ."[2] — mondogattam magamban olaszul, Adyra gondolva. Csak el ne bőgjem magam. Bármennyire fojtogatott is a düh, az un-

dor meg a szégyen, amikor ezek a gonosz szellemek, ezek a vöröscsillagos „nyilasok" sárbatapostak az emberi méltóságot (hogy az enyémet-e vagy másét, az most nem érdekes: bárki lehetett volna az én helyemben), mégsem akartam sírni, és ebben a helyzetben Radnóti jutott eszembe, Radnóti *Hetedik Eklogá*jából próbáltam erőt meríteni, de zaklatottságomban hozzákölttöttem a vershez, olyan sorokat tulajdonítva neki, amelyek az eredetiben nem szerepelnek:[3] „Dal campo di concentramento / senti il grillo cantar / vedi la luna brillar / filtrando attraverso le fitte sbarre. . ." („Drótkerítés mögött vagyok a lágerben / de itt is hallani a tücsök muzsikáját / innen is látni a hold tompa derengését. . ."); ha egy olyan nagy költő — gondoltam —, mint amilyen a szerencsétlen sorsú Radnóti volt, mindezt mondhatta és leírhatta, bár nála sokkal kisebb vagyok, talán még én is megkapaszkodhatom a költészet erejében, még én is megpillanthatom az embertelenség sűrű rácsain át a hold tünde fényét. Ezekben a drámai és sötét pillanatokban a bürokratikus hatalom ostoba ragaszkodása az értelmetlen pecsétekhez teljesen összekeveredett az én Magyarországgal kapcsolatos régi álmaim tündöklő emlékeivel, mintegy ellensúlyozva ezeket az emlékeket: mindezt az alábbi — meglehet, naiv, de a fiatalság hamisítatlan őszinteségét sugárzó — versem őrizte meg számomra:

Ragazza d'Ungheria

Quando sara' spento il giorno
di quest'ultima estate
ed il tramonto ormai
sara' passato nel bagaglio dei ricordi,
forse la notte dell'inverno
riportera' con se'
l'eco lontana
della tua dolce terra d'Ungheria,
e in un brumoso sogno
rivedro' il tuo volto
e il tuo sorriso.
Ma nel mio piccolo cielo
fatto di fredde stelle senza tempo,
in un futuro ch'e' giá presente,
la grande orchestra d'Ungheria
cantera' ancora per me
i tuoi occhi magiari
e i tuoi capelli biondi,
e non sara' soltanto un sogno!

(1971)

1978. október 1-jén, az ausztriai Nickelsdorfban, már szabad földön, de még a sötét önkény poklának közelében, ebből a fiatalkori versből merítettem erőt és reményt, hogy továbbra is hinni tudjak, hinni az olasz és a magyar kultúra közti közvetítő tevékenység folytatásának lehetőségében, hogy egyszer, talán, még visszajöhetek majd Magyarországra — bár ez a visszatérés tíz évig hiú álom volt csupán —, egy szabad és demokratikus országba, az én második hazámba.

2. Petőfi Sándor és Olaszország: egy megálmodott hosszú körutazás

Ezekben a keserű pillanatokban, de később is, nemegyszer feltettem magamnak a kérdést: vajon Petőfi Sándor — vagy másfélszáz évvel korábban, amikor az erdélyi hegyek között összeomlott körülötte a világ, és elvesztette minden reményét — hitt-e még a szabad és demokratikus Magyarország megvalósításában, amelyért harcolt, és amely nemcsak politikai tevékenységének volt célja, de tárgya-témája volt költészetének is:

Szörnyű idő, szörnyű idő!
S a szörnyűség mindegyre nő. . .
.....
Minden tagunkból vérezünk. . .
.....
És ott elől a háború
Csak a kisebb baj; szomorúbb,
Mi hátul áll,
A döghalál.[4]

S miközben így összekapcsoltam az általam átélt szomorú pillanatokat azokkal a tragikus eseményekkel, amelyeket Petőfi 1849-ben élt át, s miközben most újra eltűnődöm mindezen, nem adhatok mást, csakis pozitív választ a felvetett kérdésre, annak a folyamatos költői és eszményi vezérfonalnak a mentén, amely egész életművén végigvonul ennek a kiemelkedő magyarnak, és egy másik utazásban találja meg igazolását; ez a másik utazás is álom maradt, akárcsak sokáig az enyém. Az alábbiakban ennek az utazásnak vázolom fel a képzeletbeli útját.

De előtte röviden emlékeztetni szeretnék arra, hogy — még mielőtt eltűnt volna azon a távoli és gyászos erdélyi nyáron — az örökifjú magyar költő egyszerre több utazást is dédelgetett magában, így a franciaországit (hogy közvetlenül szívhassa magába azokat az eszméket, amelyeket magáévá tett, és hogy végre „személyesen" is találkozhasson kedvenc költőjével, Béranger-val), az angliait (hogy végre „eredetiben" láthassa kedves Shakespeare-jét az angol színpadon, és angolul hallhassa azokat a Byron- és Shelley-verseket, amelyekből nemegyszer merített ihletet), és — ami az én sze-

memben a legkedvesebb — az olaszországit, hogy megismerje ezt a mi országunkat, és főleg a tengert, amelyet annyira szeretett volna látni, azt a tengert, amely, mintegy megnemesítve, az Alföld „tengersík vidék"-ének[5] képében lett az övé, azt a tengert, amelynek partját nemsokára fénybe vonja a várva várt szabadságot elhozó forradalomnak, Petőfi forradalmának ragyogása: „Holnap indulok (. . .) Pestre, s onnan külföldre. Nőtlenségem utolsó hónapjait utazással töltöm. Megnézem a tengert, mellyet annyira óhajtok már látni, mert hisz az rokona szívemnek: mély és viharos. Megnézem Shakespeare, Shelley és Byron hazáját, a sötét Angliát; s megnézem Béranger honát, a fényes Franciaországot, és magát Bérangert (. . .), a szabadságnak legnagyobb apostolát".[6]

A Júlia iránt érzett szerelem azonban meghiúsította a fiatal költő terveit: a nyugat-európai út, a franciaországi, angliai és olaszországi utazás megmarad vágyálomnak (pedig beleborzong az ember, ha elképzeli, hogy egy ilyen út élményének milyen óriási hatása lehetett volna Petőfi költői életművére): „Homo proponit, Deus disponit" — írja Petőfi 1847. június 25-én —, „a mi szóról szóra ennyit tesz: az ész proponál, a szív disponál (. . .). Ebből az a tanulság, hogy nem megyek a külföldre, szó sincs róla, hogy menjek. (. . .) Az a rettenetes, hogy uralkodik fölöttem a szív. (. . .) Tehátlan tehát a külföldre nem megyek, hanem nyugat helyett fordulok vissza (. . .) keletre. . . keletre!"[7]

Ám ha a valóságban nem is, képzeletben megtette Petőfi ezt az utazást és képzeletben Petőfi Olaszországba is eljutott, és e képzeletbeli út során velünk, olaszokkal is találkozott. Hogy mivel utazott? A költészettel; hogy ki volt az útitársa? A szabadságszeretet — ezt mellesleg az útvonal is igazolja: a köztársaság korabeli Róma, a forradalmi Palermo és Nápoly, a nemzeti újjászületés, a Risorgimento Rómája, a liberális Toszkána, majd így tovább, Miláno, Goito, Pastrengo, Custoza, Novara az út következő állomása, az olasz szabadságharc megannyi tűzfészke, meg a hősies Velence; egyszóval Petőfi mindenütt „megfordul", ahol harcolnak a szabadságért. Ezt az olasz szabadságharcot, a kezdetektől egészen az utolsó pillanatig, sohasem hagyta cserben, politikailag is, erkölcsileg is és eszmeileg is együttérzett vele, s mindezt el is mondta, világosan, félre nem érthető módon, a verseiben és prózai írásaiban.

Petőfi tehát gondolatban a felsorolt helyek mindegyikén jelen van 1848/49-ben, és az *Olaszország* című verse, amelyet szinte egy szuszra vetett papírra, mihelyt tudomást szerzett róla, hogy 1848. január 12-én Palermóban kitört a forradalom, ennek a képzeletbeli utazásnak az első dokumentuma:

Olaszország

Megunták végre a földön csúszást,
Egymás után mind talpon termenek.
A sóhajokból égiháború
Lett, s lánc helyett most kardok csörgenek. . .[8]

A híres európai elődök nyomdokain haladó Petőfi az ő „Tour d'Italie"-ja során a kronológia útvonalát követi, egy Rómából kiinduló eszményi útvonalat. S csakugyan, a már idézett *Olaszország* című vers második és harmadik szakaszában világosan körvonalazódik az antik Rómának és különösképpen a köztársasági Rómának a hatása (amely egyik legmeghatározóbb politikai koncepciója, gondolat-élménye Petőfinek), még akkor is, hogyha ez a hatás a francia forradalom előtti és utáni eszmék kulturális poggyászával érkezik el hozzá:

Nos, elbízott, hatalmas zsarnokok,
Orcáitokrul a vér hova lett?
Orcátok olyan kísértetfejér,
Mikéntha látnátok kísértetet;
Azt láttatok, valóban, megjelent,
Előttetek Brutusnak szelleme —
.....
Aludt Brutus, de már fölébrede,
S a táborokban lelkesítve jár,
Mondván: „Ez a föld, honnan elfutott
Tarquin, s amelyre halva hullt Cézár;
Előttünk meghajolt ez óriás,
S ti a törpéknek meghajoltok-e?"[9]

Tarquinius, Brutus, Cassius, Caesar: a régi Rómának örök érvényű ideálok jelképeként, lám, életre kelnek a magyar költő soraiban. A szabadságért küzdő Petőfi-Brutus fellázad, és bosszút áll a jogtiprásért: Caesarnak, aki visszaél a ráruházott jogokkal, a zsarnokság jelképeként kell bünhődnie. Petőfi azzal igazolja a cézárgyilkosságot, hogy csak ezen az áron lehetett megvédelmezni a köztársasági hatalom letéteményesének tartott nép szabadságát: ebben az igazolásban nem nehéz felismerni Plutarchos Brutus-portréját, amely idealista összeesküvőnek, a köztársasági erények hős védelmezőjének állítja be Caesar gyilkosát. Petőfi sajátos módon értelmezi a római történelmet, és ezt az értelmezést nem csak a francia forradalom ideológiai kérdésfeltevése határozza meg, meghatározza Petőfi költői fejlődése, költészetének romantikus iránya is. Ezért űzik el Tarquiniust és ezért ölik meg kíméletlenül Caesart: a fizikai és metafizikai értelemben vett zsar-

nokgyilkosság őszerinte eszköz, annak eszköze, hogy a köztársaság védelmében véget vessenek a zsarnokságnak.

Az eszményített Rómára való hivatkozás — Petőfi itt Voltaire és Rousseau gondolataiból merít ihletet, az ő gondolataikat használja iránytűként (a költő köztársaságfelfogása például Rousseau Róma-modelljére vezethető vissza, amely sok szempontból azonos a közvetlen demokrácia modelljével) — a magyar költő olaszországi útjának másik állomásán is megjelenik: az *Apostol* című, közismert poéma híres részletére gondolok. Petőfi itt azt a Spartacust dicsőíti, akinek volt mersze szembeszállni — mégpedig a szabadság, a rabszolgaságból való felszabadulás nevében — a nagyhatalmú Rómával:

Mint Spartacustól Róma reszketett,
Midőn eltépett láncaikkal
Verték falát a gladiátorok![10]

Ám ha Petőfi olaszországi látogatása az antik Rómával, a dicső múlttal kezdődik is, az „utazás" nagyrészt a jelenben folytatódik: itt a kiinduló pont az 1848-as szicíliai forradalom, amelyet Petőfi csodálatos képben villant fel:

S halvány narancs helyett a déli fák
Piros vérrózsákkal lesznek tele.[11]

A XIX. század első felében ugyancsak negatív az a sztereotíp kép, amelyet a magyarok az olaszokról, illetve Olaszországról kialakítottak (Olaszországot elpuhultnak és erőtlennek tartják, az olaszokat pedig képtelennek minden küzdelemre, minden hősies erőfeszítésre): Petőfi ezzel az egy-két költői ecsetvonással mintegy érvényteleníti ezt a képet, még az emlékét is kitörölve barátja, Kerényi Frigyes sorainak, amelyek aligha öregbítik Magyarországon az olaszok dicsőségét:

Fris harczi ének illik a magyarhoz!
Zengjen buján a heverő olasz:
Fény- s illatoktól mámoros hazába
Dicső apák dőlt omladéka az."[12]

Az Olaszországot „járó" Petőfi azonban nem áll meg Szicíliában (az utazás nem csupán a sokáig visszafojtott ifjonti lelkesedés kifejeződése, amely csak az alkalomra várt, hogy végre kirobbanhasson), eljut ő más, gondolatilag elmélyültebb és politikailag higgadtabb tájaira is Olaszországnak, de bárhová kerül is, mindenütt kitör belőle a fohász:

A te dicső, szent katonáid ők,
Segítsd őket, szabadság istene![13]

Az utazás útvonala az első olasz függetlenségi háborúnak, illetve az ország demokratikus-liberális forradalmainak legnehezebb szakaszán vezet keresztül, és az abszolutista, a szabadságot lábbal tipró Habsburg-monarchiát határozottan visszautasító Petőfi úgyszólván minden egyes sorával kifejezi az olasz ügy iránt érzett mély rokonszenvét. Abban a cikkében például, amely 1848. augusztus 11-én jelent meg a magyar radikális ifjúság lapjának, a Március Tizenötödikének hasábjain, Petőfi — az olaszországi forradalmi események kapcsán — keményen bírálja azt a határozatot, amelynek értelmében magyar csapatokat küldtek az olasz félszigetre, mivel ezek az osztrák hadsereg kötelékébe tartozó magyar alakulatok olyan olasz hazafiakkal találják majd szembe magukat, akik ugyanolyan célokért küzdenek, mint a magyarok, mint maga Petőfi: „Hanem a legszebbnél is szebb az, hogy ők, kik azért vannak összeküldve, hogy a magyar nemzetet kiemeljék a régi fertőből, e helyett még egy gyalázatot csapnak a képedhez: megajánlják a segítséget Ausztriának Olaszország ellen s ezzel magok zárják be előttünk az ajtót, mellyen Európa nemesebb nemzeteinek rokonérzelme jött volna be hozzánk. Most már jöjön el az idő, midőn a magunk emberségéből, a mi könnyen megeshetik, nem birunk kigázolni a bajból, s forduljunk segítségért ama nemzetekhez, majd azt fogják mondani: ‚menjetek a pokolba, a hová valók vagytok, kik kezet emeltetek a szent szabadságra, midőn Európa, sőt ti magatok is küzdöttetek érte!"[14]

Látnivaló: mintha mindegyik szó egy-egy lépés volna a Petőfi által bejárt úton, s mintha ez a szellemi utazás csakugyan felért volna a költő fizikai „jelenlétével".

Elmondhatjuk tehát: Petőfi szinte hús-vér valójában ott járt Olaszországban. Ámbár ki tudja, lehet, hogy néhány évvel korábban, már az 1844-es esztendőben megtette ezt az utat, amikor a varázslatos Tündérországot és az élet tavát elképzelte. . . Ki tudja, lehet, hogy a fiatal magyar költő képzeletében már az „Óperenciás tengeren"[15] túl fekvő csodálatos tartomány is Olaszország volt, az az Olaszország, amelyet saját szemével ugyan sohasem látott, de amelyet „szívével" számtalanszor elképzelt.

Mint minden utazás ezen a földön, Petőfi olaszországi utazása is a költő halálával ért véget. A magyar költő emléke Aleardo Aleardi hálás és megható soraiban él tovább:

E tu, Sándor, perivi
Dei carmi favorito e de la spada,
Mentre l'arco de gli anni e di fortune
Poetando salivi.[16]

És tovább él Giuseppe Cassone rendkívüli, páratlan energiával és odaadással végzett négy évtizedes műfordítói tevékenységében, amellyel a nagy szicíliai költő és filológus anyanyelvére ültette át Petőfi műveit.

3. A szicíliai Giuseppe Cassone: egy elképzelt magyarországi utazás a műfordítás lázában

Petőfi Sándor csak gondolatban járta meg Olaszországot, ő csak gondolatban ölelhette magához az olaszokat, csak gondolatban üdvözölhette a szabadság bajnokait, akikkel együttérzett, akikben mintegy tulajdon forradalmi eszméit láthatta viszont. Versei azonban a valóságban is eljutottak Olaszországba, mégpedig nem egy derék és alázatos fordító jóvoltából; ezek a fordítók, miközben mindent megtettek, csakhogy híveket és csodálókat toborozzanak a magyar költőnek, máig eleven hagyományt hoztak létre. De volt valaki, aki mindenkinél hevesebben és mélyebben szerette Petőfi költészetét, valaki, aki mindenkinél odaadóbban, talán még saját költői pályáját is feláldozva rajongott érte: mégpedig a szicíliai költő és filológus, Giuseppe Cassone.

Cassone 1843-ban született a Siracusa megyei Notóban, s ugyanitt halt meg 1910-ben. Ő a hőse e tanulmány harmadik képzeletbeli utazásának.

Cassone magyarországi utazása szintén képzeletbeli, a műfordításnak, Petőfi átültetésének lázában megálmodott utazás: a Petőfiért rajongó Cassone — egyedülálló jelenség a magyar irodalom olasz fordításainak történetében — hihetetlen és fáradhatatlan irodalmi tevékenységet fejtett ki, csakhogy megismertethesse honfitársaival szeretett költőjét. Cassonénak nem sikerült soha kimozdulnia szülővárosából, a szicíliai Notóból, a műfordító ugyanis mindkét lábára megbénult, és más betegségek is gyötörték. S mégis, talán épp a súlyos nyavalyák elől menekülendő, keresett enyhülést a munkában. Cassone szinte véletlenül ismerkedett meg Petőfi költészetével, a magyar garibaldisták révén jutott hozzá néhány német nyelvű Petőfi-fordításhoz, s ezután határozza el, hogy a nagy magyar költő nyomdokain azonnal „elindul" Magyarországra, sőt, még a költő anyanyelvét is elsajátítja. Ez az ő első útja csak *Tündérálom* lehetett, semmi más — Cassone mellesleg 1874-ben, harmincegy esztendős korában fordítja le és közli Petőfi híres elégiáját: az a tény, hogy épp erre a költeményre esett a választása, jól mutatja, milyen megfontolások alapján válogatott a későbbiekben Cassone Petőfi hatalmas költői életművében. A megszenvedett azonosulás, amellyel Cassone kétségbeesetten keresi a kiutat, a „törékeny sajka" (a poéma költőhősének egzisztenciája) kérlelhetetlenül izzé-porrá törik a sors „vad, hullámos folyó"-ján hánykolódva, s mindez, semmi kétség, szerepet játszhatott abban az elhatározásában, hogy legelőször éppen ezt a Petőfi-verset adja közre, amely annyira rokon az ő művészi és emberi érzékenységével.

Varázslatos álom, valóság elől menekülés, remény, vigasz vagy ábránd, bármi volt is, elkezdődik — mégpedig Szicília délkeleti csücskében, a napfénytől bágyadt, fenséges délkelet-szicíliai barokk kisvárosban, amelyet körülleng a citrom- és narancsligetek részegítő illata — Giuseppe Cassone „magyarországi utazása": Notót csupa tűz, szenvedélyes emberek lakják, akiknek érzésvilága ugyancsak rokon a puszta költőjének érzésvilágával, aki rövid idő alatt teljesen megbűvöli a szicíliai műfordítót. Petőfi egész lelki alkata, lelkének minden rezdülése tökéletes visszhangra talál nála, nemhiába Cassone a legjelentősebb népszerűsítője Petőfinek a XIX. század második felének és a XX. század elejének Olaszországában. Az erősen rövidlátó, mindkét lábára béna Cassone — aki soha senkivel sem váltott egyetlen magyar szót sem — szobája csukott zsalugáterei mögött mindvégig elevenen őrizte a magyar költő iránti szeretetét, amely egészen haláláig tartott, s amelynek több kötetre való Petőfi-fordítás a gyümölcse.

Az a barátság, amely 1874-től fogva a kolozsvári irodalmár, Meltzl Hugó és Cassone között szövődik, valóságos hídfőállása annak a kapcsolatnak, amely a szicíliai fordítót Magyarországgal és a magyar irodalmi élettel köti össze. S főleg ennek a barátságnak a közvetítésével jut hozzá az ő szeretett Petőfijével, Petőfi életművével és életével kapcsolatos információkhoz, a magyar és a külföldi szakirodalomhoz. És ha ő, testi mivoltában, nem is mehet Magyarországra, helyette a szicíliai narancsok teszik meg a két ország közti hosszú utat. Cassone, nagy számú levelei egyikében így ír erdélyi barátjának: „Négy napja küldtem neked egy kis kosárt vagy húsz naranccsal. Remélem, hogy gyorsan és jó állapotban megkapod őket, és hogy barátságom jeleként fogadod ezt a kis küldeményt. Ne feledd, a postaköltséget előre kifizettem".[17]

„Az összes külföldi Petőfi-fordító közül ő volt a legjobb" — mondta Cassonéről Koltay-Kastner Jenő 1928-ban.[18] Cassone ugyanis — mintha csak előre számolt volna a mi modern ízlésünkkel — azokat a Petőfi-verseket kedvelte legjobban, amelyek kifejezték a modern ember gyötrődését, kételyeit, szorongását, a léttel és a világgal kapcsolatos legalapvetőbb kérdéseket, illetőleg a szerelem bódulatát. A Cassone-féle Petőfi-tolmácsolás, még ha érződik is rajta a kor, a korízlés (a XIX. század végének korízlése), amelyben született, mindmáig egyedülálló „kísérlet" — mind a versek tartalmát, mind költői szellemiségét illetően — a magyar költő lírájának minden szempontból hűséges olasz átültetésére. Mivel lehetetlen az olaszban megtalálni a magyar hangsúlyos és időmértékes versforma megfelelőjét, már csak azért is lehetetlen, mert gyakran, egyazon költeményen belül, a hangsúlyos verseléssel is és az időmértékes verseléssel is él a magyar költő,[19] Cassone mesteri módon Petőfi lírájának leglényegét az olasz költői hagyomány leggyakoribb metrikai formáival adja vissza, amiket minden egyes esetben hozzáigazít az eredeti magyar vershez. Mindez egyértelműen kiderült számomra, amikor Cassone munkájának tüzetes elemzése közben a for-

dításokat összevetettem az eredeti Petőfi-szöveggel és *Az Apostol* más olasz fordításaival. Cassone 1885. január 1-jén kelt levelében újságolja el Meltzl Hugónak a Petőfi-poéma elkészültét. A levélben arról is beszél, mennyire szeretné, ha magyar barátja rendszeresen tájékoztatná a magyarországi irodalmi eseményekről: „Végre megvagyok Petőfi Apostolának fordításával, ha minden jól megy, néhány hónapon belül megjelentetem majd az olasz szöveget. Örülsz neki, hogy ezt a remekművet választottam? Írj, kedves barátom, írd meg, mi van veled és a családoddal, és küldj nekem valami jó és könnyű olvasmányt, mivel amióta csaknem megvakultam, nem tudom, hogy mi történik ott nálatok Magyarországon."[20]

Az a tény, hogy Cassonénak épp egy olyan műre esett a választása, mint amilyen *Az Apostol*, amelyben talán a legtöményebben fejeződik ki Petőfi minden gyötrődése, azt bizonyítja, hogy a notói költő-filológus mélyen megértette a magyar költő igazi költői énjét, és nem engedte, hogy magával ragadja az a népies-hazafias retorika, az a silány nacionalizmus, amely épp akkortájt csinált mítoszt belőle. Ilyenformán ugyanezt a Cassonét — hiába vett részt, még fiatalon, még egészségesen a Risorgimento küzdelmeiben — szigorúan megrótta a rövidlátó magyar kritika, amiért elhanyagolta a Petőfi-életmű — ha lehet így mondani — „garibaldista és hazafias" részét, holott a szicíliai fordítónak igaza volt, mivel az úgynevezett hazafias versek préselték be Petőfit a „nagy magyar hazafi" sztereotíp kliséjébe, amelyhez maga Giosue' Carducci is hozzájárult a Petőfiről készített, annyi sok közhelyet felhasználó költői arcképében.[21] De Giuseppe Cassone nagyon jól meg tudta védeni a saját álláspontját: „Valójában én nem azt a nemes küldetést vállaltam magamra, hogy Petőfit a magyarok nemzeti költőjeként ismertessem meg Olaszországban, mindinkább úgy látom, hogy gyönge az én erőm egy ilyen nehéz vállalkozáshoz; én, ahogy többször is elmondtam, csakis a saját örömömre fordítok. De ha ennek az én munkámnak, bármilyen legyen is, lehet valami haszna, azt szeretném, hogyha az egész Petőfinek, ennek a csodás gyémántnak, az én honfitársaim mind a száz lapját megismerhetnék".[22]

Mindebből világosan kiderül, hogy a notói fordító nagyon is jól megértette, mintegy a zsigereivel értette meg Petőfi költészetének jelentését, és hogy valójában Petőfi költészetének ez a mély „átérzése" volt a titka fordításai sikerének.

*

Utazni többféle módon lehet: Cassone korában utazhatott az ember hintón, utazhatott vonaton, sőt már autón is. A notói poéta-filológus azonban csak egyféleképpen utazhatott Magyarországra: csak képzeletben, csak gondolatban tehette meg ezt az utat, és csak a szíve és Petőfi érzésvilága volt a kalauza, az az érzésvilág, amelyet oly közel érzett az övéhez: „Egyre

betegebb vagyok, sőt, ma sokkal inkább, mint valaha" — írja 1902-ben erdélyi barátjának —, „sohase teszem ki a lábamat otthonról, sőt, a szobából sem, ahol alszom, hol az ágyban, hol a diványon töltöm minden időmet (. . .). De mindig dolgozom, és a Petőfi-kötet mindig ott van a kezem ügyében. Megmondjam, hogy hány versét fordítottam le eddig: *Majdnem az összeset.*"[23]

Ha ő maga nem utazhatik is, utaznak helyette levelei. Csaknem hatodfélszáz levelet és képeslapot küldött, sűrűn teleírva, 1906. október 12-e és 1910. július 28-a között (úgyszólván minden második napra jut egy-egy levél vagy képes levelezőlap) Hirsch Margitnak — vagy, ahogyan Cassone nevezi — „Margheritá"-nak. Az olasz műfordítónak ezt a fiatal csodálóját, aki akkoriban nem volt több huszonhét évesnél, erősen érdekelte az olasz irodalom. Hirsch Margit írt először Cassonénak, afféle gratuláló levelet, amelyben elmondja, milyen nagyra értékeli Petőfi-tolmácsolásait. A levelezés során „Margherita" valóságos szerelmet ébreszt a szicíliai műfordítóban, akinek ez volt, négy éven át, egészen haláláig, az igazi nagy szerelem az életében. Plátói szerelem, persze, de valóságos, élményekben gazdag. És olyan szerelem, amely nem maradt viszonzatlanul.

A levelezés, a „lelkeknek ez a találkozása" — ahogyan Jankovics Marcell, Hirsch Margit hagyatékának gondozója írja —, csupa túlcsorduló érzelmesség, csupa érzékenység: a levelekben ugyan sok szó esik az irodalomról (Cassone nagyon művelt ember, csaknem az összes európai irodalmat ismerte), de a szicíliai műfordító főként a Margherita iránt érzett szerelméről ír, arról a szerelemről, amelyet olykor szonettekben is megfogalmaz:

Oh cara rispondenza di sospiri,
Oh cara rispondenza di desiri
Con un' altra lontana anima sola. . .[24]

A már nem fiatal, beteg költő gondolatban jelen van Budapesten, „látja", amint az ő „drága barátnéja" („dolcissima amica"), „legpompásabb magyar virágszál" („elettissimo fiore ungherese") elmegy hazulról, végigmegy a Damjanich utcán, befordul a Rottenbiller utcára, látja, amint felszáll a villamosra, és a villamossal átmegy azon a hídon, amelyet, akárcsak őt, szintén Margitnak hívnak! És a költő, két nappal halála előtt (Giuseppe Cassone 1910. július 31-én hunyt el, mintha csak szántszándékkal választotta volna halálául Petőfi életének legtragikusabb napját) ezzel a mottóval búcsúzik az ő Margheritájától, akit „gyönge virágszálának, lelke szerelmetes párjának" („mia soavissima, sposa diletta dell'anima mia") nevez: „NUNC USQUE ET ULTRA" (Most. Mindvégig. Azontúl is.).

Ez volt Cassone utolsó magyarországi utazása.[25]

De Cassonénak nem csak a szíve volt a kalauza, kalauza volt az elméje is. És micsoda elme! Petőfi költészetének ez a világos fejű, éber és figyelmes tolmácsolója, a „notói remete" úgy járta be Petőfi világát, hogy szinte tökéletesen adta vissza olasz nyelven. És beutazta Erdélyt is, méghozzá azoknak a leveleknek a „vágányain", amelyeket legkedvesebb barátjával, azzal a Meltzl Hugóval váltott, akivel szintén nem adatott meg személyesen találkoznia: ezekben a rendkívül kedves levelekben nem csak a Petőfi iránt érzett szeretet kap hangot, hangot kap a szigorú kritika is, amellyel Cassone — néhány dilettáns olasz fordítás kapcsán — a nagy költő művészetének félremagyarázóit marasztalja el. S utaznak, mégpedig szép számmal, a Cassone fordította Petőfi-művek olasz kiadásai, amelyeket a szicíliai költő szolgálatkészen azonnal megküld magyar barátainak (Hirsch Margit is így hallott először Cassonéról); s utaznak — ezúttal ellentétes irányban — a hivatalos elismerések, amelyekkel a magyarok jutalmazták műfordítói tevékenységét (amelyre Cassone nagyon büszke volt): a Petőfi-Társaság 1880-ban, a Kisfaludy-Társaság 1882-ben választja tagjául, míg Olaszországban egyedül Carducci méltatja, és ő is csak alkalomszerűen, tevékenységét.

Giuseppe Cassone tehát igenis járt Magyarországon. A magyar italianista, Szabó György — a horvát írót, Miroslav Krležát idézve, aki azon töpreng, vajon volt-e, aki más nyelven is vissza tudta adni azt az egyszerre tragikus és varázslatos hangulatot, amellyel Petőfi leírja, milyen is a nagy magyar síkság, az Alföld — szintén felteszi a kérdést, vajon a „sorsüldözött" Giuseppe Cassonéban „is megfoganhattak-e ehhez hasonló gondolatok", amikor, „ott messze, délen, a tőlünk oly távol eső Szicíliában" nekilátott, hogy a nagy magyar költő verseit átültesse anyanyelvére. És hogyha igaz, ahogyan Szabó György mondja, hogy „az értékek bizonyos része szükségszerűen elvész, ha egy költeményt más nyelvre ültetünk át",[26] az is igaz, hogy Cassonénak sikerült a csoda, sikerült neki, az örökké fiatal magyar költő iránti szeretettel és lelkesedéssel, magas művészi fokon visszaadnia Petőfi líráját, olyan igénnyel és olyan hűséggel, hogy ez a költészet érzelmileg is és gondolatilag is közel férkőzhessen az olasz olvasó világához.

Giuseppe Cassone Petőfi-átültetései mind filológiai, mind tartalmi, mind költői szempontból a műfordítás valóságos remekei (olvassuk csak el újra gyönyörű *János vitéz*-fordítását!), főként ha tekintetbe vesszük, hogy Cassone a XIX. század végének ízlése szerint készítette őket. Ezért, úgy érzem, újra fel kell becsülnünk a notói tudós hatalmas munkájának jelentőségét, és nem csak azért, mert fordításai rendkívül értékesek, azért is, mert Cassone nagy mértékben járult hozzá Petőfi és általában véve a magyar irodalom olaszországi megismertetéséhez. A fáradhatatlan művészi erőfeszítés, amellyel ez a méltatlanul elfelejtett szicíliai műfordító szinte haláláig tolmácsolta annak a magyar nemzetnek a reprezentatív költőjét, amely ma, végrevalahára, a demokrácia révébe érkezett, izgalmas fejezet az olasz—magyar kulturális kapcsolatok, a két nép barátságának történetében.

Mint aki keresztül-kasul csakugyan bebarangolta Magyarországot, mint aki ismeri az ország minden zegét-zugát, mélyen magába szívta levegőjét, és elsajátította szellemét, Giuseppe Cassone, a „Felhők" ciklus verseiből készült válogatásának előszavában, fordításait „igazi utazóként", a magyar valóság igazi szakértőjeként küldi meg barátjának, Meltzl Hugónak, az alábbi tiszteletteljes ajánlással: „Amikor meghallod majd a Kárpátok bércein süvítő szélvihart, amelyet a Költő oly közel érzett az ő lelkéhez, az éjszaka síró-üvöltő szélvihart, amely — Petőfi jövendölése szerint — egyedül tudja csak, hogy hol van a költő sírgödre, kiáltsd oda, hogy Olaszország legtávolabbi zugából Giuseppe Cassone küldi hódolatteljes üdvözletét".[27]

*

Petőfi Sándor, Giuseppe Cassone és én: három képzeletbeli utazás. Az olaszországi és magyarországi útvonalak ideális kereszteződése fölött van azonban egy közös szál, egy vezérfonal, amely ezeket az „utazásokat" összeköti egymással: a szabadságnak és a költészetnek a szeretete, amely sehol sem ötvöződik együvé olyan rendkívüli erővel, mint éppen Petőfi ragyogó lírájában.

Jegyzetek

1 Lásd: Petőfi Sándor: *Tündérálom*. I., vv. 1—8; II., vv. 478: „Sajkás vagyok vad, hullámos folyón. / Hullámzik a víz, reng a könnyű sajka, / Reng, mint a bölcső, amelyet ráncigál / Szilaj kezekkel a haragvó dajka. / Sors, életemnek haragos dajkája, / Te vagy, ki sajkám úgy hányod-veted, / Ki rám zavartad fergeteg módjára / a csendriasztó szenvedélyeket. // // . . . Sem part, sem örvény nincs még előttem, / Csak hánykódás, csak örökös habok; / Hánykódom egyre a folyó nagy árján . . . / Ki sem köthetek, meg sem halhatok." In: Petőfi Sándor Összes Költeményei, Szépirodalmi, Bp., 1974. 435.
2 Lásd: Ady Endre: *Sem utódja, sem boldog őse*. I, vv. 3—4. Paolo Santarcangeli fordítása.
3 Az eredeti szöveg: „Alszik a tábor. A tájra rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek, / s látni az ablakon át, hogy a fegyveres őrszemek árnya / lépdel a falra vetődve az éjszaka hangjai közben". Radnóti Miklós: *Hetedik Ecloga*, V, vv. 4—7.
4 Lásd: Petőfi S.: *Szörnyű idő*, I, vv. 1—2. 6; II. vv. 1—4. In: P. S. Ö. K., id. mű, 1151.
5 Lásd: Petőfi S.: *Az Alföld*, II, 1; In: P. S. Ö. K., i. m., 115.
6 Lásd: Petőfi S.: *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*. 6. levél, In: P. S. Ö, M., 5. kötet, Akadémiai, Bp., 1956. 54., 46—53. sor.
7 Lásd ua. 8. levél, 55., 1—6. sor; 56. 13—14. sor.
8 Petőfi S.: *Olaszország*, I, vv. 1—4; In: P. S. Ö. K., id. mű, 871.
9 Ua. II, vv. 1—6; III, vv. 1—6; In: P. S. Ö. K. id. mű, 871—872.
10 Petőfi S.: *Az Apostol*. 9. rész, vv. 203—205; In: P. S. Ö. K., id. mű, 1026.
11 Petőfi S.: *Olaszország*. I, vv. 5—6; In: P. S. Ö. K., id. mű, 871.

12 Kerényi Frigyes: *Tengeren*. In: Kerényi Frigyes Összes Költeményei, 1840—1851. Bp., 1875. Franklin Társulat, 221, III., vv. 1—4. Olaszul idézi Sallay Géza, *L'Italia e il Romanticismo ungherese*, In: *Il Romanticismo*, Akadémiai, Bp., 1968. 546.

13 Petőfi S.: *Olaszország*, I, vv. 7—8; In: P. S. Ö. K., id. mű 871.

14 Petőfi S.: *Március Tizenötödike*, 1848. augusztus 11-én. Lásd: P. S. Ö, M., 5. köt. Akadémiai, Bp., 1956. 114.

15 Lásd: Petőfi Sándor: *János Vitéz*. 27. ének, 5; 23. ének, 8.

16 Lásd: Aleardo Aleardi: *I sette soldati* (A hét katona), 11. rész, vv. 53—56; In: A. Aleardi: *Canti scelti* (a cura di Luigi Grilli), UTET, Torino 1918. 240—242. Az egész mű a 211—249. oldalon található.

17 Lásd: Koltay-Kastner Jenő: *Lettere inedite di Giuseppe Cassone a Hugó Meltzl*, Corvina, 8. évf., 1928. 14. levél, kelt 1881. december 29-én, Notóban, 111.

18 Lásd: Koltay-Kastner J.: *Lettere inedite*. . . id. mű. 98.

19 Ahogyan Paolo Agostini találóan rámutatott, cfr. *Poesia e metrica ungherese: alcune considerazioni sui problemi di traduzione*. RSU — Rivista di Studi Ungheresi, Annuario del Centro Interuniversitario per gli Studi Ungheresi, Carucci, Roma, 1990. N. 5, 73—80.

20 Lásd: Koltay-Kastner J.: id. mű. 15. levél, 115.

21 Lásd: G. Cifalino: *La fortuna di Petőfi in Italia*. Corvina, Bp., új sorozat, 5. évf. (1942), N. 2, 5.

22 Giuseppe Cassone megjegyzése annak az előszónak a margójára, amelyet Helfy Ignác írt a *L'Apostolo* fordítása elé, Lásd: *L'Apostolo*, I versione italiana di G. Cassone, Roma—Noto 1886. XV.

23 Lásd: Koltay-Kastner J.: i. mű, 24. levél, 117—118.

24 Magyarul: „Oh sóhajok kedves cseréje, / Oh vágyak ha szállnak feléje, / Magános másik, a távoli lélek felé. . ."

25 Giuseppe Cassonénak Hirsch Margittal való levelezésére lásd: Jankovics Marcell: *Lelkek találkozása (Giuseppe Cassone levelezése)*. Koszorú, 7. 4. 1942. jan., 201—240.

26 Lásd: Szabó György: *Petőfi a centocinquanta anni dalla nascita*. Notizie Ungheresi, különszám, Róma, 1973. 22.

27 Giuseppe Cassone: *Lettera al Dottor Meltzl Von Lomnitz*. In: *Alessandro Petőfi. Nuvole* (Felhők), Prima traduzione di G. Cassone, Tipografia Zammit, Noto, 1891. 6.

A. SAJTI ENIKŐ *(Szeged)*

Egy kisebbség szervezkedésének lehetőségei és korlátai

A jugoszláviai magyarság 1918—1929

Walter Benjamin írja egy helyen: az első világháborúból az emberek elnémulva érkeztek haza, némasággal, múlthiánnyal sújtva az utánuk jövő nemzedékeket is. Az éles fordulatokkal, megszakításokkal terhes változások földrengéshez hasonlítható társadalmi változásokkal járnak együtt, egyéni és kollektív katasztrófákat idéznek elő.

A Vajdaság területén élő csaknem félmilliós magyarság az elmúlt hetven esztendőben nagy gyakorlatra tett szert az elemi csapás erejével rázúduló történelemmel szemben, az 1918-as határ- és államhatalomváltozás azonban — éppen „elsőszülöttsége" okán — sokkszerűen érte, kollektív bénultságot okozott. Védekezésre képtelenül, kiszolgáltatva élték át a tömeges elbocsátásokat, amelyek elsősorban a vasutasokat, a tisztviselőket és a tanárokat sújtották, a felnőtt korban rájuk kényszerített nyelvvizsgákat, nyugdíjuk megvonását stb.[1] Az embernek persze még a legnehezebb körülmények között is van választási lehetősége, egy több százezres embercsoportnak azonban már ritkábban. Az egyén számára az optálás lehetőségét a békeszerződések valóban lehetővé tették, ezzel azonban a jugoszláviai magyarságnak csupán töredéke élt, élhetett.[2]

A vesztes Magyarországgal együtt vádlottak padjára ültették az utódállamok kisebbségeit is. A felettük ítélkező „új zsűrinek" — az adott esetben a Szerb—Horvát—Szlovén Királyság új hatalmi elitjének — nem voltak történelmi tapasztalatai a kisebbségi kérdés kezelésében, hiszen történelmi előélete a nemzetileg homogén Szerbiához kötődött. A szerb nemzeti eszme nem a francia politikai gondolkodás gyermeke volt, hanem a romantikában fogant herderi német nemzeteszméé. Abszolút prioritást ebben a gondolkodásban a kollektívum, az egységesnek hitt „háromtörzsű" nemzet szabadsága kapott, amely egyet jelentett a délszlávok egy államba történő egyesülésével, természetesen Szerbia vezetésével. Nem tűrte a heterodoxiát, a horvátok, vagy éppen a kisebbségek mássága eleve kirekesztődött belőle, s kezdettől fogva az államellenesség szinonímájává vált. De nem csak a kisebbségek befogadásának elméleti keretei hiányoztak. A 20-as évek elején egy legyengült, tudatosan legyengített magyar társadalom próbált kitörni a „tűrő passzivitásból". Modern polgárság híján egy vékony értelmiségi, főként ügyvédekből, orvosokból álló réteg kísérelt meg a zömmel kisbirtokos és földnélküli parasztokból álló magyarság egészére érvényes kitörési stratégiát megfogalmazni. Nem csupán politikai pozíciók rendültek meg — sorra váltották le a korábbi főispánokat, jegyzőket, a városi, községi képvise-

lőtestületek szinte egész garnitúrája is kicserélődött —, de gazdasági veszteségeik is jelentősek voltak. Államosították szövetkezeteiket, beszüntették takarékpénztáraik működését, kisajátították a magyar nagy- és középbirtokokat. Az újraosztás köréből pedig eleve kizárták a magyar parasztságot. „Akié a föld, azé az állam" elve alapján más termelői kultúrához szokott telepeseket hoztak a földszűkével küszködő Szerbiából, Macedóniából, Boszniából és Crna Gorából. Talán még ennél is tragikusabban érintette őket a kulturális „tatárjárás": iskoláik, egyesületeik felszámolása.

Azt valamennyien világosan látták, hogy az egymással versengő nagy szláv pártok — különösen a kormányzó radikális és demokrata párt — könnyen kalodába szoríthatják éppen csak elindult törekvéseiket. Egyértelmű volt számukra az is, hogy Belgrád csak akkor ismer el egy kisebbségi alapon létrehozandó szervezetet, ha kétséget kizáróan demonstrálják: az új állam lojális alattvalói. Tudomásul kellett venniük azt is, hogy nyíltan semmiféle kapcsolatot nem tarthatnak fenn Magyarország hivatalos köreivel.[3]

A többi kérdésben már jóval megosztottabb volt a magyarok politikailag aktív része. Az ún. *októbristák* (az 1918-as forradalom és a baranyai köztársaság emigránsai) — élvezve a szerb hivatalos körök szimpátiáját — az ellenforradalmi fehérterror és az új politikai kurzus bírálatára összpontosították figyelmüket, valamint a szociális kérdések elsőbbségét hangsúlyozták a nemzeti elvvel szemben. A *passzivisták* — félve a szláv pártok „meg nem értő türelmetlenségétől" — kizárólag a kulturális, gazdasági szervezkedést tartották célszerűnek. Úgy gondolták, hogy a választásokon jól eladhatók a magyarok szavazatai, amelyeket annak a pártnak kell esetenként felajánlani, amelytől a „legtöbb hasznot" remélhetik nemzeti sérelmeik orvoslásában. A vitából végül is győztesen kikerülő *aktivisták* — akik a szabadkai Hírlap köré csoportosultak — az önálló politikai párt létrehozása mellett törtek lándzsát. Azzal érveltek, hogy a kormányzó pártokban nem lehet megbízni, hiszen már eddig is módjukban állt volna segíteni a magyarokon, ha akarják. Félő az is, tették hozzá, hogy önálló párt híján felörlődnek a szláv pártok hatalmi harcaiban. Önálló pártba szerveződve képviselőket juttathatnak be a parlamentbe, amely, úgy vélték, kisebbségi sérelmeik orvoslásának leghatékonyabb színtere lesz.[4]

Az optálási határidő lejártáig (1922. január 26.) a jugoszláviai magyarság tehát *több megoldási lehetőséget* felvetve fogalmazta meg a nemzetiségi alapú szervezkedés szükségét. Ekkorra váltak a Szerb—Horvát—Szlovén Királyság teljes jogú állampolgáraivá, akiket immár az alkotmány szerint is megilletett az egyesülési és gyülekezési szabadság joga. A kérdés csak az volt, hogy szűkebb és tágabb környezetük egyéb hatásai melyik változatnak kedveznek.

A történeti értelemben sokféle tradíciót, mentalitást, gazdálkodási kultúrát, intézmény- és jogrendszert magába foglaló jugoszláv állam az egységesítés egyre több fájdalommal, egyre élesebb konfliktusokkal terhes kor-

szakát élte. A szerb—horvát párbaj egyre kevésbé kecsegtetett szerb győzelemmel, így Pašić miniszterelnök legalább a kisebbségeket igyekezett beterelni a „nagy, életképes" Radikális Pártba. Pašić nem ok nélkül tartott attól, hogy legnagyobb ellenfele, a Horvát Köztársasági Parasztpárt a Vajdaságban is maga köré vonzza a centralizmus ellenfeleit.[5] Ebből a megfontolásból kiindulva tartott az alakulóban lévő kisebbségi pártok esetleges választási szövetségétől is. Míg a radikálisok és a demokraták nem éppen szép szóval igyekeztek lebeszélni a magyarokat a „kis, törzsi" párt létrehozásáról, a magyar kormány, az ekkor már jól működő titkos csatornákon és fedőszerveken keresztül (Szent Gellért Társaság, Délvidéki Otthon) határozottan a nemzeti alapú pártszerveződésre biztatta őket. Ellenkező esetben kilátásba helyezték a „hazafiatlan eljárásban részes pártvezetők teljes bojkottját", és az anyagi támogatás megvonását.[6]

A jugoszláviai magyarok szervezkedésének mozgásterét tehát kezdettől fogva igen bonyolult, ellentmondásos tényezők határozták meg. Döntésüket, lehetőségeiket megítélésem szerint domináns módon befolyásolták a jugoszláv politikai élet egyre élesebbé váló belső harcai. Ezek azonban, paradox módon, mégsem a kulturális szervezkedés irányába billentették a mérleget, hanem felerősítve a határon túlról jövő biztatással, az aktivisták győzelmét, azaz a *Magyar Párt* megalakítását eredményezték. Erre végül 1922. szeptember 17-én, Zentán került sor. Arról sem feledkezhetünk meg persze, hogy a húszas évek Jugoszláviája a majdhogynem „kényszeres" pártalapítások korszakát élte, amelynek hatása alól a magyarok sem tudták függetleníteni magukat. Az új hatalmi szervek nemcsak akadályokat gördítettek a pártszervezők első nemzedéke elé (Sántha György, Nagy Ödön, Csettle János, Várady Imre, Deák Leó és mások), de ki lehetett használni a közigazgatás kialakulatlanságát, rendezetlenségét, a tisztviselők alacsony szakmai tudását is a cél elérése érdekében. Belgrád ugyanakkor nem kívánt élni a kategorikus tiltás eszközével, hiszen a párt programja szigorúan az alkotmány talaján állt. A magyarok, németek, sokácok és bunyevácok esetében célravezetőbbnek látta tudomásul venni pártjaik megalakulását, míg az albán kisebbség „hű alattvalóvá" nevelésében az „ősibb" eszközt, a falvak fegyveres pacifikálását tartotta hatékonyabbnak. A parlamentáris rendszer korszakában azonban mindvégig különös gonddal ügyelt arra, hogy ne jöhessenek létre a kisebbségi pártok választási koalíciói, nem is szólva Radićék esetleges vajdasági térnyeréséről.

A kisebbségekkel szembeni „szokásos" intolerancia mellett a magyarok politikai tevékenységét fokozott gyanakvás kísérte. Ez abból a görcsös félelemből táplálkozott, hogy a Monarchia valamilyen formában még újjászülethet, ez pedig a korabeli szerb gondolkodásban a szerb nép újabb alávetettségét jelentette volna. Ennek realitása a húszas években a minimálisnál is kisebb volt, de annak alátámasztására kétségkívül megfelelt, hogy az ország északi határain, korabeli kifejezéssel élve „Észak-Szerbiában" meg-

lehetősen egy tömbben élő magyarokat állandó veszélyforrásként kezeljék. „Észak-Szerbia" nemzetivé tételének programja e veszély elhárításának céljával született meg, annak minden, magyarokat érintő konzekvenciájával együtt (telepítések, új szerb kulturális intézetek létrehozása, a szabadkai jogi egyetem stb).[7] E program megvalósításának nehézségei már ekkor szembeötlőek voltak, így a konszolidáció igénye is azt diktálta, hogy nem tiltani, hanem ellenőrizni kell a kisebbségek önszerveződését. Ez a magyarok esetében jó eszköznek bizonyult ahhoz is, hogy a kisebbségi sérelmek megmaradjanak belügynek. Hivatalos paktum arra nézve, hogy a Magyar Párt nem fordul sérelmeivel nemzetközi fórumokhoz, soha nem jött létre Belgráddal, az azonban bizonyos, hogy a párt vezetői nem mertek élni ezzel a lehetőséggel az 1920-as években. A Magyar Pártot ebben az a megfontolás, pontosabban az az illúzió vezette, hogy a radikális és demokrata párt között lavírozva, ellentéteiket kihasználva otthon is eredményeket csikarhatnak ki az elbocsájtott köztisztviselők, a vasutasok és a nyugdíjuktól megfosztottak számára, enyhíthetik a magyar tannyelvű iskolákra vonatkozó korlátozó intézkedéseket.

Mikor a magyarság szervezkedésének lehetőségeit és korlátait elemezzük, érintenünk kell a következő kérdést is: miért nem vetődött fel soha komoly formában az ellenzéki erőkkel való összefogás gondolata. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott a legitimitáshoz való szinte görcsös ragaszkodás, a betiltástól való állandó, s tegyük hozzá, jogos félelem. A konzervatív történelmi tradíciókból táplálkozó vajdasági új politikai garnitúrától túlságosan is idegen volt a Horvát Köztársasági Parasztpárt radikalizmusa, amit csak fokozott Radić rövid ideig tartó, elsősorban Belgrádnak szóló kacérkodása a kommunista Paraszt Internacionáléval.[8] Másrészt, mint ismeretes, a horvát parasztpárt 1925-ig bojkottálta a parlamentet, s ettől a hatalmon kívüliségtől a Magyar Párt semmi eredményt sem várhatott.

A mozgástér meglehetősen szűkre szabott keretei, a vezetők alapvetően konzervatív gondolkodása, politikai gyakorlatlansága kétségkívül tükröződött a párt politikai programjában is.[9] Ez a program a komoly nemzeti sérelmek orvoslását vállalta fel, de a megvalósításhoz szükséges hatékony eszközöket — ha egyáltalán voltak ilyenek — nem találták meg. Miközben a magyar kisebbség egészét átfogó párt igényével léptek fel, a vajdasági magyar társadalom gerincét képező parasztság szociális törekvéseit még a lehetőségekhez képest is csak marginálisan vállalták fel, az ipari munkások felé pedig még csak mondandójuk sem volt.

Az 1925-ös parlamenti választáson elszenvedett vereség, amikor önálló listával próbáltak parlamenti mandátumokat szerezni, erősen megtépázta a párt vezetőinek önbizalmát, súlyos nézeteltérések robbantak ki közöttük. Ez a vereség felerősítette azt a párton belül látensen mindig is jelen lévő irányzatot, amely a hatalmon lévő Radikális Párt holdudvarában képzelte el a magyarok politikai jövőjét.[10] A radikálisokkal való együttműködés évei

(1927/28) konszolidálták a párt helyzetét; három körzetben 14 magyar párti képviselő bekerült a helyi képviselőtestületekbe, ketten pedig (Várady Imre és Streliczky Dénes) parlamenti mandátumhoz jutottak. A választási paktum mégsem hozta meg a magyar kisebbség által várt eredményt.

Az ellenszolgáltatásként megígért nemzeti sérelmek orvoslására ezúttal nem került sor. A párt vezetői minden erejüket az egyre sodróbb lendületű belpolitikai ritmus követésére összpontosították, hogy aztán 1929 januárjában éppen ez temesse maga alá a pártot is.

Jegyzetek

1 A kérdést részletesen tárgyalja Šandor Mesaroš: *Položaj Mađara u Vojvodini 1918—1929.* Novi Sad, 1981. 65—84.

2 Az optálás joga azt jelentette, hogy az egyén dönthetett arról, hogy felveszi-e az új állampolgárságot, vagy pedig a régit tartja meg. A SzHSz Királyságban az optálási határidő 1922. január 26-án járt le. Ezzel a joggal csak a németek, a magyarok és a zsidók élhettek, az albánok, macedónok nem. Ennek oka az volt, hogy a SzHSz Királyság által aláírt kisebbségvédelmi szerződés hatálya csak az 1913. január 1. után szerzett területekre terjedt ki. A kérdésre bővebben lásd Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919—1920.* Maecenas, Bp., 1989.

3 OL. K-28 ME Kisebbségi osztály 1923-R-19.; 779.

4 OL. K-68 ME Kisebbségi osztály. 1926-R-85.; OL. K-64 Küm. res. pol. 1925-16-260.

5 Branislav Gligorijević: *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca.* Beograd, 1970. 247—312.

6 OL. K-28 ME Kisebbségi osztály. 1923-R-19; 779.; 932.; 1926-R-79.

7 Zastava. 1924. november 14.

8 OL. K-64 Küm. res. pol. 1925-16-42.

9 OL. K-28 ME Kisebbségi osztály. 1926-R-85. Részletesen foglalkozik a programmal Šandor Mesaroš: I.m. 155—157.

10 A. Sajti Enikő: *A jugoszláviai Magyar Párt megalakulása és részvétele az 1925-ös választásokon.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, Különszám. Hungaria, Szeged, 1991. 99—108.

SÁNDOR KLÁRA *(Szeged)*

A Marsigli-féle székely rovásnaptár és más 15. századi kalendáriumok

A legrégibb magyar nyelvű naptárak a 15. század második felére, a 15—16. század fordulójára datálhatók. A négy legrégibbnek nevezhető, körülbelül azonos korú naptár közül három latin betűkkel készült, ezek a Müncheni Kódexben,[1] a Winkler-Kódexben[2] és Batthyány Boldizsár misekönyvében[3] találhatók. A negyediket székely rovásírással írták, ennek kéziratát a Bolognai Egyetemi Könyvtárban őrzik.[4]

Azt, hogy ma ismerjük ezt a viszonylag korai magyar nyelvemléket, amely egyben a székely rovásírás leghosszabb ismert emléke is, egy olasz grófnak, Luigi Ferdinando Marsiglinak köszönhetjük. Magsigli I. Lipót császár hadmérnökeként jó pár évet töltött Magyarországon a 17. század végén. Neve nem ismeretlen a magyar művelődéstörténettel foglalkozók előtt, hiszen ez a tudós polihisztor számos magyar szempontból értékes följegyzést hagyott hátra Magyarország korabeli életéről. Néprajzi, természettudományi, földrajzi megfigyeléseit rajzokkal is illusztrálta.[5] 1590 végén azt a feladatot kapta, hogy készítsen térképet Erdély szorosairól, ekkor bukkant rá arra a rovásbotra, amelynek jeleit lemásolta, és elküldte bolognai könyvtárába. Az eredeti rovásbot sajnos elveszett, így a székely rovásírás máig ismert legterjedelmesebb emlékét Marsigli kézirata mentette meg.

A kézirat egy naptárt, egy rovásábécét, néhány bibliai nevet és egy erősen romlott szöveget tartalmaz — ez utóbbit eddig nem sikerült értelmezni, talán egy imát rejtenek a jelek. E részek közül talán nem mindegyik volt rajta a rovásboton, paleográfiai és nyelvtörténeti szempontból is külön kell őket kezelnünk. Esetleges különállásukat e szövegrészek datálásánál is szem előtt kell tartanunk. A legszerencsésebb helyzetben azonban éppen a naptári résszel vagyunk: ennek kora viszonylag nagy biztonsággal meghatározható a betűk rovásjellegének, a betűhasználatnak, a naptárban lévő ünnepeknek és a nyelvi jellegzetességek kritériumainak segítségével. Ezeket a kritériumokat alapul véve a rovásnaptár keletkezésének idejét a 15. század második felére, végére tehetjük. Szintén a naptár tartalmából következtethetünk arra, hogy a rovásbotot vagy az ennek alapjául szolgáló latin betűs naptárt ferences szerzetesek készítették.[6]

A rovásnaptárt illetően természetesen nagyon sok kérdést föl lehet tenni. Ebben az előadásban én e naptár funkciójára koncentráltam, és úgy látom, hogy ezzel kapcsolatban két, egymástól nem független kérdés is fölmerülhet: egyrészt, hogy miért rovásírással írták — ez a kérdés összefügg a székely írás használatának, végső soron eredetének kérdésével is; másrészt hogy a rovásnaptárt milyen célokra használhatták.

Ha a rovásnaptárt és a három latinbetűs naptárt egymás mellé állítjuk, azonnal kitűnik, hogy a rovásnaptár nem tartalmazza az ünnepek teljes nevét, a vigíliákat és így tovább — fölvetődhet tehát, hogy nem is rovás*naptár*ról, hanem „rovás*csízió*ról" kell beszélnünk. Annál is inkább, mert a rovásnaptár tartalmaz néhány olyan ünnepet, amelyek neve befejezetlen, egy szótagja hiányzik. Ezért a vizsgálatba bevontam a két legrégebbi magyar nyelvű csíziót is. Ezek közül az egyik eredetileg a Peer-Kódexbe volt kötve, később onnan leválasztották.[7] A másik egy gyűjteményes kötetből került elő, ezt Melegdi János a 15. század második felére datálta (1918, 136).[8] Ennek a csíziónak az elnevezése a szakirodalomban nem egységes.[9] Mivel a csízió anyakódexének bejegyzéseiből arra lehet következtetni, hogy az erdélyi Nagydisznódon, német nevén Heltauban készült, a továbbiakban Nagydisznódi Csízióként fogok rá hivatkozni. Horváth Cyrill szerint, aki a Peer-Kódex csízióját 1921-ben az RMKT-ban kiadta, az a Nagydisznódi Csízióra, de legalábbis azzal azonos forrásra megy vissza.

A rovásnaptár és a latinbetűs naptárak, illetve a két csízió összehasonlításához néhány jellegzetességet vettem alapul, amelyek egyrészt a naptárokat, másrészt a csíziókat jellemzik. A „naptárság" jegyeit a négy naptár közül talán a legkiérleltebbnek nevezhető Müncheni Kódex, a „csízióság" jegyeit pedig a két kéziratos magyar nyelvű csízió közül a korábbi, Nagydisznódi Csízió alapján próbáltam fölállítani. Viszonyítási alapul tehát nem az ideális latin nyelvű egyházi naptárt, illetve latin nyelvű Csízió Jánust vettem, hanem ezeknek a rovásnaptárral megközelítőleg azonos korú magyar megjelenését.[10]

A „naptárság" jegyei tehát, a Müncheni Kódex naptára alapján:
1. tartalmaz-e aranyszámot,
2. tartalmaz-e vasárnapi betűt,
3. használ-e piros tintát a főünnepek jelölésére,
4. az év 365 napjából hány napon tünteti föl a szentek névünnepét vagy más egyházi ünnepet,
5. hány vigíliát illetve oktávát jelöl,
6. hányszor jelöli a szentek névünnepe mellett a szentek titulusát, illetve hányszor tartalmaz az ünnep neve mellett pontosabb körülírást (pl. a *Boldogasszony* mellett hogy *Gyertyaszentelő*, *Gyümölcsoltó* stb.).

A „csízióság" jegyei a Nagydisznódi Csízió alapján:
7. az ünnepek helyét az jelzi-e, hogy kezdő szótagjuk hányadik az adott hónapnak szentelt szakaszban,
8. az ünnepek helyének pontos jelölése érdekében sokszor töredékes az ünnep neve, néhány szótagot elhagytak belőle,
9. az ünnepek helyének pontos jelölése érdekében töltelékszótagok kerültek a szövegbe.

Az összevetés eredményét az 1. ábra mutatja, a továbbiakban ehhez szeretnék néhány megjegyzést fűzni. A grafikon az alatta lévő táblázat százalékarányai alapján készült. Amint ez az ábrán is látszik, abban az esetben, ha a kérdésekre csak igen vagy nem válaszokat lehet adni, az igent 100, a nemet 0%-nak vettem. A 4., illetve 5. szemponttal kapcsolatban azt a kiegészítést kell azonban tenni, hogy mivel a négy összehasonlított naptár közül csak a Müncheni Kódexnek ismert a teljes anyaga, a többi naptár hiányosan maradt fenn, a jelölt ünnepek, illetve vigíliák és oktávák számát illetően 100%-nak nem 365-öt, hanem a meglévő hónapokban lévő napok számát tekintettem. Ez a Winkler-Kódex esetében, amelyből a január és a december hiányzik 303, a Batthyány-misekönyv esetében, amelynek májusi és júniusi naptárlapja veszett el, 304 volt. A Bolognai Rovásnaptárból is hiányzik ugyan néhány ünnep november végéről—december elejéről, de ezek helyét üresen hagyták, így meglétükre következtetni lehet.

A grafikon és a táblázat azt mutatja, hogy a Bolognai Rovásnaptárra egyik naptár-jegy sem jellemző, azt a minimális feltételt kivéve, hogy az ünnepelt szent nevét tartalmazza. A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy bár a táblázat 5. és 6. oszlopában, azaz a vigíliák, illetve titulusok számát jelölő részben is 0 szerepel, a rovásnaptár is jelöl egy vigíliát, december 24-ét, azaz karácsonyestét; és jelöl egy titulust is, az augusztus 20-i István ünnepen. Ezt a *király* szóval jelzi, azonban nem a szent neve mellett, hanem helyette. Az 1—3., illetve az 5—6., vagyis minden, a csíziókhoz viszonyítva specifikus „naptársági" szempont szerint sokkal közelebb áll a rovásnaptár a csíziókhoz, mint a három korai latinbetűs naptárhoz.

Ugyanakkor, ha az utolsó három szempontot, a csíziókat jellemző tulajdonságokat vesszük figyelembe, akkor azt találjuk, hogy ezek sem jellemzőek a Bolognai Rovásnaptárra. A rovásnaptár az ünnepek helyét, tehát hogy egy-egy ünnep a hónapnak melyik napjára esik, nem az ünnep kezdőszótagjának elhelyezésével jelöli. Az ünnepek egymás közötti távolságának jelzésére az ünnep fölött vonalkákat használtak, pontosabban, ha a rovásbotra gondolunk, akkor helyesebb ezeket — a szó eredeti értelmében — rovatoknak, rovátkáknak nevezni. Minden ünnep fölé annyi vonalat róttak, ahány napra tőle a következő ünnep esett.

De nemcsak a 7., hanem a 8. és a 9. szempontból sem nevezhetjük csíziónak a vizsgált emléket. Ezzel a kijelentéssel szemben ellenvetésként fölhozható, hogy — mint korábban már említettem — a rovásnaptár néhány egységével kapcsolatban fölmerülhet a gyanú, hogy ezek töredéknevek, és hogy ez a tény esetleg egy csízióból alakítás nyomait őrizné. Ezek az egységek a következők: az *István* név a rovásnaptárban háromszor szerepel, mindig csak egy <š> és egy <t> betű reprezentálja a nevet. A *bódogasszony* szó hétszer fordul elő, mindig csak öt betűvel, a <bogsn'> jelsorral írva. Ezen kívül hiányzik a rovásnaptárban a *Szilveszter* névnek, amely

a rovásnaptárban *Sülester* alakváltozatban olvasható, a harmadik szótagja. Érdemes tehát ezeket az egységeket tüzetesebben megvizsgálni, annál is inkább, mert föltűnő, hogy csak három egységgel kapcsolatban merülhet föl a tudatos töredékesség gyanúja — ez egy csízióban nagyon kevés lenne.

A székely rovásírásnak ebben a korai szakaszában az természetes, hogy a magánhangzók jeleit csak bizonyos szabályosságoknak megfelelően, nem mindig írták ki.[11] Ugyanígy szabályos, hogy a geminált mássalhangzókat egyetlen és nem megkettőzött betűvel jelölik — mint például a Boldogasszony szóban. Ezek a jelölési sajátosságok tehát nem szorulnak külön magyarázatra. Ami viszont igen, mint ez a 2. ábrán is látszik, hogy a *Szilveszter* név végéről hiányzik az <r> betű. Mivel ez az év utolsó napját jelöli, vagy csak egyetlen szótagnak kellene itt állnia, vagy akár mindhárom is itt lehetne: az egy szótagos rövidítésnek nem lett volna értelme. Valószínűleg egyszerű másolási hiba következtében hiányzik tehát a név utolsó betűje.

Valamivel bonyolultabb a magyarázata a másik két tévesztésnek. A tévedés oka mindkét esetben egy-egy rosszul másolt ligatúra. A székely rovásírásnak talán legjellemzőbb tulajdonsága, hogy amennyiben erre lehetőség van, az egymás mellett álló betűket egy jellé vonja össze. A rovó ügyességén múlott, hogy hol ismerte föl az összevonás lehetőségét, olykor, hogy bravúros rovóképességeiket megmutassák, még az írás kommunikatív funkcióját is veszélyeztették. Erre két példát is találunk a rovásnaptárban, ezeket a melléklet 3. ábrája mutatja, az egyiket az *Antal*, a másikat az *Albert* névben. Úgy gondolom, az *István* írásmódja is ebbe a sorba tartozik. A név *Están* alakváltozatban olvasható a rovásnaptárban (2. ábra), ennek lejegyzésére csak az <š)> és <t> betűt alkalmazták, valószínűleg azért, mert a <t> jelébe, különösen ha ligatúrában áll az <š> betűvel, beleérthető az <n> jele.

Nem ilyen mértékben, de mégis szabálytalan az a ligatúra, amelyet a Boldogasszony szóban létrehoztak. Szabályosan nem lehetne összevonni két mássalhangzójelet, amelyek közé magánhangzót kell olvasni, ez azonban mégis előfordul egy-két esetben a rovásnaptárban is. A szóban a <d> és a <g> betűt vonták össze, az eredmény alig különbözik az egyszerű <g> jeltől. Ez a kis különbség az, amit nem vettek észre, amikor a szót lemásolták.

A csíziók harmadik jellegzetes tulajdonságának, annak, hogy töltelékszavak és -szótagok lennének a szövegben, szintén nincs jele a rovásnaptárban.

Mivel a szótagszámlálásnak nem találjuk tehát nyomát a rovásnaptárban, strukturálisan naptárnak kell tekintenünk, funkcióját tekintve viszont csak azt a minimális emlékeztető szerepet tölthette be, mint a csíziók. Ennek okát lehetne keresni abban, hogy egy nagyon nagy mértékben leegyszerűsített naptárról másolták. Van azonban egy másik lehetőség is, és ez tűnik valószínűbbnek.

A rovásnaptár mintája nem szükségszerűen volt maga is olyan szűkszavú, csak a minimális követelményeknek eleget tevő, mint a rovásnaptár. Az egyszerűsítést az írás technikája követelte meg. A törekvés, hogy minél kevesebb helyet használjanak, és minél kevesebb vonalat kényszerüljenek a fába vésni, a rovásnaptárban ezen kívül is hagyott nyomot. A hellyel és munkával való takarékoskodás különben is a székely rovásírás jellemzője: ezért jött létre a ligatúrák rendszere, és ezért tarthatta meg az írás viszonylag sokáig azt a tulajdonságát — amelyet különben valószínűleg előképétől örökölt —, hogy a magánhangzókat csak akkor írta pléne, ha hosszú hangot jelöltek vagy szó végén álltak, illetve hogy a hosszú mássalhangzókat is csak egyetlen jellel jelölte. Ezt egészítették ki a rovásnaptárban még néhány helykímélő megoldással. Ide tartozik, hogy a szentek neve mellől nemcsak titulusuk hiányzik, hanem a *szent* előtag is; hogy azokon a napokon, amelyekre két, együtt ünnepelt szent neve esik, általában csak az első nevét írták ki (pl. a Fábián és Sebestyén párosból csak a Fábiánt; hogy Mária Magdolna nevének szintén csak első elemét írja ki — fölhasználva, hogy így sem téveszthető össze Szűz Mária egyik ünnepével sem, mert azokat a rovásnaptár következetesen a *Boldogasszony* szóval jelöli, a rövidség kedvéért elhagyva mellőle minden körülírást (a Winkler-Kódex és a Batthyány-misekönyv naptára egyébként szintén a *Boldogasszony* megjelölést használja, de mindig a kellő pontosítással); hogy a *tizenegyezer szűz* kifejezés helyett csak a szentek reprezentánsát, Orsolyát nevezi meg; hogy az *Úr színe változása* ünnepnevet a rövidebb *Úrszíne* alakban tünteti föl. És ezért jelölte egy, teljesen egyértelmű esetben, csak a titulus az ünnepet: Szt. István augusztus 20-i emléknapjánál fontosnak tartották a titulust, a *királyt* is föltüntetni, hogy megkülönböztessék Szt. István protomártír ünnepétől — az egyszerűsítésnek is eleget téve azonban itt magát a nevet hagyták el.

Ez a föltűnő fukarkodás a hellyel és a munkával némi segítséget nyújt a rovásnaptár funkciójával kapcsolatos első kérdés megválaszolásában. Emlékeztetőül: az egyik kérdés az volt, hogy miért rovásírással írták ezt a naptárt. Erre két lehetséges válasz adható, attól függően, hogy milyen álláspontot foglalunk el a székely rovásírás történetét illetően. Az egyik — az általánosan elterjedt — álláspont szerint a 15. században, sőt még később is, normálisnak nevezhető a székely rovásírás használata, még akkor is, ha ez a használat nem volt különösebben kiterjedt. A másik vélemény szerint ekkorra tehető a székely rovásírás egyik reneszánsza, ekkor élesztették újjá tudós emberek, akiknek fölkeltette figyelmét a jól ismert latintól eltérő, ellenben a héberhez — legalábbis az írás irányát tekintve — hasonlító írás. Ez utóbbi véleménynek további két leágazása ismeretes, az egyik szerint valóban újjáélesztés történt, tehát korábban természetesen is használták ezt az írást (Róna-Tas 1985—86). Mások szerint viszont a székely rovásírást nem átalakították vagy kifejlesztették egy korábbi, folyamatosan használt írás

rendszerből, hanem egy jóval korábban létezett írás alapján alakították ki, saját előzmények, belső történet nélkül (Püspöki Nagy 1984). Az első álláspont, tehát hogy a 15. században még föllelhető az írás természetes használata, a második álláspontnak csak az egyik ágát zárja ki, hiszen létezhetett egyszerre természetes használat és tudós fölélesztés, ha ennek a fölélesztésnek éppen a természetes használat volt az alapja. A rovásnaptár legjellegzetesebb vonásai, a szűkszavúság, a minél jobb helykihasználásra való törekvés együtt azzal, hogy ez a székely rovásírás egyetlen emléke, amelyben még valami szabályosság figyelhető meg a magánhangzók jelölésében, valamint a ligatúrák nagy száma azt valószínűsítik, hogy a rovásnaptárt nem „újjáélesztők", hanem az írás hagyományait jól ismerő emberek készítették. Ez egyben megerősíti azt a föltételezést, hogy a rovásbot készítésének korában a székely rovásírás még nem számított kuriózumnak.

A második kérdésre, hogy milyen célokra használták ezt a naptárt, ezzel összeillő választ adhatunk: a rovásnaptár nem volt alkalmas arra, hogy egyszerű emlékeztetőnél több legyen, az még csak föl sem merülhet, hogy egyházi célokra használták. Vagy azokat szolgálta tehát, akiknek mellette egy másik, latin betűs — akár magyar, akár latin nyelvű — naptár is rendelkezésére állt, amelyből a rovásnaptárból hiányzó ismereteket pótolhatták, vagy azok, akiknek nem is volt szükségük több információra, mint amit a rovásnaptár nyújtott. A magyar művelődéstörténet szempontjából e két alternatívának megfelelően két lehetséges adalékkal szolgál a Bolognai Rovásemlék naptára. Amennyiben szerzetesek használták, egyértelműen jelzi, hogy az eredetileg idegen eredetű szerzetesi kultúra egy jellegzetesen magyar elemmel, a rovásírás használatával gazdagodott. Amennyiben pásztorok voltak a rovásnaptár készítői és használói, a rovásnaptár arra példa, hogy az eredetileg latin—keresztény kultúrához tartozó elemek magyar, még pontosabban ebben az esetben székely világi használatba kerültek.

Jegyzetek

1 Legutóbb Nyíri Antal adta ki 1971-ben, 1466-ból, esetleg valamivel korábbról származik, vö. Szily 1903.

2 Az emléket többször is kiadták, legutóbb Pusztai István (1988). A naptár anyakódexe 1506-ból származik, de mivel ebben az évben a vasárnapi betű nem a naptárban megjelölt A volt, hanem a D., a naptár valamivel korábbi, illetve néhány évvel későbbi lehet, vö. Pusztai 1988, 24.

3 1895-ben adta ki Zolnai Gyula. A naptárt Zolnai 1489-re datálja.

4 Az emléket először Sebestyén adta ki 1915-ben, majd Forrai Sándor foglalkozott vele részletesebben (1985), az ő kiadása azonban gyengébb minőségű, mint a Sebestyéné. Legutóbbi kiadása 1991-ben jelent meg (Sándor 1991).

5 Marsigli életrajzát Beliczay Jónás fordította magyarra (1881); műveinek katalógusát Frati készítette el (1928). Magyar vonatkozású műveit Veress Endre ismertette (1906) ugyanúgy, ahogy az olasz tudósról halálának 200. évfordulóján megjelent tanulmányokat is (1930). Erdélyre vonatkozó kéziratait Gianola vette számba (1931). Legutóbb Herceg Gyula írt Marsigli és Magyarország kapcsolatáról (1982).

6 Részletesebben ld. Sándor 1991.

7 Kiadása: Horváth 1921, 463—467.

8 A csíziót Melegdi kiadta 1918-ban, kiadását Szentjóbi javította ugyanabban az évben.

9 A csízió elnevezése Sziládynál *Versbe szedett naptár* (1877, 223—224, 381), de ő a Peer-Kódex naptárát is így nevezi (1880, 367—368, 487—488). Melegdi viszont csak a Peer-Kódex csízióját nevezi így (1918). Jakab Eleknél *Nagy-Enyedi Töredék a XVI-ik század elejéről* (1881, 37—41), Szentjóbinál az *Akadémiai Kódex csíziója* (1918), Melegdinél *15. század végi csízió* (1918), Horváth Jánosnál szintén *Versbe szedett naptár* (1918), Horváth Cyrillnél pedig a *Thuróczi-Kódex csíziója* (1921).

10 Művelődéstörténeti szempontból érdemes lenne összevetni a latin nyelvű naptár, illetve csízió „ideált" a magyar nyelvűvel, úgy gondolom azonban, hogy ehhez egyrészt nagyon kevés a rendelkezésünkre álló anyag, másrészt ennek az előadásnak a keretében nem is lenne rá mód.

11 A székely rovásírás korai szakaszában a magánhangzókat csak akkor írták pléne, ha szó végén álltak, vagy ha hosszúak voltak.

Idézett művek jegyzéke

Beliczay J.

1881. *Marsigli élete és munkái.* Értekezések a Történettudományi osztály köréből 1881/9 f. Bp.

Forrai S.

1985. *Küskarácsontól Sülvester estig.* Bp.

Frati, L.

1928. *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili conservati nella biblioteca universitaria di Bologna.* Firenze.

Gianola, A.

1931. *Marsili Alajos Ferdinánd és Erdély.* Ford. Gauder Andor. Erdélyi Múzeum, 36, 156—169.

Herceg, Gy.

1982. *L'atobiografia di F. Marsili e l'Ungheria.* In: *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo.* Szerk. Köpeczy B. és Sárközy P. Bp. 65—83.

Horváth C.

1921. *Középkori magyar verseink.* (RMKT I^2). Bp.

Horváth J.

1918. *Ősi nyolcas szerkezetek időrendje.* Magyar Nyelv 14, 49—53.

Jakab E.

1881. *A kalendáriumok történeti és politikai tekintetben.* Értekezések a történettudomány köréből 9/4. Bp.

Melegdi J.

1918. *A legrégibb magyar csízió.* Magyar Nyelv 14, 133—139.

Nyíri A.

1971. *A Müncheni-Kódex 1466-ból.* Bp.

Pusztai I.
1988. *Winkler-Kódex 1506. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átirata és latin megfelelői.* Codices Hungarici IX. Bp.
Püspöki Nagy P.
1984. *A „rovásírás" írástani helye és szerepe a magyar művelődés történetében.* In: *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181—1981.* 1. Szerk. Kállay I. (Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. Nr. 1.) Bp.
Róna-Tas A.
1985—86. *A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus.* Néprajz és Nyelvtudomány, 173—179.
Sándor K.
1991. *A Bolognai Rovásemlék.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 2.) Szeged.
Sebestyén Gy.
1915. *A magyar rovásírás hiteles emlékei.* Bp.
Szentjóbi S.
1918. *A legrégibb magyar csízió.* Magyar Nyelv 14, 184—187.
Szilády Á.
1877. *Középkori magyar költői maradványok.* (RMKT I.) Bp.
1880. *XVI. századbeli magyar költők művei.* (RMKT II.) Bp.
Szily K.
1907. *A Müncheni Codex kora.* Magyar Nyelv 3, 201—207.
Veress E.
1906. *A bolognai Marsili-iratok magyar vonatkozásai.* Magyar Könyvszemle 14, 109—130, 211—231.
1930. *A Marsili-centenáriumi kiadványok magyar vonatkozásai.* Magyar Könyvszemle 27, 264—269.
Zolnai Gy.
1895. A *Batthyány-misekönyv magyar naptára és lapszéli jegyzetei.* Magyar Könyvszemle 3, 106—116.

1. ÁBRA

15. SZÁZAD VÉGI MAGYAR NAPTÁRAK ÉS CSÍZIÓK

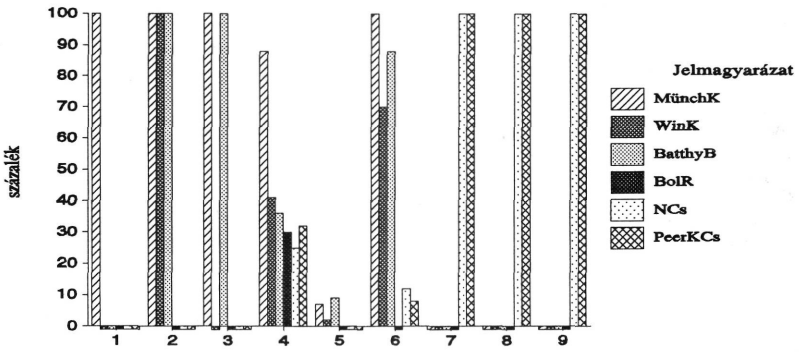

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Müncheni Kódex	100	100	100	88	7	100	0	0	0
Winkler-Kódex	0	100	0	41	2	70	0	0	0
Batthyány-misekönyv	0	100	100	36	9	88	0	0	0
Bolognai Rovásnaptár	0	0	0	30	0	0	0	0	0
Nagydisznódi Csízió	0	0	0	25	0	12	100	100	100
Peer-Kódex Csíziója	0	0	0	32	0	8	100	100	100

Az X tengely és a táblázat számainak jelentése:

1. tartalmaz-e aranyszámot (**igen = 100%**)
2. tartalmaz-e vasárnapi bet¾t(**igen =100%**)
3. használ-e piros tintát a fµünnepek jelölésére (**igen =100%**)
4. az év hány napjára jelöl ünnepet (**365 = 100%**)
5. hány napon jelzi valamely ünnep vigíliáját illetve oktávát (**365 = 100%**)
6. hányszor jelzi a szent titulusát (**a jelölt ünnepek száma = 100%**)
7. az ünnep kezdµszótagja jelzi az ünnep helyét (**igen =100%**)
8. az ünnepnevek a 7. pontnak megfelelµen lehetnek töredékesek (**igen =100%**)
9. a 7. pontnak megfelelµen fölösleges szótagokat is tartalmaz (**igen =100%**)

(A Winkler-Kódex és a Batthyány-misekönyv naptárából hiányzik két-két hónap, ezért ezek 3. és 4. pontbeli értékének kiszámolásakor a 100% 303 illetve 304 volt.)

2. ÁBRA

NÉV	OLVASATA	ROVÁSJELEK	TRANSZLITERÁCIÓ	MAGYARÁZAT
Szilveszter	*Sülester*	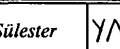	<šülšt>	(másolási hiba miatt) hiányzik az / <r> betű
István	*Están*	vagy	<šš> vagy <št>	az <štn> jelsor egy ligatúrával és egy önálló betűvel írva <štn> lenne, ezt a két jelet egy további ligatúrába összevonva <štn>.
Boldogasszony	*Bódogasszony*		<bogsn'>	a <g> + <d> → <dg> ligatúra helyett csak <g> áll ezen a helyen

3. ÁBRA

NÉV	OLVASATA	LIGATÚRA	A LIGATÚRÁT ALKOTÓ BETŰK
Albert	*Albe(r)t*		<a> + <l> + <b> + <t>
Antal	*Antal*		<nt> + <l>

ANDRZEJ SIEROSZEWSKI *(Warszawa)*

Benyovszky Móric — az irodalmi peregrináció példája

Az irodalmi peregrináció módfelett tág fogalom. Az irodalom ösvényein motívumok, témák, eszmék vándorolnak, s rajtuk kívül emberalakok is. Ez utóbbiak szép számmal akadnak, némelyek már réges-régen rójják útjaikat, példaként elég a Biblia alakjaira hivatkozni. Hogyan történt, hogy jómagam a személyek irodalmi peregrinációjának példájaként Benyovszky Móricot választottam?

Mindenekelőtt két okot szeretnék megemlíteni.

Az első ok lényege, hogy Benyovszky nem mindennapi peregrinus. Kiemelkedik mások közül vándorlásának többdimenziós voltával. Mielőtt végigvándorolt az irodalmon — méghozzá jónéhány nemzeti irodalmon —, saját maga bejárta úgyszólván a fél világot. Életének vándorútja szülőhelyétől, Verbótól indul Dél-Lengyelországon át, majd a szibériai száműzöttek hagyományos útvonalán, Tobolszkon és Jakutszkon keresztül halad egészen Kamcsatkáig; később tengeri úton Ázsia keleti partjai mentén Franciaországba és Madagaszkárra vezet, majd az amerikai epizódot követően egy madagaszkári harcmezőn, halálával zárul le. Tömérdek kalandját leírva Benyovszky mutatós önlegendát alkotott, s csak ezután lépett az irodalom ösvényeire, melyeken mindmáig vándorol. Nem sok vándor dicsekedhet a formák, szerepek és összefüggések övéhez hasonlatos gazdagságával.

A második ok: a vándorút kiindulópontja, melynek jelentőségét számunkra, a Hungarológiai Kongresszus résztvevői számára nem kell bővebben részletezni. Benyovszky Móric 1746-ben Mária Terézia alattvalójaként született Verbón, s az európai irodalomba vezető útja itt, Közép-Kelet-Európában kezdődött. Európának ebből a részéből nem sokan akadtak olyanok, akik az európai szépirodalom hőseivé léptek elő, ráadásul olyan hosszú időre.

Benyovszky Móric számos arca közül — közöttük az 1746-tól 1786-ig élt történelmi személy, az általa alkotott önlegenda hőse, majd irodalmi alak — megítélésem szerint az utóbbi érdemli meg a legtöbb figyelmet. Mielőtt azonban ismertetésére rátérnék, felidézem a legfontosabb tényeket, melyek ismerete nélkül hősünk idő- és térbeli peregrinációja érthetetlen maradna.

A világ az 1790-ben Londonban kiadott *Emlékiratok*ból[1] szerzett tudomást Benyovszkyról; könyve Európa-szerte hatalmas népszerűségre tett szert.[2] Az *Emlékiratok* tehetséges szerzőről tanúskodó, hallatlanul színpompás és szuggesztív mű, amely az olvasót a kalandok rendkívüliségével és az idegen tájakra vonatkozó bőséges ismeretanyaggal vonzotta. A XVIII. század vége felé legdivatosabb és legszívesebben olvasott műfajok és válfajok

ötvöződnek itt eggyé: az útleírás és a Daniel Defoe-tól eredő robinzonád. Benyovszky a különböző országokról szóló tárgyilagos útibeszámolót több cselekményvonalú irodalmi alkotással elegyíti, ahol a legfontosabb szerepet a szerelmi motívum és a lelkiismereti dráma játssza, melyek a szabadsággal és Szibériával kapcsolatos tematikába ágyazódnak.

A pompásan megírt *Emlékiratok*ban a szerző hivatkozik magas születésére („gróf (. . .), a Magyar és a Lengyel Királyság mágnása"[3]), egész Európára kiterjedő nagyszerű összeköttetéseire, átlagon felüli személyes tulajdonságaira, szíve és jelleme megragadó vonásaira (kiváló katona, rettenthetetlen felfedező, rugalmas szervező és okos gyarmatosító). Különösen hatásos az *Emlékiratok*ban a szibériai száműzetés képe, a kamcsatkai győzelmes lázadás irányítása, a hajóút innen egészen Franciaországig, Madagaszkár gyarmatosítása a franciák számára, s a bennszülöttek által császárrá (Ampanszakabe) történő megválasztása.

Manapság, a főként francia, angol, orosz, német, magyar és lengyel kutatók munkáinak[4] fényében tudjuk, hogy az imént idézett önarckép nagyrészt a fantázia műve. Tudjuk, hogy Benyovszky nem származott mágnáscsaládból (a grófi címet csak 1778-ban nyerte el), hogy nem volt sem magyar, sem lengyel, hanem szlovák származású magyar nemes, aki egyébként nemzeti hovatartozásának nem tulajdonított nagyobb jelentőséget; beszámolóit, ha volt is bennük valami igazság, általában jókora tódításokkal fűszerezte. Állításával ellentétben Benyovszky nem volt a lengyel bari konföderáció egyik vezetője, majd Madagaszkár császára, a kamcsatkai lázadást nehéz lenne nagyszabású szabadságtörekvésként jellemezni, s a bolserecki cári „kormányzó" leánya, Afanázia iránti romantikus szerelme is képzeletének szüleménye, éppúgy, mint ismeretlen földrészek felfedezése.

Leon Orłowski találó szavaival Benyovszky „egész életében nagy dolgokból még nagyobbakat csinált. Fantáziájában és képzelőerejében rejlik gyöngesége és ereje egyaránt, mert nem lett volna az, aki volt, ha nem képzelte volna el, hogy az volt, aki nem volt".[5]

Az *Emlékiratok*ban rögzített és a kutatók részéről rekonstruált arculattól homlokegyenest eltér Benyovszky irodalmi portréja. Szélsőséges pólusain olyannyira különbözik az eredeti mintától, hogy azt hihetnők, két különböző személlyel van dolgunk. Ezt mindenekelőtt a szépirodalomban kialakult hős lélekrajza, az *Emlékiratok*ból átvett — majd a kutatók által megkérdőjelezett — beszámolókra támaszkodó, következetes heroikus interpretáció magyarázza.

Benyovszky irodalmi arcképe időben és térben egyaránt terjedelmes. Posztumusz irodalmi peregrinációja — s itt kizárólag a szépirodalomra gondolok — 1792-ben, Christian August Vulpius névtelenül kiadott drámájával kezdődik, s 1955-ig, Rónaszegi Miklós regényéig ível. Benyovszky Móric posztumusz vándorlását még nem tekinthetjük lezártnak, minthogy alakja továbbra is foglalkoztatja a kutatókat, írókat és olvasókat, amit bizonyíta-

nak a róla szóló szépirodalmi művek új kiadásai és az egyre újabb tudományos és ismeretterjesztő publikációk.[6]

Amint maga Benyovszky sem kötődött egyetlen nemzethez sem — hol lengyelnek, hol magyarnak tünteti fel magát, sőt egy alkalommal holland kapitányként mutatkozik be —, halála után is túllépett az egyetlen nemzeti irodalom határain. Irodalmi arculata angol, francia, lengyel, magyar, német, olasz, orosz és szlovák művekből bontakozik ki. Mi több, ezek a művek nemcsak különböző irodalmakat, hanem különböző korszakokat is képviselnek, kezdve a felvilágosodástól a romantikán, naturalizmuson és modernizmuson át egészen a mai alkotásokig.

Ezt az irodalmi peregrinációt végül műfajelméleti keresztmetszetben is szemügyre kell vennünk. Ugyanaz a Benyovszky alakította a főszerepeket a különféle drámákban, regényekben (a történelmi regénytől a kalandregényen át egészen az ifjúsági regényig), költői művekben (a poémától a költői elbeszélésen át egészen a balladáig), irodalmi köntösbe öltöztetett életrajzokban, sőt operalibrettókban is.

Benyovszky irodalmi portréja rendkívül gazdag elemekben és nézőpontokban, amelyeket csak egy valami: a következetes heroizáló koncepció kapcsol össze. E koncepció keretein belül azonban Benyovszky, az irodalmi alak, eszméktől nem ritkán ellentétes eszmékig vándorol, különböző eszményeket, vagy egyenesen politikai programokat szolgál. Igen érzékletes példája a sokhelyű és sokdimenziójú irodalmi vándorlásnak.

E széleskörű értelmezési lehetőségeket az írók számára Benyovszky emlékiratai teremtették meg. Szerzője éppúgy lehetett romantikus lovagi éposz hőse, aki mindenek fölé a szabadságot és a becsületet helyezi; rettenthetetlen hajós, aki örvénylő tajtékok közepette járja be az ismeretlen tengereket; a civilizáció úttörője az egzotikus, vad népek között; kalandor, akit az élményhajhászás űz a világban; a zsarnokság elleni harcáért száműzetésre ítélt katona; végül az önnön lelkiismeretével tragikus konfliktusba bonyolódott ember. Benyovszky önlegendája teli volt rejtélyes utalásokkal, hézagokkal, amelyeket minden író tetszés szerint, elképzelésének megfelelően tölthetett ki, kutathatta a cselekvés mozgatórugóit, kiegészíthette a pszichológiai motivációt, kibontakoztathatta a csak alig felvázolt cselekményszálakat.

Mint már említettem, Benyovszky Móric irodalmi vándorlása már a XVIII. század végén, úgyszólván nyomban az *Emlékiratok* megjelenése után megkezdődött. A róla szóló, szinte egyidőben megjelent két mű szerzői Christian August Vulpius és August Kotzebue német drámaírók voltak.[7] Figyelmüket elsősorban a kamcsatkai konfliktus erkölcsi aspektusa kötötte le. Benyovszky, akit a cárizmus elleni harcban való részvételéért száműzetéssel büntettek, s aki a távoli Szepességben hagyta nemrégiben elvett feleségét, végül akit elvarázsolt a fiatal Afanázia bája, kinek kegyeit nem utasíthatta vissza, már az előkészített lázadás javát tekintve sem — egyenesen a drámai

hős modelljeként kínálkozott. Vulpius drámája lényegében a konfliktusnak erre a dimenziójára korlátozódik, Kotzebue azonban a képet a személyes szabadságért, mindennemű leigázás ellen küzdő hős arculatával bővíti. Ugyancsak a kamcsatkai epizódra épül Alexandre Duval librettója François-Adrien Boieldieu *Béniowski ou les exilés du Kamchattka*[8] című operájához — Párizsban 1800-ban mutatták be —, amelynek cselekménye az árulás, féltékenység és bosszú körül szövődik.

Teljesen másképp nyúlt Benyovszky emlékirataihoz Gvadányi József, aki *Rontó Pálnak egy Magyar lovas Köz-Katonának és Gróf Benyovszki Móritznak életek. . .*[9] című művében leírta hősünk úgyszólván egész életét, kezdve a lengyel epizódon, egészen madagaszkári haláláig. Lehetővé tette ezt az általa választott műfaj: a költői elbeszélés, ám a forma megválasztása az elfogadott koncepció következménye volt. Gvadányi művében a legfontosabb a mese, a cselekmény, a kalandok, amelyeket a magyar dámák okulásáért és szórakoztatásáért írt le. A Gvadányi megrajzolta Benyovszky-alak mindenekelőtt hagyománytisztelő, hazaszerető magyar nemes, aki ha lojális is a Habsburgok iránt, messze földön híressé tette saját — természetesen magyar — népét. Gvadányi erről különösen nyíltan szól, amikor megindokolja, miért választotta elbeszélése hőséül Rontó Pált és Benyovszkyt: „(. . .) azért határoztam meg dolgaiknak kiadását magamba, mivel Hazánk fiai voltak; (. . .) hadd lássa tehát a Világ, hogy Hazánk is nemez oly jeles férfiakat, amelyeknek viselt dolgai sokkal nagyobbak, jelesebbek, mint más ezer idegeneké".[10]

A romantikus szerzőket Benyovszky históriájában elsősorban két motívum érdekelte: az első, amely érzelmi síkon játszódik (az Afanázia iránti szerelem), s a második, melynek gyújtópontjában a szabadságküzdelem áll. Walter S. Landor angol költő Benyovszkyt és Afanáziát tette meg *Imaginary Conversations of Literary Men and Statesmen* című műve egyik részének[11] hőseivé: itt a romantikus szerelmespár érzelme minden akadályt elsöpör. Rudolf Köffinger librettójában Doppler Ferenc *Benyovszky vagy a kamtsatkai száműzöttek*[12] című operájához azonban előtérbe kerülnek a szabadságmotívumok, sőt, a szerző szinte felhívást intéz hallgatóihoz, hogy ragadjanak fegyvert a zsarnok ellen. Benyovszky itt kimagasló vezérként és szilárd jellemként szerepel; ha figyelembe vesszük a pesti ősbemutató idejét (1847 vége), az opera mondandója nyilvánvalóvá válik. Hasonlóképpen politikai szerepet töltött be Pietro Generali melodrámája Gaetano Rosi szövegével:[13] ennek bemutatóját 1831-ben tartották Velencében. A mű Benyovszkyt olyan lengyel emberként ábrázolja, aki a cárizmus elleni harcban erkölcsi győzelmet arat; így a novemberi felkelés idején a lengyel ügy eszményi „nagykövete" volt Európában.

Benyovszky irodalmi vándorlásainak térképén különleges helyet foglal el Juliusz Słowacki *Beniowski*[14] című poémája, amely egyébként a legkiválóbb alkotás a Benyovszky alakjához kapcsolódó irodalomban. Słowacki

célja — más esetekkel ellentétben — nem Benyovszky sorsának irodalmi feldolgozása volt. Słowacki olyan poémát kívánt írni, amely biztosítja számára az első helyet a lengyel irodalom pódiumán, s a Mickiewicz feletti győzelmet a „lelkek kormányzásáért" folyó versengésben. Słowacki választása Benyovszkyra esett, mert rendkívüli figura volt, s szándékosan formált belőle mindennapi alakot, ily módon szállva perbe a kiemelkedő egyéniség romantikus felfogásával. Az *Emlékiratok*ból ismert alakon a lengyel költő három műveletet hajtott végre: deheroizálta, társadalmi síkon degradálta, végül polonizálta. Érdekes, hogy csupán e harmadik művelet eredménye gyökeresedett meg a lengyelek nemzeti tudatában, akik éppen Słowacki hatása alatt ismerték el Benyovszkyt lengyelnek.

A romantikus (vagy inkább posztromantikus) irodalomhoz tartozik még Jókai Mórnak Benyovszkyról írt kétkötetes könyve,[15] amely az életrajz és a regény határán áll. A magyar regényíró, aki honfitársának tekintette Benyovszkyt, romantikus hőst kreált belőle, akinek sorsát a végzetes erejű, megtörhetetlen szabadságszeretet határozza meg. Jókai Benyovszkyja ritka egyéniség, akit környezete nem ért meg, s akit a szenvedélyek vihara tép. Luise Mühlbach német írónő érzelgős regényében[16] azonban Benyovszky nemeslelkű mágnás, akire szintén ránehezedik a fátum, de ebben az esetben az apai akarattal való szembefordulás, a családi átok üldözi egész életében s teszi tragikus alakká. Ezt követően Radó Vilmos ifjúsági regényében Benyovszky erkölcsi kristály-monolit, kiemelkedő nemzeti hős, „lángszellemű férfiú, akinek tetterejét és törhetetlen akaratát a sok viszontagság és szenvedés még jobban megacélozta".[17] A szerző az *Emlékiratok* kalandos cselekményét a fiatal olvasók számára éppoly vonzónak, mint tanulságosnak ítélte.

A XX. század elején Benyovszky egyedül a lengyel irodalom függetlenségi áramlatához tartozó művekben lépett fel, kezdetben mint csupán a haza felszabadításáról ábrándozó hős (Antoni Lange: *Duma o Maurycym Beniowskim*, Tadeusz Hiz: *Polonia* című poémája[18]), később pedig a felszabadulást tettekkel elősegítő ember, a független állam vezérének és szervezőjének mintaképe. Ez utóbbi tulajdonságokat hősünk mindenekelőtt Wacław Sieroszewski kétrészes, *Beniowski* és *Ocean*[19] című regényében testesíti meg. Az író száz évvel Benyovszky Móric után hasonló utat tett meg száműzöttként Szibériába. Sieroszewski regényében Benyovszky első ízben jelenik meg a független állam rátermett szervezőjeként, aminek Lengyelországban ekkor, az első világháború idején, érthető kicsengése volt.

A két világháború közötti időszakban Benyovszkyval négy (szovjet, francia, szlovák és német) regény[20] és egy (lengyel) dráma[21] foglalkozott. Szemlélődésünkben álljunk meg egy pillanatra Nyikolaj G. Szmirnov *Goszudarsztvo szołnca* és Jožo Nižnánsky *Dobrodružstvá Mórica Beňovského* című regényénél. Az utóbbi műben jelenik meg Benyovszky első ízben szlovák, felvilágosult nemesként, aki Madagaszkár lakosságát megajándé-

kozza a civilizáció jótéteményeivel. Szmirnov azonban a valóságtól teljesen elrugaszkodott Benyovszky-portrét festett. Művében hősünket a gyarmati népek felszabadítási harcának vezéreként ábrázolja, aki úgyszólván a kommunizmus „napállamának", az örök boldogság korszakának előfutára. Ha ezt a hőskoncepciót összevetjük Władysław Smólskiéval, aki a *Pieśń o Beniowskim (Narodziny wodza)* című drámájában a jó és a rossz misztikus harcára szolgáltat vele példát, akkor szembeötlő, mennyire eltérő célokat szolgálhat — s a mi esetünkben szolgált — ugyanaz az alak, a szükségletektől és körülményektől függően.

A második világháború éveiben három magyar író (Pados Pál, Bevall Tibor, Barsi Ödön)[22] Benyovszkyban elsősorban a rettenthetetlen magyar katonát, a becsületet mindenek fölé helyező hazafit rajzolta meg. Művészi szempontból értéktelen regényeiknek a megjelenés idején, 1940—43-ban egyértelmű politikai kicsengése volt. Tökéletesen eltérő áramlathoz tartozik a mindössze tizenegynéhány évvel később, de teljesen más helyzetben keletkezett mű, Rónaszegi Miklós regénye,[23] ahol Benyovszky jóllehet csak köznemes, de korához viszonyítva módfelett demokratikus meggyőződést képvisel, támogatja a parasztság felszabadítási harcát és arra törekszik, hogy Madagaszkár lakosságát kiemelje a rabszolgasorból.

Benyovszky Móric immár közel kétszáz esztendeje tartó vándorlását az irodalmi térben és időben a fentiekben — érthető okokból — csupán vázlatosan ismertethettem. De még így is meghökkentő azoknak a szerepeknek és funkcióknak sokasága, amelyeknek hősünk — az időtől és helytől függően — szolgált. Befejezésül tegyük hozzá: minden arra mutat, hogy Benyovszky Móric irodalmi léte még nem fejeződött be; hogy megjelenhet még újabb kosztümben, teljesen új eszme hirdetőjeként, az eddigiektől eltérő programok szószólójaként.

Jegyzetek

1 *Memoirs and Travels of Mauritius Augustus Count de Benyowsky: Magnate of the Kingdoms of Hungary and Poland, etc. etc. Consisting of his military operations in Poland, his exile into Kamchatka, his escape and voyage from that peninsula through the Northern Pacific Ocean, touching at Japan and Formosa, to Canton in China, with an account of the French settlement he was appointed to form upon the island of Madagascar.* Written by himself. Translated from the original manuscript. 1—2. London, 1790.

2 1816-ig Benyovszky emlékirata kb. húsz, különböző nyelvű (angol, német, francia, holland, svéd, lengyel, szlovák) kiadásban jelent meg.

3 *Memoirs and Travels of Mauritius Augustus Count de Benyowsky.* . . op. cit. 1. 1.

4 Lásd: Jókai Mór: *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai (1888—1891).* 1. Bp. 1967. 479—487. (A Benyovszky-téma bibliográfiája); Andrzej Sieroszewski: *Maurycy Beniowski w literackiej legendzie.* Warszawa, 1970. Passim (jegyzetek).

5 Leon Orłowski: *Maurycy August Beniowski.* Warszawa, 1961. 242.

6 Lásd többek között: Manuel Teixeira: *O Conde Benyowsky em Macau*. Macau, 1966; Stanisław Bernatt: *Prawda o nawigacji Beniowskiego wzdłuż brzegów Japonii*. Pamiętnikarstwo Polskie, 1972. 3. sz.; Leon Przemski: *Gwiazda Beniowskiego*. Warszawa, 1972.; Lugosi Győző: *Benyovszky Móricz Madagaszkáron — „autolegenda" és valóság*. Századok, 1984. 2. sz.; uő: *A Benyovszky-kutatás eredményei és kérdőjelei*. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 1987. 3. sz.; Edward Kajdański: *Niezwykły rejs „Sw. Piotra i Pawła"*. Szczecin, 1989.; Janusz Roszko: *Awanturnik nieśmiertelny*. Katowice, 1989. 1970-ben a tananarive-i egyetemen Paule Vacher készítette *Contribution à l'histoire de l'établissement français fondé à Madagascar, par le baron de Benyowsky (1772—1776) (d'après de nouvelles sources manuscrites)* című diplomamunkáját (erről lásd: Lugosi Győző: *A Benyovszky-kutatás eredményei*. . . op. cit. 34—37).

7 *Graf Benjowsky*. Ein Original-Trauerspiel in fünf Aufzügen. Leipzig, 1792.; August Kotzebue: *Graf Benjowsky oder die Verschwörung auf Kamtschatka*. Schauspiel in fünf Aufzügen. Leipzig, 1795.

8 Nyomtatásban: *Béniowski ou les exilés du Kamchattka*, opéra en trois actes. . . Paroles du C. Alexandre Duval. Musique du C. Boyel-Dieu. Paris, 1802.

9 Gvadányi József: *Rontó Pálnak egy Magyar lovas Köz-Katonának és Gróf Benyovszki Móritznak életek', Földön, Tengereken álnélkodásra méltó Történettyeiknek, 's véghez vitt Dolgaiknak le-írása a' mellyet Hazánk Dámáinak kedvekért Versekbe foglalt*. . . Pozsony és Komárom, 1793.

10 Uo. VIII—IX.

11 *Beniowski and Aphanasia* c. dialógus. Lásd: *The Works of Walter Savage Landor*. 1. London, 1846. 264—265.

12 Nyomtatásban: *Benyovszky vagy a kamtsatkai szám*ű*zöttek*. Írta: D. R. K. Zenéjét szerzé: Doppler F. Pest, é.n.

13 Nyomtatásban: *Beniowski*. Melodramma in due atti. . . Parole di Rossi. Musica di Generali. Venezia, é.n.

14 Juliusz Słowacki: *Beniowski*. Poema. . . Pieć pierwszych pieśni. Lipsk, 1841.

15 Jókai Mór: *Gróf Benyovszky Móricz életrajza*. 1—2. Bp., 1888—1891. (A 2. kötet társszerzője ifj. Jankó János).

16 Luise Mühlbach: *Graf von Benjowski*. Historischer Roman. 1—4. Jena—Leipzig, 1865.

17 Radó Vilmos: *Gróf Benyovszky Móricz élete és kalandjai*. Bp., 1889. 290.

18 Antoni Lange: *Duna o Maurycym Beniowskim*. Kurier Warszawski, 1906. 224. sz. 3—5.; Tadeusz Hiz: *Wybór wierszy*. Warszawa, 1908. 5—19.

19 Wacław Sieroszewski: *Beniowski*. Tygodnik Ilustrowany, 1913. 1—52. sz. 1914. 1—15. sz.; uő: *Ocean*, część druga *Beniowskiego*. Tygodnik Ilustrowany, 1916. 1—53. sz. 1917. 1—31. sz.

20 Nyikolaj G. Szmirnov: *Goszudarstvo szołnca*. Moszkva—Leningrad, 1928.; Jean d'Esme: *Empereur de Madagascar*. Paris, 1929.; Jožo Nižnánsky: *Dobrodružstvá Móric a Beňovského*. 1—4. Praha, 1933.; Eugen Kriszat: *Benjowsky*. Roman nach dem Tagebuch eines Abenteurers. Zeulenrodda, 1937.

21 A dráma ősbemutatója: Teatr im. Słowackiego (Słowacki Színház), Krakkó, 1939. 2. 11. Nyomtatásban nem jelent meg.

22 Pados Pál: *A madagaszkári király*. Bp., 1940.; Bevall Tibor: *A vér-eskű. Gróf Benyovszky Móricz élettörténete*. Bp., 1943.; Barsi Ödön: *Madagaszkár királya*. Bp., 1943.

23 Rónaszegi Miklós: *A nagy játszma. Benyovszki Móricz viszontagságai*. Bp., 1955.

SZABÓ FERENC *(Gyula)*

Az első világháború hatása a népi életszemléletre

A katonáskodás, a háború, a hadifogság mindig magában hordozta a világlátás, az idegen tájakkal és emberekkel való megismerkedés kényszeréből fakadó lehetőségét. A magyarok számára a napóleoni háborúk és a porosz—osztrák háború szűkebb kört érintő megpróbáltatásai után az első nagy világégés hozta meg az egyáltalán nem kívánt, de a hadra fogható férfinép zömét kikerülhetetlenül „kitüntető" alkalmat. Az első modern tömegháború hatásának és következményeinek sokkoló erejét nem mérlegelhetjük az 1939—1945 közötti borzalmak ismeretében. Emlékeztetnünk kell arra, hogy kevés híján félszázados háború nélküli időszak (1866—1914) és a Bosznia-Hercegovina okkupálásától a Balkán-háborúkig terjedő, három és fél évtizedes délkelet-európai nyugalom után robbant ki a nagyhatalmi erőviszonyok diktálta összecsapás. A századforduló utáni nagy érdekfeszültségek többször felidézték a fegyveres konfliktusok közvetlen veszélyét, de a mind törékenyebb békét sikerült megőrizni. A ferencjózsefi Magyarországon élő magyarok és nem magyarok gondolatvilágában a mindent átfogó tömegháború még ismeretlen fogalom volt, a katonáskodást és a háború valóságát alapjában véve nem kapcsolták össze. Senki sem gondolt arra, hogy az 1914. július 28-án kezdődött háború a harctereken küzdők közül életben maradottak és hadifogságba kerültek számára az 1918 őszi fegyverletétel után még nemegyszer három—négy esztendőre terjedő, nyomorúságos távollétet ad a sors. Mire a szibériai foglyok hazatértek, a falevelek éppen kilencszer lehullottak. . .

A frontkatonák, a közülük fogságba kerültek számaránya és életszemléleti, életviteli normáik tekintetében egyaránt, nagy többségükben — az ország korabeli gazdasági-társadalmi struktúráját tükrözve — az agrárnépesség földnélküli, töredékföldes és kisgazda rétegeiből öltöztek mundérba. Azt az értékrendet, azt a népi közösségi műveltséget vitték magukkal, amelyet a behívás előtti körülményeik között, a családi körben, az egyházi életben, az iskolázás során, a paraszti gazdálkodásban, a falusi-mezővárosi plebejus politizálás keretei között megszereztek. Ebben a műveltségben — vidékenként eltérő mértékben és tartalmi jellegzetességekkel — már jelen voltak a polgári vagy polgárosult igények és ismeretek is, a jellegadó, a mértékadó azonban a paraszti tradíció követelménye volt. A paraszti társadalomnak a települési önkormányzatokban, az egyházközségekben, a gazdálkodási rendben is megalapozott közösségi értékeit kifejező kötöttségek, morális normák számos esetben ellentétesek voltak a hadsereg, a centralizációra törekvő államhatalom, a kivételezésre hajló helyi igazgatás szellemével

és mind kíméletlenebb gyakorlatával. Közismert, hogy a népi jogszemlélet sohasem került harmóniába a tételes jogi szabályozással. A „csukaszürkébe" kényszerített földművelő a társadalmi csoportok és a békeidőben elért politizálási tapasztalatok szerint kialakult igazságérzetével és viselkedési normáival, habitusával került bele a háborús gépezet számára alig áttekinthető hálózatába. A közvetlen közös és személyes élmények, a bánásmód, az ellátás, különösen pedig a legénység és a parancsnoki skála látható fokain mozgó „urak" magatartása döntötte el, hogy a közkatona népfi belenyugvással (esetleg ambíciókkal előléptetés, kitüntetés iránt) követte a katonai „rendet" és visszaszorította magával hozott normáit, vagy csak látszólag, szerepjátszó módon azonosult katona mivolta előírásaival, s ahol lehetősége nyílt (vagy a kényszer hajtotta rá vagy az előnyszerzés ösztönözte), ott a saját életszemléletéhez igazodott, vagy pedig elszakadt a morális kötöttségektől is, a szabályzatoktól is. A fegyverben álló katona magatartását nagy mértékben befolyásolta a hátországi helyzet függvényeként családjának szociális állapota, a drasztikus közellátási intézkedések, a sokféle otthoni élősködés, a korrupció elhatalmasodása. A gazdálkodási érdekekre hivatkozva vagy jó pénzért elérhető felmentések, tartós szabadságolások tömegessége különösen belegázolt a frontszolgálatot teljesítők igazságérzetébe. A harctéri veszélyek és nélkülözések, megaláztatások és megkülönböztetések súlyát a békeidőkre gondoló parasztkatonák előtt a családi gazdaság, a létalap tönkremenésének, elvesztésének jogos félelme is növelte. A férfikéz nélkül maradt parasztgazdaságok termelése visszaesett, adóssága növekedett. A hadvezetőség az átmeneti megnyugvást elősegítő aratási szabadságok engedélyezését is kénytelen volt visszafogni.

A bakaruhába öltöztetett parasztnép vagy városi kisember a hivatalos kampányok, az újságok, a zajos demonstrációk, a katonai erőfitogtatások (köztük a technikai bemutatónak beillő hadgyakorlatok) bűvöletéből érkezett a hadseregbe. A „közös" (K. u. K.) és a magyar „honvéd" egységekben egyaránt nagyarányú, de differenciálás nélküli háborús propagandát folytattak, egyre inkább fogyatkozó sikerrel. A „közkatonaság" körében csodálatot és megbecsülést keltettek a háborús hőstettek, az újabb haditechnikát felhasználó bravúrok, hatottak a szövetséges németek katonaerényeiről szóló, célzatos tudósítások is. A meglehetősen homályos és ellentmondásos „ellenségképet" a propagandának nem sikerült mélyebben meggyökereztetni. A nép nagy többsége a nagyurak hatalomvágyát látta a háború fő okának, amelyben az egyszerű emberek csak eszközként számítanak. Az „ellenséges nép" képzetét bizonyos mértékig a szerb komitácsik harcmódja, a kárpáti orosz betörés és az erdélyi román betörés tudta elfogadtatni. A két utóbbi esetében a magyar államterület honvédelmének kötelességtudata és a támadók kíméletlen, zsákmányszerző viselkedésének elítélése találkozott, megerősítve a közvetlen tapasztalatokkal.

Sajátos, de a függetlenségi hagyományokkal és törekvésekkel jól magyarázható jelenség, hogy a történeti Magyarország határain kívüli osztrák tartományok védelméért folyó harcokban a frontkatonák és a lakosság mind kevésbé érezte a honvédő — ez esetben a Monarchia egészét védelmező — célkitűzést. A Habsburg-birodalom számos előnyének nem volt tudatában, ugyanakkor elég jól számontartotta annak belső ellentmondásait, ellenszenvvel viselte el a német vezényleti nyelvet, az osztrák—cseh származású tisztikar mentalitását. Ezzel együtt a Monarchia közös ezredeinek székvárosait tudatosan más nyelvi és népi környezetbe áthelyező háború alatti rendszert katonák és civilek egyaránt elfogadták. Ennek jegyében kerültek cseh ezredek az Alföldre, alföldi ezredek Csehországba. A barátkozás a közös érdekek fonalán hamar kialakult. A lovagias elemeket sem nélkülöző „fraternizálásnak" az orosz frontról ismerjük a legtöbb példáját, s lengyel—ukrán—orosz térségből a lakossággal való kapcsolatteremtésnek is. A szerbek iránti óvatos bizalmatlanságnak van magyarázata, az olasz területeken kialakult távolságtartó magatartásnak kevésbé. A Kárpátokon belül élő románok s a közülük származó katonák, tisztek körében (akár „közösökről", akár honvédekről beszélünk) csak a háború utolsó szakaszában mutatkozott érdemi szembefordulás, a saját nemzeti érdekeik iránti nyíltabb vonzódás. Ugyanígy a cseheknél. A magyar katonák és a parasztság tudtak róla, de nem tartották komolyabb veszélynek. Igazából azzal sem számoltak, hogy a központi hatalmak lesznek a háború vesztesei s a Monarchia széthull. A kapituláció utáni felbomlás általánossá válása és gyorsasága az abban teljes mértékben részes magyarokat is meglepte.

A háború második feléhez érkezve — a frontokon szerzett tapasztalatok és a hátországi „civileket" sújtó terhek fogadtatásának tudati összegzéseként — többnyire a felszín alatt, de 1917 őszén, 1918 elején már nyíltan is, egyre inkább érvényüket vesztették a hatalmi fogantatású szabályozásokban és a polgári érintkezésben rögzített, illetve elfogadott magatartási normák. Az érvénytelenné válás tendenciáját az alárendeltség bármilyen formája elleni csendes szembefordulás táplálta, s végső fokon ez rendítette meg az államrendet, a hatalmat mikroszinten is. A háború elején még magasabbra értékelt magatartási és életvezetési pozitív összetevők — általában a keresztény követelmények, a gyengébbek kímélése és segítése, a lovagiasság, a kölcsönös segítés, az emberi munka és szellemi teljesítmény elismerése és védelme, az alapvető szabadságjogok érvényesítése — félreszorítása, negligálása, önkényes értelmezése, kijátszása jóformán az első puskalövéssel elindult a folytonos erősödés útján. A fronton és a hátországban egyaránt megmaradt, sőt a háborús intézkedések nyomán még élesebben látható gazdasági—társadalmi—művelődési ellentétek tompítása helyett a vezető rétegek és az őket követő módosabbak jártak az élen a meghirdetett normák, a gazdasági korlátozások figyelmen kívül hagyásában. Az egyházak hangadó

személyiségei közül jónéhányan megpróbálták jogos istenverésnek, tisztítótűznek minősíteni a háborút, a krisztusi humanizmus hirdetését össze akarták „hangolni" az ellenség megsemmisítését kívánó hadicélokkal. Magatartásuk hozzájárult a vallástalanság erősödéséhez, elősegítette a frontokon, s főleg az összeomlás után a baloldali radikalizmus, a bolsevizmus gyors térhódítását. A feudális világba visszanyúló népi egyenlőségeszmény felerősödését, a paraszti önkormányzat régi formáinak újraélesztési kísérleteit szintén a háború által indukált folyamatok tudati vetületének tekintjük.

A társadalomban a háború alatt elég széles körben „zsinórmértékké" vált negatív összetevők (kivételkeresés, tisztességtelen szerzés, az irányítás nem tűrése, a korrumpálás, a szociális érzéketlenség stb.) mint negatív magatartási és életviteli normák rombolták tovább a paraszti értékrendet. E rombolás további vetülete az azonos társadalmi szférában elhelyezkedők körében, így a családban is érvényesített és korábban a közösség által kikényszerített erkölcsi keretek fellazítása vagy teljes semmibe vétele: a házastársi viszony, az apai, az anyai, a gyermeki íratlan kötelezettségek 1914 előtt ritka kivételnek mondható megtagadása. De ide tartozik az a magatartás-forma is, amely a fronton kötelezőnek számított, itthon pedig tragédiákat szülhetett s kiváltotta az állami erőszakszervek néha érthetetlenül keménynek látszó, elrettentő célú intézkedéseit: a katona hozzászokott a vele szemben alkalmazott kíméletlen kényszerítéshez, egyúttal viszont az ellenséggel szemben (gyerekekkel, asszonyokkal, öregekkel is) „szoros elszámoltatás nélkül" erőszakoskodhatott, leszúrhatta vagy agyon is lőhette. A háborúban a parancsnokok vagy szemet hunytak a különféle szerzések, kisebb rablások fölött, vagy maguk is részesedtek belőle. A háború keményebb ütközetei után egy-egy városban éppen a legénység követelésére engedélyeztek a magasabb egységek parancsnokai meghatározott időtartamú (24 vagy 48 órás) ún. szabad rablást. A katonai fegyelmet erősítő, elrettentő célú hadbírósági ítéletek nem érték el a kívánt hatást, de segítették a katonák eldurvulását.

Az első világégés előtt már átalakulóban lévő, a polgárosodás felé tartó paraszti világ értékrendjébe a háború és az összeomlás utáni négy-öt esztendő nagyjából egy évtizedre terjedő folyamatai nagyobbrészt sokkoló erejű negatívumokat hoztak. Az előremutató értékek részint félreszorultak, másrészt az egyes családok, szűkebb közösségek életében, tagjaiban testesültek meg. Itt érdemelnek elismerő szavakat azok az emberséges, beosztottaikkal jóban-rosszban együtt élő, katonáikat kímélő különböző rendfokozatú parancsnokok, katonaorvosok, tábori lelkészek, akik kivívták a bakaruhába öltöztetett egyszerű emberek megbecsülését és szeretetét, s akik erkölcsi és értelmiségi példája a paraszti életszemléletben sem maradt nyom nélkül.

Mondanivalónk még áttekintő voltában is hiányos maradna, ha nem szólnánk arról, milyen tapasztalatokkal tértek haza a hadbavonult, több éves frontszolgálatot és nemegyszer több esztendős hadifogságot végigszenvedő

magyar parasztkatonák a határokon túl élő népek mindennapi életét, munkáját megismerve. A ránk maradt feljegyzésekben, a még elérhető visszaemlékezésekben inkább kuriózumokról, egyes benyomásokról, szokatlan dolgokról esik szó (pl. mit és hogyan esznek, hogyan közlekednek, miként kereskednek, hogyan öltöznek stb.), a mozaikokból mégis kirajzolható valamelyes összkép. Az oroszországi — főként a szibériai és a közép-ázsiai — több éves hadifogságból hazatérők gazdagabb, árnyaltabb megfigyelésekre „kaptak" lehetőséget, mint az olasz fogságból 1919 végétől visszaérkezők. Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy az orosz és a szerb—albán frontokon küzdő magyar parasztkatonák a saját életnívójuk alatt élő, kezdetlegesebben gazdálkodó, ortodox vagy mohamedán kultúrájú embereket figyelhettek meg. Az eltérő szokásrendet, a vallási „furcsaságokat" vették észre leginkább, feltűnt nekik a piac (bazár) és a városkép néhány jellegzetessége. Az itthonihoz hasonló vagy annál fejlettebb életet, gazdálkodást az osztrák tartományokban és részben az olasz harctéren láthattak. Ezekről viszont nemigen maradtak fönn parasztkatonák feljegyzései.

A frontszolgálat, de sokkal inkább a hadifogság segítette, illetve kényszerítette az idegenbe szakadt magyarokat a nyelvtanulás legegyszerűbb — hallás utáni — formáira. Németül és a Monarchiában szélesebb körben ismert nyelveken a hétköznapi szükséglet szintjén elég sokan beszéltek. Az ezredek anyanyelv szerinti többfélesége, tudatos „vegyítése" mellett az ipari, kereskedelmi stb. munkavállalási célú belső migráció, a polgári iskolákban tanterv szerint folytatott német nyelvoktatás, az ún. „cseregyerekek" hagyományos küldése és fogadása sok tekintetben elősegítette a kölcsönös nyelvtanulást. A háborús munkaerőhiány enyhítésére az ipari üzemekbe, uradalmakba hozott, de az egyes parasztgazdákhoz is munkára kiadott — elsősorban orosz, szerb, rutén, lengyel anyanyelvű — hadifoglyok és a magyarországi magyar és nem magyar lakosság között is kibontakozott az alapszintű nyelvtanulás. A legfőbb hajtóerő a mindennapi kommunikálás kényszere volt. A német nyelvtudással lehetett boldogulni a legszélesebb körben, sokszor az oroszok és az olaszok között is. A körülmények hínárjában vergődő, hol a vörösök, hol a fehérek közé sodródott szibériai magyar foglyok közül számosan megtanultak oroszul, néhányan a japán fennhatóság alatti területeken valamennyire még japánul is.

Az első világháború és a hadifogság közel négy millió férfit ragadott ki az otthonából a történeti Magyarország területéről. Az elesettek számát hozzávetőleg hétszázezer főre, a sebesültekét hétszázötvenezerre, a hadifoglyokét hétszáz—hétszázötvenezerre becsülhetjük. A hadiárvák, a hadiözvegyek száma jóval felülmúlta az egymilliót. A Kárpát-medence népének első nagy „világjárása" ekkora áldozatok árán és kényszerítésre valósult meg. Az első világháború következményeként felerősödött folyamatok a magyarságot tragikusan sújtották, beleszóltak a népi életszemléletbe is, kikezdve annak tartós elemeit.

Felhasznált irodalom

Terjedelmi okokból az áttekintésünk alapjául szolgáló önálló kötetek és folyóiratcikkek közül csak azokat soroljuk föl, amelyekre legjobban támaszkodhattunk. A saját szóbeli gyűjtés és ellenőrzés lehetőségeit, továbbá közgyűjteményekben vagy családi tulajdonban lévő háborús feljegyzések adatait is felhasználtuk.

1. A témakörünket érintő *köztörténeti és hadtörténeti* irodalomból:

Angyal Pál: *A háború hatása büntetőjogunkra.* Bp., 1916. Magyar Jogászegyleti Értekezések, új folyam 12. köt. 75. füz.

Allmayer-Beck, Johann Christoph: *A császári és királyi haderő az Osztrák—Magyar Monarchiában.* Hadtörténeti Közlemények 1988. 668—676.

Bornhardt Attila: *A magyar hadifoglyok hazaszállítása az első világháború után.* Hadtörténeti Közlemények 1984. 475—495.

Bornhardt Attila: *A magyar hadifoglyok hazaszállítása Kelet-Szibériából 1919—1921.* Hadtörténeti Közlemények 1985. 578—614.

Borsay János: *A hazai rokkantügy az első világháborúban.* Orvosi Hetilap 1985. 337—340.

Diószegi István: *A világháború, amilyennek ma látjuk.* In: Diószegi István: *Hazánk és Európa.* Tanulmányok. Bp., 1970. 83—126.

Erős Ferenc—Kapás István—Kiss György: *Pszichoanalízis a hadseregben 1914—1918.* Hadtörténeti Közlemények 1988. 142—148.

Gál Jenő: *Büntetőjogunk fejlődése és a háború.* Bp., 1916. Magyar Jogászegyleti Értekezések, új folyam 12. köt. 76. füz.

Galántai József: *A háborús állam. A „kivételes hatalom" kodifikálása és alkalmazása 1914—1916-ban.* In: Pölöskei Ferenc—Ránki György szerk.: *A magyarországi polgári államrendszerek.* Bp., 1981. 195—222.

Galántai József: *Az első világháború.* Bp., 1980.

Galántai József: *Magyarország az első világháborúban (1914—1918).* In: Hanák Péter főszerk.: *Magyarország története 1890—1918.* Bp., 1978. 1083—1234.

Galántai József: *Magyarország az első világháborúban.* 2. kiad. Bp., 1974.

Hidas Péter I.: *A mezőgazdaság és a parasztság Magyarországon az első világháború idején.* Agrártörténeti Szemle 1982. 14—29.

Kun József: *Az Osztrák—Magyar Monarchia hadserege gyalogos és lovas csapattesteinek (önálló alosztályainak) nyelv szerinti százalékos megoszlása (1918 május).* Hadtörténeti Közlemények 1974. 104—131.

Lugosi József: *Az első világháború öntöltő és önműködő fegyverei.* Hadtörténeti Közlemények 1988. 677—697.

Pettkó-Szandtner Aladár: *A magyar hadigondozás. Visszapillantás és tájékoztató.* Bp., 1924.

Popovics Sándor: *A pénz sorsa a háborúban.* Bp., 1926.

Puskás Julianna: *A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején.* In: Pach Zsigmond Pál—Sándor Pál szerk.: *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867—1918.* Bp., 1956. 281—362.

Siklós András: *Az Osztrák—Magyar Monarchia utolsó offenzívája (1918. június 15—24).* Hadtörténeti Közlemények 1981. 208—253.

Szabó László: *A nagy temető. Przemysl ostroma 1914—1915.* Bp., 1982.

Szabó László: *Piave 1918.* Bp., 1986.

Szauter Lajos: *Az első világháború ellátási gondjairól.* Hadtörténeti Közlemények 1985. 802—824.

2. A rendkívül tanulságos *lélekformálási* irodalomból:

Imre Sándor: *Háborús élet, megújhodás, nemzetnevelés.* Bp., 1942. (1914—1918-ban írt tanulmányainak újraközlésével.)
Lencz Géza szerk.: *Beszédek és imák háborúi alkalmakra 2.* Debrecen, 1915.
Migray József: *Keresztény lelkiismeret a világháborúban.* Huszadik Század, 1918 november, 257—262.
Nagy László: *A háború és a gyermek lelke.* Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez. Bp., 1916.
Prohászka Ottokár: *A háború lelke.* 2. kiad. Bp., 1915.

3. A *történeti néprajzi és művelődéshistóriai* feldolgozások, forrásközlések műfajából:

Bálint Sándor: *A régi szegedi katonaélet.* Népi emlékezet és helyi hagyományok. Ethnographia 1979. 54—67.
Csobai Lászlóné: *Egy román nyelvű kéziratos katonakönyv az első világháború idejéből.* A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 11. Békéscsaba, 1988. 69—90.
Dombi Kiss Imre: *Pokoljárásom.* Vál., bev. és jegyz.: Szenti Tibor. Bp., 1983. (Tények és tanúk.)
Hanák Péter: *Népi levelek az első világháborúból.* Valóság, 1973. 3. 62—87.
Kálmány Lajos: *Történeti énekek és katonadalok.* Sajtó alá rend.: Dégh Linda. (Kálmán Lajos népköltészeti hagyatéka 1.) Bp., 1952. 707—793. „A világháború dalai" című fejezet.
Kósa László: *Magyar bakák Boszniában.* Részletek katonakönyvekből. Tiszatáj 1973. 8. 20—34.
Kovács Ákos: *Monumentumok az első világháborúból.* Bp., 1991.
Környeiné Gaál Edit: *Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban.* Debrecen, 1985. Studia Folkloristica et Ethnographica 15.
Kun Sándor: *A przemysli szemtanú. Kun Sándor naplótöredéke 1914—1915-ből.* Közread., bev. és jegyz.: Sass Ervin. Békési Élet 1983. 381—393.
Lagzi István: *Hadi hétköznapok a przemysli várban. Az éhség és a szenvedés tele.* Tiszatáj 1983. 2. 14—29.
Lagzi István: *„Magyar világ" Przemyslben a kortárs szemével.* Az úgynevezett első przemysli napló. Hadtörténeti Közlemények 1989. 559—583.
Novotny Tihamér: *Első világháborús katonaemlékek antropológiai és művészetszociológiai vizsgálata.* Bp., 1987.
Pillich László—Vetési László szerk.: *Leírtam életem. . .* Népi önéletírások. Bukarest, 1987. 97—113, 362—365. (Részletek Nagy Ferenc 1914—1917. évi frontnaplójából.)
Pünkösti Árpád: *Kevermesi hadinapló az első világháborúból.* Békési Élet 1975. 606—613.
Soós Katalin: *Katonalevelek az olasz frontról 1915—1917.* AUSz Acta Historica. Különszám a 3. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus tiszteletére. Szeged, 1991. 81—88.
Szécsy György: *Gránicon. Harctéri emlékeimből.* Szeged, 1917.
Szenti Tibor: *Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről.* Bp., 1985. 54—68.
Szenti Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból.* Bp., 1988. (Tények és tanúk.)
Túriné Cseh Viktória—Keskenyné Kovács Veron: *Csongrádi szegényasszonyok.* Két önéletrajzi írás a harmincas évekből. Szeged, 1967.
Ujváry Zoltán: *Népszokás és népköltészet.* Válogatott tanulmányok. Debrecen, 1980. 454—461. (A háborús paraszti naplókról.)

4. A *szépirodalmi, szociográfiai* alkotások tömegéből kiemelve:

Darvas József: *Egy parasztcsalád története*. Bp., 1939.
Erdei Ferenc: *A makói parasztság társadalomrajza*. Makó, 1934. (Csanádvármegyei Könyvtár 26.)
Erdélyi József: *A harmadik fiú. Önéletrajz*. Bp., 1942.
Kuncz Aladár: *Fekete kolostor*. Feljegyzések a francia internáltságból. Kolozsvár, 1931.
Markovits Rodion: *Szibériai garnizon*. Kollektív riportregény. Kolozsvár, 1927.
Móricz Zsigmond: *Riportok I. 1910—1929*. Gyűjt., szerk.: Nagy Péter. Móricz Zsigmond Összegyűjtött Művei. Bp., 1989. 43—221.
Szabó Pál: *Nyugtalan élet*. 2., átd. kiad. 1. könyv: Bp., 1971. 2. könyv: 1972.
Veres Péter: *Falusi krónika*. Bp., 1941.
Veres Péter: *Számadás*. Bp., 1937.
Tomori Viola: *A parasztság szemléletének alakulása*. A parasztság szemléletének és eszméltségi fokának lélektani vizsgálata. Szeged, 1935. (A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma Kiadványai 23.)
Üzenetek Szibériából. Hadifogság és irodalom 1914—1921. Vál., sajtó alá rend.: Botka Ferenc. Bp., 1985.

SZABÓ FERENC S. J. *(Roma)*

Pázmány Péter, az európai szellemáramlatok közvetítője

Az *Opera Omnia* Pázmány életművében

Közismert, hogy a XVI. században — minthogy Ausztria, a cseh korona országai, Magyarország és Erdély, valamint a lengyel királyság és kapcsolt részei egybefüggő tömböt alkottak — a műveltségi és egyházpolitikai tendenciák is hasonlóak voltak. A nemesek és klerikusok, prédikátorok és diplomaták szinte folytonos mozgásban voltak az említett térségben; de már a középkortól kezdve nyugatabbra (Párizsba) és délebbre, az itáliai egyetemekre is sok „deák" jutott el: e peregrinusok voltak a kultúra közvetítői. Már Szekfű Gyula hangsúlyozta (Hóman—Szekfű, *Magyar Történet,* III, 228), hogy a reformáció korában, a hitújítás, illetve a katolikus megújhodás reformmozgalmait és eszméit Magyarországon kívül született erők irányították; Magyarország és Európa egysége talán sohasem volt olyan kifejezett és látható, mint éppen a XVI. és XVII. század fordulója körül.

Ez Pázmány Péter kora. Szeretném megmutatni, érzékeltetve Pázmány kultúraközvetítő szerepét, hogy a külföldi egyetemeket megjárt fiatal erdélyi jezsuita, miután 1607-ben végleg Magyarországon kezdett működni, a trentói zsinat katolicizmusát képviselve és a jezsuita műveltségbe kapcsolódva, valóban „európai" szellem volt. Ahhoz pedig nem fér kétség, hogy az általa létrehozott intézmények, iskolák, főleg pedig 1635-ben megalapított egyeteme az ország kulturális felemelkedésének döntő tényezői lettek. (Vö. Kornis Gyula, *Pázmány személyisége,* 1935, 8—21 és 60—64.)

Másokkal együtt Klaniczay Tibor rámutatott (*Pallas magyar ivadékai,* Szépirodalmi, Bp., 1985, 77kk.): a középkorban a kultúra, a tudomány, a művészetek tartós virágzását elsősorban az egyház, illetve különböző intézményei biztosították. „A XVI. században ezt a funkciót az udvarok, a már erősen laicizálódott egyetemek, valamint — a legfejlettebb országokban, elsősorban Itáliában — az akadémiák töltötték be. Udvar, egyetem és akadémia: ez a három intézménytípus volt a XVI. századi magas műveltség legfőbb hordozója. Magyarországon viszont ebben a korban nem volt sem igazi udvar, sem egyetem, sem szabályos akadémia." Pozsonyban kialakult ugyan egy költői és tudós társaság a XVI. század második felében és Mátyás udvarának hagyományai részben jelen voltak a XVI. század szellemi életében (főleg az erdélyi fejedelmi udvar esetében), de a török dúlás jórészt elsöpörte kultúránkat; egyetem alapítására nem kerülhetett sor. Igaz, a XVI. század második felében voltak regionális jellegű próbálkozások, a reformáció nyomán kialakult felekezeti harcok következményeként. Így pl. „Oláh Miklós érsek a Nagyszombatba telepített esztergomi káptalan iskolá-

ját 1559-ben megreformálta, s kiváló külföldi professzorokkal megerősítette azzal a céllal, hogy azt fokozatosan majd egyetemmé fejlessze, s a reformációtól szorongatott katolicizmus fellegvárává tegye. 1562-ben a jezsuiták behívásával s az iskolának az ő kezükbe adásával remélte célja megvalósítását, de a jezsuiták ez alkalommal kudarcot vallottak, a magyar klérussal nem tudtak jól együttműködni, s néhány év múlva elhagyták az országot. Közben az érsek is meghalt, s az iskola megrekedt a középfokon egészen 1635-ig, amikor Pázmány Péter végre egyetemmé, a legrégibb, máig is működő egyetemmé fejlesztette." (Klaniczay, *i.m.* 79; hivatkozás: Mészáros István, *XVI. századi városi iskoláink és a 'Studia humanitatis'*, 1981, 64—77.)

A XVI. században a magasabb képzettséget kereső magyarok, nemes „deákok" és klerikusok csak külföldi egyetemeket látogathattak. Egyébként ezt tették már az előző évszázadban is, amikor — Klaniczay szerint — a kb. három és fél milliós országból száz év alatt kb. 5500-an látogattak külföldi egyetemet, túlnyomó többségükben a bécsit és a krakkóit. Jelentős volt még Padova, Bologna, Heidelberg és Wittenberg (ez utóbbi Luther és Melanchthon városa), továbbá Róma, majd Graz (ez főleg a katolikus megújhodás, illetve az ellenreformáció idején). Az egyetemeken magyar diákkolóniák létesültek; „A diákok egy része tekintélyes könyvanyagot gyűjtött össze peregrinációja alatt". (Klaniczay, *i.m.* 80).

Pázmány Péter kulturális szerepe elvitathatatlan; az utóbbi két évtizedben a magyar szakemberek fokozatosan helyrebillentették azt a pártos és korlátolt szemléletet, amelyet 1970-ben, Pázmány születésének 400. évfordulójára írt fontos tanulmányában (Irodalomtörténet 1971/1. 41) joggal megbélyegzett Kolozsvári Grandpierre Emil:

> „Az utóbbi negyedszázadban elvétve, ha leírták a nevét [Pázmányét], amiben nyilván döntő része volt annak a nem túlságosan nagy szellemi erőfeszítésre késztető irodalomtörténeti és történelmi szemléletnek, mely a szellem embereit és velük az egész műveltséget két részre osztotta, melyek egyikébe a haladó, másikba a nem haladó személyeket és áramlatokat sorolta be. Az ellenreformátor eo ipso reakciós. Az író Pázmány azonban semmiképpen nem az."

De a marxista előítélettől függetlenül, minden bizonnyal a nehéz stúdiumot követelő grazi latin traktátusok „megemésztése", meg a skolasztikával szemben táplált hagyományos ellenszenv is közrejátszott — hogy az *Opera Omnia* hat vaskos kötetét, vagyis Pázmány Grazban leadott filozófiakurzusait (1597—1600) és ún. „theologia scholasticá"-ját (1603—1607) olyannyira elhanyagolta a magyar tudományosság. Pázmány filozófiai előadásait, amelyek lényegében skolasztikus Arisztotelész-kommentárok voltak (logika, természetbölcselet, kozmogónia), ugyan méltóképpen elemezte 1935-ben Félegyházy József és a piarista Gerencsér István, de szinte teljesen homályban maradtak négyéves teológiai traktátusai. (E „theologia scho-

lastica" tulajdonképpen a jezsuita *Ratio Studiorum* előírásai szerint Szent Tamás *Summa Theologicá*jának bizonyos kérdéseit kommentálja a korabeli „skolasztikusok", főleg jezsuiták értelmezéseinek megvitatásával). Ezt a mulasztást igyekeztem pótolni *A teológus Pázmány* című (METEM-könyvek 1, Róma, 1990) monográfiámban. Ebben elemeztem a grazi „theologia scholastica" traktátusait (*Opera Omnia* IV—VI), és elhelyeztem Pázmány teológiáját kora szellemáramlataiban, hogy megvilágítsam viszonylagos eredetiségét.

Mostani felszólalásomban említett művem elemzéseire és irodalmára támaszkodva csak néhány szempontot szeretnék megvilágítani Pázmány Péter szellemtörténeti helyével, kultúraközvetítő és fejlesztő szerepével kapcsolatban. Mert Várad szülöttje, aki a kolozsvári jezsuita kollégiumban nevelkedve, kálvinistából katolikus lett, majd kérte a felvételt a jezsuita rendbe, mint rendi növendék megjárta Krakkót, Bécset, Rómát, utána fiatalon a grazi jezsuita egyetemen tanított hét évet, valóban bekapcsolódhatott az európai szellemáramlatokba, megismerte nemcsak a skolasztikus gondolatrendszert, hanem a protestáns mozgalmakat, tanokat, a vallási és politikai, kulturális és művészeti törekvéseket is. Sokkal több volt ez, mint egyes utazók vagy zarándokok útleírásai, beszámolói, jegyzetei: Pázmány 37 éves koráig — amikor is végleg „hazakerült" Magyarországra, mert a politikai helyzet miatt nem térhetett vissza „édes nevelő hazájába", Erdélybe — magába szívta és asszimilálta kora felsőfokú műveltségét, amelyet aztán Magyarországon magyar nyelven kamatoztatott. Őry Miklós rendtársam, aki feltárta Pázmány „gyökéreveit" (ezekről Fraknói és Sík alig írtak), így következtet *Pázmány Péter tanulmányi évei* (Eisenstadt 1970, 143) Kitekintésében: „Pázmány tehát (1597-ben) kész jezsuita. Teljes kilenc évig tartott kiképzése; ennek felét a kereszténység és a rend központjában, az Örök Városban töltötte. Tájak és emberek gazdag változatosságban gyarapították élményeit. Végigjárta Kelet-, Közép- és Dél-Európa legfontosabb jezsuita központjait: Krakkót, Jaroszlavot, Bécset, Rómát. Szent és tudós egyéniségek formálták fogékony lelkét, és a rendi kiképzés egész apparátusa művelte ki nagyratermett elméjét, szellemét. Olyan tele szívvel, annyi duzzadó erővel távozik, hogy telik belőle egy egész életre, negyven munkás és harcos évre: húsz éves jezsuita működésre és húsz éves érseki kormányzásra. Nyilvános pályafutása elején mintegy visszaadja kilencéves neveltetését a Társaságnak, amikor maga is kilenc éven át nevelői munkakört tölt be: Grácban három évig filozófiát, négy évig teológiát tanít. . ."

1. *Szellemi légkör Rómában és Grazban a XVI/XVII. századfordulón*

Pázmány kora a modern világ születésének hajnala. Amikor Bécsből Rómába érkezik (1593. április), hogy a XIII. Gergely pápa által alapított Collegium Romanumban (a mai Gergely-egyetem elődje) teológiát tanuljon,

Róma mintegy 100 000 lakost számláló, fényűző város, bár még nem a „kiásott ókor grandiózus emlékét" őrző Örök Város. A szellemiség forrong, a reneszánsz eszmék és a protestáns hitújítás visszhangja behatolnak a jezsuita kollégiumba is, ahol mintegy 200 atya, testvér és skolasztikus lakik. A teológiahallgatók száma kb. 60. Magát az egyetemet mintegy 2000 hallgató látogatja a világ minden részéről: a római szeminárium, a német—magyar, az angol, görög, maronita kollégiumok növendékei mind ide járnak.

A Római Kollégiumban, Pázmány közösségében laknak olyan nevezetességek, mint P. Clavius jezsuita matematikus, aki sűrű levelezésben állt Galileivel, Tycho de Brachéval és Keplerrel; a vándormissziós G. Mancinelli, aki Erdélyben és Magyarországon is megfordult; a szentéletű P. Tucci, akit VIII. Kelemen pápa is tisztelt és többször személyesen felkeresett, hogy tanácsát kérje; végül, de nem utolsósorban R. Bellarmino, a későbbi bíboros és szent, a hitvédők fejedelme, aki 1592 decemberétől 1594 novemberéig a ház elöljárója volt, és mindvégig mestere Pázmánynak a kontroverziákban, a hitvitázó teológiában. Teológiai summájának *(Disputationes de Controversiis Fidei)* utolsó kötete Pázmány odaérkezésének napjaiban hagyta el a sajtót Ingolstadtban. Pázmány már Grazban tanított teológiát, amikor 1605. március 25-én kelt levelével elküldte Bellarminónak a védelmére írt egyházról szóló diatribáját (*Krisztus látható Egyházáról, Diatriba Theologica,* hasonmás kiadás, Őry M. bevezetésével, 1975.), emlékezve arra a két évre, amelyet gondoskodása és kormányzása alatt a Római Kollégiumban töltött. (A kiadatlan levél lelőhelye: ARSI, cod. Opp. NN 242, f. 117. Őry Miklós csak Bellarmino válaszát ismerte és közölte: *Diatriba Th.*, 16—17.)

Pázmány Grazba 1597. szeptember 1-jén érkezett hetedmagával. Ottfogták elöljárói filozófia tanárnak: leadta a három éves kurzust. Graz a XVI. század végén Közép-Európa egyik legfontosabb városa volt. Az országos hivatalok ugyan részint Bécsben működtek (Rudolf király Prágában alkímiával foglalkozott és egyéb kedvteléseinek élt), de Közép-Európa politikáját jórészt Grazból irányította Belső-Ausztria kormányzója, Ferdinánd főherceg, aki jó barátja volt a jezsuitáknak. A grazi jezsuita házban Pázmány odaérkezésekor 71 jezsuita lakott, tízen közülük az európai hírű egyetemen tanítottak, ahova Európa szinte minden országából érkeztek hallgatók. Pázmány, a fiatal egyetemi tanár a XVI. század végén tanúja lehetett itt az erőszakos rekatolizálásnak; emiatt kell menekülnie Grazból Keplernek is, aki kapcsolatban állott Pázmány tanártársával, P. Deckerrel.

Hogy a XVI/XVII. századforduló szellemi légkörét érzékeltessük, idézzük fel Giordano Bruno alakját és drámáját: a volt domonkos mintegy a reneszánsz szellemiség megtestesítőjének tekinthető. Nicolaus Cusanus nyomán az újplatonikus tanokat hirdette, de misztikus látomásait, panteista ízű nézeteit a hittételekre, pl. a Szentháromságra is alkalmazta, és így eretnek-

ség gyanújába keveredett. Egy hónappal Pázmány Rómába érkezése előtt vitték Brunót Rómába, az inkvizíció börtönébe. És amikor Pázmány hamarosan befejezi a filozófiatanítást Grazban, 1600. február 17-én reggel a Campo de' Fiorin máglyatűz vet véget Giordano Bruno életének.

Bruno — aki Cusanus, Paracelsus, Kopernikusz és Galilei szellemi családjához tartozik — valóban „peregrinus" volt: megfordult Európa szinte valamennyi híres egyetemén, hirdetve modern tanait. Arisztotelész-magyarázatait is felhasználta arra, hogy újplatonizmusát kifejtse. Nemcsak bírálta a skolasztikát, mint pl. Erasmus, hanem esküdt ellensége volt, mint Luther is. Két évig tanított Wittenbergben is (miután bejárta az olasz, francia és angol egyetemeket). Az egyetemen uralkodó felfogással ellentétben hirdette a Melanchthontól elvetett kopernikuszi világrendszert, amelyet az inkvizíció korábban nem támadott. Bruno 1588. március 8-án tartott búcsúbeszédében a wittenbergi egyetemnek háláját fejezi ki, hogy befogadta, ünnepli Albertus Magnust, N. Cusanust, Paracelsust, Kopernikuszt, de főleg Luthert, „az új Herkulest (. . .), a hármas koronájú Cerberusnak és a pokol kapuinak legyőzőjét, a hőst, akinek a toll volt a bunkója".

Szemere Samu, akitől az előbbi adatokat vettem, 1914-ben a következőképpen jellemzi a reneszánsz szellemiséget, amelynek megtestesítője Giordano Bruno:

> „Egyelőre még csak abban nyilatkozik a gondolkodás önállósága, hogy az egyik hagyományt merészen fölcseréli a másikkal. De abban, hogy az egyházi tekintély ellenében az ókort teszi mérvadóvá az egész vonalon, a renaissance életérzése hasonló az ókoréhoz; mind a kettő velejében életigenlés: szeretik az életet és a valóságot, a világ nekik becses és szép, nem eredendő bűnnel terhelt. (. . .) A középkor utolsó századaiban Aristoteles a keresztyén egyháznak úgyszólván egyeduralkodó filozófusa; a skolasztika ő rá esküszik, ő a csalhatatlan tekintély, a 'filozófus'. Ámde a skolasztika nem adja elfogulatlan interpretációját Aristoteles filozófiájának; a filozófia a theológia szolgálója: értéke nem önmagában van, hanem ama funkciójában, hogy bizonyító eszköze a katholikus dogmarendszernek; vele áll és bukik az egész középkori világfölfogás. Éppen ezért a középkorral szembeforduló humanisták, az egyházi világnézet ellen harcolva, Aristotelest támadják, s így az egész vonalon a küzdelem Aristoteles ellen az általános jelszó. Éppenséggel nem meglepő, hogy, noha az ókornak jóformán valamennyi bölcseleti iskolája és iránya lett ismeretessé és talált híveket, köztük mégis Plato foglalta el az első helyet. . ." (Szemere Samu, *Bevezető Giordano Bruno Párbeszédeihez,* Bp., 1914. VI—VII.)

Hogy Szemere sarkít a skolasztika sommás megítélésében, azt megmutattam *A teológus Pázmány* című monográfiámban (A skolasztika és Szent Tamás — történelmi távlatban, 18kk). Chenu, Gilson, Congar, Bouillard, H. de Lubac és mások rávilágítottak Szent Tamás ágostoni és újplatonikus gyökereire, a Szentírásból és a korábbi egyházi gondolkodókból forrásozó intuícióira. A teológus Aquinói sajátos módon újraértelmezte Arisztotelész filozófiáját, hogy azt „ancilla theologiae"-vá tegye, bár arisztotelészi eszközkészlete, a hülemorfizmus, az okokról szóló tan stb. továbbélt utána is, és — ismerjük el — „nehezékként" akadályozta a „tomizmus" újjászületését, alkalmazkodását a modern gondolkodáshoz.

A XIII. században az egyetemeken igen nagy volt az érdeklődés a tudományok iránt, főleg az új koldulórendek jeles képviselői és a világi papok körében (R. Bacon, Nagy Sz. Albert, R. Grosseteste, R. Lullus, Jordanus, Campanus. . .), egyes teológusok pedig a tudományos megismerés értékéről vitáztak (Szent Bonaventura, Halesi Sándor, G. d'Auvergne, Aquinói Szent Tamás, Henri de Grand, Siger de Brabant. . .). A XIII. századig teljesen csak Arisztotelész *Logikáját* ismerték, valamint más műveinek néhány töredékét. Amikor a XII. század végén és a XIII. század elején elkészült Arisztotelész valamennyi művének latin fordítása, és a tudományos világ megismerte „fizikáját", vagyis természetfilozófiáját és tudományos műveit, az összetűzés a tudomány és a teológia között felerősödött. A harc főleg a párizsi egyetemen volt heves, ahol Szent Tamás is tanított. XXI. János Pápa 1277. január 8-i levelében Étienne Tempier párizsi püspököt arra kéri, hogy vizsgáltassa ki az arisztotelészi tévedéseket, amelyek főleg az Arab *Averroës* (1198) Arisztotelész-értelmezései nyomán keletkeztek és amelyek ellenkeznek a hittel. A párizsi egyetem doktorai 219 ilyen tévedést jelölnek meg (pl. a világ öröktől fogva való létezése).

Aquinói Szent Tamás (1225—1274), aki elfogadta az arisztotelészi gondolatrendszert és saját teológiájának szolgálatába állította, igen merész újító volt abban a korban, mikor a teológia főleg a platonizáló ágostonos irányt követte. Természetesen, eltért Arisztotelésztől ott, ahol a kinyilatkoztatott hittel ellentétes nézetekről volt szó. Bár érdekes, hogy pl. a világ öröktől való létezése tételét (Arisztotelész azt mondja, hogy a világ szükségszerű és örök) elfogadja mint filozófus. Vagyis Tamás ezt állítja: a hívő a Szentírás (teremtéstörténet) révén vallja, hogy a világ kezdődött, tehát Isten *ex nihilo,* semmiből teremtette; a puszta értelem ezt nem tudná igazolni. Paradox módon az 1277-es Arisztotelész-ellenes ítélet „utólag" érintette Szent Tamás mintegy 20 tételét is. Ennek ellenére az egyház 1323-ban szentté avatta és a katolikus tanítás legfőbb doktorának vallja a mai napig. (Vö. Georges Minois: *L'Eglise et la science.* Histoire d'un malentendu. Fayard, Párizs, 1990, 200—248.)

Az újkori tudományosság és a filozófiában jelentkező „kettős igazság" (hit — ész) folytán a XVI. század végére, XVII. század elejére (tehát Páz-

mány korára) a merev arisztotelészi 'fizika' ('természettudomány') idejétmúlttá válik. Így ismét csak Arisztotelész kerül a viták középpontjába: a filozófus arab és zsidó — tehát a tamásitól eltérő — értelmezései, meg az újplatonizmus és az asztrológia reneszánszkori 'divatja' olyan pogány-naturalista-panteista színezetű tanokat szül, amelyek kikezdik a teremtő és mindenható személyes Istenben, a lélek halhatatlanságában való hitet is, nem is szólva az egyházi tekintély elvetéséről: a szabad tudományos kutatás lesz a jelszó. A nominalisták (occamisták) támadják a skolasztikát, amit csak felerősít a lutheri reformáció. A visszahatás a trentói zsinattal és a skolasztika spanyolországi (salamancai) tűzhelyéről kiinduló megújulásával lesz heves és gyökeres. A XIV. századi tudósok még azt hangoztatták, hogy az észt alá kell vetni a hitnek, és minden igyekezetükkel a dogmákhoz igazodtak. A reneszánszkori pápák még eltűrték a tudományos kutatás újdonságait, sőt az okkultizmus és a platonizmus keverését a keresztény tanokkal (Pico della Mirandola, M. Ficino). Arisztotelész elavult filozófiája háttérbe szorult, feltört egy bizonyos irracionalizmus is. De a trentói zsinat (1545—1563) utáni katolikus 'restauráció' következtében a XVI—XVII. század fordulójára a légkör megváltozik: a Cusanust követő Bruno máglyahalála (1600) és a Kopernikuszt igazoló Galilei elítélése (1633) döntő fordulatot hoz. (Vö. G. Minois, *i. m.* 290—353)

2. *Pázmány — Arisztotelész értelmezője*

Gerencsér István piarista *A filozófus Pázmány* (Bp., 1937) című művében — miként a vele egyidőben író Félegyházy József (*Pázmány bölcselete*, Bp., 1937) — jól érzékeltette a grazi latin filozófiai kurzusok (Arisztotelész-, illetve Tamás-kommentárok) elemzésével, miként kapcsolódott be Pázmány, 'az első szorosabb értelemben vett tudós alkotó magyar jezsuita' a nagy nyugati mozgalmakba, közelebbről: a fellendülő skolasztikába. A Dialectica (logika) és a Physica I—II. (természetbölcselet és kozmogónia) „széles körű tudást eláruló gondolatsorai rávilágítanak egy egész világ vajúdására, harcaira, küzdelmeire. A szürkének és elvontnak látszó sorokban ott remeg egy kor szellemének minden törekvése és a közvetlen alkotónak szellemereje. Pázmány e művekben is mint a nagy keresztény kultúrközösség tagja és a nyugati indítású tudományosság hivatott munkása lép elénk. Tévedés lenne azonban Pázmány filozófiai műveit úgy tekinteni, mint a kor, a XVI. század közösségi szellemének egyszerű medencéjét és csak a közösségi szellem vonásait fedezni fel bennük. A gondos elemzés révén egész tisztaságában kibontakozik e műveket közvetlenül alkotó egyéni szellemnek: Pázmány Péternek a tudományos alkata is. Pázmány, a tudós, a filozófus úgy tudott a nagy európai tudományos szellemközösségnek tagjává lenni, hogy miközben mindenestől benne élt kora szellemiségében, megmaradt magyarnak és Pázmány Péternek, megmaradt — már amennyire

ez körülményei között lehetséges volt (az eredetiség helyes fogalmát véve) — eredeti tudós szellemnek." (Gerencsér, i.m., 3—4.)

Gerencsér megállapításai — mutatis mutandis — a teológus Pázmányra is állnak. Szerintünk a teológus Pázmány *még eredetibb* a filozófusnál, bár itt is kötötték a jezsuita *Ratio Studiorum* előírásai, miként a filozófiában (lásd: Lukács L., *Monumenta Paedagogica* V, 279—284 és 397—401: reg. prof. phil., 269—276, cfr. 6—11. és 59—69: theol. schol., Szent Tamás *Summá*jának követése. . .). A filozófiában ugyanis az Arisztotelész-féle „fizikához" való kötődés (a rendi előírások miatt) megkötötte a természettudomány újabb felfedezéseinek követését, míg a teológiában, a „szabadon" vitatható kérdésekben Pázmány saját belátására, az érvek meggyőző erejére támaszkodhatott. Csakugyan, amikor belemélyed a legnehezebb problémákba, pl. a hitelemzésbe, a kegyelem és szabadság viszonyának akkor hevesen vitatott kérdéseibe, vagy a megtestesülés értelmi megközelítésébe, néha legnagyobb mestereit is bírálja, Valentiát, Vasquezt, Suarezt és főleg Molinát, ami miatt a teológiatanárnak meg is gyűlik a baja a grazi jezsuita tanártársal és kancellárral, a szélsőségesen molinista Deckerrel. 1604-ben és 1606-ban P. Decker küldi el — a rektorral együtt — Pázmány gyanúsított teológiai téziseit C. Acquaviva generálisnak. (Mindezzel a cenzúra-ügy kapcsán részletesen foglalkoztam: *P. P. emlékezete,* 10—180).

A filozófiában tehát (a logikát és a teológiában is felhasználható metafizikai kérdéseket nem számítva) Arisztotelész elavult világképe tárul elénk. Itt nem annyira a tartalomra, az azóta gyökeresen megváltozott világképre kell figyelnünk, hanem *Pázmány érdeklődésére,* a roppant ismeretanyagra, mégha jórészt másodkézből veszi is azokat (Fonsecától és Toletustól, illetve Szent Tamástól, aki szintén Arisztotelészt értelmezi). Gerencsér szerint (4. old.) „Pázmány több, mint egyszerű kompilátor", igazi filozófus, és ezért filozófiai alkata, bölcseleti magatartása ismeretében jobban megértjük a vele megindított, *barokknak nevezhető* kort. „Vagy eltekintve a névtől, mindenesetre sajátosan megjellegzett kor" ez, és „ennek a sajátosságnak, mondjuk barokkságnak végső gyökereit éppen itt: a filozófiai állásfoglalás és bölcseleti stílus síkján kell keresnünk. A magyar barokknak nevezett szellemiség gyökereit nagy mértékben itt kell kutatnunk: a XVI. századi skolasztika ethos-ában. A barokk lelkiségre ugyanis, bármiképp nézzük a dolgot, éppen a XVI. századi skolasztika igen nagy formáló hatással volt."

Természetesen, amint Félegyházy József (*Pázmány bölcselete,* 140kk) kifejti, Pázmány elsősorban a jezsuita rend skolasztikus neveltetésén és mint tanár, a *Ratio Studiorum* által megszabott rend és tananyag követésén keresztül kapcsolódott be kora szellemközösségébe. Főleg Fonseca és Toletus jezsuiták tankönyveit követi, valamint más jezsuita szerzők (pl. Suarez, Valentia stb.) a mesterei. A reneszánsz szerzők közül főként J. Zarabellát (1589), az averroista filozófust idézi; M. Ficino, Pico della Mirandola, Bessarion platonizmusa nem jelent különösebb befolyást nála, miként Cusa-

nus, Bruno, Campanella is csak másodkézből vett szerzők, vélemények. . . Pázmányra inkább a reneszánsz *természetbölcselete* hatott, amikor három évig Arisztotelészt magyarázta: kommentárjaiban gyakran idézi a korabeli csillagászokat, orvosokat, természettudósokat, geográfusokat. . .

Félegyházy, miután hangsúlyozta, hogy a *bölcselő* Pázmányra legerősebben a reneszánsz néhány *világnézeti eleme,* a *világkép* pár vonása hatott, hozzáfűzi, hogy mindez «átalakulva, megtisztulva», mondjuk — a skolasztikán átszűrve — jut be a *kezdődő barokk szellemiség árjába.* Hiányoznak a «renaissance erőstónusú színei»:

> „az egyetemes filozófiai, eklektikus vallás-tervezgetés, vagy az averroista fátumhit. De kiérezhető az emberi méltóság erős tudata, az emberi önérzet fellángolása, persze keresztény tartalommal megtöltve. Az a lendület, hév, magabízás, amely Pázmány bölcseletének csaknem minden sorából felénk csillan, ebből a szellemből táplálkozik. A harmónia, örökszépség keresése is kiütközik a tartalmi és formai választékosságból. Több gyakorlati érzék, előszeretet az antik világ iránt, új formaérzék, mindez renaissance vonás. Viszont az előző korok hagyományainak megbecsülése és fölhasználása, az új formának keresztény szellemmel való telítése s mindenek előtt a mindent hittel átitató, a diadalmas győzelem reményétől erőben duzzadó szellemarculat: a barokk örvendező szellemiségének a feltünedezése. Szerencsés harmóniában talál egymásra a letűnő renaissance s az életre kelő barokk. Ezek a vonások világosan felismerhetők Pázmány bölcseletében" (Félegyházy, i. m. 152—153).

Mindezt szeretném röviden illusztrálni a *Kalauz* első könyvével, mert itt világosan kivehető a grazi filozófia-tanítás hatása. Pázmány, egyike az első modern apologétáknak, a katolikus-protestáns kontroverziákkal foglalkozó fejezetek *(demonstratio catholica)* elé utólag hozzácsatolta az Isten létére vonatkozó *demonstratio religiosát* (I. könyv) és a keresztény igazságot igazoló *demonstratio christianát*, a II. könyvet.

Az I. könyv tehát — amelyet a protestánsok is pozitíven értékeltek — a Római levél 1. fejezete állítása szerint kimutatja, hogy Isten megismerhető a teremtett világból, „hiszen, ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, a világ teremtése óta művei alapján értelemmel fölismerhető. . ." (Róm 1, 18—20). Pázmány nemcsak a Szentírást és az egyházatyákat (főleg Basiliust, illetve az őt másoló Ambrust, Ágostont, továbbá Tertullianus egyházi írót) idézi, hanem pogány szerzőket is (Seneca, Cicero, Plinius, Platón. . .), főleg *Arisztotelészt.* Nyilván felhasználja Grazban leadott *Arisztotelész*-traktátusait (00 II—III: *Physica; Tractatus in libros Aristotelis De Celo, De Generatione et corruptione atque in libros Meteororum).* Ter-

mészetesen, mintául szolgált Szent Tamás *Summa Theologicája* (I, q. 2) istenbizonyítása is.

Pázmány, amikor a *keletkezésből* vett istenérvet előadja (ÖM III, 24—26), cáfolja Arisztotelész nézetét, aki szerint a világ nem keletkezett, hanem öröktől fogva van. Bizonyítása végén hozzáfűzi: „Ebből világosan következik, hogy az egek forgási és az emberek nemzési, egy szóval a világnak ilyen állapattya, mint most vagyon, nem lehetett öröktűl-fogva; akár-mint habozzon ebben Aristóteles, ki midőn a csipát szemérűl letörölvén bizonyosságinak töredelmes (= törékeny) pozdorjáját megismérte vólna, igazán megvallotta, hogy a világ kezdetirűl bizonyost nem túd mondani. Ezt, a ki teremtette e világot, mely az-előt nem volt, mí Istennek és világ Urának vallyuk. Ezt tisztellyük, mint teremtő és gondviselő fejedelmünket" (ÖM III, 26). Pázmány e kérdésben eltér Szent Tamástól, aki szerint — mint mondottuk — a világ keletkezésének tényét csak kinyilatkoztatásból ismerjük, ésszel nem bizonyíthatjuk, tehát nem cáfolhatjuk Arisztotelészt. Az egész kérdést Pázmány a *Physicá*ban (OO II, 555—567) hosszan tárgyalja, felsorakoztatva és megvitatva a véleményeket. A *Kalauz* elején e lapokat rövidebben összefoglalja.

Pázmány érezhető gyönyörűséggel szemléli és írja le a természet csodáit: nemcsak a pogány és szent szerzőkre hivatkozik, hanem saját tapasztalatára is (tudjuk, hogy nagyon szerette a természetet, szívesen kertészkedett. . .). Isten alkotásait csodálja a természeti jelenségekben, a növény- és állatvilágban, főleg pedig az emberben. A zsoltárok ihlette szemlélődésen túl Szent Ignác, a rendalapító Lelkigyakorlatai fundamentumának és a szeretetről szóló záróelmélkedésnek a vízjegye is kivehető e lapokon. A jezsuita teológus mindenben Isten jelenlétét, erejét és bölcsességét látja és dicséri. De az érdekes az — és ez kétségkívül a reneszánsz ember érdeklődését tükrözi —, hogy a szemlélődő csodálkozás és az istendicséret az antik és a reneszánsz tudományosság eredményeinek felsorakoztatásával keveredik. Pázmány pl. hivatkozik tudós matematikus rendtársa (a római Kollégiumban lakótársa) *Clavius* 1602-ben Lyonban megjelent művére, kiegészítve Arisztotelészt az egek méreteiről: „Ebből a föld-körül-forgó Egek nagy-voltából azt hozza ki Aristoteles, hogy meg nem gondolhattya az emberi elme, mely sebes gyorsasággal forog a firmamentom, megkerűlvén huszon-négy óráig az egész földet. Mert a mathematicusok tanítása-szerént (és itt hivatkozik Claviusra) a firmamentomnak akármely része egy órában oly messze mégyen, hogy ha valaki minden-nap tíz magyar mért-földet menne, két-ezer-kilencz-száz négy esztendő kellene hozzá, hogy oly messze mehetne; és annyi üdő-alat, a mennyíben egy Mi-atyánkat mondunk, a firmamentomnak akármely része annyit mégyen, mennyit menne egy madár, ha azon üdő alat hétszer az egész földet megkerűlné". (ÖM III, 34—35)

Amikor pedig az emberről ír, mintha Pico della Mirandolát hallanánk az ember méltóságáról (vö. *Reneszánsz etikai antológia,* Gondolat, Bp.,

1984, 212kk). A reneszánsz bölcselő a Biblia mellett az antik görög bölcsekre (Platón, Empedoklész. . .) hivatkozik, és főleg az ember szabad akaratát magasztalja. Pázmány (ÖM III, 43kk) szintén a Bibliára (Zsolt, Jób, Makk), továbbá Ágostonra és Galénusra hivatkozik, ez utóbbinak orvosi műveit a *Physicá*ban is idézi: „Nem győz Galénus eleget csudálkozni az ember szemének, agya-velejének, szűvének mesterséges rendelésén; álmélkodik az emberi test táplálásának módgyán, a gyomornak emésztő erején, a vérnek sok erecskék csatornáján minden tagokra elosztásán". (ÖM III, 44)

Idézhetnénk még a *Kalauz* első könyvéből a szebbnél-szebb részeket Isten végtelenségéről, mindenhatóságáról (teremtés, fenntartás, kormányzás), mindenütt jelenvalóságáról, bölcsességéről: mindegyik attribútum leírásánál szerencsésen egyesül a tárgyilagos leírás és a költői szárnyalás, a Biblia szövegei mellett sorakoznak az egyházatyák és a pogány szerzők. Így tehát a grazi «fizika», Arisztotelész és más antik és reneszánsz filozófusok-természettudósok tanítása beépül Pázmány későbbi tanításába, a *Kalauz*on át egészen a *Prédikációk*ig. A «theologia scholastica» elemzésekor ezt több példán érzékeltettem (hit, kegyelem-szabadság, megigazulás). *A szerves Pázmány-műhöz hozzátartoznak a grazi latin kurzusok: ezek a gyökerek, amelyekből a csodálatos magyar tanítás kivirágzik.*

Pázmány reneszánsz ember, csodálja a világ szépségeit, de mindent a Teremtőhöz vezet vissza, az Ősi Szépséghez, mint a zsoltáros és Ágoston, mint a rendalapító Szent Ignác. A *Kalauz* első könyve végül Isten dicséretére és szolgálatára buzdít:

„Végezetre az emberi okosság a tellyes sz. Írással arra-tanít, a mint eléb mondók, hogy az Isten minket ő-magáért teremtett: nem hogy hasznot venne alkotmányitúl, hanem (. . .) hogy az ő szent neve dícsértessék és magasztaltassék; hogy az ő bőlcsessége, hatalmassága, foghatatlan méltósága megismértessék, és ő lévén utólsó czéllya életünknek, ő-reá nézzünk, ő-hozzá siessünk, néki szolgállyunk mint Urunknak". (ÖM III, 68)

3. *A teológus Pázmány és Szent Tamás*

A teológus Pázmány című monográfiámban bővebben leírtam azt a szellemi légkört, amelyben a jezsuita *Ratio Studiorum* elkészítése megszületett (különösen is figyelve a Szent Tamás követését előíró szabályokra), illetve az V. rendi nagygyűlés lezajlott (1593. november 3.—1594. január 18.), és ezzel egyben rávilágítottam a jezsuiták (molinisták) és domonkosok (bañezianusok) közt folyó kegyelemvita *(de auxiliis)* hátterére is, ami nélkül érthetetlen a Grazban teológiát tanító Pázmány elleni cenzúra. VIII. Kelemen (Aldobrandini) pápa, részben a spanyol udvar és egy nyugtalan spanyol jezsuita csoport befolyására, kedvezőtlen magatartást kezdett tanúsítani Acquaviva generális és a jezsuiták ellen. A pápa kívánságára ült össze a

rendi nagygyűlés, amelyen többek között meg kellett vizsgálni, mennyiben követik — követik-e? — a rendi főiskolákon Szent Tamás tanítását.

E kérdésbe belejátszott a domonkos—jezsuita kegyelemvita, amelyet a pápa közelről követett. A spanyol jezsuita L. Molina (1600) *Concordia* című művét (amely az emberi szabadság és az isteni előretudás összeegyeztetésén fáradozott) a domonkos, ugyancsak spanyol D. Bañez szemipelagianizmussal gyanúsította, vagyis — egyszerűsítve — azzal, hogy az emberi szabadakaratot túlhangsúlyozva nem hagy helyet az isteni kegyelemnek, amely hatékonyan — Bañez szerint «*praemotio physica*»-val, vagyis fizikailag előremozdítva — indítja a szabadságot. Ez a tan Kálvinra emlékeztetett, nehezen tudta megmagyarázni, hogy Isten nem okozója a bűnnek, a rossznak is. Bañez feljelenti Molinát a spanyol inkvizíciónál. Pázmány még Rómában van 1597 nyarán, amikor VIII. Kelemen pápa megkapja Bañez feljelentő levelét a *Concordia* ellen. De már Grazban filozófiát tanít, amikor az ügy végleg a Szentszék elé kerül. VIII. Kelemen pápa egy idő után nyilvános vitát rendel el a Vatikánban: a domonkos és jezsuita teológusokkal jelen van generálisuk is, sőt maga a pápa is részt vesz bizonyos vitákon. Egy bíborosokból, püspökökből és «semleges» teológusokból álló bizottság vezeti a vizsgálatot. VIII. Kelemen 1604-ben már el akarja ítélni Molinát. Acquaviva generális ingerült, mivel a pápának egyébként is sok kifogása van a Társaság és az ő személye ellen. Ekkor, 1605. május 5-én hirtelen meghal VIII. Kelemen. Utóda, V. Pál alatt lecsillapodnak a viták. De előtte, 1604-ben Acquaviva még cenzúráztatja Pázmány több, a grazi elöljáró által beküldött, P. Decker által «heterodoxiával» gyanúsított tételét. (A végső cenzúra aránylag enyhe volt; közben el kellett oszlatni bizonyos alaptalan vádakat, amelyek Decker kancellár, Pázmány molinista tanártársa túlbuzgóságából eredtek.) A *De auxiliis* vitát Rómában 1607 nyarán zárják le. Ekkorra már Pázmány befejezi a teológiatanítást Grazban.

Pázmány a grazi katedrán a *Summa Theologica* 2-IIae-je és a III. rész egyes kérdéseit tárgyalta. (A 613 quaestióból összesen 84-et ismertetett az *Opera Omnia* anyaga szerint.)

Amit a *kidolgozott, de le nem adott* anyagból ismerünk, az a maga 370 oldalával csak kis hányada a katedrán előadott anyagnak (1400 oldal). Ezeknek az új részeknek kidolgozására valószínűleg 1633-ban gondolt először. Igaz, csak 1634 őszén foglalkozott az egyetemalapítás gondolatával, de a szándék nagyon beleillik a római kudarc («Legatio romana»), után fölmerülő *Összes Művek* tervébe. Jó építész módjára a tervezett épületeknek azokat a részeit egészítette ki, amelyekből már volt valamije.

A Grazban leadott anyag alapos átdolgozása ekkor történt. A budapesti kézirat mutatja legjobban, hogyan dolgozott Pázmány. Betekintést enged az öreg Pázmány munkaműhelyébe. Az utódok — elsősorban Dobronoky titkár — valószínűleg úgy másoltatták az anyagot, ahogy találták. Komolyan vették végső akaratát: hogy örökségként hagyja ezt a dogmatikus-morális

könyvet tankönyvül a nagyszombati egyetemnek. Sajnos a halál hirtelen ragadta el, úgyhogy a nagy építmény csak torzóként áll előttünk.

Pázmány Péter a *Ratio Studiorum* előírásai szerint Szent Tamást kommentálja, de számos korabeli «tomista» szerzőtől eltérően *nem a betűhöz ragaszkodik,* hanem Szent Tamás szándékát és szellemét *(mens)* követi, felsorakoztatja az ellenvéleményeket is és megrostálja azokat. Szent Tamásról mindig tisztelettel szól, de meg van győződve arról, hogy nem ejt csorbát az Angyali Doktor dicsőségén azzal, hogy megjegyzi hiányosságait. *«Modern» módszere* — Suarezéhoz hasonlóan — bizonyos *történeti-kritikai érzékről tanúskodik:* a *Summa* bizonyos vitatott kérdéseinél Szent Tamás más műveire is hivatkozik, illetve a *Summa* más részeire. Figyelembe veszi azt is, hogy a XII. századtól a trentói zsinatig fejlődés van a katolikus tanításban, tehát bizonyos vitatott kérdésekben nem Szent Tamásé, hanem a Tridentinumé az utolsó szó.

A skolasztikus teológiában nem annyira Bellarmino, hanem Valentia, G. Vasquez, Suarez és részben Molina műveit követi — tőlük veszi át a felsorolt szerzők véleményét (gyakran találkozunk a nominalistákkal!). Miután megvizsgálta a véleményeket és az egyes szerzők érveit, állást foglal: a legtöbbször Szent Tamás mellett, még jezsuita mesterei (Valentia, Vasquez, Suarez) véleménye ellenében is. Egy bizonyos értelemben Pázmány *eklektikus,* de nem annyira a tekintélyi érv, hanem a belső megfontolás és bizonyítás a döntő nála (természetesen, a «szabad» kérdésekben). Gyakran megfeledkezik a véleményekről, «tekintélyekről», és *végiggondolja a problémát követve a kérdés logikáját, mérlegelve az érveket, és így alakítja saját véleményét.* Ez az «eklektizmus» pozitív jelentésű: megfontolt ítélet alapján történő rostálás és asszimilálás.

Minden bizonnyal a kegyelemvita tanulságai késztették arra az idős Acquaviva generálist, hogy 1611. május 24-én levelet intézzen a Társaság provinciálisaihoz *a tanítás szilárdságáról és egyöntetűségéről,* és hogy kikérje az egyes provinciák 6—8 nagytekintélyű és tudós páterének véleményét arról, hogy miként lehet megőrizni a tanbeli tisztaságot, milyen orvoslást javasolnak az elhajlások helyreigazítására, illetve hogyan lehet elkerülni a veszélyeket (Lásd: Pachter II, 12kk). A generális emlékeztet arra, hogy mennyit fáradozott a *Ratio Studiorum* kidolgozásán, és hogy az V. Congregatio generalis határozatot hozott *Szent Tamás tanításának követéséről,* remélve, hogy ez megfelelő út a kívánt cél, a tanítás szilárdsága és egyöntetűsége eléréséhez. A gyakorlat azonban azt mutatja — a jezsuiták számtalan írása arról tanúskodik —, nincs meg a kívánt egyöntetűség, ami veszélyt jelent a Társaság számára. Szent Tamást sem követik úgy, ahogy a rendi nagygyűlés kívánta, egyesek eltérnek attól, amit Tamás kifejezetten tanít egy témáról, csupán itt-ott idézik egy-egy kitételét, újdonságokat keresnek, eredetieskednek. A generális úgy látja, hogy nem elég megszorítani a cenzúrát a könyvek kiadása előtt, még alaposabb orvoslást keres a kérdésben.

Ezért elrendeli, hogy a provinciális kérje ki 6—8 nagytekintélyű és tudós atya véleményét a kérdésről, és majd küldje el neki a hozzászólásokat, javaslatokat.

Pázmány Péter közben (1607-ben) már végleg hazatért Magyarországra, és éppen Bécsben tartózkodott (*Kalauzán* dolgozott), amikor 1611-ben az osztrák provinciális kérésére megfogalmazta véleményét *Szent Tamás követéséről* (Pázmány szövege: ARSI *Institut.* 213, F. 103). Jóllehet a grazi katedrát már elhagyta és a magyarországi kontroverziákba erősen bevetette magát, még jól emlékszik a fél évtizeddel korábbi skolasztikus problémákra, a kegyelemvitára és a kellemetlen cenzúra-ügyre is. Amit itt előad, azt irányelvként követte grazi tanárkodása idején is, amikor Szent Tamás *Summáját* kommentálta.

„Krisztusban Főtisztelendő Provinciális.
Főtisztelendőséged akarata szerint figyelmesen megvizsgáltam azt, amit Pater Generálisunk előír Szent Tamás tanításának követéséről. Körülbelül a következők ötlöttek eszembe ezzel kapcsolatban.
Először: Minthogy magának a Szentírásnak az értelmezésében is olyan szabadságot engednek, hogy több és egymástól igen eltérő, sőt egymásnak ellentmondó értelmezést adnak ugyanarról a szentírási helyről a katolikus tudósok és az egyházatyák; és eddig Isten Egyházában nem kapott helyet, és nem is lenne jó, ha helyet kapna, az a felfogás, hogy (a hit kára nélkül) valamennyien egy meghatározott hely egyazon értelmezését kövessék; nem tűnik sem hasznosnak, sem gyakorlatilag megvalósíthatónak, hogy minden szabadságot kizárjanak Szent Tamás tanításának értelmezésében, és hogy (ugyanakkor) különböző okoskodásokkal az ő tételeit egymástól eltérő, sőt egymással ellentétes véleményekhez idomítsák (csavarják el).
Másodszor: Nemigen tudom belátni, mi haszna lenne annak, hogy a mieinket szorosabban Szent Tamás véleményének követésére kellene szorítani, mint amire a domonkosokat kötelezik. Minthogy pedig Szent Tamás szándéka és igazi értelme körül még a tomisták körében is a legnagyobb véleménykülönbségek vannak, nem látom, miként lehetne ezt a szabadságot a mieinktől megtagadni, vagy hogy milyen haszna lenne. Szent Tamás szándékának értelmezésében az eltérések, úgy tűnik, három forrásból erednek.
1. A rendkívüli tömörségből, amelyet Szent Tamás különösen is a *Summá*ban alkalmaz. Ez a tömörség szükségképpen magával vonja a homályosságot. 2. Abból a tényből, hogy maga Szent Tamás bizonyos véleményeit megváltoztatta. Mert ha nem is szólok arról, hogy gyakran mást tanít, amikor a Magister [P. Lombardust) magyarázza és mást a *Summá*ban, még magában a *Summá*ban is gyakran megfigyeltem, hogy mást tanít az első részben, mást a I—IIae-ben és egyéb részek-

ben. És a Szent Tanító nem is tudta átnézni és befejezni a *Summát* mint első műveit, halála közbejötte miatt e műve befejezetlen maradt. 3. Mivel Szent Tamás óta (után) sok új szempontot vettek fel és vitattak meg, sok egyházi nyilatkozat látott napvilágot. Mivel ugyanis egyesek, hogy tomistáknak tekinthessék őket, még olyan kérdésekben is, amelyek Szent Tamás idejében nem merültek fel, Szent Tamás követőinek akarnak látszani, gyakran több irányba csűrik-csavarják Szent Tamás mondásait és véleményeit (amint ezt teszik Arisztotelésszel is). Mivel tehát ezeket az akadályokat teljesen nem lehet elhárítani, nemigen látom módját, miként lehetne Szent Tamás szándékát, szövegeinek értelmét minden kérdésben teljes bizonyossággal kikutatni, vagy valamennyi jezsuitát egy vélemény követésére kényszeríteni.
Harmadszor: Úgy tűnik nekem, hogy az elöljárók ebben a kérdésben egy dolgot elérhetnek szorgoskodásukkal. Ti. hogy megtartsák minden megszorítás nélkül azokat, amelyeket előbb a Congregatio Generalis, majd pedig a *Ratio Studiorum* előírt. Erre ügyeljen a studiumprefektus (ha ő maga egyben nem professzor is, mert nehézségek támadhatnak a professzor és a kollégák részéről egyaránt, a nézőpontok lehetnek részlegesek). Ha pedig bizonyos esetekben túlzás történne (főleg olyan nézeteknél, amelyek kárára vannak a jámborságnak vagy akár csak távolról is veszélyt jelenthetnek a hitnek), az elöljáró találja meg a helyreigazítás módját."

Pázmány Péter véleménye önmagáért beszél. Hajdani grazi tanártársa, P. Decker(s), aki egyben kancellár is volt és fontos szerepet játszott a cenzúraügyben, szintén beküldte véleményét az osztrák provinciálisnak Szent Tamás követéséről. Decker(s) véleménye kevésbé világos, mint Pázmányé. Inkább buzdító, jámborkodó, pszichologizáló. Hangsúlyozza a vélemények, illetve írások cenzúráját, a cenzorok kellő kiválasztását, megjelöli feladatukat. Egyébként az osztrák—német provinciában is, de más provinciák javaslataiban is gyakran visszatér a kérés a cenzúra megszigorítására vonatkozóan, valamint sürgetik a teológiai tételek részleges katalógusának elkészítését. Gyakori a fegyelmi kérdések részletezése, az elöljárók szerepének körülírása, az ellenőrzés hangsúlyozása, sőt a professzorok eskütételének javaslása is, ti. hogy esküvel kötelezzék magukat arra, hogy követik Szent Tamást. *Aránylag kevés az olyan kiegyensúlyozott, «szabad» vélemény, mint Pázmányé,* bár ilyenek is előfordulnak (Salmeron és Bellarmino nyomán).

*

Tulajdonképpen *a grazi évek teljesebb feldolgozása még kutatóra vár; miként szerzőre vár egy a legújabb kutatási eredményeket összegező Pázmány-életrajz a nagyközönség számára.* Ebben teljesebben meg kellene mu-

tatni Pázmány helyét az európai és magyar szellemtörténetben. De úgy, hogy nem intézzük el egy kézlegyintéssel a skolasztikát, amelyet Pázmány magyar műveiben is felhasznált, átalakítva, egyszerűsítve, a való élethez alkalmazva, illetve felfrissítve azt a Szentírással és az egyházatyákkal (különösen is a protestánsok által is annyira tisztelt Ágostonnal). A *Kalauz* teológiája, a *Prédikációk* dogmatikai és morális tanítása mögött ott van *a grazi filozófia logikája és a «theologia scholastica» eszmélődéseinek aranyfedezete.* Maga Pázmány írta a *Prédikációk* bevezetőjében: „. . .Elme-élesítő iskolai vélekedéseket és vetélkedéseket, amellyek a lelki épületre nem szükségesek, írásomban nem elegyítettem: de nagy-részre, a mit az iskolai *Theológiá*ban erkölcsünk igyengetésre alkalmatosnak itíltem, iskolai tanításból, prédikállószékbe hoztam. . .".

Pázmány kora óta forradalmi változásokon esett át a világ, vele a világnézet, a szentírás-magyarázat és a teológia is sokat fejlődött, főleg az utolsó században. A modernizmus válsága a századfordulón arra késztette a katolikus teológiát (jórészt a protestáns liberális teológia hatására, amelyet erősen befolyásolt a «modernség»), hogy megújítsa, felfrissítse szemléletét, visszahajolva a Szentírás és az egyházatyák forrásaihoz, ugyanakkor figyelembe véve a modern filozófiát. A kanti kritika, Bergson, a modern természettudományok és az egzisztencializmus befolyása, valamint Blondel katolikus filozófiája nélkül nem érthető Rousselot és Maréchal filozófiája, majd Karl Rahner teológiája, illetve az ún. «új teológia» (Chenu, Bouillard, Teilhard de Chardin, H. de Lubac. . .), amelyet ugyan még 1950-ben modernista relativizmussal gyanúsított XII. Piusz *Humani generis* kezdetű körlevele, de amely főbb képviselőivel polgárjogot kapott a II. vatikáni zsinaton. E zsinat tanítása megoldást hozott százados vitákra, különösen is a katolikus—protestáns kontroverziák főbb kérdéseire *(Sola Scriptura, Sola Fides, Sola Gratia. . .)* találtak megoldást az ökumenizmus szellemében.

Pázmány Péter és kora ugyan messze van, de az akkor vitatott kérdések ma is időszerűek, még ha más szellemben és más távlatokban közelíthetjük is meg őket. *Mindenesetre, Pázmány skolasztikus teológiája nélkül nem érthetjük igazán magyar műveit és XVII. századi szellemtörténeti szerepét.* Ez a szellemi kincs az *Opera Omnia* hat vaskos kötetében elrejtve várja, hogy méltóképpen feldolgozzák, megismerjék és elhelyezzék a magyar kultúrtörténetben. Reméljük, jönnek új, fiatal kutatók, akik vállalkoznak erre a szép feladatra.

N. SZABÓ JÓZSEF *(Nyíregyháza)*

Magyar kultúra—világkultúra

Magyarország kulturális és tudományos kapcsolatai a politikai pluralizmus idején, 1945—1946

A posztsztálinista rendszerek utáni pluralista demokrácia megteremtése, a nemzeti identitás újraértelmezése, valamint a modernizáció módja sokféle problémát vet fel Keletközép-Európában. A megoldás nem kis mértékben attól is függ, hogy milyen szerepet kap az újrakezdésben a kultúra és a tudomány. Meghatározó lesz az új helyzetben a kelet-európai országok egymás közti és a Nyugathoz való viszonya. Demokratikus értékeknek megfelelően mindannyiunknak keresni kell olyan tájékozódási pontokat, amikor a maihoz hasonló körülmények között kísérletet tettek a problémák megoldására. Ez az időszak a II. világháború utáni néhány év volt. Mi magyarok a nemzetközi kulturális és tudományos kapcsolatok kiépítésétől a háború alatt válságba került nemzeti identitásunk és nemzetközi presztízsünk helyreállítását reméltük. Abban bíztunk, hogy ezáltal visszaintegrálódunk a világkultúrába és a nemzetközi tudományos életbe.

A Duna-medencei együttműködéstől a feszültségek oldódását vártuk. Pedig a kapcsolatfelvételt nehezítette a volt kisantant államok politikai önzése, a II. világháború után is mind nagyobb méreteket öltő sovinizmus, az utódállamokba került magyarság jogainak korlátozása és a súlyos atrocitások. Az igazságtalan trianoni békediktátumra reagáló, kultúrfölényt hirdető magyar politika egyik legnagyobb hibája pedig az volt, hogy nem akart tudomást venni arról, hogy hol él népünk, s melyek azok a természetes kapcsolatok, melyek a magyarságot összekötik Kelet-Európával. 1945-ben úgy tűnt, hogy új alapokon lehetséges viszonyunkat rendezni.

A magyar politika, kultúrpolitika szándéka nem könnyen realizálódott, de az ország vezetése helyesen ismerte fel, hogy a világra nyitás csak a szomszédokon keresztül lehetséges. Az akkori közelmúlt közös tapasztalatai parancsolóan írták elő az együttműködést. A kulturális kapcsolatok rendezésének legfőbb akadályai — a szomszédos országokkal a korábbi konfliktusok emléke mellett — a nemzetiségi kérdés megoldásában jelentkező problémák voltak.

Kapcsolatfelvétel Jugoszláviával

Jugoszlávia 1945-ben Magyarországot illetően elsősorban nem a múlt sérelmeit hangsúlyozta, hanem a kapcsolatok felvételét és elmélyítésének szükségességét, majd az együttműködés megteremtését. Déli szomszédunk

így pozitív szerepet játszott Magyarország 1945-ben mutatkozott nemzetközi elszigeteltségének a leküzdésében.[1] A jugoszláv kultúrpolitikai gyakorlat is elősegítette a két ország közeledését. Már 1944 decemberében, Újvidéken Szabad Vajdaság címmel magyar nyelvű újság jelent meg. Szintén Újvidéken alakult meg a Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség, a legnagyobb autonóm magyar kulturális és társadalmi szervezet.[2] Az újszellemű kultúrpolitika nyomán már 1944—1945-ben megnyíltak a magyar iskolák és tagozatok.[3]

Magyarországon is lépéseket tettek a válaszfalak lebontása érdekében. A magyar—jugoszláv barátság kialakítása és a Duna-medencei kulturális együttműködés ápolása céljából 1945 áprilisában jugoszlávbarát egyesület alakult Szegeden. Az egyesületet az a cél vezette, hogy miután Délkelet-Európa népeinek kultúrájában sok a közös vonás, elsősorban a szomszédainkat, különösen a szerb nép kultúráját, történelmét és magát a népet kell alaposan megismerni és barátságát el kell nyerni.[4] Jugoszláviával kiépítendő kapcsolatot illetően a koalíciós pártok konszenzusra jutottak.[5]

A két ország együttműködésének elmélyítésében meghatározó szerepet játszott az 1945 októberében létrejött Magyar—Jugoszláv Társaság. A Társaság feladatának tartotta a jugoszláv kultúra, irodalom és zene magyarországi megismertetését, másrészt szoros kapcsolat létesítését és kifejlesztését kívánta Jugoszlávia kulturális szervezeteivel, elsősorban a Magyar Kultúrszövetséggel. További cél volt a magyar szellemi termékek lefordítása, tanulmányok Jugoszláviába való eljuttatása, valamint a délszláv irodalom megismertetése a magyar közönséggel. A Magyar—Jugoszláv Társaság elképzelései között szerepelt egy folyóirat kiadási terve.[6] 1945 végén újból működni kezdett az 1940-ben létrejött Balkán Bizottság. A szervezetet azért szervezték újjá, hogy megismertesse a balkáni népekkel Magyarország II. világháborús szerepét és bemutassa az új Magyarország gazdasági, társadalmi és kulturális berendezkedését.[7]

Magyar—szovjet viszony

Az új kultúrpolitikai orientáció mellett hatalmi-politikai szempontok is indokolták, hogy Magyarország fokozott figyelmet fordított a szovjet-orosz kultúrára. A Szovjetunióval való kapcsolatfelvétel megfogalmazódott a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front és a fokozatosan reorganizálódott pártok programjában.[8] A civil társadalom szerveződésbe kezdett. 1945 március elején Budapesten 60 entellektüel abból a célból jött össze, hogy egy, a magyar—orosz szellemi kapcsolatok elmélyítését elősegítő szervezetet, a Magyar—Orosz Művelődési Társaságot létrehozza. Vidéken is megalakultak a kulturális kapcsolatokat ápoló szervezetek.[9] A folyóiratok újból hírt adtak az orosz kultúra értékeiről. A könyvkiadás is igyekezett pótolni az elmaradást. Az első orosz kulturális kiállításra már áprilisban sor került.[10]

A Magyar—Szovjet Művelődési Társaság 1945. június 9-én jött létre. A társaság vezetésében különböző világnézetű és politikai nézeteket valló egyének foglaltak helyet. A szervezet létrehozásától nemcsak a kétoldalú kapcsolatok elmélyülését remélték, hanem abban is bíztak, hogy a kulturális együttműködésen keresztül hozzájárul egy reális magyarság-kép kialakításához.[11] A Társaság debreceni tagozatának egyik vezetője a szervezet létrehozását azzal indokolta, hogy a Kelet felé szegényes magyar kultúrkapcsolatokon változtat, és fontos szerepet játszik a szláv kultúra megismertetésében.[12]

Román—magyar együttműködés

A kölcsönös atrocitások, különösképpen a Maniu-gárdák vérengzése után a magyar—román kapcsolatok létrejöttének és a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldásának feltételei az 1945. március 4-én létrejött Groza-kormánnyal teremtődtek meg. A kormány március 17-i rendelete érvénytelenítette a régi rendszer azon törvényeit, amelyek hátrányosan érintették a nemzetiségieket, és deklarálták az állampolgárok egyenlőségét.[13] A Groza-kormány kultúrpolitikai lépéseivel is hozzá kívánt járulni a magyarság művelődési lehetőségeinek a megjavításához. Petru Groza nem sokkal hivatalba lépése után tervbe vette a kolozsvári autonóm magyar és román egyetem felállítását. Egy május 29-én megjelent törvény már előírta, hogy magyar tannyelvű tudományegyetemet kell létesíteni.[14]

Erdély magyarsága egy emberként támogatta Petru Groza politikáját. Groza helyesen ismerte fel, hogy népének boldogulása és a magyar—román viszony alakulása elválaszthatatlan a nemzetiségiek jogainak garantálásától. 1945 nyarán biztosították a nemzetiségiek számára az anyanyelv használatának jogát a magán- és közéletben. A nemzetiségiek rendelkezhettek lapokkal, kulturális intézményekkel és szabadon szervezkedhettek.[15]

A jóakaratú és toleranciára épülő politika lehetővé tette a kapcsolatteremtést. 1945 júniusában magyar—román sebészkongresszusra és képzőművészcserére került sor. Ugyancsak júniusban magyar küldöttség utazott Bukarestbe és ott az Ekés Front nagygyűlésén hitet tett a magyar—román barátság mellett.[16] A magyar politikai pártok nagyra becsülték a Romániában élő magyarság szabad fejlődése érdekében kifejtett kezdeményezéseket.[17]

Egyéb érintkezések

Duna-táji együttműködés elképzelhetetlen a magyar—cseh—szlovák kapcsolatok nélkül. Csehszlovákiában a magyar nemzetiség egyre aggasztóbb elnyomása lehetetlenné tette bármiféle kapcsolat létrehozását, annak el-

lenére, hogy a magyar kultúrpolitika több intézkedésével biztosítani kívánta a hazai szlovákság kulturális jogait.[18]

A kultúrpolitika érdeklődését elkerülte a Lengyelországhoz fűződő viszony. A Duna-medencei népekkel való kapcsolatteremtés nagy energiákat kötött le, ezért nem sok lehetőség maradt az évszázadokon keresztül hagyományosan jó magyar—lengyel együttműködésre.

Ausztria irányába a tájékozódás gyorsan megtörtént. A magyar—osztrák kapcsolatok újbóli felvételében fontos szerepet játszott a Magyar—Osztrák Művelődési Társaság létrehozása.[19]

Újbóli kapcsolódás a Nyugathoz

A kultúrpolitika 1945 második felében az egyik legfontosabb feladatának tartotta az új magyar műveltség nemzetközi előfeltételeinek a biztosítását. Magyarország számára a legtermészetesebb volt, hogy a háború alatt megszakadt kapcsolatokat feleleventse a nyugati országokkal. A német kultúrának a magyar művelődésben betöltött szerepe ellenére a világháború kitöréséig — amikor a legtöbb nyugati országgal Magyarország kulturális kapcsolatai megszakadtak — a magyar kultúrdiplomácia kevésbé került a fasiszta kultúrpolitika befolyása alá, mint a szomszédos országok bármelyike, sőt, több területen Magyarország nyitottabb volt. A külföldi ösztöndíjak, a tudományos kapcsolatok, a könyvkiadás és a filmforgalmazás ezt egyértelműen bizonyítják.[20] Kapcsolatfelvételre azonban 1945 első felében nem került sor, mert a nyugati hatalmak még nem ismerték el a magyar demokráciát.

Az 1945 novemberi választások legitimálták az új kormányt. Az 1945-ös választások után a magyar—nyugati kapcsolatok lehetőségét a nyugati hatalmak is jónak tartották. Számos állam diplomáciai elismerés lehetőségével foglalkozott. Ezzel komoly lehetőség nyílott Magyarország nemzetközi elszigeteltségének a felszámolására.[21]

A Tildy-kabinet a Szovjetunióval és a szomszédos országokkal párhuzamosan nagy súlyt helyezett a nyugat-európai demokráciákkal, valamint az Egyesült Államokkal való kapcsolatépítésre. Őszintén kívánta a Franciaországgal való diplomáciai kapcsolatok gyors helyreállítását és ezzel a gazdasági és kulturális érintkezés mielőbbi megindulását. A kormány Olaszországgal és a semleges országokkal is ki akarta építeni az együttműködést.[22] Érthető okok miatt a háború után a német—olasz kulturális befolyás szerepe csökkent, mégis mindkét kultúrának voltak olyan szellemi és erkölcsi tartalékai, amelyek a folyamatosságot biztosították.[23]

A nyugat-európai tájékozódás előterében a francia kultúra állt. A francia kapcsolat nyugat-európai elsőbbségét az egykori történelmi tradíciók mellett azzal magyarázták, hogy Németország 20-30 évig nem fog szerepet játszani Európában. Keresztury Dezső, akkori vallás- és közoktatásügyi mi-

niszter szerint a jövőben vállvetve folyik a harc a francia szellem magyarországi térfoglalásáért.[24] A francia kultúra tisztelete, a francia szellem szeretete vezérelte azt a négyszáz értelmiségit, akik 1945 szeptember elején megalapították a Magyar—Francia Társaságot.[25] A magyar—francia kulturális kapcsolatok elmélyítése szempontjából jelentős lépés volt, hogy 1945 november végén Párizsban megalakult a Francia—Magyar Társaság, Budapesten pedig megjelent a Nagyvilág, amely a Magyar—Francia Társaság folyóirata lett. A francia kultúra megismertetésében szerepet vállalt több magyar folyóirat.[26] A magyar kultúra franciaországi propagálásában pedig fontos szerepe volt a Párizsi Magyar Intézet újbóli megnyitásának.[27] A magyar—francia kapcsolatok elmélyülését jelzik a kölcsönös kiállítások és a könyvkiadás.[28]

Az angolszász kultúrához való kötődés szempontjából jelentős állomás volt, hogy 1946 januárjában megalakult az angol Pen Club magyar csoportja.[29] A fokozatosan kiépülő angol—magyar kapcsolatok részét képezte a Londoni Park Clubban rendezett eszmecsere április végén. A magyar kulturális élet neves képviselői — élükön Keresztury Dezsővel — megjelentek a British Council fogadásán, ahol a két ország kulturális együttműködéséről tárgyaltak. Az angol érdeklődést jelzi, hogy a British Council képviselője bejelentette: az intenzív irodalmi kapcsolatok elmélyítése céljából a nyár folyamán Budapestre utazik. Az angol—magyar kulturális kapcsolatok kibővülésére utal, hogy június elején Budapesten megnyílt az angol misszió könyvkiállítása.[30]

Átmeneti megértés a Duna-táji népek között

A háború után, rövidnek bizonyult és meglehetősen korlátozott demokratizálási folyamat ha csak egy kis időre, de lehetővé tette a közeledést, a Duna-medencei népek együttműködését. Ez azért is lehetségessé vált, mert az 1945-ös választások után létrejött Tildy-kormány különös jelentőséget tulajdonított a szomszéd népekkel való viszony rendezésének és a kölcsönös megértés szellemében való továbbfejlesztésnek. A miniszterelnök november 30-i parlamenti beszédében újból kinyilvánította, hogy a magyar kormány egyszer s mindenkorra szakított mindenféle imperialista politikával és nem igényel magának a Kárpát-medencében előjogokat. A Tildy-kabinetet követő Nagy Ferenc-kormány is abban bízott, hogy a szomszéd népek — amelyekkel sorsunk össze van kötve — megértik azt, hogy a magyar köztársaság leszámolt azzal a soviniszta múlttal, amely az ellentétek egyik okozója volt, és hogy a magyar nép legőszintébb vágya megtalálni velük az együttműködés útját.[31]

Keresztury Dezső kultuszminiszter is felhívta a figyelmet arra, hogy Magyarországnak különös gondot kell fordítania a Duna-medence népeivel való kulturális kapcsolatok elmélyítésére.[32] A szomszédainkra irányuló fi-

gyelem fejleményeként értékelhetők a rövid életű Emberség című folyóirat Jószomszédság című rovatának idevágó írásai, ugyanúgy az Új Szántás hasonló publikációi.[33] A szomszédainkhoz közelítő politikában fontos állomás volt, hogy 1946. január 5-én a Minisztertanács elfogadta azt a rendeletet, amely kimondta, hogy a nemzetiségi tanulókat anyanyelven folyó oktatásban kell részesíteni.[34]

A magyar—román államközi együttműködés rendezett volt, ezért kulturális téren is örvendetes közeledés jelei voltak tapasztalhatók. A két ország kulturális kapcsolatainak elmélyítését kívánta elősegíteni Magyarország a debreceni Román Intézet létesítésével. A magyar—román kapcsolatok elmélyítésében fontos szerepet játszott a Magyar—Román Társaság működése és lapja, a Keleti Kapu, valamint az 1945 novemberében létrejött Román—Magyar Társaság. A szervezet fontosságát jelzi, hogy a társaságban a román szellemi élet legkiválóbb képviselői tömörültek.[35] 1946 első felétől a Magyar—Román Társaság rendkívüli aktivitást tanúsított. Erdélyt is eleven kulturális élet jellemezte, a magyar nyelvű könyvkiadás is igen produktív volt. Az Utunk, a Romániai Magyar Írószövetség lapja élénk irodalmi életről tett tanúságot.[36]

Az államközi kulturális kapcsolatokban nagy jelentősége volt az 1946 márciusában Bukarestben megrendezett filmnapoknak, az ugyancsak ekkor kiépült zenei és irodalmi kapcsolatoknak. A két nép közeledésének előmozdítására a Magyar Rádió 1946 májusában román estet rendezett.[37]

A jól indult magyar—román kapcsolatokat 1946 júniusában a felszított sovinizmus megzavarta. Erdélyben zavargásokra és magyarellenes tüntetésekre került sor. A romániai magyarságnak sokszor súlyos küzdelmeket kellett vívnia, hogy a hivatalosan biztosított jogokat a gyakorlatban megvalósítsák a kormányzat elgondolásainak céltudatosan ellenszegülő nacionalista apparátussal szemben. E magyarellenességgel függ össze, hogy a Kolozsvári Egyetem megindulásának gyakorlati feltételei nehezen intéződtek, noha kormányzati síkon több ízben is megegyezésre jutottak.[38] Bizonyos román soviniszta körök a kulturális sértések sorát követték el. Egyes tanítók a szülők akarata ellenére román iskolába iratták a magyar gyerekeket és a tisztviselők új besorolásánál a magyarokat méltánytalanul mellőzték. A magyar—román jóviszonyt kiemelten kezelő, az erdélyi magyarság problémáit európai színvonalon rendezni akaró Groza-kormány a diszkriminációk és a sérelmek nagy részét megszüntette.[39]

A sovinizmus elleni harcban, a Kárpát-medencében élő népek összefogásának hirdetésében fontos szerepet játszottak a magyarországi folyóiratok, mindenek előtt a Valóság. Majd minden számban foglalkoztak a történelmi múlttal, a szomszédos népek életével, kultúrájával. A sovinizmus helyett a megértést, az együttműködést hirdették. Megfogalmazták, hogy az együttműködéshez szükség van olyan szellemre, amelyben megvalósulhat a kölcsönhatás egymás kultúrájára és szellemére.[40]

Az 1945-ben létrejött magyar—jugoszláv együttműködés 1946-ban tovább szélesedett. Bővültek az irodalmi és zenei kapcsolatok.[41] A magyar—jugoszláv közeledéssel, a kapcsolatok bővülésével sokat foglalkozott a magyar sajtó. Elismerően írt Jugoszláviáról, amely a nemzeti és művelődési fejlődés területén sokat tett a magyarokért, támogatta a vajdasági magyarok kulturális életének fejlesztését.[42] Magyarország is lépéseket tett a horvátok és a szerbek kultúrájának ápolása érdekében. A nemzetiségi iskolaügy rendezésének első állomása a magyarság iránt jóindulatot tanúsító délszlávok anyanyelvi oktatásának megoldása volt.[43] Az országaink közti jó légkör teremtette meg a feltételét annak, hogy az első államközi kulturális kapcsolatfelvétel a Vajdasággal jött létre. A Vajdaság kultuszminisztériumának vezetője közelről kívánt megismerkedni a magyarországi művelődési viszonyokkal és ezáltal is elő kívánta segíteni a két ország együttműködését.[44]

Magyarországnak be kellett látnia, hogy sorsa, az egész magyarság jövője a Kárpát-medence népeihez kapcsolódik. Beismertük, hogy múltunkban is jobb lett volna összefogni, mint gyűlölködni. Jövőnket nem rendezhettük másként, csak úgy, hogy tudomásul vettük, mi is történt és történhet körülöttünk, s mit jelent ez reánk, mindnyájunkra nézve. A történelem adta a leckét, amit meg kellett tanulni. Fáradozásainkat, próbálkozásainkat a román és jugoszláv kormány egyelőre segítette.

A szomszédos országokhoz fűződő viszonyban a Tildy- és a Nagy Ferenc-kormány fő feladatának tekintette a Szovjetunió bizalmának a megszilárdítását. Nagyra értékelték, hogy örvendetesen kibontakoztak a kulturális kapcsolatok és megindult a kultúrértékek cseréje.[45] 1945 végétől szovjet írók, művészek érkeznek Magyarországra, fellendül a könyvkiadás is.[46] Több magyar kulturális intézmény kapcsolatokat kezdeményezett szovjet partnerekkel az együttműködésre.[47] A kulturális kapcsolatok elmélyítéséért legtöbbet a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság tett. A Társaság tevékenységét valamennyi politikai erő fontosnak tartotta. Tildy Zoltán köztársasági elnök úgy látta, hogy a magyar kultúra értékeinek a Szovjetunió felé való közvetítése jó szolgálat. Nagy Ferenc miniszterelnök szerint a Magyar—Szovjet Művelődési Társaságnak nemcsak az a fontos és jelentős feladata, hogy a magyar és az orosz nép között a kulturális kapcsolatokat elmélyítse, hanem az is, hogy a híd szerepét játssza: a Kelet és a Nyugat kultúráját közvetítse egymás felé.[48]

Nemzetközi tudományos kapcsolatok

A nemzetközi kulturális kapcsolatokban mindenkor meghatározó szerepet játszik a tudományos együttműködés. 1945-ben mind a tudósok, mind a kultúrpolitika irányítói elengedhetetlennek tartották a sokoldalú nemzetközi érintkezés felvételét. Nagyon fontos volt, hogy a magyar kutatók megismer-

jék a külföldi tudományos eredményeket és kapcsolatba lépjenek az egyetemes tudománnyal. Az első lépés a szovjet kapcsolatok kialakítása volt, amit nemcsak politikai, hanem gazdasági-pénzügyi tényezők is sürgettek. Az MTA súlyos anyagi helyzete és az információk hiánya miatt nem vállalhatta a Nemzetközi Akadémiai Unióban és más szakmai tudományos szervezetekben való részvételt.

A magyar tudósokat 1945 júniusában meghívták a Szovjet Tudományos Akadémia fennállásának 220. évfordulójára rendezett ünnepségekre. A moszkvai akadémiai ünnepség jelentőségét növelte, hogy a háború után ez volt az első jelentős nemzetközi tanácskozás. Az öt fős magyar küldöttséget Szent-Györgyi Albert vezette. A küldöttség valamennyi tagja nagy jelentőséget tulajdonított a kapcsolatfelvételnek és elismerően nyilatkozott a szovjet tudomány eredményeiről.[49] A társadalmi szervek és a politikai pártok is szorgalmazták az együttműködést.[50] Általánosan megfogalmazott vélemény volt, hogy a szovjet kapcsolat a háború miatt elszigetelődött egyetemeket és tudományos életet kimozdíthatja a válságból és hozzájárulhat a nemzetközi tudományos együttműködésbe való bekapcsolódáshoz. Az első tudósok is a Szovjetunióból érkeztek. Tudományos információcsere is létrejött a két ország között. Tárgyalások folytak egyetemi oktatók cseréjéről és új tanszékek felállításáról is.[51]

A nemzetközi tudományos kapcsolatokról folyó vitában mindenki egyetértett abban, hogy nagy jelentőségűek a szomszédos népekkel kiépítendő kapcsolatok. Kosáry Domokos a Duna-menti szomszédokkal való együttműködést szorgalmazta abból a felismerésből, hogy kölcsönösen szükségünk van egymásra.[52] A magyar kultúrpolitika ezért külön gondot fordított a Duna-medence népeivel való tudományos együttműködésre.[53] Az Országos Ösztöndíjtanács a múlthoz képest növelte a szomszédos országokba küldendő ösztöndíjasok számát.[54]

A háború után a kultúrpolitika számára magától értetődött, hogy a háború alatt megszakadt tudományos kapcsolatokat a nyugati országokkal feleleventse. A tudósok többsége a nyugati kapcsolatokat — a háború előtti együttműködés miatt — továbbfejlesztendőnek minősítette. 1945 végétől több magyar tudós külföldi tanulmányútra utazott.[55] 1946-tól a külföldi tudósok, tudományos intézetek részéről is megnövekedett az érdeklődés a magyar tudomány iránt, részben a külpolitikai stabilizálódás, részben a magyar és a magyar származású tudósok kapcsolatteremtő tevékenysége következtében. A magyar tudománypolitika irányítói is igénybe vették az emigráns tudósok segítségét Magyarország tudományos talpraállításához és a nemzetközi tudományos életbe való bekapcsolódáshoz.[56] A legszorosabb kapcsolatok Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal épültek ki.[57]

A magyar tudománypolitika felismerte, hogy az ország tudományos felzárkóztatása és a magyar tudomány és kultúra nemzetközi megbecsülése a sokoldalú kapcsolatok nélkül nem lehetséges. Jól látták, a nemzetközi tu-

dományos színvonal elérésének csak akkor van valós alapja, ha Magyarország a legmagasabb szakmai színvonalat jelentő országokkal veszi fel a kapcsolatot. Elsődlegesen politikai jelentősége volt annak a tudománypolitikai elképzelésnek, mely a szomszéd országokkal kiépítendő együttműködés fontosságát hangsúlyozta.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a magyar kultúra abban a pillanatban, amikor megnyíltak Magyarország előtt a Kelet és a Nyugat kapui, ezekben a kapukban megtalálta a szellem útjait. A nemzetközi kulturális kapcsolatok kiépülésének azért volt nagy jelentősége, mert hozzájárult ahhoz, hogy a világ kulturális értékei eljussanak Magyarországra és a magyar kultúrát az egyetemes műveltség egyenjogú részévé tegye. A kulturális kapcsolatoknak további kiépülésük és fennmaradásuk esetén igen fontos szerepük lehetett volna a háború után a gyűlölettel telített, megaláztatást és barbárságot is megélt Európa humanizálásában.

A totalitárius rendszer kiépülése, valamint a hidegháború következtében a nyugati országokkal létrejött kapcsolatok leépültek. A világ nemcsak politikailag, hanem kulturálisan és tudományosan is kettészakadt, és szétesett az évezredes európai kultúra. Európa keleti és nyugati fele több mint húsz évre élesen elkülönült, és ezáltal megszűnt a régiók egymás kultúráját kölcsönösen megtermékenyítő hatása. Magyarország kulturális és tudományos kapcsolatai is megszakadtak a Nyugattal, ami károsan befolyásolta kulturális fejlődésünket.

Jegyzetek

1 Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája. 1945—1947.* Kossuth, Bp., 1982. 37—38.
2 *Országgyűlés Naplója* 2. köt. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Résztvénytársulat Könyvkiadója. Bp., 1948. 75—76.
3 Szeli István: *A magyar kultúra útja Jugoszláviában.* Kossuth, Bp., 1983. 115—116.
4 Szabad Nép, 1945. április 13.
5 *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948.* Kossuth, Bp., 1967. 82.; Balogh Sándor—Izsák Lajos: *Pártok és pártprogramok Magyarországon. (1944—1948).* Tankönyvkiadó, Bp., 1977. 226.; Kis Újság, 1945. július 28.
6 Rex József levele a VKM Kulturális Osztályához. Ismerteti: Vinnai Győző: *A Magyar—Jugoszláv Társaság.* Tiszatáj, 1989. 5.
7 Vinnai Győző: I. m.
8 Magyar Közlöny, 1945. 9.
9 Szabadság, 1945. március 3.; Szabad Nép, 1945. április 14.
10 *A magyar irodalom története 1945—1975.* 1. (Szerk.: Béládi Miklós.) Akadémiai, Bp., 1981. 67—68.; Szabad Nép, 1945. április 14.
11 Szabad Nép, 1945. június 10.
12 Tiszántúli Népszava, 1945. június17.

13 Szabad Nép, 1945. november 4.; december 6.; Csatári Dániel: *Román—magyar kapcsolatok.* Kossuth, Bp., 1958. 203.; Szabadság, 1945. március 15.
14 Szabad Nép, 1945. március 23.; Csatári Dániel: I. m. 203—204.
15 Veres Béla: *Erdélyi levél.* Valóság, 1945. október—december. 65.; Szabad Nép, 1945. május 27.; augusztus 15.
16 Szabad Nép, 1945. július 22.; Szabad Szó, 1945. július 4.
17 Tiszántúli Népszava, 1945. május 24.; *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai.* 82.; Szabad Nép, 1945. július 15.; Balogh Sándor—Izsák Lajos: I. m. 226.
18 Szabad Nép, 1945. július 14.; augusztus 3.; szeptember 6.
19 Szabad Szó, 1945. augusztus 31.; Kis Újság 1946. január 29.
20 Varga Sándor: *A magyar könyvkiadás, könyvkereskedelem 1945—1975.* Gondolat, Bp., 1985. 27. Hivatalos statisztikai adatok bizonyítják a magyar szellemi élet németellenes voltát. Kis Újság, 1945. július 6.
21 Balogh Sándor: I. m. 66—67.
22 Nemzetgyűlés Naplója, 1. köt. . . . 23.
23 *A magyar irodalom története 1945—1975.* 1. 65.
24 Kis Újság, 1946. május 26.; június 16.
25 Szabad Szó, 1945. szeptember 13.
26 Szabad Szó, 1945. december 10.; *A magyar irodalom története 1945—1975.* 1. 61.
27 Szabadság, 1946. január 25.; augusztus 8.
28 *A magyar irodalom története 1945—1975.* 1. 65.; Szabadság, 1946. április 17.; Kis Újság, 1946. június 16.
29 Szabadság, 1946. január 8.; Kis Újság, 1946. március 19.
30 Kis Újság, 1946. április 28.; Szabadság, 1946. június 2.
31 Nemzetgyűlés Naplója. 1. 23—25., 370.
32 Szabadság, 1946. február 10.
33 *A magyar irodalom története 1945—1975.* 1. 72.
34 Kis Újság, 1946. január 8.; Magyar Közlöny, 1946. 12.
35 *A magyar irodalom története 1945—1975.* 1. 69.; Kántor Lajos: *Illyés Gyula és a béke asztala.* Valóság, 1985. 12. 54.
36 Szabadság, 1946. január 30.; február 24.; Szabad Szó, 1946. február 24.; PI. Arch. 274-21/58.; Szabadság, 1946. január 5.
37 Országgyűlés Naplója. Hiteles kiadás, 2. köt. Athenaeum. Bp., 1948. 516.; PI. Arch. Titk. Fi. 490.; Szabadság, 1946. március 22.; 1946. március 24.; 27.; 30.; Népszava, 1946. március 26.; Szabadság, 1946. április 25.; 26.; május 18.; Kántor Lajos: I. m. 42.
38 Veres Béla: I. m. 64—65.
39 Uo. 66.
40 Valóság, 1946. 10. 52—53.
41 Szabadság, 1946. január 19.; Kis Újság, 1946. március 3.; Kis Újság, 1946. február 27.; Szabadság, 1946. március 14.; április 3.
42 Szabadság, 1946. március 31.; Szabadság, 1946. április 17.; Szeli István: I. m. 117.
43 Szabadság, 1946. február 13.; április 4.
44 Szabadság, 1946. szeptember 7.; *A magyar irodalom története 1945—1975.* 1. 70.
45 Nemzetgyűlés Naplója, 1. 23., 368.
46 Szabad Nép, 1945. november 21.; Szabadság, 1946. január 24.; Kis Újság, 1946. április 28.
47 Szabadság, 1946. május 22.

48 Kis Újság, 1946. július 9.
49 Szabad Nép, 1945. június 6.; július 1., 5., 6.; augusztus 2.
50 Szabad Nép, 1945. július 24.; május 12.; Szabad Szó, 1945. március 31.
51 Szabad Nép, 1945. október 4. Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. Athenaeum, 1946.
52 Kosáry Domokos: *Egyetem, tudomány és akadémia*. Ember-nevelés, 1945. 3—4. 133., 135—136.
53 Szabadság, 1946. február 10.
54 Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. 41.
55 Szabadság, 1946. január 23., május 28.
56 Szabadság, 1946. február 24., augusztus 27.
57 Gál István: *Amerikai Tanszéket a budapesti Tudományegyetemre*. Köznevelés, 1946. 1—3.; Kis Újság, 1946. július 19., 30.; Szabadság, 1946. augusztus 9.; Kis Újság, 1946. július 7.

SZALADZE MANANA *(Budapest)*

Egy georgiai (grúz) regény magyar hőse

Csabua Amiredzsibi georgiai író *Data Tutashia* című regénye 1978-ban jelent meg. A szerző tíz éven keresztül dolgozott e történelmi könyvön, amely eddig a világ több országában látott napvilágot, köztük Magyarországon is.

A regény cselekménye a tizenkilencedik század végi és a huszadik század elejei Georgiában játszódik, Georgiában, amely akkor már száz éve elveszítette függetlenségét és immár saját királyai helyett az orosz cár emberei kormányozzák. A politikai jellegű motivációkon kívül a két nép közötti óriási különbségek — az erkölcs, az etika, a hagyományok terén — sok emberi tragédiának lettek okozói, és e nézetkülönbségek egyik soron következő áldozata a tizenkilenc éves Data Tutashia is, aki nővére becsülete védelmében halálos sebet ejt egy arcátlan, nyugalomba vonult orosz tiszten, s emiatt kénytelen elhagyni otthonát és az erdőbe menekülni.

A *Data Tutashia* szüzséjével a regény egyik főhősének, a kaukázusi csendőrség főnökének feljegyzésein keresztül ismerkedik az olvasó. Ezeket a feljegyzéseket Szegedi gróf azon tanúk elbeszéléseiből meríti, akiket Data Tutashia ügyében hallgatott ki.

Szegedi gróf valódi származásáról a regény nem szolgáltat semmiféle adatokat, a cselekmény részvevői minduntalan „magasrangú orosz tisztnek" említik őt, aki az orosz forradalom után vonult nyugállományba és Tbilisziben telepedett le. Ki is volt valójában Szegedi gróf, valóban történelmi személy volt-e, volt-e a regénybeli hősnek valamilyen prototípusa? Mindezekre a kérdésekre maga a szerző adja meg a választ az Életünk című lapban megjelent interjúban (Életünk, 1984/6. 484—486.): „Nekem valóban volt egy Szegedi nevű ismerősöm, aki most is él Taskentben. Azt az embert Jevgenij Petrovics Szegedinek hívják, a hősöm pedig Jevgenij Dimitrovics Szegedi. Az én régi ismerősöm egy ugyanolyan régi és híres magyar családból származik. Ősei éppoly módon költöztek át Magyarországról Oroszországba, mint ahogy én ezt a regényben leírtam — és ez a 17. századra esik. Erről is tettem említést a regényben. Ez a régi magyar család végül is teljesen eloroszosodott. Grófi család leszármazottai lévén, Szegediék mindig is hűségesen szolgálták az orosz cárt, az ő érdekeit, és egyáltalán az egész Oroszországot; ebből a családból majdnem minden férfi tag nagy katonai karriert csinált. Az én személyes ismerősöm, Jevgenij Szegedi egyáltalán nem prototípusa hősömnek. Engem elsősorban az érdekelt, hogyan fog viselkedni egy kifinomult, érzékeny lelkű, nagy műveltséggel rendelkező, európai gondolkodású ember a kaukázusontúli csendőrség főnökének a posztján,

olyan körülmények között, amilyen körülmények akkor léteztek. Lehet hogy igazában az 1800-as évek végén és az 1900-as évek elején a kaukázusi csendőrség főnöke egy valódi szaldafon volt, de én kísérletet végeztem és a kísérlet eredménye Szegedi gróf regénybeli életútja lett."

Igaz, hogy Csabua Amiredzsibi regényének a cselekménye egy konkrét történelmi időszakban játszódik, de mégsem lenne helyes ennek a regénynek az eseményeit egy konkrét időszakra és térre leszűkíteni. Ennek a regénynek a lényege, elsősorban az embernek önmaga keresése. A főhős itt igazságot keres (innen a magyar fordítás címe: *Az igazságtevő*), de nem a konkrét történelmi időszak igazságát, hanem az örök időkét, amely összhangban van az emberi küldetéssel és amely segít eligazodni az általános erkölcsi normák között.

A *Data Tutashia* című regényt az olvasó akár novellagyűjteménynek is felfoghatja, ahol minden egyes írásnak önálló története, jelentősége van, és ugyanakkor a terjedelmes regényben teljes egésszé állnak össze. Ezek a kis vagy nagyobb lélegzetű novellák logikus sorrendben követik egymást, és együtt azt a nehéz, küzdelmekkel teli utat ábrázolják, amelyen — az élet értelmének és az ember feladatának keresése közben — a regény két főhőse, Data és Musni mozog. Éppen e két ember jellemének, azok viszonyának — hol aktív, hol pedig passzív — megfigyelője a regény harmadik legjelentősebb hőse, Szegedi gróf.

Data Tutashia személye azonnal megragadja Szegedi gróf figyelmét, ahogy a híres abrek által elkövetett „bűncselekmények" listája kerül a kezébe. A hosszú tanulmányozás után Szegedi gróf rájön, hogy Data cselekedeteinek nincs közös jellemzőjük, ami lehetőséget adhatott arra a csendőrségnek, hogy azokat a bűncselekményeket is az abreknek tulajdonítsák, amelyeket nem ő követett el. Szegedi gróf lassan szimpátiát is érez a híres abrek iránt, egy idő múlva már tudja a választ a kérdésre: „hogyan?", de őt elsősorban egy másik kérdés érdekli: „mi vezérli?". E két kérdés között vergődik Szegedi gróf, amikor véletlenül tudomására jut, hogy éppen egyik kedvenc munkatársa, Musni Zarandia az abrek unokatestvére — őt is Data Tutashia édesapja nevelte fel. És mivel — minden valószínűség szerint — Musni is — neveltetésénél fogva — ugyanolyan emberi erényekkel rendelkezik, mint a főhős, Szegedi gróf reménykedni kezd abban, hogy munkatársa segítségével közelebb juthat Data Tutashiához, könnyebben megértheti az ő indítékait, bár teljesen világos számára, hogy Data és Musni esetében két abszolút ellentétes erkölcs áll szemben egymással.

Ki is ez a két ember tulajdonképpen?

Data egy abrek, aki az elnyomottak érdekében harcol az elnyomók ellen, a jó érdekében a rossz ellen, bár a csendőrség szemében ő is ugyanolyan bűnöző, mint a többi, tán annál veszélyesebb. Musni Zarandia a birodalom embere, ugyanolyan odaadással harcol Data ellen, mint a többi bűnöző ellen, és végül érdemei elismeréseként a birodalmi csendőrség főnöke el-

ső helyettesének székét foglalja el. „Az is csoda, hogy az én családi hátteremmel és származásommal ilyen posztra jutottam" — mondatja a szerző karrierista hősével. A regényben minden és mindenki arra szolgál, hogy az olvasó előtt e két hős teljes képe és ebből kiindulva a regény alapgondolata kibontakozzék.

A regény mind a négy fejezete előtt a pogánykori mondák stílusában íródott mottó áll. Ezek szorosan kapcsolódnak a georgiai mitológiához és ezzel lehetőséget teremtenek a regény egészének a megértéséhez. A georgiai mitológiában a hold a pogányok legfelsőbb Istene és Nyugat-Georgia egyik régiójában „Tutashának" nevezik. A regény főhőse, Data Tutashia nemcsak a pogánykori Isten megszemélyesítője, hanem a keresztény georgiaiak legnagyobb védelmezője, Szent György prototípusa is; a társadalomban elterjedt gonoszság pedig azé a sárkányé, amely ellen Szent György harcol és — a mitológia szerint — le is győzi őt. Csabua Amiredzsibi saját regényében ezt az ádáz harcot az emberi erkölcsök terére transzplantálja át: itt az ő hőse harcol az igazságért, az erkölcstelenség ellen: ". . .és felvette a lándzsáját Tutasha, felült fehér lovára és elhatározta, hogy legyőzi a gonoszt" — olvassuk a költői mottóban.

A jó és a rossz a regényben elsősorban a két unokatestvér — Data és Musni — személyében áll szemben egymással és attól eltekintve, hogy sok közös vonásuk van — hiszen egy családban nevelkedtek — a legfőbb megkülönböztetőjük az, hogy Data a létező ellen harcol, Musni pedig a létező megmentéséért. Musni identitása Datával kétségtelen, hiszen mindkettőjüket ugyanaz az alapelv mozgatja: „cselekszem így, mert másképpen nem tehetek". Data és Musni két különböző pólus is, az emberi morálnak két abszolút különböző megtestesítője — Szegedi gróf pedig e két pólusnak a megfigyelője, ő képviseli a regényben az emberi értelmet és ugyanakkor bíró szerepet is játszik, mint Pilátus.

Data az erkölcs keresését mások életébe való beavatkozással kezdi, a mű kezdetén kifejti krédóját: „Én soha semmit nem akartam az emberektől, csak azt, hogy jók legyenek és igazságosak. Amikor valakit elkínzottnak és boldogtalannak látsz, tenned kell érte valamit, ha te is embernek tartod magadat". Data segíteni próbál az embereken: anyagi javakat nyújt a nyomorgó Budaráéknak, de jósága gonosz gyümölcsöt terem; az embertelen Szeturi egy megközelíthetetlen helyen valódi rabszolgakolóniát alakít ki, ahol mint egy zsarnok, úgy dolgoztatja az embereket saját javára. Data látja Szeturi gonoszságát, próbál szót emelni ellene, de a leigázott nép hátat fordít neki, és a „kenyéradóját" védelmezi. Az ilyen, meg ehhez hasonló esetek nagy csalódást okoznak Datának, rájön, hogy az embereknek nincs szükségük a jóságra, és a társadalom meg nem értése, az elfajzott erkölcsiség a be nem avatkozás gondolatához vezetik el: „Akit felöltöztettem, éppen ő fosztott ki engem, de ha nem is engem, akkor másokat" — panaszolja az elkeseredett Data öreg édesapjának, aki megpróbálja megértetni fiával, hogy az önzetlen

jóság a fontos és hogy a gonoszság akkor is létezni fog, ha mi nem teszünk semmi jót.

A Duru Dzigua kocsmájában lezajlott tragédia a legjobb lecke Data számára. Duru fiatalkorú lányát megerőszakolják, Data meg tudná akadályozni a bűncselekményt, de ő hű marad elhatározásához, aminek az lesz a következménye, hogy Duru meghal és két szegény gyereke árva marad. Data akkor keményebb módszerekhez fordul, gonoszságra gonoszsággal válaszol: büntet, öl. De az új módszer sem hoz eredményt, az elpusztított gonoszság helyett másik terem: „felemelkedett a sárkány és egy levágott fej helyett hetet nyövesztett magának". Akkor Data — nem hallgatva legjobb barátai és bölcs édesapja tanácsára — kolostor helyett börtönt választ magának: „És feláldozza magát Tutasha a sárkánnyal való harcban, saját testét odadobja a gonoszságnak, és amikor a sárkány felfalja a testrészeit, emberré változik. Akkor kitépi a szivét Tutasha és azt ajándékozza az emberré vált sárkánynak — az önfeláldozás következtében jósággá vált gonoszságnak, maga Tutasha pedig felemelkedett az égbe, holddá változott és a vérbeli test Istenné vált".

Párhuzamosan fejlődik a regényben Musni Zarandia vonala és Szegedi gróf világnézeti sztereotípjának a felbomlása. Musni — ugyanúgy mint Data — a gonosz ellen harcol, de saját erkölcsi normái szerint: üldözi a bűnösöket és tisztítja a társadalmat az olyan erkölcstelen és korlátolt emberektől, mint Szahnov, a titkos rendőrség egyik munkatársa. Musni számára a legnagyobb ellenség mégis Data, üldözi őt, be akarja bizonyítani fölötteseinek, hogy a vérbeli rokonság számára nem jelent semmit. Ugyanakkor Data mégis több, mint egy egyszerű ellenfél: „Krisztusra sem emlékezne senki, ha Júdás nem árulta volna el harminc ezüstpénzért. Krisztus tragikus és emlékezetes halála nagyban hozzájárult halhatatlanságához és megdicsőüléséhez. Júdás tudatosan, előre megfontoltan, a szükséges eredmény érdekében idézte elő Krisztus halálát. Én ebben szilárdan hiszek" — mondja Musni egyik utolsó találkozásuk során Szegedi grófnak, ezzel elismerve Data szerepét és saját szándékát.

Musninak, saját erkölcsi törvényei szerint ugyanúgy igaza van, mint Datának, igaza van eszközeinek kiválasztásában is, de mivel egy ember számára egyszerre nem létezhet két igazság, a regény etikai koncepciója abba az irányba fejlődik, hogy az olvasó lassan saját maga válasszon a két lehetőség között. E szerzői vonalnak a megvalósítója Szegedi gróf, aki kezdetben teljesen megbízik Musni Zarandiában, egyetért az ő csendőri módszereivel, de a tapasztaltak során lassan Data felé fordul, az ő erkölcsi normáit teszi magáévá, a kettő közül a valódi igazságot választja.

Data meghal, de Musninak sincs maradása ezen a világon: hiszen nincs már kivel megmérettetnie magát. Saját kezűleg pusztította el azt az eszményképet, azt a forrást, amely élni és alkotni hagyta őt.

SZEGFŰ LÁSZLÓ *(Szeged)*

Idegenek, külföldiek Magyarországon a pogánylázadások korában

1.

A magyar államalapítás szinte egyetlen jelentősebb forrása sem hagyja szó nélkül az ország és az uralkodóház szerfeletti készségét az idegenek befogadására.[1]

Piligrim passaui püspök már Géza fejedelem uralkodásának első éveiben jelenti a pápának, hogy a térítőmunkára „a szerzetesek közül számos alkalmas férfiút, kanonokokat és mindenféle rangbéli papokat küldött ki", mert újabban a magyarok „a papokat egyáltalán nem gátolják abban, hogy bárhová is menjenek."[2] Más kútfő szerint Géza fejedelem „külön elrendelte azt is, hogy minden keresztényt, aki be akar országába lépni, részesítsék a vendégbarátság és biztonság kegyében."[3]

István már tudatosan törekedett arra, hogy szándéka, elképzelései megvalósításához minél jelentősebb külső segítséget nyerjen. Legendája szerint „követekkel és levelekkel mindenfelé hírül adta kívánságát; erre sok pap és egyházi személy . . . úgy határozott, hogy elhagyva székhelyét vándorútra kél (elegerunt peregrinari); apátok és szerzetesek semmi tulajdont nem kívánva csupán arra vágytak, hogy ilyen mélyen vallásos fejedelem oltalmában szabályaik szerint éljenek."[4] Így aztán nem csoda, ha „napról napra növekedett a hívők egyháza, és a világ különböző vidékeiről, tudománya felől hallva, sokan özönlöttek hozzá."[5] Az uralkodó pedig, ha érdeke úgy kívánta, még attól sem riadt vissza, hogy egy-egy jelesebb személyt — mint pl. Szent Gellértet — akár kegyes erőszakkal is visszatartson országában.[6]

Természetesen a jövevények között nemcsak egyháziakat, hanem világiakat is találhatunk szép számmal. Elég, ha csupán István és Koppány fegyveres összecsapására gondolunk, amely a pannonhalmi alapítólevél szerint valóságos belháború volt „a németek és magyarok között" (inter Teutonicos et Ungaros).[7]

Még ha klasszikus példára hivatkozik is István, ezek az élmények határozták meg az idegenek befogadására vonatkozó kormányzatpolitikai elveit, amelyeket — mint ez közismert — fiához intézett *Intelmei*ben így rögzített: „A vendégek s a jövevények akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén. Hiszen kezdetben úgy növekedett a római birodalom, úgy magasztaltattak fel és lettek dicsőségessé a római királyok, hogy sok nemes és bölcs áradt hozzájuk a különböző tájakról . . . Mert miként különb és különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelveket és szokást, különb-különb példákat és

fegyvereket hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom néked fiam, hogy a jövevényeket jóakaratúan gyámolítsd és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak."[8]

Így aztán nem véletlen az, hogy számos név szerint ismert advena, akiket itt elősorolni idő hiányában nem szándékozunk, és számtalan olyan, akinek neve már nem öröklődött korunkra, lepte el az országot.[9] (És az sem lehet véletlen, hogy az idegen eredetű nemzetségek később arra törekszenek — gyakran még fiktív ősök és történetek kreálásával is —, hogy bevándorlásukat lehetőleg Szent István korára datálják.[10])

Jöttek tehát nyugatról és keletről, északról és délről egyaránt. A kései krónikás is, amikor kora uralkodó osztályának eredetét és etnikai összetételét vetíti elénk, kénytelen az államalapításig visszanyúlni: „Mind Géza fejedelem és Szent István király idejében, mind más királyok napjaiban — írja — jöttek Magyarországba csehek, lengyelek, görögök, spanyolok, izmaeliták, vagyis szaracénok, bessusok, örmények, szászok, thüringiaiak, meisiaiak és Renus vidékiek, kumánok, latinok, akik sokáig tartózkodtak az országban, és bár a nemzetségüket nem ismerjük, a magyarokkal különböző házassági kapcsolatba keveredvén, hasonló módon nemességet és szállásbirtokot nyertek."[11] Úgy tűnik tehát, hogy eredendően zavartalan és folyamatos volt akár az ideig-óráig itt tartózkodni akaró, akár a végleg letelepedni szándékozó idegenek beáramlása az országba. De a látszat csal.

2.

Köztudott, hogy István halálának csaknem napra a nyolcadik évfordulóján[12] elemi erejű pogánylázadás robbant ki. Eleinte a népharag — úgy tűnik — a vallási indíttatás mellett elsősorban az idegenek ellen fordult. „Ebben az időben — írja egy német szerző — sok jövevényt kiraboltak, elűzték és legyilkolták őket."[13]

Szinte rímel erre a magyar híradás: „megölték a katolikus hitet őrző klerikusokat és világiakat, meg lerombolták az Isten sok egyházát is. Aztán Péter király ellen fellázadva, minden németet és olaszt, akik Magyarországszerte különféle tisztségeket viseltek, csúf halállal öltek meg."[14] Amerre a tábor vonul, „mindenütt a legnagyobb kegyetlenséggel koncolják fel a papokat, szerzeteseket . . . jövevényeket, vendégeket, külföldieket és bennszülötteket, akik vonakodnak Endrének hűséget esküdni és Krisztust megtagadni."[15] A lázadók hírnököket menesztettek még a király táborába is vakmerőn, hogy ott is kiáltsák ki: „a püspököket öljék meg a papsággal együtt, kaszabolják le a tizedszedőket, vegyék fel újból a pogány hagyományt, töröljék el teljesen az adót, és vesszen Péter emléke németjeivel és olaszaival együtt mindörökre és még azon túl is."[16]

Mindenütt megtámadták az országban élő németeket és olaszokat — írja egy német forrás —, még jól járt az, aki puszta életét mentve átjutott a határon.[17] Péter király elfogatásáról pedig így tudósít Herimannus Augiensis: „miután az érte harcoló jövevények tömegét legyilkolták, feleségével együtt különféle bántalmazásokkal megkínozták őt, azután szemeit kivájták és elrendelték, hogy egy bizonyos helyre száműzzék őt."[18]

A kérdés tehát az, néhány esztendő alatt hogyan fajulhatott el ennyire a helyzet, és mennyire volt általános ez az idegengyűlölet abban a történelmi pillanatban Magyarországon?

3.

István királyt végső rendelkezése szerint unokaöccse, Orseolo Péter követte a trónon, aki — a korabeli források tükrében úgy tűnik — indulásakor rendkívül tehetséges, széles diplomáciai skálán játszó politikus, vitéz katona, István örökére méltó uralkodó volt. Ám a belső átalakulás türelmetlen felgyorsításával és sikertelen külpolitikájával számos ellenséget szerzett.[19]

Istvánnak tett esküjét sértve — nem minden ok nélkül — megfosztotta az özvegy királynét javai egy részétől, más részét zár alá vetette, őt magát pedig szigorú háziőrizetben tartatta.[20] Ezzel a Gizella körül szerveződő csoportosulás, amely feltehetőleg zömmel német származású előkelőkből alakult, szembefordult vele.

Nagyszabású tervei érdekében rendszeresen beszedte és szedette az adókat, következetesen érvényesítve a törvényeket.[21] Így az elszegényedő köznép ellenszenvét is kiváltotta.

Radikálisan, de — ismét csak ezt kell mondani — nem alaptalanul beleavatkozott az egyház belső ügyeibe, önkényesen püspököket mozdított el,[22] és dédapja kultuszát próbálta elfogadtatni,[23] így az egyház is elfordult tőle.

Eleve nem szimpatizálhattak vele azok, akik a nőági örökösödésben rejlő veszélyeket látva a fiág (Vazul és örökösei) pártján álltak.[24] Ha pedig igazolni lehet azt a feltevést, hogy Vazul herceg a besenyő törzsszövetség egyik vezérének családjába házasodott be,[25] ez a kör jelentősen kiszélesedik.

Bár Kázmér lengyel herceget segítette önállósulási törekvéseiben,[26] a cseheket mégis komoly haderővel és katonai akciókkal támogatta III. Henrik elleni harcukban.[27] Amikor 1041-ben a csehek mégis behódoltak a német uralkodónak, a hazatérő magyar egységek tisztjei, katonái aligha lelkesedtek Péter politikájáért.[28]

Bizánc elleni fellépése is kudarcot vallott: nem sikerült unokatestvérét, Deljan Pétert visszasegítenie a bolgár trónra,[29] sőt a véres leszámolástól tartva Deljan seregének maradványaival jelentős számú bolgár menekült —

köztük radikális állam- és egyházellenes tanaikról ismert bogumil eretnekek — zúdult az országra; ezek — egykorú kútfők tanúsága szerint — hazánkban is nyílt agitációt folytattak (értelemszerűen Péter állama ellen is).[30]

Amikor az özvegy királyné körül szerveződő erők mozgolódni kezdtek, nyilvánvalóvá vált, hogy a sikertelen külpolitika következtében hazatérő vert seregek és a nyomukban beözönlő, elégedetlenkedő menekültek, a főurak és fegyveres kíséretük, a Vazul-utódok érdekeiért síkra szálló csoportok, a kemény törvények igájába betörni nem akaró, adókkal sújtott, lesüllyedésre ítélt szabad magyarok, a háttérbe szorított németbarát párt és az önérzetükben sértett főpapok etnikai hovatartozásuktól függetlenül egységfrontba tömörültek Péter megbuktatására, akinek így nem sok esélye maradt, menekülnie kellett.[31]

Úgy tűnik, ekkor még — legalább is érzékelhető — idegenellenesség nem ütötte fel fejét az országban.

4.

Lényegesen megváltozott a helyzet Aba Sámuel uralma idején. A volt nádort a főúri, főpapi tanács azzal bízta meg, hogy Pétert elűzve „a királyi nemzetségből valakit, aki alkalmas az ország kormányzására" ültessen a trónra.[32] Ő azonban félelmetesre duzzadt katonai erejében bízva, hitszegő módon magához ragadta a hatalmat.

A hatalomváltást (még etnikai hovatartozás nélkül) véres megtorlás követte: Péter következetes híveit kerékbe törték, megkövezték, taglókkal verték agyon.[35] Akinek sikerült elmenekülnie, Aba esküdt ellenségévé vált.[34]

Az új király helyzete megerősítésére — Péter befogadásának ürügyén — a szegény közszabadoknak kedvező,[35] ám félsikerű preventív támadást intézett az Ostmark ellen,[36] ugyanakkor a királyné korábbi helyzetén mit sem változtatott,[37] így a német-szimpatizáns csoportosulás automatikusan elszakadt táborától és gyanússá vált szemében. Ugyanakkor, az elsietett akciót követően, megalázó békealkudozásokra kényszerült a németekkel,[38] ami jelentős tömegbázisa számára a frissen szerzett zsákmány és főképp (női) foglyaik elvesztésével fenyegetett,[39] tehát katonái is lassan kiábrándultak belőle, bár éppen az említettek miatt németellenességük is növekedett.

A Vazul-párt tagjai sorában — akik őt magát hitszegőnek ítélve, uralmát bitorlásnak tartották[40] — óriási vérfürdőt rendezett,[41] ám amikor az őt kánoni szigorral megrovó, bukását nyíltan megjövendölő főpappal, Gellérttel nem mert leszámolni,[42] megint csak gyengeségét mutatta ki. Jóllehet ez a kiállás szinte egyedinek tűnik, és a főpapok zöme színleg behódolt Abának,[43] az uralkodó mégis egyre nagyobb mértékben kényszerült a pogánykodó, hitehagyó, eretnek tömegekre, elnyomorodott belső és külső erőkre támaszkodni,[44] ami viszont már az előkelők rosszallását is kiváltotta. Még

hívei is megdöbbentek azon a hazardírozáson, ahogyan túszul adott főemberei életével játszott.[45]

A Péter ellen kovácsolódott egységfront teljesen szétesett, politikai, vallási és etnikai ellentétek jellemezték az országot, így aztán magától értetődő, hogy az egyébként is tehetségtelen hadvezér, Aba, árulás következtében csatát vesztett Ménfőnél 1044-ben,[46] s ezzel sorsa is megpecsételődött.[47]

5.

Amikor tehát III. Henrik visszaültette Pétert a trónjára,[48] az egy — társadalmi értelemben — elemeire forgácsolt országot kapott vissza azzal a feladattal, hogy ezeket egységbe rendezze, s újra beszorítsa a kereszténység jármába és a feudális termelés menetébe.[49]

Bár „a föld népe" — egykorú tudósítás szerint —, amerre a győztes sereg elvonult „kegyelemért és irgalomért" esengett a császárhoz, amit el is nyert,[50] az előkelők pedig nyomására hűséget esküdtek az általa visszahelyezett uralkodónak,[51] mégis a kölcsönös bizalmatlanság légköre uralkodott.

Péter mellé, hogy hatalmát megszilárdítsa, a német uralkodó „bajor és cseh csapatokat rendelt",[52] akik aztán győzelmüktől megittasodva, az alávetetteket mélységesen megvetve és semmibe véve garázdálkodtak, igazolva a német évkönyvet, amely szerint „a király az egész népet kevesed magával leigázta."[53] Ekkor alakult ki Péterről az a vélemény, hogy „rendkívül kegyetlen ember", s végül „kegyetlensége okozta vesztét".[54]

Ebben a megvilágításban valószínűnek tűnik, hogy a magyar forrásokban Péterről festett rendkívül negatív portré[55] erre, a második uralkodására vonatkoztatható. „Miután pedig Péter királlyá lett — írják —, a királyi felségre jellemző jóindulatú magatartást teljesen levetkőzte és német dühvel kegyetlenkedve fittyet hányt Magyarország nemeseire, s a föld javait a vadállat módjára üvöltő németekkel meg a csacsogó fecskék módjára fecsegő olaszokkal együtt dölyfös szemmel és telhetetlen szívvel zabálta föl, az erősségeket, őrhelyeket meg a várakat a németek és olaszok őrizetére bízta. . . . s abban az időben senki sem lehetett biztos hitvesének tisztességében, vagy leányának, illetve nővérének szüzességében a király csatlósainak zaklatásai miatt, akik büntetlenül erőszakoskodtak velük."[56] A méltatlankodó magyar főembereknek pedig állítólag így felelt a király: „Míg az eszemet bírom, valamennyi méltóságos és tekintetes bíró, albíró, százados, falunagy, továbbá minden főember és hatalmas tisztét németekkel töltöm be Magyarország-szerte, földjét vendégtelepesekkel árasztom el, és teljes egészében a németek hatalmába adom. És ezt is mondta: Ez a név, Hungaria, az angaria szó származéka, és ezért ők szolgálni kötelesek. Ezek táplálták a viszályt Péter király és a magyarok között."[57]

A főurak tehát egyik összeesküvést a másik után szőtték ellene. Akiket elárultak, besúgtak, azokat a király könyörtelenül kivégeztette.[58]

A köznép, amelyet újra a lesüllyedés réme fenyegetett, a most már hűbéri kötelezettségekből származó kegyetlen adóterhek és a bajor törvények szigora is sújtott, kivált az óriási katonai veszteség áldozatainak rokonsága, eleve gyűlölettel tekintett Péterre és idegenekből rekrutálódott fegyveres kíséretére, amelynek teljesen ki volt szolgáltatva.[59]

Nem csoda hát, hogy amikor a Vazul-párti főurak és főpapok hívására András és Levente hercegek az országba érkeztek, támogatásukra az egész nép megmozdult.[60]

A már idézett forrásokból úgy tűnik, a népharag, kivált a német birodalom ellen már Aba korában kialakult, a gyűlölködés Péter alatt felfokozódott, és elsősorban az ő (német és olasz) zsoldosait,[61] idegen kiszolgálóit keresték halálra és gyilkolták le vérszomjas igyekezettel. (Érdekes módon a források Péter cseh kontingenseit nem említik!) Mások, ha felesküdtek Endrére, megúszhatták a vérengzéseket.[62]

Ennek a megállapításnak látszólag ellentmond az a tény, hogy a felkelők a biztosan Endre hívének számító, és épp az ő üdvözlésére siető Gellért püspököt is legyilkolták kíséretének nagy részével együtt.[63] Ám a szent püspök kivégzésének rendkívül körülményes módja — amelyben mintegy az eretnekekkel folytatott hitvitáikban gyakran alkalmazott hasonlatát realizálták ellene fordítva[64] — bizonyíthatja, hogy az ő esetében inkább a személyes bosszú volt a domináns, semmint idegen származása.[65]

Más etnikai csoportokat (bolgárok, izmaeliták, zsidók stb.) atrocitások nem értek, sőt a hercegekkel újabb advenák (oroszok, besenyők, lengyelek stb.) is érkeztek hazánkba.[66]

6.

Röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a Vata-féle pogánylázadás felkelőinek támadása — kivételes esetektől eltekintve — nem általában az idegenek ellen irányult, sőt soraikban is számos idegen elem szerepelt, hanem Péternek a német—római birodalomból verbuválódott hívei, kiszolgálói és fegyveres kísérete (ha úgy tetszik, a hazánkban ideiglenesen állomásozó csapatok és a tanácsadói gárda) kiirtására törekedtek; de — mint minden rendszerváltozáskor gyakorlat — megkísérelték a számukra veszélyesnek ítélt értelmiségiek likvidálását is.

Magától értetődő tehát (hogy stílusosan zárjam előadásom): Endre király nem tagadta meg Gellért volt híveinek kérését, kiadta a vándor és jövevény atya holttestét (*peregrini atque hospitis patris corpus*),[67] hogy oltárra emelve szentként tisztelhessék őt.[68]

Jegyzetek

1 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* (ed. Szentpétery, Emericus) 1—2. Bp., 1937—38. — A továbbiakban: SRH — Idézett hely: SRH 2, 486.
2 *A magyar történet kútfőinek kézikönyve.* Enchiridion fontium historiae Hungarorum. (Comp. Marczali Henrik). Bp., 1901. 57—58.
3 SRH 2,379.
4 Uo. 382—383.
5 Uo. 357, 396.
6 Uo. 472.
7 *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története.* 1. (szerk. Erdélyi László). Bp., 1902. 589—590.
8 SRH 2,624—625, 450.; Szellemére: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Bp., 1974. 359—379.; Kurcz Ágnes fordítása. (*Árpád-kori legendák és Intelmek.* szerk. Érszegi Géza. Bp., 1983. 59.)
9 SRH 1,187—194.
10 Uo 296.
11 Uo. 303—304.
12 Szegfű László: *Az „első mártír Pannoniában".* Historia, 1(1980). 3. sz. 16.
13 *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI.* (ed. Gombos, Albinus Franciscus). Bp., 1937—38. — A továbbiakban: CFH — Idézett hely: CFH 1144.
14 SRH 1,338.; Horváth János ifj.: *Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél.* Magyar Nyelv, 51(1955). 153.
15 CFH 367.
16 SRH 1,338—339.; Vö. még: Auner Mihály: *Latinus.* Századok, 50(1916) 28—41.; Székely György: *Wallons et italiens en Europe centrale aux XIe—XVIe siècles.* Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica, 6(1964). 3—71.; Kristó Gyula: *Németek és latinok együttes szereplése a magyar krónikákban.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica — A továbbiakban: AUSz AH — [Különszám a 3. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Szeged, 1991. augusztus 12—16.) tiszteletére] 19—24.
17 *Annales Altahenses maiores.* (ed. Oefele, Edmundus L. B. Ab) Hannoverae, 1891. — A továbbiakban: AAM — Idézett hely: AAM 43.
18 CFH 1144.; Kiss Lajos: *Nemzeti függetlenségünk védelmezése III. Henrik ellen.* Hadtörténelmi Közlemények, 4(1891) 52—54.
19 Kristó Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások" kora történetéhez.* AUSz AH 18(1965) 23—27.
20 AAM 24.
21 Ezeket törölte el Aba: SRH 1,325.
22 AAM 26.
23 CFH 476, 488.; Péter és Aba korának újabb megítéléséhez vö. Gerics József. *Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája.* Magyar Könyvszemle, 98(1982) 186—197, 299—313.; Kristó Gyula: *Források kritikája és kritikus források az*

1040-es évek magyar történetére vonatkozóan. Magyar Könyvszemle, 100(1984) 159—175, 285—299 és 101(1985) 170—180.; Szegfű László: *Kortörténeti problémák Gellért püspök Deliberatiójában és legendáiban.* AUSz AH 83(1986) 11—21.

24 Szegfű László: *Gellért, marosi püspök.* Világosság, 17(1976) 96.; Uő.: *Vata népe.* AUSz AH 67(1980) 18.

25 Szegfű László: *Megjegyzések Thonuzoba históriájához.* Századok, 116(1982) 1060—1078.

26 CFH 488.

27 CFH 93—94, 141, 802, 1301.

28 AAM 24.

29 *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium. (ed. Moravcsik Gyula). Bp., 1984. 92, 98.; Vajay, Szabolcs de: *Grossfürst Geysa von Ungarn Familie und Verwandschaft.* Südost-Forschungen, 21(1962) 46—47, 58—59, 74—75, 89—90.

30 Szegfű László: *A bogumil eretnekség hatása a XI. századi magyarság ideológiai fejlődésére.* AUSz Dissertationes Slavicae, 14(1983) 39—66.

31 SRH 1,324—325.; AAM 25.; Szegfű 1976. 95.

32 SRH 1,325.

33 Uo.

34 AAM 25.; SRH 1,329.

35 Kristó 1965. 30—32.

36 AAM 29.

37 Kiderül az Abának szabott békefeltételekből: AAM 33.; CFH 362.

38 Uo.

39 A szülőképes korú nők korabeli megítéléséről: Szegfű László: *Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon.* In: *Fejezetek a régebbi magyar történelemből.* Szerk. Makk Ferenc. Bp., 1981. 81.

40 SRH 2,500.

41 SRH 1,329—330.

42 SRH 2,500.

43 SRH 2,500. Vö. még: *Gerardi Moresenae aecclesiae seu Csanadiensis episcopi: Deliberatio supra hymnum trium puerorum* (ed. Silagi Gabriel). Turnholti, 1978. 17, 141, 157—158 etc.

44 SRH 1,324—333.; Kristó 1965. 28—32.

45 Szegfű László: *A trónviszályok korának uralkodói.* Bp., 1991. 184—188.

46 AAM 34—37.; SRH 1,328—333.; Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi.* Bp., 1986. 59—60.

47 SRH 1,332. Másképp: CFH 366, 413, 1390.

48 AAM 38.; SRH 1,333.

49 Szegfű 1976. 96.

50 SRH 1,333.

51 AAM 38.; Hantsch, Hugo: *Die Geschichte Österreichs.* I. Graz—Wien—Köln, 1959. 45—46.

52 CFH 361.

53 CFH 120.

54 CFH 988.

55 Kristó 1965. 22—24.; Uő.: *História és kortörténet a Képes Krónikában*. Bp., 1977. 68—72.
56 SRH 1,323.; Bellus Ibolya fordítása. (*Képes Krónika*. Bp., 1986. 94.)
57 SRH 1,324.; Bellus uo. 96.
58 SRH 1,336—337.
59 Szegfű 1980. 11—19.
60 SRH 1,337.; Tóth Sándor: *Levente és András*. AUSz AH 82(1985) 31—36.
61 Horváth 1955. 153.; Kristó 1991. 22.
62 CFH 367.
63 SRH 2,502—503.
64 Szegfű László: *Gellért püspök halála*. AUSz AH 66(1979) 24—25.
65 Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1983. 99—100.
66 SRH 1,55—56, 337, 342, 345 stb.
67 CFH 878.; SRH 2,503—505.
68 SRH 2,506.

THOMAS SZENDREY *(Erie)*

The Origin and Development of Christian Democracy in Hungary: the Role of Alexander Giesswein, Writer, Social Reformer and Scholar: 1856—1923

Recent events have transformed the landscape of political life in Hungary and one of the major elements of that change comprises the re-emergence of Christian democracy. This is manifested most evidently by the presence of the KDNP — Christian Democratic Peoples Party — in the newly elected parliament, but also by the essentially Christian democratic program of the MDF, the Hungarian Democratic Forum. This is quite evident from its policies, but further by the presence of both of these groups at the meeting of the International Christian Democratic Union held in Budapest recently.

Changes of such magnitude must of necessity harken back to deeply held and preserved historical traditions. The necessary elaboration of the numerous and diverse elements of that tradition and the reasons for its preservation should, indeed must, be examined; this comprehensive task would call for more than one brief presentation such as this one. Therefore it is necessary to emphasize the role of one individual, and in my estimation, the one who best embodied that combination of activities, attitudes, and ideas, was Alexander Giesswein, writer, politician, social reformer, scholar, and priest. I now wish to turn to an examination of his life and work, taking special note of those activities most evidently related to the development of Christian democracy broadly conceived and always conscious of its essential social development and component.

There can be no doubt that intellectual life in Hungary in the period 1880—1920 was characterized by a great outpouring of talent, frenzied activity, the search for new orientations and initiatives, and an attempt to resolve some of the burning issues of the uneven and pressing socio-political problems facing Hungary and its peoples. In this maelstrom one can take note of numerous ideological, philosophical, and religious orientations and explanations of the issues and many possible directions were pointed out to solve the ills besetting the nation. All of this also occured in an era which witnessed the millenium of the founding of Hungary (1896), an occasion for much self-congratulation characterized mostly by an inability and often unwillingness to recognize the problems by the historical ruling elements of the country.

However, if this era, especially its second twenty years and beyond, does have a common characteristic in spite of the manifold and obvious dif-

ferences, it undoubtedly was the preponderance of interest in these social problems and the philosophical dimensions and significance of these. The multifaceted intellectual and political activities of Alexander Giesswein only confirm this analysis and contribute to its multidimensional vitality. While Giesswein may not have been the major personality of the intellectual and political movements of his time, especially from the late 1890's until his death in 1923, he nonetheless had a unique role in all of this by virtue of his inevitably mediating position between the competing ideological and political factions. He was, after all, a Catholic prelate and seminary professor, often at odds with the upper clergy and inalterably and consistently opposed to any form of determinism in the realm of philosophy and social thought. His subsequent political involvements in the movement for greater social justice through some forms of Christian social reform, including ideas based on the papal social encyclicals and the theory and practice of Christian socialism, his steadfast commitment to democratic ideals — which even his opponents in the theological and philosophical realm recognized and respected — and his stubborn opposition to both Red and White extremism and terrorism during the revolutionary upheavals of 1918—1920, always placed him in the center of controversy and singled him out for attention on account of his position as a conciliator in these struggles both religious and political. His reflections on his role as conciliator resulted in numerous essays on the meaning of human destiny and contributed mightily to the formation of his philosophical reflections on history, society, and culture.

Indeed, when the street named after him in his hometown of Tata in Transdanubian Hungary was renamed during the Rákosi years it was changed to Egység utca or Unity Street; even though the intent of those who changed the name of the street was to disparage and dishonor his memory, oddly enough they picked a name which memorialized, certainly inadvertently, his lifelong task of searching for unity amongst competing ideological, political and religious orientations. (I pointed this out in a lecture in Tata in February 1984, while conducting research on Giesswein there.)

To exemplify further the points made thus far, especially the divergent manifestations of the intellectual and social life of this era and the significance of mediation, the following may be instructive. The concern with social thought and the establishment of social reform movements permeated every realm of human activity. Oszkár Jászi posed a whole series of questions about land reform, the nationality issue, the role of sociology in public life, and the critique of the Marxist vision of history from the point of view of bourgeois radicalism; György Lukács opened the way to the social analysis of literature with his writing on modern drama; Bódog Somló and

Gyula Pikler combined psychological and sociological observations with the study of public law and jurisprudence; issues of social ills agitated writers such as Endre Ady and Dezső Szabó, anarchists as Count Ervin Batthyány, socialists such as Zsigmond Kunfi and Ervin Szabó, Protestant churchmen such as László Ravasz and Catholic scholars and clerics as Giesswein, Ottokár Prohászka, Sándor Ernszt, and Béla Bangha; one should also recall that Arnold Hauser's social analysis of art and Karl Mannheim's sociology of knowledge were inevitably influenced by these same movements of thought and social reform. The list could be extended, even specified and detailed, but the possibility of conflict among these numerous and evidently contradictory manifestations of concern in the social realm on the intellectual level certainly and even more so on the level of politics, as the history of the era of revolutions amply demonstrated, was certainly on obvious condition to be reckoned with.

It was out of and eventually in reaction to this maelstrom of events and movements that characterized Giesswein's political career. Present and active in the establishment of the Catholic People's Party in 1895, Giesswein soon turned much of his energy to movements of social reform and was active in the Christian socialist organizations, eventually culminating in the founding of a political party stressing the social reform message of the gospels, namely the National Christian Socialist Party in 1910.

Even though one could deal with any of these individuals and movements or any combination thereof, an understanding of any one of them is also essential. While most of these individuals and movements have been examined, some in much more detail than others, the life and intellectual development of Giesswein has inevitably been neglected; the reasons why are also instructive in any attempt to understand the interplay of philosophy and history on the one hand and ideology and politics on the other. Obviously, the career of those who were or became the active supporters or advocates of one or another political or ideological orientation were written about by their supporters or detractors and rather often by both. However, those who attempted to either mediate among these conflicting intellectual and political, or for that matter religious or ideological, orientations and did not share the deterministic outlook of one or the other of the conflicting or competing political factions, were inevitably depracated, neglected, dismissed, or misunderstood and there often the matter rested. This has become the fate of Giesswein; attacked by the Marxists and bourgeois radicals for his firm Christian beliefs and treated with disdain or condescension by many of his co-workers who opposed his equally firm democratic ideals, commitment to social justice, pacifism in time of war, and patriotism in a very nationalistic age. He died as an isolated member of the Hungarian parliament in 1923, having been forced to resign most of his positions in

Catholic intellectual, political, and educational life and witnessing the demise of an effective and functioning democracy in his homeland. Even many of his former supporters joined eventually the so-called Christian-nationalist orientation of inter-war Hungary; he, however, refused to follow them. He was perceptive enough to recognize that joining that course or orientation would bring him into conflict with those values and ideals he had espoused for so long. Even now, he still offered his services as a mediator.

Even though his death was remembered and commemorated by the publication of a memorial volume, one heard much too little about his ideas and politics in inter-war Hungary, except indirectly in the Catholic social reform movements of the 1930's which had been inspired by him. An attempt was made to resurrect some of his social and political ideals by the advocates of Christian democracy from 1945 to 1948, but this too passed from the scene rapidly with the Sovietization of Hungary. The story of these efforts, especially the work and writings of János Pálffy and István Barankovics, stands at the renewal of Christian democracy after World War II and together with some visible efforts in 1956, forms the more immediate background to the resurgence of the KDNP in our own day. It should just be noted that the tradition represented by Giesswein was not compromised by the political involvements of the inter-war Christian-national orientation.

Some books on the role of religious movements in the inter-war period have been published, but the history of the entire movement is presented in a quite undifferentiated manner; furthermore, the ideas and activities of Giesswein, especially his works of a theological and philosophical nature continue to be mostly neglected, but no longer so evidently misunderstood. However, the history of Hungarian Christian democracy remains to be written.

One Marxist inspired writer on these affairs, for example, dismisses Giesswein's attempts to construct a philosophy of history, synthesizing philosophy and faith, as an impossible exercise. However, it was precisely his beliefs which led him into his numerous political and social involvements and also to his concern with the complex of issues most properly identified as philosophical reflection on the meaning of the human condition, something he sometimes called the philosophy of history and at other times the theory of culture and society. Before turning to these, one should look at some of the other aspects of his life and career.

Born in the Transdanubian small city of Tata in 1856, he spent much of his life there and in Győr, where he eventually became a seminary professor, for a number of years secretary to the bishop of Győr, eventually also a domestic prelate of the Catholic Church, and a respected scholar, so-

cial reformer, and political organizer. His early works dealt mostly with theological and linguistic issues, culminating in a major work *Die Hauptprobleme der vergleichende Sprachwissenschaft in ihren Beziehungen zur Theologie, Anthropologie und Philosophie*; he also wrote about the structure of the Uralic and other languages, Egyptology, comparative religion, sociological theory, educational policies, and philosophy. Later in life he wrote on issues of Church history and economic and social problems. He attended numerous international congresses and spent many years as a member of the Hungarian parliament.

All of his scholarly writings were informed by a desire to synthesize faith — especially as reflected in the works of St. Augustine, St. Anselm, and St. Thomas Aquinas — and the accomplishments of the historical, linguistic, and especially the social sciences. In this respect, his activities as the vice-president of the St. Stephen Academy (the major Catholic organization devoted to the promotion of scholarship and literature) in the early years of the twentieth century, were also directed to achieving a workable synthesis of faith and knowledge. This concern remained with him throughout his life and found expression in his last published essay, entitled *Sciences and Religion in the Twentieth Century*; after showing how nineteenth century misunderstandings about both science and religion contributed to their alienation and stressing how scholars who have lost their faith in a transcendent universe inevitably turn to an ersatz religion, he concludes by stating his own conviction (buttressed by a historical discussion) that the two confirm each other and are not antagonistic at all. Furthermore, to his fellow Catholic scholars he always emphasized the importance of excellence in learning, stating that belief is no substitute for scholarship. His own intellectual work was invariably an example of this.

Not only his scholarship, but also the social conditions of his day turned his attention to the rather evident social and cultural difficulties facing Hungary during these decades. In this he was supported by the bishops of Győr, first János Zalka and then Count Miklós Széchenyi, who established a sociology study group at the Győr seminary and supported the socio-political reform activities of his clergy. Giesswein played a leading role in this, being active in the formation of the Catholic Peoples Party some years earlier; this helped to establish his subsequent political career, being a member of the Hungarian parliament, with only a few short interruptions, until his death. He was even mentioned as a compromise candidate for prime minister in 1918, but this never materialized.

His interest in these social reform activities were deepened by his involvement as early as 1892 in the Catholic social reform movements of France and southern Germany; he wrote a number of tracts on these subjects. Building upon these examples, Giesswein established Christian work-

ers organizations, first at Győr — an industrial city in Trans-Danubian Hungary — and later in Budapest and other parts of the country; wrote extensively about the theories and ideas supportive of the movement, becoming acqainted in the process with the wirtings of Carlyle, Ruskin, LePlay, Ketterer, and others, and contributed to the establishment of the Christian social movement in Hungary in 1903, the Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetsége; he remained its president until its dissolution in 1919. Given the attitudes of the upper clergy and the still semi-feudal (or Neo-baroque) character of the country, the conflict between Giesswein and most of the upper clergy (he had the support of his own bishop and a few others) soon became manifest and the development of this conflict represents in large measure the socio-political struggles of that era not only within the Catholic Church, but among those who studied and witnessed the social problems of the age and those who accepted the political, social, indeed even cultural status quo. His deep and sincere religious commitment and the philosophical and intellectual positions based upon that, naturally brought Giesswein into conflict with the socialists, such as Ervin Szabó and Zsigmond Kunfi, whom he sometimes debated in sociological circles, and the bourgeois radicals, especially Oszkár Jászi, who had a great respect, even though he by no means shared his beliefs, for Giesswein's activity and person. Nonetheless, during the course of their debates and political activities, Giesswein's opponents consistently praised his dedication, knowledge, and commitment to social justice. Giesswein was not only an outstanding scholar, but a man of deep faith and he attempted to synthesize these in all of his activities.

Giesswein's understanding of the social situation rested not only upon sociological studies, but upon a deeper foundation, namely a philosophy of history essentially Augustinian in its inspiration and antagonistic to the determinist views of history and human development found in much of nineteenth century liberal and positivist thought. Giesswein's social reform ideas thus undoubtedly rested upon what can be characterized either as a sociological theory or a philosophy of history. I would opt for the latter characterization, based in some measure on the ideas of Paul Barth as expressed in his book *Die Philosophie der Geschichte als Soziologie* and also the generally accepted characterization of speculation about the meaning of history as a philosophy, or in this instance even theology of history, Giesswein's views, while informed by sociological data, were more concerned with meaning in time than explanation of social phenomena in theoretical terms. That he was aware of the issues involved is evident from even the title he gave to his major work on this theme: *Történelembölcselet és szociológia* (Philosophy of History and Sociology), delivered as a major lecture at a meeting of the St. Stephen Academy in 1904. In this he argued

against sociological positivism, pointing out in effect that it cannot explain the why or causation in history, only its manifestations. He recommended instead the Christian view of history as formulated in Augustine's *De Civitate Dei* as an explanation which also dealt with causation and the ultimate meaning of the historical process within a Christian axiology. Giesswein wished, in effect, to incorporate sociological data and analysis into the Augustinian historical vision. He attacked in the process not only what he considered the pretensions of positivism, but also pointed to the problems associated with the ideas of Gobineau, Chamberlain, and the biologically based sociological system of Spencer, who incidentally exercised a powerful influence on the Hungarian burgeois radical sociologists, including Jászi. He thus found himself in opposition to a very powerful current of ideas and also to the intellectual aspirations of some church institutions at the other end of the ideological spectrum and this was so in spite of his essentially Christian perspective and world view.

Even though he based his philosophy of history on the cosmic and transcendent vision of St. Augustine — and there can be no doubt of his commitment to that vision — he nonetheless supplemented it with a creative synthesis of the intellectual currents of his own times. He examined and even pointed out the shortcomings of the development of the human condition in time (even apportioning blame if justified on clerical and secular rulers and leaders), and attempted to point out the proper path of development and a certain possibility of progress in time. In effect, he argued for a type of evolution which attempted to harmonize the Christian vision with an organic view of human society. His recognition of the notion of development was based upon the fact that the basis of human life is the world about us (reality or the immanent world), while the primary focus of development and change are ideas and ideals of a transcendent nature; history is thus for him ultimately directed and shaped by ideas and spiritual forces. This brings his notion close to some elements of the *geistesgeschichte* orientation of Wilhelm Dilthey and numerous other thinkers, who in turn exercised a profound impact on Hungarian historical and philosophical thought and life in this century.

The ideas of Giesswein and other Catholic thinkers of the time, such as Ottokár Prohászka, clashed with those of socialist and radical thinkers at the debates and meeting of the Társadalomtudományi Társaság — the Social Science Society — especially at a meeting devoted to the issues concerning the direction of social progress. Here Giesswein developed his ideas at some lenght; we can deal here only with two key points of his argument. First of all, Giesswein pointed out that social progress has an undulating motion which reflects or is the consequence of the opposition or tension between the individual aspirations and social aspirations. Incidentally, he

developed this point in much more detail in his major sociological work, *Egyén és társadalom* (The Individual and Society), published by the Hungarian Academy of Sciences in 1915. While these conflicts and even their nature and patterns can be studied by social science, their ultimate meaning cannot be explained with the tools of the social scientist. Giesswein even conceded to his opponents that one must analyze the social sphere, but he stressed that social developments have their causes not only in the social movements, but much more evidently in the moral and intellectual sphere. Furthermore, Giesswein also took exception to the notion of the necessity of class conflict, pointing instead to an organic theory of society, stressing the notions of harmony and solidarity. His very deep and extensive involvement in the social reform movements was thus informed both by a spiritual vision and an understanding of the accomplishments of the study of society. His manifold activities and involvements in issues and movements as wide-ranging as the peace movement, the feminist movement, and the propagation of the Esperanto language, together with his many memberships in religious and political organizations, mark him as one of the most committed of individuals to the betterment of the human condition, but always with the recognition that ultimate human happiness must point to a spiritual and transcendent vision.

The formulation of the ideals of the Christian conception of life brought him into conflict not only with those who did not share this ideal, but also with those who in his estimation tied the Church too closely to the existing social, political, and cultural realities, conditions which Giesswein was committed to changing.

He continued his self-imposed task of sorting out the ideological confusion of the early twentieth century in an atmosphere of national tragedy and dissolution, accompanied by revolutionary political changes. One example of his effort was the establishment by him of a journal entitled *Auróra*; in the program article of the first number (late 1919), Giesswein elaborated his program which included the following words, almost as a challenge to those who could not or would not face the unavoidable consequences of war and revolution: "Catholicism is not a saline solution for the preservation of outdated ideas." It was, in effect, this comment, which differentiated him from the post-World War I path followed by Prohászka and Bangha, who became the ideological formulators of the so-called Christian and national ideology of the inter-war years. That formulation, to a great measure on account of its contradictory character, gradually broke down under the twin pressures (one negative and one positive) of National Socialism and a resurgent Catholic social movement which embodied in its essentials some of the values Giesswein had stood for — democracy, social reform, the Christian humanist tradition broadly conceived — which were

to guide the efforts of those who valued these ideals in the greater conflagration of World War II and its consequences.

It should not be surprising that his thought and activities were not appreciated by many. He certainly deserves to be better known, but he shares the problem of many of those whose philosophical writings are tied to a language known to few. In my estimation, he was one of the precursors of the ideas of personalism and Christian democracy, of Christian speculations about the meaning of history in our rapidly changing and highly ideologized world, indeed even of some of the ideas developed at the Second Vatican Council and Christian philosophy in our own times.

Undoubtedly, he was a worthy predecessor of the resurgence of Christian humanism and democracy in the Hungary of today.

SZŐKE GYÖRGY *(Budapest)*

Magyarok Szolzsenyicinnél — Szolzsenyicin a magyaroknál

A peregrináció fogalma, de gyakorlata is igencsak módosult századunkban. Előtérbe került, tömegessé vált a messze nem önkéntes távozás a szülőhazából. Haza és világ, nemzet és emberiség problematikája ezáltal is jóval bonyolultabbá és tragikusan összeegyeztethetetlenné vált.

Szolzsenyicin mindezt önnön sorsán keresztül is megtapasztalhatta. Írónak, művésznek nemigen adatik meg, hogy annyira beteljesedjék rajta Oscar Wilde egykoron híres, az idők folyamán langyos közhellyé hígult aforizmája, miszerint nem a művészet utánozza az életet, hanem az élet a művészetet, miként ez Szolzsenyicinnel történt.

Monumentális regénye, *A pokol tornácán* egyik fejezetében a foglyok — a Gulág-világ peregrinusai — commedia dell'arte-szerű bírósági tárgyalást improvizálnak a börtöncellában. Megannyi nyomozóbot-csinálta álkém, áláruló ül a zárkában: az életüket keresztülhúzó, deformáló bírósági komédia áldozatai. Ironikus paródiájuk helyben rögtönzött vádlottja nem más, mint az *Igor-ének*ből és Borogyin operájából is jól ismert orosz nemzeti hős, Igor herceg, akit a polovecekkel való együttműködésért a foglyokból alakult bíróság a szokásos húsz évre ítélne. Az ügyészen is jó szovjet szokás szerint túltenni kívánó, ügyvédet alakító fogoly viszont, társai nem kis gaudiumára, még ennél is „súlyosabb" ítéletet javasol (ami elméletben ugyan létezett a szovjet Btk-ban, a gyakorlatban — néhány kivétel, köztük Trockijé erősíti a szabályt — nemigen alkalmazták): a dolgozó nép ellenségének nyilvánítani és száműzni hazájából.

Az 1950-es évek végén írott regény eme burleszkjelenete válik a wilde-i aforizma szellemében tragikus valósággá 1974-ben, amikor is az akkor már világhírű Nobel-díjas Szolzsenyicint letartóztatják, a hírhedett, általa is megrajzolt Lefortovo-börtönbe szállítják, majd írói hírnevét és oroszságát megcsúfolva megfosztják állampolgárságától, kiebrudalják hazájából, s repülőgépen erőszakkal Nyugat-Németországba transzportálják. (Ahol Heinrich Böll fogadja, s ülteti kocsijába. Az autópályán szirénázó rendőrautó előzi meg és állítja le őket: a tartományi belügyminiszter virágcsokrot ad át az írónak, hozzátéve, hogy feltételezése szerint Szolzsenyicint belügyes szervek virággal még nemigen üdvözölték.)

Szolzsenyicin említett regényének, melyet *A pokol tornácán* címmel olvashatunk magyarul, orosz eredeti címe: *Az első körben*. S ez a cím nem csupán a dantei pokol szimbolikájára utal. A regény egyik főszereplője „a nyirkos földre kört rajzolt. — Látod ezt a kört? Ez a haza. Ez az első kör. Itt pedig a második. — Tágabb kört kanyarított. — Ez az emberiség. És azt hinni, hogy az első belefér a másodikba? Szó sincs róla! Itt, az első kör

szélén vannak az előítéletek kerítései. Itt még szögesdrót és géppuskák is vannak! Itt jóformán sem testtel, sem lélekkel nem lehet áttörni. Mintegy az derül ki, hogy nincs is olyan, hogy emberiség. Csak hazák vannak, hazák, mégpedig mindenkinek más és más . . ."

A nemritkán nacionalistának, izolacionistának tartott Szolzsenyicin igen határozottan utal itt az első körből a második, tágabb kör felé, a nemzettől az emberiségig vezető út tragikus átjárhatatlanságára. Korunkban nagyon is érzékelhetjük a szolzsenyicini gondolat valósságát, a probléma megoldhatatlanságát, nemzet és emberiség, nemzeti és kozmopolita kategóriáinak egymás ellen fordítását, illetve fordulását.

Egykoron Kazinczy még azt írja egyik levelében, hogy „a' patriotizmus nem ellenkezik a' cosmopolitizmussal". A mai Értelmező Kéziszótár szerint viszont a kozmopolitizmus „a szülőfölddel, a nemzeti hagyománnyal és műveltséggel, a hazafiassággal szemben közömbösséget hirdető, ezeket lebecsülő polgári elmélet, illetve magatartás." Ma már Csokonai rousseau-i indíttatású gondolata is — „Ember és polgár leszek" — egyre nehezebben realizálható. A kozmopolitizmus, a világpolgárság egykor oly magasztos gondolata diszkreditálódott, s a fogalom értékvesztettsége mindmáig tart. Amiben az egykori hivatalos szovjet ideológiának is nem kis része van. Szolzsenyicin regényében, *A pokol tornácán*ban szó esik a kozmopolitizmus elleni kampányról, a fogalom elleni hajszáról: „Egy szajhalapocskában, egy vacak pletykalapocskában — írja az 1949-es esztendő utolsó napjait megelevenítő regényben —, amely mindennel foglalkozott, csak azzal nem, ami a dolga lett volna — tudniillik irodalommal — (elárulhatjuk, hogy a Lityeraturnaja Gazetára utal a szerző. Sz. Gy.), valaki elkottyantotta ezt a mérgező kifejezést: kozmopolita. S a szó kapóra jött! Az a gyönyörű, büszke szó, amely egyesítette a világot, amellyel a legnyíltabb szívű lángelméket koronázták meg — Dantét, Goethét, Byront —, ez a szó . . . elvesztette fényét, összetekeredett, sziszegni kezdett. . ."

Szolzsenyicint éppen a maga nemzeti érzékenysége teszi fogékonyabbá, nyitottabbá más népek — köztük a magyarok — megértése irányában.

Szinte nincs is olyan műve, amelyben valami magyar vonatkozásra ne lelnénk. A *Gulág-szigetvilág*ban ihletett, pasztellszerű finomsággal vázolja föl a fiatalon táborba került Rózsás János portréját. Aki felé — mint Szolzsenyicin írja — „Oroszország csak az egyik felét fordította — azt, amelyiken ülni szoktak." (Ahogy Rózsás János is érdekesen festi meg egykori rabtársának, Szolzsenyicinnek alakját a *Keserű ifjúság*ban.) Rajta kívül fölfölbukkannak a négykötetes műben más magyarok arcélei is. Mendel Irmáé, akit partnere a színházi előadásról egyenest a hírhedt Ljubjankára visz. Szabóé, az egykori polgárháborús parancsnoké, aki három évtizeddel később, a Gulág foglyaként mondja el az írónak, hogy ha tehetné, most összeszedné egykori partizántársait, hogy a Gulág moszkvai urai ellen vezesse őket.

Az írónak a nemzeti problémák iránti fogékonysága villan föl az *Ivan Gyenyiszovics egy napjá*ban. Amikor a napi munka végeztével sorakoztatják a foglyokat, a létszámellenőrzés során kiderül, hogy egy fogoly hiányzik: az a moldvai román, aki — ellentétben a temérdek álkémmel — valóban kém volt. A csikorgó fagyban miatta várakozó foglyok fölzúdulnak, mikor végül is előkerítik, „mert hát nem tréfadolog ám ellopni ötszáz embertől egy fél órát . . . s ekkor kiugrik egy magyar a 32-es brigádból, s fenéken billenti, nagyot rúg a hátuljába!"

Nemcsak a könyveknek, a fordításoknak is megvan a maguk sorsa. Midőn 1962 novemberében a Novij Mirben megjelent az *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, a Nagyvilág oroszos szerkesztője, Elbert János azonnal fölfigyelt az elbeszélés kivételes értékére. A legkiválóbb műfordítót, Szöllősy Klárát kérte föl a mű tolmácsolására. Szöllősy már másnap jelentkezett: remekművet olvasott, nem tudja letenni. Fordítását mégsem vállalhatja: a lágernyelv ugyanis teljesen ismeretlen számára, mivel (sajnos?) nem állt módjában ezt a speciális terminológiát elsajátítani. Immár ezzel a kritériummal is számolva a következő fordítójelölt Wessely László lett, nem utolsósorban azért, mert — egyáltalán nem önszántából — jónéhány évet töltött a Gulág-világban. Számára revelációt jelentett a mű elolvasása: nem csupán irodalmi értékével nyűgözte le, de a maga egykori élményei is fölelevenedtek. A fordításnak azonban ő sem mert nekivágni, mert (sajnos?) sem Recsket, sem Kistarcsát, sem Vácot nem járta meg. Az orosz lágerszavakat ismerte ugyan, magyar ekvivalenseikkel azonban nem lehetett tisztában. Az egyre gondterheltebb szerkesztő végülis sikerrel szétvágta a gordiuszi csomót. Fölkérte Szekeres Györgyöt, az Európa Kiadó irodalmi vezetőjét — aki ugyan oroszul nem tudott, de megjárta az ötvenes évek magyar börtöneit, s így a hipistől a vamzerig az egész idevágó magyar szókészlet a kisujjában volt —, hogy legyen a munka során Wessely segítségére. Kettejük tevékeny kooperációjának eredménye a végül is hiteles és sikeres magyar fordítás.

A pokol tornácán című regény fő színtere egy Moszkva melletti szigorúan titkos objektum, amely hermetikusan el van zárva a külvilágtól. Ebben a börtön-kutatóintézetben (az intézményt a foglyok egymás között *saraskának* nevezik, ami vajmi nehezen magyarítható: valahol a *sóhivatal* és a *kupi* között húzódnak jelentéstartományának határai) dolgozik-raboskodik a technika különböző területeinek számos jeles — nemegyszer világhírű — tudósa. Természetesen (?) hamis koncepciós vádak alapján ítélték el őket. Egyiküket — a Dnyeprogesz, az első szovjet vízierőmű tervezőjét — például azért, mert „eladta" az erőmű terveit a németeknek. Tudósi mivolta mellett ezermester is. Rabtársának születésnapi ajándékként egy maga készítette cigarettatárcát nyújt át. S ennek kapcsán meséli: „Amikor a Ljubjankán egy cellában ültem Esterházy herceggel (mi mindenre is jó a Gulág-világ: szerzőnk biztonságosan meg tudja különböztetni az Esterházyak hercegi és grófi ágát is . . .Sz. Gy.), a falon függő Börtönszabályzatból tanítottam oroszul

— születésnapjára három, kenyérből készült gombot ajándékoztam: esküdözött, hogy ilyen becses ajándékot még a Habsburgoktól sem kapott."

A főhős felesége a moszkvai egyetem aspiránsa: bebörtönzött férjéről természetesen egy szót sem szólhat társainak. A Sztrominkán, a moszkvai egyetem híres-nevezetes kollégiumában lakik. Szobatársnői mindegyikét valami gond nyomasztja: egyiküket éppen előző este akarták zsarolással téglának beszervezni, a másik férjet keres — hiába. Nem kevésbé gondterhelt magyar szobatársnőjük, Erzsike is, aki „. . .ráadásul senkinek sem beszélhetett a maga külön félelmeiről, az egész európai kontinensen egyedülálló magyar sorsról."

„Az egész európai kontinensen egyedülálló magyar sors"-ot itt talán némi szelíd iróniával fölemlítő szolzsenyicini jellemzés eléggé találónak tűnik.

*

Más népeket, nemzeteket megismervén — s a Gulág oly sok nép fiait olvasztó szörnyűséges kohójában erre igazán volt alkalom — kristályosodott ki valójában az íróban a magáénak a sajátossága is. A sovinizmusba hajló egykori gogoli vízió századunkbéli apokaliptikus megvalósulása során (a *Holt lelkek*ben a szimbolikus, száguldó Oroszország-trojka elől „félreállnak és utat engednek neki más népek és államok") Szolzsenyicin a sajátosan nemzetiből kiindulva jut el más népek megértéséig, s ezen keresztül érti meg, ábrázolja azt, ami közös bennük, ami táborok és nemzetek fölötti: ami az ember.

АЛЕКСАНДР С. СТЫКАЛИН *(Москва)*

Идеологическая и культурная экспансия сталинизма в Венгрии (вторая половина 1940-х — первая половина 1950-х гг.)

Когда в июле 1945 г. главы держав антифашистской коалиции собрались в Потсдаме, чтобы обсудить вопросы послевоенного устройства мира в Европе, Сталин, пытаясь развеять законные опасения союзников за судьбы демократии на востоке континента, заявил на встрече с ними: «У нас нет и не может быть таких целей ... как навязывание своей воли и своего режима ... народам Европы, ждущим от нас помощи. Наша цель состоит в том, чтобы помочь этим народам в их освободительной борьбе... и потом предоставить им вполне свободно устроиться на своей земле так, как они хотят».[1] Годом позже, в своем письме к премьер-министру Венгрии Ф. Надю глава советского правительства заверял: «Мы бы изменили нашей идеологии, мы бы дезорганизовали ряды нашей партии, если бы мы не уважали малые нации, если бы мы не уважали их права, их независимость, если бы мы пытались вмешиваться в их внутренние дела».[2]

Почему в 1945—1946 гг. советское руководство неизменно заявляло о своем невмешательстве во внутренние дела восточноевропейских государств? Что стояло в реальности за уверениями Сталина и его окружения? В какой мере утверждения советских лидеров соответствовали стратегическим устремлениям СССР в его внешней политике и какую роль в них играли сиюминутные тактические соображения?

Фактор советского давления влиял на политическую ситуацию в странах Восточной Европы начиная с последнего этапа войны, не оставаясь в то же время неизменным на протяжении первых послевоенных лет. Степень его воздействия была обусловлена как международной обстановкой, состоянием отношений между СССР и западными странами, так и раскладом политических сил внутри каждой из стран. В 1945—1947 гг., когда выбор дальнейших путей развития в большинстве из стран региона еще не состоялся окончательно в пользу социалистической ориентации и когда за буржуазной альтернативой еще стояли мощные внутренние силы, Сталин неустанно афишировал себя сторонником многовариантности продвижения к социализму.* В дальнейшем, когда вероятность капита-

* Среди прочих выступлений можно вспомнить его интервью английской газете «Дейли геральд» (август 1946 г.) о возможности двух путей к социализму — «русского» (более короткого, но и более кровавого) и «английского», более длительного.[3]

листической альтернативы в странах Восточной Европы заметно снижается, меняется и фразеология. Хотя дежурные фразы о «национальных особенностях» продолжали оставаться общим местом в официальных заявлениях советской стороны, конкретное содержание специфики отдельных стран, как правило, не раскрывалось, в то же время основной акцент стал делаться на общем в социалистическом строительстве, необходимости заимствования советского опыта.[4] Об усилении гегемонистских тенденций в политике сталинского руководства особенно наглядно свидетельствовало Совещание представителей ряда коммунистических партий Европы в Польше (сент. 1947 г.). Вследствие советского диктата на совещании были приняты резолюции, подвергшие, в частности, острым и необъективным нападкам европейскую социал-демократию.

На принятие этих резолюций несомненно повлияла атмосфера начавшейся в 1946 г. «холодной войны». Говоря о главных причинах ухудшения отношений между недавними союзниками по антифашистской коалиции, было бы, конечно, неправомерным сводить все к злой воле Сталина. За позицией каждой из сторон стояли политические интересы, отраженные в соответствующих доктринах. Советское правительство после второй мировой войны заботил вопрос о гарантиях безопасности западных рубежей СССР. Согласно сталинской внешнеполитической доктрине существование в странах Восточной Европы буржуазно-демократических режимов, стремящихся к добрососедским отношениям с Советским Союзом и склонных учитывать в своей внешней политике государственные интересы СССР, было недостаточным гарантом безопасности. Идеальное решение вопроса виделось в установлении в этих странах режимов советского типа, находящихся в вассальном подчинении СССР и способных во имя действительных или мнимых интересов СССР пренебречь интересами собственных народов.* Запад-

* Вмешательство СССР в венгерские события 1956 г. и чехословацкие события 1968 г. свидетельствовали о том, что эта внешнеполитическая доктрина оставалась господствующей и в постсталинскую эру. Первым симптомом отказа от нее стала спокойная реакция горбачевского руководства на кардинальные внутриполитические изменения в странах Восточной Европы на рубеже 1980—1990-х гг. На уязвимость советской внешнеполитической доктрины 1940-х-1980-х гг. даже с точки зрения интересов СССР указывали еще в 40-е гг. некоторые наблюдатели не только на Западе, но и на Востоке Европы. Так, крупный ученый-политолог И. Бибо писал в 1946 г.: «правительство, не стремящееся во всем перенять советскую модель и в то же время опирающееся на полную поддержку населения в самой стране, в большей мере отвечало бы интересам СССР, нежели то правительство, которое стремится во всем

ные политики, не питавшие иллюзий в отношении сталинского режима (например, У. Черчилль, в марте 1946 г. выступивший со своей знаменитой фултонской речью), в свою очередь считали необходимым не допустить «сталинизации» Восточной Европы, видели в этом угрозу судьбам буржуазной демократии и на западе континента. Бескомпромиссность обеих сторон в претворении собственных внешнеполитическик доктрин приводила к усилению конфронтации, причем в орбиту конфликта наряду с большими державами вовлекались на той или иной стороне и малые страны — будущие участницы двух противостоящих блоков — НАТО и Варшавского договора.

В обстановке резкой конфронтации любые попытки самостоятельного решения принципиальных вопросов национального развития в странах «народной демократии» наталкивались на все более жесткий прессинг со стороны советского руководства, поле возможностей независимого выбора путей продвижения к социализму в этих условиях резко сузилось. Сталинскую нетерпимость к инакомыслию в едином союзе, стремление беспощадно подавить любые центробежные тенденции внутри единого лагеря особенно наглядно продемонстрировал советско-югославский конфликт 1948 г., преподнесший странам «народной демократии» своего рода «урок послушания», показав, чем может для них обернуться даже самое элементарное, как в случае с Югославией, неподчинение сиюминутным сталинским требованиям, не говоря уже о принципиальных отклонениях от предписанных Сталиным моделей развития. Обеспокоенные руководители восточно-европейских компартий уже с лета 1948 г. предпринимают попытки пересмотреть свои прежние концепции продвижения к социализму в целях устранения каких бы то ни было разногласий между собственными программами и доктринами ВКП(б). Планы медленной, постепенной, предполагающей сохранение демократических институтов эволюции к социалистическому обществу к 1949 г. были окончательно отвергнуты, прекращен поиск особых путей к социализму, оптимально учитывающих национально-специфические условия тех или иных стран региона, выбор был сделан однозначно в пользу сталинской модели.[7] Более

копировать советскую систему, не пользуясь при этом той же внутренней поддержкой и вызывая тем самым постоянную озабоченность СССР, требуя неизменного присутствия советских войск».[5] Расчеты Бибо на благоразумие советских лидеров не оправдались ни тогда, ни десятью годами позже, когда тот же Бибо (теперь уже министр без портфеля в революционном правительстве И. Надя) повторил примерно те же слова в своем знаменитом меморандуме мировой общественности, сделанном от имени законного венгерского правительства сразу после советской оккупации 4 ноября 1956 г.[6]

кратковременное, чем в СССР, господство сталинского тоталитаризма (в его предельно жестком, «доотгепельном» виде) было в этих странах подчас не менее губительным для наций и их культур. Особенно показателен в этом смысле опыт Венгрии, где попытки максимального приближения к советским образцам и канонам (как в политике, так и в культуре) вызвали острое противодейтсвие внутри страны, стали главнейшей из причин «национальной трагедии» 1956 г.

Процесс, о котором речь пойдет ниже, западная политическая литература еще в 1950-е гг. назвала «советизацией» культур восточно-европейских народов.[8] Как проходила советизация в Венгрии? Какая роль в процессе внедрения советских образцов принадлежала органам культурной политики в самой стране и насколько активна была деятельность СССР по пропаганде в Венгрии современной советской культуры? Ответы на эти вопросы необходимы не только для понимания сути режима Ракоши, но и для выявления роли советского фактора в событиях 1956 г., имевших всемирное значение как первая в мировой истории демократическая революция в стране, декларировавшей разрыв с капитализмом и переход к созданию общества нового (согласно официальной идеологии, социалистического) типа.

Выбор новых путей общественного развития, осуществленный в 1945 г., неизбежно означал переоценку многих ценностей, казавшихся незыблемыми, осмысление под новым углом зрения всей национальной истории, смену акцентов в национальном культурном наследии и ориентаций во внешних культурных связях. Так, отвержение идеологии германского фашизма повлекло за собой и известное ослабление уз, издавна связывавших венгерскую нацию с немецкой культурой. Умонастроение значительной части венгерской (так же, как, впрочем, и чехословацкой) интеллигенции отличало определенное стремление преодолеть односторонность немецкого культурного влияния, расширить горизонты своей национальной культуры за счет приобщения ее к новым источникам развития, нахождения иных ориентиров в духовном опыте человечества. Большой интерес в интеллектуальных кругах проявлялся к налаживанию культурных связей с Англией, Францией и США, активизируют свою деятельность венгерско-английское и венгерско-французское культурные общества.[9]

В то же время пути обновления венгерской культуры часто виделись в притоке свежих сил с Востока, из Советского Союза. «Перед нами распахнулись ворота Востока и мадьяры сейчас с освобожденной и жадной душой обратились к источникам своей древней родины» — писал в 1945 г. далекий от симпатий к марксизму и

впоследствии эмигрировавший литератор Л. Зилахи.[10] Интерес к русской и советской культуре, который всего через несколько лет стал искусственно подогреваться режимом Ракоши, насильственно насаждавшим в Венгрии эту культуру в ее далеко не лучших образцах, был в первые послевоенные годы более естественным, проистекавшим из глубоких потребностей венгерской нации в переломный момент истории заново осмыслить свое место в Центральной Европе, на перепутье между Востоком и Западом, православным и католико-протестантским миром. Фотовыставку об СССР уже в день открытия, 14 июля 1945 г., посетило 2,5 тыс. человек.[11] Журнал венгерско-советского культурного общества «Йевенде» («Будущее») уже в первые месяцы своего существования достиг большого по тому времени тиража 50 000 экземпляров (необходимо иметь в виду, что это было в еще относительно свободном от сталинского диктата 1946 г., когда подписка на прессу, пропагандирующую реальные и мнимые достижения СССР, пока еще не носила кампанейского характера.)[12] По данным социологических исследований того времени, в Будапеште этот журнал, хотя и нерегулярно, читал каждый второй.[13] 40% опрошенных в 1946 г. знало о деятельности культурного общества, уже насчитывавшего к тому времени несколько десятков провинциальных отделений, 50% регулярно слушали радиопередачи о Советском Союзе, 92% считали необходимым поддерживать культурные связи с СССР.[14] Количество курсов и кружков по изучению русского языка достигло к 1946 г. 54,[15] тогда как в годы хортизма функционировал, по некоторым сведениям, всего один такой кружок — при «народной коллегии» имени И. Дьерффи, созданной в 1942 г. левыми «народниками» как учебное заведение для крестьян, альтернативное официальной хортистской системе образования.[16] О популярности венгерско-советского культурного общества среди интеллигенции Будапешта свидетельствует и то, что среди его активистов было несколько авторитетнейших деятелей культуры, в том числе всемирно известный ученый-биохимик, лауреат Нобелевской премии А. Сент-Дьерди.

Немало внимания привлекали происходившие с лета 1945 г. гастроли советских артистов (не только александровского ансамбля, но и балерины Г. Улановой, пианиста Э. Гилельса).[17] Высокий профессиональный уровень исполнителей из СССР отмечала не только коммунистическая и близкая к ней пресса, но и газеты правых партий, католические издания.[18] Но говоря обо всем этом, надо учитывать, что сталинский режим, расширяя объем направляемой в Венгрию советской духовной продукции, преследовал свои политические цели. С самого начала книжный рынок наводняется обилием

материала сугубо пропагандистского назначения — портретами «отца народов», брошюрами и картинными репродукциями, в искаженном свете представляющими жизнь советских людей.[19] В то же время Всесоюзное общество культурных связей с заграницей (ВОКС) негативно отвечало на многие запросы венгерской стороны по присылке в страну серьезной литературы. Так, на просьбу составить для публикации в Венгрии сборник рассказов А. Платонова ВОКС никак не отреагировал, поскольку великий писатель был отлучен в это время Сталиным от публикаций.[20] Сходная ситуация сложилась и в других областях культуры. Нам «нужны произведения Прокофьева, Шостаковича и Мясковского. Опыт показал, что именно эти композиторы наиболее подходят для здешних условий, смогут привлечь наибольшее внимание и сделать советскую музыку наиболее популярной», писал в Москву генеральный секретарь венгерско-советского культурного общества драматург Д. Хай.[21] Но как раз эти композиторы подвергались в те годы гонениям за «формализм» и потому с точки зрения сталинских экспортеров культуры их произведения явно не могли считаться образцовыми. Известный и за пределами Венгрии теоретик кино и драматург Б. Балаж в переписке с одним из советских коллег с горечью сетовал на то, что венгерский кинозритель лишен возможности видеть лучшие произведения советского кинематографа (и, в частности шедевры немого кино 1920-х гг.), а те картины, что поступают из СССР, художественно слабы и не находят отклика, заметно уступают в популярности продукции Голливуда.[22] «Я веду здесь упорный бой за советское кино и искусство вообще», — писал Балаж.[23] Удаче в этом бою мешала та система идеологических, но отнюдь не художественных критериев, по которой в Советском Союзе осуществлялся отбор художественных произведений для распространения за рубежом.[24] Конечно было бы упрощением говорить о том, что из СССР в эти годы переправлялись только парадные портреты Сталина, напичканные унылой дидактикой романы о передовиках производства и начисто лишенные конфликта современные пьесы и фильмы. Во второй половине 40-х гг. значительно большими, чем ранее тиражами, выходит русская литературная классика[25] XIX в., театры ставят пьесы А. Чехова, А. С. Грибоедова, А. Н. Островского, к русской музыкальной классике обращается будапештская оперная труппа. И все же в обширном культурном потоке из СССР уже в 1945—1947 гг. главное место занимала отнюдь не классическая, а современная продукция, безупречно соответствующая текущим идейным установкам, но чаще всего лишенная художественной ценности. Многие венгры, проявлявшие интерес к русской культуре советского периода, могли получить о ней весьма одностороннее

представление — за бортом оставалось все то, что не соответсвовало сталинско-ждановским представлениям об искусстве «социалистического реализма».[26]

Факты свидетельствуют о том, что интерес к советской культуре в послевоенной Венгрии не ограничивался какой-либо одной областью. «Не проходит и дня, чтобы нас не запрашивали ученые, писатели и художники, каким образом они могут завязять. . . связи со своими коллегами в Советском Союзе. Подобные же вопросы я получаю от спортивных организаций, от студентов и т.д. Другой постоянно возникающий вопрос — каким образом можно быстро и без пропусков получать научные и другие издания»,[27] — писал Д. Хай в ВОКС. Советская сторона, реагируя на просьбы венгров, не забывала о своих базовых политических установках — распространение научной, специальной литературы (также как и художественной) было призвано служить укреплению позиций СССР в восточноевропейском регионе, усилению его влияния на духовную жизнь этих стран. В инструкции ВОКСа, сопровождавшей присылку в Венгрию технической литературы, недвусмысленно говорилось, что «снабжение венгерских техников советскими книгами и журналами начинает приобретать все большее политическое значение». [28]

Большой интерес венгерской аудитории к советской духовной продукции понятен, если учесть тот вакуум информации об СССР, который существовал в хортистской Венгрии. «На протяжении четверти века советская литература привозилась к нам нелегально и засовывалась нами позади всех книг. Иную новую русскую книгу мы хранили точно так же, как некоторые из нас прятали человека, спасающегося от преследования полиции. Но как раз это обстоятельство озарило советскую литературу светом изгнанных героев и мы не могли даже думать об объективной оценке ее. Каждая советская книга была для нас как бы библией живой веры и потому стояла выше эстетических оценок. Для других все прибывавшее с Востока означало опасность, а ведь у страха тоже не существует объективной точки зрения. Должен был наступить 1945 г., чтобы мы смогли систематически приступить к разбору советской литературы» — писал в 1947 г. публицист левой печати Г. Хегедюш.[29] Новый расклад сил на международной арене после 1945 г., усиление позиций СССР в регионе делало задачу ознакомления с советской культурой еще более актуальной». Многое в мире зависит от сверхдержав. . . Каждая нация, если она желает сохранить себя, должна учитывать точку зрения этих стран. . . Нация, не знающая великие народы мира, играет своей судьбой», — отмечал журнал «Йевенде».[30] Советский Союз — наш

сосед, продолжал далее журнал. «С этим фактом одинаково должны считаться и те, кто с радостью, и те, кто со страхом принимает такое соседство». В любом нашем действии, — заключает автор статьи, — мы не можем не учитывать интересы СССР, а значит не можем обойтись и без знания соседней державы. В контексте выше сказанного едва ли удивит, что такой правый по своим идейным ориентациям политик, как первый премьер-министр послевоенной Венгрии бывший хортистский генерал Б. Миклош уже летом 1945 г. предлагал Венгерской Академии Наук приступить к подготовке собраний сочинений Ленина и Сталина, выпустить антологию русской и советской литературы, создать кафедру русистики в Будапештском университете, ввести обязательное обучение русскому языку в средних школах.[31] Венгерско-советское культурное общество с момента своего создания в июне 1945 г. находилось в привилегированном положении по сравнению с обществами, призванными налаживать культурные связи с другими странами, на его деятельность выделялась немалая государственная дотация.[32]

Комментируя открытие фотовыставки, рассказывающей об СССР, некоммунистическая газета «Сабадшаг» писала: «после 25 лет спущенных штор мы можем хоть через маленькую дырочку — через фотовыставку увидеть и понять правду».[33] Вера в правдивость и объективность присланного из СССР материала показывает, насколько не адекватен реальности был образ СССР в венгерском общественном сознании 1940-х гг. (причем это было характерным отнюдь не только для коммунистов). Лидер правого крыла национально-крестьянской партии, непримиримый оппонент тоталитаризма И. Ковач (эмигрировавщий в конце 1940-х гг.) писал в первый год после Освобождения: «Советский Союз внутри своих границ обеспечил каждому маленькому народу полнейшую экономическую и культурную свободу».[34] «В СССР нет . . . господствующего класса, а есть . . . полное и безусловное равноправие всего народа. Народная воля, идущая снизу, из малых автономий, вверх, к более крупным образованиям, сливаясь, образует те влиятельные форумы, которые выражают народную волю и оказывают воздействие на дела . . . государства», — отмечал социал-демократ З. Хорват.[35] Уже упоминавшийся политолог И. Бибо, первым (еще в конце 1945 г.) указавший на опасность эволюции венгерской демократии к тоталитаризму в случае монопольного захвата власти ВКП, в той же статье предлагал синтезировать в общественном строе Венгрии «демократии англо-саксонского и советского типов». Отдавая предпочтение западным демократиям, где речь шла о гарантиях свободы личности, Бибо вместе с тем считал

целесообразным заим-ствование у СССР некоторых механизмов обеспечения социальной защищенности населения (предотвращения безработицы и т.д.).[36] Естественно, венгерский ученый имел малое представление о подлинных масштабах сталинских преступлений.

Известно, что даже у многих из тех иностранцев, кому приходилось в 30-е — начале 50-х гг. бывать в СССР, складывалось ложное впечатление о советской системе — сталинский режим умел показывать товар лицом и держать за семью печатями свои тайны. Первый посол Венгрии в СССР (1946 — 1948) никогда не считавший себя коммунистом историк Д. Секфю в своей книге «После революции» (1947) много писал о преимуществах советской системы над западными, как гарантирующей право на труд, дающей людям обеспечение в старости и т.д.[37] Подобно Б. Шоу, Г. Уэллсу, Л. Фейхтвангеру, многим другим авторитетным иностранным визитерам крупнейший венгерский историк не смог разглядеть, что за блеском парадных витрин скрывались миллионы человеческих жертв.

Все же определенные опасения советизации существовали. Крупный писатель Л. Немет, например, еще летом 1943 г. на собрании антифашистских сил в Балатонсарсо предостерегал своих соотечественников от возможного установления в Венгрии такого строя, где крестьянству приходится трудиться под надзором иноземных надсмотрщиков, любая свободная мысль находится под строжайшим запретом и т.д.[38] Но даже у многих из тех людей, у кого существовали какие-то иллюзии в отношении сталинской системы, были свежи в памяти левацкие эксцессы 1919 г. в собственной стране. Известная своими отнюдь не только антифашистскими, но в не меньшей мере и сектантскими, экстремистскими традициями ВКП даже в тот период, когда в ее политике доминировали идеи широкого народного фронта, у многих вызывала настороженное отношение к себе как потенциальная угроза сохранению демократической коалиции, претендент на монопольный захват власти с последующим ущемлением демократии.* Пытаясь развеять подобные опасения, лидеры партии уже из тактических соображений делали неизменный акцент на специфике продвижения Венгрии к социализму в сравнении с советским путем развития. Эта специфика виделась в постепенности, нефорсированности революционного процесса, поддержании единого фронта сил, выступающих за социалистическую альтернативу, сохранении институтов парламентаризма.*

* Характерно, что не решаясь в открытую выступать против Советского Союза, оппоненты коммунистической идеологии делали главным объектом своей критики венгерскую компартию.

Но при всей видимой приверженности лидеров ВКП линии народного фронта лишь только будущее могло показать, в какой мере курс партии 1945 — 1947 гг. определялся искренним стремлением части ее руководства сделать продвижение к социализму по возможности безболезненным для нации, и в какой мере фразеология народного фронта была не более чем привлекательной упаковкой, маскировавшей стремление ядра ВКП к установлению монопартийной диктатуры.

Острая политическая борьба между сторонниками буржуазно-демократической и социалистической альтернатив к 1948 г. завершилась в пользу последних. Созданная в июле 1948 г. на объединительном съезде коммунистов и левых социал-демократов Венгерская партия трудящихся сразу же становится доминирующей силой в политической системе и берет курс на вытеснение других партий с политической арены. У руля ВПТ стояла группа представителей московской коммунистической эмиграции (М. Ракоши, Э. Герё, М. Фаркаш, Й. Реваи и др.), на духовное формирование этих людей наложила решающий отпечаток сектантская идеология и политическая практика Коминтерна 1920-х начала 1930-х гг., поворот от сектанства к политике народнодо фронта в 1935 г. воспринимался ими, по признанию Реваи, сделанному в 1950 г., не как принципиальный отказ сектантских политических методов, а всего лишь как «обходной путь», на который вынудил коммунистическое движение фашизм в Европе и который со временем утратил актульность.[40]

Попытки строительства социализма по унифицированной и вдобавок крайне несовершенной «советской модели негативно сказались на развитии всех структур общественного организма в Венгрии и других странах Восточной Европы. Одним из следствий этих попыток явилось оскудение духовной жизни в результате установления монополии одной идеологии и вытеснения носителей иных мировозрений. В условиях жесткой регламентации приходилось функционировать литературе и искусству — художественное творчество было подчинено сторогой системе канонов, определявших как содержание, так и форму произведений, выполненных в соответсвии с требованиями т. н. «социалистического реализма», единственного узаконенного художественного метода (конфликт

* В своем стремлении заручиться фронта сил,выступающи за социауистическую альтернативу, со ранении поддержкой широких слоев коммунисты прилагали все усилия для того, чтобы по возможности отмежеваться от негативного опыта 1919 г., равно как и от своей сектантской практики 1920—1930-х гг. «Несколько лет после 1945 г. мы старались делать вид, будто партия основана не в 1918 г., а в 1935 г.», — вспоминал впоследствии один из тогдашних идеологов ВКП М. Хорват.[39]

между художниками и властью, явившийся результатом культурной политики начала 1950-х гг., предопределил активное участие творческой интеллигенции в революции 1956 г.).[41]

С установлением в конце 1940-х гг. диктатуры Ракоши развитие советско-венгерских культурных связей вступило в принципиально новый этап. Если ранее культурный поток из СССР хотя и находился в доминирующем положении, все же сосуществовал с иными, западными, то теперь он подавляет полностью другие, занимает монопольное положение. «Наше главное требование к работникам культуры . . . чтобы они учились у советской культуры, чтобы отныне не на Париж, а на Москву обращали свои взоры», — заявил в октрябре 1949 г. главный идеолог ВПТ Й. Реваи, и эти слова были восприняты как новая директивная установка.[42] О масштабах распространения советской культурной продукции в Венгрии начала 1950-х гг. дают представление некоторые факты. Советские фильмы составляли 75—85% кинопроката, а в некоторых кинотеатрах до 100%.[43] В марте 1952 г. в перворазрядных кинотеатрах Будапешта шло 10 советских, 1 венгерский и 1 восточногерманский фильм.[44] В апреле того же года на сценах театров Венгрии состоялось 110 спектаклей по пьесам русских и советских авторов (на долю венгерских драматургов пришлось 52 спектакля, на долю авторов из других стран — 29).[45] 1 апреля 1952 г. из прозвучавших по венгерскому радио музыкальных произведений 38 принадлежало русским и советским композиторам, 36 — авторам из других стран (включая саму Венгрию с ее богатейшей музыкальной традицией).[46] В дни декад и месячников советской культуры в концертных залах и по радио исполнялась исключительно русская и советская музыка. Весной 1952 г. в репертуаре будапештского оперного театра было 16 опер и балетов русских композиторов, 5 — итальянских, 4 — венгерских, 2 — немецких, 1 — польского.[47] Конечно, новые постановки «Бориса Годунова», «Хованщины», « Князя Игоря», «Евгения Онегина» в опере* издание большими тиражами произведений Пушкина и Толстого имели позитивное значение.* Как справедливо признал зарубежный исследователь: «Коммунисты умеют извлекать пользу из действительных достижений русской культуры прошлого с тем, чтобы повышать свой собственный престиж, делать более эффективной пропаганду своей идеологии.»[48] И все же главный упор в пропаганде делался отнюдь не на классику. Пьесы Сурова и братьев Тур шли на сценах основных будапештских театров чаще,

* Кстати, некоторые из этих опер шли на венгерской сцене еще до 1948 г. и даже до 1945 г., в период хортизма.

чем пьесы Чехова. И если А. П. Чехов все же относился к той части традиции, которая принималась сталинской концепцией культурного наследия, то на издание произведений Ф. М. Достоевского было наложено негласное вето.

Вообще русская культура провозглашалась образцом очень абстрактно, безотносительно к конкретным достоинствам и недостаткам тех или иных конкретных произведений.* А это приводило к тому, что наряду с подлинными ценностями (а очень часто вместо них) за образцы выдавались бесчисленные конъюнктурные поделки, рожденные в атмосфере сталинизма. Так, роман Бабаевского «Свет над землей», состряпанный по рецептам пресловутой «теории бесконфликтности», за считанные годы выдержал 4 издания. Ни в коей мере не ставя в один ряд с Бабаевским М. Горького, мы должны однако признать: 48 изданий его произведений всего за 8 лет (1948—1956) с учетом огромных тиражей большинства из них[50] привели к чрезмерному наводнению рынка и библиотек книгами этого писателя. В то же время некоторые отнюдь не менее достойные авторы (М. Булгаков, А. Ахматова и мн. др.) не удостаивались чести быть опубликованными ни разу. Отношение к их творчеству в Венгрии всецело определялось соответсвующими сталинско-ждановскими характеристиками. Таким образом, венгерский читатель, зритель, слушатель не мог получить представление о многих значительных явлениях русской культуры советского периода.** Параллельно с резким повышением интенсивности советского культурного влияния столь же резко сужаются масштабы воздействия иных, более традиционных для Венгрии культур. Соответсвующий закон запрещает показ современных западных фильмов,[52] свертывают свою работу общества культурных связей с западными странами, закрываются многие курсы по изучению западных языков, пересматриваются театральные репертуары и книгоиздательские планы. Ясно, что наряду с продукцией коммерческой культуры в «запретную зону» попадали большие ценности. О том, в каких масштабах происходило сужение круга духовной продукции, адресованной самым широким массам, лучше всего скажет следующий факт. Среди книг, подлежавших изъятию из библиотек согласно официальному распоряжению 1950 г., через год, правда, частично

* «Мы хотим познакомить наших людей с наиболее передовой в мире культурой, у которой нам предстоит многому научиться», — восклицал, например, Реваи.[49]

** Отвергалось, само собой разумеется, и творчество художников, после 1917 г. оказавшихся в эмиграции. Балет И. Стравинского «Петрушка» был снят с репертуара в будапештской опере в результате проработочных статей в центральной прессе.[51]

пересмотренному, оказались «Калевала», произведения М. Сервантеса, А. Дюма, братьев Гримм, Г. Уэллса, ряда других крупных писателей разных времен и народов.[53] В некоторых случаях (например, в случае с «Дон Кихотом») основанием для изъятия книги явилась «контрреволюционная сущность» их составителей и авторов предисловий (эти книги вышли до 1948 г.), но чаще речь шла о принципиальном неприятии того или иного явления культуры с позиций сталинской эстетической ортодоксии. В этой связи важно подчеркнуть: советизация венгерской культуры означала не только и не столько ее русификацию, сколько определенную ее идеологизацию. Характерно, что т. н. «русский институт» (позже «институт имени Ленина»), функционировавший в системе Будапештского университета на правах самостоятельного факультета, готовил одновременно и преподавателй русского языка и преподавателй «марксизма—ленинизма». Все философские кафедры университета были сосредоточены именно здесь, марксизм в его сталинской интерпретации занял монопольное положение в университете, как и во всей стране. В 1950 г. в Венгрии вышло 20 книг по философии (не считая произведений Маркса, Энгельса, Ленина и Сталина), из этих двадцати 19 принадлежало современным советским авторам.*

«Русский институт» был единственным университетским отделением, куда принимали абитуриентов без обязательного среднего образования (понятно, что пропагандистский механизм режима Ракоши испытывал острейшую потребность в преподавательских кадрах по русскому языку,[55] равно как и по философии марксизма). «Единственное требование, предъявляемое к студентам, — их желание учиться, — писала газета «Непсава».[56] В том же номере газеты приводятся слова одного из студентов, бывшего рабочего с 6-летним образованием: «Когда я пришел в университет, я едва знал даже правила венгерской грамматики». Можно представить себе уровень общеобразовательной подготовки людей, получавших дипломы об окончании университета.

* Наступление вульгаризированного марксизма предшествовала крупномасштабная кампния в адрес всемирно известного философа Д. Лукача. Мыслитель, проделавший сложную духовную эволюцию от философии жизни и неокантианства к творческому, неортодоксальному марксизму, оказавший своими работами влияние на экзистенциализм и франкфуртскую школу, Лукач был одним из главных препятствий на пути догматизации венгерской философии. Критика Лукача распространялась и на его общеполитические воззрения, и на эстетические концепции.[54] Одним из характерных мотивов в проработочных кампаниях была «недооценка» философом опыта советской культуры (Лукач упорно предпочитал классическое наследие произведениям, выполненным с соответсвии с нормами «соцреализма».)

В начале 50-х гг. параллельно с заметным увеличением числа учащихся средней специальной и студентов высшей школы* происходила резкая девальвация дипломов. Не последнюю роль сыграло здесь копирование советских образцов. С принятием в 1950 г. соответствующего партийного постановления в венгерской школе началось массированное насаждение идей Макаренко (как теоретика) и прочей сталинской педагогической ортодоксии. Все это выдавалось за наиболее передовой опыт, который противопоставлялся опыту других педагогических школ и направлений. Был закрыт НИИ педагогики, за противодействие внедрению «ценного опыта» изгонялись из школ лучшие учителя. Многие учебные заведения (в том числе и специальные) были организованы по советской модели без должного учета венгерских национальных традиций в подготовке соответствующих кадров. По советской модели в 1952 г. был образован венгерский Минвуз, ведавший менее чем половиной всех венгерских вузов и через год в силу абсурдности своего существования в маленькой стране упраздненный. Некритически переносится на венгерскую почву и система аттестации научных кадров, отличная от традиционной для Запада, при которой научные степени присуждаются в университетах без вмешательства вышестоящих бюрократических инстанций. По советскому образцу происходила реорганизация в 1949 г. Академии наук.[57] Многие видные ученые, перейдя на работу в только что образованные академические институты, ушли из вузов, тем самым, как в СССР, стал намечаться разрыв между наукой и высшей школой. (К тому же большую группу деятелей науки, особенно гуманитариев, затронули идеологические чистки начала 50-х гг. Так, политолог И. Бибо, будучи лишен университетской кафедры, смог устроиться на работу только в качестве библиотечного гардеробщика).

Начиная с 1950 г. в учебный процесс внедряются новые пособия, «основанные на современных достижениях советской педагогической науки».[58] Что представляли собой эти учебники? В пособии по всеобщей истории для средних технических учебных заведений из 180 страниц 120 было посвящено истории России и Советского Союза.[59] В учебнике по географии зарубежных стран 5 страниц отводилось на Францию, 10 — на США и 56 на СССР.[60] В пособии «Идейные предтечи исторического материализма» содержались 133 цитатыпособии из работ Маркса, Энгельса, Ленина и Сталина и

* Расширение масштабов специального образования (особенно по техническим специальностям) диктовалось потребностями начавшейся форсированной индустриализации.

всего одна цитата из Гегеля.[61] Даже тогдашний министр образования и религии Й. Дарваш был вынужден как-то заявить: приверженность авторов учебных пособий марксистской методологии должна проявляться отнюдь не в том, чтобы на каждой второй странице учебника по химии или физике можно было найти цитаты из классиков марксизма.[62]

Работы Ленина и Сталина, труды по истории КПСС заняли главное место в захлестнувшем Венгрию потоке советской пропагандистской литературы. Уже к началу 1950-х гг. здесь было подготовлено 12-томное собрание сочинений Сталина. В декабре 1949 г. к юбилею генералиссимуса была выпушена брошюра в невиданном для Венгрии миллионном количестве экземпляров. Чтение в оригинале работ Ленина и Сталина входит неотъемлемым элементом в программу уроков русского языка.[63] В 1950 г. в вузах вводятся государственные экзамены по русскому языку. В качестве экзаменаторов очень часто выступали эмиссары из Советского Союза. С 1945 г. по весну 1952 г. книги русских и советских авторов вышли общим тиражом 6 млн. экземпляров.[64] Некоторые издательства занимались исключительно выпуском советской литературы (как общественно-политической, так и художественной).

В январе 1950 г. центральные венгерские газеты дали рецензии на 37 книг. 27 из них принадлежало русским и советским авторам. Большая часть рецензированной литературы носила политический характер. Всевенгерский размах приобретают кампании по проведению выставок советской книги, организации читательских конференций и т.д. Было создано несколько магазинов советской книги, в том числе при доме советской культуры в Будапеште (этот шикарный особняк на одной из центральных улиц венгерской столицы занимало до 1949 г. руководство партии мелких сельских хозяев). Еще в 1947 г. была основана библиотека имени Горького, специализировавшаяся на русской книге.*

«Советская литература и искусство не воспринимаются у нас в Венгрии как иностранные», советская культура все более становится для нас не только опорой, но и неотъемлемой частью создаваемой нами новой венгерской культуры», — утверждали с высоких трибун ведущие партийные функционеры.[66] Отношения между СССР и Венгрией в сфере культуры становились все более неравноправными, приобретали zхарактер отношений между метрополией и ко-

* При отборе в СССР литературы для отправки в Венгрию соответсвующие советские службы не отличались особой разборчивостью. Иногда дело доходило до комизма, например, когда в Венгрию направлялись пособия по выращиванию сельскохозяйственных культур, которые на венгерской земле расти не могут.[65]

лонией, СССР по сути дела приписывалась культуртрегерская миссия.* Посещавшие Будапешт авторитетные советские визитеры позволяли себе выступить с высокомерными заявлениями, ущемляющими национальное достоинство венгров. Так, академик И. П. Бардин, возглавлявший делегацию СССР во время месячника советской культуры в Венгрии в 1950 г., снисходительно отметив «ростки новой жизни», далее заявил: есть область социалистического строительства, где Венгрия пока не достигла таких же впечатляющих успехов, как в других областях, «речь идет о культуре, науке, искусстве».[67] Вслед за этим центральные венгерские газеты принялись с еще большей активностью пропагандировать современную советскую действительность во всем показном великолепии ее «потемкинских деревень». На фоне звучных пропагандистских кампаний по случаю дней советской культуры часто оставались незамеченными более важные с точки зрения венгерской национальной культуры события, например, смерть в феврале 1951 г. великой актрисы Г. Байор (газета «Сабад неп» отреагировала на это событие лишь короткой констатацией). Вместо обещанной выставки картин В. И. Сурикова из Москвы была прислана выставка фоторепродукций его работ, но и ее венгерские газеты оценили культурной жизни как заметный факт.[68] Памятник Сталину в Будапеште (позднее, в октябре 1956 г. снесенный волной народного гнева) был построен на месте разрушенного храма. Чествование юбилеев по случаю рождения или смерти выдающихся деятелей русской культуры все более начинали затмевать празднования юбилеев великих венгров и носили формализованный характер, предполагали обязательное вовлечение в различные мероприятия огромного количества людей.[69] Киноэкраны заполонили советские фильмы о том, как Маркони украл у Попова секрет изобретения радио. С другой стороны, предавалась забвению богатая национальная традиция венгров в области технического изобретательства.[70] Конечно, было бы неправомерным видеть в массированной советизации только результат советского давления, чаще всего инициатива исходила от пресмыкавшейся перед Сталиным партийной верхушки в самой стране. Несомненна однако активная роль советской стороны (и прежде всего ВОКС) в отборе переправляемой в Венгрию духовной продукции. Музыкальные записи для радио направлялись в соот-

* Естественно, что подобный тип отношений между двумя странами пытались спроецировать и на прошлое. Развертывается кампания критики в адрес тех историков, которые «не хотели говорить правды о том, какую помощь оказал русский народ венграм в борьбе против турок и татар», создании венгерской государственности. С другой стороны, все труднее становилось объективно оценить роль царизма в подавлении революции 1848 г.

ветсвии со специальным соглашением, подписанным в апреле 1950 г.[71] Аналогичные соглашения были заключены в области книгообмена, концертной, выставочной деятельности.

Но говоря о масштабах советской культурной экспансии в Венгрии, никак нельзя уйти от ответа на вопрос: как воспринималась советская культура венгерской аудиторией, вызывала ли она только отторжение или дело обстояло значительно сложнее? Истоки интереса к духовной жизни СССР в первые годы после Освобождения лежали не только в стремлении найти противовес одностороннему немецкому влиянию, о чем речь уже шла выше. Некоторые венгерские исследователи (например, видный литературовед И. Кирай) пишут об эмоциональном подъеме, охватившем значительную часть населения страны в период экономических успехов 1946—1948 гг.[72] По свидетельству И. Кирая, искренний оптимизм, вера в «светлое будущее» на некоторое время овладели многими людьми, в том числе и деятелями культуры (даже не столько политические репрессии 1949—1950 гг., сколько крах волюнтаристской экономической политики Ракоши в 1951—1952 гг. смогли, считает Кирай, поколебать этот настрой). Советская культура «социалистического реализма» оказывалась, таким образом, созвучна достаточно широко распространенным в обществе авангардистским, революционно-романтическим устремлениям.» Вот что вспоминает известный экономист И. Хусар: «В народной коллегии в Будапеште, куда я попал в 1947 г., мы с жадностью впитывали в себя все сведения об этой стране, проглатывали все книги о ней, которые попадали к нам в руки. Возможно, современное литературоведение судит строже, но на меня в то время произвела неизгладимое впечатление книга Ажаева «Далеко от Москвы». Никогда не забуду и книгу Макаренко («Педагогическая поэма» — А.С.) — она произвела на меня тем большее впечатление, что я готовился стать педагогом, хотя и не стал им».[73] В связи с вышесказанным делается понятнее неожиданный успех в послевоенной Венгрии пьесы К. Симонова «Русский вопрос», и пьесы Л. Рахманова «Беспокойная старость»,[74] повести В. Катаева «Белеет парус одинокий».[75] Перенасыщение культурой «социалистического реализма» и соответственно реакция отторжения этой культуры происходили по мере разочарования в скором торжестве коммунистических идеалов (следует помнить также, что обширный поток русской культуры не сводился всецело к современной продукции, в нем были представлены, к примеру, Лев Толстой, другие великие русские писатели в блистательных переводах классика венгерской литературы Ласло Немета, выполненных примерно в это же время).

Осознавая неоднозначность ситуации, приходится все же констатировать: бездумное, механическое копирование советского опыта, недифференцированное отношение к советской культуре, возведение ее в ранг образца для подражания в ущерб культивированию лучших национальных традиций нанесло огромный вред культурному развитию Венгрии, сузило горизонты духовных исканий венгерской интеллигенции и вызвало в качестве естественной ответной реакции усиление антисоветских настроений в общественном сознании, проявившихся в дни трагических октрябрьских событий 1956 г. Советское военное вмешательство в венгерские дела 24 октрября и 4 ноября 1956 г., вызвавшее отпор многих тысяч венгров (сначала путём вооруженного сопротивления, а затем и в массовых забастовках) явилось проявлением той же имперской политики, как и массированная идеологическая и культурная экспансия сталинизма в 1945—1956 гг.

Примечания:

1 Цит.по: Большевик, 1945. No. 19—20. 8. 54.
2 Цит.по: Szabad Nép, 1951. aug. 28.
3 Daily Herald, 1946. aug. 22.
4 См. очень показательную самокритику академика Е. С. Варги (Вопросы экономики, 1949, N°. 3), признавшего «ошибки» своей монографии «Изменения; в экономике капитализма в итоге второй мировой войны» (М., 1946). В этой работе Варга, хотя и очень робко, пытался провести мысль о возможности эволюционного продвижения стран Восточной Европы от капитализма к социализму.
5 Bibó I.: *Harmadik út.* London, 1960. 73—74.
6 Цит.по: Huszár T.: *Bibó István.* Beszélgetések, politikai életrajz, dokumentumok. Bp., 1989.
7 См.: Стыкалин А. С.: ***В поисках выбора (из истории идейных исканий в народно-демократической Венгрии. Вторая половина 1940-х — первая половина 1950-х гг.)*** Политическая система СССР и Восточной Европы в 1920—1960-е гг. М., 1991.
8 Csicsery—Rónay I.: *Russian penetration in Hungary.* New York, 1952.
9 См.: *Dokumentumok a magyar nemzetközi kapcsolatok történetéből.* 1945—1948. Bp., 1988.
10 Из выступления Л. Зилахи на венгерско-советском культурном обществе. См.: ЦГАОР, ф. 5283, оп. 17, д. 115. Характерен особный интерес венгров к судьбе родственных угро-финских народов, проживающих в СССР. Венгерско-советское культурное общество обращалось в Москву с просьбой оказать содействие в подготовке антологии литератур угро-финских народов СССР (см.: там же, д. 113). О советской культуре как противовесе германизаторским устремлениям хортистов, способствовавшим в годы второй мировой войны пристегиванию Венгрии к военной колеснице «тертьего рейха», писали в то время многие. «Величие советского строительства, техническая мысль, искусство СССР помогут нам освободиться от односторонности германского влияния» — отмечала, например, некоммунистическая газета «Кошут непе» (там же, д. 115). Вследствие недостаточной

связи с СССР «мы не могли найти противоядие против реакции и немецкого влияния, что отравляло наш народ ядом клеветы и подстрекательства, — указывалось в обращении учредительного собрания венгерско-советского культурного общества (там же, д. 118).

11 Там же, д. 115.

12 Там же, д. 113.

13 Там же, д. 118.

14 Там же. Фонд Всесоюзного общества культурных связей с заграницей (ВОКС) в ЦГАОР СССР содержит письма венгерских граждан в Москву, свидетельствующие об их большой заинтересованности в культурном обмене с СССР. «В течение последних 4 лет моей деятельности в качестве преподавателя русского языка в университете моя работа протекала в крайне трудных условиях, ибо я был лишен каких бы то ни было учебных пособий, не говоря уже о тяжелом и приниженном моральном положении из-за немецкого засилия. Теперь, когда атмосфера очистилась, открыт путь для культурных сношений с Москвой, я со своей стороны сделаю все возможное для серьезного проникновения русской культуры в среду наших студентов» (там же, д. 114). Архитектурная секция Художественного Совета Венгрии, обратившись с предложением о сотрудничестве к советским архитекторам, сопроводила свое обращение словами: «Мы знаем, что Советский Союз потерпел в этой войне больше, чем мы, но мы знаем также, что он проделал большой путь к восстановлению и не останется равнодушным к проблемам восстановления зарубежных стран» (так же, д. 120). О большом интересе венгров к СССР, который не всегда в полной мере удовлетворяется советской стороной, писали в своих донесениях в Москву представители советской военной администрации (там же, д. 114).

15 Там же, д. 113.

16 О движении «народных коллегий» см.: Népi kollégiumok. 1939—1949. Bp., 1977.

17 См.: Советско-венгерские связи в художественной культуре. М., 1975. См. также отзывы советских артистов о гастролях в Венгрии ЦГАОР, Ф. 5283. оп. 21. д. 177, 196.

18 См.: благожелательные отзывы о советской культуре в католической газете «Уй эмбер»: Új ember, 1947. aug. 18.; szept. 15, 22, 29.

19 Летом 1945 г. в Венгрию было послано для распространения 5000 портретов Сталина. За этой первой партией последовали другие (ЦГАОР, Ф. 5283. оп. 17. д. 115.)

20 Там же, д. 118.

21 Там же.

22 Там же, д. 123. По соглашению, подписанному в 1946 г., в Венгрию было направлено 80 американских фильмов. США обязались также принять участие в налаживании венгерского кинопроизводства. (См.: Kis Újság, 1946, nov. 27).

23 ЦГАОР, Ф. 5283. оп. 17. д. 123.

24 Определенный отклик эти фильмы все же находили. Католическая газета «Уй эмбер», отмечая растянутость, наивность построения сюжета в советских фильмах 1930-х гг., вместе с тем обращала внимание на мастерство актерской игры, высокий профессионализм режиссерских решений (см.: Új ember, 1947, szept. 22, 29. См.: также положительный отзыв правоцентристской газеты «Мадьяр Немзет» на фильм «Депутат Балтики» (Magyar Nemzet, 1946. szept. 15.)

25 Подробнее см.: Szovjet irodalom Magyarországon és magyar irodalom a Szovjetunióban. Bp., 1968.

26 Случайная публикация в одном из журналов рассказа М. Зощенко была отмечена референтом ВОКСа как крайне негативный и настораживающий факт. В еще большей мере это касалось упоминания в венгерской прессе репрессированных Б. Пильняка и В. Мейерхольда (ЦГАОР, Ф. 5283. оп. 17. д. 126.)
27 Там же, д. 118.
28 Там же.
29 Jövendő, 1947. 22. sz.
30 Цит. по обзору журнала «Йевенде» (ЦГАОР, Ф. 5283. оп. 17. д. 128.)
31 Там же, д. 114.
32 Публицист-эмигрант И. Чичери-Ронаи пишет без ссылок на источники о том, что члены венгерско-советского общества в голодные месяцы 1945—1946 гг. имели право на дополнительный продуктовый паек. Фактор материальной заинтересованности надо принимать во внимание, и все-таки он не ставит под сомнение многие факты, свидетельствующие о действительном интересе венгров к советской культуре — Csicsery-Rónay I. Op. cit. P., 35.
33 Szabadság, 1945, jún. 28.
34 Цит. по: ЦГАОР Ф. 5283. оп. 17. д. 126.
35 Horváth Z.: Harcos demokrácia, Szocializmus, 1945. okt.
36 A magyar demokrácia válsága, Válogatott tanulmányok. 2. köt. Bp., 1986.
37 Szekfű Gy.: Forradalom után. Bp., 1947.
38 Szárszó 1943. Bp., 1983.
39 Kritika, 1983. 6. sz. 11.
40 Társadalmi Szemle, 1950. 3—4. sz. 196.
41 См.: Стыкалин, А. С.: Венгерская культура в середине XX века (от Хорти и до Кадара). М., 1991.
42 Szabad Nép, 1949. okt. 2. Общая установка была конкретизирована затем с учетом специфики отдельных областей культуры. «Давайте будем учиться у советского театра» — называется, например, директивная статья газеты «Сабад неп» (Szabad Nép, 1950. febr. 12.) См. также статью о музыкальной жизни — Szabad Nép, 1951. ápr. 8. — Виднейшую роль в духовой жизни Венгрии эпохи Ракоши играли деятели культуры, возвратившиеся из московской эмиграции, — писатели Б. Иллеш и Ш. Гергей, композитор Ф. Сабо, художник Ш. Эк и др. Иллеш и Гергей, например, сформировались в 20—30-е гг. в среде РАППа и Международной организации революционных писателей, столь же печально известной своими сектантскими традициями (Иллеш одно время был генеральным секретарем МОРП). Эти люди, будучи фанатически преданы идее пролетарской революционности, в такой же степени унаследовали от РАППа сектантскую нетерпимость к инакомыслию, недоверие к союзникам по народному фронту. Они лучше, чем кто бы то ни было, были подготовлены для выполнения посреднических функций при перенесении на венгерскую почву методов культурной политики, апробированных в СССР.
43 Csicsery-Rónay I. Op. cit. 32.
44 Magyar Nemzet, 1952. márc. 30.
45 Csicsery-Rónay I. Op. cit. 34.
46 Ibid, 25.
47 Ibid, 24.
48 Ibid, 2.
49 Szabad Nép, 1949. dec. 18.
50 Szovjet irodalom Magyarországon és magyar irodalom a Szovjetunióban. 9-10.

51 Szabad Nép, 1950. febr. 5.
52 Magyar Közlöny, 1950. márc. 3.
53 Varga S.: A selejtlista. 1950. — Irodalomtörténet, 1983. 2. sz.
54 A Lukács-vita. Bp., 1985.
55 Kis Újság, 1951. okt. 21. В 1951 г. русский язык по некоторым данным изучало 500 000 человек. В школе большее количество часов уделялось только венгерскому языку и математике, причем увеличение часов на русский происходило главным образом за счет западных языков. В специальных школах, созданных по советскому образцу, русский язык изучался не с 5-го, а со 2-го класса. Была образована также одна школа, где на русском языке проходило обучение по всем предметам. Курсы по изучению русского языка создавались повсеместно на предприятиях, при библиотеках и клубах. Естественно, что при таких запросах проблема подготовки педагогических кадров стояла очень остро и не могла быть быстро решена.
56 Népszava, 1950. jún. 7.
57 «Вся наука в стенах нашей Академии будет развиваться на основе марксизма-ленинизма, и образцом для нас станет советская наука с ее выдающимися достижениями», — было сказано на сессии ВАН в декабре 1949 г. — Szabad Nép, 1949, dec. 1. — Венгерские биологи и генетики получают предписание использовать в качестве методологического фундамента учение академика Лысенко — Magyar Nemzet, 1951. dec. 11. — Переносится на венгерскую почву кампания борьбы с космополитизмом в науке. В Венгрии эта кампания получала своеобразное звучание. «Самая опасная форма космополитизма — игнорирование достижений науки», — писала одна из газет. Magyar Nemzet, 1951. dec. 11.
58 Szabad Nép, 1951. szept. 16.
59 Csicsery-Rónay I. Op. cit. 11—12.
60 Ibid, 11.; Подобные примеры можно множить и множить. В книге для чтения учеников 2 класса начальной школы более половины авторов составляли русские и советские. Многие фрагменты переносились в готовом виде из соответствующего советского учебника. В учебнике для первоклассников было помещено 3 биографии — Ленина, Сталина и Ракоши. Сходной была ситуация в высшей школе. Из 175 учебных пособий для вузов, опубликованных в 1950—1952 гг., 86 принадлежало советским и 89 венгерским авторам, но и оригинальные венгерские учебники были написаны «на основе передового советского опыта». Szabad Nép, 1950. aug. 23.
61 Molnár J.: A történelmi materializmus előzményei. Bp., 1952.
62 Szabad Nép, 1951, aug. 29.
63 «Мы вводим новую систему образования, которая ... сделает возможным для наших студентов читать в оригинале работы товарищей Ленина и Сталина», — писала «Сабад неп» Szabad Nép, 1950, szept. 12.
64 Szabad Nép, 1952. márc. 25.
65 Póth P.: A kollektivizálás szolgálatában álló kultúrpolitika. Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. Bp., 1988.
66 Szabad Nép, 1950, febr. 12., febr. 19.
67 Ibid, 1950. febr. 17.
68 Népszava, 1950. jan. 31.
69 См.: инструкцию министерства о проведении юбилейных вечеров: Köznevelés, 1952. ápr. 15.

70 Wagner F. S.: Hungarian contribution to world civilization. См.: De Kalb Pike, Pensylv. 1977.
71 Szabad Nép, 1950. ápr. 18.
72 Király I.: Az „Ötvenes évek". Megjegyzések egy tanulmányhoz. Jelenkor, Pécs, 1986. nov.
73 Венгерские новости, 1985. 4.
74 См.: ЦГАОР, Ф. 5283. оп. 17. д. 126. Отзывы некоммунистической прессы. 1947—1948.
75 Там же, д. 133.

LEONYID SZUVIZSENKO *(St. Petersburg)*

H. G. Wells „William Clissold világa" című regényének fogadtatása Magyarországon

A világhírű angol író és gondolkodó, Herbert George Wells (1886—1946) könyveinek vonzereje mindmáig megmaradt, ami nem véletlen.[1] Még 1926-ban, a modern számítástechnikával nem „terhelt" angol irodalomkutatók megszámolták, hogy Wells kb. 1650 jelentős téma után érdeklődött[2]: a modern állam, a gazdasági rendszer, a társadalom szociális berendezkedése; a munka és a tőke; a kereszténység, a szocializmus, a kommunizmus, a „bolsevizmus"; Marx, Lenin; a civilizáció, a kultúra, a közoktatás; a háború, az evolúció, a jövő építménye; a nők problémái, a népességszaporodás ellenőrzése stb. Ezen korántsem egyszerű kérdések közül többet érintett az író 1926-ban megjelentetett bölcseleti regényében, a *William Clissold világá*ban, amelyet hevesen vitattak a korabeli Európában. Ezt a művet joggal tekinthetjük a legfontosabb mérföldkőnek az 1928-ban megjelent *Nyílt összeesküvés* című ismert tanulmányához vezető úton, amelyben a szerző összefoglalta és pontosította az emberiségnek a „Világállam" lobogója alatti fokozatos és békés, evolúciós egyesülésére vonatkozó gondolatait.

Magyarországon 1927 elején fordították le a regényt, és mind a társadalomban, mind pedig a folyóiratokban elég széles visszhangra lelt. A Nyugat, a Századunk, a Magyar Szemle, a Korunk, a Pandora és a Szocializmus lapjain Kassák Lajos, Nagy Lajos, Szerb Antal, Vámbéry Rusztem, Bresztovszky Ede és mások fejtették ki véleményüket a műről.[3]

A fordítás és az értelmiség körében kiváltott hatása értékelését tekintve Kassák volt a leghatározottabb. Nem tekinthetjük kizártnak, hogy Kassák patetikus reagálása az európai közvéleményre is támaszkodott. Mindenesetre, megemlítve, hogy a magyar olvasók és a kritika „úgy nyúlt ez után a könyv után, mint a beteg az orvosság után", Kassák egyidejűleg megjegyzi, hogy az „egész művelt Nyugaton" is szokatlanul nagy sikere van a regénynek.[4] Kassákot nem az nyugtalanította, hogy a „divattá vált fordizmust" új „mánia", a clissoldizmus váltja fel. Joggal aggasztotta, hogy az embereket elbódíthatja Wells boldog „Világállamának" délibábja és annál keserűbb lesz kiábrándulásuk. „A ma átlagembere kétségbeesetten menekül a reális valóságtól. . . — írta Kassák. — Kalandokra vágyik s látszatokkal narkotizálja magát. Elismerem, ilyen szellemi narkotikumnak nagyszerűen beállíthatók *Wells Clissold* úr okoskodásai". (Kiemelés tőlem. L. Sz.)

Meg kell említenünk, hogy a recenziók szerzői különböző utakon közelítették meg Wells regényét. Nemcsak a tartalom, de a forma szempontjá-

ból is kísérletet tettek a mű értékelésére. Míg Kinszki Imre nyugodtan megállapította, hogy a tárgyalt könyv, a „retrospektív biografikus regény" az író számára szokatlan formájában íródott,[5] addig Kassák kereken kimondta, hogy ez a regény „társadalomtudományi tévelygés". Kétségeit tekintve Kassák nem volt egyedül. Görög Imre[6] és Szerb Antal[7] utópiának tekintette a művet, Nagy Lajos[8] és Róna Imre[9] mint a soros társadalomtudományi értekezés szerzőjével vitatkozott az íróval. A poetica titkait érintetlenül hagyva hevesen bírálta a regényt Vámbéry Rusztem, a Századunk szerkesztője.[10] Voltak természetesen olyan kritikusok is, akik lelkesedéssel fogadták a regényt. Megnyitva a vitát, a Pandora májusi számában Justus Pál[11] kijelentette, hogy R. Rolland-on kívül talán csak az egy Wells érdemli az „európai" jelzőt. Rámutatott, hogy az íróról már korábban kialakult véleményt csak utolsó regénye teljesítette ki „művészi egységgé". Általánosságban nagyra értékelte a művet Kinszki és Görög is. Eléggé tartózkodó volt Szerb véleménye, amelyben egészében véve lojálisan értékelte Wells „jubiláns és legfőbb" utópiáját.

A vita tulajdonképpen az írónak Marx, a marxizmus egésze és az oroszországi „bolsevizmus" elleni indokolatlanul durva kritikája, valamint azon kérdés körül alakult ki, tekinthetők-e Clissold eszmefuttatásai az író gondolatainak. Ebben a tekintetben az eltérő olvasatokat önkéntelenül maga az író „provokálta", aki a címlap elé helyezett előszavában azt állította: „Ez a könyv regény és semmi egyéb. William Clissold elképzelt alak, aki jellemének és típusának megfelelő módon gondolkodik"[12]. Hozzáfűzte még, hogy hőse eredeti személy, nem a szerző mása.

Az író magyar kritikusainak ezen kérdéshez való viszonya ugyancsak a vélemények széles skálájáról tanúskodik: az előszó teljes figyelmen kívül hagyásától, amely Nagy Lajos[13] és Bresztovszky[14] kritikájára jellemző, a szerzővel való teljes szolidaritásig terjed, csupán annak alapján, hogy az író „igen energikusan tiltakozik" az azonosítás ellen (Justus). A kérdés tisztázásához hozzájárult a kolozsvári Korunk kritikusa, Róna is. Az íróval vitázva ésszerűen jegyzi meg, hogy a szerző „mint ismeretes, önmagát adja alakjában", és kiegészítő érvként Clissold könnyen felismerhető gondolataira hivatkozik, amelyeket a szerző megosztott a Sorbonne-on a szocializmus, a demokrácia és a diktatúra kérdéseiről tartott előadásának hallgatóival. (Az 1927-ben megtartott előadás a „Demokrácia revíziója" címen ismert). Ellenkezőleg, a sokat tapasztalt Kassáknak semmiféle igénye nem merült fel további érvek iránt. Kritikája elején "Wells Clissold eszmefuttatásairól" mint „szellemi narkotikumról" írt, egy másik helyen meggyőződéssel jegyezte meg: „A könyv elolvasása után kétségtelen, hogy a regény főalakja, William Clissold maga a szerző, s amit elmond, az Wells . . . szubjektív véleménye az emberekről és a dolgokról". Ebben a kérdésben Szerbnek sem voltak kételyei, aki kritikájának a *H. G. Wells világa* címet adta.

A magyar kritikusok tehát — mindegyikük a maga módján — reagáltak az írónak Clissold eszméitől való elhatárolódási kísérletére. Eltérő módon viszonyultak a vita fő kérdéséhez, az író Marxhoz, annak elméleti hagyatékához és a bolsevizmushoz való viszonyához is. A magyarországi vita feltárta az író — az ország számára rendkívül időszerű kérdésekkel kapcsolatos — véleményének tartalmával és formájával szembeni sommásan tagadó állásfoglalást. Még a könyvet lelkesen fogadó Justus is feltette, hogy a szerző „igazságtalan" Marx-szal szemben, de a többiek is „helytelennek, pontatlannak" (Róna) jellemezték Wells marxizmus-elemézését, rámutattak a marxizmus és a szocializmus bírálatának „szokatlanul éles és lealacsonyító hangjára" (Kinszki). Értelmüket tekintve közeliek vagy hasonlóak voltak Vámbéry, Bresztovszky, Szerb és mások kijelentései is. Legkövetkezetesebbnek azonban Nagy Lajos bizonyult. Mintha célul tűzte volna ki maga elé politikai alapismeretekre oktatni az olvasókat, módszeresen (a tézis—antitézis elve alapján), egymás után megvédte a marxizmus azon tételeit, amelyeket Wells megkísérelt kétségbe vonni, vagy nevetség tárgyává tenni. Ugyanakkor azonban nem volt mentes az éleselméjűségtől és a polémikus éltől sem. Egyebek között — megdöntve azon állítást, mely szerint „Marx a szocializmus rossz szelleme" — Nagy Lajos rosszallóan megjegyzi: hasonló „logikai szalto mortale" lehetővé teszi azt mondani: "És most áttérek a kereszténység rossz szellemére, Jézusra. Vagy: És most áttérek a pszichoanalízis rossz szellemére, Freudra".

Kassák ugyancsak védelmére kelt a marxizmusnak, noha nem volt annyira alapos, mint Nagy Lajos. Ő csupán az osztályellentétek problémáját emelte ki, és a *Tőké*re támaszkodva kimutatta azt a „mechanizmust", amellyel Wells meghamisította Marx eredeti gondolatát. Akár a regény néhány más bírálóját (Görög, Róna), Kassákot is felháborította az angol írónak az a törekvése, hogy Marx szocializmus tanának hiányosságait májbajjal, vagy túlzott dohányzással magyarázza. „Wells módszerével élve — írta az élcelődő Kassák — mennyire májbajosnak (vagy agybajosnak) kell lennie annak az embernek, aki a mai termelésben nem látja meg a tőke uralkodó szerepét. . ."

Ugyancsak meg kell említenünk, hogy a regénnyel vitatkozók közül egyedül Kassák és Nagy Lajos kockáztatta meg a Wells-szel folytatott vitában, hogy Szovjetoroszország pártjára álljon. Összevetve a Szokolnyikov által Genfben nyilvánosságra hozott hozzáférhető anyagokat azokkal, amelyekre Wells támaszkodott, Nagy Lajos például kimutatta az iparra, a mezőgazdaságra és a közművelésre vonatkozó ellentmondásokat. Ezeket „eleve eltökélt informálatlanságnak" ítélte.

Mintegy összebeszélve, Kassák és Nagy Lajos (kritikáik a folyóiratok júniusi füzeteiben jelentek meg) a regény kritikai taglalását olyan összecsengő következtetésekkel zárta le, amelyek arra voltak hivatottak, hogy az olvasókat annak tudatára ébresszék: a világ fejlődésének Wells—Clissold-

féle értelmezése nemcsak a helyét nem állja meg, de veszélyes is. Megalkuvást nem tűrő reakciójukat az a gondolat váltotta ki, hogy a „szociáldemokraták" által kialakított új paradicsomi világban nem lesznek tekintettel a többség véleményére. A magyar írók egységesek voltak ezen távlatok megítélésében: Kassák ezeket az eszméket „fasiszta lázálomnak" tartotta, Nagy Lajos pedig kijelentette, hogy „amiről itt szó van, azt magyarul fasiszta diktatúrának nevezik". Fenti ítéletek azonossága minden bizonnyal nem annyira a regény figyelmes elolvasásáról, hanem — bizonyos értelemben — az 1918-as és 1919-es forradalom megpróbáltatásait és az ellenforradalom nehéz időit megélt írók világnézeti közelségéről tanúskodik. Rideg, polemikus kijelentéseikben előfordulnak a korra jellemző, a nemzetközi kommunista mozgalomban akkoriban elfogadott, de a későbbi gyakorlat által elvetett nézetek (pl. az osztályharc élesedése). Egészében véve azonban cikkeik figyelmet érdemlő, átgondolt belső érvelésükkel tűntek ki.

Ebben a vitában különvéleményével hívta fel a figyelmet magára Bresztovszky, a Szocializmus című szociáldemokrata folyóirat publicistája. Első cikkében (*Szocializmus — milliomosok számára. H. G. Wells új regénye*) a művet inkább társadalomtudományi értekezésnek tekintette, és megkísérelt a „csetepaté fölé" helyezkedni. Bresztovszky azt állította, hogy Wells egyáltalán nem szociáldemokrata, nem szocialista, hanem az angol "Fábiánus Társaság" tagja. Ezzel magyarázhatók marxizmussal kapcsolatos téveszméi. Ugyanakkor azonban Bresztovszky megállapította, hogy az író durván bírálja Marxot, és úgy gondolkodik a marxizmusról, mint valamilyen „részvénytársasági igazgató". A kritikában megtalálható a világnak „az ipar és a pénz értelmes generálisai" által való megváltoztatása eszméjének elutasítása, amelyet a recenzens „igazi fábiánus ötletnek" nevezett, helyesen állapította meg ugyanis, hogy „túlságos optimizmus kellene ahhoz, hogy az ember bízzék benne: rövidesen ott tolonganak majd az eszmebarikádokon Wells szocialistává, amolyan clissoldiánus szocialistává szervezkedett milliomosai". Szellemét tekintve annál meghökkentőbb volt a folyóirat következő, szeptemberi számában *Marxizmus vagy clissoldizmus? — H. G. Wells új regénye* című írása. A szerző itt hajlott arra, hogy az író művét társadalmi utópiaként kezelje, és a hangsúlyt az akkori idők magyar szociáldemokratáira jellemző eszmék propagálására helyezte. Innen erednek terjengős eszmefuttatásai „az új rend intézményeinek" a mai társadalom kebelében való lassú, fokozatos kialakításának szükségességéről, a „barikád romantikájáról" való lemondás gondolatáról.

A Justus által 1927 májusában a Pandora lapjain „William Clissold világáról" megnyitott vitát — mondhatni — Bresztovszky második kritikája zárta le, mivel Szerb Antal elkésett bírálata (1928 márciusa) lényegében semmivel sem járult hozzá a regény megértéséhez. Noha a magyar kritiku-

sok értékelése és ítélete nem esett egybe, a véleménycsere nem volt kihegyezett, dinamikus, valóban vitaszerű. Ugyanakkor azonban az angol író vitás művének tárgyalása több szempontból is érdekes.

A vita alapján elsősorban képet alkothatunk a kritikai gondolkodás állapotáról a 20-as évek közepének Magyarországán. Láthattuk, hogy Wells bírálói a Clissold-regény megítélésében saját útjukat követték, és eltérő véleményeket fejtettek ki az író adott művéről és egész munkájáról általában. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a vita visszafogott tónusát mind a kedvezőtlen társadalmi-politikai helyzet, mind pedig az a körülmény váltotta ki, hogy a magyar kommün leverése után nem csupán az irodalom, de a kritika tábora is meggyengült: emigrációba kényszerültek a legengesztelhetetlenebbek: Lukács György, Gábor Andor, Gaál Gábor és mások.

A magyarországi vita bizonyos érdeklődésre tarthat számot úgy is, mint az ismert angol író művének más nemzeti alapon való recepciója, amelyben a regényt egészen más szellemi légkörben fogadták, és nem annyira a „világállam" eszméinek lényegét tekintve váltott ki tiltakozást, hanem a marxizmus és a bolsevizmus címére szóló kritikai megnyilvánulásainak formája révén. Mint láthattuk, egyedül Kassák kísérelte meg összevetni a regényt a korabeli magyar élettel. Kassák megállapította, hogy az ún. konszolidáció korában a diadalmas reakciónak nagyon kapóra jött a könyv, annál is inkább, mert külföldi és híres szerző tollából származott, aki kétségbe vonta a marxi tanítást, tehát a közelmúlt magyar forradalmának céljait és feladatait is. Valószínűleg az „új mánia" széles körű elterjedésének lehetséges következményei miatt aggódó Nagy Lajos és Kassák ezért mutatott rá kortársainak a „clissoldizmus" fasizmusba való átnövésének lehetőségére.

Végezetül fontos megjegyeznünk, hogy 1919 után ez volt az első viták egyike, amelyben a különböző irodalmi csoportosulások világnézeti és esztétikai álláspontjai napvilágot láttak. A korabeli Magyarország viszonyai között bizonyos fokig „szabad kezet adott" és ösztönözte a vitát az a körülmény, hogy a könyvet külföldi szerző írta. Ilymódon a vita mind irodalomtörténeti, mind pedig társadalompolitikai érdeklődésre számot tarthatott.

Jegyzetek

1 Az akkori Magyarország irodalmi és társadalmi mozgalmának jellemző sajátosságait részletesebben *H. Wells „William Clissold világa" című regényének fogadtatása a magyar kritikában* című munkánk tartalmazza. Voproszi Finno-ugorszkoj filologii, 5. füz. Leningrád, 1990. 151—170.

2 Ld. Dinamov Sz. Gerbert: *Uelsz na perelome*. Vesztnyik inosztr. lit. 1929. 1. 206.

3 Csak a folyóirati periodikák elemzésére szorítkoztunk.

4 Kassák Lajos: *William Clissold világa*. Nyugat, 1927. 1. 991—996.

5 Kinszki Imre: *Clissold*. Századunk, 1927. 3. 182—184.
6 Görög Imre: *H. G. Wells hitvallása*. Nyugat, 1927. 1. 982—990.
7 Szerb Antal: *H. G. Wells világa*. Magyar Szemle, 1928. 1. 295—300.
8 Nagy Lajos: *Clissold II. (H. G. Wells legújabb véleménye a szocializmusról)*. Századunk, 1927. 4. 236—244.
9 Róna Imre: *William Clissold világa*. Korunk, 1927. 7—8. 581—582.
10 V. R. (Vámbéry Rusztem): *Szocialista-e Wells?* Századunk, 1927. 4. 244—245.
11 Justus Pál: *„William Clissold világa" és a Cobden-szövetség ankétja*. Pandora, 1927. 4. 246—248.
12 Wells H. G.: *William Clissold világa*. 1—2. Bp., 1927. 3.
13 Egyébként a szerző ezen kérdéssel kapcsolatos álláspontját kritikai cikkének címével fejezte ki.
14 Bresztovszky Ede: *Szocializmus — milliomosok számára*. Szocializmus, 1927. 8. 300—304.; Uő.: *Marxizmus vagy clissoldizmus?* Ibid. 1927. 9. 341—346.

M. TAKÁCS LAJOS *(Debrecen)*

Az utóbbi két évtized magyarországi és kárpátaljai magyar irodalmi és filológiai kapcsolatairól

Oly világot élünk, amelyben a közel s távol nap mint nap tapasztalt természeti, politikai és társadalmi katasztrófák, emberi tragédiák illuzórikussá, szánalmassá, már-már nevetségessé tehetik a filológus aprólékos, módszeres munkáját. A sorsfordító idő szakmánk, kollégáink és önmagunk kínzó vizsgálatára kényszerít. Alább kísérletet teszek mindannak a szűkös terjedelem szabta rendkívül vázlatos felmutatására, amit 1977 októbere, első ungvári tartózkodásom óta szerzett tapasztalataim alapján a címben jelzett tárgyban fontosnak, bántónak, illetve a leginkább változtatásra érettnek vélek.

Remélem, hogy „nem terhes Háttekivagy János-ként" szólok, hisz néhány szerzett jó barátom, valamint a pesti Magvető és a debreceni Csokonai Kiadó segítségével, sokéves, gyakran kilátástalannak tűnő „partizánmunka" után már letettem a magyarság asztalára a *Vergődő szél* című, 608 oldalon 37 szerző munkáit bemutató kárpátaljai antológiát; és sikerült újra kiadnunk az 1945 utáni kárpátaljai magyar próza negyedszázaddal ezelőtt gyakorlatilag betiltott legjobb művét, Kovács Vilmos *Holnap is élünk* című regényét. Utazásaimhoz és kutatásaimhoz ez év márciusáig hazám egyetlen állami vagy tudományos intézményétől, de pártjától, társadalmi szervezetétől sem kaptam anyagi támogatást. Tehát — ismét Kovács Vilmossal szólva — „Amit mondok, mondhatom. A másodszülött fiú jogán."

A fenti mondatokat nem az önelégültség szülte. Arra valók, hogy feltehessük a kérdést: miért egy debreceni, irodalmárok között ismeretlen, akkoriban strukturalista nyelvészre mérte a sors ezt a feladatot? Arra, aki öt évig menekült előle, Babits Jónásának karikatúrájaként; amíg véglegesen meggyőződött róla, hogy meg kell tennie, ami tőle telik. Miért nem foglalkoztak a témával érdemben, módszeresen és nyilvánosan a hazai „par excellence" irodalomtörténészek, kutatóintézeti munkatársak, s az ún. mértékadó kritikusok? Hisz a hetvenes évek második felében már nemcsak az irodalomtudósok, de a Magyarok Világszövetsége kijelölt „portyázói" is rendszeresen ismertették és elemezték az erdélyi, a vajdasági, a szlovákiai; sőt — bár igencsak szőrmentén — már a nyugatinak nevezett, európai és amerikai emigráns magyar irodalmat is. A sorjázó Anyanyelvi Konferenciák meg miért éppen a kárpátaljai magyarokat „felejtették ki" hatókörükből?

Csak a Szovjetunió merevsége, meg az MSzMP irodalom- és tudománypolitikája lett volna a ludas? A fő ok még csak nem is a „hűlve latoló józanságban" (Nagy László), netán egyesek gyávaságában keresendő: a kárpátaljaiakkal foglalkozni egyszerűen nem volt „rentábilis". A harmincas évek „elfelejtett földje" a hetvenes években sem kellett senkinek; sem veze-

tő tudósainknak, sem tekintélyes íróinknak, a politikusokról már nem is beszélve. . .

Pedig a segélykiáltások nem maradtak el. „Csempészáruként", illegális utakon, a kárpátaljai magyarság polgárjogi harcosainak terjedelmes beadványai a hatvanas évek végétől már szinte rendszeresen érkeztek Magyarországra is; tele a magyar nyelvű irodalom, sajtó és közoktatás kínzó gondjaival, tarthatatlan igazságtalanságaival; amelyeket jórészt — mellesleg szólva — saját eltévelyedett, túlteljesítő és karrierista fiainak „köszönhetett" a kárpátaljai magyarság. Ezek a beadványok minden akkori fontos hivatalos helyre eljutottak, de — mondani sem kellene — céltudatosan, hatásos intervencióra sohasem került sor. . . Szomorú, ám sajátságos, hogy a kaméleontermészetű kárpátaljai „kis-quislingek" némelyike megint csak talpra esett; a szakma egy része pedig, ahelyett, hogy magukba szállást követelő bírálatokkal illetné, még a legutóbbi hónapokban is, mindent megbocsátva, elismert és fontos partnerként kezeli őket; s arra is van példa, hogy áttelepülve jó állást kapnak, ha meg otthon maradnak, bőkezű forint-támogatással honorálják legújabb keletű irodalmi tevékenységüket. . .

Visszatérve a hetvenes évekhez: a kezdetleges, alacsony színvonalú kárpátaljai szépirodalom és újságírás, a gúzsba kötött magyar tannyelvű közoktatás vagy a gyerekcipőben botladozó ungvári magyar humán tudományosság monografikus igényű tanulmányozása, mivel nem igért sem exkluzív élményeket, sem tudósi babérokat, sem anyagi gyarapodást, sőt, politikailag sem volt veszélytelen: hát el sem kezdődött. . .

Maradtak tehát az ilyesmire is figyelő magyarországi olvasónak a főként vidéki napilapokban publikált rövid, felületes, adataikban hibás és érveikben szegény, gyakran — főként a „testvérmegye" székhelyén — kincstárian lelkesedő, vállveregetve dicsérő hangú jegyzetek, ál-riportok és ál-recenziók; esetenként megtoldva, eleinte néhány Ungváron megjelent verssel, később már egy-egy tárcanovellával is. . . Ámbátor ezekért is köszönet, újságíróknak és tanároknak egyaránt.

Igazságtalanok lennénk azonban, ha nem mutatnánk rá nyomatékosan: a hetvenes években már voltak olyan folyóirataink (jelesül a Tiszatáj, az Alföld, a Forrás, de olykor az Új Írás és a Napjaink is); és voltak olyan szerkesztők, kritikusok és egyetemi oktatók (pl. Ilia Mihály, Kiss Ferenc, Szakolczay Lajos, Sándor László, Varga Lajos Márton, Bessenyei György), amelyek és akik nem pártprotokoll-penzumként, hanem lényegükből fakadó és bensejükben fogant elkötelezettséggel publikáltak az arra érdemes kárpátaljaiaktól, és segítették őket meghívásokkal, zsebpénzzel, könyvekkel, gyógyszerrel; hovatartozásuk tudatosításával, nemzetiségük iránti felelősségük erősítésével.

Manapság sokan és sokfelé hirdetik, a régebben „túlóvatosak" és a mai „újbátrak" egyaránt: *tilos* volt, *lehetetlen* volt a kárpátaljaiakkal való kapcsolattartás. Azt is gyakran hallani: *először* jöhetnek hozzánk Kárpátal-

járól írótáborba, néprajzi táborba, *először* tanulhatnak fiataljaik magyarországi állami egyetemeken. Ez sem ilyen egyszerű: 1970 körül már többen közülük a pesti ELTE magyar szakán tanultak; egyiküket-másikukat meghívta a Magyar Írók Szövetsége; és többé-kevésbé rendszeresen eljutottak a debreceni nyári egyetemre is.

Egyébként pedig: aki némi kockázatot és sok kellemetlenséget vállalva rászánta magát, és rendelkezett valamelyes helyismerettel, no meg egy kis orosz vagy ukrán nyelvtudással is; az, kiismerve a szovjet határőrizeti és rendőri szervek „standard" fogásait, valamint igénybe véve a lakó- és munkahelyén mindig feltalálható, enyhébb szabálytalanságokra és kegyes csalásokra kapható hivatalnokok segítőkészségét; évente akár többször is kijuthatott Kárpátaljára; segítve azzal, amivel s ahogyan tudott. Civil kurázsi, népi diplomácia? Nevezd, ahogy akarod. . . Keserű tény, hogy még mai viszonyaink között is ez a leghatékonyabb, sokszor az egyetlen független „módszer". . .

A kárpátaljai fiatal magyar költők és tanárok támogatói, pártolói közé a nyolcvanas évek elején olyanok álltak, mint a debreceni Gunda Béla és Görömbei András, a nagykállai Ratkó József, a nyíregyházi Antal István, Miskolcon Papp Lajos; Budapesten Vekerdi József, Fodor András, Tenke Sándor, Halász Péter, Dinnyés József, vagy a József Attila Kör fiataljai.

Okvetlenül megjegyzendő: tekintélyes, idősebb és ifjabb nyelvészeink közül is többen szívügyüknek érezték a nyelvtudományon kívül a kárpátaljai magyarság teljes sorsát; ha néha túl óvatosan is, de mindig szeretettel segítettek, néhány napos alkalmi vendégként, vagy huzamosabb ideig az ungvári egyetemen működő tanárként egyaránt. Álljon itt a neve legalább Imre Samunak, Lőrincze Lajosnak, de a debreceni Sebestyén Árpádnak és a nyíregyházi Mező Andrásnak is. . .

Vitathatatlan, hogy a kárpátaljai magyar szépirodalom, újságírás, valamint iskolai magyar nyelv- és irodalomtanítás jelenének és jövőjének legfontosabb szakmai letéteményese az ungvári egyetem magyar filológiai tanszéke; a korszerű, komplex magyarságtudományi kutatatásoké pedig az 1989-ben szintén Ungváron megnyitott Szovjet Hungarológiai Központ. Mindkettő komoly gondokkal küzd és rövidesen súlyos válságba kerülhet. Mindenképpen el akarván kerülni egy másik ország állami egyetemének a magyar tanszéke és a nevében is *szovjet* hungarológiai intézet „belügyeibe" való illetéktelen beavatkozásnak még a látszatát is; csupán a következő megjegyzésekre szorítkozom:

A tanszék oktatói állománya — elnézést a szóért — elöregedett; többségük néhány éven belül eléri, sőt részben már el is érte a nyugdíjkorhatárt; a fiatal, jól képzett oktatói utánpótlásnak viszont se híre, se hamva. A hallgatóság elavult tantervek alapján tanul, tankönyvvel, szak- és szépirodalommal való ellátottsága elégtelen. . .

A hungarológiai központ kutatási programjai erősen féloldalasak, tematikailag hiányosak és nincsenek eléggé kidolgozva. Túlteng a nyelvjáráskutatás; irodalommal, történelemmel szinte egyáltalán nem foglalkoznak. . . Itt is túl kevés a képzett szakember, és feltétlenül szükség van egy valóban autentikus, a fiatalabb korosztályhoz tartozó tudós igazgatóra. Egyébként: létezik ilyen, minden tekintetben alkalmas, kárpátaljai magyar származású hiteles moszkvai tudós.

A Magyarország és Kárpátalja közötti könyv-, folyóirat- és újságforgalom jelenleg a mélyponton van. Az ungvári Kárpáti Kiadó és a magyarországi könyvkiadók közötti együttműködés gyakorlatilag megszűnt; a kiadó magyar osztálya katasztrofálisan összezsugorodott. A *Vergődő szél* című antológiát a Kárpátalján működő két könyvterjesztő hálózat egyike sem volt hajlandó forgalmazni 1990-ben: a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség aktivistáinak köszönhető, hogy mégis eljutott az olvasókhoz. A magyarságára oly büszke Debrecenben pedig egyetlen könyvesbolt sem rendelt belőle egyetlen példányt sem. . .

Végezetül essék szó azokról is, akiknek az érdekében ezt az egészet csinálni muszáj, sőt, olykor érdemes; azaz magukról a költőkről—írókról, mai létállapotukról. . .

Az 1971-ben kierőszakolt rossz kezdet után mégis kiteljesedő, szép eredményeket is teremtett József Attila Irodalmi Stúdió 1988 elején Ungváron József Attila Alkotóközösséggé bővült—alakult; mára azonban működése *de facto* teljesen megszűnt. Gyakorlatilag megszűnt a Kárpáti Igaz Szó irodalmi rovata is; azonban 1987-től évente megjelenik Ungváron az *Évgyűrűk* című irodalmi antológia, és 1989 szeptembere óta — budapesti közreműködéssel és anyagi segítséggel — immár folyóirata (Hatodik Síp) is van a kárpátaljai magyar irodalomnak.

A régi „józsefattilások" némelyike az idők szorításában politikussá lett; mások a Kárpátalja című, miskolci segítséggel készülő független lapot írják; és van, akiből talán túlontúl is „nagyhatalmú" főszerkesztő válik. . . Tragikus fejlemény, hogy az utóbbi két évben hat kárpátaljai költő, író és újságíró hagyta el szülőföldjét: áttelepültek Magyarországra. Végleg lezárult egy korszak, s a kárpátaljai magyar irodalomban is végetért „az ártatlanság kora". Most néhány évig nem a művészi felívelés, hanem az érdekcsoportok szerinti megosztottság lesz napirenden. . .

TATÁR MÁRIA MAGDOLNA *(Oslo)*

Bjørnstjerne Bjørnson és szlovák informátorai: mi történt Csernován?

Most, amikor a peregrináció segítségével Európa népeivel létesített kapcsolatainkról tanácskozunk, a Norvégiából érkezett résztvevő nem beszélhet sem magyar peregrinusokról — hisz Norvégiát, egyetem híján, ezek nem látogatták —, sem Magyarországra látogató norvég utazókról, mert ők meg elsősorban a tengerparti országokat keresték fel. Van azonban egy igen szomorú és sajnálatos ügy, mely a norvég—magyar kapcsolatokat szinte egyedül képviselte a század elején, ez pedig az 1907. október 27-i úgynevezett csernovai sortűz, melynek kapcsán az ekkortájt jobbára Rómában élő norvég író, a Nobel-díjas Bjørnstjerne Bjørnson heves sajtókampányt folytatott a nemzetiségeket elnyomó magyarság ellen. Ennyi év elteltével, a heves kifakadások lehántása után, s ami a legfontosabb, hiteles, korabeli dokumentumok alapján, itt az ideje, hogy tárgyilagosan feltárjuk a tényeket és egyben illusztráljuk azt a magyar történetírásban sokat hangoztatott, de kevéssé dokumentált tényt, hogy az első világháború előtt a nemzetközi közvélemény Magyarországot csak a nemzetiségek sajtójából, sőt propagandaanyagából ismerte. Ezt különösen fontosnak tartom abban az esetben, amikor az esemény emléke élénken él, sőt megemlékezéseket tartanak annak életben tartására. Erre tehát nem vonatkozik Bibó[1] megállapítása, a gyűlölködés mögött igenis a „nagyon régi magyar elnyomás" eleven emlékei vannak.

Kétségtelenül kiélezett politikai légkör uralkodott a felvidék Rózsahegy nevű, mintegy 9000 lakosú, fonógyárral, két papírgyárral, egyéb iparral rendelkező városkájában, amelynek Csernova[2] egyik, körülbelül 5 kilométernyire lévő külső kerületét képezte. 1906-ban a kedélyeket nagyon izgatta, hogy a szepesi püspök, Alexander Párvy, vagy magyaros, akkor hivatalos névhasználattal Párvy Sándor (1848—1919), aki 1904 óta volt püspök, simónia miatt felfüggesztette a súlyos ellentmondások között, marginális szavazati többséggel megválasztott Hlinka András[3] (1864—1938) plébánost, aki csernovai parasztcsaládból származott, s a megye legelszántabb nemzetiségi politikusa volt. Ellene az állam is pert folytatott izgatás miatt, melynek folyamán (valószínűleg négy hétnél tovább tartó) vizsgálati fogságban ült. Két évi börtönre ítélték, de annak letöltése elől ismeretlen helyre távozott. Bár egyes kézikönyvek, lexikonok (pl. a holland lexikon) úgy tüntetik fel, hogy Hlinka ekkor és ettől folyamatosan több évig börtönben volt, ez tévedés. Tonstad szerint Hlinka a csernovai események alatt előadókörúton volt. A püspök több névtelen levelet kapott, főleg Amerikából, ahonnan

egy Allegheny-ból, hamis címről 1906. augusztus 4-én feladott „Akasztófáravaló és méltóságtalan Párvy püspöknek saját piszkos kezébe" címzett lapon szélsőséges elemek (két kézírás) életveszélyesen is megfenyegették a püspököt.

Ebben a helyzetben készült el az új római katolikus templom Csernován, Hlinka szülőfalujában, amelynek szentelését a nép Hlinkára akarta bízni, aki állítólag az építkezést pénzzel támogatta. Ennek a püspök ellenállt. 1907. október 25. körül a falubeliek küldöttsége felkereste a püspököt. Ezután október 27-én vasárnap papok mentek Csernovára a szolgabíró kíséretében. Ekkor vitára vagy heves jelenetekre került sor (attól függően, hogy mely publikáció szól az esetről), s a csendőrség belelőtt a tömegbe.[4]

Mit ír erről Bjørnson újságcikkeiben?

Először is hevesen támadja a magyarokat, akik erővel magyarosítani akartak egy szlovák templomot, és megállapítja, hogy csak magyarok püspökök, és magyar volt a négy esperes is, a küldöttség tagjai, akik erővel fel akarták szentelni a templomot. Magyar volt a szolgabíró is és a csendőrök, akik 5—10 lépésről a békés népre lőttek előzetes megbeszélés, figyelmeztetés nélkül. Bjørnson és a szlovákok viszonyáról Trygve Tonstad norvég szlavista írt egy 1938-ban publikált könyvet, amely szerint a püspök már október 26-án csendőröket küldetett a községbe, majd három magyar pap érkezett 27-én, hogy a templomot felszentelje, akik erőszakkal be akartak hatolni a templomba. A nép néhány követ dobott, mire a magyar szolgabíró tüzet vezényelt a csendőröknek. A két sortűznek 12 halálos és 12 halálosan sebesült áldozata volt. A papok elmenekültek, a sebesülteket otthagyták, a hatóságok ezeket nem engedték kórházba, a szolgabíró és a csendőrök sok embert letartóztattak.

Az esetről hivatalos, helyszíni vizsgálaton alapuló, belső, bizalmas jelentés maradt fenn, amely — nem a nyilvánosságnak szánva — konkrét és tárgyilagos leírását adja a tragédiának. Eszerint a templomot előzőleg erőszakkal felnyitották, a berendezés egy részét (templomi zászlókat, gyertyatartókat) elvitték. Ezért a csendőrőrs vezetője már 26-án három járőrt küldött Csernovára, majd 27-én reggel fél hétkor maga is odament nyolcadmagával.[5] Már útközben jelentést kapott izgatott csoportosulásról, ezért a csendőröket előreküldte, maga pedig egy kísérővel telefonon jelentést tett és erősítést kért. A fűrészgyárnál mintegy 100 főnyi csoport tartóztatta fel őket, akik meg akarták akadályozni, hogy a papság erőszakkal szentelje fel a templomot. A csendőrség rábeszélésére ezek szétoszlottak. A község bejáratánál további 4—500 ember állta útjukat, ezek lecsillapítása azonban nem sikerült. Ezekkel tárgyalt éppen a járásőrmester és hat kísérője, míg az előző este előreküldött hat csendőr a levert zárú templomot őrizte, kettő pedig a tanácsnok házát, akit szintén fenyegettek. Délelőtt 10 óra után érkezett meg a két kocsi, rajta a háromtagú papi küldöttség (a liszkóhegyi esperes, Fischer rózsahegyi plébános és Ileczkó rózsahegyi káplán), Pereszlényi

Zoltán szolgabíró és egy polgári tanú, egy állatorvos. A nép odatódult a kocsik köré, megragadták a lovak szerszámait és a küldöttséget nem engedték tovább menni. A csendőrség először utat akart nyitni, majd, miután a nép életveszélyesen fenyegető felkiáltásokkal és kövekkel megtámadta a kocsikat és az azokon ülőket, a csendőrök körülvették a kocsikat, közben tót (szlovák) nyelven figyelmeztették a tömeget, hogy ne kelljen lőfegyvert használniuk. Egy Uhlina nevű kiszolgált tisztiszolga azonban biztatta a népet, hogy ne féljenek, mert a csendőröknek csak vaktöltényeik vannak. A kődobálás közben folytatódott, két csendőr, a szolgabíró és Fischer plébános részint a kövektől, részint botütéstől megsebesült. Az egyik csendőr szuronyát megragadták (nyilvánvalóan megpróbálták lefegyverezni), egy másikkal birkóztak már, amikor a csendőrőrs vezetője, Ladiczki János egyes tüzet vezényelt, kimondottan a kődobálókra. A csendőrök összevissza lövöldözve 24 lövést adtak le, volt aki ötször lőtt, volt aki egyszer. Valódi, szervezett sortűz tehát nem volt. A leginkább szorongatott Klimó őrsvezető adta le a legtöbb lövést, ötöt, sőt tárat is cserélt. Kilenc halott és 14 sebesült esett áldozatul, akikből még négy meghalt. A hivatalos vizsgálat szerint egyetlen csendőr se lőtt a levegőbe. A tömeg szétfutott, mielőtt a lövésekre futva közeledő templomőrség odaérkezett volna. A polgári személyek azonnal visszavonultak a városba, ahonnan Pereszlényi szolgabíró két orvost hozott a közben az iskolaépületben elhelyezett sebesültekhez.

A vizsgálat megállapítása szerint a fegyverhasználat elkerülhetetlen volt[6] s nemzetiségi megtorlásnak már azért sem tekinthető, mert a tüzet parancsoló járásőrmester és még négy csendőr a hatból (tehát összesen öt a hétből) tót (szlovák) nemzetiségű volt.[7] Ugyanakkor enyhe rosszallás érezhető ki a jelentésből, mely szolgálati és nem politikai céllal készülvén, nem nyilatkozhatott az ellenszegülést kiváltó előzetes rendelkezésekről. A jelentés elmarasztalja a hatóságokat is, akik nem gondoskodtak magasabb szintű parancsnokságról, s a bonyolult helyzet megoldását egy őrmester ítélőképességére bízták, a nagy területért felelős, túl kevés emberrel rendelkező parancsnokságot pedig egy főhadnagyra.

Mint látjuk, az eset leírásában lényeges eltérések vannak, már a konkrét számokban is. Ezekhez további megjegyzéseket kell fűznünk.

Először is, a római katolikus egyházi jog a templomok felavatásának két módját ismeri: a szentelést és a megáldást. Templomot csak püspök szentelhet, a megáldást azonban más pap is elvégezheti. Új oltárt azonban csak püspök szentelhet fel. Ha tehát a csernovai templomnak új oltára volt, (ami új templom esetében csak akkor kerülhető el, ha egy régi oltárt kaptak valahonnan), akkor semmiképpen sem kerülhették el a püspök látogatását. Továbbá kizárt dolog, hogy a megáldást a püspök egy simónia gyanúja miatt szuszpendált, politikailag kontroverzális, két évi államfegyházra ítélt plébánosra bízza. Bár mind a katolikus egyház, mind az állam hagyományo-

san törekedett egymás tapintatos kezelésére, itt egy szélsőségesen exponált papról volt szó. Tekintetbe kell vennünk a katolikus egyház közismert hierarchikus felépítését is. Szintén nemzetiségi elfogultság volt az oka egy igen hasonló incidensnek, mely a második világháború után a besztercebányai püspökséghez tartozó Znióváralján történt: a püspök magyar bencést küldött ide plébánosnak. A falu küldöttséget menesztett a püspökhöz, akit avval fenyegettek, hogy bezárják a templomot és elküldik a kulcsát a püspöknek. A püspök ebben a politikailag igencsak megváltozott helyzetben sem engedett, az pedig, hogy a hívek megbékéltek az új plébánossal, a magyar bencés személyes érdemének tudható be. (Cornides, 34—35. old.)

A papok küldöttsége tárgyalni jött válaszul a nép küldöttségére, a hivatalos jelentés szerint a szertartásokhoz szükséges felszerelés látható módon nem is volt náluk. Az egyházjogi tényeket ismernie kellett volna Bjørnsonnak és informátorainak is, nem is beszélve a hatóságok által fő felbujtónak tekintett Hlinkáról. Erről fel kellett volna világosítania a népet is, például helyben lakó nővére útján, ha az ügy békés rendezésére és nem saját személyének exponálására törekedett volna.

Másodszor beszélnünk kell a katolikus egyház magyarosító szerepéről. Természetesen bármely egyházat felhasználhat a többségi államhatalom egy kisebbség elnyomására, így az elméletileg nemzetek felett álló római katolikus egyházat is. Ez a veszély azonban napjainkban, az anyanyelvi istentiszteletek bevezetése óta nagyobb, mint a latin nyelv általános használata idején. Továbbá közismert tény, hogy a magyar egyházban igen sok szlovák származású pap működött, lévén, hogy a szlovákoknak 71,5, a magyaroknak pedig 58,9 százaléka volt római katolikus vallású. (Ld. Glatz, 198. old.) A 69,1 százalékban „őstermelő" szlovák családok fiaiból sokkal több pap került ki, mint a magyarok közül. Sokan ezek közül a papok közül az egyházi hierarchia csúcsára is eljutottak, pl. Rudnay, Simor, Csernoch hercegprímások, a nagytekintélyű Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök stb. Párvy püspök is szlovák volt. A Felvidék szlovák többségű templomaiban általános volt a szlovák nyelvhasználat, mint ezt nemcsak a hivatalos egyháztörténet állítja (Szántó, 509. old.), hanem a memoárírók is (pl. Esterházy, 28—29. old.) megírták. Hasonló volt a helyzet a protestánsoknál. Jellemzőnek tartom például, hogy a Gömör megyei Jolsván[8] 1889-ben vezették be, hogy minden harmadik vasárnapon magyarul tartották az istentiszteletet, miközben az a protestáns család, amelynek levelezése az 1860-as évektől kezdve fennmaradt, s amelynek levelezéséből ezt tudom, mindig csak magyarul levelezett egymással (Móricz, 155. old.). Kevés adatunkban azonban van bizonyítéka nemzetiségi összeütközésnek egyházi téren is, pl. németek és szlovákok között Selmecbányán (Száraz, 87. old.), amely végülis a templomok megosztásához vezetett, a dóm lévén a németeké, a Szt. Katalin templom pedig a szlovákoké. Ugyanez a helyzet ma is a legtöbb szlovákiai városban, ahol — legjobb esetben — a magyar istentiszteletek részére egy

templom van kijelölve.[9] Az egyházi források pontos és pártatlan feldolgozása előtt az egyházak magyarosító szerepéről sommásan nyilatkozni lehetetlen. Valószínűleg igen sok olyan józan pappal kell számolnunk, mint Peczkó Antal nagybresztoványi lelkész, aki rendszeresen járatta faluja iskolájának a (szlovák) Slovenska Noviny, Vlasta Svet és a (magyar) Néplap című újságokat — ingyen, a magyar állam költségén, minisztériumi támogatással.

A szélesebb egyháztörténeti háttértől függetlenül, a küldöttségnek legkevesebb egy tagja, Ileczkó rózsahegyi káplán szlovák, a másik, Fischer plébános, nevéből ítélhetően valószínűleg cipszer, azaz német származású volt. Ezeket a tényeket Bjørnson is ellenőrizhette volna, mégpedig igen egyszerűen. Az más kérdés, hogy a hivatalos szlovák álláspont mennyiben tekinti szlováknak vagy „elfajzottaknak" ezeket a papokat. Például Hv. Hurban-Vajansky (34. old.) „elszántan magyarpárti, elmagyarosodott személy"-nek (zaryty mad'arón) nevezi Párvy püspököt. Ilyen esetben azonban csak a püspök maga nyilatkozhatna, hogy politikai nézetei fűzték-e Magyarországhoz, vagy pedig szlovák származásának teljes megtagadásáról van-e szó. Egy, a császárhoz hű és a rebellis magyarok ellentétéhez szokott magyar történész azonban, aki még a labancokat sem tartja, nem tarthatja az osztrák etnikumhoz tartozóknak, nem fogadhatja el az etnicitásnak ilyen önkényes, politikával megokolt, utólagos megvonását. Ilyen esetekben csakis az illetők szabadon adott, személyes nyilatkozata dönthet etnikai hovatartozásukról.

Harmadszor beszélnünk kell a magyar állam hivatalos, helyi képviselőjéről, Pereszlényi Zoltán szolgabíróról. Győri ember lévén, valószínűleg nem tudott szlovákul, mint ezt Tonstad is állítja, s így könnyen az elnyomó magyart szimbolizálhatta a helybeliek szemében. Nehéz anyagi körülmények között tanult, lehetséges, hogy kissé stréber volt? Bár ennek megállapítására saját érdemeit felsoroló, állásügyben benyújtott kérvénye nem alkalmas. 1901-ben jött Liptóba. Saját szavai szerint a megyében tért vesztő magyarság ügyét lelkesen szolgálta, számos titkos gyűlést leplezett le, sokat írt a sajtóba, igyekezett fenntartani Balassi Bálint emlékezetét stb. Ennek ellenére úgy érezte, hogy a megye helyi származású adminisztrátorai, pl. Palugyai főispán, elnyomják őt, a kívülről jöttet, ezért már 1906 júliusában új állami állást keresett magának. Közbejött azonban a csernovai tragédia, amikor még ő volt a liptószentmiklósi szolgabíró. Mindezek ellenére *nem* ő vezényelte a tüzet, mint a jelentés megállapítja. Az esetért azonban a szlovák lapok őt tették személy szerint felelőssé, számos fenyegető, névtelen levelet kapott, végül 1908. szeptember 2-án Fejérpatakon sikertelen bombamerényletet kíséreltek meg ellene. Idegállapotára hivatkozva keres új megyei, városi vagy állami beosztást, de a magyar állam nem hálás a csernovai ügyért: minden kérvényét elutasítják.

Kik informálták hát Bjørnsont (és Tonstad-t) nemcsak politikailag ennyire egyoldalúan, hanem adatszerűen is tévesen? Levelezéséből megálla-

pítható, hogy már a tragikus eset napján írtak neki szlovák aktivisták egy Hlinkát ábrázoló képeslapot a következő szöveggel: „Meister! Heute, als slovakisches Blut ins Strömen geflossen ist, senden wir einen Gruss am unseren Verteidiger in innigster Dankbarkeit. Durch Blut kommt die Freiheit. Blut ist geflossen. Freiheit! Kommst du? Ihr sehr ergebener[10] Vl. Hurban, . . . Hopp, Dr. Schnabel, Prof. Princ, Jos. Osvald, Blecha (?), Blanka Skácelová". További aláírások a képeslap első oldalán: Dr Alois Kolisek, prof. Göding, dor. Jos. Amby . . . Moravie, P. Baltasar r. Hliva-Napujedt (?), Dr František Hess, barrister member . . . of Moravia. A lapot a posta bélyegzője szerint 1907. október 28-án adták fel a magyar—morva határ túlsó oldalán a legelső helységben, Hodonínban. Ezek után jogosan megalapozott a feltételezés, hogy — bár Hlinka maga nem volt ott — a szlovák aktivistáknak képviselője volt a faluban, tehát várták az eseményeket. Vladimír Hurban (1883—1949) az ismert író és publicista, Sv. Hurban Vajansky fia volt, aki szintén újságíróként tevékenykedett. Sajtóperekben elítélve börtönben is ült, ezeket legalább részben apja helyett, ún. strómanként vállalta, mint ezt maga említi Bjørnsonhoz írt egyik levelében. Ilyen ítélettel a váci börtönben ülve fordította le szlovákra Bjørnson *Synnøve Solbakken* című novelláját. A lap szövege bizonyítja, hogy ezek a szlovák radikálisok a politikai változás fegyveres kierőszakolásának hívei voltak, mint erről Vl. Hurban egy Bjørnsonhoz írt levele is tanúskodik, amelyben kijelenti, hogy a kormánytól nem hajlandó semmit elfogadni és nem ért egyet a tárgyalásra, kompromisszumra hajlandókkal. Vl. Hurban később hosszabb levélben újra informálta Bjørnsont a tragédiáról, mely tulajdonképpen a Narodni Novinyben megjelent cikkével azonos. Ebben azt állította, hogy a csernovai templomot Hlinka építette, s a nép meg akarta őt várni a templom avatásával (hogy szentelést vagy megáldást értett-e alatta, az nem világos), hogy felfüggesztése után ő legyen benne a pap. Vádolta továbbá a püspököt és a papokat, szerinte Pereszlényi parancsára 12 csendőr 56 lövést adott le 5 lépésről, 12 halott és 25 sebesült volt. A tömeg zavargásáról nem tett említést. Érdekes ezt a leírást összehasonlítani avval, amelyet apja, Sv. Hurban-Vajansky küldött ún. „magyarországi leveleiben" az orosz sajtónak (33—34. old.): az elszántan elmagyarosodott Párvy szepesi püspök („zaryty mad'arón"), aki elmozdította Hlinkát a politikai életben való részvétele miatt, nem vette tekintetbe a népnek a templom felszentelésére („vyzsvätenie") vonatkozó kívánságát, kiküldte papjait 25 csendőr és Pereszlényi kíséretében, hogy erővel felavassák („vysvätit") a templomot. A nép odasereglett és sikertelenül kérte a papokat, hogy álljanak el tervüktől. A lovaskocsi belehajtott a tömegbe („összeütközött a tömeggel"). A csendőrök előzetes figyelmeztetés nélkül lőttek, minek következtében ott helyben 15 ember meghalt. Hurban-Vajansky (35.old.) szerint a kis Csernova egész Európa előtt szimbóluma lett annak, hogy hogyan gazdálkodnak a magyarok a szép, Isten és a természet által megáldott Magyarországgal.

Bjørnson levelezésében feltűnően kevés tényleges adatot szolgáltató levél található, legfőképp hálanyilatkozatok, erős érzelmi kitörések, autogramkérő sorok vannak bennük. Fel kell tételeznünk, hogy informátora legalább részben az arra utazgató norvég Olof Broch és a svéd Alfred Jensen volt. Ezt bizonyítja az is, hogy köszönettel visszautasítja Eduard Lederer cseh ügyvédnek a csernovai ügyre vonatkozó anyagát, mivel első kézből(!) még pontosabb anyagot kapott. Levelezői között volt Miloš Ruppeldt, a Brazíliába kivándorolt zenetanár, aki levelében Pereszlényi személyes ellenségének vallja magát (még párbajra is kihívta).

Bjørnson közismerten vehemens vérmérsékletű ember volt, sokban különbözött megfontolt honfitársaitól. Természetesen nem írhatjuk Bjørnson rovására, hogy nem látott a jövőbe, s nem tudta, hogy Hlinka megalapítja hírhedt gárdáját, s a két világháború közti szlovák politika egyik jellemzően fanatikus, tragikus papi alakja lesz. Bjørnsont halála megakadályozta abban, hogy a fejlemények döbbent szemtanúja legyen, mint Scotus Viator.

Mégis, az ügy érdekében legjobb lett volna, ha Bjørnson megfogadja „Hungarus" aláírású, latin nyelvű levelezője 1907. november 6-án keltezett tanácsát: „veni, vide — indice". (Jöjj, láss — és tégy tanúságot.) Meglepő ugyanis, hogy mily kevéssé figyelt fel ő is, mint Tonstad, a levelek, kivágott újságcikkek, nyilatkozatok éles hangnemére, előítéleteire. Ezek közül szembetűnő a rasszista érvelés, pl. még Tonstad is támadja a csernovai ügyben ítélő zsidó bírót. Nekünk különösen hangzik a magyarok vádolása békebarát politikájuk miatt[11] is. Pl. „a magyarok ázsiai bestializmusa", „a szlovákok indoeurópaiak, a híres szláv rassz tagjai, és így mint rassz, sokkal az ural-altaji rasszhoz tartozó magyarok fölött állanak" (Vl. Hurban); „Apponyi csak politikából mutatja, hogy békét akar, nem őszintén, igazi római jezsuita" (Samuel Chorvát evangélikus pap, Tót-Próna); „a magyarok békét akarnak, de csak azért, mert a háborút úgysem nyernék meg" (Jan Kvačala, evangélikus teológiai professzor); stb.

A levelek közül messze kiemelkedik szlovák hazafias intelligenciájával Edvard Krajniach, pozsonyi nyugdíjas gimnáziumi tanár, aki levelében rámutatott egy lényeges problémára: a szlovákok bigottan vallásosak és kulturálisan elmaradottak. Evvel végül is alátámasztja a magyar hatóságokat nemzetiségi ügyekben keményen bíráló Jászi Oszkár (222—223. old.) következtetését, akinek következő megállapítása az általa olyannyira elítélt és fájlalt csernovai tragédiára is illik: „. . . a kérdés nem az, hogy a nemzetiségek megmaradnak-e tótnak, románnak stb., vagy magyarokká lesznek-e, hanem az, hogy megtanulják-e tótul, románul azt a kultúrminimumot, amely nélkül európai közigazgatás és közgazdaság nem lehetséges, vagy megmaradnak-e abban a barbár tudatlanságban és babonában, amely őket alkalmas anyagává teszi minden gazdasági korrupciónak és politikai önkényuralomnak." Mint tudjuk, a szlovák nyelvű sajtó a magyar hatóságokat, személyesen pedig Pereszlényi Zoltánt tette felelőssé az ügyért. A hi-

vatalos jelentés viszont a város hangulatát taglalva rámutat arra, hogy sok az idegenből beköltözött, nagyobb részt cseh munkás, valamint az Amerikából visszatért, csak látszólag vallásos, de a *vallási fanatizmust a nemzetiségi fanatizmustól elválasztani nem képes* munkás. (Kiemelés tőlem, T. M. M.) A hatóságok, többek között Székely Mihály, a rózsahegyi törvényszék vizsgálóbírója már korábban, az 1906 nyarán lefolytatott izgatási ügyben felelőssé tették Hlinkát, mint aki ügyesen hat a népre.

Mint látjuk, a vélemények a felelősség kérdésében homlokegyenest különböztek. Mindenesetre nagyon nehéz és fájdalmas, de elkerülhetetlen feladata lesz a történetírásnak a helyi egyházak politikai megosztottságának és azon szerepének feltárása, melyet az értelmiségen belül elsősorban az egyre radikalizálódó római katolikus és luteránus papok töltöttek be. Jellemző módon, már 1878-ban közülük került ki a lakosságnak mintegy 4 százalékát kitevő ún. pánszláv párt számottevő hányada: 268 rk. és 99 ev. lelkész, 738 rk. és 263 ev. tanító, 1368 személy az összesen ismert 1610 tagból (Jászi 195. old.). Ez a tendencia később még inkább erősödött, bár a tudatosan szélsőségesek száma később sem lehetett túl magas Liptó megyében, ha meggondoljuk, hogy külföldi és belföldi ún. pánszláv lapokból összesen 1536-ot járattak 1907-ben. Jellemző maradt az egyes országrészek egyházai közötti különbség később is: míg a magyar és a cseh katolikusok államban gondolkodtak, a szlovákok „népben" (azaz szlovák nemzetiségben). A pap természetesen nemzetiségi hovatartozás nélkül, egész népének pásztora, és ki is kell állnia az elnyomottakért, mint erre az utóbbi időben II. János Pál pápa többször is rámutatott a kisebbségi problémák kapcsán, másrészt viszont egyházi állásánál fogva napi politikai kérdésekben fokozott óvatossággal kellett már akkor is fellépnie (napjainkban az egyház hivatásos politikusként való fellépésüket már nem is engedélyezi), s természetesen a legnagyobb tapintattal kell megválogatnia eszközeit. Különösen Hlinkára később is jellemző volt az egyházi és politikai ügyek ilyen szerencsétlen és az egyházra nézve valószínűleg káros összekapcsolása: éppen ezért, komplikációktól félve hagyta ki őt Karol Kmet'ko nyitrai püspök a Pribina ünnepségek bizottságából 1933-ban. Mégis sikerült az eseményt a tervezettnél is jobban átpolitizálnia: éppen a fesztivált használta fel Hlinka programja meghirdetésére. (Skalicky 304—305. old.)

Meggyőződésem, hogy minél több dokumentum tényfeltáró, tárgyilagos közlése szükséges erről és az ehhez hasonló szomorú ügyekről ahhoz, hogy a térség történetét reálisan szemlélve elkerüljük a jelen és a jövő csapdáit, melyek a múltat nem eléggé ismerők előtt könnyen rejtve maradhatnak. Ez a feltétele annak is, hogy a magyarság és a térség többi népei ne érzelmektől vezérelt, esetleges és könnyen elveszíthető szimpátiát nyerjenek a nagyvilág peregrinusainál és egymásnál, hanem igaz megismerésen alapuló tartós barátságot.

Jegyzetek

1 „. . . a gyűlölködés jellen állapota mögött ma már nem annyira a most már nagyon régi magyar elnyomásnak az eleven emlékei vannak, mint inkább a saját rossz lelkiismeret mindazért, amit a kisebbségi magyarokkal szemben ők az elmúlt 60 év, vagy az elmúlt 30 év folyamán elkövettek." (Bibó István levele Szalai Pálhoz, 1978, 35. old.)

2 A városka ipari fejlődése a századfordulón lendült fel igazán. Fényes Elek (I. 216. és II. 298. old.) szerint a 2532 lakosú, akkor még Rosenberg nevű, középkori német alapítású, élénk kereskedelmi forgalmú városkának a 880 tót lakosú, „falu" státuszú Csernova tulajdonképpen egyik utcáját képezte. A „tót" megjelölést a történeti hűség kedvéért használom itt, s épp oly kevéssé tartom sértésnek, mint a „lengyel", a „német" vagy magamra nézve az „ungarsk, Hungarian" etc. megjelölést. Rosenbergnek, Fényes Elek szerint, vegyes lakossága volt. Liptó megyének egyébként, mely az itt vizsgált korszakban a szlovákság egyik fellegvárának számított, a középkorban a szlovákok és a betelepített németek mellett magyar lakossága is volt az oklevelek névanyaga szerint. (Király, 43—45. old.)

3 Hlinka nevét itt az akkor használatos magyaros alakban tüntetem fel, elsősorban a történeti hűség kedvéért, hiszen akkor még viselője is így használta ezt a hivatalos iratokban. A későbbi csehszlovák szakirodalomban hol Ondrej Hlinka, hol Andrej Hlinka szerepel. Mivel a szerző 1918 utáni névaláírását nem láttam, számomra eldönthetetlen hogy ő maga hogyan használta nevét, ezért a főszövegben inkább egyik változatot sem tüntetem fel. Azonosítása azonban senkinek sem jelenthet problémát.

4 Jellemző módon, még a magyar forrásokban jól értesült szerzők is pontatlan leírást adnak az esetről. Jászi (197. old.) sommásan intézi el az ügyet, azt egy sorba állítva több hasonló incidenssel. Fejtő (86. old.) szerint „. . . a szélsőségesen nacionalista, elvakultan antiszemita Hlinka . . . 1907-ben egy magyarbarát pap kinevezése ürügyén heves tüntetést kezdeményezett, amelynek során a magyar csendőrök tizenöt embert öltek meg". Bár a nép félig bevallottan Hlinkát akarta papnak, s gyaníthatóan Hlinka maga is ennek érdekében tevékenykedett (erre utal Tonstad néhány megjegyzése is), az eset hivatalosan még csak a templomszentelés stádiumában tartott. Mint később látni fogjuk, a csendőrök magyar állampolgárok és magyar hivatalos közegek voltak ugyan, etnikai hovatartozásuk azonban megoszlott, többségük szlovák volt. Fejtő téved a halottak számában is. Esterházy Lujza (29. old.) a következőket írja: „Egy napon Ondrej Hlinka atya Csernova falu temploma előtt beszélt az összegyűlt néphez. A magyar csendőrök lövéseket adtak le a tömegre. Több áldozat is volt. A kiontott vér felkorbácsolta a szenvedélyeket, hiszen a csernovai nép nem tett semmit, amivel a csendőröket provokálta volna. Ettől kezdve a szlovák képviselők a csernovai halottak nevében hívták harcra választóikat a szlovák szabadságért". Hlinka személyesen nem volt jelen az esetnél. A tömeg magatartására és a csendőrök etnikai hovatartozására a főszövegben fogok részletesebben kitérni, Szántó Konrád egyháztörténeti munkájában (II. 509. old.) Hóman—Szekfű *Magyar története* nyomán így ír: „Az . . . izgalom akkor érte el tetőfokát, amikor Hlinka szülőfaluja, Csernova (Liptó vm.) lakossága ragaszkodott ahhoz, hogy templomát Hlinka szentelje fel, és 1907. október 27-én megtámadta a templomszentelésre Hlinka beleegyező levelével érkezett papságot. A csendőrök fegyverüket használták, aminek 15 halott és 11 súlyos sebesült lett az áldozata". Mint látni fogjuk, a papok nem tettek kísérletet a templom felszentelésére. Sajnos, az említett levél létezéséről nem sikerült további adatokat szereznem, ezért ezt mint jelenleg nem bizonyítható tényt, a továbbiakban figyelmen kívül hagyom. A Glatz Ferenc szerkesztésében megjelent, új népességtörténeti mű (198. old.) korrektül, de röviden ennyit ír: „Csernova szlovák lakossága ragaszkodik hozzá, hogy

Andrej Hlinka szentelje fel templomát; a kiküldött papot nem engedik a templomhoz. A csendőrsortűz eredménye: 13 halott, számos sebesült." Palotás (19. old.) az esetnek inkább csak eszmei hátterét érzékelteti: „Voltak viszont valóban megtörtént, súlyos és tragikus esetek is, például a csernovai csendőrsortűz, amikor is Hlinka András rózsahegyi plébános, magyar képviselő falusi hívei estek áldozatul a nemzetiségi »kiállásnak«. (És a vallási fanatizmusnak!)"

5 Itt némi zavar mutatkozik a jelentés szövegében. Ugyanis a járásőrmester nyolcadmagával indult el, de később hat csendőrt előre küldött, míg ő maga egy kísérővel telefonálni ment. Később csatlakoztak az előreküldöttekhez, akik ekkor már csak öten voltak, s ettől kezdve végig heten vettek részt az eseményekben.

6 Köszönettel említem meg itt Szabó Ferenc kolléga szíves felvilágosítását, hogy az akkori szabályzat szerint a csendőrök kötelesek voltak lőni, ha valaki megfogta a fegyverüket.

7 Erre egyébként Ladiczki járásparancsnok és Klimó örsvezető neve is utal.

8 Jolsva körülbelül azon a határvonalon fekszik, amely Gömör csaknem 100 százalékban magyar déli járásait a szlovákok által sűrűbben lakott északi járásoktól elválasztja, ld. Ölvedi, 22 old., Ujváry, 144 old.

9 Arra viszont, hogy az új csehszlovák állam egyértelműen magyarbarátnak tartotta a katolikus egyház számos képviselőjét, több adatunk van. Például a komáromi bencés gimnázium 15 tanárából tizet kiutasítottak (Cornides, 27. old.), Kassán bezárták a magyar nyelvű premontrei gimnáziumot és az orsolyiták iskoláját, megtiltották a Szt. István nap megünneplését, kellemetlenkedtek Fischer-Colbie Ágoston püspöknek (Móna—Szeghalmi, 16. old.) stb. Mindez azonban Dél-Szlovákiában történt, ahol a magyar többségű lakosságnak a városokban természetesen magyar nyelvű papjai, egyházi iskolái voltak, tehát az északi megyék egyházi személyzetének sem etnikai hovatartozását, sem politikai nézeteit ezek nem bizonyítják.

10 Fordítása: Mester! Ma, amikor patakokban folyt a szlovák vér, legmélyebb hálával üdvözöljük védelmezőnket. Vér által jön el a szabadság. Vér folyt. Szabadság? Eljössz? Igaz híve: (aláírások).

11 Ezt a vádat, bármely furcsának tűnik is mai szemmel, akkor komolyan gondolták. Ezek a levelek ihlették Bjørnsont egy másik cikkére *(Freden og fredsvennerne),* melyben Apponyi Albertet támadta akkori elnevezéssel a „békebarátok" kongresszusán való részvétele alkalmából. Érzelmileg egysíkú kijelentései mellett, pl. hogy a béke ügye humbug, itt egy ma is aktuális és helytálló kijelentést is tett, mégpedig a következőt: más népek elnyomóinak nincs joga békebarátként fellépni.

Bibliográfia

Apponyi Albert: *Emlékirataim.* II. 1899. 1906. Bp., 1934.

Bibó István levele Szalai Pálhoz (1978). In: *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről* (Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia). Medvetánc. Bp., 1988.

Cornides István: *Szabálytalan interjú Biró Lucián bencés tanárral.* Magyarok, 1990/3. Szekszárd.

Esterházy Lujza: *Szívek az ár ellen.* Bp., 1991.

Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria—Magyarország szétrombolása.* Bp., 1990.

Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára I—II.* Pest, 1851.

Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében.* Bp., 1989.

Hurban-Vajansky Svetozár: *Listy z Uhorska.* 40 listov uverejnenych v ruskych nivinách „Moskovskije vedomosti" v priebehu roku 1908. Martin, 1977.

Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Bp., 1986. (Közös dolgaink)

Király Péter: *Vélemény a történelmi Magyarország nemesi és egyéb családnevei írásmódjának szabályozásáról.* Hungaro—Bohemoslovaca 1, Bp., 1968.

Móna Ilona—Szeghalmi Elemér: *Salkaházi Sára élete és munkássága.* Bp., 1990.

Móricz Virág: Anyám regénye. Bp., 1988.

Ölvedi János: *Napfogyatkozás.* Magyarok Szlovákiában. New York, 1985.

Rosenbaum, Karol: *Za Björnstjerne Björnsonom v Nórsku.* Svet vedy XV/1968, Bratislava.

Skalicky, Karol: *The Vicissitudes of the Catholic Church in Czechoslovakia. Crossroads and Crises 1918—88.* Ed N. Stone—E. Strouhal. Basongstoke, 1989.

Szántó Konrád: *A katolikus egyház története I—III.* Bp., 1983—87.

Száraz M. György: *Selmecbánya, 1988.* Kortárs, 1983/3.

Tonstad, Trygve: *Bjørnstjerne Bjørnson og slovakene.* Oslo, 1938.

Ujváry Zoltán: *Magyar néprajzi kutatások Csehszlovákiában.* In: *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások.* Bp., 1984.

THOMKA BEÁTA *(Novi Sad)*

Rokon jelenségek az elmúlt évtizedek magyar és jugoszláviai prózájában

Danilo Kiš számára sosem volt kérdéses, még pár évvel ezelőtt, tehát halálát megelőzően sem, saját jugoszlávságáról, közép-európai beállítottságáról, magyar kultúrájáról beszélni, noha nem csupán a nyolcvanas évek végén, hanem ettől jóval korábban is igen gyakran megkérdőjelezték e szellemiség létjogosultságát. 1991-ben, a nacionalizmusok rendkívül veszélyes előretörése idején már-már kihívásnak tűnhet egy ilyen magatartás paradigmatikusságának emlegetése, vagy akár kiindulópontként való megnevezése abban a vizsgálódásban, mely az irodalmi jelenségekhez nem valamiféle kierőszakolt párhuzamok talajáról kíván közelíteni.

Egyetlen pontba kívánnám sűríteni e mostani megfigyeléseket: lehetséges-e egy új szellemi komparatisztikát körvonalazni azokon az alapokon, melyeket Danilo Kiš kijelölt? *Variációk közép-európai témákra* című írását idézem: „Nem kockázatmentes dolog ma Közép-Európáról mint egységes geopolitikai, vagy kulturális jelenségről beszélni. És ha egyetértünk Jacques Morrainnel, aki szerint Európa 'un concept sans frontières', vagyis határtalan fogalom, akkor a tények kényszerítő erejétől indíttatva e koncepcióból le kell metszenünk Ausztriát, kivéve az európai földrész azon szeletét, amely pedig Mitteleuropa néven szervesen e földrészhez tartoznék. Bruno Bauer tételéről, amit Morrain ugyancsak idéz, és amely szerint Európa 'un communauté des destins', *Gemeinschaft*, azaz sorsközösség, közösség, attól tartok, hogy Jalta és Helsinki után már csak befejezett, vagy inkább régmúltban lehet beszélni". Függetlenül attól, hogy ma e geopolitikai egységek szellemi földrajzának vizsgálata olyan újabb problémák elé állítja a kutatást, melyek nemrégiben még nem voltak időszerűek, ugyanakkor abban a meggyőződésben, hogy e térség közelmúltjának szellemi eseményei nem voltak egymástól elidegeníthetőek, tézisszerűen vázolnám a törekvésekben fölismerhető rokon vonásokat.

— A szerb és a horvát prózában előbb voltak észlelhetők azok az európai, amerikai hatások, melyek intenzívebbé tették az egzisztencializmus, a nouveau roman, Borges, az emigráns orosz irodalom, illetve az amerikai posztmodern befolyását, mint Magyarországon.

— A jugoszláviai szellemi és kritikai élet konzervativizmusa folytán e törekvések igen sokáig az ár ellen érvényesültek, noha ezek az irodalmak még így is tártabbak lehettek a térség egyéb irodalmainál. Eközben arról sem feledkezhetünk meg, hogy a hatvanas-hetvenes évek során igen sok erjesztő áramlat éreztethette hatását a társadalomtudományok, a filozófia, a

művészetek terén. A represszív intézkedések megközelítőleg 68 után, a hetvenes évek első felében váltak fékező erővé.

— A magyar szellemi élet ettől eltérő dinamikát tükröz, ugyanis hosszú időre meghatározza az ötvenhatos forradalom utáni elnyomás, mindazon felhajtó eszmeáramlat erőszakos elfojtása, melyeket ellenforradalminak, osztályidegennek stb. lehetett bélyegezni. Ha mai perspektívából mindezek ellenére a művészi és szellemi érzékenység valamely igen mélyen rejtőző vonulatait igyekszünk azonosítani, véletlenül sem érzékeljük sem Camus, sem Sartre, sem Beckett stb. jelenlétének hiányát azoknak az elbeszélői magatartásoknak a kialakításában, melyek döntő változásokat hoztak egy eredendően konzervatív magyar elbeszélőprózába.

— Hangsúllyal kell emlegetnünk mind a hatvanas évek végének, mind a hetvenes évek elejének magyar, szerb, horvát prózája esetében azt a nem politikai, hanem szellemi baloldali, ellenzéki orientációt, mely e társadalmak akkori szerkezete révén mégis politikai angazsáltságként vált bírálat tárgyává. Ebben az időszakban írók, költők, tudósok és filozófusok váltak üldözöttekké művészi affinitásuk, szemléletük, társadalmi vagy történelmi nézeteik kritikussága miatt.

— A hetvenes évektől errefelé kivételesen jelentős azoknak a középeurópai értelmiségieknek a következetes állásfoglalása, akik Mészöly, Konrád, Kiš, Esterházy, Kundera módjára úgy húznak pontos válaszvonalat prózai és értekező, fikciós és publicisztikai megnyilatkozásaik közé, hogy szellemi tevékenységük ezáltal új terepeket hódít meg, attitűdjük még pontosabban körvonalazódik. Merészen új prózakoncepcióik érvényesítése nem független egy minőségileg megváltozott, radikális, kritikai értelmiségi magatartás kialakításától.

— Hogy miért vált a próza e térség és ezen évtizedek domináns kulturális tényezőjévé, arra többek között a Danilo Kiš által *homo poeticusnak*, illetve *homo politicusnak* nevezett kettősség alapján kereshetünk választ. Nem csupán azért, mert valamiféle kelet-, vagy közép-európai Borges módján radikális módon viszonyult a tények és fikciók összefüggéseihez, s nemcsak amiért ennek következtében páratlan hajszának és plágium-vádaknak volt kitéve, melyekre *Anatómiai lecke* (1978) című értekezésével válaszolt. A jelenség azért általánosítható, mert ha az elbeszélők a jelen vagy a félmúlt, a közelmúlt vagy a történelmi múlt kérdéseit érintették, eleve és megkerülhetetlenül értelmezésre vállalkoztak, ami óhatatlanul átpolitizálta mindazt, ami természetszerűen *poétikus*, fiktív, narratív, konfesszionális volt, lehetett.

— Ha voltak s az idők törvényei szerint lesznek a mostani években megkerülhetetlen *poétikai*, elbeszélői feladatai akár a magyar, akár a szerb, a horvát, a cseh, a szlovák, a román, akár az annyiféle sorsközösségben, válságban és egyébben élő pannóniai, közép-európai kisebbségi magyarságnak, akkor azok irodalmi és szellemi szempontból is kivételesen nagy teher-

vállalást fognak jelenteni. A jelenlegi történelmi változások ugyanis olyan évtizedek után következtek be, melyekben nemcsak emberi sorsok és tragédiák játszódtak le anélkül, hogy ezekről a próza, a fikció, vagy a dokumentum, a fiction-faction merész egymásbaöltésével szót ejthetett volna, hanem egész nemzedékek történetei és pusztulásai.

— A jugoszláv irodalmakban tapasztalható erőteljesebb kritikai szemlélet és az európai hatások érvényesülése, a tény, hogy viszonylag korábban vették revízió alá a történelmi és társadalmi folyamatokat, a világháborús tapasztalatokat, mítoszokat, az ötvenes évek sztálinizmusát, a későbbi kultusz és ideológiai elnyomás kérdéseit, az alábbiakkal magyarázható: a művészek előbb rugaszkodhattak el a kelet-európai eszmei korlátozásoktól, ami egyben éppen e könyörtelen közös történelmi tapasztalat szóvátételét sürgette, másrészt nem voltak kitéve azoknak a gyökeres fordulatoknak, amiket a kelet-európai forradalmak jelentettek az ötvenes években. Jugoszláviának nem volt ötvenhatja, hatvannyolcát pedig úgy fojtotta el, mint a perfid represszív rendszerek kiváló tanítványa.

— Az egzisztencializmus, a francia új regény, a Sartre-féle engagement, Borges, Pilnyak, Szolzsenyicin sokkal előbb éreztette e vidékeken hatását és előbb formálta az intellektuális prózai beállítottságot, mint Magyarországon. A prózaelmélet is előbb talált táptalajra, a huszadik század elbeszélőművészetét forradalmasító orosz formalizmus éppúgy, mint a francia strukturalizmus és narratológia. Hogy milyen elevenen épülhet be a teória az elbeszélő gyakorlatba, arra többek között Danilo Kiš, Borislav Pekić, Mirko Kovač, Milorad Pavić, Filip David, David Albahari és a horvát Borges-követők nemzedékeinek műve tanúskodhat.

„De így, történelmi perspektívából nézve is nehéz beszélni 'középeurópai kulturáról' — írja Danilo Kiš —, mint valamely nemzetek feletti entitásról ezen a földrészen. Ebben a régióban a nemzeti kultúrák közti különbségek nagyobbak, mint a hasonlóságok, az antagonizmusok elevenebbek, mint a harmóniák és a homogenitás; itt valamennyi civilizációs kapcsolat a középkorba, a reneszánszba nyúlik vissza, és legtöbbször liturgiai eredetű: a magyar és a cseh *planctus* közötti párhuzam a XIV. század elejéről való; azonos verses legendák — latinból készült fordítások — léteznek a horvátoknál, magyaroknál, cseheknél a feudalizmus korából; a lovagregényeket egyazon időben fordítják le a magyarok és a szerbek; a valamivel későbbi didaktikus költemények közösek a szlovéneknél, horvátoknál és magyaroknál; a pásztorjáték, amely Itáliából érkezik Ragúzán keresztül, eljut a szomszédos északnyugati területekig is; a magyar, szerb, lengyel, cseh, horvát és román szentek legendái hasonlóak, de bennük már világosan kirajzolódnak a *nemzeti szentek*; a párhuzamok és kölcsönhatások léteznek az epikus költészetben, majd a közös feudális ideológia idővel nemzeti mítoszokká ágazik szét; a romantika pánszláv lelkesedésében az 1848-as év tá-

ján magyar- és osztrák-gyűlölet szít, ugyanilyen gyűlöletet táplál Ausztria és a szláv törzsek iránt a szlávból lett magyar Petőfi".

— A próza erőteljes intellektualizálódásától tehát elválaszthatatlan az elbeszélők igen határozott poétikai érdeklődése és tevékenysége is. Az Eco-féle *narrátor doctus* mai típusának köszönve Pavić, Mirko Kovač, Danilo Kiš, Mészöly Miklós, a fiatalabb szerb nemzedék körében Mihajlo Pantić, Predrag Marković és mások jelentős prózaelméleti tevékenységet fejtettek ki, mely egyértelműen túlmutat a hagyományos *ars poetica*, a műhelyvallomás stb. körein. E munkákkal, fogékonyság és reflexiók következtében nemcsak egy új prózakoncepció vált mind teljesebbé, hanem egy eredeti, közép-európai prózapoétika is.

Úgy tűnik tehát, hogy a kutatás sürgető feladata azoknak a jelenségeknek a számbavétele, melyek ezen irodalmak sajátos arculatát kialakították, akár egymással összefüggésben, akár egymástól függetlenül, ám mindenképpen igen hasonló történelmi és társadalmi, szellemi és kulturális erővonalak hatására.

— Ismét Danilo Kiš egyik elgondolkodtató észrevételét idézném: „A lengyel Kusniewiczet (1904) vagy a magyar Esterházy Pétert (1950) olvasván miért ismertem fel bennük, a kifejezésmódjukban ahhoz a bizonyos „közép-európai" poétikához való tartozásukat, miért érzem őket közel magamhoz? És mi az a hang, miféle vibráció az, ami egy művet a költészet mágnesterébe állít? Ez mindenekfelett a *kultúra* immanens *jelenléte*, allúziók, reminiszcenciák és a teljes európai örökségből vett idézetek képében a mű tudatossága, ami nem ront a spontaneitáson, egyensúlyozás az ironikus pátosz és a lírai távolságtartás között. Ez nem sok. Ez minden."

— Azzal a nem irodalmi és nem poétikai kérdéssel zárnám e gondolatsort, melyet a közép-európai filmrendezőknek tettek föl nemrégiben: van-e, lesz-e még egyáltalán jövője és létjogosultsága a térség filmművészetének, amikor nemcsak e térség, hanem egész Európa sem fogja sosem behozni lemaradását az amerikai filmiparral szemben. A kiemelkedő magyar, cseh, szlovák, lengyel, jugoszláv, román rendezők — egymástól függetlenül — ama kimeríthetetlen és kisajátíthatatlan anyagra, bázisra, örökségre, emberi, történelmi tapasztalatra hivatkozva állították, hogy mindennek fölszínre hozásához nem ipar és technika szükségeltetik, hanem kézművesség és kritikai érzékenység, mely egyelőre föltáratlan.

— A térség irodalmai előtt az örökség, a művelődés, a múlt és félmúlt, a közös történelem, e rendkívül gazdag anyag feltárásának feladata áll, mintegy bevezetésképpen mindabba, ami a jelenkor prózai formáit fogja végső szerkezetekbe rendezni.

KAROL TOMIŠ *(Bratislava)*

Emigráns magyar írók Csehszlovákiában 1919 után

A magyar társadalom átalakításának, az igazságtalan régi világ felszámolásának, valamint az antanthatalmak és az intervenciós hadseregek által szorongatott haza megvédésének reményében sok magyar író aktívan támogatta az 1918-as őszirózsás forradalmat és az azt követő 1919-es proletárdiktatúrát. Annál is inkább, mert harcos publicisztikájukkal és valóságfeltáró műveikkel az elmúlt mintegy két évtizedben maguk is hozzájárultak a forradalmi események előkészítéséhez. A Magyar Tanácsköztársaság irodalmi és kulturális szervezeteiben, az Írói Direktóriumban, az Írói Választmányban és másutt együtt tevékenykedtek a haladó polgári irodalom, a forradalmi demokratikus, a szociáldemokrata és a kommunista írók képviselői.

A progresszív magyar irodalom ilyen egységének a kialakulása többek között annak a meghatározó tényezőnek volt a következménye, hogy a márciusi hatalomátvétel békés úton, vérontás nélkül valósult meg. Ezen kívül — bizonyos fenntartásaik ellenére a haladó szellemű polgári íróknak a proletárforradalom iránti szimpátiáját és így az említett kulturális szervezetekben való részvételüket azok az intézkedések is kiváltották, melyekkel az új hatalom a széles néprétegeknek és a régi társadalom kiközösítettjeinek szellemi és kulturális felemelkedését kívánta elősegíteni.

E tények széleskörű ismertetését az elmúlt negyven év irodalomtörténetírása elvégezte. Nem szentelt azonban — érthető okokból — figyelmet a proletárhatalom olyan antidemokratikus intézkedéseinek, mint például a Nyugat folyóirat betiltása 1919 nyarán azzal az indokkal, hogy polgári liberális nézeteket terjeszt.

A bukás után külföldre menekült sok író, aki aktívan részt vett a Tanácsköztársaság politikai és kultúrpolitikai céljainak megvalósításában. A demokratikus Csehszlovák Köztársaság egyike volt azoknak az országoknak, melyek átmenetileg vagy véglegesen menedéket és otthont nyújtottak a bebörtönzés és az atrocitások elől menekülő magyar íróknak, újságíróknak. A szlovákiai magyar irodalom szempontjából az ő publicisztikai és irodalmi tevékenységük, valamint kulturális szervező munkájuk nem kis jelentőséggel bírt.

Az 1918-as államfordulat után a Csehszlovákia területén maradt magyarságnak egyik feladata az lett, hogy megteremtse saját kisebbségi irodalmát, amely kifejezné tudatát, vágyait, művészileg ábrázolná létét, problémáit.

A szlovákiai magyar kisebbségi irodalom kialakulását több tényező is hátráltatta, az idő rövidsége miatt csak néhány lényegesebb momentumra

mutatok rá. Először is nem támaszkodhatott sem önálló és számottevő irodalmi hagyományokra, sem irodalmi intézményrendszerre, mint például az erdélyi magyar irodalom, mely Erdély eltérő történelmi fejlődése következtében relatíve önálló, sajátos színezetű regionális irodalommá vált. A Felső-Magyarországon született írók, mint például Balassi Bálint, Madách Imre, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és mások az egységes magyar irodalom szerves része voltak. A főváros, Budapest pezsgő társadalmi és kulturális élete mágnesként vonzotta őket. Az úgynevezett felvidéki városokban élő szerény tehetségű vagy dilettáns tollforgatók kihullottak a magyar irodalomban kialakult értékrend hálójából, melyet az irodalomkritika juttatott érvényre.

Társadalmilag és szellemileg teljesen más helyzet alakult ki az új cseh—szlovák államba szakadt és alkotni vágyó magyar szellemi értelmiség számára. Miután megszakadtak a kapcsolatok az „anyaország" szellemi és kulturális életével, s a magyar folyóiratok és könyvek sem jutottak át a határon, a kulturális önmagárautaltságban az írás — ahogy ezt Turczel Lajos *Két kor mezsgyéjén* című kiváló művében megfogalmazta — „valóságos nemzetmentő intézménnyé vált."[1]

A tollforgatók túlnyomó része azonban ebben a kezdeti időszakban — tekintet nélkül életkorukra — dilettáns és világnézetileg, esztétikailag maradi volt. Fábry Zoltán szarkasztikus hangvétellel a következőképpen értékelte a húszas évek irodalmi állapotait: „Szlovenszkói író: aki olvashatatlan aláírással dicsekedhet, egyszerre felfedezte magában az írót, a gyönyörködtetőt, a hittartót, a váteszt és a megváltót. . . Egész Szlovenszkó egy nagyszerűen megszervezett önképzőkör. . . Ma mintegy százötven írót tenyésztenek ily módon. Volt polgármesterek, bankettszónokok, ügyvédek és az összes papok és párttitkárok, akik önképzőköri játékaikat ily módon mentették át a szlovenszkói magyar kultúra arénájába."[2]

Ebbe az irodalmi helyzetbe érkeztek a húszas évek elején az emigrációba kényszerült írók és újságírók. Többségük mögött értékes, modern szellemű és stílusú irodalmi alkotások sora, gazdag publicisztikai tevékenység, széleskörű irodalmi szervezőmunka tapasztalatai voltak. A szűk horizontú provinciális gondolkodás- és látásmódba európai távlatot, a maradi, 19. századi irodalmi normák uralmába korszerű, differenciált esztétikai szemléletet hoztak. Csekély számuk ellenére aktív jelenlétük a szlovákiai irodalmi és kulturális életben megváltoztatta az erőviszonyokat a modern társadalmi és művészi eszmék javára, melyek így meghatározó szerepet kaptak a helyi irodalmi fejlődésben. „A dilettantizmus elleni harcban a legeredményesebb munkát az 1918—19-es magyarországi forradalmak emigránsai végezték" — állapítja meg Turczel Lajos *Hőskor és dilettantizmus* című tanulmányában. „Hogy a zsenge kisebbségi irodalom nem pusztult el a szörnyű burjánzásban, az főképp nekik köszönhető. Felkészültségükkel, világirodalmi telítettségükkel, az új iránti érzékenységükkel, kitűnő folyóirat- és újságkezdeményezéseikkel irodalmi életet, egészségesebb és korszerűbb irodalmi és

olvasói közvéleményt teremtettek, és hatékonyan hozzájárultak az új irodalmi nemzedék kibontakozásához és differenciálódásához."[3]

Az emigráns írók és újságírók nagymértékben hozzájárultak a modern, színvonalas csehszlovákiai magyar sajtó kialakításához. Mindenekelőtt a már létező újságok és folyóiratok arculatát változtatták meg. A kommunisták — mint Földes Sándor, Hidas Antal, Illés Béla, Jász Dezső, Mácza Sándor, Szántó Judit — a Kassai Munkásban jelentették meg írásaikat. A polgári radikális és szociáldemokrata írók főleg a Kassai Napló munkatársai lettek. Ignotus (Veiselberg Hugó) 1922-ben csaknem egy évre a lap belső munkatársa lett. De azután is, hogy átköltözött Bécsbe, gyakran írt a lapba. A nagyműveltségű és európai látókörű publicista jelentősen emelte a Kassai Napló színvonalát különböző tárgyú és zsánerű mintegy háromszáz cikkével és kritikájával. Széleskörű kapcsolatai és ismeretségei nagyszámú élvonalbeli író együttműködését biztosították a Kassai Naplónak mind Magyarországról, mind az emigráció köreiből. A lap hasábjain gyakran szerepeltek publicisztikai és szépirodalmi írásaikkal Barta Lajos, Simándy Pál, Farkas Antal; ritkábban Déry Tibor, Kaczér Illés, Lányi Menyhért, Simon Menyhért, Szucsich Mária és mások.

Széles írótáborával és a közölt szépirodalmi művek magas színvonalával a húszas években a Kassai Napló irodalmi rovata és a Kassai Napló Vasárnapja című irodalmi melléklet szabta meg a csehszlovákiai magyar irodalom művészi színvonalát.

Az emigráns magyar írók nemcsak a létező folyóiratoknak adtak új arculatot, hanem néhány új folyóiratot is létrehoztak. Közülük az 1921—23 között megjelent Tűz — melyet Gömöri Jenő Tamás több fiatal emigráns és szlovákiai íróval indított meg Pozsonyban — a húszas évek első felében jelentős mértékben hozzájárult a színvonalas szlovákiai magyar irodalom, irodalomkritika és irodalmi közvélemény kialakításához. Programja túllépte az ország határait, ahol keletkezett, és ahonnan a szerkesztőség egy idő múlva Bécsbe költözött. A folyóirat három fő célkitűzése közé tartozott a csehszlovákiai magyar irodalmi élet kibontakozásának elősegítése, különböző országokba szakadt magyar írók összefogása és végül a háború utáni korszak gyűlölet-pszichózisának enyhítése a közép-európai népek kultúrájának közvetítése, tolmácsolása útján. A Tűz hasábjain helyet kaptak a születőben levő csehszlovákiai magyar irodalom képviselői: Darkó István, Forbáth Imre, Földes Sándor, N. Jaczkó Olga, Kultsár Miklós, Márai Sándor, Mécs László, Merényi Gyula, Mihályi Ödön és mások. A Tűz ankétjain, melyek többek között a korabeli magyar irodalom problémáit, valamint az európai kultúra jövőjét boncolgatták, élvonalbeli magyar emigráns írók, illetve a nyugati világ nagy gondolkodói fejtették ki nézeteiket.

A másik jelentős kezdeményezés a Barta Lajos alapította és szerkesztette Új Szó irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat volt. A lap, mely-

nek a sarlósok voltak a legaktívabb munkatársai, hozzájárult a csehszlovákiai magyar irodalom eszmei differenciálódásához.

Az emigráns írók, kritikusok által képviselt és megkövetelt korszerűbb irodalmi stílusformák nemcsak a velük szimpatizáló fiatal progresszív írókra hatottak, hanem azokra a fiatal kisebbségi írókra is, akik világnézetileg és érzelmileg az idősebb, konzervatív nemzedékhez kötődtek, így tehát a csehszlovákiai magyar irodalom egészére megtermékenyítő hatással voltak az emigránsok.

A zaklatott és nehéz életkörülmények ellenére az emigráns írók közül sokan folytatták irodalmi alkotómunkájukat. Nemcsak költemények, rövid lélegzetű prózai művek, karcolatok, elbeszélések és novellák keletkeztek, hanem regények is. Több közülük folytatásban jelent meg a napilapok vagy irodalmi folyóiratok hasábjain. Olykor a folyóirat anyagi okokból megszűnt, s így a számára írt folytatásos regény befejezetlen maradt, mint Barta Lajos *Gyárépítők* című regénye. Az emigráns írók könyveiket többnyire Pozsonyban, Kassán és Komáromban adták ki, ahol általában rövid életű kiadóvállalatok működtek. Közülük a pozsonyi IKVÁ-nak (Írók Kiadóvállalatának) Barta Lajos volt a szellemi vezetője; itt adta ki 1928-ban *A sötét ujj* című regényét, mely 1947-ben Magyarországon *Gyár* címen jelent meg. Barta ebben a művében azt rajzolta meg, hogyan lazítja fel a tőke a falu hagyományos társadalmi viszonyait, hogyan hajtja a földjüktől megfosztott parasztokat a gyárba.

A csehszlovákiai magyar irodalmat gyarapította Bartáné Szucsich Mária is két, Pozsonyban kiadott regényével: *Tavasztól télig* (1928) és *Egy lány felszabadul* (1936). Mindkettőben egy fiatal lány szellemi és érzelmi fejlődését ábrázolta. Szociális érzéssel áthatott egzotikus témát dolgozott fel Kaczér Illés *Ikongó nem hal meg* című kétkötetes regényében (1936). Illés Béla rövid csehszlovákiai tartózkodása idején írta meg a *Ruszin Petra temetése* című novellaskötetét (1921) a megdöbbentő kárpátaljai szociális viszonyokról.

Némely emigráns írónak Csehszlovákiában bontakozott ki a tehetsége. Közéjük tartozott a fiatalon elhunyt Jarnó József, aki *Börtön* című regényéért (Budapest, 1927) Mikszáth-díjat kapott, valamint Földes Sándor, aki 1922 óta Komáromban és Pozsonyban adta ki avantgardista, expresszionista verseskötetеit (*Emberség*, 1922; *Tömeg* 1923) és elbeszéléseit (*Én öltelek meg?* 1925). Érdekes színfoltot jelent e művek sorában Antal Sándor *Garabonciás ének* című verseskötete (Pozsony, 1924), amelyben a költő a 16—17. századi magyar versformákat töltötte meg a 20. század emberének érzéseivel, valamint Barta Sándor fantasztikus-szatirikus regénye, a *Csodálatos történet, vagy mint fedezte fel William Cookendy polgári riporter a földet, melyen él* (Kassa, 1924). Az említett szerzőkkel és művekkel még csak megközelítőleg sem merítettem ki a Csehszlovákiában keletkezett vagy kiadott emigráns irodalmat, csak jelezni akartam tematikai és stílusbeli differenciáltságát, sokoldalúságát.

Az emigráns írók különböző világnézeti és politikai álláspontokat képviseltek. Egyik szárnyukat az októbristák, tehát a polgári radikálisok képviselték, a másikat a kommunisták. Az előbbiek könnyebben tudtak alkalmazkodni a polgári demokratikus Csehszlovákia társadalmi és politikai viszonyaihoz. Az utóbbiak a Csehszlovák Köztársaság nyújtotta lehetőségeket túl szűknek látták. Ezért a húszas évek közepén sokan (Illés Béla, Barta Sándor, Hidas Antal, Mácza János és mások) a Szovjetunióba távoztak, s néhányan közülük ott a koncepciós perek áldozatául estek. Mások viszont letelepedtek Csehszlovákiában, ezért az ottani magyar irodalomtörténetírás (Turczel Lajos, Csanda Sándor) a két világháború közötti szlovákiai magyar irodalom integráns részének tekinti őket.

Az emigráns írók pozitív szerepét a csehszlovákiai magyar irodalom, irodalomkritika, irodalmi élet és irodalmi közvélemény kialakításában (főleg a húszas évek első felében) már a kortárs kritika is felismerte és nagyra értékelte. Fábry Zoltán 1928-ban így írt: „A köszönet igazságával ki kell jelentenünk nyíltan és ünnepélyesen: az emigráció nélkül nem állnánk ott, ahol ma vagyunk. Ha ők nincsenek, ma az önképzőköri dilettantizmus és provincializmus döntőn és visszacsinálhatatlanul rátehénkedett volna itt mindenre. Az emigráció bécsi reprezentánsai és itteni szerkesztőségekben elhelyezkedett írói nemcsak az európai nívójú irodalmat jelentették, de ugyanakkor megteremtették a szintén európai nívójú szlovenszkói sajtót. . . Ez: történelmi és irodalomtörténeti tény. Cáfolhatatlan. És ha az emigráció nagy első etapja elmúlt is : a kezdő csírák a legfontosabbak. Ezeket pedig ők adták és erősítették. Ők, a legárvábbak, a hajszoltak, a föld- és barátnélküliek: a mindenképpen emberpredesztináltak. (Ignotus, Hatvany Lajos, Barta Sándor, Kaczér Illés hatása és munkája külön említést érdemel.)"[4]

Fábry Zoltán értékelésével történelmi távlatból is egyet lehet érteni, mivel nem politikai, hanem értékszempontú. A jelenben végbemenő társadalmi változások és a velük összefüggő perspektívaváltás minden bizonnyal kikényszeríti az elmúlt csaknem háromnegyed évszázados irodalmi fejlődés átértékelését a csehszlovákiai magyar kisebbségi irodalomban is. Ez azonban keveset fog változtatni azon a tényen, hogy a „legárvábbak, a hajszoltak, a föld- és barátnélküliek" jelentős mértékben elősegítették a csehszlovákiai magyar irodalom felemelkedését keletkezésének első időszakában.

Jegyzetek

1 Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén*. Bratislava, 1967. 83.
2 Fábry Zoltán: *A szlovenszkói író*. In: *Kúria, kvaterka, kultúra*. Bratislava, 1964. 56.
3 Turczel Lajos: *Hőskor és dilettantizmus*. In: *Portrék és fejlődésképek*. Bratislava, 1977. 129.
4 Fábry Zoltán: *A szlovenszkói író*. In: i. m. 57—58.

ÚJFALUSI NÉMETH JENŐ *(Szeged)*

Az Essay on Mantől az Ágis tragédiájáig

Egy ideológia transzformációja

A nem szűnő érdeklődést Bessenyei iránt egyebek között az az idestova másfél évszázados felismerés magyarázza, hogy első művei, mindenek előtt pedig az *Ágis tragédiája* korszakváltást jelentenek, de legalábbis jeleznek a magyar kultúrában az általuk hordozott új gondolatok és világkép miatt.[1]

A *Hunyadi László* és a *Buda halála* 1771-ben már elkészült, s 1772 decemberében jelenik meg az *Ágis tragédiája*. Bessenyei 1771—72 telén fordítja-magyarítja A. Pope *Essay on Man* című filozófiai költeményét[2], így szinte lehetetlen, hogy a korábbiaktól struktúrájában és szellemiségében is eltérő dráma ne hordozza magán annak a gondolati erőfeszítésnek a nyomait, amelyet e mű adaptálása jelent.[3]

Az Essay on Man 1733-ban jelenik meg Londonban, szerzője a klasszicista iskola vezéralakja, katolikus és konzervatív[4]. Műve a mindinkább berendezkedő, saját kulturális-ideológiai arculatát mind véglegesebben kialakító és saját lehetőségeinek határait még nem sejtő polgári társadalom szülötte, s mint ilyen, a modern polgári gondolkodás főbb témáira összpontosítva alakít ki az ember új társadalmi viszonyok által meghatározott helyének megfelelő morálfilozófiát. S hogy e viszonyokat véglegesnek és megváltoztathatatlannak tételezi, mit sem von le annak jelentőségéből, hogy új viszonyokat tételez megváltoztathatatlannak.

A művet hamar lefordítják franciára[5], és az új szellemi áramlat „trójai falovának" a szerepét tölti be azokban a vitákban, amelyeket részben saját maga, részben egy sor vele rokonítható gondolati rendszer kavart.

E szerepre pontosan a mű egészét átható feszültség tette alkalmassá: az új konzervatív prezentálása. Az a társadalom, az a morál, az a világrend, amelyet istentől és természettől igazolt valóságként mutat be, lényegét tekintve programja lesz a francia felvilágosodásnak. De hozzájárul új gondolatok és magatartásmód kialakításához Európa olyan területein is, ahol a feudális társadalom a részben folyamatban lévő, részben már lezajlott belső átrendeződés eredményeként még szilárd, s ahol a társadalom radikális átrendeződésének perspektívája még reménytelenül távoli.

Ha összehasonlítjuk Bessenyei adaptációjának szövegét[6] az általa használt francia fordításokkal (Silhouette és Du Resnel)[7] s közülük főként a Pope által is elismert[8] Silhouette-évei, amelyet viszonylag szorosan követett a magyar költő-filozófus, érzékeltetni tudjuk azt az erőfeszítést, amellyel

megkísérli saját világnézetének részévé tenni nem csupán a gondolatanyagot, hanem a vele konnotálódott új gondolkodási módot is.

Az eredmény az, hogy a Pope-i művel szemben, amely logikusan visz egyfajta kozmikus optimizmus[9] kiteljesedéséhez (a negyedik episztola s egyben a mű végén), az eredeti gondolatait és érvelését nagyjából követni látszó Bessenyei alkotása kiábrándulásba és komor pesszimizmusba torkollik.

A leglátványosabb, s egyben a legjellegzetesebb különbségekre az egyén és társadalom viszonyát elemző harmadik levélben bukkanunk. Címe: „Az halandóságnak tulajdonságairul a közönséges Világi nagy társaságra nézve". Pope-nál a „scala naturae", a „chaine d'amour" és a „koherencia" az univerzum egészére érvényes egységes fogalomrendszert alkotnak. Sem a társadalom, sem az egyén és társadalom viszonya nem lehet rossz, hisz ezekre is érvényesek az univerzum törvényei. A rossz problémája tehát az ezektől eltérő, természetellenes működéshez kötődik. Alapja a fiziko-teológiai világszemlélet és a csődje okozta kiábrándultság. A fiziko-teológiai szemlélet és a „scala naturae"[10] vagyis a természetellenes és a természet szerinti (a Végtelen Bölcsességnek is megfelelő) társadalmi gyakorlat ellentmondása csak a történelem fogalmának bevezetésével oldható fel. A társadalom „történelmi" útjának optimista „ábrázolásához" az angol társadalom közelmúltjából és jelenéből meríti a koncepció egészét megalapozó tapasztalati anyagot. A két szöveg közötti különbségeket éppen ezen tapasztalati anyag „lefordíthatatlansága" tágítja szakadékká.

Pope két állapotot különböztet meg az emberiség múltjában: a „természeti állapotot" és a „politikai társadalmak" állapotát; a pozitív értékjellel ellátott patriarchátusba torkolló természeti állapotot követi a zsarnokság, ezt pedig a különböző érdekeket egyeztetni képes és a természeti állapot harmóniáját újrateremtő, de formájában bonyolultabb politikai társadalom, amely azonosítható az emberiség jelennel kezdődő harmadik állapotával. Bessenyeinél a ma a második állapottal azonosul a természeti állapot negatív pólusaként (III. vv. 1337-40). Modern terminussal élve Pope-nál az alienáció megszüntetése, Bessenyeinél az alienáció megmutatása áll a figyelem középpontjában (III. vv. 1337-78). Pope a patriarchák monarchiájában a „természeti állapot" kiteljesedését látja; az ebből kifejlődő tyrannis azonban csak a történelem folyamatában bekövetkezett szakadásként értelmezhető a számára, s egyetlen ismeretlen ember sátáni művének tulajdonítja (III. p. 50.). A zsarnokság megszüntetése azután újra a társadalom belső folyamataként valósul meg, de magának a természetnek a műve, amely a minden emberbe beoltott önzés (amour-propre ropandu dans tous) eszközét használja, hogy fékezze az egyetlen személyre korlátozódó önzés (amour-propre borné dans un seul) egyeduralmát (III. p. 52), és a spontán folyamatokat tudatos cselekvéssé alakító teória segítségével létrehozza a „tökéletes vegyes ál-

lamot" (État mixte),[11] amely visszaállította-visszaállítja az igazságot és a harmóniát.

A szövegben a megfelelő helyen Bessenyei úgy véli, hogy az uralkodó és a „község" viszonyát „csendesség" és „békesség" jellemezte, de a folyamatosan közéjük ékelődő „sok súlyos uraság" miatt „senyvedni kezdett az igazság". A „község panaszkodni kezdett", egyaránt kétségbe vonva istent és királyt (III. vv. 1459-77). Az így támadt polgárháborús helyzet (minden törvény és igazság tagadása Bessenyei szerint) készítette elő a talajt a zsarnok megjelenéséhez, amelytől a nép még jobban szenvedett, mint ami ellen korábban fellázadt.

Pope „teoretikusa" antik bölcs és Prométheusz egyben, ki megtanította „az ellentétes érdekek tökéletes egyeztetését", Bessenyei „böltse" az isteni igazságban (Pascal hatása?) részesülve „lelte-fel" a nagy természet „tévelygő törvényét", és úgy hirdet ennek megfelelő morált, hogy a legcsekélyebb utalást sem teszi a társadalmi viszonyok megváltoztatására. Hiányzik nála az "État mixte" fogalma által implikált egész problematika. Éppen ezért írónk nem fogadhatja el Pope optimizmusát, de saját helyzetéből és a társadalmi viszonyok összességéből következő korlátai lehetetlenné tették, hogy a franciákhoz hasonlóan „tout ce qui sera, sera bien"-né alakítsa Pope „tout ce qui est, est bien" állítását.[12] Kétségbeeséssel határos kiábrándultsággal veti el az egyén és társadalom, a társadalom és isten harmóniájának lehetőségét az „emberek" makacs tudatlansága miatt, de érzelmileg felfokozott intenzitással éli át az egyén és természet, az egyén és isten lehetséges harmóniájának gondolatát. A természet és isten igazolja így a felvilágosult egyén kritikai jogát a társadalommal szemben, amelynek ugyanakkor nincs erkölcsi alapja ítélkezni a vele szemben kritikai viszonyt fenntartó felvilágosult egyén felett.

Az így kialakult magatartásforma az „emberekben zúgó tudatlanság" felszámolásának és a „nemzet" felemelésének egymást feltételező célkitűzésében fogja megtalálni egyetlen „reális" kifutását.

A Pope-átdolgozás Toldalékában megjelent versek, s főként *A lélekrül* azonban arról tanúskodnak, hogy pillanatnyilag Bessenyei a kritikai szabadság elmélyítése felé halad. Ennek az ideológiai-filozófiai radikalizálódásnak irodalmi fikció keretében megvalósított kiszélesítése, de még inkább a reá építhető társadalmi magatartás próbája az *Ágis tragédiája.* A zsarnokság megszüntetésére nem, de bírálatára finom eszköz jött létre az *Essay on Man* francia fordításának magyarítása során.

A tragédia témája és vonalvezetése az *Essay on Man* és *Az embernek próbája* harmadik levelével analóg, viszont a drámai alapszituáció kialakításában és a belőle kibontakoztatott konfliktus ábrázolása, valamint a konfliktus „megoldása" során — látszólag következetlenül — hol az egyik, hol a másik mű szolgáltatja a társadalomfilozófiai hátteret.

Az *Essay on Man* természetellenes állapot megszüntetését természetesnek tekintő optimizmusa és *Az embernek próbája* a társadalom romlott állapotában már-már az ember általános állapotát látó pesszimizmusa egyszerre irányítják-kommentálják azt a konfliktust, amelyben egyetlen ponttá zsugorodik, s nyomban ambivalenssé lesz a Pope-i rendszerben két funkcionálisan elkülönülő mozzanat: a természet rendjével szembenálló zsarnokság létrejöttének és megszüntetésének mozzanata.

A spártai egyenlőség megbomlása, a „sok súlyos uraság", a „sűlyedni kezdő igazság" miatt „panaszát kezdő község" élére álló, de a társadalmi rendet megváltoztatni félő (hisz, mint azt *Az embernek próbájá*ban láttuk, a legitimitással szemben csak a zsarnokság az alternatíva), s ezért magát a lázadást visszafogni kényszerülő Ágis egyetlen célra törekszik: elfogadtatni a „nép" érdekeinek és Lykurgos törvényeinek megsértése esetén a kényszerítő kritikai magatartás jogát.

Hívségünk Spártához, és igaz Istenünk,
A nép erejével, lesznek engedelmünk.[13]

A dráma előtörténetében hozott döntés (Lykurgos törvényeinek visszaállítása) gyakorlatba való átvitele és érvényben tartása a szembenálló erők (főtanácsosok, gazdag emberek, főhercegek), és az őket szolgáló hatalomkoncepció miatt csak a kényszer illegitim oldalának, a község lázadásának kibontakoztatása, vagyis a hatalmi és ideológiai struktúra elsöprése árán, illetve — és ebben rejlik Ágisék tragikus tévedése[14] — a struktúra megőrzése esetén a bevitt és törvényesített új elem, az alulról jövő permanens kényszer segítségével valósítható meg.

Az előbbit nem vállalják, hisz a gyilkos testvérháborút és a trónfosztást éppoly természetellenesnek tekintik, mint azt a folyamatot, amelyet visszafordítani szeretnének. Az utóbbi meg a dráma menetében bizonyul illúziónak: az alulról jövő kényszert ugyanis nem integrálhatja, tehát nem törvényesítheti az adott rend saját szétrobbantásának veszélye nélkül. Ezért nem elégedhet meg a király, s különösen az arisztokrácia érdekeit legkövetkezetesebben képviselő Amfares az elbukott Ágis és Kleombrótes puszta megbüntetésével, s nem is bocsáthat meg nekik, mint teszi, mert teheti Augustus Cinnával, Emiliával és Maximussal Pierre Corneille drámájában.[15] Ezért összpontosítják erőfeszítéseiket arra, hogy ismerjék el vétküket a királyi kegyelem fejében, s maguk minősítsék az alulról jött kényszert bűnösnek. A megbocsátás a lázadást legitimizálná, a megtorlás glóriát vonna a mártírok feje fölé. Ágisék viszont lemondtak a konkrét kényszer konkrét alkalmazásáról, hogy az adott világban immanensnek tételezett lehetőséget realizálják, és Spárta rendjén belül maradva szüntessék meg a torzulásokat, ám nem mondhatnak le a kényszer alkalmazásának elvi lehetőségéről mint biztosítékról. Az a nemesi „gőg" és a vitézi hírnévnek az a tömjénezése,

amelynek kíséretében Ágis és Kleombrótes elutasítja a feltétlen behódolást, formájában rokon a „rendi oppozícióval", de korlátoltság lenne erre redukálni, ugyanis olyan társadalmat tételez, amelyben Ágis szerint a földtulajdon egyenlősége biztosít harmóniát, Kleombrótes szerint pedig gazdag és szegény, úr és jobbágy, uralkodó és alattvaló viszonyát jól körülhatárolt törvények szabályozzák, mindenki számára biztosítva a társadalmi helyzetének megfelelő funkcionálást és a jogot az emberi méltósághoz; és e törvények érvényesítését az a király garantálja, akinek abszolút, vagyis zsarnoki uralomra való törekvését a „község" lázadásának általa is elismert joga akadályozza. Pope zsarnokellenességének és a lykurgosi gondolatkörnek az összekapcsolása olyan tartalmakat rendel ehhez a nemesi oppozícióval rokonított lázadáshoz, amely messze túlmutat minden nemesi oppozíción.[16]

A lykurgoszi spártai és a későfeudális viszonyok egymásra vetítése a létezők láncolatának angol tapaszatalatok alapján átértelmezett teóriája segítségével olyan világot teremt, amelyben a polgárjog szabadok számára biztosított egyenlőség megőrzésének-visszaszerzésének igénye nem mond ellent a gazdasági egyenlőtlenség alapján jogosnak ítélt „becsületes" és józan mértékű kizsákmányolás fenntartására irányuló törekvésnek, sőt szövetségre léphet vele a világban általánossá váló, az uralkodó ideológiában is kifejtett tendencia ellen, amely az uralkodóval szemben minden alattvalót, a gazdagokkal szemben minden szegényebbet potenciálisan vagy reálisan e világ hivatalos istenétől igazolt jogfosztottságra és kiszolgáltatottságra ítél, a jobbágyra pedig rászabadítja a senkitől és semmitől sem korlátozott úri önkényt; s ezen mit sem változtat, ha az uralkodó az alattvaló, az úr pedig a jobbágy irányában történetesen kegyesen „felvilágosultan" gyakorolja a maga korlátlan hatalmát.[17] Az antagonisztikus ellentétek az uralkodó, a gazdag emberek, a fő tanácsosok, főhercegek csoportja valamint a szegényebbek és a jobbágyok (nép, szegény község = jobbágyok), a „nép" között feszülnek.[18]

Ágisék szövetségesei és nem részei a „népnek"; ők az uralkodó osztály tagjai, akik lelkiismerertüktől hajtva belülről lázadnak, átérezvén a „nép", és ország nyomorúságos helyzetét. Ez a belülről jövő lázadás alulról-kívülről jövő lázadással fonódik össze, így nem könnyen igazolható e világ uralkodó ideológiájának a keretében, mivel ez az adott uralkodó csoport adott uralkodási módjának törvényesítője.[19]

A lázadó magatartás ideológiai megalapozásától és elfogadtatásától függ mind a hősök, mind Spárta jövőjének alakulása. Ám az ellentmondás már itt feloldhatatlan; a lázadást, a „nagy igazság" védelmét a természet és az istenek is igazolni látszanak, a lázadás következményeire azonban nemet mond a természet, az istenek pedig hallgatnak.

Oly fontos ez az ellentmondás, hogy erre alapozva Demókares könnyűszerrel etikai defenzívába szorítja Kleombrótest (II. 5.), aki maga

korlátozza a fegyver használatának jogát „tsupa oltalomra", vagyis a kizárólagos önvédelemre.

A lázadás tehát jogos, a fegyveres harc azonban csak akkor, ha a lázadót a fizikai megsemmisítés veszélye fenyegeti. Önvédelemre viszont csak akkor van lehetőség, ha a lázadók megfelelő nagyságrendű, a polgárháborúra is kész erőket tudnak szinte folyamatosan mozgósítani, ami pedig konzekvenciáit tekintve etikailag nem igazolható.

A „község" panasza a bizonyítéka annak, hogy a társadalom mechanizmusa ellentmond az isteni szándékkal egybehangzó természeti törvényeknek. A „népben" a megcsúfolt természet lázad, s ez a javításra irányuló cselekvés legfőbb motorja. De magát a cselekvést, annak módját már nem lehet etikailag reá alapozni, mint ahogy az egyén cselekvését sem lehet pusztán a szenvedélyekre építeni, hisz a természet önmagában nem etikai princípium. Hajtóerő, de nem iránytű. Az iránytű a természet rendjében megnyilatkozó isten. És a társadalomból éppen ez az isten hiányzik, vagy elfedik a társadalom hamis istenei. Így jutunk vissza a természethez mint a cselekvés moralitásának kritériumához, holott a természet nem etikai princípium. Ellentmondás ez, ami úgy oldható fel, hogy az univerzum koherenciájának, a természet rendjének, törvényeinek és a bennük megnyilatkozó végtelen bölcsességnek hitszerű feltételezése mellett meghatározható a „természetellenes" fogalma, vagyis: természetellenes a társadalom adott állapota, de természetellenes, vagy azzá válhat az ennek megváltoztatására irányuló bármiféle radikális cselekvés is. A cselekvés hiánya viszont egyet jelent a természetellenes állapot elfogadásával, vagyis bűn.

A tragédia cselekményének egész menetét a radikális cselekvés kényszerének és a cselekvés etikai igazolhatatlanságának feloldhatatlan ellentmondása, valamint az ebből eredő filozófiai-etikai dilemma határozza meg.

Ahogy bonyolódik a drámai cselekmény, úgy válik egyre egyértelműbbé, hogy a lázadók tiszta célokért tiszta eszközökkel küzdenek az egész közösség érdekeiért, míg ellenfeleik egyéni és csoportérdektől, anyagi és hatalmi önzéstől hajtva cselekedeteiket és ideológiájukat egyaránt hazug machiavellizmusra építik. Az ellenfelek pontosan ismerik Ágisék gyönge pontját, s tudják, hogy politikai pozíciójuk színlelt megváltoztatása elég ahhoz, hogy elhiggyék, amit legőszintébben hinni szeretnének, vagyis azt, hogy lehetséges a természet és isten által követelt szeretet és józan ész érvényesítése a társadalomban anélkül, hogy azt előzetesen a polgárháború anarchiájába taszítanák. Az a királyi hatalom, amelynek Ágisék politikailag kiszolgáltatják magukat, Demókares értelemezésében impliciten, Agézilausnál már expressis verbis azonosul a zsarnoki hatalommal, s ezzel szemben már ad etikai támaszt Ágisék természet-isten fogalma. Mert Leónidas valóban „Titkon dühösködik s mosolyog előttünk." Bebizonyosodik, hogy a mások sugallta de maga szabta feltételek alapján őszintén hajlik a megbékélésre, de a lykurgoszi törvények lényegesebb oldalára vonatkozó ígéretének teljesülését

részben a „gazdagink" iránti rokonszenve, részben a lázadók önmegtagadása esetén kialakuló erőviszonyok teszik kétségessé. Leónidas csak önnön hatalomkoncepciójának megtagadása árán lehetne az, aminek látszani szeretne. A negyedik felvonás végén az utolsó lehetőség is kihasználatlan marad, hogy Ágisékkal együtt valóban a király alakítsa az események menetét.

Az ötödik felvonás elején már nem csupán sugallják, hanem irányítják is döntéseit régi tanácsadói. Így érthető, hogy a végkifejlet felé felgyorsult tempóban haladó utolsó jelenetben a király személyére már nincs is szükség. A tagadásban egy fokkal mérsékeltebb Kleombrótes vérét nem ontják, csupán „rabbá lett élete". Ágis viszont újra és végképp megtalálta a természetnek és istennek a „megveszett Spártán" és Jupiterén túlmutató egységét, amelynek birtokában maga provokálja a példamutató mártírhalált: „Természet és isten ellen életemet

Veszítsd el; verd által késeddel szivemet.
Átkozott az, kire a természet kiált,
Hogy ok nélkül hozott valakire halált
Veszett mérgetekbe nyalhatjátok vérem,
De el nem törlitek örök dicsőségem."[20]

A vállalt mártírhalál gesztus a jövő számára, bár saját illúzióinak bírálata is. Példája különböző szinteken ugyan, de tagadásba viszi Ágisztratot és Ágiarist.

Ágis haldoklását Ámfares mint néma kísérő társaságában végignéző király „kezeit öszvekapcsolva fájdalmasan szólva" zárja le a drámát. A hős halála által kiváltott félelemteljes tisztelet nem feledtetheti el a mindenkinek, így nekünk is szóló fenyegetést:

„Reszkessetek egy nagy főnek hatalmától!
Ójjátok magatok el-búsulásától."[21]

E hang azé a királyi hatalomé, amely önmagára koncentrált rövidtávú egoizmusa miatt a rossz eszközévé silányulva a még halálában is tiszteletet parancsoló ellenfélben sem képes mást sajnálni, mint azt, hogy értékeit nem állította önkényének szolgálatába. A francia klasszikus tragédiára modellezett[22] dráma ezzel be is fejeződhetne, bár a mártírtragédia alapvetően optimista kicsengésű (példa: Polyeucte). Az *Agiáris keservé*ben a feleség önpusztító hűsége új tartalommal telik meg az Ágis emlékéhez kötődő kollektív érték tudatosításával; tüntetéssé lesz ég, föld, természet, istenek, sőt isten ellen ha kell, amennyiben ezt az értéket másképp ítélnék meg, mint ő. Az az egyszerű tény, hogy Agiáris visszahivatkozik férje dicsőségére, s a szerelem (természeti kényszer) ezáltal önmagán túlmutató értéket kap („a'

szeretet lett első Istenem"), jelzi, hogy Ágis „dicsősége" másokban ható-erővé válhat. És valóban, Ágis formálisan a „vitézi büszkeség" miatt tagadta meg a feltétlen behódolást, mártírhalálát pedig a dicsőség hiú emberi vágya könnyítette meg. Demókares Ágis példájának követésétől akarta elriasztani a „többieket", s megalapozta Ágis dicsőségét; Agiárist minden más ösztönt legyőző szerelme (a lélek által támogatott uralkodó szenvedély) tartja a sírkamrában, és prediszponálja arra, hogy valaki más szenvedélyét felgyújtva új, élő és harcoló Ágist teremtsen.

Ágis tragédiája és *Agiáris keserve* együtt adják meg azt a perpesktívát, amely minden kommentárt feleslegessé téve értelmezi szerzőnknek az *Essai sur l'homme* második, 1803-as átdolgozásához írt *Jegyzésé*ből oly sokszor idézett, s az angol gondolathoz való viszonyáról tanúskodó mondatát: „Újságnak látszik még magyar nyelven az olyan rendkívül való magameghitt s egyszerre büszke bolond vágyódás, mely a világ istenét oktatná, hatalmát magára kívánván ruházni." Magától értetődik, hogy a mondat első és utolsó egységét hangsúlyoznánk erősebben.

Ha most a műben elénk tárt világot mint önmagán belül koherens valóságértelmezést rávetítjük arra a realitásra, amelynek a talaján létrejött, akkor evidenciaként tárul elénk, hogy ennek a határai nem azonosak a hetvenes évek Magyarországának a határaival. A mű ugyanis innen nézve koherenciáját veszíti, egymásnak ellentmondó gondolatok tömegére esik szét; rosszul sikerült, csupán politikai vagy filozófiai „kiszólásaiért" értékelhető kísérletté zsugorodik. A mű látószögében benne van Magyarország is, de az általa tükrözött világ maga a Bécs-központú Habsburg birodalom, amelyben Európában utolsónak a külső fenyegetés és a birodalmat alkotó területek egyenlőtlen fejlettsége és fejlődése következtében erős centrifugális tendenciák ellensúlyozása érdekében,[23] s ráadásul hamisan nemzeti alapon akkor építik ki a már születésénél fogva is ellentmondásos történelmi funkciójú abszolutisztikus monarchiát,[24] amikor annak már felvilágosult változata (II. Frigyes, II. Katalin) egyre nyilvánvalóbban katonai-bürokratikus zsarnokság, és csak annyira sérti a feudális uralkodó csoportok kiváltságait, amennyire feltétlenül szükséges hatalmuk megtartása érdekében.

*Ágis tragédiájá*nak tengelyében nem a monarchiához, hanem az abszolutizmushoz való viszony áll. Az abszolutizmus úgy jelenik meg, mint a vagyoni, jogi és emberi egyenlőség megromlásának terméke és egyben elmélyítője, kiélezője. *Ágis tragédiájá*nak és *Agiáris keservé*nek egymást erősítő tanulsága szerint a zsarnokság elleni harc olyan etikailag igazolt kötelesség, amely legalábbis hallgatólagosan a zsarnok uralkodó személyének sérthetetlenségétől is eltekint. Arról viszont szó sincs, hogy a királyság, a monarchia intézménye egy pillanmatra is megkérdőjeleződnék. Vajon a vonatkoztatási pontot mégis az État-mixte angol konstrukciója szolgáltatja bevallatlanul?

Kosáry Domokos írja, hogy a „. . .felvilágosodás hívei egykor a korszerű európai műveltség ügyét és egyben a fejlődés magasabb szintjét képviselték, és ezzel együtt, ha nem is mindannyian, a nemzetit".[25] Úgy vélem, Bessenyei kapcsán bátrabban is fogalmazhatunk: 1772-ben írónk korszerű európai műveltség és társadalomszemlélet birtokában a Habsburg-abszolutizmus társadalomtörténeti szerepére ráérezve, vele szemben képviselte a haladást és ezzel együtt a nemzetet. Ehhez azonban az irodalmi fikció felszabadító erejére volt szükség.

Jegyzetek

1 Az *Ágis tragédiája* és a korszakváltás kapcsolatáról lásd legutóbb: Szauder József: *A magyar irodalom története.* 3. Bp., 1965. 11—22.; Mezei Márta: *Periodizáció és korszemlélet.* 1772 értékelésének története. In. *Irodalom és felvilágosodás.* Bp., 1974. 143—177.; Kosáry Domokos: *Magyarország a XVIII. században.* = Valóság, 1975/1. 16.; Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai.* Bp., 1976.; Bánszki István: *Bessenyei eredetisége. Az Ágis-kérdés.* = Acta Acad. Pedag. Nyíregyháziensis. T. 8/c. Nyíregyháza, 1980. 27—51.; Bessenyei György: *Színművek* (Előszó: Bíró Ferenc). Bp., 1990.; Bánszki István: *Bessenyei György filozófus-író életműve.* Nyíregyháza, 1990.

2 *Az embernek próbája* és az *Essay on Man* közötti szellemi viszonyról lásd: Jenő Újfalusi Németh: *Les transformations de la conception fondamentale de l'Essay on Man en Europe du Sud-Est.* In: Actes du VIIIe Congrès de l'AILC. Bp., 1979. 445—453.; Jenő Újfalusi Németh: *Alexander Pope und György Bessenyei.* In: Aufklärung und Nationen im Osten Europas, éd. Sziklay László. Bp., 1983. Corvina. 270—302.

3 Az adaptáció után még évtizedekkel is élő nála a Pope-i problematika, s erről nem csupán az 1803-as új átdolgozás *Az ember és sorsa* tanúskodik, hanem az egy évvel korábban írt *Debretzennek siralma* is (Széchenyi Könyvtár: Quart. Hung. 148.), amelyben az elbeszélt történetet a Pope-i gondolatkör segítségével interpretálja.

4 Legouis and Cazamian's: *History of English Literature.* J. M. Dent and Sons Ltd. Jav. kiad. 1971. 727.

5 E. Audra: *Les traductions françaises de Pope, 1715-1825.* H. Champion, Paris, 1931.

6 *Az Embernek próbája.* Bétsben, Nyomtattatott Kaliwoda Leopold Betűjivel. 1772. — Az év elején jelent meg, a fordítás 1771 második felére tehető.

7 Jenő Újfalusi Németh: *Les sources françaises de l'Essay on Man hongrois.* = Acta Romanica. Szeged, 1978. Tom 5. 250—286. — Bíró Ferenc mintha e kényszerűségből franciául megjelent tanulmány létéről sem tudna. Lásd: Bessenyei György: *Színművek.* Bp., 1990. Előszó, 68. Bessenyei valószínűleg a Trattner kiadó 1761-es kalózkiadását használja, ez pedig az Arts'e és Merkus cég Pascaltól vett idézetekkel kommentált kiadásairól készült.

8 Pope levele Wartburtonhoz *(Oeuvres diverses de Pope.* T. VII. 328.) Arst'e et Merkus. 1763.

9 G. Wilson Knight: *The Poetry of Pope.* London, 1965. 56. „cosmic trust".

10 Szauder József: *Az Estve és Az álom.* Bp., 1970. c. kötetében elemzi nagyszerűen a scala naturae és a fiziko-teológia viszonyát.

11 Az 'État mixte mellé' a 'well-mix'd State' angol és a német 'wohlgemischten Staat' fogalamakat állítva talán könnyebb az értelmezés.

12 Paul Hazard: *Le problème du Mal . . .* c. cikkében idézi Voltaire e két sorát:

„Un jour tout sera bien, voilà notre espérance,
Tout est bien aujourd'hui, voilà l'illusion."

13 Bessenyei György: *Színművek.* Bp., 1990. 307.

14 Lásd a lehetetlen választásának erkölcsi-filozófiai problémáját Lucienne Goldmann: *Racine.* Paris. 1970. L'Arche. 33.

15 Corneille-nél valóban csupán az uralkodó osztály egy csoportja lázad; leleplezésük és behódolósuk után, mivel önmagukon kívül mást nem képviselnek, a monarchia biztos támaszaként integrálhatók.

16 Kosáry Domokos (*Felvilágosult abszolutizmus — felvilágosult rendiség.* Történelmi Szemle. 1976. 675—720.) szerint Bessenyei „a felvilágosult rendiség fő egyéni kezdeményezője volt" (705.). Én úgy gondolom, hogy részben a tragédia belső törvényeinek engedelmeskedve, részben a közvetlenül polgári eredetű interpretációs eszköz következtében a felvilágosult rendiség meghaladásának szükségességét sugallva mutatja meg annak végső lehetőségeit és korlátait.

17 Mezei Márta Barcsaytól idéz egy nagyon jellemző mondatot: „És akármely kegyes legyen is asszonyunk, nem kell azt gondolni, hogy legkönnyebb jármunk." (*Történetszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában.* Irodalomtört. Füzetek. 1958. 25.) Ami a 'jobbágy' értelmezését illeti, Baróti (i.m. 16—17.) ellenére a szövegkörnyezet csak a 'jobbágy'-jobbágy értelmezést engedi meg.

19 Niederhauser Emil írja: „1761-ben nevezték ki az új . . . Államtanács tagjait, . . . Három tagja az arisztokrácia soraiból került ki miniszteri címmel. Ennél világosabban nem lehetett volna kifejezésre juttatni, melyek azok a társadalmi erők, amelyekre az egész államhatalom felépül." (Gonda I.—Niederhauser E.: *A Habsburgok.* Bp., 1977. 125.

20 Bessenyei György: *Színművek.* Bp., 1990. 381.

21 Uo. 383.

22 Gálos Rezsőtől Szauder Józsefig sokan felfigyeltek az *Ágis tragédiája* és a francia klasszikus dráma esetleges kapcsolatára. Baróti Dezső (*Ágis tragédiája.* A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 1962. 15—32.) és Szigethy Gábor (*Bessenyei és a Shakespeare-i dramaturgia.* Fil. Közl. 1967. 293—311.) bontakoztatták ki legjobban a témát. A kapcsolat létezik, de jellegét tekintve mindkét szerző egyszerűsít.

23 Victor l. Tapié: *L'Europe de Marie-Thérése.* Fayard, Paris, 1973.; Georges Durand: *États et Institutions, XVIe—XVIIe siècles.* Colin. Paris, 1969.

24 Boris Porschnev: *Les soulèvements populaires en France au XVIIe siècle.* Flammarion, Paris, 1972 (1969).; Pierre Goubert: *Louis XIV et vingt millions de Français.* Fayard, Paris, 1966.

25 Kosáry Domokos: i.m. lásd az 1. jegyzetet.

VÁRHELYI ILONA *(Debrecen)*

Magyar irodalmi kapcsolatok nyomai a Finn Irodalmi Társaság archívumában

A Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, SKS) archívumának mintegy 100 000 darabot kitevő levélgyűjteményében az 1991-es év elején kutathattam.

Az irodalmi archívum 1971 óta önálló intézménye a Finn Irodalmi Társaságnak, amelyet 1831-ben alapítottak a nemzeti nyelv és irodalom értékeinek őrzésére, kiadására, tudományos feldolgozására.

A magyar személyek által írt levelek száma meghaladja az ezret. Ebbe már beleszámítom a kiterjedt magyar kapcsolatokkal rendelkező Arvi Järventaus feldolgozás alatt álló hagyatékának nagyszámú levélanyagát is, amelyet a helsinki kollégák szívességéből ugyancsak átnézhettem.

A levelek legnagyobb része tudósoktól, kutatóktól származik, elsősorban a nyelvészet és a néprajz művelőitől, így Reguly Antal, Hunfalvy Pál, Budenz József, Szinnyei József, Simonyi Zsigmond, Klemm Antal, Gombocz Zoltán, Zsirai Miklós, Bárczi Géza, Csűry Bálint, Papp István, Beke Ödön, Imre Samu, Pais Dezső levelei mellett ma élő nyelvészeink leveleit is nagy számban fellelhetjük. A néprajzi tárgyú levelek között találjuk Berze Nagy János, Sebestyén Gyula, Honti János, Zolnai Gyula, Györffy István, Dincser Oszkár, Solymossy Sándor, Sebestyén Irén, Fejérpataky László, Feleki János, Dömötör Sándor, Ortutay Gyula, Gunda Béla és mások neveit. Zenészeink közül Bartók Béla, Gárdonyi Zoltán, Hubay Jenő, Vargyas Lajos leveleivel találkozhatunk a gyűjteményben. Természetesen a tudományok és művészetek más ágainak művelőitől is maradtak fenn levelek, elég Bugát Pálra, Cholnoky Jenőre, Glatz Oszkárra, Káplár Miklósra utalni. Franz Liszt neve is felbukkan a levélírók katalógusában, de a kutatót itt csalódás éri, mert zenei kapcsolat helyett a jogtudomány történetébe utalható összeköttetést talál a névrokon leveleiben. Annál meglepőbb, hogy az archívumban találunk Görgey Arthurtól és testvérétől, Istvántól származó — tudomásom szerint — ismeretlen leveleket, amelyek igen sok értékes utalást tartalmaznak vitatott történelmi személyiségünk utolsó életszakaszára vonatkozóan.

Kutatásom elsődleges célja azonban az irodalmi kapcsolatok felderítése volt. Alapvető eligazítást jelentett Viljo Tervonen és Irene Wichmann gondos munkája: *Suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981.*[1] Ugyancsak segítséget jelentett Yrjö Varpio és Szopori Nagy Lajos közös műve: *Ismerkedő ismerősök (Suomen ja Unkarin kirjalliset suhteet vuosina 1920—1986).*[2] Ezek a munkák azonban a levelezésre nem

terjednek ki, bár az utóbbi szerzőpáros körültekintő anyaggyűjtése során bizonyára levéltári kutatásokat is végzett. Viljo Tervonen több évtizedes munkássága pedig éppen az irodalmi archívum anyagára koncentrál, mint az az utóbbi években megjelent Budenz- és Hunfalvy-feldolgozások is mutatják,[3] de már a Heimotyö című folyóiratban 1943—44-ben megjelent cikke is Szinnyei és Jalava levelezésével foglalkozik.[4]

Az előzmények ismeretében nem érheti váratlanul a kutatót, hogy nagy magyar írók leveleit nem találja meg az archívumban. Kevés olyan 19. és 20. századi klasszikusunk van, aki személyes barátságot ápolt volna finn kollégáival. Felbukkan ugyan Arany János neve a katalógusban, de az általa aláírt levelek a Magyar Tudományos Akadémia és a Finn Irodalmi Társaság hivatalos kapcsolatainak dokumentumai, amelyek külön feldolgozás tárgyait képezhetnék. Talán csak Kodolányi Jánost nevezhetjük szerencsés kivételnek finn nyelvtudása miatt, mások legfeljebb fordítóik közvetítésével tudtak kapcsolatot tartani. Mivel azonban a kortárs irodalom fordítása általában a klasszikusoké mögé szorult, ráadásul gyakran közvetítő nyelv segítségével, így legtöbbször a fordítók sem állhattak személyes kapcsolatban a szerzőkkel. Az említett nyelvészek levelei között azonban bőven találunk irodalmi művekre, írókra vonatkozó anyagot is. Természetes, hogy leginkább a *Kalevala* iránt mutatkozó tudományos (irodalmi, néprajzi, nyelvészeti, zenei) érdeklődés kap hangot a levelek jelentős részében. A levélanyag egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar—finn irodalmi kapcsolatok is leginkább nyelvészeken keresztül alakultak és fejlődtek.

Bár a Finn Irodalmi Társaság archívuma szisztematikus gyűjtéssel igyekszik a finn irodalmi hagyatékokat feltárni, de ezekből néha teljesen hiányoznak az életdokumentumok, így a levelezés is, hiszen elsődlegesen az analekták megőrzése a cél. Akárcsak nálunk, ott is sokszor maguk az írók végzik el hagyatékuk szelektálását, illetve az örökös válogatja ki a túlságosan is személyesnek vélt anyagot. Nem is lehetett minden hagyatékot azonnal begyűjteni, s ilyenkor az idő természetes szelekciót végez bennük.

A magyar kapcsolatok lelkes finn ápolói nem minden esetben voltak jelentős irodalmi személyiségek, így nem is képződött hagyatékuk, illetve nem került közgyűjteménybe. Lelkipásztorok, tanárok, szerkesztők fontos láncszemei voltak a kapcsolatoknak, de önálló irodalmi munkásságuk jelentéktelensége vagy hiánya miatt személyes dokumentumaik nem kerültek az archívum látókörébe. Ugyanakkor a legjelentősebb kapcsolattartó személyiségek hagyatékai — éppen tevékenységük sokoldalúsága miatt — nem az irodalmi archívumba, hanem az állami levéltárba vagy más gyűjteménybe kerültek. Elég például említeni E. N. Setälä vagy Kustaa Vilkuna hagyatékát.[5]

Az általam áttekintett magyar anyagban a szépirodalmi vonatkozások mellett igen jelentős irodalomtörténeti érdeklődésnek is nyomaira bukkanhatunk. Az ismert fordítók, mint Barna Ferdinánd, Bán Aladár, Képes Gé-

za, Sebestyén Irén, Vikár Béla a finn irodalomtörténet kutatói, jó ismerői voltak. De Trócsányi Zoltán és Kerényi Károly neve is feltűnik azok között, akik történeti érdeklődéssel fordultak finn kollégáikhoz. Az újabb idők irodalomtörténészei és irodalomelmélettel foglalkozó szakemberei közül Hankiss János, Bán Imre, Barta János, Gáldi László, Országh László levelei is felbukkannak.

Igen nagy számban fordulnak elő a gyűjteményben olyan levelek, amelyek tudományos tanácskozásokhoz, kongresszusokhoz fűződnek. A nemzetközi finnugor kongresszusok levelezésanyaga bizonyára igen sok értékes adalékot fog nyújtani későbbi kutatók vizsgálataihoz, hiszen kétségtelen, hogy ezek a nagy események számos személyes kapcsolatot eredményeztek az irodalmárok között. (Megfontolandó, nem kellene-e a hasonló hazai dokumentációt máris közgyűjteménybe adni.)

Nem számíthat meglepetésnek, hogy a helsinki egyetem magyar lektorai a kezdetektől a legutóbbi időkig felbecsülhetetlen értékű munkát végeztek az irodalmi kapcsolatok terén. A fordításra ajánlott művekről is leginkább ők tudták a kiadókat tájékoztatni, s nemegyszer a kezdeményezés is nevükhöz fűződik, mivel a finn kulturális, irodalmi élet közegében éltek. A kezdeti időkből Weöres Gyula nevét kell említeni, majd Fazekas Jenő játszott jelentős közvetítő szerepet. Publikációikkal, előadásaikkal, fordításaikkal és oktató munkájukban érvényesíthető orientációjukkal a későbbi nyelvész-lektorok is hozzájárultak a kapcsolatok megélénküléséhez. Leveleik szép számmal fellelhetők az archívumban.

Úgy látszik, a legközvetlenebb kapcsolatban Vikár Béla állt a finn irodalom kortárs nagyjaival. Találkozunk leveleivel Juhani Aho, Minna Canth, sőt Eino Leino hagyatékában is, nem is beszélve a nagy néprajz- és népzene szakértő Kaarle Krohn hagyatékáról és más *Kalevala*-kutatók, tudósok leveléséről. A Krohn család több nemzedéke[6] is nagy szerepet játszott a finn kultúra nemzetközi kapcsolattartásában. Hagyatékuk a magyar kapcsolatkutatásnak fontos bázisa.

A finn hagyatékok közül még Otto Manninen hagyatékában találunk szép számmal magyar anyagot. Az említett feldolgozás alatt álló Järventaus-hagyaték pedig a harmincas évek magyar szellemi életének sajátos lenyomatát őrizte meg. Ennek értelmezéséhez tudnunk kell, hogy Arvi Järventaus (1883—1939) főként a népi írók táborában örvendett nagy népszerűségnek. Barátai közöt találjuk Móricz Zsigmondot és lányát, Móricz Virágot, Kodolányi Jánost, Erdélyi Józsefet, Debrecenben Gulyás Pált és Juhász Gézát, de találunk hagyatékában Szabó Páltól származó leveleket is. Protestáns lelkipásztorként jó kapcsolatot tartott fenn a debreceni Református Kollégiummal, de különös lelki közösséget érzett néhány katolikus költővel is, pl. Puszta Sándorral. Magyar kapcsolatainak egyik bázisa a Miskolcon élő Tauszig Mária tanárnő volt, aki finn nyelvtudásával, irodalmi tájékozottságával és vendégszeretetével nagyban hozzájárult Järventaus kellemes ma-

gyarországi tartózkodásához. Ő az egyetlen finn író, akinek egy kis telke is volt Magyarországon, barátaitól kapta ajándékba Hejőcsabán. Talán innen adódik, hogy több műve, így két magyarországi történelmi tárgyú regénye és egy útirajza jószándékú heroizálással, romantikus elfogultsággal mutatja be hazánkat.[7] Műveihez levelek útján is gyűjtött anyagot. Munkásságát nálunk Kodolányi János, Faragó József, Bán Aladár, Fazekas Jenő, Gulyás Pál, Móricz Virág és Tauszig Mária fordításaiból ismerhette meg a közönség. Természetes, hogy az ő leveleik fontos adalékokat szolgáltatnak a kapcsolat behatóbb kutatásához is.

A magyar—finn irodalmi kapcsolatok szempontjából tehát igen fontos kutatási bázis a Finn Irodalmi Társaság archívuma. További adalékokra lehet számítani az állami levéltár és az egyetemi könyvtár kézirattárának feltárásával.

Jegyzetek

1 Castrenianumin toimitteita 24. Helsinki, 1982.

2 *A magyar irodalom fogadtatása Finnországban — a finn irodalom fogadtatása Magyarországon 1920—1986.* OSzK Könyvtártudományi és Módszertani Központ, Bp., 1990. - Ugyanez finnül: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1990.

3 *Budenz József kapcsolatai — levelezése Arvid Genetzcel* = NyK 92. 1—2. 1987—88.; *József Budenzin ja Otto Donnerin kirjeitä vuosilta 1867—1886.* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1989.; *Pál Hunfalvy ja suomalaiset.Kirjeitä vuosilta 1853—1891.* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1987.

4 *Otteita Szinnyein ja Jalavan kirjeenvaihdosta.* Heimotyö 7. 1943—44.

5 Setälä hagyatéka a Valtion Arkistóban, Kustaa Vilkunáé pedig, politikai vonatkozásai miatt Kekkonen elnök hagyatékával külön gyűjteményt képez.

6 Julius Krohn (írói álnevén Suonio) szentpétervári német családban született 1835-ben. Később egyetemi tanár, a finn népköltészeti kutatás és irodalomtörténetírás fejlesztője. Fiai, Kaarle Krohn neves folklorista és Ilmari Krohn zenetudós és zeneszerző. Három lánya írónő: Helmi Krohn, Aino Kallas és Anne Krohn. (Vö. Kai Laitinen: *A finn irodalom története.* Gondolat, Bp., 1981.)

7 Arvi Heikki Järventaus (1903-ig Ockenström) Ouluban született 1883. december 17-én. 1908-ban pappá szentelték. Előbb Lappföldön, majd Helsinki környékén szolgált. Több tanulmányutat tett Magyarországra. A Debreceni Egyetem díszdoktorává választotta. Első művei lappföldi témákat dolgoznak fel, romantikus és realista stílusvonásokat egyaránt mutatva. Művészetében megtorpanást jelentettek magyar tárgyú regényei, amelyek a rokonság iránti érdeklődésből és a magyarokhoz fűződő barátságából születtek a 30-as években: *Maahantulo* (Honfoglalás), *Savuava maa* (Füstölgő ország) és *Itkevien pajujen maa* (Szomorúfüzek országa). Munkásságát Kodolányi János ismertette a Sorsunk 1943-as évfolyamában. Hartolában, 1939. június 5-én halt meg. Vö. *Világirodalmi Lexikon* (Gombár Endre szócikke).

VINNAI GYŐZŐ *(Nyíregyháza)*

Magyar—jugoszláv kapcsolatok alakulása 1920—1926 között

Trianon és a magyar—jugoszláv kapcsolatok feszültségei

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békék alapvetően megváltoztatták az európai politikai erőviszonyokat. A győztes nagyhatalmak és az oldalukon harcoló kis államok súlyos feltételeket tartalmazó területi, gazdasági, katonai követelésekkel léptek fel a vesztesekkel szemben.

Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása, a történelmi Magyarország szétesése, a minden etnikai elvet kigúnyoló trianoni szerződés, a szomszédos országok politikai törekvései, a kisantant megalakulása szinte lehetetlenné tette a magyar—csehszlovák, a magyar—jugoszláv és a magyar—román kapcsolatok normalizálását. A mindkét oldalon — Magyarország és a kisantant államok között — megnyilvánuló ellenérzés, az eltérő külpolitikai érdekek, a nagyhatalmak kialakulatlan közép-európai politikája nem segítette elő a kétoldalú kapcsolatok kiépítését az 1920-as évek elején. A kapcsolatfelvételt a magyar külpolitika bénultsága, revízióra való törekvése is akadályozta. Ez a kibontakozó külpolitikai irányzat Trianon egyenes következménye volt, hiszen „a Trianonban megállapítotthoz fogható terület- és embervesztesség Magyarországot a XVI. század óta nem érte. A sokk, amelyet az akkori magyar társadalom átélt, mai ésszel és érzelmekkel szinte elképzelhetetlen. Nem volt olyan társadalmi osztály, réteg, vagy csoport, amely a trianoni határokba belenyugodott volna, s nem volt olyan legális politikai párt, amely ne követelte volna a revíziót".[1]

Mindezek természetesen hatottak a magyar—jugoszláv viszonyra, amelynek normalizálása közvetlenül a békeszerződés aláírása után nem történt meg. A két ország közötti feszültség egyik forrása a Szerb—Horvát—Szlovén királysághoz (továbbiakban Jugoszláviához) került magyarság kedvezőtlen helyzete volt.

A mintegy félmilliós magyar kisebbség életét több hátrányos intézkedés befolyásolta. Ezek közül kiemelném az állampolgárság, az optálás és az iskoláztatás kérdését.

1920 decemberében Jugoszláviában állampolgársági törvényt fogadott el a parlament, melynek értelmében, mindazok automatikusan megkapták az állampolgárságot, akik 1910. január 1-jétől ugyanazon a helyen laktak. A később odaköltözőknek 1921. július 15-ig külön kellett rendezni állampolgárságukat. A magyar anyanyelvű lakosok közül azok, akik valamilyen oknál fogva nem kapták meg a jugoszláv állampolgárságot, a kitoloncolás, az

állásvesztés, nyugdíj- és egyéb jogok megvonásától retteghettek. Erőteljesen korlátozták a magyar nyelvű oktatást is, ugyanis a Vajdaságra is kiterjesztették az 1914-es szerbiai iskolatörvényt. Ez alapján ugyan még fennmaradhattak volna a nemzetiségi iskolák, de 1920-tól egymást érték a törvényt kiegészítő és pótló miniszteri rendeletek, amelyek azt eredményezték, hogy a magyar nyelvű oktatást szinte teljesen megszüntették.[2]

Hasonló kísérlet történt a vajdasági magyarok önálló politikai pártalakítási akciójának megakadályozására. A szerb radikális párt azt igyekezett elérni, hogy a parlamenti választásokon a vajdasági magyarok őket támogassák, s ennek fejében a párton belül felállítanak egy Magyar Kört vagy Magyar Pártot.[3] Elképzelésüket nem sikerült megvalósítaniuk, de kezdeményezésük nagyfokú nyugtalanságot váltott ki Budapesten, hiszen a magyar kormány politikája ezekben az években arra irányult, hogy a délvidéki magyarok önálló politikai erővé váljanak Jugoszláviában.

A magyar—jugoszláv kapcsolatok kiéleződésének újabb bizonyítéka volt, hogy 1922 elején Ninčić jugoszláv külügyminiszter a Népszövetséghez küldött jegyzékében a békeszerződés megsértésével vádolta meg Magyarországot. Különösen azt kifogásolta, hogy a magyarok a megengedettnél jobban fegyverkeznek, s ez elsősorban Jugoszlávia ellen irányul. Válaszlépésükben erőteljesen korlátozták a magyar nemzeti kisebbség politikai és kulturális mozgásterét, sőt akcióikkal magyarellenes hangulatot keltettek, és létükben fenyegették őket. Ilyen barátságtalan lépésnek tekinthető az, amikor 25 optánst áttoloncoltak a határon, az ottmaradottak pedig nehéz körülmények, állandó zaklatások között éltek. 1922 júniusában letartóztattak és perbe fogtak egy magyar nemzetiségű embert, akit Sándor király ellen tervezett merénylettel vádoltak meg. A per kapcsán nagyszabású magyarellenes tüntetés volt Újvidéken, amely után újabb letartóztatások történtek. Ezeket állítólagos államellenes cselekedetekkel indokolták.[4] A magyar kormány tiltakozó jegyzéket juttatott el a Népszövetséghez, de erőfeszítését nem koronázta siker. Természetesen a forrásokból egyértelműen megállapítható, hogy a magyar külpolitikai törekvések sem a kapcsolatok megjavítására irányultak, hanem éppen ellenkezőleg, az új délszláv állam belső és külső ellenfeleihez keresték az utat.

1922 őszén a jugoszlávok elsősorban attól tartottak, hogy a magyarok az olaszokkal fognak össze ellenük. Az olasz—jugoszláv ellentétek alapjában véve területi ellentétekben jelentkeztek. Nevezetesen abban, hogy Olaszország Fiuméban és Triesztben teljes kereskedelmi szabadságot szeretett volna, ezért azt hangsúlyozta, „hogy a kisantant és különösen Jugoszlávia törekvései nemcsak Magyarország, de Olaszország ellen is irányulnak. Ennélfogva olasz érdek Magyarországot támogatni. . . az olasz Balkán-politikának pedig elsősorban a bolgárokra, macedónokra és albánokra, másodsorban a románokra, magyarokra és részben a törökökre kell támaszkodni".[5]

Szinte lehetetlenné tette a magyar—jugoszláv kapcsolatok rendezését az 1923 elején kirobbant Ruhr-válság, amely Közép-Európában is Ruhr-hangulatot váltott ki. Amíg a szomszédos országok sajtója Magyarország hatalmi készülődéséről írt, addig magyar oldalon ellenkező értelmű nyilatkozatok láttak napvilágot. Aradnál és Lökösházánál határincidensek is történtek,[6] ami miatt Ninčić a belgrádi magyar követnél tiltakozott. Ezután helyszíni szemlét tartottak — a Szövetségközi Katonai Ellenőrző Bizottság missziója végezte —, amely megállapította, hogy a határon a helyzet normális, és nincsenek csapatösszevonások. A kisantant államok és Magyarország feszültségei azonban egyelőre nem enyhültek. A háborús veszély csak Anglia és Olaszország energikus közbelépésére szűnt meg. Az angol és olasz magatartásból Bethlen István magyar miniszterelnök azt a konklúziót vonta le, hogy a Jugoszláviához fűződő viszony normalizálása, esetleges javítása csak a fent említett nagyhatalmak támogatásával valósítható meg. Ezért elhatározta, hogy a szomszédos országokat, köztük elsősorban Jugoszláviát kerülő úton közelíti meg. Az elképzelés helyességét tükrözte, hogy a brit és olasz befolyás hatására Jugoszlávia hajlandóságot mutatott a függő ügyek megtárgyalására, szakbizottságok felállítására.

A tárgyalások megindulása előtt a két ország közötti kapcsolatok változását jelezte az is, hogy 1923 nyarán hazahívták a belgrádi magyar követet, Kolossa Ferencet, és fél évvel később, 1924 februárjában ugyanez történt jugoszláv kollégájával, Milojavić-tyal is. Az új követek, a magyar Hory András[7] és a jugoszláv Popović a kapcsolatok javítását szorgalmazó megbízatással foglalták el állomáshelyeiket. Ennek egyik fontos előzménye volt a magyar miniszterelnök és a jugoszláv külügyminiszter 1923. szeptember 9-i genfi megbeszélése, ahol megegyeztek abban, hogy Magyarország minél hamarabb rendezi a Jugoszláviával fenálló financiális számláit, vasúti kocsikat és anyagokat ad át déli szomszédjának.

A genfi tárgyalásokról Bethlen miniszterelnök a következőket mondta: „A Genfben folytatott tárgyalásaink két célt szolgáltak. Az egyik, hogy Magyarország és szomszédai között normális politikai viszony teremtessék, amely garanciát nyújt arra, hogy a jövőben ne forduljanak elő olyan zavaró incidensek, amelyek a politikai életet nálunk és szomszédainknál állandóan izgalomban tartják. . . tárgyalásaink második csoportjának anyagát a kölcsön ügye képezte."[8] A gazdasági stabilizációval kapcsolatban Bethlen rámutatott, hogy az nemcsak a népszövetségi kölcsöntől függ, hanem attól is, hogy sikerül-e Magyarországnak egy szorosabb gazdasági és kereskedelmi együttműködést kiépítenie szomszédaival. A miniszterelnök elgondolása tehát az volt, hogy az ország pénzügyi-gazdasági talpraállítását segítő nagyhatalmak mellett Magyarországnak szomszédaival is meg kell találni a „modus vivendi"-t.

A közeledés évei

A magyar—jugoszláv közeledést magyar részről több tényező is elősegítette. Egyrészt a kisantant államok közül Jugoszláviával volt legkisebb a területi ellentét, másrészt a magyar kormány gazdasági előnyöket, leginkább tengeri kikötőhöz jutást remélt, harmadrészt a délszlávokkal való barátkozás gondolatát a magyar politikai pártokkal és közvéleménnyel leginkább el lehetett fogadtatni, különösen akkor, ha ezáltal a délvidéki magyarság sorsában is fordulat történt volna. Mindenesetre azt sürgősen tisztázni kellett: hogyan fogadja Olaszország a magyar—jugoszláv közeledést, s egyáltalán mi található a kedvező jugoszláv magatartás hátterében.

A felszínen úgy látszott, hogy az olaszok és a jugoszlávok az 1924-es római szerződésben rendezték a legfontosabb függő ügyeket, s ennek következtében úgy tűnt, hogy Rómában nem ellenzik a magyar—jugoszláv viszony javítását. A mélyben húzódó ellentéteket azonban nem oldották fel, s ezek a későbbiekben konfliktusok sorozatához vezettek Olaszország és Jugoszlávia között.

A jugoszláv politikusok pedig azért tettek lépéseket egy normalizált viszony kiépítésére, mert az angol kormány — amely elhatározta, hogy kézbeveszi Közép-Európa pénzügyi és gazdasági rekonstrukcióját — ekkor lényegében minden erejével arra törekedett, hogy a közép-európai államok gazdaságilag és politikailag közeledjenek egymáshoz, kölcsönösen elismerve az érdekeket. A brit befolyás kedvező hatása azonban 1925 tavaszán egyik napról a másikra hirtelen megszűnt,[9] s ez visszarendezte Magyarország és szomszédai kapcsolatait, amelyek csak az utóbbi néhány hónapban normalizálódtak. A kisantant államok visszatértek Párizshoz, ahonnan igazán el sem távolodtak, míg Magyarország előtt két út állt. Vagy közeledik Franciaországhoz és a kisantanthoz, lemondva a revízióról — ezt nem tudta megtenni —, vagy arra törekszik, hogy az egyik kisantant állammal közvetlenül megegyezzék, lazítva ezzel az országot körülzáró gyűrűt. Magyarország a második változatra törekedett, s a közvetlen megegyezést Jugoszláviával képzelte el. Ez elsődlegesen a magyar miniszterelnök koncepciója volt, amelyet vezető magyar külpolitikusok, Kánya Kálmán, Khuen-Héderváry Sándor és mások óvatosan, sőt bizalmatlanul fogadtak. Véleményük szerint kísérletet kell tenni ugyan a Belgráddal való megegyezésre, mert csak így lehet Magyarország elszigetelt helyzetén javítani és a kisantantot felrobbantani. Másfelől viszont — ugyanezen célból — a délszláv államot feszítő belső ellentétekre építettek, és emellett a Jugoszlávia-ellenes erőket támogatták.[10] Tehát nem hittek a magyar—jugoszláv baráti kapcsolatok tartósságában.

1924 őszén, alapvetően Ninčić rugalmassága és kezdeményezőkészsége folytán, mégis elérhető közelségbe kerültek a konkrét tárgyalások. A politikai jellegű tárgyalások megindulása előtt azonban a kapcsolatok fejlődése

szempontjából két fontos esemény is történt Jugoszláviában. Az egyik a Belgrádban emigrációban élő Achmed Zogu tette volt, aki „albán felkelő csapatok élén visszatért Albániába, és átvette a hatalmat".[11] Ebben jugoszláv katonai egységek segítették. „Jugoszláviának az albán államcsínyben való szerepe a napnál világosabb volt és nagyon valószínűnek látszott, hogy az Rómában nagy visszatetszést fog szülni, mert Jugoszláviának az Adriai tenger, a 'Mare nostro' túlsó partján, az Olaszországgal szemben fekvő és olasz érdekterületeknek elismert Albániában szerzett politikai befolyása kétségtelenül Itália érdekeibe ütközött".[12] Nyilvánvaló, hogy ez „beárnyékolta" az olasz—jugoszláv viszonyt. Róma óvatos ellenakcióba kezdett, amely két év múlva a két ország közötti kapcsolatok megromlásához vezetett, s ez meggátolta a magyar—jugoszláv közeledést is.

A másik esemény Stjepán Radić letartóztatása, és a magyar kormányt kompromittáló iratainak publikálása volt. A nagy sajtóvisszhangot kiváltó titkos tárgyalások a magyar kormány és a horvát parasztpárti vezér között lefékezték a kapcsolatok javulását. Ennek ellenére Ninčić a belgrádi magyar követ előtt azt hangoztatta, hogy a szerb radikális párti politikusok kifejezett törekvése a két ország közötti jószomszédi viszony megteremtése. Az ajánlatra a magyar követ nem mert pozitívan reagálni — ismerve a Dísz tér vezetőinek magatartását —, s erre érthető módon a jugoszláv külügyminiszter is visszalépett. A közeledés megtorpanását jelzi, hogy tárgyalásokat 1924 végétől 1926 tavaszáig csak nem hivatalos formában folytattak.

Az 1926 elején megélénkülő magyar—jugoszláv megbeszélések legfontosabb helyszíne Genf volt, ahol Ninčić Bethlen Istvánnal és Walkó külügyminiszterrel tárgyalt. Itt elsősorban politikai kérdéseket érintettek és egy, a két állam között megkötendő politikai szerződés lehetősége is felmerült. A találkozóról készült irat tanúsága szerint Bethlen óvatos formában „valamely döntőbírósági egyezmény" megkötéséről beszélt. Ninčić azonban ennél jóval többet akart, ezért közbevetette, hogy a magyar miniszterelnök nyilván valamilyen Locarnó-szerű egyezményre gondolt. A válasz nem volt elutasító, de Bethlen finoman utalt arra, hogy ez Magyarországot mennyire nehéz helyzetbe hozná. Mindezek alapján megszületett a jugoszláv külügyminiszter tartalmában csupán egyetlen vonatkozásban konkrét javaslata, ti. hogy valamelyes megállapodás Magyarország szomszédai közül egyelőre csak az ő országával jönne létre.[13]

A megbeszélések jelentőségét növelte, hogy a magyar kormányfő az ugyancsak Genfben tartózkodó Grandi olasz külügyi államtitkárnál előzetesen tájékozódott a magyar—jugoszláv közeledés olasz fogadtatásáról. Grandi válasza eléggé bizonytalanul hangzott ugyan, de nem volt elutasító. A bizonytalan hangnem valószínűleg az egyre inkább feszültebbé váló olasz—jugoszláv viszonynak köszönhető.

Mindenesetre a genfi Bethlen—Ninčić találkozó után a magyar—jugoszláv tárgyalások menete felgyorsult, a két ország diplomatái és szakemberei gazdasági, kereskedelmi, jogi és más területeken egyeztették az érdekeket, majd a részletek kidolgozásával foglalkoztak. A gazdasági egyezménytervezet ismeretes, de a két fél politikai nézeteire vonatkozóan csak sejtéseink vannak. Annyi azonban a forrásokból kideríthető, hogy lényeges nézetkülönbség alakult ki közöttük a megkötendő szerződés milyenségét illetően. A magyarok legfeljebb egy döntőbírósági egyezményre, a jugoszlávok sokkal többre, egy megbékélési és kölcsönös megnemtámadási megállapodásra törekedtek.

A délszláv kezdeményezés egy ilyen jelentős politikai egyezmény megkötésére szoros összefüggésben volt Jugoszlávia nehéz balkáni helyzetével, a már említett gyorsan romló olasz—jugoszláv kapcsolatokkal. A kedvező magyar reakciót a történeti szakirodalom — kivéve Pritz Pál tanulmányát — Horthy Miklós mohácsi beszédéhez köti, amelyben a kormányzó szorgalmazta a magyar—jugoszláv közeledést, a régi barátság és megértés visszatérését hangoztatva.

A diplomáciailag teljesen előkészítetlen beszéd nagy nemzetközi sajtóvisszhangot váltott ki, tiltakoztak a csehszlovákok és a románok, de a délszláv sajtó is ellentmondásosan fogadta.

A teljesen embrionális állapotban lévő magyar—jugoszláv közeledés eszméjét így nyilvánosságra hozó magyar diplomatáknak az lehetett a céljuk, hogy látszólag megtegyék az első lépést a jószomszédi viszony kialakítására, de az igazi tervük nem volt más, mint az olasz, csehszlovák és román magatartás kifürkészése és leleplezése. Az 1927-es év külpolitikai történései, az olasz—magyar örökbarátsági szerződés megkötése messzemenően igazolták várakozásaikat. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a Dísz tér Ballplatz-szellemű korifeusai nem jól szolgálták az ország érdekeit azzal, hogy „a részletes tárgyalások — ti. a magyar—jugoszláv — elől eleve iparkodtak kitérni, illetve a szeptemberben meginduló tárgyalásokat rossz pozícióba juttatták azzal, hogy a kormányzó mohácsi beszédének — megfelelő előkészítés híján — az ismert tartalmat szuggerálták".[14]

Jegyzetek

1 Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció*. Bp., 1982. 98.
2 Deák Leó: *Magyar iskolaügyünk a jugoszláv uralom idején*. In: *Visszatért a Délvidék*. Szerk.: Csuka Zoltán. Bp., 1941. 29.
3 Šandor Mesaroš: *Položaj Mađara u Vojvodini 1918—1929*. Novisad, 1981. 139.
4 Uo.
5 Országos Levéltár (továbbiakban: OL) K. 64. 16. tétel. A politikai osztály rezervált iratai. Pro memória a balkáni helyzetről.
6 Ormos Mária: *Az 1924. évi magyar államkölcsön*. Bp., 1964. 26.

7 Hory András 1924-től 1927-ig volt belgrádi követ. Visszaemlékezéseinek eredeti kézirata megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában Ms10 864/1-10-es számon. Önálló kötete a visszaemlékezésnek a *Belgrádban 1924—1927* című 216 oldalas írás.

8 OL. K. 429. Kozma Miklós iratai. Politikai vonatkozású iratok 1920—1924.

9 Ormos Mária: *Bethlen koncepciója az olasz—magyar szövetségről (1927—1931).* In: *A két világháború közötti Magyarországról.* Szerk. Lackó Miklós. Bp., 1984. 108.

10 Pritz Pál: *Emlékirat és történeti valóság Hory András visszaemlékezéseinek fényében.* Századok, 1987. 2—3. sz. 286.

11 MTAK Kézirattára. *Belgrádban 1924—1927.* 87.

12 Uo. 88.

13 Pritz Pál: I. m. 290—291.

14 Uo. 297.

VIZKELETY ANDRÁS *(Budapest)*

A Domonkos rend tudományközvetítő szerepe Magyarországon a 13—14. században

Az 1216-ban pápai megerősítést nyert Domonkos Rend célkitűzései: a feudális struktúra keretein kívülrekedt rétegek pasztorációja és az eretnekségek elleni elméleti felkészülés szoros kapcsolatba hozta a rendet a középkor virágkorának két legjelentősebb társadalmi alkotásával, a várossal és az egyetemmel. Itt, a privilégiumai által nagyfokú függetlenségre szert tett városban tudott kialakulni a középkor legdemokratikusabb intézménye, az egyetem, amely a születés és a kardforgatás által kiváltságokat biztosító nemesi és lovagi elittel szemben az új, tanulással, az akarat és értelem munkájával érvényesülő elit táptalaja, nevelője lett. Az egyetemek mellett azonnal megalakultak a dominikánus konventek, sőt gyakran az egyetem integrált részeivé váltak, mint Párizsban és később Bécsben. Az Ordo Praedicatorum tagjai nemcsak a hallgatók sorába tartoztak, hanem a Rend legjobb koponyái az egyetemeken futják be tudományos karrierjüket. De fordítva is: az egyetemek tanárai közül is sokan kérték felvételüket az új rendbe. Ezt tette 1219-ben (talán már 1218-ban) a magyar domonkos provincia megszervezője és első vezetője, Magyarországi Pál (Paulus Hungarus), a bolognai egyetem tanára is.

Nem vállalkozhatunk a továbbiakban sem a dominikánus rend, sem a magyar provincia középkori történetének áttekintésére.[1] A fejlődés dinamizmusáról csak annyit, hogy 1221-ben maga Domonkos és a rend második egyetemes káptalanja küldte Magyarországra Pál testvért. Négy másik fráter, köztük egy Sadok nevű (lengyel?) szerzetes jött vele. Győrt, Veszprémet és Székesfehérvárt keresték fel. Első házukat valószínűleg Fehérváron alapították még 1221-ben. A tatárjárás előtt a magyar koronához tartozó országrészekben 13 kolostor létezéséről tudunk. A tatárok pusztítása után IV. Béla nagyon kedvezett a rendnek, hiszen lánya Margit is dominikána apáca lett. 1242 után szinte minden capitulum generale ad engedélyt egy-két magyar ház alapítására. 1277-ben a bordeaux-i egyetemes káptalan már harminc férfi és két női kolostorról tud Magyarországon. E konventek lakóinak a magyar szellemi életben, a 15—16. századi magyar nyelvű kódexirodalom kialakulásában nagyon jelentős szerepe volt, amint ezt Horváth János, Mályusz Elemér és Mezey László meggyőzően bemutatta.[2] Rendi szervezetük, a rendtagoknak a régi monasztikus szerzetesekkel szemben való szinte kötelező szabad mozgási lehetősége biztosította, hogy Európa nyugatibb részeivel állandó tudományos, kulturális kapcsolatban maradjanak.

Ezzel csupán jelezni kívántuk azt a szellemi miliőt, amellyel egy olyan magyarországi használatra készült kódexcsoport állt összefüggésben, amelynek egyes darabjai részben az utóbbi években váltak ismertté. Valamennyi sermó-gyűjtemény a magyarországi domonkos provincia 13—14. századi, a renden belüli kolostori, vagy a rendi stúdiumot látogató hallgatók lelki nevelését szolgálta, és a szakma legkiválóbb európai művelőinek gondolatvilágát közvetítette Magyarországra. E négy kódexen kívül hazai használatra összeállított prédikációsgyűjteményt ebből az időből nem is tudott verifikálni a kutatás. Egy ötödik, amelyet csak Szentiványi katalógusából ismerünk, ma Gyulafehérváron van, mikrofilmet eddig nem sikerült szereznünk róla.[3] Szentiványi a 13—14. századra datálta, és a possessor-bejegyzés szerint a 15. században már a kassai domonkosok birtokában volt. A dominikánus eredet tehát erről is feltételezhető. Azt azonban nem tudjuk, hogy magyar használatra készült-e (prédikációk az Árpád-házi szentekről?). Ez bizonyosan nem áll fenn egy másik, 1398-ra datált kódex esetében, amelyet ugyan egy Johannes Béla de Banonia, feltehetőleg magyar származású ágostonos szerzetes állított össze, de semmi belső érv sem szól amellett, hogy a kéziratot valaha is Magyarországon használták volna. (A kódexet V. Kovács Sándor fedezte fel 1960-ban Brünnben.)[4]

A kis kódexcsoportnak legkorábbi darabját az ún. Pécsi egyetemi beszédek képezik, melynek másolási ideje ugyan 1400 körülre tehető, a kétségkívül dominikánus eredetű beszédek azonban még a 13. század második felében, de még akkor keletkezhettek, amikor Aquinói Tamást még a renden belül sem ismerték-idézték (meghalt 1274-ben), és amikor az 1286-ban elhunyt Guilelmus Moerbeke új Arisztotelész-fordítása még nem terjedt el.[5] A gyűjtemény, amint Timkovics Pál kimutatta, egy domonkos vezetés alatt működő magyarországi studium generale számára készült. Szerzője ismeretlen, három beszéd párhuzamos szövegét néhány éve sikerült egy másik sermó-gyűjteményben azonosítanom, amelyről még ugyancsak szó lesz.

Egy másik, a 13. század harmadik negyedében keletkezett sermonárium, a Leuveni Kódex is ismeretes volt 1922 óta.[6] Ez a kézirat őrizte meg legrégibb lírai nyelvemlékünket, az *Ómagyar Mária-siralmat.* A terjedelmes kódexről ismeretes volt ugyan, hogy az főleg latin prédikációkat tartalmaz, a feltételezések szerint azonban a kézirat Olaszországban (így Gragger és mások) vagy Franciaországban (így Mezey) keletkezett, és egy itt (Bolognában illetve Párizsban) tanuló magyar diák jegyezte bele a magyar verset. A kódex azután külföldön is maradt, így tartalma nem épülhetett bele a középkori magyar kultúrába.

A teljes kézirat tartalmi elemzése azonban bebizonyította, hogy a kódex, ha külföldön keletkezett is, 1300 körül már Magyarországon volt használatban. A sermó-ciklusok a dominikánus rendnek a 13. század második harmadában tevékenykedő legtekintélyesebb tagjaitól (Hugo a Sancto Caro (de Saint Cher), Aldobrandinus de Cavalcantibus, Aquinói Szent

Tamás, Constantinus de Orvieto) származnak, vagy helyesebben, nekik tulajdonították ezeket a beszéd-ciklusokat. Tamás esetében bizonyos, hogy pseudo-szövegekről van szó. A beszédek szerzőségének hiteles vagy nem hiteles volta számunkra most nem is lényeges, fontosabb az, hogy ezek a sermók az arisztoteleszi filozófia segítségével az egyetemi disputációkban, az intellektus aventiure-jeiben kimunkált skolasztikus módszert alkalmazták a prédikációs irodalmon belül, azaz az egykorú tudományos megismerés és bizonyítás modern európai módszerét.

Ennek hazai átvételére is találhatunk nyomot a Leuveni Kódexben. A magyar versen, a magyar glosszákon és egy magyar használatot szem előtt tartó tartalommutatón kívül ugyanis ezek a magyar kezek olyan latin prédikációkat is jegyeztek be az üresen maradt lapokra, amelyek a magyar dominikánus provincia szellemi szükségleteit tartották szem előtt (kolostoralapítás évfordulójáról és védőszentjéről, a rendalapítóról szóló beszédek). Ezeket részben már másutt bemutattam, itt a Szent Domonkosról szóló sermóval szeretnék bővebben foglalkozni, mivel ennek egy újabban felfedezett sermonáriumhoz vannak kapcsolatai.

Ez a prédikáció a domonkos rendtörténeti kutatóközpont számára ismeretlen volt.[7] Témáját a Királyok első könyvéből veszi (I. Reg. 3,19): *Crevit Samuel et dominus erat cum illo. . .* Sámuel alatt — fejti ki a beszéd — Domonkost kell értenünk, egyikük *sub lege,* másikuk *sub gratia* volt az Úr prófétája. Ebből a tipológiai egyezésből kiindulva Szent Domonkos öt tevékenységére, majd öt erényére alkalmazza a sermo a bibliai idézetben szereplő növekedést. Ezután a kétszer ötös beosztást a szerző egymásra vonatkoztatja. Domonkos első tevékenysége pl. a világi hívőkkel kapcsolatos, ebben a tevékenységben az erény-sor első tagját, a tisztaságot gyakorolta elsősorban, amit a szerző a napi zsolozsma első nocturnusának antifonájával is megtámogat: *Florem pudititiae servans illibatum.* A tisztaság erényének ápolásában mármost József pátriárka volt Domonkos előképe — folytatódik a beszéd, így őt *Novus Josephnek* is nevezhetjük.

A részletesen kidolgozott beszéd felépítését most ne is kövessük tovább, hiszen a szöveget az Eötvös Collégium egy kis műhelye Madas Edit vezetésével már kiadásra előkészítette. A magyar kéz által lejegyzett sermo ötös felosztásokban való építkezését az Aldobrandinus neve alatt hagyományozott beszédek alkalmazzák sűrűn. Talán őt tekinthette mintának a magyar szerző-kompilátor. A *Crevit Samuel* idézettel azonban egyetlen 13. századi Domonkosról szóló beszéd sem kezdődik. De szokatlan a *Novus Joseph* hasonlat is. Erre azonban még egy példát szolgáltat a Leuveni Kódex egy olyan beszédben, amelyet minden bizonnyal a magyar dominikánus provincia tagja írt.

A kódex egyik terjedelmes *de tempore* prédikáció-ciklusát ugyanis mindeddig nem tudtam szerzőhöz kötni. Egy utalásból kiindulva megtaláltam azonban a velencei Biblioteca Nazionale Marciana egyik kódexében.[8] A

két kódexben lévő beszéd-ciklus összehasonlítása érdekes eredménnyel járt. Nemcsak megegyeznek egymással az egyes beszédek, hanem mindkettőben szokatlan helyen, Karácsony ünnepe után találunk egy szent Domonkosról szóló prédikációt, amelynek közvetlen alkalma Domonkos testének 1267-ben végbement második translatiója volt, amikor is relikviáit Bolognában a Nicola Pisano által készített pompás szarkofágba helyezték el. A translatió azonban nem karácsonykor, hanem pünkösdkor, a június 5-re egybehívott egyetemes káptalan alkalmából történt, a káptalanon részt vevő Bertalan vicenzai püspök 1267. június 9-re datált levele részletesen tudósít az ünnepi eseményről.[9]

Ez a pontos dátumhoz köthető sermo mármost a *Novus Joseph*-hasonlatra épül, amely — Jézusra alkalmazva — a karácsonyi liturgiában is szerepel. Domonkosra való vonatkoztatásával a Leuveni Kódex előbb ismertetett beszédében már találkoztunk, amely beszédet magyar kéz jegyzett le. De ennek a másik prédikációnak is egyértelmű kapcsolata van Magyarországhoz. A József—Domonkos összehasonlítás utolsó pontja itt ugyanis a relikviák tisztelete, amelyet további subdisztinkciókra oszt a szerző. A hasonlóság fennáll a relikviák méltó helyre való átvitelében *(digni loci depositione)* és áhítatos tiszteletében *(in devota populi veneratione)*. „Amint ugyanis" — szól a beszéd — „Izrael fiai József csontjait kiemelték és az Ígéret Földjére vitték, ugyanúgy a mi Józsefünk, azaz a Boldog Domonkos csontjait fiai és testvérei kiemelték és egy új sírboltba helyezték, amelyben még senki sem feküdt." A szent tiszteletében a csodák is szerepet játszanak, és ebben a részben áll a számunkra döntő félmondat: *quia non solum in Hispania et Lombardia, uerum etiam in nostra Hungaria catervatim ruunt homines cernere cupientes que per eum fiunt mirabilia.*

A sermót tehát egy magyar dominikánus, vagy pontosabban a magyar dominikánus provincia egyik tagja, valószínűleg maga a tartományfőnök szerkesztette és mondta el, aki a rend egyetemes káptalanán részt vett és átélte a translatió szertartását.

A József-tipológia alkalmazásán kívül azonban más tartalmi kapcsolat is van a két Domonkosról szóló beszéd között. Említettem, hogy a magyar kéz által bejegyzett beszéd a Királyok könyvéből merített *Crevit* kulcsszóra épül. Ugyanez, de a szentírási hely megnevezése nélkül, szerepel abban a Domonkos-beszédben is, amely Magyarországról mint *nostra Hungaria* emlékezik meg. Domonkos, a *Novus Joseph* ugyanis *creuit in mundo* és *creuit in celo*. Az evilági növekedés itt felsorolt hármas distinctiója mármost szóról szóra megegyezik az előbbi prédikáció ötös felosztásának három tételével, de a transzcendentális növekedés ismertetőjelei között is van két megegyezés. A két sermo hasonló felépítéséből, a distinctiók hasonló illetve azonos megfogalmazásából arra következtethetünk, hogy az egyik a másik ismeretét feltételezi, és hogy mindkettő a magyar domonkos provinciában keletkezett, mégpedig a 13. század közepén tevékenykedő első

nagy dominikánus generáció prédikációs irodalmának szerkesztési elvei szerint.

Az 1267-es translatióra írt beszéd a Leuveni Kódexben is és a velencei kéziratban is egy *de tempore*-ciklusban nyert elhelyezést, mégpedig ugyanazon a szokatlan helyen (karácsonykor). Abban a kérdésben, hogy az egész ciklus szerzője is ugyanaz a magyarországi domonkos volt-e, akitől a translatiós beszéd származik, nem merek állást foglalni. A sermo-sor többi tagja mindkét kódexben sokkal kidolgozatlanabb, mint a Domonkosról szóló. Ez tehát azt a feltételezést támogatná, hogy utóbbit csak behelyezték a már meglévő ciklus megfelelő helyére. (Ismét kérdezzük, miért éppen karácsonyra?) A gondosabb kidolgozásnak, a nagyobb terjedelemnek azonban a beszéd aktuális volta, az új translatióval való kapcsolata is elegendő magyarázat lehet. A ciklus a Leuveni Kódex egyik „törzskezétől" (azaz nem valamelyik betoldó-kéztől) származik. A törzskezek tevékenységét márpedig eddig mindenki a 13. század harmadik negyedére datálta, azaz kb. a translatióval egyidőben dolgoztak. A sermó-ciklus és a translatiós beszéd kapcsolata mindenesetre nem egyedi eset, hiszen két kódexben is így szerepel. A velencei kézirat a későbbi, de mintája aligha lehetett a Leuveni Kódex, mert a két kéziratban a ciklus másképp végződik.

A Leuveni Kódex egy másik sermóját 1985-ben a Codices Manuscripti című folyóiratban kiadtam.[10] Ez a beszéd is elhangzott Magyarországon, hiszen magyar nyelvű glosszákkal látták el. A szöveget egy másik kódexben is sikerült verifikálnom, amelyet ma az Osztrák Nemzeti Könyvtárban őriznek (Cod. lat. 1369). Ez a kézirat is magyar használatra készült: Árpádházi szentjeinkről írt prédikációkat tartalmaz. Azonkívül ez a kódex is dominikánus eredetű, sőt J. B. Schneyer Aldobrandinust tartja a sermó-ciklus szerzőjének.[11] A magyar szentekről szóló beszédeket azonban magyar domonkosnak kellett írnia Aldobrandin modorában. Megírásához ugyanis nem voltak elegendők a breviáriumi lekciókban szereplő legenda-részletek, amelyekhez mindenki, az olasz szerző is hozzáférhetett volna. A Szent Lászlóról szóló beszéd a geszta ismeretét is feltételezi, sőt olyan motívum is szerepel benne, amely feltehetőleg a temetkező helyen (Nagyváradon) élő hagyományra vezethető vissza.[12] A belső érvek alapján ítélve ez a kódex is egy magyarországi studium generale számára készülhetett a 14. század elején.

Egy további sermonárium, amely feltehetőleg ugyancsak a magyar domonkos provincia használatára készült 1300 körül, ma a heiligenkreuzi apátság tulajdona.[13] Megtaláljuk benne a domonkos szenteket, de a magyar szenteket is: Istvánt egy, Imrét két, Lászlót négy prédikáció is méltatja. Ez utóbbiak közül kettő — ez volt a különös meglepetés — megegyezik a beszámolóm kezdetén bemutatott Pécsi egyetemi beszédek két László-prédikációjával. Ezen kívül még egy Szent Lucáról szóló sermo is azonos a két gyűjteményben.[14] Ezzel első ízben sikerült a legkorábbi, 1250 körül kelet-

kezett magyarországi dominikánus sermonáriumhoz párhuzamos szöveget találnunk, és ezek közül kettő Szent Lászlóról szól.

Mind a négy 13—14. századi magyarországi használatra készült sermonárium tehát a magyar dominikánus provincia lelkipásztori tevékenységével áll kapcsolatban és a műfaj legjobb olasz, francia képviselőit közvetítette Magyarországra, akiknek mintáját követve magyar szerzők is írtak, szerkesztettek beszédeket. Két kódex, a müncheni (Pécsi beszédek) és a bécsi, a rendi tudományos továbbképzésben résztvevő tanulók számára készült. Talán a heiligenkreuzi kézirat is hasonló céllal készülhetett, amelyben a müncheni sermonárium párhuzamos szövegeit sikerült kimutatnunk. A negyedik, a Leuveni Kódex, a magyar nyelvű szövegek alapján ítélve, inkább egy olyan magyar konvent lelki szükségleteit tarthatta szem előtt, amelyben nővérek és laikus testvérek is nagyobb számban éltek.

Jegyzetek

1 Harsányi András: *A Domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt.* Debrecen, 1938.

2 Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Bp., 1931; Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp., 1971 és az itt felsorolt korábbi tanulmányai; Mezey László: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén.* Bp., 1955.

3 Robertus Szentiványi: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanianae Albae in Transsilvania.* ed. IV. Szegedini 1958, 229—230, Nr. 412. Egy másik gyulafehérvári kódex is tartalmaz sermókat, de nem teljes ciklusokat. Ez ferences használatra készült a 14. század elején, cf. Varju Elemér: *A gyulafehérvári codex.* Akadémiai Értesítő, 1899, 16—25.

4 *A magyar középkor irodalma.* Válogatta, jegyzettel ellátta V. Kovács Sándor. Bp., 1984, 673—683, 1149. A névformát a mikrofilmről vettem át, amelyet Holl Béla szívességéből használhattam.

5 A kódexet ma a müncheni Bayerische Staatsbibliothek őrzi clm 22.263^{b} jelzet alatt. A datáláshoz: Petrovich Ede: *A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény (a müncheni kódex).* In: *Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből.* Szerk. Csizmadia A. I. köt., Pécs, 1967. 163—223; Timkovics Pál: *A „Pécsi egyetemi beszédek" szellemi háttere.* ItK 1979, 1—14. — A kódex szövege Petrovich és Timkovics kiadásában hamarosan megjelenik.

6 Az újabb eredmények összefoglalása Vízkelety András: *„Világ világa, virágnak virága. . . " (Ómagyar Mária-siralom).* Bp., 1986; uő.: *Die Altungarische Marienklage und die mit ihr überlieferten Texte.* Acta Litteraria, 1986, 3—27; Martinkó András: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben.* Bp., 1988.

7 Louis Jacques Bataillon (Commissio Leonina) levélbeli közlése.

8 Giuseppe Valentinelli: *Bibliotheca manuscripta ad S. Marci venetiarum,* tom. II. Venetiis 1869, 169. Valentinelli a 15. századra datálta a kéziratot, de az íráskép alapján korábban, a 14. század derekán másolhatták.

9 Acta Sanctorum, tom. I. Augusti, 533.

10 András Vizkelety: *Eine Aldobrandin zugeschriebe Predigt mit ungarischen Glossen im „Löwener Codex" und ihre Parallelüberlieferung in Wien.* Codices Manuscripti, 1985, 91—93.

11 Johannes Bapt. Schneyer: *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150—1350.* Bd. I. Münster, 1969, 190—215.

12 Bővebben Vizkelety András: *Ismeretlen forrás Árpád-házi szentjeink hagiográfiájához.* In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról.* Bp., 1989. 345—358.

13 Cod. 292, vö. Benedict Gsell: *Verzeichnis der Handschriften in der Bibliothek des Stiftes Heiligenkreuz.* In: *Die Handschriftenverzeichnisse der Cistercienzer-Stifte,* Bd. I. Wien, 1891. (Xenia Bernardina I/1), 192. — Schneyer, i.m. Bd. VIII. Münster, 1978. 342—351.

14 A Schneyer által repertorizált kézirat 32, 79, 80. beszéde, amelyek megfelelnek a pécsi beszédek 5, 12, 13. tételének. Schneyernél a VI. kötetben, Münster, 1975. 574—586.

ZSELICZKY BÉLA *(Moszkva)*

A magyar és szovjet társadalmi élet főbb eszmei és reálpolitikai kölcsönhatásai

(a magyar demokratizálódási törekvések szempontjából)

A második világháború után lényeges társadalmi és politikai változások köszöntöttek be Európa keleti felében, amelyek eredményei közismertek. Ebben a folyamatban jelentős szerep jut a szovjet—magyar kölcsönhatásoknak is, amelyek részletes történetével még adós a történettudomány.

A háború után bekövetkezett változások irányát lényegében a nagyhatalmak vezetői közötti alku és osztozkodás határozta meg. Ezek következtében Magyarország előbb 50, majd 80%-os szovjet befolyási övezetté vált. Ez az arány idővel a nemzetközi tényezők determináns hatása következtében csaknem 100% lett; végül a Szovjetunióból jövő eszmei és politikai hatások lettek döntőek, dominánsak a magyar társadalmi fejlődés egészére.

Külön eszmetörténeti tanulmányt érdemelne annak a hatásmechanizmusnak részletes megvizsgálása, feltárása, amely évtizedekre meghatározta és kizárólagossá tette a szovjet típusú lenini—sztálini eszmerendszert Magyarországon. Ez a kizárólagos hatásjelleg a koalíciós időszak után, a proletáriátus nevében létesített diktatúra korában teljesült ki, de tovább élt a népidemokratikusnak, majd szocialistának nevezett történelmi szakaszokban is.

Ennek a hatásnak (mint általában a hasonló folyamatoknál lenni szokott) megvannak a maga eszmetörténeti előzményei. Az adott esetben a nemrég még hivatalos jellegű szocialista eszme magyarországi behatolásával és befogadásával kapcsolatban előfutárként tarthatjuk számon a 19. század 60-as éveiből a munkásmozgalom lassalleánusi változatát, majd a 70—80-as években a végleg befogadott marxizmust. Ezek után, de főleg az I. világháború következtében a szocialista eszme szociáldemokrata változatával párhuzamosan megjelenik tehát a kommunisztikus eszmei hatás és elmélet, majd ennek bolsevik változata. Az utóbbi keletről, Szovjetoroszország közvetítésével jut el Magyarországra és eleinte a volt hadifoglyok révén terjedt.

Ez már nem csupán a marxi kommunisztikus eszme, hanem annak Lenin által modifikált vagy továbbfejlesztett, sőt 1917 októberétől a gyakorlatban is alkalmazott változata. Ezzel az elmélettel kapcsolatban maga Lenin inkább bolsevizmusról beszélt. A bolsevizmus egyik jellemző vonására annak idején, még 1917. május 9-én a Népszava is felhívta olvasói figyelmét. A sikeres politikai forradalomról szólva említi, hogy Lenin, aki

jelentős erő az orosz szocializmusban, elveti a szocialista forradalom evolúciós útját és a győzedelmes polgári demokratikus átalakulást forradalmi úton akarja azonnal szocialistává tenni. Ma ezt, a társadalmat bolsevista úton átalakító eszmerendszert, leninizmus néven ismerjük (idővel és elég huzamos ideig a Szovjetunióban mint marxi—lenini—sztálini eszmerendszert tartották számon. Magyarországon viszont továbbra is csak mint marxizmusról beszéltek, de a kettő lényege ugyanaz volt.)

A politikai gyakorlatban a bolsevizmus 1917 októberében kézzelfogható eredményt hozott. Ezt követően a forradalmi erőszakos átalakítások hívei (kezdetben a Komintern útján) egészen napjainkig nemzetközi méretekben alkalmazták mind a lenini forradalmi eszmét, mind annak bolsevista gyakorlatát. 1917 júniusában maga a Pravda írja: "A központi államokból Oroszországban tartózkodó proletárok (értsd — hadifoglyok) százezreit kell felhasználni arra, hogy megszilárdítsuk pártunk velük való világméretű kapcsolatait. . ." Az Oroszhonból hazatérő hadifoglyokkal kapcsolatban maga Lenin jegyezte meg annak idején az OK(b)P 8. kongresszusán (1919 márciusában), hogy azok százezrei "eljutva Magyarországra, Németországba, Ausztriába, elérték azt, hogy a bolsevizmus bacilusai teljesen megfertőzték ezeket az országokat".

A lenini eszmei hatás, annak gyakorlati alkalmazása, a lenini szocializmus-változat első kísérlete Magyarországon 1919 márciusától közismert. A Magyar Tanácsköztársaság története eléggé feldolgozott, s az oroszországi hatás nem igényel különösebb bizonyítást. Egy dolog azonban megjegyzendő: az első magyarországi diktatúra fő mozgatóereje a lényegében véve Moszkvában megalakult, majd idehaza illegalitásban újjászerveződött kommunista párt volt. Ez lett a fő szervező erő is, amely a bolsevik tapasztalatokat hasznosította, átültette a magyar gyakorlatba.

Ezzel az első, vesztes 1919-es szocialisztikus-kommunisztikus bolsevista próbálkozással szemben a második, az 1948-ban létrejött proletárdiktatúra csak annyiban tért el, hogy egy győztes katonai hatalom biztosított számára kedvező előfeltételeket és közeget, s volt egy átmeneti koalíciós időszak, amely a másodiknak kikiáltását megelőzte. Itt is van bizonyos párhuzam. A KMP 3. kongresszusa, akárcsak annakidején a lenini terv és realizálódott törekvés, már 1946-ban napirendre tűzte a „népidemokratikus forradalom szocialista forradalommá való átnövésének harci programját".

Az első diktatúrával ellentétben a második rövid átmeneti időre figyelembe vette a parasztság föld iránti vonzódását, vágyát, előbb földet osztott, s csak azután kezdte meg az elképzelt szocializmus elmélete szerint szükségszerűnek és elkerülhetelennek tekintett kollektivizálását.

Akkor itt, Magyarországon a kortársak szemtanúi lehettek a keleti változatú, vagy sztálini típusú ortodox szocializmus mint konkrét társadalompolitikai gyakorlat hithű és részleteiben is megegyező másolásának. Hogy minden pontosan úgy történjék, arról a moszkvai emigrációból hazatért ve-

zető pártfunkcionáriusok gondoskodtak a „trojka", vagy a „négyesfogat" vezetésével (Rákosi—Gerő—Farkas—Révai révén). Ők honosították meg szovjet példára a szocializmus lenini—sztálini modelljét, amelyet egyedül helyes, elfogadható és járható útnak véltek, s nem csak propagálták, de tűzzel-vassal, mindenáron keresztül is vitték mind elméletben, mind gyakorlatban.

Jellemző módon ők már a koalíciós években megkezdték a közvetlen törvénysértéseket, a partnerek erőszakos kiszorítását a hatalomból, majd pedig gondoskodtak a többi politikai párt „elhalatásáról". A két munkáspárt egyesítésétől számít a proletárdiktatúra megteremtése, akkor veszi kezdetét a deklarált szocialista társadalom építése. Sokan ma is úgy vélik, hogy az 1948-as pártpropaganda még számolt a hazai sajátosságokkal, hagyományokkal, s csak a pártvezetés tévelyedett el a későbbiekben. Ma már nem kérdéses, hogy eltévelyedett-e, vagy pedig öntudatosan másolta a hazai munkásmozgalom számára idegen sémákat.

Tény, hogy a vezető réteg, amelynek meghatározó egyéniségei a moszkvai emigrációból tértek haza, igazi leninista típusú pártot hozott létre sztálini minta szerint, olyan pártot, amely az országnak a saját politikáját diktálta, és lényegében a törvények felett állt. Ő maga volt a törvény. Az MDP eszmei és nyilatkozati szinten folytatta ugyan a hazai munkásmozgalom hagyományait, a valóságban azonban a voluntarizmus, a személyi kultusz, a törvénysértések útján haladt, erőszakot követett el a társadalmon.

A magyar társadalom átalakításának koncepciója lényegében és formáiban teljesen megegyezett a szovjettel. Kimondja, hogy az államosítás után a szocializmus alapjainak lerakása feltételezi a szocialista iparosítást, a mezőgazdaság kollektivizálását, a szocialista kulturális forradalmat, de ugyanakkor az államélet demokratizálását és az életszínvonal emelését is. Nos, az első három, ha túlkapások és erőszak révén is, de realizálódott, az utolsó kettő viszont pontosan a fonákjára sikerült. Így demokratizálódás helyett diktatorikus rendszer jött létre, az életszínvonal pedig a háború utáni fellendülést követően visszaesett. Közben egymásra halmozódtak a hibák.

Jellemző, hogy az 1949—1953-as gazdasági és politikai helyzettel kapcsolatosan általában csupán „hibákról", némi „túlkapásokról" volt szokás beszélni. Ma már kimondhatjuk, hogy azok távolról sem voltak szerény „tévedések" — céltudatos tevékenységről volt szó a sztálinista—rákosista vezetés részéről, egy séma hű másolásáról. Több annál — az adminisztratív, félfeudális utasításos és elosztási rendszer lényege fejeződött ki benne.

Itt is több közvetlen és konkrét, formai és lényegi hasonlóságot fedezhetünk fel a szovjet és magyar gyakorlat között. Ez nem csupán az egypártrendszer meghonosításában, az 1936-os szovjet és az 1949-es magyar alkotmányok hasonlóságában, az egész politikai berendezkedés azonosságában, vagy az 1950-ben bevezetett tanács-rendszer átvételében, illetve a tervutasításos rendszer bevezetésében stb. nyilvánult meg, áthatotta az egész társa-

dalmi-gazdasági és politikai életet. Hisz a társadalom átalakítása a legkiválóbb Sztálin-növendék, Rákosi Mátyás vezetésével történt, aki Szegedet sem kedvelte a Csillagbörtönben töltött évei miatt.

Ma az ötvenes évek kapcsán a „szocialista törvényesség megsértéséről" szokás beszélni. Ha azonban a rendszer deklarációit és a valóságot összevetjük, akkor a kettő között kirívó a különbség, s nagy az ellentét.

Az ilyen ellentét Oroszországban és a Szovjetunióban mindig is létezett. A törvényt itt sem mindenkor tisztelték és nem is tartották be, ehelyett a mindenkori „bátyuska" — a cár, később pedig a főtitkár volt az, aki megszabta az igazi törvényeket, aki minden törvény felett állt. (Csodálható-e, hogy mindig volt valaki, akit imádni kellett?) Magyarországon másként alakult a helyzet, de a 40-es évek végén változtattak rajta, hiszen megjött Rákosi. Az elmélet és a gyakorlat között az új körülmények közepette ugyancsak szöges ellentét alakult ki.

A proletárdiktatúra lenini elmélete szerint a diktatúrát az osztályellenséggel szemben, a széles néptömegek irányában pedig demokráciát kellett volna alkalmazni. A gyakorlatban a vezető pártelit a diktatúra funkcióját viszont mindenkivel szemben alkalmazta, kereste és mindenkor megtalálta az „osztályellenséget". (Széles körben ismert a szociáldemokraták „bandájának", az illegális KMP-tagoknak, a felső katonai vezetésnek, a „jugoszláv és angol kémeknek", az orvosoknak az „ügye".) Magyarországon saját GULÁG született, amelyet megjárt minden 3-4. magyar család valamelyik tagja, több mint 800 ezer paraszt állt bíróság elé. . . Végül olyan hatalmi struktúra alakult ki, amely elméletileg a proletáriátus diktatúrája, a gyakorlatban viszont a párt diktatúrája lett, majd pedig személyi diktatúra, a vezető elit diktatúrája, később az apparátusé. Ez volt a Szovjetunióban, ez lett Magyarországon is.

1953-ban, Sztálin halála után, amikor az új vezető réteg a saját hatalmi bázisának megszilárdításán fáradozott, jelentkezett a változtatás kényszere, annak sürgetése. Ebben a helyzetben megfelelő változást igénylő szovjet inspiráció jelentkezett Magyarország irányában is, ahol a Rákosi-vezetés már válsághelyzetet teremtett, és ez elérte a tűrőképesség határát.

Akkor határozottan pozitív jellegű és hatású szovjet ráhatásról volt szó, ami végül is a demokratizálódás irányába terelte a fejleményeket.

A Rákosi-pártelit azonban megpróbálta figyelmen kívül hagyni a moszkvai intenciókat. Ilyen körülmények között köszöntött be 1953 június közepe, amikor az MDP vezetőit Moszkvába rendelték és kifejtették előttük a változtatás elkerülhetetlenségét.

Ekkor jelentős fordulat következett be az akkori politikai irányvonalban Magyarországon, amelyet a történettudomány „új szakaszként" tart számon. Ez a másféléves szakasz, amelyet Nagy Imre neve fémjelez, természetesen nem jelentette a meglévő ideológia feladását, csupán a sztálinizmus részleges elítélését tartalmazta, annak vadhajtásait volt hivatva lenyesegetni

(és mást nem is tehetett az akkori körülmények között). De mégis egy irányított és adagolt változtatási folyamatot indított el a demokratizálódás irányába.

Ennek az első reformkommunista kísérletnek mégis nagy volt a jelentősége, mivel beismerte a múlt hibáit, a voluntarizmust, konkrét lépéseket tett a törvénytelenségek felszámolására. Ezenkívül ez volt a régióban az első és egyedüli demokratizálódási kísérlet. Az 53-as próbálkozás nem vonta kétségbe a létező, szocialistának nevezett rendszert, annak lenini modelljét sem, teljes egészében meghagyta a szovjet típusú struktúrát, de annak a fogyatékosságait fel akarta számolni (és hozzá is kezdett), a modell javításán fáradozott. Ez a próbálkozás több vonatkozásban is túlhaladta az akkori szovjet malenkovi—hruscsovi lépéseket.

A népfrontpolitika vonatkozásában, annak visszaállítása tekintetében pedig a Nagy Imre-i-elgondolás a társadalmi és politikai élet jelentős demokratizálásával járt volna együtt. A Nagy Imre által kezdeményezett reform, megakadása ellenére túllépte országos jelentőségét. Demokratizálási készségei révén viszont elrémítette a szomszédos „testvéri országok" vezető elitjét (Ulbrichtet, Georgiu-Dejt, Cserenkovot, Beirutot), akik veszélyeztetve érezték sztálinista hatalmi rendszerüket. Tőlük, de Budapestről is vészjelek érkeztek Moszkvába. Ezek összességükben, és talán leginkább a Rákosi-gárda által az SzKP-nek küldött dezinformációk megtették a magukét. A pártokrácia berkeiben otthonosan mozgó és ravasz Rákosi végül is meggyőzte a szovjet vezetést Nagy Imre félreállításának szükségességéről.

A reformfolyamat megszakadt, a Rákosi-féle pártokrácia ideiglenesen győzedelmeskedett. (Ők bíztak a sztálinista restauráció lehetőségében, visszafordították a hazai politikai irányvonalat a régi dogmatikus kerékvágásba. Végül ez a helyzet — a demokrácia visszaszorítása — vetette fel a hamleti kérdést a sztálini szocializmus és a demokrácia viszonyáról.)

Nemsokára jött az SzKP 20. kongresszusa, s annak határozatai a demokratikus erőknek kedveztek Magyarországon is, mivel azonban azokat Rákosiék a saját érdekükben próbálták kihasználni, ez az országban kialakult eszmei, erkölcsi és politikai válság elmélyülését eredményezte, újabb megrázkódtatásokat hozott.

Rövidesen olyan helyzet alakult ki, amikor a politikai vezetés elitjének számot kellett adnia addigi irányvonaláért. Ekkor, újabb szovjet közbelépésre, Rákosi kénytelen volt távozni a párt éléről.

Az SzKP 20. kongresszusa kétségkívül szemléletformáló jelentőséggel is bírt a magyarországi események alakulására. Határozatai, majd Rákosi eltávolítása ösztönzőleg hatottak a demokratikus erőkre. Az új vezetőség (melynek tagjai sem voltak mentesek a törvénytelenségektől, s akik ragaszkodtak, kötődtek a Rákosi-vonalhoz), nem volt képes folytatni a korábbi reformokat, nem volt képes elnyerni a nép bizalmát. A társadalmi krízis to-

vább mélyült és 1956. október 23-án antisztálinista tömegtüntetésbe torkollott, majd népfelkeléssé, forradalmi jellegű ellenállássá nőtte ki magát.

Az októberi—novemberi eseményekkel kapcsolatban különböző felfogások, értékelések voltak és vannak forgalomban, s azok máig érzékenyen érintik a barikád különböző oldalain állókat. Ha azonban áttanulmányozzuk a korabeli sajtót, a történelmi értékű és ma már hozzáférhető dokumentumokat, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a különböző indíttatású, társadalmi és politikai erők sokfélesége és törekvéseik különbözősége ellenére, a dominánló, meghatározó jelleg mindig is az antisztálinista, az akkor létező szocializmus megjavítására törekvő fellépés volt, a demokratizálódási vágy, a szabadságra és függetlenségre való törekvés határozta meg az eseményeket, ezek voltak a mozgatórugói (még akkor is, ha voltak a felkelők között valódi ellenforradalmi elemek).

1956-ban, sajnálatos módon, az újabb külső szovjet ráhatás akkor következett be, amikor a felborzolt kedélyek csillapodni, a társadalmi-politikai ellentétek demokratikus úton rendeződni látszottak, amikor úgy tűnt, hogy a szovjet vezetőség Budapesten járt neves és felelős képviselői is áldásukat adták a válság békés rendezésére, a demokratikus többpártrendszer kialakításának keretében. A fegyveres beavatkozás nem csak a diákságot, az értelmiséget, de a munkásságot is megrázkódtatta, kiábrándította a demokratikus szocializmusra való törekvés lehetőségéből, s így lényegében az eszme értékének a devalválásához járult hozzá.

Az 1956 utáni megtorlási, majd konszolidálási időszakot leszámítva, újból a régi szocializmus-modell tért vissza, restaurálódott, igaz sokkalta puhább, kevésbé diktatorikus, de ugyancsak autokratikus formájában. A magyar demokratizálódási törekvések szélesedni látszó lehetőségei egy időre újra beszűkültek, a magyar reformkommunisták, az értelmiség kénytelenek voltak megérteni és elfogadni egy hosszabb szakaszra, hogy mozgási lehetőségük korlátozott; idővel elfogadták az ún. „liberalizált kádári szocializmust". Ez utóbbi, ha elvben a régi volt is, mégis mást hozott, mint a Rákosi-féle, vagy a környező országokbeli társadalmi-politikai berendezkedés, s ezt egyéb híján a magyar társadalom egésze mégis elfogadta a 60-as évek második felében, a 70-esben pedig bele is élte magát, sőt — joggal büszke is volt rá. Tehette is, hiszen az új vezetés végül is teljesítette a felkelők követeléseinek túlnyomó részét (a függetlenségi és egyéb külpolitikai vonatkozású kitételen kívül), magasabb életnívót biztosított, több szabadságjogot és demokratizmust nyújtott, mint a környező országok rezsimjei. Persze, minden viszonylagos, de ne feledjük, hogy a lehetőségekhez mérten ez nem volt kevés! Sajátos út volt ez a „létező szocializmus" útvesztőiben, amit külföldön néha magyar modellként is emlegetnek.

S ne feledjünk még egyet. A Kádár-éra idején Magyarországon több olyan reformkezdeményezés, próbálkozás is volt, amelyek a demokrácia irányába hatottak, sőt kisugároztak a többi országra, így a Szovjetunióra is.

Persze ezeket a kihatásokat még tüzetesebb tanulmányozás tárgyává kellene tenni.

Korszakos jelentőséggel bírt többek között az a kísérlet, amely csupán a gazdasági élet terén kezdődött és új mechanizmus néven ismeretes. A magyar reform világviszonylagban kis lépés volt, de az adott körülmények között a szocialista relációban hatalmas húzásnak számított. Vegyük figyelembe, hogy törvényt bontott. A szocialistának mondott közegben lényegében véve felmondta az addig egyedül üdvözítőnek tartott tervutasításos és lebontásos rendszert, több szabadságot biztosított a vállalatoknak, a piaci viszonyok meghonosításával próbálkozott, s kezdetekor minden fenntartások ellenére, növelte a termelés hatékonyságát.

Igaz, már kezdetekor veszélyhelyzetbe került a reform is, különösen a csehszlovák események kapcsán. Feltételezhetjük, hogy Kádár személyének, az akkori táborban kiharcolt tekintélyének köszönhető, hogy valahogy sikerült a 70-es évek elejéig—közepéig életben tartani, ami a régióban jelentős eredménynek számított. De végül meg kellett torpannia (akár a Szovjetunió valamennyi reformjának is), mivel a visszahúzó erők, a testvéri országok vezető garnitúrájától támogatva elvezettek egy-egy újabb brezsnyevi intencióhoz. Így le kellett fékezni, s csak reformretorika képében élhetett tovább.

Mindennek ellenére megvolt a jelentősége és későbbi hatása a többi országra is. Igaz, ha kiterjedhetett, és az országok reformtörekvéseit integrálta volna, nagyobb lett volna a lehetőség életben maradására. És mégis, a magyar reformelgondolás és tapasztalat egyes elemeit a 80-as évek folyamán újra elővették és több szocialista országban is alkalmazni kezdték.

Állandó jellegű volt a régióban a politikai rendszer tökéletesítésének igénye is a rendszer keretein belül. A vezetés is érezte ennek égető szükségszerűségét, s legalábbis elméleti viták szintjén állandóan napirenden tartotta. A felső vezetés ugyan meg volt elégedve azzal, amivel rendelkezett, de a változtatás illúzióját fenn akarta tartani. Hajlandó volt olyan látszatdemokratizálódást beindítani, amely nem változtat monopolhelyzetén, nem veszélyezteti az apparátus uralmát. Így született meg a 70-80-as évek „szocialista vagy termelési demokrácia"-elgondolása, amely némi demokratizálódással járt az üzemi szinten.

Egyedül Magyarország volt az az úttörő állam, ahol valódi konkrét lépések történtek a politikai demokrácia némi kibővítése terén. Azokat az apró lépéseket értem ez alatt, amelyek a választási rendszer demokratizálódása irányába hatottak, eleinte kísérleti, majd állandó jelleggel. Ezek során először két, majd ennél több jelöltet lehetett állítani egy-egy képviselői helyre. Jellemző, hogy ez a magyar tapasztalat (amely, persze, nem veszélyeztette a rendszert), csupán a 80-as években kezdett elterjedni a többi országban, így a Szovjetunióban is.

Igaz, hogy mindezek az apró demokratizálódási lépések a félbeszakított gazdasági és politikai reformokkal egyetemben mégis csak lazítottak a rendszer szorításán, fejlesztették a demokratizálódási készséget és vágyat, megkönnyítették a későbbi, a 80-as évek végén beköszöntött demokratikus átalakulásokat. Természetesen kihatottak a magyar, a szovjet és más országbeli társadalmi-politikai élet egészére.

A 80-as évek végén az általános demokratizálódási kényszer elért minden volt szocialista országot Európában, s ebben benne van a magyar és a szovjet demokratizálódási kísérlet és tapasztalat hatása is.

A szovjet próbálkozások sorában a 20. pártkongresszuson kívül jelentős szerep jut a legutóbbi gorbacsovi peresztrojkának, amely újabb perspektívákat nyitott a valódi demokratizálódás felé. Nélküle nyilvánvalóan nem bontakozhatott volna ki, de biztosra vehetjük, hogy nem fejlődhetett volna a kiteljesedés stádiumáig az a demokratikus átalakulási folyamat, amely Magyarországot és Lengyelországot követően 1989-ben végigsöpört a volt európai szocialista régión.

22398 Akadémiai Nyomda
Felelős vezető: Freier László